

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

До 180-річчя Київського університету
До 55- річчя кафедри релігієзнавства

В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко,
Т. Г. Горбаченко, М. В. Лубська

ІСТОРІЯ ПИСЕМНОСТІ, СВЯЩЕННИХ КНИГ І ВІРОПОВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Навчальний посібник і хрестоматія
у двох томах

ТОМ 1

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2014

УДК 2(075.8)

ББК 86.2я73

I-36

Автори-укладачі:

Лубський В. І. – доктор філософських наук, професор;

Харьковщенко Є. А. – доктор філософських наук, професор;

Горбаченко Т. Г. – доктор філософських наук, професор;

Лубська М. В. – доктор філософських наук, професор.

Історія писемності, священних книг і віроповчальних текстів

I-36 [Текст]: Навч. посіб. і хрестоматія в 2 т. : т. 1. / В. І. Лубський, А. Є. Харьковщенко, Т. Г. Горбаченко, М. В. Лубська. – К.: «Центр учбової літератури», 2014. – 448 с.

ISBN 978-611-01-0593-4

Навчальний посібник і хрестоматія містять матеріали, щодо історії виникнення писемності, функціонування священних та віроповчальних текстів світових, національних релігій, а також секулярних вчень релігійного характеру.

Для студентів вищих навчальних закладів, аспірантів та всіх, хто цікавиться питаннями релігії.

УДК 2(075.8)

ББК 86.2я73

ISBN 978-611-01-0593-4

© Лубський В. І., Харьковщенко Є. А.,
Горбаченко Т. Г., Лубська М. В., 2014.

*Світлій пам'яті професорів та викладачів
кафедри релігієзнавства
Шанчеру Володимиру Карловичу
Калініну Юрію Анатолійовичу
Зоцу Володимиру Панасовичу
Огнєвій Олені Вікторівні
Бичатіну Володимиру Єфимовичу
Приходьку Рему Самійловичу
Суярку Владиславу Олексійовичу
Филиповичу Олександрову Йосиповичу
Косусі Петру Івановичу
Дулуману Євграфу Калениковичу
Лобовику Борису Олександровичу
Шинкаренку Анатолію
присвячується*

ПЕРЕДМОВА

У наш час міжконфесійний діалог уже просунувся від перших кроків по визнанню цінностей різних релігій до все зростаючого розуміння того, що релігії світу мають між собою багато спільного. Всі глибоко усвідомлюють, що пошуки людиною Бога, або Вищої Реальності, незалежно від назви, лежать в основі всіх релігій.

Всі релігії світу вшановують свої священні тексти. Це Дхаммапада і Лотосова Сутра в буддизмі, Новий Завіт у християнстві, Коран в ісламі, Веди і Бхагавадгіта в індуїзмі, Тора в іудаїзмі, Лунь-юй у конфуціанстві, Аді-Грантха у сикхізмі та ін. Ці та інші священні тексти містять приховану істину своїх конфесій. Вони мають величезне історичне значення, оскільки впливали на розум, серця і вчинки мільйонів людей, що жили раніше, а також продовжують здійснювати благотворний вплив в даний час. Слова істини, що укладені в священних писаннях, утворюють основу віровчення будь-якої релігії, інакше кажучи, вони формують цивілізацію. Священні тексти є основою істини, етичних приписів і єдності релігійних громад, але разом з тим вони виявляються і джерелом претензій на винятковість і причиною поділу цих громад. У наш час не можна відокремлюватися від пізнання духовних істин інших релігій, укладених в їх священних текстах, неможливо відмовляти їм у праві на існування. І першим кроком у розумінні цінностей інших релігій — це усвідомлення їх в їх власних термінах. Адже у кожній релігії — свої духовні глибини, кожна з них дає свої унікальні відповіді на багато фундаментальних питань, що турбують людину протягом її життя.

В університетах України, які здійснюють підготовку релігієзнавців, викладаються курси «Історія писемності і священних книг», «Вірповідальні тексти». У даному навчальному посібнику представлена коротка історія

виникнення писемності, священних книг і віроповчальних текстів світових і національних релігій, програми курсів, а також поданий хрестоматійний матеріал з навчальних дисциплін.

Зміст першого тому складають історія виникнення писемності, книгодрукування як засобу передачі релігійних текстів, віроповчальні та священні тексти давньоєгипетської релігії, релігій Малої Азії та Східного Середземномор'я, народів Давнього Дворіччя, античного світу, а також давноримська і давньоєвропейські релігії, релігія древніх слов'ян, священні тексти релігій Африки, доколумбової Америки, релігії та віроповчальні тексти стародавніх Індії, Китаю, священні тексти іудаїзму, синтоїзму, зороастризму.

Зміст другого тому включає історію священних та віроповчальних текстів буддизму, християнства, ісламу, а також секулярних вчень релігійного характеру.

Автори-укладачі сподіваються, що поданий матеріал надасть можливість читачеві усвідомити своєрідність кожної релігії й спонукатиме до подальшого поглибленого їх вивчення.

ПРОГРАМА КУРСУ *«ІСТОРІЯ ПИСЕМНОСТІ І СВЯЩЕННИХ КНИГ»*

Навчальна дисципліна «Історія писемності і священних книг» є складовою освітньо-професійної програми підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» *галузі знань* 0301 — соціально політичні науки з *напрямку підготовки* 6.020301 Філософія (релігієзнавство) кваліфікації 3119 стажист-дослідник з релігієзнавства

Дана дисципліна є нормативною за спеціальністю філософія (релігієзнавство)

Викладається у 2 семестрі 1 курсу в обсязі — 126 год. (*3,5 кредити ECTS*) зокрема: *лекції — 34 год., семінарські заняття — 17 год., самостійна робота — 75 год.* У курсі передбачено 2 *змістових модулі* та 2 *модульні контрольні роботи*. Завершується дисципліна — іспитом.

Мета дисципліни — формування цілісного уявлення студентів про різні типи і види писемності та їх взаємозв'язок з релігіями та історією виникнення священних книг світових і національних релігій.

Завдання:

— формування у студентів уявлення про мову, писемність і релігії та їх священні книги як самобутні знакові системами, що мають свій зміст і свої способи передачі цього змісту;

— розгляд мови як універсального засобу, техніки спілкування, а релігії як універсальних змістів, що транслиуються у спілкуванні, потаємні змісти, найбільш важливі для людини і суспільства;

— розгляд писемності як невід'ємної складової церковно-релігійного життя будь-якої конфесії, історії її становлення; різних систем письма в їх історичній генезі;

— слов'янська писемність, історія її виникнення, а також рукописна церковно-слов'янська книга, яка є фундаментом слов'янської писемної культури;

— історія створення, кодифікації та видання священних книг світових і національних релігій;

— виникнення книгодрукування, завдяки винайденню якого священні книги могли тиражуватися і зберігатися для майбутніх поколінь. Окремо розглядається виникнення книгодрукування і книгодрукування священних книг на території України.

Структура курсу включає два модулі. Перший змістовний модуль включає історію виникнення писемності як знакової системи мови, слов'янської писемності, появу перших рукописних книг, слов'янських, у тому числі, а також появу книгодрукування. Другий змістовний модуль містить загальну характеристику священних книг, а також історію створення окремих священних книг світових і національних релігій.

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- історичні умови виникнення видів і типів писемності;
- історію виникнення слов'янської писемності;
- історію появи священних книг ведичних релігій;
- історію появи священних книг буддизму;
- історію появи священних книг ісламу;
- історію появи священних книг християнства;
- історію появи священних текстів національних релігій;

вміти:

- визначати тип і вид писемності, якою написані священні тексти;
- визначати місце священного тексту у структурі конкретного релігійного віровчення;

- визначити роль писемності, книгодрукування у збереженні священних текстів та їх поширенні;

Місце дисципліни в структурно-логічній схемі підготовки фахівців напряму філософія (релігієзнавство). Дисципліна самостійного вибору навчального закладу.

Зв'язок з іншими дисциплінами. Релігієзнавство, історія релігії, культурологія.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ПИСЬМОВІ Й ДРУКОВАНІ ЗАСОБИ ФІКСАЦІЇ СВЯЩЕННИХ І ВІРОПОВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

ТЕМА 1. Мова та писемність як складові церковно-релігійного життя

Мова як соціальне явище. Священні мови. Усна і письмова мови. Мова у церковно-релігійному житті. Пророцькі мови, їх типологія. Відмінності між пророцькими і народними мовами. (6 год.)

ТЕМА 2. Писемність як знакова система фіксації мови. Типи писемності

Типи писемності. Піктографічна писемність. Пам'ятки піктографії.

Ідеографічна писемність. Відмінності її від піктографії. Клинопис та єгипетські ієрогліфи. Китайське письмо.

Складова писемність. Три різновиди цього письма. Пердньоазіатський клинопис, біблоське складове письмо, корейське письмо. Лінійне письмо, кіпрське, ефіопське. Системи індійського письма.

Буквено-звукова писемність. Фінікійський алфавіт. Семітське консонантно-звукове письмо. Арамейський алфавіт. Сакральне значення алфавітів. (20 год.)

ТЕМА 3. Виникнення слов'янської писемності

Писемність на Русі у дохристиянську епоху. Періодизація слов'янської писемності у трактаті «Про письмена» Чорноризця Храбра.

Потреба у створенні слов'янської писемності. Створення слов'янського алфавіту Кирилом і Мефодієм. «Панонське житіє Кирила» як свідчення про існування у Київській Русі писемності до Кирила і Мефодія.

Перші переклади Біблії зроблені Кирилом і Мефодієм. Чотири періоди у розвитку церковнослов'янської мови. Євфимієвський правопис. «Оросіянення» церковнослов'янської мови. (10 год.)

ТЕМА 4. Рукописна церковнослов'янська книга

Книга як матеріальний і духовний продукт. Визначення терміну «рукописна книга». Поява перших рукописних книг у зв'язку із хрещенням Русі. Перші згадування в літописах про книги на Русі. Технологія створення рукописних книг. Монастирі як центри створення рукописних книг. Жанрова тематика церковнослов'янських книг. Художнє оформлення рукописних книг. (10 год.)

ТЕМА 5. Виникнення книгодрукування

Попередні до друкування способи розмноження тексту. Ксилографія у буддійських монастирях. Винайдення способу книгодрукування Йоганном Гуттенбергом. 42 рядкова Біблія Йоганна Гуттенберга — перша друкована книга у світі.

Використання книгодрукування під час Реформації та Селянської війни у Німеччині. Діяльність Мартіна Лютера і Томаса Мюнцера. (10 год.)

ТЕМА 6. Виникнення слов'янського книгодрукування

«Місал за законом римського двору» — перша друкована глаголична книга у слов'янському світі. Кириличні друки. Діяльність Швайпольта Фіоля як першодрукаря кириличних книг. Період білорусько-українського друкарства. Діяльність з видання Біблії слов'янською мовою Франциска Скорини.

Виникнення книгодрукування в Україні. Іван Федоров як українській першодрукар. Львівський «Апостол» 1574 р. — перша українська друкована книга.

Діяльність князя Острозького та Острозької академії з видання Біблії — першої повної Біблії слов'янською мовою. Друки і друкарні православних братств в Україні (10 год.)

ТЕМА 7. Бібліотеки монастирів і соборів

Історія появи перших бібліотек у світі. Александрійська бібліотека.

Бібліотека Студійського монастиря під Константинополем — перша монастирська бібліотека. Поява перших монастирських бібліотек у Західній Європі у період Середньовіччя. Поява університетських бібліотек у Західній Європі.

Бібліотеки періоду Київської Русі. Бібліотека Ярослава Мудрого і бібліотека Київського Софійського собору. Будова монастирських бібліотек і склад їх книжкових фондів. (10 год.)

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 .

СВЯЩЕННІ КНИГИ СВІТОВИХ І НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙ

ТЕМА 8. Священні книги. Загальна характеристика. Священні книги ведичних релігій

Священні книги як феномен культури. Їх історичне та релігієзнавче значення. Історико-культурні умови виникнення Вед. Структура Вед. Хронологія Вед. Ригведа і Авеста. Видання і дослідження Вед (10 год.)

ТЕМА 9. Священні книги буддизму

Типітака. Загальна характеристика. Час створення Типітаки. Палійський канон. Загальна характеристика.

Будова частин Типітаки. Збереження священних книг буддизму. Бібліотеки буддійських монастирів. (10 год.)

ТЕМА 10. Біблія як священна книга християнства. Історія її створення

Загальна характеристика складу та структури Біблії. Канон Старого завіту. Канон Нового Завіту.

Історія перекладів Біблії. Мови Біблії. Найдавніші переклади Біблії. Переклад Біблії європейськими мовами. Переклади середньовіччя, нового часу. Переклади XIX-XX ст. Церковнослов'янські переклади. Переклад Біблії російською мовою. Переклади Біблії сучасною українською мовою.

Збереження тексту Біблії. Манускрипти. Найдавніші способи запису текстів. Форма книг. Спосіб письма і розміщення тексту. Найдавніші манускрипти тексту Старого Завіту. Збереження тексту Біблії. Видання. Біблійні першодруки. Видання середньовіччя і нового часу. Видання XIX-XXI ст. (14 год.)

ТЕМА 11. Коран, як священна книга ісламу. Історія його створення

Термін «Коран». Коран як перша письмова пам'ятка арабською мовою. Хронологія формування тексту Корану. Історичні умови створення Корану. Будова Корану. Взаємозв'язок Корану з Сунною. (14 год.)

ТЕМА 12. Тора і Талмуд як священні книги іудаїзму

Тора як книга релігії священного Писання. Ядро Тори — 10 заповідей.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

До змістовного модуля 1

Основна

1. Горбаченко, Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: філософсько-релігійнознавчий аспект. — К.: Академія, 2001. — 340 с.
2. Горбаченко, Т.Г. Етно-конфесійна специфіка становлення християнської писемної культури / Т.Г. Горбаченко, С.М. Піддубна. — К., 2002. — 245 с.
3. Гельб, И.Е. Основы изучения письма (Основы грамматиологии). — М.: Радуга, 367 с.
4. Лубский, В.И. Священные книги мусульман как историко-литературный памятник. — К., 1992. — 212 с.
5. Мечковская, Н.Б. Язык и религия. — М., 1998. — 349 с.
6. Синило, В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета). — Минск, 1998. — 356 с.
7. Фридрих, И. История письма. — М.: Наука, 1979. — 463 с.

Додаткова

1. Истрин, В.А. Развитие письма. — М.: Наука, 1961. — 394 с.
2. Огієнко, І.І. Історія церковно-слов'янської мови: Т.1.Ч.2. Костянтин і Мефодій. — Варшава. — 1928. — 400 с.
3. Книговедение: энциклопедический словарь. — М.: Книга, 1981. — 567 с.

До змістовного модуля 2

Основна

1. Горбаченко, Т.Г. та ін. Історія священних книг і віроповчальних текстів релігій світу: т.1: навч. посібник і хрестоматія. — К. : Фітосоціоцентр, 2013. — 518 с.
2. Горбаченко, Т.Г. та ін. Історія священних книг і віроповчальних текстів релігій світу: т. 2: навч. посібник і хрестоматія. — К. : Фітосоціоцентр, 2013. — 481 с.
3. Горбаченко, Т.Г. Вплив християнства на становлення писемної культури Русі-України: філософсько-релігієзнавчий аспект. — К.: Академія, 2001. — 340 с.
4. Горбаченко, Т.Г. Етно-конфесійна специфіка становлення християнської писемної культури / Т.Г. Горбаченко, С.М. Піддубна. — К., 2002. — 245 с.
5. Гельб, И.Е. Основы изучения письма (Основы грамматики). — М.:Радуга, 367 с.
6. Лубский, В.И. Священные книги мусульман как историко-литературный памятник. — К., 1992. — 212 с.
7. Мечковская, Н.Б. Язык и религия. — М., 1998. — 349 с.
8. Священный Коран: Двуязычное издание / Подгот. Мулана Мухаммад али (авт. пер. с араб. языка на англ., вступит. статьи и коммент.); пер. на рус. яз. подготовил д-р А.Садецкий. — Лахор, 1997.-1312 с.
9. Синило В. Древние литературы Ближнего Востока и мир Танаха (Ветхого Завета). — Минск, 1998. — 356 с.
10. Фридрих И. История письма. — М.:Наука, 1979. — 463 с.
11. Библейская энциклопедия. — М., 1999. — 456 с.

Додаткова

12. Ислам: Энциклопедический словарь. — М.: Наука, 1991. — 312 с.

Розділ 1

Мова та писемність як складові церковно-релігійного життя

Найдавніші та виключно важливі форми суспільної свідомості, такі як мова та релігія, займають особливе місце в історії духовної культури людства. Адже мова, поряд із психофізіологічною здатністю відображати світ, є передумовою суспільної свідомості, її семантичним фундаментом і оболонкою різних форм суспільної свідомості, в тому числі й релігійної.

Мова — багатоаспектне явище. Відповідно до своєї соціальної і матеріальної природи вона безпосередньо чи опосередковано відображає складові елементи духовної й матеріальної культури. Мова — один із найважливіших засобів творення духовної культури.

Церковно-релігійне життя будь-якої конфесії є складним і неоднозначним соціальним явищем. Важливу частину його становить проповідь Божого слова, яка базується на використанні мови та писемності. Якщо говорити про мову релігії у широкому розумінні слова, — то це — всі мовні компоненти, що використовуються у релігійній ідеології, теорії й практиці.

В антропологічній лінгвістиці, яка вивчає мову у тісному поєднанні з людиною та її духовно-практичною діяльністю, відзначається, що мова є конструктивною властивістю людини. Думка про конструктивний характер мови як теоретична ідея вперше була сформульована і розроблена у лінгвофілософській концепції В. Гумбольдта. Визначати суть людини, за ним, означає виявити силу, яка робить людину людиною. Мова і є одним із таких «людинотворчих» початків. Людина стає людиною лише завдяки мові. Саме вона виступає необхідною умовою пізнавальної й комунікативної діяльності. Завдяки їй здійснюється специфічно людська форма передачі соціального досвіду, культурних норм і звичаїв, спадкоємність різних поколінь і епох. Ці ідеї В. Гумбольдта в межах філософії розвиває М. Хайдеггер, який зазначає, що мова є одним із видів людської діяльності — ми існуємо насамперед у мові й при мові... дар мови є відмінна властивість людини, яка тільки й робить її людиною... сутність людини зберігається в її мові.

Мова є системним об'єктом. Так, Ф. Соссюр, підкреслюючи системний характер мови, визначає мову як систему знаків. У знаку виділяються дві сторони: план виразу і план змісту. За Соссюром, знаки, як елементи мовної системи, взаємно визначають один одного. Звідси витікає їх властивість, що названа ним «цінністю (значимістю)» мовного знака: важливими є не матеріальні (субстанціональні) відмінності знаків одного від одного, а їх реляційна (функціональна) властивість. Розглядаючи мову як систему умовних знаків, Ф. Соссюр порівнює її з будь-якою іншою знаковою системою, зазначаючи, що мова є системою знаків, що висловлює ідеї, в отже, її можна порівняти з писемністю, з азбукою для глухонімих, з символічними обрядами, з військовими сигналами тощо.

Мова розвинулась з природних звуків. Спочатку це був вигук, який поступово розпався на окремі складові частини — звуки. Ці звуки відокремлювались від вигуків і знову з'єднувались, утворюючи нові звуки або їх поєднання, які ставали в подальшому

основою слів. Ішло «упредметнення» звуків, тобто такий процес, коли певний звук або їх поєднання пов'язувалось з певним предметом. Поєднання звуків стали утворювати слова — одиниці мови, що служать для визначення певних понять. Слово — це висловлена сутність предмета.

Звуковий комплекс сам по собі нічого відображати не може. Відображення дійсного світу відбувається у мисленні. Але для того, щоб пов'язати мову з дійсністю, людина створює знаки і пов'язує мову з дійсністю саме через певні знаки. Ці мовні знаки можуть бути голосовими (звук, слово, вигук), руховими (наприклад, мова глухонімих) і, безумовно, письмовими.

Мова як соціальне явище виконує низку функцій: комунікативну; гносеологічну; кумулятивну — завдяки мові забезпечується збереження досвіду й знань людини; номінативну — за допомогою слів мова існує, називає речі, явища, поняття; регулятивну — виділяється на основі комунікативної і встановлює відносини між учасниками спілкування; емотивну — проявляється у вираженні емоцій, переживань, почуттів, настроїв; спонукальну — пов'язана з висловленням вимог, бажань, прохань, спрямованих на іншу людину з метою спонукання її до виконання певних дій; естетичну — ґрунтується на властивості слова впливати не лише змістом, а й формою, забарвленням. Ці функції переплетені й пов'язані між собою.

На думку християнського богослова, Отця церкви Василя Великого, найважливіша функція мови — не лише слугувати засобом спілкування, а водночас й бути засобом мислення людей, адже ми, як зазначав Вайлій Великий, «... пізнаємо не за сутностями, а за іменами і за справами, особливо ж так пізнаємо істоти безтілесні». Антропологічний характер мови підкреслює також інший Отець церкви, видатний представник патристики Григорій Богослов. Він, зокрема, зазначає, що мова не може бути притаманна ні тваринам, оскільки вони мають лише голос і слух, але не мають розуму, ні ангелам, ні самому Богу.

Майже всі релігійні конфесії розглядають мову як святість, оскільки Боже слово у храмі виступає як засіб безпосереднього спілкування Бога з людьми, як концентрований вираз сакрального, адже під час молитви відбувається своєрідний діалог віруючого з Богом.

Слово й мова використовуються у храмі під час богослужіння — читання божественних і богослужбових книг, що вплетене до ритуального звертання віруючих до Бога і взаємодіє з іншими компонентами богослужіння: архітектурою храму, звуком (голос, музичний інструмент), дотиком (цілування хреста чи руки священника) тощо. Богослужбові тексти являють собою витяги з тексту Святого Письма, певним чином пристосовані для читання у храмі — вони декламуються, їх шепочуть про себе, повторюють хором. В атмосфері богослужіння посилюється сприйняття віруючими мовних знаків: вони ніби органічно вливаються до всього храмового дійства. Так, наприклад, у зороастризмі слово займає ключову позицію у тріаді «думка — слово — справа», адже слово уособлює думку (дух) і, маючи магічну силу, зливається, отожднюється із справою. Вищі боги — і Добра, і Зла — це боги, що мають владу Слова. Якщо у більшості міфологічно-релігійних традицій створення письма усвідомлюється як благодіяння і цінний дар людям, то давні іранці, наприклад, вважали письмо винаходом злого Духа і тому непридатним для захисту священних слів Пророка. Молитви, проповіді, висловлювання Заратуштри майже тисячу років існували лише в усній формі і передавалися по пам'яті на вже мертвій мові, і лише у III — VII ст. н.е. був спеціально створений алфавіт, і вчення Заратуштри було, зрештою, закріплене на письмі.

Різні богословські концепції розглядали слово й зміст слова. Існує спеціальна наука — герменевтика, основною категорією якої є категорія змісту. Ще у I-II ст. в Александрійській богословській школі виникає імпресіоністська концепція змісту. Так, Фелон

визнавав наявність у слові множинності змістів: поряд із прямим і буквальним змістом, що складає ніби тіло Писання, воно має і дух — потаємний духовний зміст. Писання слід розуміти «духовно», тобто алегорично.

Іншою є контекстуальна теорія змісту. Згідно з основним положенням цієї теорії, кожне слово має зміст лише у контексті, у зв'язку з цілим, а поза цим зв'язком воно ніякого змісту не має. Згідно з цим тлумачення полягає у встановленні зв'язку слова з цілим, із контекстом. Так, Блаженний Августин, виробляючи принципи інтерпретації, писав, що для достовірної інтерпретації необхідно, по-перше, знати все Писання, щоб тлумачити окреме його місце, по-друге, засвоїти спочатку те, що ясно викладено у Писанні, і, по-третє, тільки після цього приступати до тлумачення того, що у Писанні здається темним. Більш зрозуміло цей принцип висловив протестантський теолог ХІІІ ст. Флацій Іллірійський. Викладаючи його погляди, Г. Шпет пише, що, на думку Флація, кожне слово, кожне місце Писання має єдиний, точний і простий зміст; кожне слово само по собі не має змісту, а для кожного місця існує лише один зміст; з цього випливає основне герменевтичне правило Флація: розуміти кожну окремість з контексту цілого, з його цілі, узгоджуючи кожну частину з іншими у чіткій відповідності й співвідношенні. Контекстуальну теорію змісту поділяв також і визначний лінгвіст О. Потебня, який писав, що вирване із зв'язку слово — мертво, не функціонує, не виявляє ні своїх лексичних, ні тим більше формальних властивостей, тому що їх не має. Таким чином, можна сказати, що зміст не є функцією контексту, а навпаки, контекст є функцією змістів та їх взаємодії.

Однак текст (контекст) не є тим єдиним цілим, до якого може бути віднесене слово і з якого може бути виведений його зміст; цим цілим може бути і система мови. Уперше в історії герменевтики про таку можливість заговорив Ф. Шлеймахер. Текст чи його фрагмент — це синтагма; кожен знак у синтагматичному ланцюгу має свій зміст, цей зміст розуміється крізь включення знаку до певної парадигми, в якій він має будь-яке значення. Зміст і значення — дві форми існування знаку: зміст — це форма існування знаку в синтагмі, у реалізації, а значення — це форма існування знаку у парадигмі, у нормі. В «ідеальному» випадку цей перехід від знаку до значення і від значення до змісту здійснюється без участі свідомості, в силу дії механізму мови. Нерозуміння змісту виникає тоді, коли цей синтагматико-парадигматичний механізм дає «збій», коли на шляху від знаку до значення з'являється «розрив», і тому виявляється неможливим і шлях від значення до змісту. Подолати цей розрив можливо лише за умови нового зв'язування знаку й значення, для цього слід знати, до якої саме парадигми входить знак і яке місце він у ній займає. Оскільки парадигма не емпірична даність, а ідеалізований об'єкт, то й процедура інтерпретації часто полягає не лише у простому включенні знаку до вже відомої парадигми, але і в її модифікації і навіть у конструюванні нової парадигми. Така у загальних рисах парадигматична теорія змісту і відповідна їй процедура тлумачення.

Онтологічну концепцію мови у зв'язку з богословською проблемою ім'яслав'я розвивали П. Флоренський, С. Булгаков, І. Лосєв. Як відомо, в ім'яславських суперечках обговорювалось питання про те, чи є Ім'я Боже тільки умовним ім'ям, подібно до всіх інших слів людської мови, чи воно є Сам Бог з усіма нескінченними властивостями, тобто питання про умовність чи онтологічність, номіналістичність чи реалістичність Імені Божого. Загальноцерковного вирішення ця проблема не має до цього часу, однак ці суперечки дали певний поштовх розвитку думки — стимул і матеріал для створення філософії слова. У працях вищеназваних учених по суті створена онтологічна теорія мови.

До онтологічного розуміння змісту прийшла школа філософської герменевтики, провідним представником якої є Х.-Г. Гадамер. Він висловлювався проти суб'єктивістського тлумачення розуміння: розуміння полягає не у тому, щоб зрозуміти авто-

ра, поставши на його точку зору, і не у тому, щоб висловити у розумінні своє ставлення; дійсне розуміння означає прийти до взаєморозуміння у тому, що стосується суті справи. Головне у розумінні — це сама справа, суть справи, яка є не тільки моєю справою чи справою мого автора, але нашою загальною справою. Автор й інтерпретатор спілкуються не на ґрунті своїх переживань чи суджень, а на ґрунті спільної справи, якою вони обидва захоплені. Середовищем цього спілкування виступає мова, і якщо б мова не мала ніякого відношення до справи, якщо б зміст слова не був онтологічним, то ніяке спілкування і тим більше взаєморозуміння з приводу суті справи не було б можливим. Однак мовне середовище не лише з'єднує, але й роз'єднує (наприклад, текст на чужій мові). У тексті відбувається самовідчуження змісту, тому текст потребує зворотного перетворення своїх знаків у мову й зміст. Якщо інтерпретатору вдається знайти правильне слово, то це таке слово, яке належить самій речі, отже, сама річ набуває голосу в цьому слові.

Однак слід сказати, що онтологічність мови зовсім не означає її гіпостазування. Онтологічний статус мови означає, що мова є мовою самих речей, самого буття, як влучно говорить про це С. Булгаков: «Слово є світ, оскільки він себе усвідомлює й говорить, однак світ не є слово, точніше, не є лише слово, а має буття ще й металогічне, безсловесне. Слово космічне у своєму естві, оскільки належить не тільки свідомості, де воно спалахує, але й буттю».

В історії релігії існують мови, якими вперше було викладено чи писемно закріплено те чи інше релігійне вчення. Ці мови часто носять назву «пророцьких», або «апостольських», наприклад, в ісламі це — літературна арабська мова, що є мовою Корану, і класична перська мова. Апостольськими мовами християнських народів Європи є грецька і латинська мови, а першою культовою мовою православних слов'ян — старослов'янська.

Пророцькі мови можна поділити на дві групи. До першої з них відносяться мови, писемність яких була створена для захисту релігійного змісту: ведійська мова (XV — XI ст. до н.е.) — це мова «Вед» і «Упанішад»; санскрит (VII ст. до н.е. — VII ст. н.е.) — мова «Махабхарати», «Рамаяні»; давньоєврейська й арамейська мови (XI — III — II ст. до н.е.) — мова «Танаху»; палі (III ст. до н.е. — I ст. н.е.) — мова буддійського канону; авестійська мова (існує з IX ст. до н.е., а кодифікована у III — VII ст. н.е.) — мова зороастризму; старослов'янська (церковнослов'янська) — з IX ст. мова східного християнства у слов'ян і влахомолдован.

До другої групи відносяться мови, що вже мали значні літературно-писемні традиції й пізніше були використані для запису віроповчальних текстів: вен'ян — давньокитайська мова, якою написані й канонізовані твори Конфуція (VI — II ст. до н.е.); давньогрецька і латинська мови, на яких складався релігійний канон християнства; класична арабська мова (формувався у до ісламській поезії) — з VII ст. стала мовою Корану.

Народи цінували «пророцькі», «апостольські» мови і робили все для того, щоб зберегти і тексти, і самі мови у первісному вигляді. Завдяки зв'язку з Писанням у забутих пророцьких мов зберігається можливість відродження. Прикладом є іврит — мова священних іудейських книг, яка була відроджена і стала державною мовою сучасного Ізраїлю.

Протягом віків священні мови існували поряд з так званими «народними мовами». Народи, приймаючи нову віру, новий культ, одночасно сприймали і його мову. Адже мова сприймалася як невід'ємна частина віри, як священне. Вважалося, що священне не можна перекладати. Тому складалася така ситуація, що у церкві, освіті, писемній культурі використовувалася загальна для певного культурно-релігійного світу надетнічна мова (наприклад, у західному християнстві — латинська, що усвідомлювалася як мова Святого Письма); з іншого боку, у повсякденному спілкуванні, а іноді й у деяких писемних документах вико-

ристовувались місцеві діалекти і народні мови. Багатовікова двомовність, тобто існування, протиставлення і взаємодія культової й народної мови, була також головним конфесійно зумовленим чинником в історії народних літературних мов.

Наприклад, в євреїв богослужіння велося давньоєврейською мовою. Потрапивши до вавилонської неволі, євреї перейняли арамейську мову. Синагогальною мовою залишилася єврейська мова, але вплив арамейської мови був настільки сильний, що єврейську мову перестали розуміти. По суботах, коли уривки Старого Заповіту читалися у синагогах, для пояснення того ж тексту живою єврейською (арамейською) мовою робилися так звані таргуміми — пояснення на синагогальне суботнє читання Святого Письма. Пізніше ці таргуміми були записані. Це найдавніші вільні переклади Старого Завіту на живу мову.

В період раннього християнства читання Апостола та Євангелія було однією з найважливіших частин літургії. Там, де паства була різномовна (наприклад, за римських часів в Антіохії), вони читалися латинською, сирійською, грецькою, арабською мовами.

Щодо ставлення Отців церкви до богослужінь народними мовами, то існують відомості, що архієпископ царгородський св. Іоанн Златоуст 399 р. у Царгороді сам правив готам літургію і промовляв до них проповіді через перекладачів. Ставлення Іоанна Златоуста до богослужіння живою мовою можна бачити в його Тлумаченні на св. Іоанна, де читаємо: «І сиріяне, і єгиптяни, і індійці, і перси, і ефіоптяне, і багато інших народів, переклавши на свою мову науку ап. Іоана, навчилися філософствувати, хоч самі й варвари». На думку І. Огієнка, католицька церква, ніколи не ставилася прихильно до ідеї богослужіння живою мовою. Це пояснюється тим, що латинська мова була не лише мовою церкви й держави, але й мовою народу, отже, Південна й Західна Європа говорили латинською. Ця мова використовувалася й у колоніях. Але у ті часи християнства у Римі панувала виключно грецька мова, яка частково вживалася у католицькому богослужінні навіть «за часів Костянтина, у IX ст. в самому Римі, а також у Франції у відомих монастирях та інших місцях читали Євангеліє на знак єдності церков і грецькою. Під час урочистих папських Богослужінь у Римі від перших віків зберігся звичай читати Євангеліє спочатку грецькою, а вже потім — латиною.

У слов'ян, які сповідували християнство, існувало дві моделі двомовності: світ *Slavia Orthodoxa* і світ *Slavia Latina*. Народи в ареалі *Slavia Latina* (поляки, чехи, словаки, хорвати, словенці) входили до сфери західнохристиянського (пізніше — католицького) впливу і латинської мови. Народи *Slavia Orthodoxa* (південні слов'яни — болгари, серби, чорногорці і східні слов'яни — росіяни, українці, білоруси) сповідували православіє в його візантійській редакції: в їх церковно-книжковій культурі велику вагу мала грецька мова і взагалі грецькі початки, при цьому мовою богослужіння й писання була церковнослов'янська мова. Церковнослов'янська мова впливала тією ж мірою на всі народні мови, що знаходились у сфері *Slavia Orthodoxa*: вага церковнослов'янського компонента була максимальною у церковній писемності, середньою — у літописах, ще меншою (але не малою) — у творах світської літератури.

У християнстві та інших релігіях, що мають священні Писання, існують уявлення про неконвенційність знаку у сакральному тексті. Це створює атмосферу особливої чутливості, пристрасті до слова. Порятунок душі віруючого, богоугодність обряду ставляться у пряму залежність від аутентичності сакрального тексту: викривлення тексту є блюзнірством для душі віруючого.

Знаковою системою фіксації мови є **письмо (писемність)**. Писемність складається зі знаків, які утворюють певні знакові системи. Евристичний зміст знакової системи розкривається в акценті на конкретну предметну форму реалізації мови, на формальному, морфологічному і синтаксичному поданні мовних засобів, які вивчаються мовознавством. Текст, як знакова система, як форма дискурсу й цілісна функціональна структура відкритий для множинності змістів, що існують у сфері соціальних комунікацій. Він виступає в єдності явних і неявних, невербалізованих значень, буквальних і вторинних, потаємних змістів. Зміст тексту традиційно позначається двома термінами — розумінням та інтерпретацією. Розуміння трактується як мистецтво осягнення значення знаків, що передаються однією свідомістю іншій, тоді як інтерпретація — це толкування знаків і текстів, зафіксованих у писемному вигляді.

Писемність відноситься до графічних знакових систем. Але, безумовно, письмова мова не може настільки точно відтворити мову усну, розмовну, передати її емоційні вирази. Разом мова та писемність становлять важливу частину проповіді Божого слова, адже на їх основі складені священні книги та інші письмові джерела для відправи релігійних культів.

Питання про те, що усна мова і письмова — це дві окремі форми існування мови, було поставлене вперше Б. де Куртене, який виклав теорію письма. Й. Вакех дав визначення усній і письмовій мовам. Він писав, що усну й писемну норму слід вважати координованими величинами, які не підпорядковані більш високій нормі і співналежність яких слід приписати лише тому фактові, що вони використовуються в тій самій мовній спільноті в комплементарних функціях. Цими функціями, за Й. Вакехом, є безпосередня й довготривала реакція. Таким чином, обов'язковою властивістю мови є її існування у звуковій формі, а В. Гумбольдт стверджує, що тільки слово, яке звучить є ніби уособленням думки.

Знаки письма мають дві функції: мовну й метамовну. Перша полягає у передачі повідомлення, друга — у характері повідомлення чи способу його передачі. А саме письмо є своєрідним кодом, що дозволяє трансформувати акустичний мовний сигнал в оптичний (зоровий). Код створюється свідомо в результаті домовленості, і його можна змінювати. Тому й можливі випадки заміни алфавіту, наприклад глаголиці на кирилицю. Алфавіт можна визначити як інвентар букв, що використовуються у письмовому коді даної мови.

В літературі письмо (писемність) визначають як знакову систему фіксації мови, що дозволяє за допомогою накреслюваних (графічних) елементів передавати мовну інформацію на відстані і закріплювати її у часі. Іншими словами, письмо — це записана мова, хоча, безумовно, письмова мова не може повністю відтворити мову розмовну, з її емоційними проявами. Але письмова мова має свої переваги: вона дозволяє автору звертатись до читача (і навпаки), незважаючи на те, наскільки вони віддалені один від одного у просторі й часі.

Писемність виступає допоміжним до звукової мови засобом спілкування, засобом закріплення й відтворення мови на певному матеріальному носіїві, що й зумовило її особливості.

Виникнення та розвиток писемності пов'язаний з розвитком суспільства й зростанням потреб у спілкуванні на відстані, необхідністю фіксації пам'яток політичного, правового, релігійного, естетичного характеру. Виникнення та розвиток писемності охоплює період у декілька тисяч років. За цей час змінювались знаряддя письма, матеріал на якому писали, і, що найважливіше, змінювались способи передачі мови, поки нарешті, склалися ті типи письма, які ми спостерігаємо у сучасних народів.

Для того щоб визначити особливості слов'янської писемності як мови релігійного культу Русі-України, слід коротко розглянути еволюцію писемності в цілому.

Як відомо, існують спеціальні науки, які займаються суто писемністю: грамати́стика (теорія та історія писемності), палеографія (вивчення, дешифрування та інтерпретація писемних текстів), епіграфі́ка (вивчення писемних пам'яток, вирізьблених, вигравірованих чи відтиснутих на камені, металі, глині), папірологі́я (вивчення текстів на папірусі), криптографія (вивчення графіки, системи тайнопису), кодиколо́гія (вивчення рукописних книг). Ми ж розглядаємо писемність у контексті застосування її у розмаїтті сфер релігійного життя різних конфесій, християнської зокрема.

Писемність виникає у всіх народів на різних ступенях культурного розвитку. Існували деякі дописемні системи закріплення думки, не пов'язані з вирізьбленням знаків. Так, наприклад, думка передавалась на відстань за допомогою вузликів на шворках, на низаних на шворку черепашок і т. ін. Однак ні одна з цих систем не набула подальшого розвитку. І тільки з графічних способів закріплення думки й мови розвинулось письмо.

Потреба в письмі виникла дуже рано — було необхідно вести облік, проводити розрахунки при обміні, при поділі здобичі на полюванні тощо. Записи робились шляхом зарубки на камінні або за допомогою нарізів на дереві. Потреба у писемних знаках виникла також через необхідність передати важливу звістку, показати дорогу, по якій слід іти, попередити про небезпеку. Малюючи, древня людина мала на меті закріпити в пам'яті будь-яку подію — вдале полювання, перемогу над ворогом. Інколи малюнки мали релігійне або магічне значення; накреслені на стіні при вході у житло, ці малюнки охороняли мешканців від «злих духів». Необхідною умовою для виникнення писемності є мова та вміння креслити й малювати.

ТИПИ ПИСЕМНОСТІ

Існує чотири основних типи писемності: піктографічна, ідеографічна, складова, буквено-звукова. Основними ознаками системи письма є: 1) тип письма (логографічний, ідеографічний, складовий, та ін.); 2) мова, для передачі якої призначене письмо; 3) основний склад знаків, що використовуються.

Найдавніший спосіб письма — письмо у малюнках — піктографія (від латинської «*picta*»- «малюнок»; грецької «*grapho*» — «пишу»). За допомогою поєднання малюнків зображались предмети й дії, а зміст піктограми розшифровувався незалежно від передачі його мовою. Піктографічні знаки були зрозумілі людям, які говорили різними мовами. Піктографічні знаки мали наочно передавати зображення конкретних предметів.

Піктограми видряпувались на стінах печер, на скелях, на камінні, на рогах і кістках тварин, що зумовлювало різкість ліній малюнків. Якими б не були примітивні зображення, вони вже несли у собі елементи умовності. Основними засобами цього письма

були більш або менш складні малюнки сюжетного, оповідального характеру або ж серії малюнків (ніби «оповідання в малюнках»). За допомогою таких малюнків передавались на відстань різноманітні повідомлення (наприклад, військові, мисливські) або ж закріплювались у часі будь-які пам'ятні події, наприклад, військові походи, умови торгового обміну. Іноді в цьому письмі використовувались найпростіші умовні знаки, наприклад рисочки, що вказували на кількість предметів, календарні позначення місяців і т. ін. Це зачаткове письмо з'явилося в період розвитку родоплемінного ладу. Формування його було зумовлене перетворенням невеликих та розрізнених родових груп на більш крупні племінні общини, а також розвитком між ними постійних зв'язків. Піктографічне письмо широко використовувалось ще у відносно недавньому минулому племенами американських індіанців, багатьма народами Півночі і деякими африканськими племенами.

Більшість малюнків відображала сцени полювання. Пізніше з'являються піктограми більш складні за змістом — релігійні формули, військові повідомлення, любовні листи та ін. В подальшому поняття, яке розкриває малюнок, ускладнювалось. До самого малюнку вводились додаткові елементи: бажаючи відобразити вбиту тварину, її малювали догори ногами або без голови. Піктографічно також відображались моменти перемоги над ворогом: убитих ворогів малювали без голів. Принцип піктографічного письма зберігся до нашого часу у вигляді різних знаків і малюнків (наприклад, знаки дорожнього руху, малюнки на рекламних вивісках і т. ін.).

Майже кожна пам'ятка піктографічної писемності являє собою складний малюнок або серію малюнків, немов би «розповідь у картинах»; цей малюнок графічно передає якесь повідомлення. Піктограма відображає лише зміст мови, тобто це — семантичний, а не фактичний спосіб передачі мови. Це ще не «система писемності» у повному розумінні.

Подальший розвиток піктографії у бік перетворення малюнків у символ, призводить до поступового становлення символічного письма — ідеографії (від грецького «idea» — «поняття, уявлення» і «grapho» — «пишу»).

Це символи, що зображають поняття. Ідеографія, по суті, є високорозвиненим малюнковим письмом, що відображає у вигляді малюнків думки, які треба передати від однієї особи до іншої. В цій системі піктограми зображують не стільки предмети, скільки думки, що асоціюються з цими предметами. Так, коло може зображувати не лише сонце, але й бога, жару, світло, які асоціюються із сонцем, або слово «день». Аналогічно тварина може бути позначена не лише малюнком, який зображує її повністю, але й окремим її фрагментом, наприклад, лише малюнком голови, а поняття «йти» може передаватися двома лініями, що зображують ноги. Ці примітивні знаки, як правило, ще не складають стрункої системи письма. Це рання стадія ідеографічного письма.

Справжнє письмо виникає лише там, де фіксується саме мова, де кожне слово в мові і всі граматичні відносини між словами знаходять своє відтворення в накреслених знаках, відтворюють дослівно зміст повідомлення. Найважливішою відмінністю ідеографії від піктографії слід вважати не форму знаків, а їх значення. Ідеографічний знак означає, як правило, окреме слово чи окреме поняття. Ідеографічне письмо відображає мову більш точно, ніж піктографічне. Крім змісту, воно передає поділ мови на слова, синтаксичний порядок слів, а іноді й фонетичний бік мови. Ідеографічні знаки утворюють стійку систему письма.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПИСЕМНОСТІ

Давній Близький Схід дав світові дві важливі первинні писемності: клинопис і єгипетські ієрогліфи. Сучасна наука оцінює єгиптян як народ, на культуру якого впливали африканські й семітські елементи. Єгипетську писемність складається три різновиди

письмових знаків: словесні, фонетичні і детермінативи. Відмінною рисою цих знаків є їхній малюнковий вигляд. І цей вигляд майже не змінився у монументальному письмі. У повсякденному ж використанні форма знаків із часом згладжувалася, знаки при швидкому написанні поступово все більше втрачали свій первісний характер і наближались до буквених написів. Письмо у вигляді монументальних малюнків і курсивний скоропис співвідносяться приблизно так, як у нас друкований шрифт і рукописний. Вважається, що число єгипетських писемних знаків більше п'яти сотень.

У південному Дворіччі, між Євфратом і Тигром, на рубежі IV і III тисячоліть до н.е. внаслідок довготривалого розвитку виникла інша висока цивілізація, напевно, найбільш стародавня культура людства взагалі. Частиною її спадщини є писемність, знайдена у стародавньому Уруці, а також у Джемдеті (сучасні Насрі і Фарі). Цю месопотамську писемність прийнято називати клинописом. Для написання, замість поширеного в Єгипті папірусу, у Дворіччі, як правило, використовувались глиняні плитки, які називались табличками, чи таблетками. Знаки витискалися на ще м'якій глині дерев'яною паличкою — стилем, потім ці таблички для міцності висушували чи обпалювали.

За внутрішньою структурою шумерський клинопис подібний до єгипетського письма, у ньому також словесні знаки, фонетичні знаки і детермінативи. Словесні знаки передають поняття істот та предметів без урахування вимови. Клинопис як суміш із складових знаків із детермінативами був створений шумерами. Але до половини III тис. до н.е. вони ще не встигли довести принципи клинопису до повного розвитку. А саме в цей час клинопис був запозичений у шумерів, разом з усією їхньою культурою, — семітами. Семіти, в основному, зберігши те, що створили шумери, розвинули отриману спадщину згідно зі своїми потребами.

У третьому тисячолітті до н.е. ранні рабовласницькі міста-держави шумерів були завойовані вавілонянами — семітським народом, який заснував нове могутнє царство. Вавілоняни, зруйнувавши Шумерію, запозичили у шумерів писемність і застосували її до семітської мови. Шумерське письмо вертикальними стовпчиками зверху вниз вавілоняни замінили горизонтальним письмом зліва направо. З Вавилона клинопис проник до сусідніх народів і найбільшого розвитку досяг у північних сусідів вавілонян — ассірійців, які говорили на мові, спорідненій з вавілонською. Ассирія й Вавилон знаходились в постійному спілкуванні й у подальшому їх культура розглядається як єдина — ассіро-вавілонська культура.

До системи ідеографічної писемності відноситься і китайське письмо, яке будується на тому, що кожний письмовий знак відповідає одному слову мови. Накреслення знаків еволюціонувало від картинного зображення предметів у бік все більшої умовності зображуваного. Способи накреслення в китайському письмі змінювались в залежності від знарядь письма.

Матеріальним носієм найдавнішої ідеографічної писемності був папірусний чи пергаментний сувій. Сувій — це найбільш рання форма фіксування текстового запису. Форма кодексу — книжкова форма набула поширення вже на стадії алфавітних знакових систем. З грецьких часів відомі два його різновиди — пергаментний та паперовий. З того часу як винайдений був папір (II ст. н.е.), кодекс став найбільш зручною формою закріплення й розповсюдження письмової інформації, яка існує й у наш час.

Однак слід зазначити, що ідеографічна писемність має два принципових недоліки, які проявились після розширення кола людей, які користувались письмом. Це — багатозначність і складність передачі граматичних форм.

Третім типом писемності є складова писемність. В цій системі поєднання знаків, відповідних групі складів, передає вимовлене слово. У загальноісторичному плані

складова писемність з'явилася значно пізніше ідеографічної системи письма. Якщо ідеографічна система — це IV–III тисячоліття до н.е., то складова система — II і навіть I тисячоліття до н.е.

В. Істрін виділяє 3 різновиди цього письма за фонетичним значенням його знаків: перший — передньоазіатські клинописи, письмо майя, біблоське складове, корейське; другий — лінійне критсько-мікенське, кіпрське, ефіопське, японське; третій — різні системи індійського письма.

Особливістю розвитку складового письма, порівняно з ідеографічним, було також те, що більшість складових систем писемності виникла не самостійно, а під впливом систем писемності інших народів. Це пояснювалось тим, що суто складові системи з'явилися пізніше ідеографічних, в епоху більш тісних торгових, політичних і культурних зв'язків між народами.

У порівнянні з буквено-звуковою системою, складове письмо має лише одну перевагу — більшу легкість навчання грамоті. Для представників більшості мов виділення складу з мови психологічно значно простіше виділення окремого звуку, вимагає менше аналітичних зусиль. Недарма навіть у сучасних буквено-звукових системах навчання грамоті нерідко починається з читання по складах.

Головний недолік складового письма зумовлений тим, що у переважній більшості мов кількість складів значно більша за кількість звуків. Тому складова система письма вимагає для точної передачі мови, як правило, більшої кількості знаків. У буквено-звукових системах кількість знаків (букв) коливається від 20 до 40, а у складових системах кількість знаків коливається від 35–40 до 200 (не включаючи сюди так званих лігатур, пов'язаних між собою букв). При цьому навіть можливість обходитись такою кількістю знаків досягається в складових системах за рахунок використання особливих штучних прийомів (діакритичних знаків, тобто знаків, що означають вимову звуку, а також лігатур).

З релігією пов'язане, наприклад, виникнення одного з різновидів індійського складового письма — системи брахмі. Вона виникла в той час, коли буддизм отримав перемогу в Індії. Найбільший пропагандист буддизму, цар Ашока, вперше в Індії використав письмо з метою зміцнення своєї влади й поширення буддистської релігії. Написи, що містять розпорядження Ашоки, можна знайти всюди — від долини Гангу до тропічних джунглів на півдні Індії. Зроблені вони письмом брахмі й більшою мірою висічені на скелях і колонах. Це письмо було дешифроване і є прототипом усіх інших видів складової писемності, яка існувала й існує нині в Індії.

На території Європи найдавніші пам'ятки писемності були знайдені на островах південної частини Егейського моря, головним чином, на острові Крит. На підставі археологічних даних було встановлено, що ще наприкінці III тисячоліття до н.е. на острові Крит існувала піктографічна писемність. Дослідники критської культури дійшли висновку, що у народів стародавнього Криту існували дві системи складового лінійного письма. Стародавнє письмо, що вживалось із середини XV ст. до н.е., вчені назвали «лінійне письмо А», а більш пізнє — «лінійне письмо В». Лінійне письмо А, написане на невідомій мові, непрочитане ще й досі. Пам'ятки письма В були знайдені у великій кількості при розкопках в Міkenaх і Пілосі на південному березі Пелопоннесу. З цього був зроблений висновок, що писемність системи лінійного письма В була запозичена греками-ахейцями у другому тисячолітті до н.е. від критян і що мова письма — грецька. Тексти, записані на глиняних дощечках, являють собою інвентарні описи, списки бойових матеріалів, торгові і адміністративні записи, списки людей. Є дощечки з текстами релігійного змісту, а точніше із записами жертвопринесень богам.

Четвертим типом писемності є буквено-звукове письмо. Воно називається так тому, що знаки (букви) означають, як правило, окремі звуки мови або фонем. Дослідник письма Г. Гельб зазначає, що створення алфавіту, який передає окремий звук мови за допомогою знаків для голосних і приголосних, — це останній важливий крок в історії письма. З часів античної Греції і до наших днів у розвитку внутрішньої структури письма не відбулося більш нічого нового, по суті, ми передаємо приголосні й голосні так само, як це робили давні греки.

Буквено-звукова система письма поділяється на два основних види: 1) *консонантно-звукові системи* (фінікійське, давньоєврейське, арамейське, арабське письмо та ін.); 2) *вокалізовано-звукові системи* (грецьке, латинське, російське, українське письмо та ін.). У консонантно-звукових системах письмові знаки означають лише приголосні звуки мови; голосні ж звуки в цьому письмі або зовсім не вказуються, або позначаються за допомогою особливих надрядкових та підрядкових позначень. В цих писемностях голосні звуки мають менше значення, ніж приголосні. У вокалізовано-звукових писемностях письмові знаки позначають рівною мірою як приголосні, так і голосні звуки мови.

Буквено-звукові знаки вперше з'явилися в давньоєгипетському письмі, а перша чисто звукова система письма була створена наприкінці II тисячоліття до н.е. фінікійцями; від фінікійців це письмо було запозичене євреями, арамейцями, греками, а потім поширилось серед більшості народів світу.

Слово «алфавіт» походить від латинського «alphabetum». Уперше зустрічається у святого Ієроніма (біля 340-420 рр.). Греки прийняли слово «alphabetos», утворене від назв перших двох букв грецького алфавіту. Існують різні точки зору на те, кого слід вважати винахідниками алфавіту — фінікійців, єгиптян, ассирійців, критян чи євреїв.

Прибічники критської точки зору на походження алфавіту розвивають теорію, згідно з якою алфавіт був перенесений філістимлянами з Криту до Палестини і вже звідти запозичений фінікійцями. Прибічники синайської теорії (А. Гардинер, К. Сете, В. Струве) твердять, що західносемітське письмо розвивалося складним шляхом: Єгипет — Синай — Ханаан — Фінікія.

Найбільше прибічників має сучасна теорія самостійного виникнення семітського консонантно-звукового письма. Як зазначає видатний дослідник письма Д. Дірингер, часом виникнення алфавіту слід вважати період, що датується 1730-1580 рр. до н.е. Місцем створення алфавіту є Палестина й Сирія, які у II тисячолітті до н.е. мали високорозвинену культуру, жрецькі школи, торговельні відносини. Населення було під впливом різних культур: месопотамської, хетської, критської, кіпрської, а пізніше грецької. Існує також не цілком доведена думка вчених про те, що саме Бібл можна розглядати як місце винайдення алфавіту. Назви двох міст: Кир'ят Сефер — «Місто книг» (у Палестині) і Бібл — «Книжкове місто» (у Сирії) — вельми знаменні, хоча точно назвати місце винайдення алфавіту не можна.

Головним досягненням у створенні алфавіту було не винайдення знаків, а введення суто алфавітної системи, в якій кожний звук позначався одним єдиним знаком.

Буквено-звукові системи письма були тісно пов'язані з різними релігійними віросповіданнями. Так, наприклад, значення арамейської мови в галузі релігії було особливо великим. Протягом більше тисячі років вона була розмовною мовою ізраїльтян і поряд із давньоєврейською — другою мовою — мовою релігії й літератури єврейського народу. Можливо, вона була первісною мовою Євангелій. Більша частина християнських творів Сходу написана на діалектах, пов'язаних з арамейською мовою за допомогою писемностей, що сягають своїми коренями до арамейського алфавіту.

У 1905 році на Синайському півострові були винайдені стародавні малахітові рудники, в них знайдено шістнадцять настінних написів, які, напевно, відносяться до середини другого тисячоліття до н.е. Ці написи були зроблені знаками, які є поєднанням єгипетських ієрогліфів і давньосемітського алфавіту, причому ієрогліф виконував роль букви для передачі того звука семітської мови, з якої починалось слово, що його передавав ієрогліф. Вважають, що передавачами єгипетського письма семітським народам були гіксоси; в XVI ст. до н.е. вони, після того як їх вигнали з Єгипту, перекочували до Азії.

Релігія, в даному випадку християнство, мала вплив і на створення вірменської й грузинської писемностей.

В індоєвропейській групі мов вірменська писемність займає окреме місце. Вона була створена після того як до Вірменії прийшло християнство і вірменська церква досягла 369 р. незалежності та автокефалії. Створили цей алфавіт біля 400 р. н.е. Месроп Маштоц у співдружності із Сааком і греком на ім'я Руфан. В наш час під вірменською мовою розуміють: а) древню, або класичну, вірменську (грабар), тобто писемну мову, яка до цього часу вживається як мова богослужіння, а до XIX ст. була також і мовою науки й літератури; б) «народну мову» — сучасну вірменську (ашхарик), що вживається з ХУ ст.

Від арамейського алфавіту пішов і грузинський алфавіт, який є витвором грузинського християнства. Існує два грузинських письма:

а) хуцурі (хуці «священик») — церковне письмо; б) мхедрулі (мхедарі «витязь, воїн») — писемність «воїнів», «військове, світське». Згідно традиції, писемність мхедрулі була винайдена біля 300 р. н.е. першим грузинським царем П'арнавазом раніше хуцурі на 100 років. Однак існує більш поширена версія, що грузинський алфавіт був створений творцем вірменського письма Маштоцем.

Інший приклад — сирійська мова та сирійське письмо. Це мова й писемність літератури християнської у найвужчому розумінні цього слова. Майже всі оригінальні твори мають суто християнські сюжети. Не слід забувати й того, що одними з найважливіших центрів релігійного християнства була Антіохія Сирійська, саме тут прибічники цього вчення вперше були названі християнами. На протязі віків це місто залишалось важливим центром християнства, доки мусульманські завоювання не втягли його в орбіту ісламу. Хоча Антіохія була головним містом Сирії, вона була грецьким культурним центром.

Першим центром християнства у світі сирійської мови була Едесса, (сучасна Урфа), розташована у північно-західній частині Месопотамії. Вона була єдиним центром раннього християнства, де мова християнської общини не була грецькою. Християнство проповідувалося в Едессі вже у II ст., і з цього часу місто стало християнською метрополією Східної Сирії. З Едесси християнство поширилось до Персії. Арамейські християни сусідніх країн, а також Персії сприйняли едеський сирійський діалект як мову церкви, літератури і культурного спілкування. Разом із тим цей діалект був мовою торгівлі у долині Євфрату і широко застосовувався як *lingua franca*. В результаті він став головним із діалектів Сирії і найбільш важливою після грецької, мовою Східної Римської імперії.

В III ст. н.е. Едесса була центром сирійського християнства; тут перекладалися на арамейську, чи «сирійську» мову твори християнської літератури, в яких сирійська мова зайняла місце поряд із грецькою. Найважливішим із пам'яток літератури сирійською мовою є Пешитто, чи Пешитта («чиста», «проста») — вельми точний переклад Біблії, складений приблизно у 200 р. н.е. [416]. Починаючи з VII ст. — сирійська мова була витіснена арабською, хоча, сирійська продовжувала вживатися при богослужінні.

Більшу роль в історії писемності відіграло східне відгалуження, яке іменується несторіанським. Поділ сирійського алфавіту на дві гілки був зумовлений релігійним і політичним станом східного християнства. Східне християнство було пронизане сектами, ересями й розколами; майже всі вони відносяться до двох найпоширеніших ересей V ст.: несторіанству, засудженому у 431 р. Єфеським собором, і його крайній протилежності — монофізитству, засудженому 451 р. Халкедонським собором. Приналежність східних сирійців (несторіан) і західних (яковитів і мелекітів) до різних держав, а також відокремленість і взаємна ненависть общин викликали розходження між церковними ритуалами й традиціями різних шкіл. Певний вплив на мову богослужіння мали також місцеві діалекти.

Прикладом консонантно-звукової системи письма є арабська писемність. Арабські завоювання VII-VIII ст. сприяли поширенню ісламу і священної книги Мухаммеда — Корана. Про арабську писемність і літературу до існування Корану відомостей нема. Особливий арабський алфавіт виник приблизно наприкінці IV або у V ст. Найдавніший трьохмовний греко-сирійсько-арабський напис датується 512 роком.

Загально визнано, що арабський алфавіт походить від набатейського. Арабська традиція приписує винайдення арабської писемності одному з членів сім'ї Мухаммеда, однак він, безумовно, був у вжитку задовго до зародження ісламу. Більшість сучасних учених вважає, що арабське письмо було винайдено в аль-Хірі (Месопотамія). Інші вважають, що обидві гілки арабської писемності — несхі й куфічна — розвинулися одночасно з набатейського алфавіту. У зв'язку з арабським алфавітом існує порівняння, якщо «торгівля прямує за прапором», то «алфавіт прямує за релігією». Те саме можна сказати й про інші алфавіти арамейського походження. Деякі з них стали священними писемностями п'яти основних релігій Азії — зороастризму, іудаїзму, буддизму, ісламу, а також різних різновидів християнства.

У ведичній літературі немає відомостей щодо існування писемності у ранньоарійській Індії. Індійські жерці знали священні тексти лише напам'ять. Вони вважали, що сам бог дарував їм виключне право володіти знаннями. Що стосується писемності, то вона ніде не згадується. Серед давніх індійських богів не було «бога письма», хоча й була Сараваті — богиня знання, вченості й красномовства. Тільки в буддійській літературі з'являються певні відомості про існування письма.

У VI ст. до н.е. північна Індія стала свідком грандіозної релігійної революції, яку здійснили два великих сини Індії. Це були Вардхамана Махавіра, великий Джина, засновник джайнізму, і Гуатама Шак'ямуні Будда («Просвітлений»), засновник буддизму. Обидві ці релігії, в особливості остання, багато зробили для поширення письма.

Серед індійських пам'яток писемної культури виділяються написи царя Ашоки (III ст. до н.е.). Ці написи були призначені для всіх людей — і високоосвічених, і малоосвічених; вони розміщувалися в самих людних місцях, у центрах паломництва; їх писали не на санскриті, а на давніх місцевих діалектах, з яких у подальшому розвинулась більшість мов північної Індії.

З V ст. н.е. санскрит, пов'язаний з брахманізмом так само тісно, як латина з римською католицькою церквою, стає літературною мовою, *lingua franca* релігії. Пізніше санскрит став уживатися також буддистами і джайністами і, подібно до латини у середньовічній Європі, стає мовою науки на всьому індійському субконтиненті. Санскрит використовувався у сфері культури, науки, релігії, магії до вторгнення мусульман, які принесли із собою нову літературну мову.

Великий вплив на створення буквено-звукової системи письма мав фінікійський алфавіт. У країнах Азії з фінікійського алфавіту виник ряд алфавітів східних мов, серед

яких найбільше значення мають єврейський, арабський і алфавіт Індії. Найдавніші семітські написи відносяться до XII–IX ст. до н.е. Більшість існуючих алфавітів, в тому числі всі європейські, походять від фінікійського алфавіту. Відносно походження фінікійського алфавіту було безліч суперечок, як у стародавньому світі, так і в нові часи. Римський поет Лукіан і природознавець й історик Пліній вважали фінікійців винахідниками алфавіту; Платон, Діодор, Плутарх, а також римський історик Тацит, навпаки, стверджували, що фінікійці запозичили алфавіт у єгиптян. Європейські вчені нового часу висували й інші теорії щодо походження алфавіту; існує думка, що фінікійська азбука виникла під перехресним впливом єгипетської, передньоазійської та критської писемних систем. Але за фінікійцями залишаються дві безперечні заслуги: вони надали знакам алфавіту зручну, легку для написання форму і поширили його серед багатьох народів, із якими були у торгових відносинах.

Але найбільший вплив на розвиток писемної культури, християнської зокрема, мали грецький і латинський алфавіти.

Початок писемності в Греції відноситься до найдавнішого періоду її історії — VIII і VII ст. до н.е. Грецький алфавіт у його найдавнішій формі був точною копією фінікійського: у греків збереглась та ж послідовність букв і навіть букви іменувалися викривленими семітськими словами. Наприклад, грецьке «альфа» походить від семітського «алеф», що означає бик, причому буква «А» у первісному написанні нагадувала бика з двома рогами; грецьке о «бета» — семітське «бет» (дім); грецьке «дельта» — семітське «далет» (двері) і т. ін. Невдовзі після перейняття алфавіту в грецькому письмі з'явилися знаки для голосних звуків. У стародавніх грецьких написах зберігся й семітський напрямок письма: знаки писали справа наліво.

І тільки у IV ст. до н.е. греки переходять до письма зліва направо. Від грецького алфавіту ведуть своє походження майже всі європейські алфавіти.

Латинський алфавіт розвинувся на основі етруського письма, під впливом грецького і відповідно до фонетичних особливостей латинської мови. Назви латинських букв не пов'язані з грецькими, а відповідно і фінікійськими назвами. Наявність латинський алфавіту засвідчена у письмових пам'ятках, починаючи з VI ст. до н.е. Римлянами була прийнята різновидність грецького алфавіту — халкідський алфавіт з острова Євбен через халкідську колонію Куші (Неаполь). В Римі алфавіт піддався деяким змінам у характері написання букв і набув приблизно у II ст. до н.е. нової, так званої латинської форми, яка графічно значно відрізнялась від грецької. Класичний взірець латинського шрифту представлений у написі II ст. н.е. на колоні імператора Трояна в Римі.

У подальшому латинське письмо терпіло вже чисто зовнішні зміни. Так, в епоху Римської імперії переважним було капітальне письмо. Пізніше, у зв'язку з розвитком торгівлі і ділового листування, поширюються курсив і рустичне письмо. З VIII до початку IX ст. широко використовується так званий каролінгський мінускул. До XIV — XV століття створюється стиль латинського письма, який дістав назву фрактура (від лат. fractus — зламаний). Генетично фрактура пов'язується з ламанням італійським письмом X ст. В період пізнього Відродження фрактура помилково розглядається як витвір германської культури і тому одержує неправильну, з точки зору походження, назву — «готичне письмо».

Важливим моментом в історії латинського письма був кінець XV ст. У Флоренції, через захоплення класичною старовиною, намагаються відродити і давні писемні форми. Так створюється стиль письма антиква (від латинського *antiquus* — давнина, старовина), що являє собою шрифт з округленими контурами, на відміну від готичного, який мав прямокутну форму. На основі письма антикви склався латинський шрифт сучасних мов.

Латинська графіка лягла в основу алфавітів і деяких слов'янських народів. Так, наприклад, визначний релігійний діяч, натхненник чеської Реформації Ян Гус у своєму трактаті «*Orthographia Bohemica*» 1406 р. запропонував доповнення до латинської графіки, зручні для чехів. Пізніше фонологічні ідеї і практичні рішення Яна Гуса були використані у графіці південнослов'янських писемностей, що ґрунтуються на латиниці, а також у графіці балтійських мов.

Латинська писемність формується в період розквіту Римської імперії і в період розповсюдження християнства. В середні віки латинська мова була офіційною мовою церкви. З падінням Римської імперії й розселенням на її територіях варварських племен формуються місцеві алфавіти на основі латинського письма, що пізніше склали групу романських мов. Отже, мова римської церкви — латина (природно, й латинський алфавіт) залишалася на протязі багатьох століть міжнародною мовою європейського культурного світу. В наш час латинська мова все ще широко використовується у науці, а також у теологічних трактатах римської католицької церкви, хоча вона (латина) й утратила панівне становище в результаті природного розвитку народних мов протягом останніх трьох чи чотирьох століть. Сприятливі умови, в яких опинився латинський алфавіт, призвели до того, що він був сприйнятий більшістю європейських народів і пристосований до мов самих різних лінгвістичних груп.

Якщо говорити про відмінності між письмовою й усною мовами, то, як зазначає Н. Мечковська, у свідомості людей письмо протистоїть «поточній» усній мові, письмо — це уособлення стабільності, самий помітний і надійний представник писемної культури народів. Тому мовний фідеїзм найяскравіше проявляється по відношенню до писемних знаків, і особливо це характерне для культур, що пов'язані з релігіями Писання. Своєрідність фідеїстичних текстів полягає у тому, що вони містять знаки (слова, висловлювання, послідовність висловлювань), яким у комунікаціях віруючими надаються ті чи інші трансцендентні властивості. Своєрідність спілкування у міфо-релігійній сфері та елементи неконвенційного ставлення віруючих до знаку зумовили деякі жанрові особливості як фольклорних, так і письмових фідеїстичних текстів. Так, для молитов, церковних служб характерним є високий ступінь застосування готових форм — кліше: вони відтворюються як готові словесні твори (іноді з варіаціями), що існують як сталі знаки у пам'яті соціуму. Вони вимовляються певним чином: молитви смиренно возносяться, прокляття — вигукуються, тексти Святого Письма, наприклад, у православних храмах, читаються в особливій розспівно-речетативній формі.

Поряд із матеріалами й знаряддями письма великий вплив на графіку письма мало призначення письмових пам'яток. Більшість із прадавніх пам'яток писемності — це короткі державно-меморіальні і поховально-культові написи на скелях, стелях і стінах будівель, а також дарчі й інші написи на зброї, вазах і т.п. Написи ці призначались для сприйняття на великій відстані. Тому знаки їх, як правило, були значних розмірів і складалися зі старанно викреслених або виґравірованих елементів.

Інший графічний характер мали тексти книжкового типу, які з'явилися у більш пізній час (релігійно-культові, історичні, літературні та ін.), виконані, як правило, на м'яких матеріалах. Тексти ці призначались для читання на невеликій відстані, тому знаки їх мали менші розміри й умовний характер. У графіці цього письма позначилось прагнення надати книжковим текстам (особливо релігійно-культовим) стильової єдності, чіткості, урочистості й краси. Знаки, як правило, писались окремо, лігатури й скорочення вживались рідко. Взірцем можуть бути єгипетське письмо, китайські й арабські книжні почерки, грецьке й руське уставне письмо.

Наступну групу складають орнаментальні почерки, які вживаються для заголовків у книжках, для монограм тощо. У цих почерках прагнення до краси було домінуючим, навіть за рахунку чіткості й зручності при читанні. Взірцями можуть слугувати різноманітні види в'язі.

Особливу групу складають скорописні почерки, які вживались у державно-канцелярському листуванні й прискорення письма. Знаки стають дрібнішими, збільшується кількість лігатур і скорочень. Близькі до цієї групи почерки побутового листування, які відрізняються ще меншою стильовою єдністю і більшою недбалістю написання.

На форму письмових знаків або, точніше, на загальний графічний стиль письма впливали особливості образотворчого мистецтва різних народів. Так, орнаментальний характер арабського письма пояснюється тим, що іслам для запобігання ідолопоклонству заборонив зображення живих істот у живопису й скульптурі. У зв'язку з цією заборонаю, широкого розвитку дістав в арабських країнах стилізований рослинний орнамент і такі ж стилізовані, орнаментально побудовані написи.

Одним з відгалужень писемної культури раннього християнства є написи на кам'яних плитах і саркофагах (епітафії). Це так зване монументальне письмо. Написи ці були відкриті у Римі, в інших містах Італії, у Галлії, північній Африці — всюди, куди приходило християнство у свій ранній період. Походять вони або з катакомб, або з кладовищ, розташованих на поверхні землі. Вони детально дослідженні вченими. Теологи і вчені мають можливість прослідкувати складання християнських догматів, як і ті зміни, що відбулися з плином часу у почуттях і поглядах віруючих.

На багатьох пам'ятках містяться монограми Ісуса Христа, що являє собою поєднання букв Х і Р — двох перших букв грецького імені Христос; разом з ім'ям Ісуса Христа вона являє і знак хреста. У подальших своїх змінах монограма Ісуса Христа являє повний розвиток християнської символіки. Так, у великій кількості монограм Ісуса Христа знаходяться монограми, що оточені: трикутником (символ Трійці) із різними предметами, німбом, а також першою й останньою буквами грецького алфавіту. Більшість археологів відносить походження монограм Ісуса Христа до часів апостолів. Цим пояснюється, чому монограма Ісуса Христа навіть на Заході в усі часи складалася з грецьких, а не латинських букв.

Якою ж мовою виконані перші християнські написи?

Оскільки в початковий період свого існування християнська община в Римі складалася переважно з євреїв і греків, то катакомбні епітафії переважно написані грецькою (це було до III ст.). Пояснюється це тим, що до кінця III ст. грецька мова вживалася виключно церквою. Лише пізніше у IV і V ст. латинська мова у Римі замінює грецьку. Але ще в окремих випадках можна було спостерігати паралельне використання латинської та грецької мов аж до XI ст. Саме про це й свідчать пізніші приклади монументального письма. Чим давніша християнська епітафія, тим вона простіша, мова її чистіша, а стиль — правильніший.

А. Фрінкен зазначає, що, як правило, християнські епітафії, вирізьблені на саркофагах або плитах та черепицях, які вставлялися в отвори горизонтальних ніш гробниць. Букви іноді фарбували червоною фарбою, а епітафії значних осіб, або імена консулів, які проставлялись на написах для визначення року поховання, фарбувалися золотом. Повагу й шанування проявляли таким чином і переписувачі манускриптів, особливо у східній частині імперії. Наприклад, у церковних рукописах візантійського походження, слова Бог, Господь, Христос, Богоматір та імена святих, а іноді й імператорів, визолочені або покриті сріблом, прикрашені або тільки написані буквами більшого розміру. Ця ранньохристиянська палеографія досить докладно досліджена. До пізнішого часу

(У ст. і наступні) відносяться так звані згадувальні написи на стінах базилік, церков, в яких говориться про час посвячення їх, про поновлення та прикрашення релігійних будівель. Але їх дійшло набагато менше, ніж епітафій.

Слід зазначити, що часто окремим буквам, алфавітам надавалося сакральне, містичне, магічне значення. Містика й магія букв, містичні інтерпретації алфавіту розвивалися у творах піфагорійців, каббалістів, гностиків, астрологів, чорнокнижників. Алфавіт трактується як образ Всесвіту, як комбінація чисел і букв в іудейській містичній «Книзі творіння»: «Є двадцять дві основні букви (і звуки). Три з них є першими елементами (вода, повітря, вогонь), початками, чи матеріями. (...) Материнські букви нагадують ваги, на одній чаші яких — добродетності, на другій — вади, а мова урівноважує їх».

Сакральне значення мала і кількість букв в алфавіті. Так, старозавітний канон утворюють 22 книги (за кількістю букв у давньоєврейському алфавіті); у канонічних текстах міфологічного епосу древніх греків — в «Іліаді» та «Одісеї» — по 24 пісні (за кількістю букв у грецькому алфавіті). Написи мали й магічне значення, оскільки люди вірили в оберігаючу силу букв і слова, у рятувальне значення записаного імені Бога, у ладанки й амулети з молитвами і священними словами.

Віра у потаємну сутність букв, наприклад, знайшла вираз у латинській ранньохристиянській традиції «Ім'я Бога не може бути виражено буквами», в іудаїстській літературі, в якій до цього часу позначення Бога не записується повністю.

Каббалістична побудова цікава тим, що як першооснова світу в ній розглядаються вихідні знаки писемної культури — арабські цифри й букви. На думку Вол. Соловйова, цифри тлумачилися як знаки, у яких виявлялася об'єктивна воля Бога, у той час як букви — це знаки, що виражають його суб'єктивне самовизначення. Алфавітна містика каббали полягає у тому, що букви розглядаються як першоречовина світу.

Слово «алфавіт» походить від грецької назви двох перших букв алфавіту — альфа й бета (новогрецькою — віта); аналогічно «азбука» — від аз й букі. Перше місце в давніх алфавітах часто надається символу божества в цілому або ж Бога — даровника мови або письма. Так, у ранньохристиянській літературі назва альфа починає пов'язуватися з ім'ям біблійного Авраама, який вважався винахідником букв. В Апокаліпсисі Бог-Отець часто іменується «альфою й омегою».

В історії релігії й писемності відомі спеціальні тайнописні алфавіти релігійних культів. Це тайнопис єзидів, релігійної течії, яка поєднує елементи язичництва, ісламу, християнства, іудаїзму та інших віровчень. Легко зрозуміти, чому вони користуються тайнописом — адже їх основна частина живе серед мусульман, причому, ні ті, ні інші не відрізняються віротерпимістю. Священна книга єзидів — Кітаб аль Джалва (прибл. 1162-1163 рр.) складається з окремих аркушів тонкого пергаменту зі шкіри газелі. Цим аркушам надано форми півмісяця, сонця, землі, двох річок, людської голови з двома вушми або рогами тощо. Сторінки не нумерувались, але в кінці кожної сторінки написане слово, із якого починається наступна. Самі букви, створені на підставі геометричних елементів — прямих ліній, невеликих квадратів; деякі букви схожі з латинськими, але фонетичне значення їх зовсім інше.

Релігійні вчення повинні були письмово фіксуватися. Але якщо на початкових етапах розвитку релігійні тексти просто записувались, то пізніше виникає потреба в кодифікації віроповчальних книг. У ряді релігійних традицій частина «вірних» книг, а саме книги Писання, визнаються церквою священними, оскільки вони були продиктовані Богом. Ці священні книги утворюють релігійний канон певного віросповідання. Але кожна проповідь пророка чи месії, як правило, має кілька списків, які іноді дуже відрізняються один від одного. Тому й виникає потреба визначення «найбільш правильного»,

кращого списку. Швидше всіх кодифікація Писання була здійсненна в ісламі. Це так званий «Османівський Коран» 856 р. У християнстві робота над визначенням канонічного тексту книг «Нового Заповіту» почалася у II ст., коли знаменитий християнський теолог і філософ Ориген зіставив шість різних текстів Біблії («Гекзапла»). На широких пергаментних аркушах у шість паралельних стовпців були внесені тексти давньоєврейською, грецькою транслітерацією й чотири різних грецьких переклади Біблії, у числі яких була й легендарна «Септуагінта» (перший повний переклад Старого Заповіту з давньоєврейської на грецьку). Римо-католицька церква офіційно визнала канонічність латинського перекладу Біблії, так звана «Вульгата», про яку ми скажемо нижче. Що ж до православної церкви, то «она не знайшла необхідним надати перевагу будь-якому текстові тієї чи іншої Священної книги. Православ'я не має догматизованого тексту.

Свідoctва про писемність на Русі у дохристиянську епоху можна знайти в угодах руських князів Олега та Ігоря з Візантією. Так, у договорі Олега з греками (911 р.), вказується, наприклад, на існування в русів письмових заповітів. У договорі Ігоря (944 р.) неодноразово згадується про грамоти, які вручалися князям і купцям. На користь існування писемності у слов'ян у докириличний період свідчать написи на знайдених при археологічних розкопках предметах X-XI ст. Великий інтерес становить напис на глиняній судині X-XI ст., знайдений у 1897 р. під час розкопок під Рязанню. Цей напис зроблений невідомим слов'янським письмом дохристиянської епохи.

Непрямим доказом існування письма на Русі у дохристиянську добу є численні пам'ятки раннього кириличного письма побутового характеру. Це знайдені у Новгороді грамоти на бересті, приватні листи, заповіти, записи боржників. Усе це є безумовними свідченнями існування писемності у Давній Русі. Найбільш переконливим доказом існування писемності на Русі до офіційного хрещення є договори Русі з греками, вписані до «Повісті врем'яних літ» під 907, 911, 944 і 971 рр. У договорі 944 р. одна зі статей вимагає, щоб посли й купці, які направляються до Царгороду, мали при собі не лише золоті й срібні печатки, а спеціальні супровідні грамоти. Важливим свідoctвом християнізації Русі у X ст. є згадка в цьому договорі церкви св. Іллі на Подолі у Києві. Такої ж думки дотримується Б. Греков, який твердить, що окремі вогнища християнства на слов'янських землях мали церкви, а в них служба відправлялася грецькою мовою.

Отже, грецьке письмо у Русі-Україні було відоме ще до прийняття християнства і знане не тільки там, де існувала церковна література, а й застосовувалось у світському житті. Київська держава укладала договори із сусідами, писалися вони грецькою мовою, після чого перекладалися на руську. При дворах діяли канцелярії, навколо них гуртувались тлумачі й інші «урядовці». Костянтин Багрянородний засвідчив, що серед тих, хто супроводив княгиню Ольгу до Константинополя, було дванадцять перекладачів і один священик. Кораблі, які з київськими товарами відправлялися морями до інших земель, також забезпечувались охоронними грамотами; їх складали при княжому дворі. Писалися й інші документи, наприклад, духовні заповіти, хоч були вони, мабуть, здебільшого складені нерідною мовою.

Свідoctва про існування раннього письма у східних слов'ян можна знайти в арабського історика Ахмеда ібн Фадлана, який у 921 р. відвідав волзьких булгар і був присутній на похороні знатного русича: на могилі якого «поставили посередині велике біле дерево хондага (береза чи сосна), написали на ній ім'я мужа та ім'я царя русів». Схоже повідомлення зустрічається й в арабського географа Аль-Массуді (помер у 956 р.) В його творі «Золоті луки» згадується про відвідування ним слов'янських храмів, де він бачив написані на камені пророцтва [378]. Згадування про загадкові слов'янські письмена також у німецького літописця єпископа Титмира (помер 1018 р.). Йому довелося бачити в одному з язичницьких храмів міста Ретри кілька слов'янських ідолів, на, кожному з яких особливими знаками накреслено було ім'я ідола.

Цінним є свідоцтво іншого арабського вченого — Ібн аль-Недима. У праці «Книга розпису наукам» він не тільки згадав про наявність у наших предків листів, але й залишив зразок. Причому він відвів цій темі спеціальний розділ. «Мені розповідав один, на правдивість якого я сподіваюсь, — пише Ібн ель Недим, маючи на увазі 987 рік, — що один із царів гори Кабк (Кавказ) послав його до царя русів; він стверджував, що вони мають письмена, вирізані на дереві. Він же показав мені шматок білого дерева, на якому були зображені, не знаю чи слова чи окремі літери». «Свідчення» Недіма ще раз підтверджують, що ще до введення, християнства на Русі русичі мали писемність.

Сучасна історіографія довела, що IX ст. було важливим у розвитку держави Київська Русь — на її територію проникає християнство. Літописний запис повідомляє про походи київського князя Аскольда на Царгород за візантійських часів Михайла, Василя та патріарха Фотія. Відносно кількості походів існує кілька думок, але перший з них, відбувся коло 860 р. і завершився, крім вигідних для Русі угод, частковим прийняттям Руссю християнства. Відомості про християнізацію Русі містяться й у візантійських джерелах («Словах» Фотія, в «Оповіданні про хрещення росів» та ін.). Точна дата ніде не вказана. На підставі грецького джерела «Послання» Фотія історики зробили висновок, що це було у 60-х роках IX ст. Б. Рибakov уточнює: 874-875 рр..

Як вважає Е. Клодд, слов'янський алфавіт наймолодший алфавіт з усіх відомих нині алфавітів. Він категорично стверджує, що слов'янська азбука з'явилася у слов'янських племен після поширення у них християнства, а до того «слов'яни не були знайомі з жодною системою письма». Але це не так, оскільки історичні дані свідчать, що слов'яни знали письмо ще до другої половини IX ст.

До нашого часу дійшли свідоцтва, на основі яких можна твердити, що писемність на Русі існувала й раніше, у крайньому разі за сто років до прийняття християнства. Так, болгарський чернець Чорноризець Храбр (жив на межі IX і X ст. і вчені припускають, що він міг бути знайомий з «солунськими братами» Кирилом і Мефодієм) написав невеликий трактат «Про письмена», що дійшов до нас у багатьох списках. В ньому автор подає дуже цікаву періодизацію історії слов'янської писемності.

Найдавніший, перший етап її — це так звані «черти і рези». Під ними мається на увазі не алфавітне письмо, а якісь умовні позначки з певним семантичним змістом. Це могли бути певні ідеографічні знаки. Повідомлення стародавнього ченця дуже інтригує дослідників. Однак таємниця не так у семантиці, як у способі виконання: черти — від слова «чертить», «креслити» — наносились на якусь поверхню способом малювання або писання, тобто за допомогою барвника (чорнило, атрамент, фарби, графіт тощо). «Рези» від слова «різати» — становили собою зарубку або знак, прокреслений за допомогою леза або вістря. Значення тих й інших часом збігалося, а часом — ні. Не можна, однак, серйозно припустити, що цілі книги були написані «чертами і резами».

Другий етап в історії слов'янської писемності, за твердженнями Чорноризця Храбра, характеризується використанням грецького або латинського алфавіту «без устроєнія» для зображення слов'янських слів. Храбр писав: «Прежде убо словене не имеху книгъ, погани суще, крестивше же сѧ римскими и грѣчькими письмены нуждахуся [писати] словенску речъ без устроения... и тако бешу многа лета». Це своєрідний перехід до фонетичного письма, здійснюваний під впливом існуючих графічних систем, подібно до того, як, зрештою, грецька абетка повстала з арамейської, а латинська — грецькою.

Але така практика мала серйозні труднощі. Фонетика грецької та латинської мови істотно відрізнялася від слов'янської. Деякі знаки грецького алфавіту були зайвими. Натомість не вистачало літер для позначення слов'янських звуків, відсутніх у грецькій

мові. Отож, потреба в «усторенні» була цілком очевидною. Слов'янська писемність, заснована на грецькому алфавіті, потребувала реформи. Це й було остаточно завершено Кирилом та Мефодієм, просвітницька діяльність яких, за Чорноризцем Храбром, і становить третій період у розвитку слов'янської писемності. Таким чином, винахід солунських проповідників становить не початок, а завершення процесу виникнення слов'янської писемності.

На користь того, що до Кирила й Мефодія у Києві існувало протокириличне письмо свідчать епіграфічні знахідки в Софійському соборі. Це так звані графіто (графіті). Одним з таких графіто є азбука, що містить 27 букв: 23 відповідають грецькому алфавіту, а чотири — слов'янські. Ця азбука Софії Київської відображає процес утворення слов'янської писемності, коли до грецького алфавіту почали приєднувати букви для кращої передачі фонетики слов'янської мови. Як вважає С. Висоцький, місце знахідки алфавіту не можна вважати випадковим: Софійський Собор у XI ст. був важливим центром давньоруської культури, де перекладались й переписувались книги, велось літописання. Місце графіто, під зображеннями святих із книгами в руках, теж не випадкове. Воно могло бути результатом діяльності греків на Русі з написання ними якихось текстів. Відкрите графіто, очевидно, є азбукою якогось варіанта писемності, вживаного на Русі в XI — на початку X ст. вузьким колом осіб, що входили до християнської общини, існування якої у Києві підтверджується непрямыми повідомленнями історичних джерел. Наприклад, Храбр згадує слова: Бог, живот, широта, тобто ті слова, що починаються зі слов'янських літер софійської азбуки.

Проблема виникнення слов'янської писемності (зокрема давньоруської) є одним з найскладніших сюжетів вітчизняної історії, що породив низку різних поглядів на це явище.

Широкою популярністю користується перша теорія, яка стверджує, що слов'янський алфавіт був створений у другій половині IX ст. Місцем його виникнення була Моравія, де у цей час закінчився тривалий, більш ніж двохсотрічний, процес державного об'єднання слов'янських племен. Зі Сходу Візантія, із заходу германські держави, підтримувані католицькою церквою, намагались підкорити молоду державу. Візантія була менш небезпечною, і тому Моравія віддала перевагу зближенню саме з нею.

СТВОРЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОГО АЛФАВІТУ КИРИЛОМ І МЕФОДІЄМ

Слов'янський алфавіт був створений видатними релігійними діячами й просвітниками Кирилом (Костянтином) (827-869 рр.) і його старшим братом Мефодієм (815-885 рр.), які увійшли в історію під ім'ям «солунських братів». Як оповідає Початковий літопис, місію упорядкування слов'янського письма Кирило та Мефодій здійснили близько 855 р., за іншими даними — у 862-863 рр. Літописець пише, що Мефодій посадив за переклади книг «два попа скорописца зьло, и преложи вся книги исполнь от гречьска языка в словьнеск». І коли з'явилися книги слов'янською мовою, зрозумілішою, ніж грецька, всі слов'яни «ради быша» [376, с.16]. Літописець виступає як історик, з'ясовує історію письма, книг і перших перекладів, здійснених нашими предками.

Брати народились у Македонському місті Солуні, в родині великого воєначальника. Уже з дитинства Кирило полюбив науку, отримуючи освіту при дворі грецького імператора Михайла III. За короткий час він вивчив граматику, діалектику і риторику, арифметику й геометрію, астрономію й музику, а також, як сказано в його життєписі, Гомера і «всі інші еллінські мистецтва». Він добре володів слов'янською, грецькою,

латинською, єврейською й арабською мовами. Рано прийнявши духовний сан і, відмовившись від запропонованої йому адміністративної посади, Кирило зайняв скромне місце патріаршого бібліотекаря. Потім він викладав філософію, успішно брав участь у диспутах, що принесло йому відомість. Починаючи з 50-х рр. IX ст. імператор Михайло, а після цього патріарх Фотій посилають його в різні країни з релігійними місіями. Кирило побував у Болгарії, Сирії, здійснив подорож до хазарів. За короткий період служіння у патріарха він швидко висунувся серед богословів того часу, і коли емір милетський, мусульманин, зажадав ознайомитись з основами християнства, то для виконання цього важливого завдання був вибраний Кирило. Пізніше на нього та його брата Мефодія була покладена важлива місія — проповідь християнства серед хазарів-язичників. На шляху до хазарів Кирило встиг вивчити єврейську мову. Ще пізніше обидва брати були відправлені грецьким імператором до моравських слов'ян, серед яких проповідь християнства в цей час велась католицькими священиками.

Його старший брат Мефодій пішов рано на військову службу, довго був правителем однієї з областей, а потім став ігуменом монастиря, де ретельно «прилежал книгам». Саме на цих братів і впав вибір. 862 року у візантійський Константинополь прибуло посольство від моравського князя Ростислава. Моравські племена, що жили в басейнах рік Лаби, Влтави й Морави, на початку IX ст. об'єдналися, створивши Великоморавське князівство із столицею у Велеграді. За часів Ростислава князівство, відбивши військовий похід Людовіка Німецького, домоглося повної самостійності. В ті часи європейські народи переходили до християнства за грецьким або римським зразком. І моравський князь, остерігаючись приймати віру своїх войовничих сусідів, обрав Візантію.

Представники моравів у Константинополі на спеціально скликаній раді звернулися з проханням до імператора Михайла й патріарха Фотія надіслати до них проповідників, які б проповідували християнство слов'янською мовою. В Моравію вирішено відправити Кирила й Мефодія. Починаючи свою діяльність, ці місіонери одразу ж наштовхнулись на відсутність писемності у тих народів, серед яких вони мали запровадити нову релігію. Щоб усунути цю перешкоду, Кирило й Мефодій створили слов'янську абетку, яка дозволяла закріплювати в письмовому вигляді необхідні церковні тексти, і цим поклали початок слов'янській писемності. Діяльність грецьких проповідників християнства в Моравії продовжувалась недовго, біля трьох років. Представники римської церкви повели боротьбу проти візантійського напрямку християнства і домоглися усунення Кирила й Мефодія.

В лютому 869 р. помирає Кирило. Після його смерті на Мефодія, що продовжував шляхетне «служіння», навалились нескінчені інтриги: його переслідують, притягають до суду й ув'язнюють. Католицьке духовенство прагнуло заборонити в Моравії введене братами богослужіння слов'янською мовою, знищити слов'янські книги, зупинити розвиток слов'янської культури.

Незабаром після смерті Мефодія папа римський Стефан V забороняє під страхом церковного відлучення слов'янське богослужіння в Моравії. Найближчих учнів Кирила й Мефодія заарештовують. Троє з них — Климент, Наум, Ангеларій — знайшли прихильний прийом у Болгарії. Тут вони перекладають із грецької, складають різноманітні збірки, навчають грамоті. Болгарія того часу була досить могутньою державою, що конкурувала навіть із Візантією. З ініціативи царя Симеона, прозваного не без підстави «книголюбцем», був перекладений «Ізборник», який дійшов до нас за списком 1037 року і був виготовлений у київській книжковій майстерні для князя Святослава. За Симеона з'являється і знамените «Сказання про письмена» Чорноризця Храбра, в якому говориться про причини створення Кирилом слов'янської абетки, подається її характеристика й

повідомляється про існування докириличної писемності у слов'ян. Започаткована Кирилом і Мефодієм справа не загинула: створена слов'янська абетка поширилась серед південних і східних слов'ян.

Іншим важливим джерелом про виникнення писемності у слов'ян є «Панонське життя Кирила», в якому оповідається про те, як він під час своєї подорожі до Хазарії (у 60-ті рр. IX ст.) був проїздом у Корсуні (Херсонесі) і знайшов там Євангеліє і Псалтир, написані «роуськими писмены». За два тижні перебування у Херсонесі Кирило, за допомогою людини, яка володіла «руською беседою», тобто мовою знайдених книг, оволодів письмом і став читати, перекладати й розмовляти цією мовою.

Та швидкість, із якою Кирило винайшов слов'янську азбуку, є непрямим доказом того, що свою працю він розпочав не на порожньому місці. У 860-861 рр. Костянтин знайшов у Херсонесі Євангеліє й Псалтир написані руською мовою. І. Огієнко робить припущення, що Костянтин-філософ саме у Корсуні навчився київського наголосу та вимові і, перекладаючи «богослужбові книги та Святе Письмо, Костянтин скористався і знайденими в Херсонесі перекладами». В часи створення слов'янської абетки проти богослужіння слов'янською мовою, католицизм висунув так звану «тримовну науку» — ніби молитися Богів можна тільки трьома «святими» мовами: єврейською, грецькою, латинською. Це аргументувалось трьомовним написом на хресті Ісуса, про що читаємо в Євангелії від Луки: «Був же й напис над ним письмом грецьким, латинським і гебрійським написаний: «Це — Цар Юдейський» (Лк. 23:38). Цю науку Кирило назвав «тримовною ерессю».

Але ніколи ця «тримовна наука» не ставала за догматичну засаду у східній церкві. Навіть на смертному одрі Кирило просить Бога: «Господи, Боже ми, послушай моєя молитви, вверное ти стадо сохрани и погуби трезычную ересь!». Тримовники дорікали слов'янам, що їхні письмена не божественного походження, а про себе говорили, як свідчить оповідання Чорноризця Храбра «Богъ намъ естъ створиль письмена».

С. Висоцький припускає, що до Кирила була відома більш розвинена слов'янська писемність, в якій поруч із грецькими літерами вживалися вже деякі спеціальні знаки, пристосовані для передачі специфічних слов'янських звуків.

До нас дійшли два найдавніші слов'янські алфавіти — кирилиця й глаголиця, писемні пам'ятки яких датуються IX — поч. X ст. За своїм алфавітно-звуковим складом дві слов'янські азбуки — кирилиця й глаголиця майже співпадають. Глаголиця має 40 букв, а кирилиця — 43. Однаковим був і порядок букв в алфавіті і їх назви. Відрізнялись вони за формою букв: букви кирилиці були геометрично прості, чіткі, глаголиці — навпаки, складні, з великою кількістю завитків і деталей.

У східних слов'ян набула поширення кирилиця (назва надана пізніше, на честь її винахідника Кирила). Що ж до глаголиці, то вона була поширена головним чином на західному узбережжі Балканського півострову. До цього часу остаточно не вирішене питання про те, який з двох алфавітів є давнішим. Більшість дослідників вважає, що спочатку виникла глаголиця, а кирилиця з'явилась дещо пізніше.

Цікавою є наукова гіпотеза болгарського вченого Е. Георгієва, який вважає, що не глаголиця була найдавнішим слов'янським алфавітом, а кирилиця, що сформувалася з грецького письма ще до Кирила, внаслідок спонтанного й поступового розвитку слов'янської писемності. Глаголиця ж є створеним ученою людиною штучним алфавітом, який не знайшов загального визнання. Таким чином, існуючі гіпотези щодо слов'янської писемності, можуть бути зведені до двох великих груп: перша — слов'янські алфавіти склалися внаслідок природного процесу формування слов'янської писемності й мають під собою певні джерела: друга група — слов'янські алфавіти — це результат свідомої діяльності слов'янських просвітителів Кирила й Мефодія.

Найдовше застосовувалась глаголиця у західних слов'ян. Навпаки, у східних і південних слов'ян проста, зручна і чітка кирилиця порівняно швидко витіснила глаголицю. Зокрема, на основі кирилиці розвинулися сучасні українська, російська, болгарська та інші писемності.

Яким же часом датовані найдавніші пам'ятки кирилиці й глаголиці, що дійшли до нас, і яким слов'янським народам вони належать?

Від періоду діяльності Кирила, Мефодія та їх учнів ніяких писемних пам'яток не дійшло. До недавнього часу найдавнішим датованим слов'янським написом вважали напис 993 р. виконаний кириличними буквами на могильній плиті членів сім'ї болгарського царя Сумуїла у Македонії. Між тим у 60-70-х рр. у Болгарії, Румунії, Росії були знайдені більш давні слов'янські написи.

Щодо того, як і коли потрапила писемність на Русь, існує кілька теорій. Перша полягає у тому, що писемність на Русі існувала ще у дохристиянську епоху, про що ми говорили вище. Прибічники другої, найбільш поширеної, вважають, що писемність прийшла на Русь лише з прийняттям християнства. Третя — базується на тому, що на Русь писемність потрапила ще пізніше — після релігійної реформи Володимира Святого 988 року.

До першої чверті X ст. відноситься найдавніший напис на території Русі, що був знайдений при розкопках кургану під Смоленськом. Напис цей міститься на глиняній посудині і читається «гороухша» — «зерно гірчиці». Отже, цей напис мав торгівельно-побутове значення. Відкрито також багато давньоруських написів торгового, господарського й побутового призначення на бересті (так звані берестяні грамоти) у Новгороді; численні написи і клейма вміщені на цеглинах, зброї тощо; багато написів з дівочими та жіночими іменами на пряслях XI — XII ст. Усі ці пам'ятки виконані кирилицею і підтверджують, що кирилична писемність у X-XI ст. була вже дуже поширена на Русі і, отже, виникла задовго до того.

А які ж найдавніші рукописи виконані кирилицею збереглися до нашого часу?

Це «Остромирове Євангеліє», що було переписане у 1056-1057 рр. двома писцями на замовлення новгородського посадника Остромира, а також дві збірки повчальних статей, виготовлені у 1073-1076 рр. для київського князя Святослава («Ізборники Святослава»). Усі три рукописи написані прекрасним чітким уставним почерком, із художніми заставками та ініціалами. Вони є прекрасними взірцями книжкового оформлення, що показує, який великий шлях пройшло руське книжкове мистецтво до XI ст. Можливо, ще давнішими, ніж «Остромирове Євангеліє», є деякі недатовані болгарські кириличні рукописи. Це «Савина книга» (збірка євангельських читань), «Супрасальський рукопис» (збірка житій святих і легенд) та ін.

А найдавнішими рукописами, що виконані глаголицею є так звані «Київські глаголичні листки» — листки із західнослов'янської католицької богослужбової книги «Міссал». Вони були знайдені у 1874 р. у Києві і датуються початком X ст. Зараз ці листки зберігаються у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. Ще — «Празькі уривки» — два пергаментних аркуші з піснеспівами за східним обрядом, знайдені у 1855 р. у Празі в оправі латинського рукопису, які датуються X-XI ст. Серед глаголичних книг — «Заографське Євангеліє», що знайдено у монастирі на Афоні, — X-XI ст. Численні глаголичні південнослов'янські пам'ятки дійшли до нас від XI ст. Це «Ассеманієве Євангеліє», «Маріїнське Євангеліє», «Клецов кодекс», «Синайська Псалтир» та ін. Найдавнішим точно датованим глаголичним написом на території Русі є напис 982 р. на грецькому акті Іверського монастиря.

З усього викладеного можна зробити висновок, що одночасно застосовувались кирилиця і глаголиця не пізніше першого чи другого десятиліття X ст..

Найважливішим результатом праці Кирила й Мефодія була реалізація великої слов'янської ідеї вживання живої народної мови в церкві та у Святому Письмі. Але поряд із цим великою заслугою слов'янських просвітників був і перший переклад текстів Святого Письма, яке було необхідне як для відправи церковних служб, так і для запровадження православного культу в цілому.

За свідченнями літописних документів, Кирило й Мефодій переклали всю Біблію повністю, але на думку І. Огієнка, переклад Святого Письма та богослужбових книг Костянтин розпочав дуже рано, ще перед 855 р., а вже на час Хазарської місії, на 850 р., «мав їх досить, хоч і не зовсім готовими». Мефодій, після смерті брата працював ще 16 років. Після смерті брата він багато займається перекладами

Історія вивчення слов'яно-руських перекладів Біблії почалася з кінця ХУІІІ ст., коли Й. Добровський задумав написати повну історію слов'янської Біблії з початкових часів її перекладу ще Кирилом та Мефодієм. Насамперед, дослідник установив повну непридатність для наукових цілей друкованого тексту Єлізаветинської Біблії, оскільки він сильно поновлений за різними виданнями грецького тексту, а також за латинською Вульгатою і єврейським текстом. Й. Добровський першим установив той факт, що «біблійний рукописний звід, надісланий Іваном Васильовичем князю Костянтину Острозькому (для підготовки першої друкованої слов'янської Біблії —Т.Г.), зовсім не може відноситися до часів князя Володимира, як про це думали острозькі видавці». Острозький звід походить із Геннадієвої Біблії 1499 р. Й. Добровський також першим довів, що слов'янські біблійні книги походять із різних перекладів; з цього факту виникає питання про обсяг того, що переклали Кирило і Мефодій, і де, в яких біблійних книгах слід шукати залишки цього перекладу. На думку автора, кирило-мефодіївський переклад зберігся лише в Євангелії, Апостолі й Псалтирі; переклад інших біблійних книг був зроблений іншими особами. Це суперечило даним літописів, згідно з якими Кирило й Мефодій переклали всю Біблію.

Схожої думки дотримувався й І. Огієнко, який вважав, що перекладеними книгами могли бути: Євангеліє-апракос, Апостол-апракос, службові (а може й повна) Псалтир і Паремийник. А. Горський у статті про панонське життя Кирила й Мефодія, що була опублікована у шостому номері журналу «Москвитянин» за 1843 р., вважає, що Мефодій переклав не всю Біблію, а лише доповнив те, що було перекладене ним разом із Кирилом. Отже, на рік смерті Мефодія (885 р.) існувало два переклади: богослужбовий кириличний — Євангелія, Апостола, Псалтирі і Паремийника — і мефодіївський, що доповнював богослужбовий текст до «четьего». П. Шафарик вважав, що додаткові частини Євангелія й Апостола були перекладені і записані глаголицею учнем Мефодія Клементом у Х ст. у Болгарії.

У Сербській легенді передається, що Мефодій переклав усі 60 книг Старого й Нового Завітів (33 книги. Старого і 27 Нового). Але, як переконливо доводить І. Огієнко [484, с.76], цього не могло бути, оскільки при обговоренні Геннадієвської Біблії (1499 р.) під час укладання першої слов'янської друкованої Біблії 1582 р. Костянтина Острозького не було знайдено у слов'янському перекладі багатьох біблійних книг. Крім того, у давнину біблійні книги існували або окремо кожна, або у збірках, наприклад П'ятикнижжя Мойсееве та ін. Отже, в цей час Біблії як однієї книги взагалі не було.

Усі переклади були зроблені Костянтином і Мефодієм із грецької мови. Хоча існувала версія, що вони перекладали з латинських оригіналів. Дійсно, в перекладах зустрічаються латинські вирази, але їх не слід пов'язувати з Вульгатою. Це, як їх називає І. Огієнко, «моравізм» — місцеві латинські терміни, оскільки переклади були зроблені переважно у Моравії.

Ідея реконструкції первісного кирило-мефодіївського перекладу текстів Святого Письма була і є у полі зору як учених, так і богословів. Г. Воскресенський на підставі порівняння 112 давньослов'янських списків Євангелія і 55 списків Апостола виділив чотири редакції слов'янського перекладу як Євангелія, так і Апостола: найдавніша югославська, більш або менш первинна редакція; давня руська редакція; руська редакція; русько-болгарська. На підставі цих досліджень Г. Воскресенським були видані Євангеліє від Марка і перші п'ять послань апостола Павла. Однак учені вважають, що реконструкція кирило-мефодіївського перекладу неможлива через різночитання між списками навіть одного тексту.

Є. Голубінський, дослідник історії православ'я, писав стосовно старослов'янської писемності в цілому, що Костянтин Філософ переклав для моравів грецькі богослужбові книги на їх моравську мову. Болгари, запозичивши книги від моравів, переклали їх з моравської на свою болгарську мову. Інші слов'янські православні народи, тобто запозичуючи у болгар книги, перекладали їх на власні народні мови. Але ні ми, ні серби цього не зробили, і таким чином і з'явилась у нас і в них мова церковнослов'янська, або, що те саме — залишена без змін болгарська мова богослужбових книг. Причини того, чому болгарські книги не були перекладені на руську мову, Є. Голубінський вбачає у нерозробленості письмової мови, а також у тому, що церковні ієрархи не піднімали питання перекладу, оскільки вони у домонгольський період були майже всі греками. Хоч спроби перекладу на руську (українську) мову були (Галицьке або Кримське Євангеліє 1144 р.).

Створення Кирилом і Мефодієм слов'янської азбуки і переклад окремих частин Біблії і богослужбових книг мали неоціненний вплив на розвиток всієї слов'янської культури і писемної зокрема. Однак стосовно наслідків запровадження слов'янської писемності і перекладу Святого Письма існують й інші погляди. Так, Г. Шпет і Г. Федотов вважали справу святих Кирила й Мефодія помилкою, оскільки переклад Писання затулював оригінал, усунув необхідність знання грецької мови (на відміну від Західної Європи, де знали латинську). На думку авторів, це відривало православ'я від класичної культури грецької мови. А. Брюхнер твердив, що праця солунських братів була дуже шкідливою для слов'ян, бо відірвала їх від католицької церкви, а тим самим і від Європи. Інший погляд висловив Г. Флоровський, який назвав переклад Біблії подвигом у народній долі, а саме створення літургії й Біблії слов'янською мовою «процесом вироблення нової християнської духовності слов'ян».

В історії світової культури важко назвати іншу працю, яка б принесла такі корисні наслідки, як праця Кирила й Мефодія для слов'янських народів. Як зазначає І.Огієнко, оцінюючи діяльність слов'янських апостолів, Кирило й Мефодій створили для слов'янських народів те, чого вони не мали, щоб стати народами незалежними, самостійними та культурними. «Солунські брати» допомогли слов'янам отримати спільну мову, прищепили їм ідею слов'янської єдності. Це склало фундамент слов'янської культури — тієї культури, що вивела слов'янство на рівень «великих» народів.

Не вщухають й до нашого часу дискусії з приводу питання, чию ж місію — Константинополя чи Рима — здійснювали «солунські брати»? Так, наприклад, в енциклопії Іоанна Павла II «Славорум апостолів» (2 липня 1985 р.) «солунським братам» надається роль своєрідного з'єднуючого містка слов'ян із Римом. Папа не заперечує візантійських початків їх діяльності, але їх візит до Рима оцінюється тут як визнання ними головного догмата католицької церкви про першість Римських пап у християнському світі.

Проте подвиг «солунських братів» слід розглядати із широких гуманістичних позицій. Адже створений ними алфавіт, який став основою книжкової, літературної мови,

явив собою могутній засіб, який одразу включився до вирішення суспільних і культурних проблем слов'янського світу. Саме це дало можливість накопичувати знання, для прийдешніх поколінь і розповсюджувати їх у суспільстві.

Кирилична абетка у Київській Русі інтенсивно проникає у побут різних прошарків суспільства тільки після прийняття християнства. За змістом і призначенням перші зразки письма пов'язані з християнськими обрядами, які тоді почали запроваджуватися на Русі. Але слід сказати, що запровадження церковно-слов'янської мови як єдиної мови православного культу призвело й до негативного, на наш погляд, наслідку — усунення з літургійного життя національних мов. Богослужіння на рідній мові стало розглядатися тут як неканонічне, як таке, що усуває відмінність мирського й церковного.

ЦЕРКОВНО-СЛОВ'ЯНСЬКА МОВА ТА ЇЇ ПЕРІОДИЗАЦІЯ

У розвитку церковнослов'янської мови можна виділити чотири періоди: давній (X-XI ст.), середній (XI-XIV ст.), новий (XV-XVIII ст.) найновіший (початок XVIII ст.).

Давній період характеризується тим, що на слов'янську мову перекладали Святе писмо, першими перекладачами якого були Кирило й Мефодій. Вони, «перекладаючи, — пише І.Огієнко —, безумовно, мали заміри всеслов'янські, бо в IX-му віці слов'янські народи ще легко розуміли один одного, хоч невеликі мовні різниці між ними були». Уже у цей період були видатні письменники, які плекали свою літературну мову: митрополит Іларіон, Лука Жидята, Феодосій Печерський, Нестор Літописець та ін.

Середній період характеризується помітним виділенням української літературної мови серед інших слов'янських мов. До оригінальних творів і перекладів потрапляють слова з живої розмовної мови, а також з'являються нові граматичні форми. Від перших болгарських книжників прийшов на Русь і болгарський правопис, який панував аж до ХУІІІ ст. За визначенням С. Смоль-Стоцького, в цей період церковна мова з українською вимовою на Україні в своїй проукраїнізованій формі вважалася своєю немов рідною мовою, бо мовою рідної української церкви. Її навіть називали руською, цебто українською мовою. Тому мала вона й великий вплив на склад і розвиток живої української літературної мови в її початках. В цей період з'являються пам'ятки, написані церковнослов'янською мовою з елементами живої народної мови: «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Ходіння ігумена Даниїла», твори Кліма Смолятича, Кирила Туровського, Київський літопис.

Новий період, пов'язаний з православною реформою болгарського митрополита Євфимія. Наприкінці ХІУ ст., богослужбові тексти у слов'ян прийшли у непридатність: відступали від початкових взірців, переписувались не завжди грамотними писцями, не повністю відповідали уставу грецької церкви. Патріарх Євфимій здійснив масове вивчення богослужбових книг. Він створив поблизу Тирнова цілу школу досвідчених перекладачів, правильників і писців. Виправлені тут книги, так звані тирновські ізводи, розходилися по всій Болгарії, а потім потрапляли до Сербії, на Афон, Русь. Після захоплення Тирнова турками патріарх Євфимій був засланий, але почата ним реформаторська діяльність продовжилася у Сербії, де був заснований монастир святої Трійці. В ньому були зібрані найбільш освічені ченці. Серед них ученістю виділявся Костянтин Костеньчський, який склав для писців і правильників орфографічний і граматичний посібник, що дійшов до нас під назвою «Сказання про письмена».

Євфиміївський правопис неподільно панував до появи «Граматики» Мелетія Смотрицького. Смотрицький був представником православних традиціоналістів, однак у йо-

го «Граматиці» поєдналися дві сили: давньослов'янська мовна основа й стихія живої мови. Як справедливо зазначає П. Кралюк, можна твердити, що він створив українсько-білоруський варіант церковнослов'янської мови початку ХУІІ ст. «Граматика» М. Смотрицького стала канонічною не лише в Україні, Білорусі, але й у Росії (до появи у 1775 р. граматики М. Ломоносова), у південних слов'ян, навіть у православних румунів і молдован, які в богослужбових цілях використовували церковнослов'янську мову.

Церковнослов'янською мовою написана більшість творів Лаврентія Зизанія, Леонтія Карповича, Єлисея Плетенецького, Іова Борецького, Мелетія Смотрицького, Ісаєя Копинського, Петра Могили, Сильвестра Косова та ін., хоча в ній уже повноправними елементами є слова і вирази «простої мови».

З приєднанням України до Москви у 1654 р. мовна ситуація в Україні зазнає змін. Особливо це позначилося після 1689 р. у зв'язку з переходом Київського патріархату під юрисдикцію московського патріарха. Частина українських письменників, церковних у тому числі, пише тогочасною українською літературною мовою: це архимандрит і ректор Київської академії Іоанікій Галятівський, ігумен Микільського київського монастиря Андрій Радивіловський. Інші письменники вживали церковнослов'янську мову, але з додаванням елементів народної мови. Прикладом цього є Літопис Самовидця; «Синопис» архимандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля, який мав багато видань і широко читався майже до ХІХ ст., його ж «Печерський патерик» 1661 р. Інші ж церковні письменники такі як Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, архимандрит Лазар Баранович використовували церковнослов'янську мову. Твори Лазаря Барановича, наприклад, такі, як «Меч духовний», «Труби словес проповідних», були широко відомими і мали вплив на розвиток тогочасної української літературної мови. Церква в Україні була фактично виключена з національно-формуєчих факторів і перетворювалася на знаряддя денационалізації.

Найновіший період у розвитку церковнослов'янської мови характеризується «оросієнням» як богослужбових книг, так і самого богослужіння. Це призвело до зникнення київського правопису і до запровадження єдиного правопису — синодального. Староукраїнський наголос у церковних книгах замінюється на московський, в богослужінні вводиться «великороссийское произношение». З цього часу розвиток церковнослов'янської мови зупинився.

Н. Толстой та інші відомі славісти поділяють гіпотезу, згідно з якою перша буква слов'янської абетки має подобу хреста, і є прямим і безпосереднім знаком хреста, символом Бога. Відомий лінгвіст Ю. Чернохвостов взагалі вважає, що не лише перша, а всі букви слов'янської глаголиці, складаються з трьох елементів, трьох божественних символів: хреста (знак Христа), трикутника (символ божественної Трійці), кола (символ усмогутності, нескінченності й досконалості Бога).

Традицією християнства є складання акровіршів сакрального змісту. Їх склали Мефодій (помер 311 р.), Григорій Нізіанзін (329-289 рр.) та інші. Пізнішим зразком цього жанру є так звані «гімнічні відозви» у «Церемоніях» — творі візантійського імператора Костянтина Багрянородного (905-959 рр.). З Візантії традиція акровіршів передається разом із християнством Болгарії.

Ці вірші-молитви в подальшому переростають в абеткові вірші збірки моральних правил, настанов, розташованих у порядку церковнослов'янського алфавіту за першою буквою першого складу.

Ученими Ю. Степановим і С. Проскуриним була висунута гіпотеза, згідно з якою ім'я першої букви обох слов'янських абеток походить від імені першої (головної) букви, яке як особливе слово побутувало у центральноевропейському ареалі до створення

слов'янських алфавітів і лише пізніше почало асоціюватися зі слов'янським словом, що означає «Я» Азъ. Автори вважають, що алфавіт має сакральне значення. Адже майже всі давні записи грецького й латинського алфавітів виявлені на вазах, урнах, що походять саме з поховань. Це відноситься й до християнських рун, які записувались на дисках-бактеатах, що слугували підвісками для амулетів. Отже, перше призначення алфавіту: засіб, покликаний відвести злих духів, а друге призначення — алфавіт розглядався як модель світу. Окремі знаки алфавіту розглядались як елементи світу й одночасно елементи запису світу, а алфавіт у цілому — як ім'я світу.

У православній книжності архаїчні риси ставлення до письма найбільш яскраво представлені у «Книзі про письмена» Костянтина Костеньцького, яка датується 1410 р. Після цього автора вже ніхто не писав із такою релігійною пристрастю, не погрожував анафемою, не пророкував відступникам горіти пекельним вогнем. Це, можна сказати, було вершиною віри у букву. Хоча в історії культури цей пік подоланий, проте сам психолого-семіотичний феномен віри у букву, слово в тому чи іншому вигляді залишається.

Таким чином, у культовій діяльності винятково важлива роль належить мові (слову) та її письмовому вираженню — писемності. Мова та писемність у релігійному культурі ніколи не можуть бути відокремлені від культурного контексту; вони відображають як загальні закономірності, так і специфіку розвитку кожного народу на певному історичному етапі.

Релігії Писання, із притаманним їм підкреслено шанобливим ставленням до слова, виховували не лише повагу до рідних мов, а сприяли їх розвитку й удосконаленню. Всі алфавіти склалися віками; ніде у світі не було прикладу, щоб одна людина склала й прищепила народові одразу цілу, до того невідому азбуку, — одна особа може тут лише реформувати або надати азбуці остаточного вигляду. Ця подія готувалася поколіннями; так було й з слов'янською азбукою. Тому найвеличнішою заслугою Кирила й Мефодія було створення ними слов'янської писемності і книжної, літературної мови, що явили собою могутній засіб, що одразу включився до вирішення не лише конфесійних, але й суспільних і культурних потреб слов'янського світу. Завдяки створеній писемності з'явилася можливість накопичувати культурний досвід, знання, розвивати художнє слово, зберегти для прийдешніх поколінь словесні витвори. Лише з часу хрещення Русі в ній поширилися писемність і книжність, рускі люди познайомилися з кращими здобутками світової літератури і науки. Запровадження християнського віровчення ввело Давньоруську державу до кола християнських країн світу.

Відродження українського православ'я полягає не лише у зміні назви православної церкви, а й у її духовній переорієнтації, мовній і писемній у тому числі. Адже останнє передбачає відправу богослужінь, церковних проповідей живою мовою народу, посилене опікування священнослужителів станом рідної мови, виданням Біблії, інших духовних книг, журналів і газет українською мовою. Усе це сприятиме посиленню ролі християнства у духовному й національному відродженні в Україні.

Розділ 4

Рукописна церковно-слов'янська книга у духовному житті українського народу

КНИГА ЯК ВСЕЗАГАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛЬНИЙ ПРОДУКТ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

В усі часи книга усвідомлювалась не тільки як засіб збереження й трансформації знань, але й як засіб пізнання оточуючого світу, адже з давніх часів книга була і предметом пізнання. Поступово складався її теоретичний феномен.

Як предмет методологічного аналізу книга являє собою системне утворення, що містить матеріальну, розумову, психічну та духовну складові. Причому матеріальне та ідеальне в ній не завжди тотожні. Склад книги прийнято розуміти як матеріальне утворення з певною графічною структурою, структурою тексту, довідкового апарату, матеріальної основи книги. Це — елементи змістовної будови книги, що досить складно й тісно взаємопов'язані та взаємодіють у процесі її читання.

Книга займає своєрідне місце в системі духовної культури, виступаючи рівною мірою, як матеріальний та духовний продукт. З точки зору функціональної ролі, книга являє собою всезагальний комунікативний засіб. Дійсно, якщо більшість компонентів, що утворюють феномен культури, знаходиться між собою у певних, іноді у не завжди явних залежностях, то книга пронизує всі компоненти культури, в тому числі й духовної. Більше того, без книги вони, як правило, не можуть існувати. Навіть порівняно з наукою значення книги ширше, оскільки вона виступає як всезагальний матеріальний продукт людського розвитку.

Реально феномен культури, відповідно й книги, виступає в органічній єдності всіх компонентів і саме так усвідомлюється й розвивається людиною, передаючись від покоління до покоління, видозмінюючись, збагачуючись і удосконалюючись. За допомогою книги людина пізнає світ і себе, а вчений, наприклад, отримує знання про предмет свого дослідження, відтворює картину закономірностей розвитку об'єкту своєї науки, визначає ступінь її розробки, істинність та мінливість наукового знання. Отже, книгу можна вважати ґносеологічним феноменом.

Більше того, звична нині форма книги — кодекс — це результат певних матеріальних, виробничих можливостей. Ранні зразки книги мали форму, що цілком впливала з матеріальних умов її виготовлення. Такими були глиняні таблиці шумерсько-вавілонського періоду, папірусні сувої періоду античності і т. ін. Найбільш чітко цей зв'язок між духовним і матеріальним виробництвом у книжковій справі виявляється, починаючи з епохи виникнення книгодрукування.

Як правило, всі відомі науці спроби визначити, що таке книга йшли від самої книги як явища духовного й матеріального порядку. Сьогодні, немає потреби обґрунтовувати те, що книга — подвійна, що головне в ній — її змістовна суть, вкладені у неї думки, ідея, а її матеріальна форма — лише засіб для закріплення, фіксації й передачі змістов-

ної інформації, що міститься у книзі, в часі й просторі. Така діалектична подвійність книги зумовлює той факт, що книга не може існувати поза її матеріальною оболонкою, як не можуть існувати думки поза їх словесною, звуковою оболонкою. Оскільки книга як предмет, річ існує об'єктивно поза нашою свідомістю, як будь-який інший реальний предмет і річ, настільки вона підлягає дефініції як така, в її цілісності, в єдності її змісту і матеріальної форми.

Існує багато визначень терміну «книга». Так, наприклад, книгознавець І. Баренбаум подає таке сучасне визначення: «Книга — це витвір писемності або друку, що має будь-яку знакову форму (ідеографічну, алфавітну, нотну, цифрову), що читається, зафіксований на будь-якому матеріалі (камінь, глина, шкіра, папірус, шовк, дошка, папір, синтетичні матеріали), що виконує одночасно ряд функцій (інформаційно-комунікативну, ідеологічну, пізнавальну, естетичну, етичну й іншу) і адресований реальному або абстрактному читачеві.

А. Барсук, зазначає, що вдумливий і «серйозний аналіз старих і нових визначень книги призводить до висновку, по-перше, про багатоаспектність, багатофункціональність і універсальність цього продукту духовної й матеріальної культури і, по-друге, про принципову неможливість загального визначення книги, яке б охоплювало одночасно всі сторони цього явища і всі можливі підходи до нього» [41, с.3]. Отже дати всеосяжне визначення поняттю «книга» неможливо.

Еволюція книги нерозривно пов'язана з історією людства. Вона — фундамент, на якому будується культура народів. Книга допомагає суспільству зростати й удосконалюватись, запозичувати й використовувати всю масу знань, накопичених людством. Книга є найбільш повним і всебічним виразником духовної культури людства, адже її зародження й розвиток нерозривно поєднані з ним. Ми будемо застосовувати термін «книга» щодо рукописної та друкованої книги.

На Русі термін «книга» вживався спочатку у множині: «кѣнигы» «кѣнижькѣ», але відомий і ранній випадок застосування однини до слова «книга» у написі на екземплярі «Тактикона» 1397р.: «Списана бысть книга сия». Що ж до терміну «рукописна книга», то він як об'єкт кодикології у вітчизняну історіографію вперше був запроваджений відомим палеографом Є. Карським, який вважав, що книгою називається рукопис, написаний на окремих зошитах, опрацьованих разом.

РУКОПИСНА КНИГА ПІВДЕННИХ І СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Рукописна книга південних і східних слов'ян стала предметом наукового дослідження з початку XIX ст. Пріоритет у цьому належить російським ученим. Хоча слід сказати, що початкове вивчення рукописних книг зводилось до складання й публікації систематичних описів рукописів найбільших книгозбірень. Так, у 1825 р. з'являються перші докладні друковані описи рукописів графа Ф. Толстого, складені К. Калайдовичем і П. Строевим, а початок систематичним описам рукописів в Україні поклав М. Петров у 1875-1879 рр., описуючи рукописи церковно-археологічного музею при Київській духовній академії. У 1878 р. Є. Калужницький подає огляд слов'яноноруських рукописів, які зберігались у львівських книгозборищах. У 80-х роках XIX ст. опубліковано описи рукописів Чернігівської духовної семінарії, Почаївської лаври, Одеської міської публічної бібліотеки й бібліотеки Новоросійського університету в Одесі. А.Петрушевич публікує у Львові у 1888 р. каталог рукописів, які експонувалися на археологічно-бібліографічній виставці у Львові. Першу і єдину до цього часу спробу дати

загальний огляд усіх відомих на той час пам'яток писемної культури південної й західної Русі зробив у 1890 р. П. Владіміров, який систематизував у хронологічному порядку 167 рукописів та супроводив їх конкретними палеографічними коментарями.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. опубліковано описи багатьох рукописних збірок України. Найважливішими з них є описи рукописів київських збірок, які тепер зосереджені у Національній бібліотеці України ім. Вернадського, а також описи рукописів львівських книгосховищ, які майже повністю збереглися].

Яким же шляхом ішов розвиток рукописної церковнослов'янської книги в Русі-Україні?

Слід зазначити, що джерела писемної традиції створення рукописних християнських книг походять від перших монастирів на Заході, точніше в Ірландії, де систематично збиралися й переписувалися книги. Віддалений від континенту острів став притулком вчених із європейських держав, і на протязі VI — VIII ст. уся європейська освіта виходила саме з ірландських монастирів. Ірландські місіонери стали засновниками монастирів в Англії, Франції, Італії, Швейцарії, в яких також переписувалися книги. Однак організоване виробництво книг у монастирях починається тільки з кінця IX ст. Деякі рукописи того часу не мають собі рівних за красою зовнішнього оформлення. Починаючи саме з IX ст. виробництво книг в монастирях розвивається і набуває комерційного характеру. Найбільш широко використовувалось переписування книг у бенедиктинських монастирях. Серед переписуваних книг були також і твори римських класиків, завдяки чому вони збереглися й дійшли до нас.

Середні віки дійсно були часом «писців» як зберігачів культури і Писання як орієнтиру життя, це часи тремтливості поклоніння перед святинами пергаменту і букв. В цей час релігійна свідомість відкриває у письмі нові грані чудесного і священного. Відбувається сакралізація самих букв Писання. Сакралізація поставила букву й текст до центру розумових інтересів суспільства. Це був час максимальної уваги до слова. Адже «книжні люди» часто шукали у слові ключ до пізнання таємниць буття, що записані у священних текстах. У звуковому складі слів, в особливостях їх накреслення шукали внутрішній зміст, відображення сутності речей. Отже, епоху середньовіччя можна визначити як період своєрідного книжкового світосприйняття, і текст співвідносився таким чином, що не слово описувало життя, а, навпаки, весь світ, людське життя й доля з'явилися як своєрідні «ілюстрації» до тексту — люди співвідносили кожний свій крок із Священним Писанням.

Надзвичайний розквіт книжкового мистецтва — десять століть його слави — пояснюється передусім тим, що саме книга була уособленням усіх духовних сил людини середньовіччя.

Хрещення Київської Русі стало загальноцивілізаційною подією. Для здійснення місії хрещення Русі Володимир потрібні були, крім осіб духовного звання, ще й матеріально-духовні засоби, так звані предмети релігійного культу. Необхідні були храми, священні предмети, що використовуються у богослужінні, богослужбові й повчальні книги тощо. Священиків Володимир брав спочатку із Болгарії, а пізніше й своїх — руських. Для того щоб стати священиком, треба було бути грамотним, тому Володимир опікувався відкриттям шкіл і відбирав у знатних батьків дітей «на ученє книжное». Що стосується книг церковних, необхідних для релігійної відправи, можливо, Володимир також опікувався їх придбанням.

Рукописна кирилична книга від часів прийняття християнства була невід'ємним елементом давньої культури українського народу. Особлива роль належала їй, зокрема, у формуванні культурного середовища як стародавньої доби, так і періоду культурно-національного піднесення кінця XVI — середини XVII ст., яке супроводжувалось спа-

лахом книгописання. Саме в рукописній книзі, багатій на визначні культурні здобутки, зусиллями кількох поколінь талановитих майстрів були вироблені ті принципові засади східнослов'янського книжкового мистецтва, які потім використали майстри першодруків і донесли до наших днів.

Перше згадування в літописах про книги на Русі датоване 988 р., а першою точно датованою 1057 р. рукописною книгою, що дійшла до наших часів, є «Остромирове Євангеліє». Головними осередками, де переписувалися книги, були монастирі, а переписувачами були ченці. Монастирі також розшукували книги для переписування, іноді посилаючи за ними в чужі землі, переважно на Афон. Найраніше згадування про писання книг пов'язане також із Студійським монастирським статутом, що був запозичений у XI ст. Феодосієм Печерським у греків.

Переписування книг часто носило характер духовного подвигу, особистого удосконалення, а іноді також було різновидом монастирського послуху. Так, у житті Феодосія Печерського читаємо про ченців Печерського монастиря: «Єдин от братии, именем Иларион, бяше и книгам хитр писати и по вся дни и нощи писалше в кельи у блаженного отца нашего Феодосия». Перед початком роботи монастирський переписувач отримував благословення в ігумена і лише тоді починав свій послух. Мабуть, і світські переписувачі теж отримували благословення на цю працю. Зустрічаються вказівки на моральну підготовку переписувача, особливу його поведінку, навіть стримане харчування у період роботи. Існувала особлива молитва «на совершение книги».

Хто ж були автори — переписувачі книг?

Згідно із Студійським уставом, як ми зазначали вище, книгописання для писемних ченців було обов'язковим. Наприклад, в історії християнства зберігся переказ про шотландського ченця-переписувача Марисена, якому замість свічок для переписування правили три пальці лівої руки, а рука ченця, який на своєму віку переписав багато книг, після його смерті не зітліла, а довго зберігалася у монастирі як реліквія. Отже, це були в першу чергу ченці монастирів та інші церковнослужителі. Часто імена переписувачів і обставини створення рукописних книг скриті за допомогою тайнописів, які являли собою певні умовні знаки, змішані знаки, цифрове письмо, акровірші, перестановку букв тощо. Тайнопис найчастіше вживався, щоб приховати своє ім'я від людських чар і диявольської сили. Такими першими з датованих руських писців були піп Упир Лихий, що переписав у 1047 р. «Книги пророческі» з толкуваннями для Володимира Ярославовича, диякон Добрило-Костянтин, пономар Творимир-Іаков, священник Дьмка. Усе це не випадкове явище, а відбиття відомого історичного факту — двовір'я, наслідки якого в XI-XIII ст., як відомо із наведених прикладів, спостерігались також серед духовенства. Відомі й інші імена переписувачів. Так, «Остромирове Євангеліє» 1056-1057 рр. писав диякон на замовлення новгородського посадника Остромира, Святославі «Ізборники» 1073 р. і 1076 р. — дяк Іоанн на замовлення київського великого князя Святослава, Мстиславове «Євангеліє» XII ст. — попів син на замовлення новгородського князя Мстислава Володимировича. Крім осіб духовного звання іноді переписування книг займалися й державні та світські особи, навіть князі та княгині, бо ця праця вважалася богоугодною. В таких випадках, звичайно, теж зазначалося, що переписувач працював для спасіння душі, або щоб спокутувати якийсь гріх.

Усім відомо, що Ярослав Мудрий любив читати книги, й піклувався про їх списування: «Книгам прилежа и почитая е часто в нощи и в дне», а Великий князь Костянтин Всеволодович любив читати книги і також піклувався про їх переписування. Волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги для багатьох церков, особливо тих, які сам будував.

Але іноді ігумени у монастирях як спітімію накладали на ченців обов'язок переписувати книги — це були найбільш несправні переписувачі, найбільш недбалі, які навіть у тексти переписуваних книг іноді вносили зовсім невідповідні вставки, наприклад, що хоче їсти, спати, тощо. Але з часом переписування книг склалося у самостійну професію, яка вимагала особливих знань, грамотності, певного художнього смаку. Коли пізніше в XV ст. прийшло повідомлення про друкування книг, то фахівці-переписувачі зустріли цю звістку досить неприхильно й чинили супротив новому винаході, запевняючи, що написана книга приємна для Бога і, є угодною Богу, а друкування книжок є диявольською вигадкою. На Московщині ця агітація мала досить значний успіх, і перший книжковий друкар Іван Федоров мусив із Москви тікати в Україну.

Праця книгописця була переважно чоловічою справою, але є відомості, що у жіночих монастирях списуванням книг займалися й черниці. Так, у XII ст. княгиня Єфросинія Полоцька, яка заснувала монастир і сама постриглася у черниці при кафедральній єпископській церкві Софії у Полоцьку сама «начат книги писати своїми руками» [546, с. 174], а дружина волинського князя Володимира Васильковича Ольга Романівна разом із чоловіком переписала «Кормчу».

Переписування книг займало багато часу. Так, Євангелія є порівняно невеликими за обсягом церковнослужбовими книгами, інші книги містять значно більше тексту. Наприклад, Апостол містить 560 тис. знаків, Псалтир — 1200 тис., Мінея загальна — 740 тис., Требник — 660 тис., Служебник — 340 тис., Тріюдь пісна — 1200 тис., Тріюдь цвітна — 770 тис. Октоїх — 700 тис. знаків. Так, Остромирове Євангеліє-апракос 1056-1057 рр. писалось з 21 жовтня по 12 травня, тобто шість місяців і двадцять днів (294 аркуші). Можливо, переписувач не дуже поспішав, оскільки переписував у день по півтора аркуші. Апостол 1220 р. у 240 аркушів був написаний за два місяці без кількох днів. У день переписувач списував по 4,5 аркуші, чи біля 10 тис. знаків. Отже, переписування книг, було важкою, виснажливою працею. Одна книга часом писалась близько року і більше. Тому нерідко в кінці книжки переписувачі висловлювали радість і задоволення з приводу її закінчення, іноді у дотепній формі: «яко рад заяц избег, так рад писец последнюю страницу дописав».

Форма давньоруських рукописів була різною. Так, рукописи скручувались у сувої, які називались стовпцями, або складались у зошити, які потім зшивались у кодекси (книги). Стовпці склеювали з окремих аркушів. Іноді вони були кількометровими: наприклад, текст Соборного уложенія (1649 р.) записаний на стовпці довжиною 434 аршини (більше 300 м) на 954 аркушах. Це була форма сувою, аркуші якого згорталися у трубки. До XV ст. жодного сувою не зберігалось, хоча згадування про їх ужиток є. Пізніше були сувої, але переважно ділового характеру як названий вище.

Були також рукописи у формі грамоти. Писались вони на одному аркуші або на кількох зшитих разом, причому текст займав лише одну сторону аркуша. Часто їх склеювали (це були т.зв. стовпці, про які ми говорили вище).

Але найпоширенішою формою була форма кодексу-книги. Кодекс, у буквальному перекладі з латинської мови означає дерево, піль, у переносному значенні — книга, зроблена з дерев'яних дощочок. Книга-кодекс являє собою ряд зошитів, зшитих разом; кожен зошит складався з чотирьох складених навпіл аркушів. Окремі зошити зашивалися разом нитками, ремінцями, мотузкою, кінці яких прикріплювались до двох дощок. Краї пергаменту рівно обрізали, а дошки обтягували шкірою чи тканиною. Кілька зошитів, переплетених таким чином, складали книгу. Оправа цінних книг прикрашалася металевими, найчастіше золотими чи срібними, прикрасами. Щоб аркуші книги не загинались, дошки стягували особливими металевими застілками. Все це робило книгу дорогою і вимагало її збереження.

У рукописній книзі важливою складовою є матеріал, на якому вона створена. Найдавніші східнослов'янські, в тому числі й українські, рукописні книги, написані на пергаменті — відповідно обробленій шкірі тварин (овець, кіз). У XIV ст. на східнослов'янських землях з'являється набагато дешевший і зручніший для письма матеріал — папір. Першою східнослов'янською книгою, написаною на папері, вважається «Почуєніє Ісаака Сіріна» 1381 р. Найдавніші паперові українські рукописи виготовлялись на завезеному папері, переважно німецькому. Перша згадка про папірню в Україні відноситься до 1522 р; вона була заснована в Янові поблизу Львова.

Щодо засобів, які використовувалися при списуванні книг, то слов'янські творці рукописної книги писали спочатку, як і греки, очеретяними паличками, але найбільш поширеним знаряддям письма були гусячі, зрідка павині пера. З кінця XVII ст. для письма вживається олівець. Для письма золотом, а інколи й кіновар'ю, використовувався пензлик. Перед писанням на пергамент, а пізніше на папір, легким надавлюванням спеціальним інструментом — «штільцем» наносились паралельні лінії для рядків, а також відграфлювались поля. Легкі, ледве помітні лінії не заважали читанню тексту, не розбивали композицію сторінки.

Писались рукописи спеціально виготовленим чорнилом, яке відзначалось стійкістю і добре закріплювалось на пергаменті чи папері. Чорнило виготовлялося з особливих наростів на місцях ураження дубових листків комахами-шкідниками. Іноді вживали чорнило з відвару вільхи та дубової кори. Використовували для виготовлення чорнил також сажу.

З фарб використовувалася кіновар — особлива червона фарба «червоний рядок», тобто той, що починається з букви зафарбованої кіновар'ю. Для розфарбування ілюстрацій вживалось золото; воно могло бути листовим, або «твореним» тобто стертим у порошок і змішаним із клейкою речовиною. На бересті письмена видряпувалися спеціальним стрижнем. Для розмалювання букв використовувались пензлики. Олівець на Русі став використовуватись у XVII ст., а сталеві пера — лише із середини XIX ст..

Заголовки книг, статей, розділів, початкові літери, інколи приписки, замітки й поправки виконувались кіновар'ю, суриком і золотом. Для виготовлення усіх цих матеріалів існували спеціальні рецепти, настанови. Певна річ, переписувач мусив мати ніжика, щоб виправляти помилки, хоча для цього вживали також і пемзу, або змивали помилково написане губкою. Писали різними атраментами і, очевидно, переписувачі мали рецепти їх виготовлення. Крім червоної фарби, в Україні для заголовків та ініціалів досить часто вживали зелену фарбу, а блакитну та синю, як і жовту, вживали досить рідко. Справжнім золотом писали ще рідше. Тільки такі пишні рукописні книги, як Остромирове Євангеліє, мають написані золотом ініціали та заголовки. В деяких випадках старий текст, який вважали непотрібним, знімали ножем, після чого, писали новий текст. Такі книги на пергаменті, на якому текст був написаний поверх іншого, називаються палімпсестами. Учені намагаються прочитати знятий текст, який, як правило, має більшу літературну цінність, ніж написаний поверх нього.

Визначивши розмір книги, переписувач розрізував пергамент на потрібні листи. Потім він розмічав їх з урахуванням того, що лист буде складатися подвійно. Для цього за допомогою лінійки майстер наносив проколи по краях листа. Потім по проколах проводилися лінії, що відбивали поля й лінії для письма. Як правило, нижнє поле було більше верхнього. Обидві половини подвійного листа лінувалися одразу. Лінію наносили шляхом удавлювання спеціальним металевим або кістяним інструментом. Як свідчать зображення апостолів на мініатюрах домонгольського часу, переписувач заповнював окремі листи, які після просушування складались у зошити по 8 (або чотири подвійних)

листів. Ця традиція дожила до наших днів: обсяг сучасного друкованого аркуша — 16 сторінок.

Давньоруські книги були написані двома почерками: уставом і напівуставом.

Устав — більш давній почерк. Кожна літера писалася у декілька прийомів і була старанно й чітко виписана; літери в уставі були великі й прямі, мали рівний натиск; в уставі була незначна кількість скорочень. Він мав декілька варіантів накреслення.

Напівустав — почерк більш пізнього походження, що з'явився наприкінці XIV ст. Напівустав був простіший і вільніший від уставу, у ньому допускалося надавлювання ліній, з'єднання літер одна з одною, була значна кількість скорочень і надрядкових знаків. Над скороченими словами ставили надрядковий знак, що вказував на скорочення, так зване титло; наприклад, слово «людина» писали скорочено «лѣдн». З грецького письма була запозичена система постановки наголосу. Наголос, так звану «силу», ставили в кожному слові. Внизу на сторінці праворуч, звичайно виписували слово, або половину слова, із якого розпочиналась наступна сторінка. Це робилося для того, щоб мати можливість переконатись у повноті екземпляру при перевірці тексту, оскільки сторінки не нумерувались.

В більшості рукописних книг текст розміщувався у два стовпці. Поділ тексту на дві колонки мав практичне значення. У довгому рядку при злитому написанні слів і речень складніше вловити зміст написаного. Стовпці звичайно, обрамлялися тонкими лініями, проведеними блідою фарбою (рожевою, блакитною, сірою). Шрифти рукописних книг вражають різноманітністю. Одні шрифти, особливо у священних і літургійних книгах, витримувались у суворому стилі, інші, призначені для літературних творів, відзначались часто великою вишуканістю, прикрашалися розчерками, вусиками і т. ін. В кожному монастирі вироблявся свій малюнок шрифту чи навіть декілька шрифтів, за якими науковці можуть визначити походження рукопису. Саме на підставі характеру письма відбувається датування пам'яток писемності. Переписувачі досягли такої досконалості, що написані ними літери важко було відрізнити від друкованих.

Характерна особливість стародавньої рукописної книги полягає у тому, що вона не мала загального, або титульного листа; перші титульні листи з'явилися лише в XVII ст. Назва твору вміщувалася на початку тексту і, як правило, докладніша — в кінці, де вона інколи супроводжувалася відомостями про час і місце написання і про самого переписувача. В деяких випадках переписувач робив від себе приписку, в якій висловлював радість з приводу закінчення тривалої і стомлюючої роботи або власні думки й почуття, що турбували його.

Іноді переписувач робив на полях записи, які не мали ніякого відношення до змісту книг. Ось, які приклади наводить А.Покровський: «Господи, помилуй игумена, напоил братью медом на сей день. До рукописних книг переписувач часто писав післямову, в якій зазначав місце й час створення, ім'я тієї особи, на замовлення якої вона писана, і своє особисте ім'я. У післямовах, згідно візантійській традиції, обов'язковими були два елементи — похвала Богу та замовникові книги. В деяких випадках така післямова робилася більш детальною, в ній висловлювалася радість у зв'язку із завершенням великої й стомливої праці; іноді післямова писалась у поетичній формі.

Дату початку й закінчення роботи вказували за візантійським літочисленням — від «сотворення світу». Різниця у відліку років між цим літочисленням і загальноприйнятим у Європі, яке починалося від Різдва Христового, становить 5508 років. Тому, прочитавши на рукописній книзі дату написання, наприклад, 6985, віднімають 5508 і одержують звичайну дату — 1477 рік. Крім того, у датуванні слід враховувати, що новий рік починався не першого січня, а першого вересня.

Кожна середньовічна рукописна книга східного християнства, навіть найпростіша, є витвором мистецтва. У порівнянні з друкованими книгами, однаковими в усіх екземплярах тиражу, рукописна книга, створена ручною працею, завжди єдина, унікальна. Коштовну книгу намагались прикрасити. З цією метою розмальовували великі літери; на полях малювали кольоровий орнамент і оздоблювали всю сторінку витонченою рамкою, яка складалась з різноманітних художніх мотивів; текст чи окремі сторінки рукописів прикрашали багатокольоровими ілюстраціями. Майстри письма й оздоблення рукописної книги досягли дивовижної досконалості.

Слід зазначити, мистецтво української рукописної книги пройшло довгий шлях у своєму розвитку. Протягом кількох століть майстри декоративного оздоблення української рукописної книги створили безліч чудових, високохудожніх орнаментальних творів, які переконливо свідчать про високий мистецький хист народу, про його любов до краси, до узору, до цього життєрадісного мистецтва. Основними видами декоративних прикрас української рукописної книги були рослинний, плетінчастий, тератологічний і частково геометричний орнаменти. Всі ці види орнаменту з'явилися у книжковому мистецтві Київської Русі. У процесі розвитку української рукописної книги кожен із цих орнаментів набував певного трактування, певного характеру, залежно від конкретних історичних, суспільно-політичних та культурних умов. Найменш сприятливі умови для розвитку випали на долю української тератології. В період, коли цей орнамент у східнослов'янському мистецтві досяг найбільшого розвитку, Україна була поневолена іноземцями.

ЖАНРОВИЙ І ТЕМАТИЧНИЙ СКЛАД РУКОПИСНОЇ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ КНИГИ

Розглядаючи питання про роль рукописної церковнослов'янської книги у формуванні писемної культури, слід визначити її жанровий і тематичний склад. Так, за даними Н.Толстого, у середньовічній книжності релігійної літератури можуть бути поділені на дві великі групи: конфесійна література і конфесійно-світська література. До конфесійної літератури відноситься літургійна, канонічна, гомілетична і проповідницька література, а також агіографія і дидактична література. У свою чергу літургійна література поділяється на Службники, Требники, Часослови, Мінеї, Октоїхи, Тріоді і т. ін., а канонічна — на Псалтир, Апостол, Євангелія й книги Старого Заповіту. Гомілетична і проповідницька література включає лише тлумачні Псалтирі, учительні і тлумачні Євангелія. Агіографічна література — містить життєписи святих, а дидактична література — катехізиси. Конфесійно-світська література, у свою чергу, поділяється на церковно-ораторську й полемічну.

З цієї класифікації легко можна бачити, що це саме богослужбова, церковна ієрархія циркулюючих книг і жанрів. Вона відображає значимість тих чи інших книг для кращого богослужіння, тому в її верхівці знаходиться не Священне Писання, а богослужбові і близькі до них жанри спеціальних книг, що призначені для священнослужителів. Характерне також і те, що з книг Писання найвищий ранг займає «Псалтир». Це пов'язано з жанром «Псалтир»: саме псалми, що славлять Бога, більш за всі інші біблійні жанри відповідають духу православного богослужіння. Така жанрова ієрархія текстів стимулює функціональну диференціацію мови, загострює увагу тих, хто говорить, до словесного виразу думки. Тому така конфесійно вмотивована ієрархія жанрів повсюдно була фактором, що організовував писемну культуру Русі-України.

Для відправи православного християнського культу у парафіях і домових церквах був необхідним такий мінімум книг: Євангеліє-апракос, Апостол-апракос, Євхологійон (як поєднання Требника із Служебником) або окремо Требник і Служебник, Часослов, Псалтир, Тріодь пісна, Тріодь цвітна, Мінея загальна, а для соборних храмів, крім означеного ще потрібні були Стихірар, Недільний Октоїх, Шестоднев, Ірмологій, Паремийник, Мінеї місячні.

Як відомо, книга у християнському богослужінні є й предметом поклоніння. Євангелія, що збереглися від перших віків стародавньої книги, одночасно були й є предметом церковного ритуалу. При винесенні з вітаря на престольного Євангелія перед ним несуть свічки, йому кадять, цілують його оправу у таких найважливіших подіях як сповідь і присяга. Тому художнє оформлення Євангелія починалося з оправу, часто покритою суцільнометалевим окладом — срібним чи золотим.

Євангеліє-апракос, тобто «святкове Євангеліє» має кілька видів (недільне, коротке і повне). Усі види їх відкриваються читаннями з першого розділу «Євангелія від Іоанна»: «Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог було Слово». Повний апракос містить щоденні читання на весь рік, за винятком несвяткових днів Великого посту. Євангеліє у сукупності з Апостолом складають майже весь Новий Заповіт (за винятком Апокаліпсису) і прочитуються у церкві за рік.

Першою точно датованою 1056-1057 рр. книгою на Русі є Остромирове Євангеліє [508]. Точно невідомо, де воно було списане: на українських землях, може, в Києві, а можливо й у північних землях, що входили тоді до складу Київської Русі, наприклад у Новгороді. Переписане Євангеліє дяком Григорієм у 1056-1057 рр. для новгородського посадника Остромира. Воно було знайдене у покоях імператриці Катерини II після її смерті Я. Дружинінім і піднесене ним у 1806 р. імператору Олександрю I, який велів зберігати його в імператорській Публічній бібліотеці (зберігається й досі у Санкт-Петербурзі, в Російській публічній бібліотеці, а сучасним читачам доступне у факсимальному відтворенні)

Відомо, що європейські літератури середньовіччя обов'язково починаються з перекладів Святого Письма. Не була винятком і давньоруська література. На євангельських текстах будують свої твори перші руські письменники XI-XII ст., святитель Іларіон, митрополит Київський, єпископ Новгородський Лука Жидята, преподобний Нестор Літописець, святитель Кирило Туровський. Разом з тим, корені слов'янської й руської біблійної традиції сягають до візантійської писемності. Отже, Остромирове Євангеліє органічно входить у більш давній і широкий історичний і літературний контекст.

Реймське Євангеліє знамените тим, що дочка Ярослава Мудрого Анна при коронації в давній столиці Франції Реймсі присягала на Євангелії, яке вивезла із собою з Києва. Саме на цьому Реймському Євангелії упродовж кількох століть при коронації присягали французькі королі (у наш час Євангеліє зберігається у Реймській національній бібліотеці Франції). Щодо походження й часу створення Реймського Євангелія у науковій літературі існують різні точки зору. Оскільки Євангеліє складається з двох частин, одна з яких написана кирилицею, а друга — глаголицею, то час написання його визначався XI-XIV ст., а місцем створення — Русь, Чехія, Сербія. Але більшість авторів дотримуються тої думки, що це Євангеліє могло бути написане на Русі не пізніше першої половини XI ст., в усякому разі його перша частина. Так, С. Строев, І. Срезневський висловили припущення, що кирилична частина була написана між 1010-1040 рр. в одному з київських монастирів ченцем Прокофієм. Текст складається з повчань, взятих із Нового Завіту; розташований він за певними днями місяців. Болгарський дослідник В.Топенчаров зазначає, що Євангеліє, написане кирилицею, було використане у 1044 р.

при коронації Анни Ярославни, і про це є свідчення реймського єпископа. Щодо другої частини, то вона була написана пізніше — у XIV ст. за межами Русі. Автор робить припущення, що, можливо, Карл IV у 30-х рр. XIV ст. під час управління Чехією і Моравією і ведення там богослужіння слов'янською мовою привіз його до Праги із Франції, де воно й було доповнене глаголичною частиною. Друга частина, за твердженнями І.Срезневського [667], була написана глаголицею 1395 р. у монастирі у Празі. Під час гуситських воєн рукопис із монастиря викрали, і він знову потрапив до Реймса. Починаючи з XVI ст. Реймське Євангеліє стало неодмінним атрибутом коронації французьких королів від Франциска II до Людовіка XVI.

Найвідомішим україномовним перекладом Євангелія є Пересопницьке Євангеліє (1556-1561 рр.). Переписувач Михайло Васильович, оповідаючи про перекладача, повідомляє, що Григорій з великою любов'ю працював над перекладом й увесь час молився, щоб Бог дав бачити йому кінець справи [220]. Текст Євангелія є перекладом «мови болгарської на мову руську», а точніше на українську мову. За словами переписувача, а можливо, і перекладача, переклад зроблено «для лепшого вырозумления людюу християнского посполитого». Воно було виготовлене на замовлення княгині Насті Гольшанської-Заславської. «Устроена» ж книга була повелінням пересопницького архімандрита Григорія. Переписане Євангеліє на 480 листах пергаменту крупним уставом своєрідного написання. Заставки Пересопницького Євангелія — характерний український варіант балканської плетінки. Ініціали, вміщені у прямокутні рамки: тут не можна не провести паралелей з Острозькою Біблією Івана Федорова, про яку ми будемо говорити у наступному розділі

Цікавою є доля рукопису. Як зазначає С. Єфремов, в описі книг Пересопницького монастиря 1600 р. Євангеліє не значиться, але вже через сто років воно опинилося у бібліотеці гетьмана Івана Мазепи, який у 1701 р. подарував книгу Переяславському кафедральному собору. Пізніше рукопис зберігався у Переяславській духовній семінарії, після її переведення до Полтави тривалий час зберігався там, зрештою, потрапив до Києва, кілька разів «зникаючи» для науки. В наш час зберігається у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського. Пересопницьке Євангеліє є національною святинею українського народу, і на ньому приймають присягу президенти України.

Що стосується іншої богослужбової книги Нового Заповіту — Апостола, то найстаріший екземпляр, що зберігся, відноситься лише до XII ст., хоча ця книга, поряд із Євангелієм, була необхідною для відправлення основного богослужіння християнської Церкви — літургії. Апостол — є богослужбовою книгою православної церкви, що містить новозавітні «Діяння і послання святих апостолів», із поділом на глави і зачала, із зазначеннями читань, які приурочені до певних днів церковного року. На відміну від Євангелія, Апостол не є ритуальною книгою і може переноситись з церкви в церкву (наприклад, у монастирях), у той час як Євангеліє залишається лежати на престолі кожної функціонуючої церкви.

З найдавніших і найбільш рукописних книг є Крехівський Апостол, автор якого не встановлений, але є всі підстави вважати його високоосвіченою людиною свого часу, яка добре володіла не лише церковнослов'янською, а й іншими мовами. Книга складається з Діянъ апостолів, Посланъ, Одкровення Іоанна Богослова та апокрифічного «Послання Павла Святого до лаодікійців». Останнє є найцікавішим, оскільки свідчить про близькість до кальвінізму репрезентованої автором течії Реформації третьої чверті XVI ст. в Західній Україні. Така велика увага до Крехівського Апостола впливає з того, ця писемна пам'ятка містить велике лексичне багатство тодішньої мови. Дуже цікавими є численні примітки, пояснення до цієї рукописної книги. Вони за своїм обсягом

значно перевищують сам євангельський (канонічний) текст. Переклад Крехівського Апостола містить цінний матеріал для вивчення північноукраїнських діалектів.

У грецькому церковному житті, починаючи від VII ст. вживалися Євхології або Євхологон (від грецького слова молитва), що являв собою поєднання Служебника й Требника, але на руському ґрунті він не прижився і не набув широкого розповсюдження. З кінця XI ст. на Русі вже почав окремо вживатися Требник і Служебник.

Для відправи «треб» — ритуалів, що здійснюються поза церквою, православною церквою застосовуються Требники. Требник є богослужбовою книгою, що вживається особливих випадках і містить священні дії і молитвослів'я, які здійснюються за потребою поза церквою і пов'язані головним чином із народженням і смертю людини, а також з її діяльністю і побутованням (молитви під час сівби й збирання врожаю, благословення трапези, освячення житла тощо). Требник поділяється на дві частини, з яких одна — викладає послідовність здійснення таїнств, за винятком євхаристії, для якої він має тільки послідовність надання її хворим, а друга — містить загальні молитвослів'я на будь-яку потребу. За кількістю викладених у ньому треб, Требники поділяються на великий і малий. За даними Е. Нестеровського, початковий Требник прийшов на Русь із Болгарії, де він був перекладений Кирилом і Мефодієм і вживався до початку XIV ст. Крім основного змісту, Требник має додатки: номоканон та індікціон, так звану зрячу пасхалію (лише у малому Требнику).

Однією із богослужбових книг для священника й диякона є Служебник, в якому містяться головні церковні служби, чинослідування вранішньої, вечірньої служб і літургії, піснеспіви, церковний календар, чин певних таїнств тощо. До Служебників «також вміщуються деякі змінні частини вечірні, утрени і літургії, саме відпусти, прокімни апостолів, аллілуарії й причасни. Оскільки відпусти повинні вміщувати поминання імен святих, що вшановуються в певний день, то при Служебнику друкується церковний місщеслов».

На відміну від Служебника, Часослов, що також є церковно-богослужбовою книгою, призначається для читців і співаків. Він включає у себе незмінні молитвослів'я щоденних церковних служб. Крім того, Часослов, як і Служебник, містить чини і молитви, що приєднуються до служб щоденного кола. Є у Часослові також місяцеслов з тропарями, кондаками, прокімнами, причасними, величаннями й зазначеннями євангельських і апостольських читань. Так само як і Требник, Служебник поділяється на великий і малий, останній «призначався спочатку для бідних церков, оскільки він іноді містив також і устав» [755, с.228].

Псалтир широко використовувалася у церковній практиці. Вона входить до числа восьми — дев'яти книг, необхідних у православному храмі. Адже псалми читалися на щоденних, недільних і святкових службах, вранці й увечері, цілий рік, за винятком страсного тижня великого посту й пасхального тижня. Велике значення також мала Псалтир у монастирському житті.

Псалтир є складовою вітхозавітної частини Біблії, що приписується ізраїльському цареві Давиду. Вона складається з 150 канонічних псалмів і одного, нумерованого псалму, який був відсутній у єврейському тексті Біблії і з'явився у грецькому перекладі. Псалми задумані як роздуми Давида про Бога і його владу над земними народами. Псалтир був улюбленою книгою середньовіччя. Як у Візантії, так і у слов'янських народів він постала у ряді канонічних книг на рівні з Євангелієм. Ця популярність будувалася насамперед на пророцькому характері її тексту, який надзвичайно багатий образами Христа й Богоматері. У повсякденному вжитку до читання Псалтирі зверталися у будь-яких випадках: читали псалми над хворими, які страждали важкими

хворобами, і над померлими (цей звичай пішов ще від перших часів християнської церкви). Був також у давній Русі звичай ворожіння по Псалтирі.

Яскраві, поетичні образи Псалтирі зробили її улюбленою книгою для читання серед усіх верств середньовічного суспільства. Греки, південні слов'яни, руські люди добре знали три види Псалтирі: просту, із возслідкуванням, тлумачну. Проста містила лише псалми, які можуть бути поділені на так звані кафізи (двадцята частина Псалтиря) і глави. Псалтир з возслідкуванням (або Часовник) містила, крім основного тексту й пісень, й інші твори, переважно богослужбового характеру. Це та ж книга псалмів, але у поєднанні з Часословом. По суті Псалтир із возслідкуванням є збіркою псалмів і молитов стосовно до певного часу богослужіння.

У тлумачному Псалтирі псалми супроводжувалися коментарями, які написані Отцями церкви і призначені для кращого розуміння книги. Тлумачний Псалтир відомий з коментарями різних авторів. Особливо виділяється Ісихій, єпископ Ієрусалимський (У ст.) і Феодорит, єпископ Киррський (387-457рр.). Толкування Ісихія сухі, короткі, безпристрасні, толкування ж Феодорита, навпаки, широкі, містико-полемічні.

Псалтир була одночасно навчальною і богослужбовою книгою. Прекрасним прикладом рукописної Псалтирі епохи давньої Русі є так звана Київська Псалтир, написана у Києві протодияконом Спиридоном і точно датована 1397 р. За рівнем художнього виконання ця книга відноситься до таких шедеврів рукописного мистецтва як Остромирове Євангеліє.

Богослужбовими книгами є також Тріоді (трипеснцы), дві книги, в яких викладаються послідування зі змінними молитвослів'ями для богослужіння рухомих днів річного кола. Вони складаються з Тріоді пісної і Тріоді цвітної. Перша містить молитвослів'я, що передують великому посту, і ті, що виконуються під час великого посту. За змістом своїм вона подібна до Октоїха, але відрізняється тим, що до неї вміщені неповні канони. Тріодь цвітна містить піснеспіви пасхи і наступних тижнів, закінчуючи п'ятидесятницею.

Значна кількість рукописних книг XI-XIII ст. і наступних століть є Мінеями — книгами цілорічного богослужбового циклу, повтор текстів яких, у порівнянні з Псалтирю, Октоїхом і деякими іншими богослужбовими книгами був найменшим. Існували так звані «Мінеї загальні», що містили у собі молитвослів'я до всіх святих одного сонму: апостола, святителя, мученику, велебному тощо, і «Мінеї місячні», які склалися з 12 книг, кожна на окремий місяць. Тому кожна церква повинна була мати, якщо не повний 12-томний комплект Міней (він був обов'язковим для монастирів із їх щоденним богослужінням), то, в усякому разі, так звані святкові Мінеї, або Трефології. Мінеї з гімнами називають службовими Мінеями. Їх слід відрізняти від «четьїх» Міней, які містять оповідальну прозу, яка призначалась для позабогослужбового читання — у монастирських трапезних під час обіднього ритуалу, у келіях, а іноді й дома у мирян. Назва Міней «походить від грецького слова «місяць», оскільки тексти в них розташовані по днях кожного місяця.

Відомий ще у перші століття запровадження християнства на Русі стихірап може бути просто зібранням духовних віршів без нот, а нотний Стихірап — це зібрання стихір, покладених на безлінійні ноти.

Слов'янськими християнськими рукописами для співу XI-XIV ст. є Кондакарі, написані спеціальними нотними знаками («кондакарним знаменням») і містять у собі зібрання кондаків. Назва «кондак» пов'язана з писемністю, оскільки спочатку «кондаками» називали згортки пергаменту з писемними знаками, а пізніше назва «кондак» перейшла саме до церковних піснеспівів, написаних на згортках пергаменту. Найдав-

нішим нотним рукописом, який дійшов до нас, є Благовіщенський Кондакар XI-XII ст., що зберігається у Державній бібліотеці Росії.

Октоїх («осьмогласник») є богослужбовою книгою християнської православної церкви, що містить у собі послідування із змінними молитвослів'ями для рухомих днів богослужіння седмичного кола. В Октоїху всі піснеспіви за способом виконання поділяються на вісім голосів (гласів), або наспівів, з яких кожен уживається протягом однієї седмиці. Вісім гласів протягом восьми седмиць утворюють так званий «столп»; усіх «стовпів» протягом року виконується.

Богослужбовою книгою також є Ірмології, які бувають текстові і нотні. Ірмології містять тексти молитов, призначених для співу під час богослужіння.

У православних храмах щоденно читають уривки зі Святого Письма. Їх, як правило, називають пареміями, або париміями (від грецького слова «приповідка»). Тексти ці дуже рано почали збиратися у Паремійники. Деякі біблійні книги входять до цих збірників повністю, інші — уривками. Найдавнішим списком Паремійника вважають Хіландарський, що відноситься до XII ст. і був знайдений на Святій Афонській горі. Загальна кількість Паремійників, що дійшли до наших днів близько 70. З ХУІІ ст. ця збірка виходить з ужитку. Читання зі Святого Письма почали ще раніше включатися до Тріюдей і Требників.

Для відправи православного богослужіння, крім богослужбових — вівтарних і кліросних книг, необхідні були церковні Устави або Типікони. Такі церковно-богослужбові книги визначали склад, порядок і чин церковних богослужінь на кожний день року, визначали свята й пости на цілий рік, містили правила монастирського життя.

У VI ст. у Палестині були вироблені правила для ведення служб за місяцями і днями тижня, на весь рік, а також правила про служби святим на честь їх свят. Книга таких правил стала носити назву Типікону чи Статуту (Устав). Перший Устав отримав назву Палестинського, чи Єрусалимського. У VIII ст. він був доповнений працями Іоана Дамаскіна і Козьми Маюмського і широко застосовувався у грецьких церквах. Єрусалимський Устав кілька разів доповнювався у IX-XI ст. Існував також інший Устав — Студійський, який був записаний в IX-X ст. у Студійському монастирі в Константинополі. З Константинополя він перейшов на Афон і до Південної Італії. На території Русі-України Студійський устав був введений Феодосієм Печерським біля 1070 р. у Києво-Печерському монастирі, звідки розповсюдився по інших монастирях. Типікони безпосередньо пов'язані з Кормчими книгами, що містили для членів кліру основні положення богослужбових уставів. Тому вже від XII ст. збереглися, поряд із богослужбовими книгами, списки Кормчих книг і Уставів церковних.

В процесі засвоєння біблійських книг велику роль відігравали твори Отців церкви, чим можна пояснити наявність деяких творів у списках уже в XI — на початку XII ст. Широке розповсюдження від початків писемної культури в Русі-Україні набули твори Отців церкви (патристична література), переважно Іоанна Златоуста, Єфрема Сірина, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Листвичника, Іоанна Дамаскіна, Афанасія Олександрійського, Геннадія Константинопольського.

Так звані «четьї» книги, що дійшли до нашого часу, відносяться до перекладної патристики й агіографії. За своїм функціональним призначенням більшість стародавніх книг є тлумаченням Священного Писання. Такими є, насамперед, Ізборники Святослава, тлумачні варіанти Псалтиря (книги, за своїм призначенням «двоєдиної» — богослужбової і для читання) та біблійної книги Апокаліпсису, яка не використовується при богослужінні.

На українських землях широко розповсюджена була апокрифічна література, що надходила з Візантії, Болгарії та Сербії. Це було пов'язане з двовірством, що зберігалося на руських землях довгий час. Церковно-релігійні перекази приносили з чужих країв також прочани. Наші предки нерідко ототожнювали Святе Письмо з різними апокрифічними творами, історичними переказами та повчальними тлумаченнями. Апокрифічні твори були своєрідним мостом від язичництва до християнства. Деякі з ранньохристиянських, позаканонічних книг збереглися у бібліотеці під назвою «апокрифів», а у слов'янській православній традиції у цьому значенні використовується також термін «відреченні книги».

Апокрифи — це твори, не включені до числа канонічних, загальноновизнаних, вилучені з різних причин з церковного ужитку. Вони містять легенди про персонажів біблійної історії, що сюжетно відрізняються від змісту канонічних книг. Хоча терміни «канонічність тексту» або «апокриф» і дещо більш пізні, пов'язані із ними, «відреченні книги» або *Index Librorum prohibitorum* («Індекс заборонених книг») відносяться до історії християнства, однак сам принцип відбору інформації в залежності від імені (особистості) автора характерний зрештою, не тільки для християнства, але і для всіх релігій Писання.

Відомо біля 40 ранніх апокрифів, в яких зібрані тільки промови Христа — слова, приповідки, що приписуються Христу, однак без оповідань про події його життя. Це так звані логії Ісуса (грецьк. *logos* — слово). Склад висловів у логіях тією чи іншою мірою не співпадає з тими словами і приповідками, що вимовляє Христос у канонічних Євангеліях. Природно, що логії, як й інші апокрифи, часом набували досить індивідуальних змістовних значень. Саме до такого роду логій відноситься «Євангеліє від Фоми».

Спочатку апокрифічна література допускалася церквою, але пізніше з'являються списки «відречених книг», їх нищать, а переписувачів переслідують; та це тільки збільшує популярність та вплив апокрифів, іноді навіть на богослужбову літературу (акафісти). Вплив апокрифів відчувається, наприклад, у писаннях Данила Паломника, Івана Вишенського, Галятовського, св. Димитрія Ростовського, «в пізнішій драматичній і віршовій літературі й навіть у деяких церковних службах сучасних (як акафісти). Ще в кінці XVIII ст. апокрифічні писання були популярні в усій Україні» [220, с.118]. Доповненням апокрифів були книги з ворожби («Громник», «Колядник», «Про часи добрі й злі»), «сонники», «чарівники», «волховники». Як і апокрифи, ці книги поширювались проти волі й бажання духовенства.

Виникнення на Русі житійної літератури пов'язане з політичними завданнями, які ставила перед собою молода Київська держава. У змаганнях із Візантією за церковну й політичну самостійність Київська Русь була зацікавлена у створенні свого церковного олімпу, своїх святих, що могло б зміцнити авторитет православної церкви і київської землі. Характерно, однак, що, у першу чергу, були написані житія, присвячені світським представникам, а саме князівські житія — братів Бориса й Гліба. З їх пам'яттю пов'язані літописна повість про вбивство їх Святополком, прологові сказання, і паремійні читання, «Сказание и страсть и похвала святому Мученику Бориса и Глеба», «Чтение о житии и о погублении блаженную страсотерпицу Бориса и Глеба» Нестора.

Від XI і XII ст. збереглися агіографічні збірники — патерики. Саме слово «патерик» у перекладі з грецької означає книга батьків чи про батьків і вказує на центральний предмет зображення творів — аскетичний досвід авторитетних ченців, шанобливе ставлення до яких виражається в загальноприйнятному звертанні «отче». З «патериків» особливою популярністю на Русі користувалися два: «Сінайський патерик» Іоанна Мосха (VII ст.), де викладено події з життя сирійських ченців, і «Стигетський патерик»,

який часто носив назву «Сказание о египетских черноризцах» і в якому був використаний головним чином матеріал «Лавсаїку», складеного у 420 р. єпископом Паладієм Єленопольським. Обидва патерики вже були в XI ст. були відомі на Русі. Дещо пізніше, у XII-XIII ст., був відомий «Римський патерик», складений на Заході.

Виключно важливою пам'яткою писемної культури Русі-України є «Києво-Печерський патерик», в якому біблійне розуміння сакрального переосмислюється на національній основі, ідеали християнства подаються в розвитку, у пристосуванні саме до реальних обставин тогочасного історичного процесу. Як зазначає В. Горський, біля двохсот списків Патерика, які «дійшли до наших днів, численні примітки на берегах збірки, зроблені його читачами і переписувачами, різноманітні редакції Патерика, здійснені у XIV, XV й ХУП ст., низка Патериків (Волоколамський, Псково-Печерський, Соловецький), які склалися завдяки безпосередньому впливові його, — все дає право вважати «Києво-Печерський патерик» чи не найбільш популярним і шанованим твором на Україні, в Білорусі й Росії протягом понад півтисячолітнього періоду.

Основу «Києво-Печерського патерика» складає листування єпископа володимирського Симона (помер у 1226 р.), колишнього ченця Києво-Печерського монастиря, із ченцем того ж монастиря Полікарпом. Джерелами писань Симона й Полікарпа були переважно житіє Антонія Печерського, житіє Феодосія, написане Нестором, а також Печерський літопис, що не дійшли до нашого часу, а також усні перекази.

Певний вплив на ці писання мали перекладні візантійські патерики, «Синайський» й «Єрусалимський», про які ми говорили вище, а також твори деяких Отців церкви (Єфрема Сірина, Іоанна Лествичника та ін.). Дослідники Києво-Печерського патерика припускають, що знахідка житія Антонія, який був пронизаний грекофільськими тенденціями, і спонукала Симона взятися за працю, присвячену ушляхенню Києво-Печерського монастиря і видатних його діячів.

Перша найдавніша редакція Патерика (основна редакція) з'явилася, коли було об'єднано тексти Симонового «Сказання про побудову Печерської церкви» й послання до Полікарпа, Полікарпового послання до Акиндина й літописного «Слова про перших чорноризців печерських», тобто статті, що вміщена у «Повісті временних літ» під 1074 р. За даними А. Шахматова, перша редакція виникла між 1222 і 1406 pp. [769].

У так званій Арсеніївській редакції Патерика (1406 р.) з'являються нові частини (служба й похвала Феодосієві Печерському), зміна порядку викладу. Арсеніївська редакція Патерика відображає агіографічну традицію, осередком якої був Печерський монастир. Цю редакцію пов'язують із діяльністю вихідця з Києво-Печерського монастиря Арсенія — єпископа Тверського, який належав до близького оточення митрополита Кипріяна і, мабуть, підтримував його заходи, спрямовані на збереження церковної єдності східнослов'янських земель. Виявом цих процесів стала трансплантація на землі Московської Русі культу київських святих (Арсеній Тверський заснував у 1394 р. біля Твері монастир на честь Успія Богородиці й велебних Антонія і Феодосія Печерських).

Досить рано у києво-руській писемній культурі набула поширення паломницька література. Адже після прийняття християнства почалися мандрівки руських людей до «святої землі» — до Палестини, на Афон, до Константинополя — як до центрів, що являли собою осереддя святинь. Спонукою до таких мандрівок було в основному намагання молоді руської церковної організації закріпити свої сили шляхом безпосереднього спілкування з християнським Сходом. Таке спілкування, безумовно, підвищувало престиж київської православної церкви, включаючи її до сфери міжхристиянських відносин. Щодо індивідуальних спонукань до мандрівок, то це були як релігійні почуття, так і притаманна людині цікавість до нових місць. У християнському світі паломництво

до країни, де здійснювались божественні діяння Спасителя, ввійшли до практики у ІУ ст., головним чином, під впливом прикладу святої Олени, мандрівка якої до святих місць призвела до здвиження хреста господнього.

Особи, що ходили до «святої землі», звалися паломниками, пілігримами або каліками перехожими. Перша назва давалася їм тому, що на згадку про відвідини святих місць вони приносили додому пальмову гілку; слово «пілігрим» походить з латини й означає мандрівник; «каліками перехожими» вони іменувалися тому, під час мандрівок використовували спеціальне взуття, грецька назва якого була «каліга». Прочани відіграли велику роль у розповсюдженні переказів, апокрифічної літератури.

Слід сказати, що в Русі-Україні була також розповсюджена перекладна література, що надходила зі Сходу й Візантії через Болгарію. Результатом перекладацької діяльності південних слов'ян була наявність на Русі значної кількості перекладних творів Отців церкви, релігійно-моральних творів і візантійських збірок. Святославів «Ізборник 1076 р.», упорядкований «роукою грешънааго Иоана» для Святослава Ярославовича, мав слугувати своєрідним посібником, довідником з питань християнського віровчення і моралі і призначався він для мирян. Крім означених вище Ізборників, у давні часи (до ХІІІ ст.) різними шляхами потрапляли на Русь: повчання Кирила Іерусалимського (ХІІ ст.), тлумачення Отців церкви послань апостола Павла (ХІІІ ст.), слова Григорія Богослова (ХІ ст.), тлумачення Афанасія Олександрійського на Псалтир (ХІІ-ХІІІ ст.) і Григорія, Папи Римського (ХІ ст.) на Євангелія та інші

До релігійно-моральних збірок можна віднести і «Бджолу» — збірку коротких висловів і афоризмів, взятих не тільки з книг Священного Писання і творів Отців церкви, але й з творів античних письменників і філософів. Появу «Бджоли» на Русі відносять до ХІУ ст., хоча є твердження, що ці збірки були перекладені у ХІІ-ХІІІ ст. на території Київської або Галицької земель. Збірки відповідали на питання, як жити у світі, формували у читача філософсько-етичну свідомість, розширювали світогляд, навчали афористичному мисленню, лаконічності думки. Значною мірою вплинула «Бджола» на ментальність домонгольського і наступних періодів (збереглася велика кількість списків ХУІ-ХУІІІ ст.).

Різновидом дидактичної літератури є Катехізис. Катехізис у сучасному термінологічному значенні з'являється в часи Реформації, коли виникла необхідність нового викладу основ християнства.

Перший православний Катехізис у східних слов'ян розробив учитель Львівської братської школи Лаврентій Зизаній на початку ХVІІ ст. Після Зизанія у східних слов'ян до ХХ ст. було два православних Катехізиси «Православне сповідування Кафолічної й апостольської церкви Східної» Петра Могили, надруковане у першій половині ХVІІІ ст., і «Катехізис» московського митрополита Філарета (Дроздова) початку ХІХ ст., що багато разів перевидавався.

Розглядаючи жанровий і видовий склад рукописної церковнослов'янської книги ми не можемо не сказати і про світську літературу Давньої Русі, представлену таким жанром, як літописи. Поява літописних зводів означала появу таких писемних історичних творів, які містили досвід середньовічної побудови історії держави, народу чи народів, досвід побудови чи трактовки історичного процесу, як його розуміли сучасники. Оскільки монастирі й храми, на відміну від інших місць, були більш захищеними від випадковостей, і тому в них зосереджувалось літописання і почали виникати монастирські бібліотеки. Крім цього, монастирі, підтримуючи тісні зв'язки з Константинополем, Афоном і південними слов'янами, звідки доставлялися не лише церковні твори, але й хронографи, повісті, апокрифічні сказання. Саме літописання мало задовольняти не

лише інтерес, який підтримувався участю авторів у подіях чи релігійним настроєм, але також і політичними цілями: до літописів князі включали свої розпорядження і умови; існували окремо церковні літописи. Зрештою, монастирі мали більш широкі можливості мати у своєму розпорядженні досвідчених писців і певні документи для створення літописів.

Руське літописання докладно досліджена істориками, літературознавцями, палеографами.

Першою історичною працею в Київській Русі був «Літопис Аскольда», існування якого встановлено Б. Рибаківим. Але після 882 р. літописна традиція перервалася на досить тривалий час. Проте в християнській общині, що продовжувала існувати на Русі між 882 і 988 рр., очевидно, велися якісь хронологічні записи. У всякому разі не підлягає сумніву, що в цей час велася церковна документація. Надійні відомості щодо відродження київського літописання припадають на часи Ярополка Святославича (972-980 рр.). У 996 р. був складений літописний звід, у створенні якого брав участь Анастас Корсунянин. Факт існування цього твору встановлений Л. Черепніним і Б. Рибаківим.

Під час правління Ярослава Мудрого у 1037 р. і під його безпосереднім контролем, був створений новий звід, який А. Шахматов назвав «Найдавнішим».

У середині XI ст. чернець Печерського монастиря (пізніше — ігумен) Никон (дехто з істориків ототожнює його з Іларіоном, що нібито в чернецтві змінив ім'я), вів чорнові записки, готуючись до упорядкування нового зводу. А. Шахматов і частина його послідовників вважають, що цей звід дійсно був написаний і доведений до початку 70-х рр. Деякі навіть вважають Никона фундатором літописання в прямому розумінні терміна, приписуючи йому не тільки створення літописної форми, але і виклад усіх подій до 1037 р. У 1093 р. ігуменом Печерського монастиря Іваном складений так званий «Початковий» звід, що в основній своїй частині дійшов до нас у складі Новгородського першого літопису.

Близько 1113 р. створена «Повість врем'яних літ», автором якої був чернець Печерського монастиря Нестор, прозваний Літописцем. Це найбільш видатний твір староруського літописання. Як і стародавні зведення, Несторів літопис уключав багато різних документів, пов'язаних із суспільним життям: договори військові й торговельні, законодавчі матеріали, географічні відомості, а також художні твори — легенди й повісті. Нестор увів до свого літопису також «Хронограф по великому изложению», тобто всезагальну історію і візантійську хроніку Георгія Амартола. Цим він ніби пов'язав виклад історії Русі зі світовою історією. Найдавніший відомий список літопису відноситься до XIV ст., — названий ім'ям його упорядника монаха Лаврентія, так званий Лаврентіївський список. Всі літописи, які збереглися до наших днів, називаються завжди ім'ям упорядника або переписувача, якщо їх імена вказані в літописі, або за ім'ям власника рукопису чи за назвою місця, де рукопис був уперше знайдений.

Літописи Давньої Русі дійшли до нас не в оригіналі, а в пізніших редакціях і списках. Київський літопис, дійшов до нас у списках Іпатіївського літопису. Складений він у Видубицькому монастирі на честь київського князя Рюрика Ростиславича. Хронологічно він є продовженням «Повісті врем'яних літ» і охоплює події від 1113 до 1200 р. В основу Київського літопису покладено літопис Київського князівства, Чернігівський літопис та літопис Переяславського князя Володимира Глібовича. З цього літопису постає напружене й складне життя Південної Русі у XII ст.

Галицько-Волинський літопис висвітлює події 1201 до 1292 р., має дві частини. Перша частина складена при дворі галицького князя Данила Романовича. Друга, починаючи з 1264 р., — написана при дворі володимиро-волинського князя Василька та його

синів, дає відомості переважно з історії Волинської землі. Дійшов цей літопис до нас у складі Іпатівського зводу.

У XIV-XVII ст. літописна традиція, незважаючи на загарбання українських земель Литвою й Польщею, продовжувала існувати. Літописи XIV-XVII ст. написані, в основному, сучасниками або очевидцями описуваних подій. Особливу цінність становить Густинський літопис, який дійшов лише в копіях. Одна з них знайдена в Густинському монастиреві біля Прилук, звідки й дістала назву. Переписав цю копію у 1670 р. ієромонах М. Лосицький. Густинський літопис, зберігаючи класичну хронографічну форму викладу подій, традиційну сюжетну основу, але при цьому демонструє тенденцію до переосмислення історичного процесу в категоріях тогочасної української ментальності і з використанням досвіду польської ренесансної історіографії. Свідченням тому є включення до твору відомостей про початки козацтва, про міжконфесійні зіткнення, а також сарматської концепції про походження українського і споріднених із ним народів.

Іншим прикладом є Міжгірський літопис, складений у Міжгірському монастирі. Він охоплює події в одному списку 1392 по 1620 р., в іншому — з 1608 до 1700 р. В ньому висвітлюються події козацько-селянських повстань 30-х рр. XVII ст., а також події, що відбувалися у Києві, Переяславі та інших містах.

Існували також і монастирські літописи. Це, наприклад, Густинський монастирський літопис, який носить назву «Літописець про заснування й створення монастиря Густинського». Він охоплює період 1600-1640 рр. Тут висвітлені події відновлення православної ієрархії, йдеться про боротьбу православних селян, козаків і міщан проти католиків. У ХУІІ ст. літописи складають не лише у церквах та монастирях. Прикладом є складена у середовищі міщан збірка «Летописцы Вольныи и Украины», що датується ХVІІ ст.

Окрім літописів, до жанру світської літератури може бути віднесений і шедевр давньоруської літератури «Слово про Ігорів похід». Наукова література, присвячена дослідженню цієї пам'ятки, що складається всього з 2875 слів, неосянна. Ми ж зазначимо лише те значення, яке має «Слово про Ігорів похід» у становленні писемної культури. У науковій літературі дискутувалося питання про те, до якої ж традиції — усної чи письмової — належить «Слово про Ігорів похід». Більшість вчених сходиться на тому, що «Слово» належить саме до писемної традиції і є визначною пам'яткою писемної культури Київської Русі.

Слід також зазначити й особливий вид давньоруської писемної культури і своєрідний жанр, яким є графіті (графіто) Київського Софійського собору, різні як за змістом (молитовні, поминальні, пам'ятні записи, ділові документи), так і у мовному відношенні (церковнослов'янські й давньоруські форми, а також греко-, латино-, польсько-, вірменомовні тексти). Хронологічно вони також різняться — від ХІ до ХVІІ ст. В них подані тексти, виконані переважно кириличним, а також глаголичним, латинським, вірменським алфавітом. Значна частина написів Софії Київської складається з повторів відомих християнських формул, витоки яких, як правило, прослідковуються у греко-римській традиції не лише візантійського, але й античного часу. Написи-графіті мають не тільки палеографічні, а й текстологічні паралелі у давньоруських рукописних текстах, особливо у записах і приписах писців. Як і взагалі написи у Храмі, київські графіті більшою мірою, ніж інші епіграфічні пам'ятки, пов'язані з релігійно-моральною сферою середньовічної культури Русі-України.

Виникає питання, яка ж приблизна кількість рукописних книг була в Україні до початку книгодрукування?

За даними попереднього списку рукописних слов'яно-руських книг ХІ-ХІV ст., які зберігалися в книгосховищах колишнього Радянського Союзу, опублікованих Археог-

рафічною комісією АН СРСР у 1966 р., на XII-XIII ст. припадає 286 пам'яток, а з урахуванням тих, що датовані кінцем XIII — початком XIV — 315. Аналіз української рукописної книги XVI — першої половини XVII ст., виявив, що 75,5% становлять книги церковнослужбового характеру; досить багато — релігійно-повчального змісту (близько 10%); решту складає житійна література (5,3%), посібники з церковного права (3%); вкрай мало книг світського характеру.

Але від книжкового багатства Київської Русі збереглося дуже мало. Книги гинули під час стихійних лих, пожеж, повеней, в часи воєнних лихоліть, їх нищили загарбники, псувалися вони й від невмілого зберігання. Велика кількість книг загинула у до монгольський період, у міжусобних війнах, коли розорявалися міста, грабувалися храми. Ні з чим незрівнянні втрати понесла культура Русі-України у страшні роки нашествя хана Батия. Книги палили і після Батия під час нападів кримських татар, поляків та інших загарбників.

Ще три фактори досить негативно вплинули на кількість збережених давньоруських рукописних книг. Це, по-перше, реформи патріарха Никона у Московській Русі. Правка книг і дозвіл служіння лише за новими книгами призвели до того, що всі дониконівські богослужбові книги опинились у становищі відреченої літератури. По-друге, до кінця XVII ст. в основному завершився процес витіснення з церковних і монастирських бібліотек рукописних книг друкованими. По-третє, реформи Петра в галузі культури призвели до примусового, не завжди виправданого, припинення дії багатьох давньоруських традицій, в тому числі і книгописних. Така секуляризація духовної культури значною мірою знецінила спадщину давньоруської культури.

Книгодрукування як засіб передачі й збереження священних текстів

У духовній культурі будь-якого народу саме релігія створює багатющий фонд різних вартостей, важливою складовою якої виступають священні тексти та книги. Для того, щоб священні тексти могли використовуватися віруючими, потрібне їх тиражування. Одним із засобів механічного розмноження тексту, було винайдення книгодрукування, яке за оцінками вчених, є одним з найвидатніших відкриттів другого тисячоліття.

Друкування є технічним способом розмноження тексту шляхом отримання багатьох відбитків з однієї форми. У примітивному вигляді тиснення, тобто одержання відбитку з рельєфної форми без використання фарб, було відоме з найдавніших часів. Ще у шумерів існували металеві або кам'яні циліндри з вирізьбленими зображеннями. Шляхом прокачування циліндра по м'якій глині можна було отримати рельєфні відбитки в будь-якій кількості.

Попереднім, щодо книгодрукування, способом механічного розмноження текстів була ксилографія, або обрізна гравюра на дереві. Друкарська форма для ксилографічного друку виготовляється таким чином: на гладку дерев'яну дошку наносять у дзеркальному відображенні малюнок або ряди письмових знаків; лінії малюнка або знаків обрізають ножем, залишаючи їх опуклими, а простір між лініями поглиблюють, виймаючи деревину. Рельєфні лінії їх змазують фарбою, на них накладається аркуш зволоженого паперу, який рукою чи за допомогою подушки зі шкіри чи тканини, наповненої кінським волоссям, із силою притирається до дошки. Так отримують на папері, або на іншому матеріалі, відбиток.

Виникнення ксилографії пов'язане з релігією, а саме з буддійськими монастирями, в яких вона виникає у VII ст. Найдавніша пам'ятка ксилографічного друку, яка дійшла до нас, знайдена в Японії; це — буддійський талісман (заклинання), віддрукований між 764 і 770 рр. Він являє собою смужку паперу розміром 6 x 46 см і містить приблизно 30 стовпців тексту по п'ять знаків у кожному. Ксилографічне друкування широко розповсюдилось в наступних століттях і стало поряд із переписуванням, одним із способів виробництва книг. За допомогою ксилографії виготовляли книги, які мали великий попит, — календарі, підручники, карти для ворожіння. Буддійські монастирі використовували ксилографію для друкування релігійних текстів.

В Європі друкування з дерев'яних дошок почалося приблизно у XIV ст. У цей час форма книги змінюється: згорток, сувій поступається місцем більш зручній для читання формі — книжковому блоку, або, як називали його на Заході, кодексу. При виробництві книги друкували одразу дві сторінки, вирізьблених поруч на одній дошці. Відбиток згинали навпіл по лінії, яка поділяла смуги, друкованим текстом ззовні, чистою стороною всередину. Коли всі аркуші книги були віддруковані, корінець прошивали через вільні краї паперу, а не згину. Отже, для читання книги треба було розрізати.

Майже в усіх ксилографічних книгах образотворча сторона переважає над текстом. Значна частина відомих ксилографічних книг теж пов'язана з релігією, а саме з христия-

янством. Це — гравюрні сюжети, в яких текст або відсутній, або дуже короткий. Найдавнішою ксилографією, що збереглася, вважають «Брюссельську мадонну» 1418 р. і «Святого Христофора» 1423 р. Методом ксилографії друкувалась також християнська повчальна література, така як «Мистецтво вмирати» («Ars moriendi»), «Зерцало спасіння людського» («Speculum humanae salvationis»). Найбільш відомим і одним із чудових витворів ксилографічного друку є «Біблія бідних», що призначалася для бідних проповідників, небагатих священників і ченців, які не мали можливості придбати дорогоцінну рукописну повну Біблію.

Але цей спосіб друкування довго не проіснував, оскільки дерев'яні дошки швидко зношувались. Найбільш досконалим способом є друкування рухомими літерами шляхом набору. Існують відомості про друкування набором із глиняних рухомих літер, які відносяться до XI ст. і приписуються китайському ковалеві Пі (Бі) Шену, а корейці у XIV ст. застосовували для розмноження текстів мідні літери.

ВИНИКНЕННЯ ПОСТІЙНОГО КНИГОДРУКУВАННЯ

Дійсним винахідником книгодрукування рухомими літерами вважають Йоганна Генсфляйша, який більше в історії відомий під ім'ям Гутенберга (Гутенберг — це назва спадкового дворища його батька). Сутність його винаходу полягала в тому, що Гутенберг винайшов спосіб виготовлення друкарської форми шляхом набору тексту окремими відлитими металевими літерами, а також ручний слововідливний пристрій (за його допомогою відливав окремі металеві літери) і друкарський верстат (прес), на якому робився фарбовий відбиток тексту з набору літер на папері. Слововідливний пристрій був улаштований так, що забезпечував масове виробництво ідентичних літер, які могли бути використані для виготовлення високоякісного набору. Літери розкладались за певною системою у відділення складальної каси. На складальній дошці з рядків набраного тексту складали друкарську форму, яку обв'язували, щоб вона не розпалася, а вже потім покривали набір фарбою й укладали під прес. З винайденням Гутенбергом способу відливки літер, складальної техніки, друкарської фарби і друкарського верстата були створені основи друкарського процесу, який застосовується і дотепер в усьому світі.

Перше видання, здійснене за допомогою нового технічного винаходу, теж пов'язане з християнством. Це — 42-рядкова Біблія, яку видав Йоганн Гутенберг. 42-рядкова Біблія була почата ним у 1452 р. і закінчена до серпня 1456 р., на що вказує позначка рубризатора (художника, що позначав червоною фарбою абзаци) одного з примірників, який зберігається в Паризькій національній бібліотеці. Біблія була набрана у дві колонки по 42 рядки на смузі. Гутенберг прагнув зберегти характер рукописного письма, передаючи його особливості за допомогою 290 різних літер. Він використовував майстерно гравійований і відлитий ним шрифт, який не поступався красою рукописному. Домігшись вдалого співвідношення смуги текстового набору і розміру сторінки, Гутенберг досяг високої гармонії й краси набору. Біблія складається з двох томів по 324 і 317 сторінок. Близько 35 екземплярів книги було віддруковано на пергаменті, а 165 — на папері. За своїм оформленням 42-рядкова Біблія належить до найвищих досягнень світового книжкового мистецтва.

Гутенберг, ймовірно, сам не усвідомлював, значення свого винаходу. Він тримав його у таємниці і намагався надати друкованим виданням якомога більшої схожості з рукописними. Розробивши спосіб набору і механічний спосіб друку, він створив дещо зовсім нове — спосіб виготовлення книг, що підкоряється власним технічним і естети-

чним законам. Цей революційний винахід пробив собі шлях, знайшов загальне застосування і був поштовхом у подальшому розвитку світової культури, писемної зокрема.

Так, під час Реформації й Селянської війни у Німеччині вперше в історії християнства, й історії взагалі, книгодрукування виступило як могутній засіб просвіти, пропаганди й боротьби за нові духовні й політичні ідеї. Мартін Лютер і Томас Мюнцер свідомо поставили книгодрукування на службу народному рухові. Книги, зміст і оформлення яких були розраховані не на вузьке коло знавців, а на найширші маси, поширювали реформаторські ідеї. Великими тиражами друкувались численні дешеві листівки й трактати, які передавались з рук до рук. Це зумовило появу нового виду літератури, де мова середньовічної вченості — латина — поступалася місцем народній мові, зокрема, німецькій мові лютерівської Біблії, яка набула визнання як мова релігійного культу саме завдяки книгодрукуванню. Тираж окремих частин Біблії й Біблії у цілому сягав кількох тисяч примірників. Листівки Лютера «До християнського дворянства німецької нації» («An den christlichen Adel deutscher Nation») 1520 р. була віддрукована у 4 тис. примірників і мала 15 видань; листівка «Тези про відпущення й милості» (Sermon von Ablass und Gnade) 1514-1520 рр. була випущена 22 виданнями; «Новий Завіт» був виданий у 5000 примірників у 1522 р., а за період з 1522 по 1534 рр. витримав 85 видань; за період з 1534 по 1574 рр. було продано 100 000 примірників повного тексту лютерівської Біблії [748, с.66-67].

Потужний імпульс розвитку слов'янського книгодрукування у цілому був наданий винаходом Іоганна Гутенберга. Серед інкунабул були і є книги, надруковані двома слов'янськими алфавітами — глаголичним і кириличним.

У слов'янському світі першою друкованою книгою є книга глаголичного друку «Місал за законом римського двору», що вийшла 22 лютого 1483 р., на думку одних учених у Венеції, а на думку інших — у далматинському селі Косинь. Але, як відомо, глаголичний алфавіт мав досить обмежений ареал розповсюдження — східне узбережжя Адріатичного моря. Тому до нашого часу збереглося лише 60 книг і листівок, надрукованих глаголицею у XV-XVIII ст.

Порівняно з глаголицею, доля кирилиці була зовсім іншою. Цей тип слов'янської писемності став основою українського, білоруського, російського, сербського та інших алфавітів. Друкована продукція, що відтворена кириличним алфавітом, є неосяжною. Але виникнення книгодрукування східнослов'янських народів неподільно пов'язане з іменами трьох видатних книгодрукарів — Швайпольта Фіоля, Франциска Скорини й Івана Федорова.

Перший з них видав у Кракові послідовно, починаючи з 1490 р. «Октоїх», «Часослов», «Тріодь пісню», «Тріодь цвітну». Книги Швайпольта Фіоля ще довго «ходили» по Україні й високо цінувались. Так, наприклад, в описах XVIII й XIX ст. Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря «Часослов» Фіолевого друку значився як найцінніша книга бібліотеки.

Крім друків Фіоля, значного розповсюдження в Україні цього періоду набули також християнські друковані видання основоположника друкарства у Великому князівстві Литовському Франциска Скорини, який народився близько 1490 р. у старовинному білоруському місті Полоцьку. Скорина був високоосвіченою людиною свого часу: навчався у Краківському університеті, де отримав титул бакалавра мистецтва, після цього продовжував своє навчання й дослідження у Західній Європі й у 1512 р. отримав титул доктора медицини у Падуанському університеті. Початок друкування книг Франциска Скорини датується 6 серпня 1517 р., коли, заснувавши типографію у Празі, він видає Псалтир

Франциск Скорина вирішив перекласти Біблію на мову Великого князівства Литовського, мову, якою розмовляли білоруси, що населяли східні землі. Ученими точно встановлено, що головним джерелом для перекладацької роботи Скорини слугувала чеська Біблія 1506 р. Біблійні книги виходили у міру їх підготовки, а не у тій послідовності, яка прийнята у церковному каноні. Усього протягом 1517-1519 рр. було видано 22 книги (19 випусків) «Библия Руска» загальним обсягом 2389 аркушів. Але випущені книги не охоплюють всього кола книг Старого Заповіту. Нема, зокрема, Книг Маккавейських і книги Параліпаменом. Можливо, вони також були перекладені, але видати у Празі він їх не зміг.

Першою точно датованою московською книгою є «Апостол», який друкувався у Москві Іваном Федоровим і Петром Мстиславцем від 19 квітня 1563 р. до 1 березня 1564 р. Друкарі прискіпливо працювали над усуненням явних помилок у тексті. Як і Біблія Франциска Скорини, «Апостол» Івана Федорова та Петра Мстиславця — чудова пам'ятка друкованої книги, яка за оформленням являє собою зразок високого типографського мистецтва.

Після «Апостола» Іван Федоров та Петро Мстиславець надрукували в Москві ще два видання «Часовника» — невеликої книги, яка застосовувалась як для богослужіння, так і для навчання грамота, а після закінчення друкування «Часовника» наприкінці 1566 р. або на початку 1567 р. Іван Федоров і Петро Мстиславець вимушені були від'їхати з Москви в Україну.

ПОЯВА ДРУКАРСТВА В УКРАЇНІ

Першою, друкованою типографським способом в Україні книгою, стала християнська богослужбова книга «Апостол», видрукувана Іваном Федоровим з 25 лютого 1573 по 15 лютого 1574 року у Львові. Саме остання дата і вважається початком постійного друкарства в Україні. Львівський «Апостол», як і його московський попередник, є зразком друкарської майстерності. Дуже добре розміщено текст, вдало вибране співвідношення між висотою й шириною сторінки. Повну сторінку складають 25 рядків тексту, надрукованого виразним, чітким шрифтом, а покажчики надруковано червоною фарбою. До речі, Іван Федоров застосовував оригінальний метод друкування двома фарбами.

Скільки ж збереглося до нашого часу перших українських друків львівського Апостола Івана Федорова і, де вони знаходяться?

За даними Є. Неміровського, загальна кількість їх налічує 97 (порівняємо: московського Апостола збереглося 47 примірників). Отже, можна стверджувати, що тираж книги був на ті часи дуже великим, можливо 1000 — 1200 примірників. Учені-книгознавці зазначають, що відомі місця знаходження 77 примірників. Наприклад, у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського — 4 примірники, у Києво-Печерському музеї-заповіднику, Київському музеї історії книги — по одному примірнику. У відділі рідкісної книги Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України їх є шість, у науковій бібліотеці Львівського державного університету ім. І. Франка — два, у Львівському музеї українського мистецтва — три, у Львівському історичному музеї й музеї Івана Федорова — по одному примірнику. Є примірники львівського Апостола у Варшаві, Москві, Санкт-Петербурзі, Будапешті, Нью-Йорку, бібліотеках Ягелонського, Гарвардського, Кембріджського університетів, бібліотеки Чорторийських у Кракові, Слов'янській бібліотеці у Празі та інших місцях.

Свою діяльність першодрукаря Іван Федоров продовжив в Острозі, куди він переїхав у 1574 році на запрошення українського князя Костянтина Костянтиновича Острозького. За три з невеликим роки перебування там Іван Федоров видав п'ять друків, що дійшли до наших днів: Буквар (1578 р.), Псалтир і Книгу Нового Завіту (1580 р.), «Книжку собраніє вещей найнужнійших» (1580 р.), листівку з текстом віршованої «Хронології» Андрія Римши (1581 р.) і Біблію, окремі примірники якої мають різні дати виходу у світ: 12 липня 1580 і 12 серпня 1581 р.

Саме острозькому гурткові доручив князь Костянтин Острозький підготовку тексту Біблії до видання. Острозькі гуртківці мали намір видати Біблію не у перекладі на тогочасну мову, а на традиційну мову православного богослужіння — церковнослов'янську. Це можна пояснити насамперед тим, що вони вважали найпотрібнішим текст, придатний для всіх православних слов'янських народів. В інтересах єдності дій усіх православних в умовах наступу католицизму тогочасні культурно-освітні діячі дбали і про єднання слов'ян у галузі культури. Обрання церковнослов'янської мови можна пояснити також і тим, що у ті часи взагалі типовим явищем було вживання її як писемно-літературної мови, особливо у «високому стилі».

Текст Старого Завіту відкривається П'ятикнижжям Мойсеевим., яке друкувалося в Острозі за списком Геннадієвської Біблії. Далі йде Новий Завіт з додатком «Феофилакта архієпископа болгарскаго предисловіе, еже от Матфея святаго евангеліе». Завершують Острозьку Біблію традиційні довідкові матеріали разом із «Соборніком», а також післямова Івана Федорова (остання відома у двох редакціях). Художнє оформлення Острозької Біблії визначається простотою, суворістю і художнім смаком. Стримано шляхетні окраси цього видання цілковито задовольняли вибагливий смак освічених гуманістів, що гуртом в Острозі над цим виданням працювали. Фігурних гравюр у ній немає. Для титульного листа використана рамка фронтисписа московського й львівського Апостолів. Примірники Острозької Біблії трапляються досить часто. На підставі бібліотечних каталогів та зажок у наукових працях їх удалося нарахувати близько 250.

Острозька Біблія сприяла зростанню національної самосвідомості українців, зміцненню позицій старослов'янської мови. Сам факт виходу «словенської» повної друкованої Біблії підніс престиж старослов'янської мови, гідної проповіді нею слова Божого, зміцненню самосвідомості православних слов'ян, консолідації суспільних сил у міжконфесійній та національній боротьбі. Власне, видання Біблії стало фундаментом для зміцнення православної церкви в Україні, опорою для вірних і засобом спасіння для віруючих.

Іншим осередком слов'янського книгодрукування були православні церковні братства й типографії, що існували при них. Адже, як відомо, перші православні братства в Україні виникли на території Галичини. Найстарішим вважається Львівське Успенське братство, організаційне становлення якого остаточно відбулося у середині 80-х рр. XVI ст. На тих само організаційних засадах виникають братства у місті Городку Перемишльської єпархії, у Рогатині, Красноставі, Бересті, Кошарні, Любліні, згодом на Волині, Поділлі, Наддніпрянщині. Пізніше утворилися братства у Києві (1615 р.) і Луцьку (1617 р.).

Поява першої братської друкарні у Львові пов'язана з ім'ям українського першодрукаря Івана Федорова. Вона стала спадкоємницею традицій першодрукаря. Першими працями, які були надруковані друкарнею Львівського братства, є грамота патріарха Ієремії від 1589 р. та грамота білорусько-українського єпископату 1590 р. Санкції на їх друк були отримані від митрополита Михайла Рогози. Рішення про видання певної книги приймали загальні збори братства, вони ж визначали тираж й укладали угоду з майс-

трами. Спеціально призначені братством особи наглядали за роботою друкарні. На прохання князя К. Острозького та Ф. Скумина-Тишкевича король 15 жовтня 1592 р. затверджуючи права Львівського братства, підтвердив і право друку церковно-богослужбових книг.

Оскільки одним із головних завдань братської друкарні було сприяння освіті, значна частина видань — підручники з початкового навчання, відомі під загальною назвою «Буквар». За підрахунками А. Криловського, можливо не досить точними через брак джерел, братство надрукувало протягом XVII ст. й до 1721 р. вісім видань букварів накладом 34237 примірників, а всіх книг за цей час надруковано 160 тис. примірників. Львівські друки широко розходились не тільки по всій Галичині, але й по Волині, Поділля, Київщині, а також по інших країнах православного віросповідування.

Іншим важливим осередком друкарства була Почаївська Лавра, що є найдавнішим (з XIII ст.) монастирем на Волині. Першим, хто розпочав друкарство у Почасві, вчені вважають Кирила Транквіліона Ставровецького, який написав свою працю «Зерцало богослов'я» і, розпочавши друк в Уневі, завершує видання 12 березня 1618 р. На книжці зазначено, що вона видана власним «коштом і накладом» Кирила Транквіліона, отже, Лавра до книги відношення не мала, бо друкарня була власністю Ставровецького. Ця книга була першою спробою самостійного викладу системи богослов'я і містила немало тверджень, що здавалися представникам традиційного православ'я невідповідними. Більше того, книга містила матеріали не лише богословського, а й світського характеру, адже Ставровецький, наприклад, писав про будову світу з чотирьох елементів, а про мозок як про місце перебування розуму людини.

Постійне ж друкарство у монастирі розпочалося з переходом його до унії, і датою його початку вважають 1730 р., а засновником — архімандрита, а потім єпископа Любенецького-Рудницького. А першим великим друком став Служебник (1735 р.) з посвятою єпископові Рудницькому.

На початку XVII ст. основними культурними осередками в Києві були міцно пов'язані між собою братство і гурток вчених та прогресивних освітніх діячів при Києво-Печерському монастирі, які заснували школу, що згодом переросла у славетну Києво-Могилянську академію і друкарню. Друкарня Києво-Печерської Лаври була не лише першою кириличною друкарнею у східній Україні — її славетна діяльність дійсно стала вінцем писемної культури гуманістичної епохи Русі-України.

ДРУКАРНЯ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Засновником друкарні й гуртка вчених друкарні Києво-Печерського монастиря був Єлисей Плетенецький. Мужня оборона православної віри на Берестейському соборі 1596 р. привернула до нього увагу киян, і він у вересні 1599 р. став архімандритом найславнішого на всю Україну монастиря Печерського. Першим твором друкарні Києво-Печерського монастиря вважають Часослов, який приблизно датований 1616 р., оскільки ні в одному екземплярі, що зберігся, немає титульної сторінки. Другим за хронологією виданням, датованим 1618 р., є панегірик Олександра Мітури «Възерунок цнот превелебного в Бозе Єлисея Плетенецького». Ця книга була видана не церковнослов'янською, а тогочасною книжково-літературною мовоюсям народної лексики й фразеології.

Але справжньою перлиною лаврського друку вважається Анфологійон (1619р.). За змістом Анфологійон — це літургійна книга, що містить Мінею загальну і святкову. До книги включені возслідкування служб давнім київським святим Володимирі, Борисі і

Глібу, Антонію і Феодосію Печерським, Андрію Первозванному, Параскеві-П'ятниці і Онуфрію, пророку Єлисею та Єфимію Великому. Основний текст Анфологіону був зведений з грецьким оригіналом і частково заново перекладений ректором братської школи Іовом Борецьким. Як зазначає Х. Титов [687], ряд виправлень був внесений помічником Плетенецького Захарієм Копистенським. «Корыгатором» (редактором) і «дозорцею» при друкуванні книги був Памво Беринда.

Наступним лаврським виданням був Номоканон (1620 р.). Слід сказати, що слов'янський переклад «Номоканона при Великому Требнику» з'явився вже на початку XVI ст. Перекладачем був один із ченців сербського монастиря на Афоні — Хіландаря. З Балкан документ був завезений на Русь. У 1620 р. у друкарні Києво-Печерської Лаври вийшло перше друковане видання Номоканона — «Законоправильника» з передмовою ієромонаха Памви Беринди. Памва Беринда доповнив текст Номоканону виписками з французького видання Мунклавія «Jus graecoromanum» («Греко-римське право») 1596 р., що у православному світі одержало назву «Арменопула».

За часів архімандрита Києво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького (помер у 1624 р.) були ще видані: Служебник (1620 р.); «Книга о вѣрь единой, святой, соборной, апостольской церкви» (1619 або 1620 р.); «Вѣршъ на жалосный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного гетмана войска... Запорозкого. Зложоны и през инока Касіана Саковича ректора школ кievских в брацтвѣ. Мовленые от его спудеов на погребѣ того цного рыцера..» (1622 р.); твори Іоанна Златоуста: «Бесіди» на 14 послань святого апостола Павла (1623 р.) і «Бесіди на діяння» (1624 р.); Псалтир (1624 р.).

Справу Плетенецького продовжив Захарія Копистенський, який заступив його на посаді архімандрита Києво-Печерського монастиря і 12 років свого життя віддав друкарні. Копистенський беріг уже встановлену в Печерській друкарні традицію — служити своєму народові, бути національним у своїх виданнях; ось тому так часто в тодішніх друках подається на полях книги переклад важких церковнослов'янських слів на тогочасну українську мову, що й любив робити сам Копистенський. Головними його помічниками у керівництві типографією стали П. Беринда і Т. Земка. Продовжував також співробітничати з типографією й Лаврентій Зизаній, який, хоча і не жив у Києві (жив у Корці), але займався підготовкою для Лаврської типографії Великого Катехізису (останній типографія не наважувалася видавати через посилення репресій у зв'язку з антикатолицькими виступами). Хоча жодне видання лаврське не обходило без участі З. Копистенського, проте вінцем його праці справедливо була «Тріодь Пісна» 1627 р., надрукована на 802 сторінках (плюс 4 сторінки передмови). Книгу цю видано надзвичайно розкішно з великою кількістю заставок, ініціалів, кінцівок; особливо розкішні мініатюри — їх 125.

Іншим керівником Лаврської друкарні з 1624 до 1632 р. був Тарасій Земка, який працював у Лаврі друкарем, коректором, редактором, перекладачем, автором передмов, післямов і віршів. Земка чудово знав мови — грецьку, латинську, церковнослов'янську, українську, польську. Він перевіряв за грецьким оригіналом «Тріодь Цветную» (1631 р.). Він був членом Київського братства, а незадовго до смерті став ректором Київської братської школи. Частина його діяльності припадає саме на час, коли після смерті Копистенського, архімандритом Києво-Печерського монастиря стає 16 вересня 1627 р. Петро Могила, який у листопаді 1632 р. обирається митрополитом Київським, залишившись також й архімандритом Печерським. Могила здійснював контроль над Києво-Печерською Лаврою, над Михайлівським та Пустинно-Миколаївським монастирями у Києві. Залишився також його колишній вплив на Київське Богоявленське братство. Зосередивши у своїх руках необхідні фінансові ресурси, встановивши добрі стосунки з

королівською владою (король Володислав IV затвердив нову православну ієрархію) та лідерами православної шляхти, Могила приступив до давно назрілої реформи київського православ'я [144]. Одним із головних засобів реформи церковного життя Петро Могила вважав підвищення освітнього рівня духовенства. Це відбувалось у спільному рішенні (1631 — початок 1632 р.) П. Могили і Київського Богоявленського братства щодо об'єднання лаврської та братської шкіл і створення на базі Києво-Братського Богоявленського монастиря єдиного навчального закладу (пізніше — Києво-Могилянської колегії, академії). Цей якісно новий освітній заклад був створений для підготовки інтелектуальної еліти тогочасного українського суспільства.

Друкована богословська спадщина могилянської доби вирізняється багатоманітністю й неоднорідністю як змістовно, так і жанрово. Її умовно можна поділити на такі групи: церковно-політичні, власне догматичні книги; агіографічні видання; проповідницькі та богослужбові друки. Богословська література віроповчального характеру представлена Великим і Малим Катехізисами, полемічним твором «Літос». Агіографія представлена Патериком Київським (1635 р.) та збіркою з описом печерських чудес «Тератургіма» (1638 р.). Серед богослужбових книг слід зазначити «Служебники» (1629, 1639 рр.), «Требник» (1646 р.), збірки проповідей окремих богословів, таких як Захарій Копистенський, Мелетій Смотрицький, Ігнатій Старушич, «учительні» Євангелія.

Петро Могила вирішив виправити існуючі книги за грецьким взірцем, привести їх у відповідність до першоджерела — відредагованих патріархами Калістом і Філотеєм проповідей Іоанна Златоуста і скомпонованих ними у вигляді «Глумачного Євангелія» з текстом щоденного Євангелія та доданими до нього спеціальними поясненнями. В здійсненому Петром Могилою виданні була повторно звірена ідентичність перекладу з грецької на слов'янську мову, а сам текст після цього друкувався зрозумілою народом мовою.

«Учительне Євангеліє» було надруковане з надзвичайною розкішшю на 1037 сторінках із багатьма гравюрами у старовинній оправі. До Євангелія П. Могила написав передмови, де у першій пояснює задум видання, а у другій — звертається до читача. Друкуючи це Євангеліє, П. Могила був упевнений, що воно покликане також відіграти й загальноукраїнську роль у релігійній просвіті народу, звільненні його світогляду від протестантських і католицьких впливів, у формуванні національної самосвідомості.

У XVII-XVIII ст. типографія Печерської Лаври видала масовим тиражем збірки проповідей намісника Печерської Лаври ієромонаха Антонія Радивіловського «Огородокъ Марии Богородицы» (1676 р.) та «Вънецъ Христовъ» (1688 р.), які являють собою зразки проповідництва другої половини XVII ст. За Інокентія Гізеля в Києві вперше почали друкувати азбуки для навчання грамоті (1664, 1670 рр. та ін.). З цього часу їх друкували в Лаврі близько 200 років. З 1670 р. в Лаврі також друкували «Елементарі» польською й латинською мовами для початкового навчання цих мов.

Стосунки Печерської друкарні з Москвою у цей період склалися непросто. Хоча царською грамотою (вересень 1685 р.) забезпечувалась свобода друку. Але царське слово трималося недовго, оскільки патріархом Московським «був тоді Яким (1685-1690 рр.), завзятий противник української книжки взагалі». Наприкінці XVII ст. Лавра видала всього 9 друків, найважливішим із яких, була перша частина чотирьохтомного збірника житій святих «Четї — Мінеї» проповідника, вченого, письменника, церковного діяча Дмитра Туптала. Цей твір він писав двадцять років, і п'ять років типографія Лаври готувала цей визначний твір української агіографії до друку. Московський патріарх Яким наказав, щоб печерські друки здійснювались лише за його дозволом і з обов'язковим підписом на книгах царського й патріаршого імені.

Християнство, зокрема, католицизм, мало вплив і на друки латинським шрифтом в Україні. Але цей вид друкування почав розвиватися пізніше ніж кириличне. Представники католицької церкви в Україні також мали свої друкарні. До 1596 р. вони існували у Львові та Фастові на Київщині. Остання друкарня була закладена київським біскупом Йосифом Верещанським, де 1597 р. він випустив свій твір «Votum». Проте, з релігійних видань цих друкарень (звичайно, латиномовних), відоме лише одне — «Акти і конституції синодів Львівської дієцезії» (Львів, друкарня М.Бернада, 1593 — 22с.), де були вміщені постанови (у тому числі про заборону шлюбів католиків і православних) і промова Валентина Варгоцького. Відомо, що наприкінці XVI — на початку XVII ст. у Львові існувало кілька друкарень. Так, 1601 р. у Львові вийшло 7 невеликих книг без зазначення типографії. Це була типографія досить невисокого рівня друкарської майстерності, яка видавала книги латинським друком. Власником її був Линурович, який купив цю типографію з комерційною метою й не мав наміру перетворювати її на осередок культури й просвітництва. Тому у 1602 р. уже продає її Балабанам. З 1602 по 1614 рр. у Львові не було видано жодної книги латинським шрифтом, постійне польсько-латинське книгодрукування оновилося лише тут з 1626 р.

Відома також книговидавнича діяльність Львівського єзуїтського колегіуму, де у 1614 р. була заснована друкарня. Її видання, спрямовані на окатоличення й полонізацію православного населення, не відіграли істотної ролі у культурному житті українського народу, оскільки 80 відсотків її друків складали книги релігійного змісту, переважно повчання середньовічних авторів і польських ченців. «Тільки одна книга присвячена церковній історії (домініканця Опольського «*Russia florida...*»), дві відносяться до церковно-полемічної публіцистики (василіанина Івана Дубовича і францисканця Марка Корони). Є відомості про те, що у Львові існувала вірменська друкарня Говчанеса Кармаженца, яка видала вірменську «Псалтир» (1616 р.) і Молитовник (1618 р.).

У період початкового українського друкарства виникло 25 друкарень. З них 17 належали православним, 6 — полякам-католикам, однією володіли протестанти й однією — вірмени. Провідними були друкарні Києво-Печерської Лаври, Львівського братства, князя Василя Костянтина Острозького. Крім того, були друкарні, що належали окремим власникам — Михайлу Сльозці, Арсенію Желиборському у Львові, єпископу Гедеону Балабану в Стратині й Крилосі, Тимофію Вербицькому та Спиридону Соболію в Києві та ін. Значну роль в Україні відіграли і так звані мандрівні друкарні Павла Домжива Лютковича Телиці та Кирила Транквіліона-Ставровецького, які виконували замовлення шкіл, монастирів та окремих осіб.

Пізніше друкарні були засновані братствами у Луцьку, Києві, Новгород-Сіверському, Дермані, Чернігові та інших містах. Братські друкарні видавали багато навчальної літератури — букварів, граматики, тлумачних словників тощо. Вони поширювали також полемічну літературу, яка виникла у 80-х роках XVI ст. як своєрідний засіб боротьби проти унії й католицизму — ідеології контрреформації.

Розділ 6

Збереження священних книг і віроповчальних текстів у храмових, соборних і монастирських бібліотеках

Потреба у використанні спочатку рукописної, а потім друкованої книги поступово знаходила організаційні форми її задоволення. Все це вилилось у утворення особливого соціального інституту, яким була і є бібліотека.

На довгому шляху свого розвитку бібліотека як стародавній соціальний інститут органічно поєднувалася з освітою, наукою, культурою, релігією. З давніх часів у християнстві книга (Біблія) й слово складають предмет діяльності бібліотеки і тому остання є по суті інститутом суспільної пам'яті.

Термін «бібліотека» грецького походження (bibliothekē, від biblion — книга і theke — сховище). Отже, бібліотека — це установа, що організує комплектування, збереження, суспільне використання творів писемної культури і друку та виконує інформаційну, освітню, науково-дослідну, методичну й видавничу функцію. Бібліотека як соціальний інститут є породженням суспільства і мета її — удосконалення цього суспільства через допомогу людині у пізнанні самої себе і світу, частиною якого вона є. Адже сама бібліотека має гуманістичну природу, оскільки існує тонке співвідношення між людським мозком і зафіксованими у документах свідченнями величної історії людського існування. Протягом багатьох віків бібліотеку формували гуманістичні цінності, надавали цілеспрямованості її розвитку, створювали величезні книжкові зібрання, частина яких збереглася до нашого часу. Поняття «книга» і «людина» становить зміст поняття «бібліотека» і саме в цьому розумінні бібліотека є гуманістичною установою.

У сучасному розумінні бібліотека розглядається як система, що складається з чотирьох підсистем: бібліотечний фонд, читач, бібліотекар, матеріально-технічні засоби бібліотечної діяльності. Але у давні часи головну роль відігравала книга (текст, письмовий документ). І саме необхідність збирання і збереження книги призвело до появи книгосховища як спеціального приміщення для збереження книг. А значення бібліотекаря й читача як складових системи «бібліотека» усвідомлюється пізніше.

Перші згадування про бібліотеки, книгосховища дійшли до нас із Біблії. Так, Старий Завіт містить книгу Пророка Неемії, в якій він повідомляє, про відновлення храму в Єрусалимі, відродження традицій і звичаїв. Особлива увага приділяється ним ознайомленню населення з книгою Мойсеевого Закону: «І зібрався увесь народ, як один чоловік, на майдан, що перед Водною брамою, і сказали учителеві Ездрі принести книги Мойсеевого Закону...» і «читав він у нім на майдані... а вуха всього народу були звернені до книги Закону» (Неем. 8: 1-3). Також Неемія збирав родові переписи, записи про царів, пророків: «І поклав мені Бог мій на серце моє зібрати шляхетних, і заступників за народ, щоб переписати» (Неем. 6: 5).

Слід сказати, що поняття «книгосховище» використовується як досить звичне, щоденне при оповіданні, наприклад, такої біблійної події. Кір, перший перський цар (з династії Ахменідів), у 539 р. до н.е. задумав відновити зруйнований Навуходоносором

храм у Єрусалимі. Коли основу храму було закладено, то вороги племені Іуди і Веніямина вирішили приєднатись до будівельників, проте Зоровавель, Ісус та інші відмовили їм у цьому. Для помсти вони написали наклеп на жителів Іудеї і Єрусалима і відіслали його Артаксерксу. Царя попереджували, що з відновленням міста його жителі перестануть сплачувати податки, мито й данину. Наклепники пропонували: «... щоб пошукали в книзі споминів батьків твоїх, і ти знайдеш у книзі споминів, що місто це — місто бунтівниче та шкідливе царям та округам...» (1 Езд. 4:15), тобто треба було звернутись до книгосховища, де зберігалася ця книга споминів.

Артаксеркс дав відповідь із такими словами: «... лист, якого ви послали до нас, виразно прочитаний переді мною. І був виданий від мене наказ і шукали та знайшли, що місто це з давніх давен підіймалося на царів, і повстання та бунт робилися в ньому...» (1 Езд.4: 17-19). Отже, цар відмінив попереднє розпорядження, і будівництво храму було зупинено.

Однак у наступному році царювання прибічника Артаксеркса Дарія (правив у 522-486 рр. до н.е.) будівництво відновилося за пророцтвом Огія й Захарії. Намісник Заріччя надіслав листа Дарію з проханням прийняти рішення щодо цієї справи. Зокрема, в ньому були такі рядки: «І ось, якщо це цареві добре, нехай пошукається в домі царських скарбів там, у Вавілоні, чи справді від царя Кіра виданий був наказ будувати цей Божий дім в Єрусалимі, а царську волю про це нехай пошлють до нас» (1 Езд. 5: 17). Тоді цар Дарій видав наказ, «і шукали в домі, де складають скарби книжок у Вавілоні» (Езд. 6 : 1). Для нашого дослідження це є важливим доказом того, що, по-перше, у Вавілоні існувала бібліотека (сховище книг); по-друге, оскільки документ цей був знайдений не у Вавілоні, а у Мідії (у замку Ахметі), отже бібліотек було декілька; по-третє, бібліотека займала окрему будівлю (дім); по-четверте, бібліотека вже тоді приймала на збереження не лише книги, а й різні види письмових документів: записки, листи, накази і т.ін. Усе, що заслуговувало пам'яті, відправлялося до бібліотеки. Отже, можна сказати, що головними функціями бібліотеки тих часів були меморіальна і кумулятивна. І останнє, внутрішня «технологія» діяльності бібліотеки була добре налагоджена. Адже лише зразковий порядок у бібліотеках дозволив відшукати необхідні документи.

Нові соціальні явища, їх витoki формуються з соціальної практики, вірувань, що складають ту культуру, частиною якої вони є. Так і бібліотека була саме таким соціальним винаходом, який народився тоді, коли накопичена маса досвіду виявилася настільки великою, що стала перевищувати можливості людської пам'яті й збереження цього досвіду більше не могло забезпечуватися однією лише усною традицією. Кожна епоха формувала і використовувала зібрання писемних документів для того, щоб зберегти й зміцнити свої інтелектуальні звичаї і традиційні цінності. Саме розвиток культури, який склав основу історії цивілізації, був визначальним фактором у формуванні бібліотеки, характері її фондів, у засобах організації й збереження цих фондів, а також і видів обслуговування, що надавалися бібліотекою.

НАЙДАВНІШІ БІБЛІОТЕКИ СВІТУ

Найдавнішими бібліотеками світу вважають бібліотеки, знайдені археологами в Шумері й Ассирії. Це були глиняні таблички з нанесеними на них письменами, які датуються III тисячоліттями до н.е. Адже шумерська цивілізація відноситься до однієї з найдавніших на землі, і саме за її існування були винайдені колесо, гончарний круг, плуг, сіялка, вітрильний човен. У релігійному центрі Шумера, Ніппурі, було знайдено

кілька тисяч табличок, що розміщувалися у шістдесяти двох кімнатах. В іншому культурному центрі, Урі, було знайдено 20 тис. табличок. Вони були систематизовані і поділені на частини за змістом; це була вже справжня бібліотека [123]. В бібліотеках зберігалася культова література: гімни богам і перекази про них, молитви, заклинання, гадання. Особливо цікавими з літературної точки зору є покайні псалми. Як зазначає відомий історик С. Крамер, всі ці «книги того часу треба було якось зберігати, групувати й тримати у належному стані. Ймовірно, викладачі й писці дотримувалися в цій «бібліотечній» справі певної системи. Можна думати, що для полегшення цієї роботи вже тоді складалися списки літературних творів, що були згруповані за певними ознаками» [345, с.114]. Отже, можна сказати, що це був своєрідний каталог. І дійсно, археологам вдалося знайти одну табличку (вона зберігається у Пенсільванському університеті у США, і автору цих рядків пощастило її бачити) невелику за розміром, що вільно вміщається на долоні. Виявилось, що це каталог, який містить початкові рядки шістдесяти двох літературних творів, 24, з яких дійшли до нас, наприклад, окремі пісні з поеми про Гільгамеша, поема «Людина — досконалість богів».

Найповнішою бібліотекою стародавнього світу, що дійшла до наших днів, вважається бібліотека ассірійського царя Ашшурбаніпала (VII ст. до н.е.). Він збирав цю бібліотеку, розсилаючи до різних міст Месопотамії досвідчених писців, які розшукували «давні книги» (глиняні таблички) і знімали з них копії. Однак об'єднані війська Вавилону й Мідії зруйнували Ніневію, і бібліотека була зруйнована, але у XIX ст. англійські археологи віднайшли розрізнені таблички, систематизували їх і видали п'ятитомний каталог цієї бібліотеки. Саме завдяки цим дослідженням до нас дійшов найдавніший епос світової літератури — сказання про Гільгамеша. Бібліотека ця утримувалась у зразковому порядку; існувала особлива система збереження «книг» за допомогою «бібліотечних штампів» — спеціальних однакових написів на кожному творі про те, що він з палацу Ашшурбаніпала. Глиняні таблички розставлялись на полицях або зберігалися у плетених кошиках, до кожного з яких прикріплювалась етикетка з назвою галузі знання.

На початку XX століття була відкрита ще одна стародавня бібліотека глиняних табличок — Хеттської держави, що існувала у Малій Азії в останні століття до н.е. Було розшифроване хеттське письмо, що дало можливість прочитати клинописні таблички, переважна більшість яких містила релігійні тексти — ритуали, гімни, молитви, списки богів, описи релігійних свят, тексти оракулів, а також астрологічні пам'ятки. Так, наприклад, яскравістю викладу виділяється молитва одного з царів (Мусиліса II), написана у формі листа до богів під час чуми. Дійшов до нашого часу також фрагмент із великого епосу про боротьбу богів за владу, автором якого був Кіллас, який жив за пів тисячоліття до Гомера [244]. Хеттські бібліотекарі створили і науку про збереження книг-табличок. Збереглися клинописні тексти каталогів бібліотеки, яка одночасно була й архівом, оскільки в каталозі містилися й свідчення про втрачені документи.

Бібліотеки існували також і у стародавньому Єгипті. Це були храмові і царські бібліотеки. Адже центром духовного життя Єгипту були храми, оскільки церква й держава були об'єднані, і в країні існувала теократична форма правління. Єгиптяни мали прекрасну літературу і фактично володіли монополією на виробництво папірусу, який у той час був загальноживим матеріалом для письма.

Велике книгосховище було засноване у 1300-ті рр. до н.е. поблизу столиці Єгипту — Фів. Діодор із Сицилії, описуючи пам'ятники Фів, згадує бібліотеку, на порталі якої було написано «Ліки для душі». Вважають, що вона належала фараону Рамзесу II. На дверях, що вели до приміщення бібліотеки, зображені боги Тот (покровитель писців) і

богиня Сешат, називана великою «володаркою книг» і покровителькою бібліотек. У середині самої бібліотеки були вміщені зображення двох богів — Ху (Слово) і Сия (Пізнання). При храмі Едфу (будувався 237-147 рр. до н.е.) одна з часовень слугувала бібліотекою. У цій бібліотеці був своєрідний каталог книг, намальований на стіні храму. Він складався з двох частин: в першій перерахований зміст документів з різних питань, включаючи управління державою; у другій — опис вмісту двадцяти двох ящиків, в яких зберігались роботи, присвячені магії, міфам, релігійним віруванням, основам медицини, (оповідається, як протистояти богу Сету (богу п'їтьми й чвар), як протистояти крокодилам, як захищатися від змій. На чолі храмових бібліотек стояли жерці, які навчали дітей, при цьому місцем навчання часто була бібліотека. Збереженню документів у Стародавньому Єгипті сприяв теплий сухий клімат, а також релігія, яка заохочувала до збереження творів писемності у гробницях із метою використання їх, померлими у потойбічному світі («Книги мертвих»). Але папірус — досить крихкий матеріал і тому він швидко руйнувався, хоча за сприятливих умов може зберігатись довго, про що й свідчать папірусні сувої, які дійшли до наших днів. Папіруси Єгипту, бібліотеки цієї держави існували тисячоліття і мали великий вплив на розвиток світової культури і насамперед на культуру Греції та Риму.

У Греції вже наприкінці V ст. до н.е. було багато книг, хоча лише у часи Аристотеля грецький світ перейшов від усного навчання до практики читання. Як припускають вчені, вже у «золоте століття Перикла», у V ст. до н.е., в Афінах були численні приватні зібрання, а перша публічна бібліотека була відкрита в Афінах у 330 р. до н.е. За словами історика Полібія, до III ст. до н.е. в Афінах було так багато бібліотек (як публічних, так і приватних), що сіцилійський історик Тімей витратив п'ятдесят років, займаючись у них науковими дослідженнями.

Однак перлиною серед бібліотек античності вважається Александрійська бібліотека, оскільки саме Александрія стає центром ученості у період царювання Птолемеїв. Як вважають, Птолемей I Сотер (біля 367-283 рр. до н.е.) за порадою вченого, державного й політичного діяча Диметрія з Фалерома, в аристократичній частині Александрії збудував Брухіум або Мусейон. Ця будівля мала використовуватись як музей, бібліотека й академія. У ній збиралися не лише книги, а також ботанічні і зоологічні зразки, різні твори матеріальної культури й мистецтва. Диметрію належав план організації тут ліцею у дусі ідеалу Аристотеля, і саме Диметрію приписують розвиток бібліотеки. Х. Влехуєр і Х. Райт доводять, що Александрійська бібліотека за своїм походженням рівною мірою була як східна, так і грецька, і сама веде своє походження «від Птолемея і його спогадів про бібліотечні установи Сходу» [858, с.90]. Однак лише за період правління Птолемея II (Птолемея Філадельфа) Александрійська бібліотека набуває своєї величі. Птолемей II посилав у всі кінці світу послів, які збирали рукописи; за порадою Диметрія він викупив бібліотеку Аристотеля; отримував офіційні державні екземпляри п'єс грецьких драматургів, за які вніс заставу, що гарантував їх повернення. В Александрійській бібліотеці були зосереджені не лише грецькі рукописи, а й тексти єфіопською, перською, давньоєврейською мовами і на хінді. До роботи у бібліотеці були залучені видатні вчені й поети античності: філологи Зенотот і Аристофан Візантійський, вчений-поет Аполлоній Родоський, поет Каллімах, математик і географ Ератосфен. Щодо кількості документів в Александрійській бібліотеці ніхто точно не знає: називають від 700 тис. до мільйона. Такими ж різними є дані щодо загибелі Александрійської бібліотеки. За одними даними, вона була знищена за наказом патріарха Феофіла у 391 р. н.е. християнами, які зруйнували храм Сарапіса, в якому знаходилась бібліотека, а за іншими, — спалена у 646 р. н.е. під час нашестя мусульманського завойовника Амри, що ді-

яв за наказом Омара. З цього приводу слід пригадати класичний переклад силогізму, авторство якого приписують арабам:

«Якщо б Александрійська бібліотека містила книги, ворожі Корану, вона повинна була б бути знищеною.

Якщо Александрійська бібліотека містила книги, згодні з ученням Корану, то в них не було б потреби, і вона повинна була б бути знищеною.

Книги в Александрійській бібліотеці були чи ворожі вченню Корана, чи згодні з цим ученням.

Отже, Александрійська бібліотека повинна бути знищеною».

Д.Томпсон у своєму трактаті з історії древніх бібліотек указує, що «ранні християни були настільки ж фанатичними, як і мусульмани, і рівною мірою здатні були віддати наказ про знищення бібліотеки. Ймовірно, протягом століть вона піддавалась численним пограбуванням і розкраданням, поки книги, що залишилися, не розсіялись і не розгубились. Тепер лише можна будувати припущення про знання стародавнього світу, які загинули із знищенням бібліотеки, чи про багатства елліністичної культури, якими ми вже ніколи не зможемо скористатись» [цит. за 777, с.21].

З Александрійською також порівнювали велику бібліотеку, засновану у Пергамі — бібліотеку Атталідів, що нараховувала 200 тис. папірусних, а пізніше пергаментних рукописів. Прийнято вважати, що приток книг до Риму, коли книги ставали здобиччю римських завойовників, почався у період розширення кордонів римської імперії. Так, Сулі дісталася бібліотека Аристотеля під час захоплення ним Афін (88-85 рр. до н.е.), яка за своїм значенням перевершувала всі інші награвані бібліотеки. Перша «публічна бібліотека» у стародавньому Римі була створена після 37 р. до н.е. в Артіум Лібертатис, однак найзнаменитішою бібліотекою Риму була бібліотека Ульпіана, заснована імператором Траяном (98-117 рр. до н.е.). Ця бібліотека складалася з двох приміщень: для грецьких і для римських книг. Однак і ця, й інші бібліотеки, створені наступними римськими імператорами, знищені пожежами, що час від часу охоплювали міста. Також у золоте століття латинської літератури (I ст. до н.е. — кінець I ст. до н.е.) у Римі було багато приватних бібліотек, створення яких вважалося престижним і було ознакою багатства. зйомки ньому було не менше 28 бібліотек (публічних). Однак уже наприкінці століття почався занепад Римської імперії і, за висловом останнього римського історика Марселліна, бібліотеки були «закриті як могили».

У порівнянні із Заходом, у Східній Римській імперії перехід від стародавнього світу до середньовіччя був не таким різким. Засновуючи Константинополь у 330 р. до н.е., імператор Костянтин спробував створити у столиці на Босфорі бібліотеку; справу його продовжили наступні імператори. Наприкінці Vст. зібрання книг нараховувало біля 100 тис. сувоїв. Крім цієї, імператорської, бібліотеки були ще бібліотеки, які належали Академії і окрема бібліотека Східних патріархів. Бібліотека Академії проіснувала кілька століть, а на зміну їй прийшла бібліотека університету (850 р.). Але це були не поодинокі бібліотека, що належали церкві. Єпископ Феодор із Студійського монастиря під Константинополем організовував там бібліотеку, скрипторій для переписування книг, школу. Заснована Феодором бібліотека була моделлю типової монастирської бібліотеки середньовіччя, що обов'язково об'єднувала сховище книг, скрипторій і школу.

У статуті грецького Студійського монастиря був припис про необхідність мати при монастирі бібліотекаря й зберігача книг, відповідального за її діяльність і схоронність книг, а також містилися перші правила користування бібліотечними книгами. Так, статут приписував ченцям у вільний від служби час збиратись у книгосховищній кімнаті і «бере кожен книгу і читає до вечора», а потім знову книгозберігач подає сигнал (ударяє

у дерево) і «всі приходять і повертають книги по запису; хто ж покvapитись повернути книгу, той буде підданий епітимії» [цит за 150, с.781].

Однак Константинополь не був у період середньовіччя єдиним центром писемної культури у Східному Середземномор'ї. УІІ-УІІІ ст. були періодом поширення ісламу, що було пов'язане з арабськими завоюваннями Єгипту, Сирії, Палестини, Марокко, Персії, Іспанії й Португалії й утворенням арабського Халіфату. Ці завоювання розвинули не лише військову міць держави, а й мали великий вплив на писемну культуру. Останній сприяло формування літературної арабської мови й використання паперу як доступного матеріалу для письма. Араби чудово розуміли значення науки і тому збирали, вивчали, перекладали давньогрецькі книги з медицини, астрономії, математики. Саме завдяки цим перекладам багато античних творів дійшли до наших часів. Крім того, вони самі створили багато наукових і літературних творів. Виникає багато приватних бібліотек, бібліотек шкіл, мечетей, університетів. Майже кожна мечеть мала бібліотеку, адже існував звичай заповідати свої книги мечетям. Ці бібліотеки були за своїми функціями публічними. Наприклад, збереглося цікаве свідчення середньовічного історика й географа Якута аль Хамаві про бібліотеку міста Мерви (Мадрид), в якому він працював три роки. Він підкреслював, що у місті існувало біля 20 бібліотек громадського використання, в одній з яких, наприклад, зберігалось більше 10 тис. книг. Учений особливо підкреслював, що йому дозволяли брати до дому до двохсот книг без будь-якої застави [50].

На заході Халіфату, у Кордовському Халіфаті, у Х ст. халіф Рахман ІІІ створював сприятливі умови для переписувачів книг і книготорговців. Особливою увагою халіфа користувалися перекладачі, які знали чотири мови — арабську, грецьку, давньоєврейську і латину, адже у Кордові перекладались наукові праці з грецької на арабську, з арабської на латину. Це призводило до зростання книжкових зібрань, які відображали, крім релігійної літератури, всі галузі знань. Переважною формою книги був кодекс, написаний частіше на папері, хоча було багато сувоїв папірусу й пергаменту. Син Рахмана ІІІ аль-Хакам ІІ об'єднав три палацові бібліотеки, в одну з фондом більше 400 тис. одиниць. Каталог складався з 44 томів по 50 аркушів у кожному [136]. (Зауважимо, що в цей час в Європі у монастирських бібліотеках кількість книг не перевищувала ста).

Найбільшого розквіту мусульманська наука досягала за часів правління Аббасидів (з 750 до 1258 рр.). Багдад став центром Халіфату, і в ньому був створений великий університет із бібліотеками. На думку Д.Шира, важливою «особливістю мусульманських бібліотек, крім їх поширеності, була широта знань, відображених в їх фондах. Хоча бібліотекарі були охоплені релігійною ревністю, вона не затуляла і не обмежувала їх любові до вченості; в цьому своєму лібералізмові вони були більш терплячими до неортодоксальних поглядів, ніж їх християнські колеги і сучасники» [777, с.28]. Однак, як підкреслює вчений, в тому, що бібліотеки ісламського світу були зруйновані так само, як і бібліотеки Середземномор'я, провина «падає на християн-хрестоносців ХІ-ХІІІ ст.ст. В Сирії, Палестині і деяких районах Північної Африки християни були такими ж руйнівниками бібліотек, якими були варварські орди, що століттям раніше вдерлися до Італії. Не було пощади бібліотекам і під час навали монголів у ХІІІст.» Автор правильно підкреслює подвійну місію, яку несли із собою хрестоносці: «І хоча хрестоносці зруйнували більшість мусульманських бібліотек, вони ж виявилися з'єднувальною ланкою між Західною Європою і Східним Середземномор'ям» [777, с.29].

Точно не можна сказати, коли саме виникли бібліотеки середньовіччя у Західній Європі. Але це був період появи християнських монастирів. Так, відомо, що в остготського правителя Риму Теодорита секретарем був Магнус Аврелій Кассіодор, який при-

близно у 550 р. заснував монастир у Віварії, ядром бібліотеки якого слугувало особисте книжкове зібрання Кассіодора. Він був прибічником розумових занять у житті монастиря, і саме цьому повинна була сприяти бібліотека. Перу Кассіодора належить трактат, в якому вміщений перелік тогочасних книг для вчених.

У Монте Кассіно, в монастирі, працював сучасник Кассіодора — святий Бенедикт. Саме завдяки його діяльності зі стін монастиря вийшло багато місіонерів, які засновували монастирі та університети у Західній Європі. В Англії монастирі та їх бібліотеки були введені святим Августином, якого послав туди у 597 р. папа Григорій. Августин привіз із собою невелику добірку книг і бібліотечні правила, складені святим Бенедиктом.

Відомо також, що перше зібрання книг у Ватикані з'явилося у V ст. Через три століття, в епоху зародження папської держави, за часів папи Захарія (пом. у 752 р.), бібліотека являла собою найкрупніше в Європі зібрання давніх рукописів. Це була попередниця у подальшому знаменитої Ватиканської бібліотеки, яка існує до нашого часу.

У 1305 р. папа Климент V вивіз всі книги й рукописи до Франції, де в Авіньйоні вони зберігалися до 1417 р., після чого знову повернулися до Риму. Уже у 1409 р. бібліотека нараховувала 1090 томів, а кількість рукописів, переплетених у ці томи, сягнула 50 тисяч. Особливо велику роль у фондуванні Ватиканської бібліотеки відіграв папа Миколай V (пом. у 1455 р.), який подарував бібліотеці зі свого особистого зібрання 5 тис. рідкісних документів, а папа Сикст IV (помер 1484 р.) продовжив працю Миколая і зробив бібліотеку доступною для всіх бажаючих користуватися нею для наукової роботи. За часів Сикста V у 1588 р. було побудоване для бібліотеки спеціальне приміщення, де вона розташована і дотепер.

У становленні писемної культури середньовіччя велику роль відіграли університети з їх бібліотеками. Перші університети виникли у XII ст. в Італії, Іспанії й Франції, а у XIV ст. були створені університети у Празі й Кракові. До початку XV ст. Європа нараховувала більше 60 університетів. У початковий період своєї діяльності ці бібліотеки мали скромні книжкові зібрання і приміщення для їх збереження. Так, наприклад, для бібліотеки Оксфордського університету (оснований у XII ст.), у 1327 р. англійський єпископ Кобхем побудував на території університету спеціальне приміщення і заснував у ньому книгосховище. Між 1435 і 1447 рр. герцог Гемфрі Глостерський подарував бібліотеці багату колекцію рукописів і велику суму грошей на придбання книг. У другій половині XV ст. бібліотека майже повністю була знищена. Офіційною датою відкриття бібліотеки вважають 1602 р., коли Томас Бодлей за власні гроші відбудував приміщення і подарував свою особисту бібліотеку. Того часу в бібліотеці Оксфордського університету було 2 тис. книг.

Але слід зазначити, що бібліотеки разом з університетами заклали саме ту освіту, яка у подальшому стала фундаментом Відродження. Визначні діячі середньовіччя Петрарка й Бакаччо відкрили нову еру у розвитку бібліотек середньовіччя. Маючи великі приватні бібліотеки, вони всіляко заохочували до збирання й читання книг. У 1362 р. Петрарка передав свою бібліотеку до базилики Сан-Марка у Венеції. Під впливом ідей Петрарки Козимо де Медічі заклав у Флоренції велику колекцію книг, яка за його онука Лоренцо перетворилася у знамениту бібліотеку середньовіччя — Лаурентину.

Перша друкована бібліографічна праця належить також церковному письменнику кінця XV — початку XVI ст. Іоанну Триттенгемському. У 1494 р. він у швейцарському місті Базелі, у типографії Амербаха видав «Книгу про церковних письменників». У ній Іоанн Триттенгемський (абат монастиря Шпонгейм) наводить дані про 9 тис. творів 963 письменників середньовіччя.

У період Реформації рух проти верховенства папи, що супроводжувався Селянською війною у Німеччині, боротьбою гугенотів у Франції і тридцятирічною війною про-

тестантів і католиків в Англії, призвів до розвалу багатьох монастирів та їх бібліотек. Багато книг, які збиралися протягом століть у монастирських бібліотеках, були або знищені, або розсіяні.

МОНАСТИРСЬКІ БІБЛІОТЕКИ НА РУСІ

Слово «бібліотека» на Русі у письмових джерелах майже не вживалося, міцно ж закріпився термін «книгохранилище», який уживався також і до церковних бібліотек. Наприклад, в описі московського Успенського собору пишеться: «Да в той же соборной церкви в книгохранилище книги всякие». Існували й інші терміни у значенні «бібліотека»: «книгохранильня», «книгохранильница», «книгохранилища». Іноді поняття «бібліотека» ототожнювалось з поняттям «казна». Термін «казна» в розумінні зібрання документів уживався у мові XV — XVII ст. для позначення архіву, а як зібрання книг — для бібліотеки. Існували й терміни «клеть» (у значенні кімната), або «палата». Так, в Ізборнику Святослава 1073 р. зустрічаємо термін «клеть» [248], а у Соловецькому монастирі позначення «книжна палата» [370] у розумінні бібліотеки й місця, де переписувалися книги.

Першою точно датованою бібліотекою Київської Русі є книжкове зібрання Ярослава Мудрого, яке князь пізніше передав Софійському собору і воно стало соборною бібліотекою. У 1037 р. була заснована у Києві митрополія на чолі з митрополитом із греків, а Софійський собор став резиденцією Київського митрополита. Точних даних про обсяг фонду Софійської бібліотеки немає. Ці дані досить суперечливі, наведемо деякі з них. Так, в «Історії русів» зазначено, що у бібліотеці знаходилися тисячі книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, писаних на різних мовах. Є. Голубінський припускає, що кількість книг, яка знаходилась у бібліотеці, сягала до 500 рукописних книг. З певною умовністю, продовжувачем книжкової традиції Ярослава Мудрого може бути названа бібліотека Києво-Софійського собору. Ця невелика книгозбірня, за словами українського книгознавця Б.Зданевича, є «найстарішою бібліотекою Києва». На думку М. Шамрай, сформована вона була, в основному, в XVII ст., коли Київ став культурним центром у Східній Європі і зібрав когорту вчених з усієї України, які своїми пожертвами до монастирів, навчальних закладів поповнювали книжкові фонди. Особлива цінність бібліотеки Києво-Софійського собору полягає в тому, що створена вона за заповітами відомих письменників, церковних ієрархів: Варлаама Ясинського, Самуїла Миславського, Тимофія Щербацького, а найбільше дбав про неї Євгеній Болховітинов, продовжуючи традиції своїх славетних попередників. Останній зазначав, що при Києво-Софійському соборі у північно-західному кутку верхньої галереї вміщена була особлива бібліотека, що мала біля 1000 книг єврейською, грецькою, латинською, польською, російською, німецькою й іншими мовами рідких нині друкованих і рукописних книг. Вона складалась за духовниками від різних Київських митрополитів.

Які ж існували монастирські бібліотеки у стародавній Русі?

Діяльність монастирських бібліотек слід розглядати у зв'язку із становленням східнохристиянської моделі монастирів в українських землях. Адже у суто релігійному аспекті українські монастирі постали як, насамперед, духовна корпорація однодумців, що рухалась християнським ідеалом і добровільним відреченням від світу

На Київську Русь Студійський статут був запозичений у 60-х рр. XI ст. з однойменного монастиря. Цей статут, переклад якого здійснив чернець Києво-Печерського монастиря (у майбутньому єпископ переяславський Єфрем), містить настанови щодо по-

рядку богослужіння, управління ченцями, ведення господарства тощо. Вперше запровадив його у Києво-Печерському монастирі преподобний Феодосій. Звідси він поширився й до інших монастирів. Згідно із Студійським статутом, ченці у час, вільний від богослужіння, повинні читати книги: «читання божественных книг соблюдет инока от многих соблазнов». Статут призначав по два-три читання під час вранішньої служби й читання за трапезою.

Вищим зразком духовного життя була Афонська гора. Там вже у 1052р. був руський Пантелеймонів монастир, ктиторами якого називали князів Володимира і Ярослава. Руські ченці постійно відвідували Афон і приносили звідти правила повного відмежування від світу. Так, виразником афонського напрямку у чернечому житті був Ніл Сорський, який на Афоні ознайомився з творами аскетичної літератури, і постійним його зайняттям стало читання Священного писання, творів Отців церкви й житій святих, які служили йому матеріалом для його настанов. Повернувшись на Русь, він заклав початки скитському життю.

Слід зазначити, що бібліотеки при церквах і соборах у XI-XII ст. відкривалися у Чернігові, Полоцьку, Володимирі, Ростові. Тоді ж на території Русі-України з'являються перші монастирські бібліотеки.

Найдавнішою й найвидатнішою серед них була бібліотека Києво-Печерського монастиря, яка мала багате зібрання давньоруських і перекладних творів. Початок бібліотеки Києво-Печерської лаври веде з давніх часів існування Печерського монастиря. У домонгольський період бібліотека київського Печерського монастиря була, ймовірно, однією з найбільших монастирських бібліотек у Європі. Для порівняння зазначимо, що книжкове зібрання Крайландського абатства в Англії, яке нараховувало близько 300 томів, розглядалося сучасниками як виключне явище [633].

Відомо, що на 1593 р. в бібліотеці Києво-Печерського монастиря, крім Євангелій було понад 60 рукописних книг. За часів архімандрита Єлисея Плетенецького (1599-1624 рр.) кількість книг у Лаврській книгозбірні зростає, причому написи на книгах свідчать, що багато з них надійшло до бібліотеки від самих архімандритів — наступників Єлисея Плетенецького. Для монастирської бібліотеки у першій половині ХУІ ст. було виділене спеціальне приміщення. На плані печерського ієромонаха Афанасія Кальнофойського (1638 р.) зображений невеликий дім під назвою «Бібліотека для церковных русских и славянских книг» із поясненням до плану. Під час великої пожежі, що сталася Лаврі у 1718 р., згоріла майже вся бібліотека. Для відновлення втраченої книгозбірні лаврська адміністрація, зокрема, архімандрит Іоанікій Сенютович (1715-1729 рр.), прикладала всі зусилля, але в 1732 р. бібліотеку чекало нова неприємність. За надрукований без узгодження з вищим церковним керівництвом твір Стефана Яворського «Камінь віри» Синод звелів київському митрополиту Рафаїлу Заборовському зібрати всі екземпляри книги і закрити їх у бібліотечній кімнаті. Лаврська бібліотека залишалася опечатаною протягом десяти років і, лише архімандрит Тимофій Щербацький у 1741 р. добився дозволу розпечатати бібліотеку і пустити «Камінь віри» у продаж.

Слід зазначити, що й інші київські храми, які багато разів перебудовувались внаслідок розорень і руйнувань, також зберігали бібліотеки на хорах. Михайлівський Золотоверхий монастир тримав бібліотеку на хорах церкви архістратига Михайла [346] в окремій прибудові [308]. Часто бібліотека і архів монастиря зберігалися разом. Так, архів Видубицького монастиря був одним із кращих за складом документів. Найдавніші з його документів, що збереглися, відносяться до кінця першої половини ХУІ ст. Документи ці складаються з грамот, що були жалувані монастирю польськими королями, київськими митрополитами та іншими особами; судових майнових справ; листів, нака-

зів видубицьких ігуменів; постанов духовного собору. У бібліотеці монастиря було багато рукописних і друкованих книг ХУІ-ХУІІІ ст., переважно богослужбового змісту.

Одним з головних джерел надходження книг до монастирських бібліотек були вклади й пожертви. Накопиченню книг і утворенню перших бібліотек при церквах і монастирях сприяв звичай робити до них вклади книгами. Подібно до свічки перед іконою, пожертвувана книга була засобом спокути за гріхи, засобом прохання про здоров'я, вшанування пам'яті померлих. У багатьох стародавніх книгах і рукописах містяться покрайні і вкладні написи, в яких зазначено, де, ким і з якого приводу був зроблений вклад до того чи іншого монастиря чи церкви.

Досить часто релігійна налаштованість вкладника супроводжувалася документальним оформленням приношення. Це можна прослідкувати за так званими «вкладними написами». Вкладні написи робились безпосередньо на книзі і тому збереглися разом з книгами. Як правило, вони складалися у дусі смиренного поклоніння перед Богом і церквою; іноді в них показані індивідуальні особливості того чи іншого дара, обставини, що його породили.

Зростанню фондів монастирських книгозбірень сприяло запровадження у православних монастирях постійного штату писців, звільнених від інших робіт, із протокаліграфом на чолі. Завдяки переписуванню книг середньовічні читачі мали можливість ознайомитися з творами грецької церковної класики, серед яких були і церковні піснеспіви — канони, стихирі, кондаки, ікони Іоанна Дамаскіна, Григорія Низіанзіна, твори Афанасія Александрійського, Василя Великого, Іоанна Златоуста, Єфрема Сиріна, Златоструй, складений у Х ст. в Болгарії за царя Симеона. Великою різноманітністю визначалися і твори історичного та природничого характеру. Давньоруський читач отримав «Хроніки» Григорія Амартола, Іоанна Малали, «Християнську топографію» Козьми Індикоплова та багато інших.

Щодо складу фонду монастирських бібліотек за видами книг можна сказати, що це у більшості своїй були рукописні книги, хоча з винайденням і розповсюдженням друкарства у слов'янських землях до монастирських бібліотек, безумовно, надходили і друковані книги. Наприклад, вже у пізніє середньовіччя, у ХУІІ ст., у складі бібліотеки Соловецького монастиря було 1038 рукописів і 305 друкованих книг [644, с.30].

Як видно з опису книг сорока руських монастирів ХУІІ ст. [504], в якому перераховано більше 200 назв, переважну більшість складали книги Священного писання і богослужбова література. Житійна література широко предствалена у мінеях, прологах, патериках, у збірках і окремих списках. В описах подані всі житія святих, що відомі були в Русі-Україні в перекладах ще з ХІ-ХІІ ст., а також оригінальна житійна література, починаючи з київського періоду і пізніших часів. Широко розповсюджені були і збірки повчального характеру з життя християнських подвижників, наприклад, патерик єгипетський, саввинський.

Структуру книжкового фонду Русі періоду ХУІ і ХУІІ ст. можна представити у такому процентному співвідношенні: богослужбові книги (55-65%), книги церковнослужбові, «четьї» релігійного змісту (33%-34%), книги з церковного права (1-3%), книги світського змісту (2%-10%) [614, 536]. Як бачимо з наведених цифр, у ХУІІ ст. відбувається певне зростання у монастирських бібліотеках частки літератури світського змісту. У другій половині ХУІІ ст. у церковних і монастирських бібліотеках література релігійного змісту складала 95%, а в особистих бібліотеках релігійних і церковних діячів — 92%. Причому, якщо у зібраннях храмів і монастирів домінували богослужбові і церковнослужбові книги, то в особистих зібраннях духовенства більшість складали релігійні «четьї» книги. Книги світської тематики були представлені творами античних авторів:

Аристотеля, Гомера, Плутарха, Гесіода, Демосфена, Геродота, Іосифа Флавія, Плінія, Гіппократа, Фукидіда, а також книгами для засвоєння класичних мов — грецької і латини. Іншу групу складали книги з географії, астрономії, астрології, зоології й медицини, літописи руські й грецькі, книги з історії, права, філософії, а також література для розважального читання.

Релігія, виступаючи могутнім знаряддям людської цивілізації, створила незліченні багатства як матеріальної, так і духовної культури. Проте вона іноді виступала й винуватцем загибелі цих багатств. Під її знаменом було зруйновано багато творинь писемної культури античного світу. Пригадаймо, наприклад, славнозвісну Олександрійську бібліотеку, яка була знищена спочатку християнами, а довершене її руйнування мусульманами. Католицька церква залишила по собі пам'ять у вигляді «Індексу заборонених книг» («Index librorum prohibitorum»), що включав велику кількість творів науки, філософії, художньої літератури, а також власне богословські твори. В ньому можна знайти і книги тих, хто загинув разом із своїми книгами на вогнищі, був засуджений, і тих, хто просто викликав своєю діяльністю невдоволення церкви. З'явившись у 1559 р., «Індекс...» перевидавався більше 40 разів і був відмінений лише у XX ст. (з 1966 р.).

Список «хибних», «відречених» книг на території Русі-України вперше з'явився вже в Ізборнику Святослава 1073 р. Більше 100 книг, в різні часи вважалися «хибними» або «відреченими». Хоча книжкові багаття не набули такого розмаху в Русі-Україні, як у середньовічній Європі, проте так звані «хибні» книги знищувались, а їх читачі піддавалися церковному прокляттю. Наслідком всього цього було те, що багато цінних оригінальних творів давньоруської книжності зникли назавжди.

ПРОГРАМА КУРСУ «ВІРОПОВЧАЛЬНІ ТЕКСТИ»

Навчальна дисципліна «Віроповчальні тексти» є базовою нормативною дисципліною для спеціальності «Релігієзнавство», що читається на 2 курсі у III семестрі в обсязі 81 години, з них: *лекцій* — 34 год, *семінарських* — 18 год, *самостійна робота* — 29 год. та форми підсумкового контролю — *письмовий іспит*.

Мета навчальної дисципліни: оволодіння студентами знаннями віроповчальних текстів світових релігій та найбільш відомих релігійних віровчень Сходу і Заходу. Основним принципом викладу матеріалу виступає цивілізаційний підхід, який передбачає розгляд сакрального тексту у контексті наявності у культурі певного коду, що зумовлює закономірності розвитку всіх культурних феноменів.

Завданнями курсу: розгляд не лише змісту священних книг, але й історії їх формування; наявність у середині текстів різних культурних шарів; структура, мова і стиль пам'ятки; урахування різноманітності існуючих редакцій і списків; еволюція тексту, що зумовлена об'єктивними і суб'єктивними факторами.

Практичні й семінарські заняття передбачають безпосереднє знайомство з віроповчальними пам'ятками й спрямовані на здобуття навичок тлумачення священних текстів.

Предмет навчальної дисципліни — віроповчальні тексти світових релігій та найбільш відомих релігійних віровчень Сходу і Заходу.

Вимоги до знань та вмінь: в результаті вивчення курсу студент на основі безпосереднього знайомства з різними віроповчальними текстами буде вміти аналізувати їх, визначати їх роль у певній релігійній системі.

Контроль знань

Контроль знань здійснюється за модульно-рейтинговою системою. Предметом оцінювання є всі без винятку роботи студента, які включають у себе відвідування лекційних і семінарських занять, участь у зазначених заняттях, самостійну та індивідуальну роботу студента, написання контрольних і самостійних робіт, підготовку рефератів, доповідей, складання тестів, проміжних модульних тестів, участь у навчальних іграх, складання підсумкового іспиту.

ТЕМАТИЧНО-ЗМІСТОВНА ЧАСТИНА КУРСУ

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1

ТЕМА 1. Вступ. Значення віроповчальних текстів у релігійному культі

Слово, мова, текст та релігія у структурі релігійної свідомості. Фідеїстичне ставлення до слова. Безумовне сприйняття знаку як передумови і як першоелемента словесної магії. Близькість фідеїстичного та естетичного. Загальнокультурне значення релігійних текстів.

Рекомендована література: 1,3,7.

ТЕМА 2. Давньоєгипетська «Книга мертвих»

Історія створення «Текстів Пірамід» як зводу заупокійних панихід. Збереження «Текстів пірамід» на сувоях папірусів та на стінах саркофагів.

Будова «Книги мертвих». 4 розділи книги. Їх характеристика.

Зміст «Книги мертвих». Сім оболонок людини. Речове тіло. Життєва енергія. Сутність людини. Душа. Душа-надсвідомість. Душа-зміст. Магія «Книги мертвих». Тексти заклинань. «Книга мертвих» про будову потойбічного світу.

Рекомендована література: 5

Самостіна робота №1 (4 год).

ТЕМА 3. Закони Ману

Закони Ману як одне з джерел давньоіндійської духовної літератури.

Походження імені Ману, 7 колишніх і 7 майбутніх Ману. Датування текстів Законів Ману.

Зміст дхарми за Законами Ману. Дхарма як закон буття, життєвий початок, кармічний обов'язок. Дхарма як вчення, істина й закон. Божественний праотець Ману та його приписи добродійностей — основний зміст Законів Ману.

Закони Ману як сакралізовано-правовий трактат.

Рекомендована література: 6

Семінар №1. Закони Ману

1. Історія створення законів Ману
2. Відображення у законах Ману релігійних уявлень
3. Релігійно-моральні принципи у законах Ману

ТЕМА 4. Давньоіндійські Веди

Матеріальний світ ведичних аріїв та суспільний устрій. Релігія аріїв.

Ведична література. Загальна характеристика корпусу ведичної літератури.

«Самаведа». Дві редакції «Самаведи». Залежність тексту «Самаведи» від тексту «Ригведи».

«Яджурведа». Жертвоприношення як основний зміст «Яджурведи». Чорна і Біла «Яджурведа»

«Атхарваведа». Датування. Редакції тексту. Будова тексту. Основний зміст.

«Ригведа» та відносна хронологія її частин. Ріші — фундатори гімнів «Ригведи». Зміст «Ригведи». Релігія і міфологія «Ригведи». Мова і діалект «Ригведи». Співвідношення «Ригведи» й Авести.

Рекомендована література: 12

Семінар №2. Ригведа

1. Структурна будова Ригведи
2. Аналіз змісту конкретного мандалу (для кожного студента індивідуальне завдання)

Самостіна робота №2 (6 год).

Тема: Аналіз літературних джерел з питання матеріального світу ведичних аріїв. Підбір джерел студентами самостійний.

ТЕМА 5. Авеста як священний текст зороастризму

Списки Авести. Список Авести 330 р до н.е. Новий запис Авести 51-78 рр. до н.е. Канонізація Авести 310-379 рр. Загибель основної частини Авести у УП ст.

Будова і зміст Авести. Зороастрійські уявлення про створення світу. Сім кіршварів. Географічна поема в Авесті

Арії та родословна арійських племен за Авестою.

Рекомендована література: 7

Семінар №3. Тема: Гати як складові частини Авести

1. Історичні етапи створення Авести
2. Аналіз одного з гатів Авести (кожному студенту індивідуальне завдання).

Самостійна робота №3 (4 год).

Тема: Складання кросворда з імен авестійських богів.

ТЕМА 6. «Махабхарата» як релігійно-епічний текст індуїзму

Історичність «Махабхарати». Хронологія «Махабхарати».

Будова і зміст «Махабхарати». «Махабхарата» як одна з найбільших у світі епічних поем. 18 книг поеми. 19 книга як розповідь про родословну Кришні, який є одним з втілень бога Вішну-Харі.

Основний зміст «Махабхарати». Ядро поеми — сказання про боротьбу двох царських родів. Опис жертвоприношення у «Махабхараті».

Значення «Махабхарати» як релігійного і світського тексту. Зенд як примикаючи до Авести релігійно-філософська зороастрійська література. Її загальна характеристика.

Рекомендована література: 12

ТЕМА 7. Священні тексти китайської релігійно-філософської думки

Священні тексти конфуціанства. «Висловлювання» Конфуція. «Книга пісень та гімнів» Конфуція.

Священні тексти даосизму. Загальна характеристика. «Дао де цзин» («Канонічна книга про Дао і де») як твір Лао-Цзи.

Рекомендована література: 9

Модульний тест.

ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ №2

ТЕМА 8. Коран

Коран як «книга книг» ісламу. Збирання і складання Корану. Редакції Корану. Створення початкового тексту Корану за часів халіфа Абу Бекра. Зейдівсько-Османівська редакція Корану. Найдавніші рукописи Корану УП ст.

Догмат про несотворенність Корану. Коран і соціальні проблеми Арабського Халіфату часів створення Корану.

Будова Корану. Сури та аяти. Кількість аятів у загальноприйнятих списках Корану.

Рекомендована література: 10

Семінар № 4. Коранічні сказання

Аналіз конкретного коранічного сказання (за індивідуальним завданням для кожного студента).

Семінар №5. Лахорський Тафсір

1. Тафсір як засіб інтерпретації Корану
2. Історія знайдення Лахорського тафсіра
3. Аналіз конкретних розділів Тафсіру (індивідуальне завдання для кожного студента)

Самостійна робота №4

Тема: Аналіз конкретної сури Корану (за вибором студента)

ТЕМА 9. Священні тексти буддизму

Священні тексти Тхеваради. «Типітака» та її складові: «Віная-пітака», «Сутта-пітака», «Абхідхамма-пітака». Популярна буддійська література «Джаммапада» і збірка «Джатака».

Священні тексти Махаяни. Мова текстів Махаяни. Зміст текстів Махаяни. Його відмінності від текстів Тхеваради.

Рекомендована література: 11, 12

ТЕМА 10. Біблія. Канон Старого Завіту

Поняття біблійного канону. Традиційні погляди на природу біблійного канону. Критерії канонізації Легенда про «усну Тору».

Становлення старозавітного тексту та етапи його канонізації. «Олександрійський канон». «Тяминський канон».

Іудейський ТаНаХ. 22 або 24 книги. «Тора». «Пророки». «Писання»

Старий Завіт ортодоксального християнства (православних і католиків). П'ятикнижжя Мойсееве. Книги «історичні». Книги «пророцькі». «Учительні» та «поетичні» книги.

Рекомендована література: 1

Семінар №6. Біблійні сказання

Аналіз біблійних сказань (за індивідуальними завданнями кожному студенту)

Семінар №7. Іудейська Тора

1. Склад і структура Тори

2. Аналіз конкретної частини Тори (за індивідуальним завданням кожному студенту)

Самостійна робота №5

Тема: «Склад і структура Старого Завіту»

ТЕМА 11. Біблія. Канон Нового Завіту

Становлення новозавітного тексту. Роль церковної традиції.

Етапи канонізації: перші згадки у церковних авторитетів; списки перших століть н.е. Канон Афанасія Александрійського. Рішення церковних соборів.

Склад та структура християнського Нового Завіту. Чотири Євангелія. Книги діянь. 21 Послання Святих Апостолів. Книги Одкровення св.Іоанна Богослова.

Рекомендована література: 1

Семінар №8. Синоптичні Євангелія

1. Історія створення Євангелій

2. Склад і будова синоптичних євангелій

Самостійна робота №6

Створення хронологічної таблиці створення синоптичних Євангелій

ТЕМА 12. «Велесова Книга»

Історія знайдення тексту «Велесової книги». Перші переклади «Велесової книги».

Хронологія подій за «Велесовою книгою». Жанр «Велесової книги». Слов'янські боги на сторінках «Велесової книги».

Обряди і звичаї слов'ян у «Велесовій книзі». Взаємозв'язок «Велесової книги» з ведичними текстами.

Рекомендована література: 4.

Модульний тест

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ

Основна

1. Біблія або книги Святого Письма Старого й Нового заповіту : із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена.-Українське біблійне товариство, 2002.-1375 с.
2. Буддизм. Четыре благородные истины.- М.:ЭКСМО-ПРЕСС, 2000.-940 с.
3. Буддизм в переводах: Альманах. — СПб., 1992—1993. Вып. 1—2.
4. Велесова книга.Славянские Веда.- М.:ЭКСМО-ПРЕСС, 2002.-400 с.
5. Древнеегипетская «Книга мертвых».-М.:ЭКСМО-ПРЕСС, 2002.-380 с.
6. Законы Ману.- М.:ЭКСМО-ПРЕСС, 2002.-496 с.
7. Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы.- М.:ЭКСМО-ПРЕСС, 2002.-496 с.
8. Книга Мормона.-Солт Лейк-Сити: Изд-во Церкви Иисуса Христа Святых последних дней, 1988.-616 с.
9. Конфуций. Изречения.-Х.:Фолио,2002.-446 с.
10. Коран.-М.: Изд-во «Раритет», 1990.-528 с.
11. Махабхарата или Сказание о великой битве потомков Бхараты. — Спб.: Азбука, 2001. — 384 с.
12. Ригведа.-М.: Наука, 1989. — 567 с.

Додаткова

1. Авеста в русских переводах (1861—1996) / сост., общ. ред., примеч. и справочный раздел И. В. Рака. — СПб., 1997.-345 с.
2. Агада. Сказания, притчи, изречения Талмуда и Мидрашей. — Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.-234 с.
3. Алмазная Праджняпарамита-сутра // Психологические аспекты буддизма. — Новосибирск, 1986.-С.34-89.
4. Амусин, И. Д. Рукописи Мёртвого моря. — М., 1960.- 256 с.
5. Антология даосской философии / сост. В. В. Малявин и Б. Б. Виноградский. — М., 1994.- 456 с.
6. Апокрифы Древней Руси / сост., предисл. М. Рождественской. — СПб.: Амфора, 2002.-345 с.
7. Апокрифы древних христиан: исследование, тексты, комментарии. — М.: Мысль, 1989.-367 с.
8. Беседы и суждения Конфуция. — СПб: ООО «Издательство «Кристалл», 2001.- 256 с.
9. Брагинский, И. С. Из истории персидской и таджикской литературы. — М., 1972.-256 с.
10. Ветхозаветные апокрифы: Книга Юбилеев; Заветы двенадцати патриархов / пер. А. Смирнова. — СПб.: Амфора, 2000.-278 с.
11. Всемирное писание. Сравнительная антология священных текстов. — М., 1995. —345 с.
12. Гринцер, П. А. Древнеиндийский эпос: генезис и типология. — М., 1974.-267 с.
13. Дао-Дэ цзин, Ле-цзы, Гуань-цзы: Даосские каноны / пер., вступит. ст., комм. В. В. Малявина. — М.: »Издательство Астрель»: «Издательство АСТ», 2002.-345 с.
14. Джатаки. — М., 1979.-245 с.

15. Древнекитайская философия : собрание текстов в двух томах. / сост. и пер. М. Л. Титаренко. — М., 1972, 1973. — Т. 1—2.
16. Дхаммапада. — М., 1960, или Пер. с пали и комментарии В. Н. Топорова. — Рига, 1991.-267 с.
17. Жебелев, С. А. Евангелия канонические и апокрифические.- Пг., 1919.-119 с.
18. История китайской философии. — М., 1989.-367 с.
19. Климович, Л. И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии. — 2-е доп. изд. — М., 1988.-345 с.
20. Козаржевский, А. Ч. Источниковедческие проблемы раннехристианской литературы. — М., 1985.-256 с.
21. Конфуций. Уроки мудрости. — М. — Харьков, 1999.-256 с.
22. Конфуций. Я верю в древность / сост., перевод и коммент. И. И. Семененко. — М.: Республика, 1995.-333 с.
23. Коран. Пер. с араб. Акад. И. Ю. Крачковского. — М., 1990.-678 с.
24. Коран. Перевод смыслов и комментарии Валерии Пороховой. — Дамаск-Москва. 1997.- 656 с.
25. Крывелёв, И. А. Библия: историко-критический анализ. — М., 1985.-256 с.
26. Кубланов, М. М. Новый Завет. Поиски и находки. — М., 1968.-332 с.
27. Лайтман, М. Зоар (Каббала. Тайное учение). — М.: НПФ «Древо жизни», Издательская группа «Kabbala. Org. Ru», 2002.- 222 с.
28. Литература Древнего Китая. — М., 1969.-345 с.
29. Мецгер, Б. М. Канон Нового Завета. Происхождение, развитие, значение. — М., 1999.-232 с.
30. Мецгер, Б. М. Текстология Нового Завета. Рукописная традиция, возникновение искажений и реконструкция оригинала. — М., 1996.- 226 с.
31. Мецгер, Б. М. Ранние переводы Нового Завета. Их источники, передача, ограничения. М., 2002
32. Немировская, Л. З. Сакральные тексты: Ветхий и Новый Завет, Типитака, Коран. — М., 1996. 245 с.
33. Новозаветные апокрифы / сост., коммент. С. Ершова; предисл. В. Рохмистрова. — СПб.: Амфора, 2001.- 288 с.
34. Пиотровский, М. Б. Коранические сказания. — М., 1991.-322 с.
35. Раби Шимон. Фрагменты из трактата «Зогар»; Пер. с арамейск., сост., статьи, примеч. и коммент. М. А. Кравцова. — М.: Гнозис, 1994.-221 с.
36. Ранович, А. Первоисточники по истории раннего христианства. М., 1933.224 с.
37. Ригведа / под ред. Т. Я. Елизаренковой.-2-е изд, испр.- М. : Наука, 1999. В 3 т.
38. Свенцицкая, И. С. Раннее христианство: страницы истории. — М.: Политиздат, 1988.334 с.
39. Талмуд. М., 1998 — 2000.
40. Теоретические проблемы восточных литератур. — М., 1969.-344 с.
41. Тов, Э. Текстология Ветхого Завета. — М., 2001.-256 с.
42. Топоров, В. Н. Дхаммапада и буддийская литература. — М., 1960.-355 с.
43. Упанишады. В 3-х кн. / пер., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина.- М., 1992.- 345 с.
44. Фрэнгер, Дж. Фольклор в Ветхом Завете. — М., 1987.- 456 с.
45. Хасидская мудрость / сост. В.В. Лавский. — М.: Алетейя, 1999.-221 с.
46. Щуцкий, Ю. К. Китайская классическая «Книга Перемен». — СПб.: Алетейя, 1992.- 222 с.
47. Элиаде, М. Священные тексты народов мира. — М., 1998.-345 с.

Територія Давнього Єгипту складалася з 40 номів — земель, де жили угруповання, подібні до племен, які ще не знали класового розшарування. Типовою формою їх вірувань були фетишизм, тотемізм і магія. Англійський дослідник Е. Гардінер у книзі «Єгипет фараонів» пише, що в об'єднаному Єгипті релігія була результатом злиття незалежних племінних культів. Кожне місто мало своє божество у формі матеріального фетиша, але значно частіше — у вигляді тварини. Політеїзм об'єданого Єгипту — закономірний наслідок злиття місцевих номових релігій додинастичного періоду.

Якщо в більшості народів фетишизм і тотемізм зникли в процесі історичного розвитку, залишивши лише деякі пережитки, то в Давньому Єгипті культ тварин зберігся до часів римського панування. Давньоєгипетське мислення тісно пов'язане з магією, її трьома головними принципами: подібності, заміни цілого його частиною й вірою в чудодійну силу слова (магія слова). Єгиптяни вважали, що магія дана божеством. Магічні тексти використовували з метою вирішення земних проблем, для забезпечення померлому безпечного й вічного життя в потойбічному світі, для встановлення контактів живих з померлими, богами й духами (з надприродними істотами). Єгипетські маги мали репутацію могутніх чаклунів.

Давньоєгипетський пантеон охоплював безліч богів. Одним з найшанованіших з них був бог Гор. Для єгиптян його ім'я стало синонімом слова «бог». У давньоєгипетському пантеоні налічувалося дев'ять божеств: бог сонця Ра, бог вітру Шу, який розділяв небо і землю, богиня вологості Тефнут, бог втілення землі Геб, богиня неба Нут, бог бурі й блискавки Сет, дружина Сета богиня Нефтіс, а також Осіріс, який з часом став володарем неба й якого ототожнювали з Ра, та його дружина Ісіда. З ними був тісно пов'язаний син Ісіди — Гор.

До давньоєгипетського пантеону належали й місцеві герої та фараони. Здавна фараона вважали живим втіленням Гора або його сином. Підставою для обожнювання померлих героїв і володарів були вдячність та їх дії та віра, що вони й надалі матимуть чудодійну силу. Визнання за деякими богами космічного й універсального характеру, висунення такого бога на чільне місце в пантеоні зумовили виникнення монотеїзму. Так постала концепція єдиного бога в трьох особах. Водночас одне божество могло виконувати різні функції та існувати в різних іпостасях. Конкретні боги, крім особистих якостей, були наділені й атрибутами божества.

Питання походження богів (чи існували вони взагалі й як виник світ) по-різному тлумачилося в давньоєгипетській теології та народній свідомості. Згідно з однією з найдавніших концепцій, життя на Землі походить від бога Геба і богині Нут, які породивши бога Ра, вранці випускали його в світ, щоб тривало життя всіх істот.

Давньоєгипетські жерці стверджували, що спочатку існував водний хаос у вигляді нерухомого океану Нун, у якому виник бог-сонце, який зійшов потім на створену ним вершину. Ра шляхом самозапліднення породив першу пару божеств: бога Шу і богиню Тефнут — батьків Геба і Нут. Дітьми Геба і Нут були Осіріс, Ісіда, Сет і Нефтіс. Згодом Ра закінчив створення світу, а з його сліз виникли люди.

Серед давніх єгиптян популярною була легенда про Осіріса, вбитого Сетом. Дружина Осіріса Ісіда завдяки магії на деякий час оживила його. Ця легенда проголошує тріумф сімейного життя, вірності та материнської любові. Єгиптяни наділяли своїх богів людськими рисами: психікою, старістю, хворобами, смертю. Саме із спостережень над смертю по-стали теологія й філософія, які важко ще розрізнити в давніх цивілізаціях.

Потік раціонального мислення давніх єгиптян вперше в історії цивілізацій зумовив появу наукової медицини, про що свідчать хірургічні та інші медичні трактати-папіруси. Розвиток медицини був пов'язаний з муміфікацією, яка втілювала уявлення про потойбічне життя. Необхідною умовою муміфікації вважали повне збереження тіла померлого. За існуючими тоді уявленнями, померлий є безпорадним у могилі, й забезпечити йому потойбічне існування можуть тільки живі. За пізнішими уявленнями, у померлого, який продовжує життя в могилі крім потреби в їжі та напоях виникає потреба виходити з могили на денне світло, злітати на небо до богів тощо. Відчуває її вже не тіло померлого, а матеріальний, хоч і невидимий людині елемент, який може бути в могилі, може й відлітати з людиною куди завгодно. Як писав давньогрецький історик Геродот, «...єгиптяни також стали першими вивчати безсмертя душі людини. Коли помирає тіло, душа переходить в іншу істоту, яка народжується тієї миті. Коли душа пройде крізь тіла усіх земних і морських тварин і птахів, вона знов вселяється в тіло новонародженої дитини». У давньоєгипетській «Книзі мертвих» йдеться про перетворення душі на фенікса, лелеку, ластівку, змію, крокодила, тобто на тварин, які мислились єгиптянами як могутні божества, спроможні встояти перед небезпекою потойбічного життя. Перетворюючись на них, душа відгороджувалася від цієї небезпеки, щоб забезпечити собі безсмертя.

Уявлення давніх єгиптян про потойбічний світ змінювалися протягом віків. Найдавнішим є уявлення про існування його під землею. За часів, коли влада фараонів була надто авторитетною, жерцям не до вподоби було поміщати фараона та великих вельмож у понурому світі підземелля разом із звичайними померлими. Це знайшло відображення у написах на стінах пірамід V і VI династій («Текстах пірамід»), які свідчать, що фараон і вельможі продовжують своє життя у світі зірок. Водночас вони не заперечували існування підземного царства померлих.

У цей період отримала визнання легенда про існування підземного царства померлих, де знаходилися «країна щастя» Іару (Іалу) та «поле очерету» — давньоєгипетський рай. Оскільки загробне життя давні єгиптяни вважали продовженням життя земного, а померлого сприймали як реально існуючого, здатного принести лихо чи допомагати своїм близьким на землі, то живі намагалися іноді встановити контакт з померлими родичами через листи. Завдяки цьому, на їхню думку, земний та потойбічний світи перебували в певному взаємозв'язку та взаємодії. Набуло поширення й обожнювання фараона, якого вважали сином бога сонця та символом добробуту й розквіту країни, носієм найвищої божественної сили. Він виконував найважливіші ритуали, в тому числі урочистий обряд першого орання: прокладаючи першу борозну, мовби запліднював нільську долину від імені богів.

Централізація держави сприяла посиленню влади жерців, які перебирали на себе функції чиновників центру, слугуючи при цьому якомусь з могутніх місцевих богів.

Жрецтво (старослов. «жрети» — приносити жертву) — група людей, яка в політеїстичних релігіях виконує функції посередника між віруючими і надприродними силами, а також здійснює релігійні обряди.

Богам цим приносили численні жертви, на їх честь будували величезні храми, а наймогутніших з них, наприклад бога сонця Ра, проголошували батьками правителя.

Будучи адміністраторами і служителями храмів, жреці зосередили в своїх руках керівництво країною в усіх сферах. Вони здійснювали релігійні ритуали, особливо під час свят: у дні, пов'язані з важливими міфічними подіями, із значними подіями у житті фараона, на початку місяці та року тощо. Під час свят спеціально прикрашали та ілюмінували храми, організовували пишні процесії з музикою, піснями, танцями. Найвеличнішим святом вважалося вшанування Осіріса. Кульмінацією його була яскрава процесія, під час якої розігравали містерію смерті та воскресіння Осіріса. На потреби культу, ритуалу та релігійних свят йшло чимало грошей, у них брала участь велика кількість людей, що сприяло зміцненню віри в божественну владу фараона, а відповідно й стабілізувало імперію.

Давньоєгипетське мистецтво було храмовим і поховальним, мало на меті перетворення тлінного життя на вічність. Тому саркофаги, піраміди та храми будували з металу або твердих кам'яних порід, демонструючи цим прагнення до безсмертя. Земне життя вважали фрагментом потойбічного, а піраміду — сходами, які ведуть фараона на небо. Піраміди були не лише гробницями, в них клали все, що оточувало фараона за його життя.

Естетичні погляди ще не відігравали особливої ролі, але ремісники намагалися у своїх виробх втілювати певну ідею. В цьому і полягає велич давньоєгипетського мистецтва, таємниця його впливу на наступні покоління. Храм вважали домівкою бога. Тому він нагадував світ, близький богам. Стеля храму моделює усяєне зорями небо, на стінах зображено пишні дерева та кущі або віруючих, які несуть у дар богам плоди своєї праці. Найсвятішим вважався золотий горизонт з уподібненим сонцю богом, який підноситься над ним. Усі розміри ретельно розраховано згідно з таблицями бога мудрості та знання Тота або богині Сашат (жіночого еквівалента).

У духовному житті Давнього Єгипту храми відігравали велику роль. При них були скрипторії — майстерні, в яких складали, переписували релігійно-магічні, історичні, літературні, медичні та інші тексти; бібліотеки; архіви. «Будинки життя» (так їх ще називали) мали величезне значення у збереженні та передачі писемної культури. За давньоєгипетськими уявленнями, вони створені богами і перебували під їхньою особливою опікою.

Однак релігійне життя не завжди було спокійним: час від часу відбувалися релігійні перевороти. Один з них пов'язаний з діяльністю фараона-реформатора Аменхотепа IV (XIV ст. до н.е.), який прийняв ім'я Ехнатона. Він зрікся віри своїх предків, встановив культ сонячного диска — Атона. За його наказом у давніх єгипетських написах намагалися знищити не тільки імена богів, а й саме поняття «бог», замінюючи його словом «володар», а знак бога — знаком, який позначає фараона. Навіть сонце на завершальному етапі реформи сприймали не як бога, а як царя. Відтоді у світі мали правити лише два царі: Сонце-Атон та його син Ехнатон.

У «сонцепоклонінні» Ехнатона простежується властивий давньоєгипетській релігії струмись солярного монотеїзму. Ехнатон мовби довів до логічного завершення концепцію про царя — «сина Сонця», яка бере свій початок від давньої уяви про Сонце як царя. Проте ігнорування Ехнатonom осірістичних уявлень, основою яких була віра у потойбічне життя, знищення у написах слова «бог», знаків, що символізували його, надають його ученню відтінку навмисної боротьби проти богів.

Амарнський період (час реформ Ехнатона) був коротким, але мав важливі наслідки для єгипетської культури. Саме тоді виник своєрідний імпресіонізм у мистецтві, про що свідчать численні розписи: пейзажі композиції, вишукані барельєфи; вперше у давньоєгипетському мистецтві з'являються світські постаті царя й цариці, зображені в побути.

У цей період з'явилося багато творів світської літератури, у тому числі й любовної лірики («Пісні насолоди серця») новоєгипетською мовою. Любовна поезія, підпорядкована сакральним (священним) цілям, як правило, залучена до ритму життя храму.

Під впливом релігійної реформи Ехнатона відбулося посилення етичного елементу в давньоєгипетській релігії. Саме тоді з'явилася 125-та глава «Книги мертвих» з її ідеєю морального загробного суду, який відбувався у Чертозі двох істин. Він засідає у повному складі на чолі з «великим богом» — Ра. Тут присутній цар пекла бог Осіріс та ще 42 надприродні істоти. Кожна з них «відає» певним гріхом. Вступивши до Чертога двох істот, померлий вітає «великого бога», а потім виголошує свою так звану «негативну сповідь», яка є зводом моральних заповітів давнього єгиптянина: «Я не робив неправди проти людей, я не був жорстоким до тварин, я не робив гріхів у Місті Істини; ...я не був байдужим, коли бачив зло, я не відбирав нічого у жебрака, я не порушував божественної заповіді; я не шкодив служителю в о чах його хазяїна; я не отруював; я не змушував нікого ридати; я не вбивав; я не наказував убивати...». За порушення цього морального кодексу карали загробним судом.

Після цього підсудний запевняє кожного з 42 божест-демонів, що не робив гріха, яким воно «відає». Володіючи магичним знанням про цих демонічних істот, підсудний обеззброює їх, а вони не можуть виступити проти нього. Суд може виправдовувати чи прорікати на знищення душі тут же, у пащі чудовиська. Ідея загробного суду, заснованого на моральних принципах, — помітне явище в історії релігійного життя людства.

Релігія Давнього Єгипту вплинула на античний греко-римський світ. У VII ст. до н.е. в Греції склалась орфічна космогонія, згідно з якою початком світу вважали яйце, запліднене вітром. Цей образ запозичено з єгипетської космогонічної системи. Основний струм давньоєгипетського впливу — поширення в греко-римському світі культу Ісиди (богині-матері страждальців).

Багато ідей давньоєгипетської релігії увійшли до Біблії: уява про бога, який створює світ за допомогою слова, існування потойбічного життя тощо. Простежуються вони в книзі Екклізіастовій, лейтмотивом якої є розчарування: «все є суєта та томління духу». До біблійних текстів увійшло багато моральних сентенцій.

Неоціненним є вплив давньоєгипетської релігії на християнство, особливо на символіку та окремі догматичні побудови. Єгипет був одним з центрів догматики та моралі християнства. Деякі єгипетські релігійні уявлення проникли через Рим в християнську релігію Британії, Галлії тощо. Нова християнська релігія у Франції довго зберігала образ єгипетської богині Ісиди як своєї святої: її статуя стояла на південній стіні абатства Сен-Жермен де-Пре до 1514 р. Сприймали її як іпостась християнської богородиці. Окремі давньоєгипетські релігійні елементи побутують в християнстві майже незважаючи на те, інші — у видозміненій формі.

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКА КНИГА МЕРТВИХ

Книга мертвих підлягала захороненню разом з померлим, щоб допомогти подолати йому майбутні випробування і досягти власного боговтілення. Це багато ілюстрована збірка піснеспівів і магичних заклинань, яку клали поверх саркофага або загортали в покрови мумії, супроводжувала померлого єгиптянина в останній путь. Безладні на перший погляд тексти, що складають збірку, датуються XVII ст. до н.е. Проте, насправді, вони сягають до набагато більш древніх написів, написаних на саркофагах (2300—1700 р. до н.е.). Тим же текстам, у свою чергу, передували ще більш древні письмні

пам'ятки, так звані «тексти пірамід», висічені на стінах поховальних камер, які призначалися для ритуалів з поховання царських осіб. Таким чином, історія Книги мертвих відображає процес демократизації, при якому заклинання, що вживалися колись при похованні фараонів, поступово стали застосовуватися при похованні представників середніх класів. Саме це нове застосування древніх заклинань і пояснює певну незв'язаність текстів Книги мертвих.

За винятком деяких текстів, що безпосередньо відносяться до обряду поховання, Книга була призначена для читання самим померлим, показуючи йому «вихід до світла». Вночі померлий супроводжував Сонце в його невидимій для живих подорожі до іншого світу. Після цього, завдяки спеціальним заклинанням, подібно до Сонця, він відроджувався до нового життя і спускався в підземний світ, щоб стати перед судом Бога мертвих Осіріса, закликаючи власну душу не свідчити проти нього. Проте, до цього випробування померлий допускався лише після очищення, відродження, перетворення і набуття ним Божої подоби.

Визначну роль у Книзі мертвих відіграє заклиналима магія, що пов'язана з вірою древніх єгиптян у всемогутність Слова — Творця всесвіту. З іншого боку, Книга відрізняється високою духовністю. І, насправді, померлий шукає виправдання насамперед перед самим собою, а суд Осіріса є лише підтвердженням того суду, що вершить над померлим його власна душа. Особливо вражає тверда віра в життя після смерті, яке стає можливим завдяки процесу самообожнювання людини. Книга мертвих свідчить про глибину ізоітеричних знань, якими володіли єгиптяни, знань, недоступних сучасній людині. Вона очолює довгий список спіриуалістичних учень. Сьогоднішній читач знайде в ній запаморочливий хоровод картин, що змінюють одна одну, де дивні фантазмагонії супроводжують піднесені до богів молитви й одержувані від них у відповідь наставлення.

«Той, хто знає цю книгу, перебуваючи на землі, або той, на чиєму саркофазі вона написана, може вийти до світла в будь-якому вигляді, у якому він тільки бажає, і знову зайняти своє місце, не будучи відверненим».

МОЛИТВА ДО БОГА СОНЦЯ

«Проклади мені стежину, розшир шлях, щоб я міг обійти землю, як ти — небо. Не-хай буде зі мною світло твоє..., коли підійду я до бога (Осірісу, богу мертвих)».

СУПЕРЕЧКА МІЖ ОСІРІСОМ І ВЕРХОВНИМ БОГОМ («Книга мертвих»)

Після смерті Осіріс виявляється в похмурому пеклі й оплакує свою долю.

ОСІРІС: О Атон! Що це за пустельне місце, у яке я потрапив?

У ньому немає води, у ньому немає повітря, його глибину не вимірити, воно чорне, як сама чорна ніч. Я безпомічно скидаюсь. Тут неможливо жити зі світом у серце, тут не вгамувати любовну пристрасть.

АТОН: Живи зі світом у серце, я подбав про висвітлення в місці повітря і води, і про достаток і спокій у місці хліба й пива. — Так сказав Атон.

ОСІРІС: Але чи побачу я твоє обличчя?

АТОН: Я не дозволю тобі страждати.

ОСІРІС: Але всі інші боги мають своє місце в Човні Мільйонів Років.

АТОН: Твоє місце належить тепер твоєму сину Горі. — Так сказав Атон.

ОСІРІС: Але чи буде дозволено йому розпоряджатися Великими?

АТОН: Я дозволив йому розпоряджатися Великими, тому що він успадкує твій трон на Острові Вогню.

ОСІРІС: Як було б добре, якби один бог побачив іншого!

АТОН: Моє обличчя буде дивитися у твоє обличчя.

ОСІРІС: Але як довго буду я жити? — запитує Осіріс.

АТОН: Ти будеш жити довше мільйонів років, ери в мільйони років, але наприкінці я знищу усе, що створив, земля знову стане частиною Споконвічного Океану, як Безодня вод у її споконвічному стані. Тоді я буду тим, хто залишиться, я й Осіріс, коли я знову обернуся на Древнього Змія, що не бачив людини і не знав богів.

Як справедливо те, що я зробив для Осіріса, його доля відмінна від долі всіх інших богів!

Я віддав йому країну мертвих, помістивши його сина Гора спадкоємцем на його трон на Острові Вогню:

Так я відвів йому місце на Човні Мільйонів Років і Гор залишиться на троні, вершити свою справу.

ОСІРІС: Але хіба душу Сету не буде послано на Захід — долю, відмінну від доль всіх інших богів?

АТОН: Я буду тримати його душу в ув'язненні на Човні Сонці — така моя воля — так що він більше не буде лякати Сон Богів».

«ТЕКСТИ ПІРАМІД» І «ТЕКСТИ САРКОФАГІВ»

ЄГИПЕТСЬКІ УЯВЛЕННЯ ПРО СМЕРТЬ ПОМЕРЛИЙ ФАРАОН СХОДИТЬ НА НЕБО (З «Текстів пірамід»)

Так звані «Тексти пірамід» — це релігійні тексти, записані на внутрішніх стінах пірамід деяких фараонів п'ятої й шостої династій (близько 2425—2300 р. до н.е.). «Тексти пірамід» містять найдавніші погляди на єгипетську космологію і теологію, але споконвічна їхня ціль — забезпечити тріумфальний перехід мертвого фараона в його нову, небесну обитель.

«Два твоїх крила простягнені, як крила сокола з густим пір'ям, як [крила] яструба, що парить у вечірньому небі (§ 1048).

Летить що летить; цей цар Піопі летить від вас, смертні. Він належить не землі, він належить небу... Цей цар Піопі летить на небо, як хмара, як щогловий птах; цей цар Піопі цілує небо, як сокіл, цей — цар Піопі досягає неба, як бог обрію (Хоракте) (§ 890—891).

Ти злітаєш у небо, як сокіл, пір'я твоє, як у гусака (§ 913).

Цар Уніс йде на небо, цар Уніс йде на небо! Проти вітру! Проти вітру! (§ 309). Сходи на небо викладені для нього, щоб він зійшов по них на небо (§ 365). Цар Уніс сходить по сходах, зроблених для нього його батьком Ра (богом Сонця) (§ 390). Атон зробив те, що, говорять, він робив колись, для цього царя Піопі II, зв'язавши для нього мотузкові сходи, збивши (дерев'яні) сходи для цього царя Піопі II; (отже) цей цар недоступний злобі людей (§ 2083). «Як прекрасно дивитися, як приємно споглядати, — говорять боги, — коли цей бог (тобто цар) сходить на небо. Безстрашність на його чолі,

жах поруч з ним, магичні заклання перед ним». Геб зробив для нього теж, що і для себе. Боги і душі Буту, боги і душі Несена, боги неба і боги землі приходять до нього. Вони несуть царя Уніса на руках. Ти сходиш, о цар Унісе, на небо. Зійди на нього по цих «Сходах» (§ 476—479). [Знову і знову ми знаходимо запевнення, що подвійні ворота неба відкриті перед фараоном.] Розкрито подвійні ворота обрію; відімкнуті їхні засуви (§ 194).

[Глашатаї царя поспішають оголосити богу Сонця про його прихід.]

Твої вісники йдуть, твої швидкі вісники біжать, твої глашатаї поспішають. Вони повідомляють Ра, що ти прийшов, ти, цей цар Піоні (§ 1539—1540).

Цей цар Піоні застав богів, що стоять, одягненими в їхній одяг, взутими в їхні білі сандалі. Вони скинули свої білі сандалі на землю, вони зірвали із себе одяг. «До твого приходу не було радості в нашому серці», — говорять вони (§ 497). [Частіше прихід фараона проголошують самі боги.]

О Ра-Атон! Цей цар Уніс приходить до тебе, нетлінно прославлений, владика справ місця своїх чотирьох стовпів (неба). Твій син приходить до тебе (§ 217). [Померлий фараон зухвало звертається до бога Сонця зі словами]:

Я, о Ра, той, про кого ти сказав... «Син мій!» Ти мій батько, о Ра... Глянь на царя Піоні, о Ра. Цей цар Піоні — твій син... Цей цар Піоні сяє на сході, як Ра, він сходить на заході, як Хепри. Цей цар Піоні живе тим же, чим живе Хор (син Ра), володар неба, по велінню Хору, володаря неба (§886—888).

Цар сходить на небо серед богів, що живуть на небі. Він стоїть на великому [помості], він слухає (на суді) позови людей. Ра знаходить тебе на берегах неба біля озера, що є Нут (богиня неба). «Прибуваючи приходить!» — говорять боги. Він (Ра) подає тобі руку на сходах у небо. «Приходить знаючий своє місце», — говорять боги. О Чистий, сядь на своєму троні в човні Ра й пливи по небу... Пливи з Нетлінними Зірками, пливи з Невтомними Зірками. Приймай «данину» Вечірнього Човна, стань духом, що живе в Дуат. Живи солодким життям, яким живе володар обрію» (§ 1169—1172).

ПОМЕРЛИЙ ФАРАОН СТАЄ ОСІРІСОМ

(З «Текстів пірамід»)

«Багато «Текстів пірамід» зображують різні фази ритуального ототожнення померлого фараона з Осірісом.

«Як він (Осіріс) живе, так цей цар Уніс живе; як він не вмирає, так і цар Уніс не вмирає; як він не гине, так і цар Уніс не гине (§ 219).

[Померлий фараон займає трон Осіріса і стає, як і він, царем мертвих.]

Хо! Цар Неферкара (Піоні II)! Як це прекрасно! Як прекрасно те, що твій батько Осіріс зробив для тебе! Він дав тобі свій трон, ти правиш ними, хто в тьмяних місцях (мертвими), ти глава їхньої величі, усі славні впливають за тобою» (§ 2022—2023).

ОСІРІС — ПРОТОТИП КОЖНОЇ ДУШІ, ЩО

СПОДІВАЄТЬСЯ ПЕРЕМОГТИ СМЕРТЬ

(«Тексти саркофагів»)

Так звані «Тексти саркофагів», що записані на внутрішніх стінах саркофагів, сягають Середнього царства (2230—1380 р. до н.е.). У них відбита «демократизація» древнього похоронного обряду фараона. Як древній фараон претендував на причетність до долі Осіріса, так тепер кожна душа сподівалася досягти ритуального ототожнення з богом.

«Тепер ти син царя, царевич, поки існує твоя душа, поки твоє серце буде з тобою. Анубіс пам'ятає про тебе в Бусирісі, твоя душа радіє в Абідосі, де твоє тіло, щасливо на Високому Пагорбі. Твій бальзаматор радіє скрізь. О, воістину, ти обраний! Ти цілісний у своїй гідності, що переді мною. Серце Анубіса радіє справам його рук, і серце Пана Палацу Богів тріпоче, коли він споглядає цього благого бога, Повелителя тих, що були, і Повелителя тих, що будуть».

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ В ЯКОСТІ БА... І ЖИТТЯ В ГРОБНИЦІ ДОПОВНЮЮТЬ ОДНЕ ОДНЕ

«Ти ввійшов і вийшов, з радістю в серці, по милості Пана богів, ти [удостоївся] доброго похорону, доживши до поважної старості; коли прийшов термін, ти зайняв своє місце в труні й з'єднався з землею на західній височині.

Ти перетворишся на живе Ба, і воно, безсумнівно, зможе добувати хліб, воду й повітря; і ти приймеш вигляд журавля чи ластівки, чи сокола — як тобі буде завгодно. Ти перепливеш на інший бік на човні й не обернешся, ти попливеш по водах потоку, і твоє життя почнеться знову. Твоє Ба не відлучиться від твого тіла, і твоє Ба буде говорити з тобою, і ти будеш рівним серед інших, одержуючи те, що є на землі. У тебе буде влада над водою, ти будеш вдихати повітря і ти наситиш бажання свого серця. Очі будуть дані тобі, щоб бачити, і вуха, щоб чути, і рот, щоб говорити, і ноги, щоб ходити. Ти будеш рухати руками і плечима, твоя плоть буде міцна, твої м'язи будуть слухняні, і ти зрадієш усіма своїми членами. Ти оглянеш своє тіло й знайдеш його цілим і неушкодженим, до тебе не пристане ніяке зло. Твоє щире серце буде з тобою, воістину, в тебе буде твоє колишнє серце. Ти піднімешся на небо й проникнеш у Підземний світ у будь-якому образі, в якому тільки забажаєш».

ЕГИПЕТСЬКА КРАЇНА МОВЧАННЯ Й ТЕМРЯВИ

У цій пісні жінка оплакує смерть чоловіка.

«Як скорботний спуск у Країну Безмовності. Не сплячий спить, не стуляючи очей по ночах лежить нерухомий навіки. Гнобителі говорять: житло тих, що живуть на заході, бездонне і темне. У ньому немає ні дверей, ні вікон, ні світла, щоб освітити його, ні північного вітру, щоб освіжити серце. Сонце не встає там, але вони вічно лежать у пітьмі... Страж був узятий у Країну Нескінченності. Ті, що живуть на Заході, відокремлені, й життя їх зневажливе, гидотно приєднатися до них. Неможливо описати їхнє існування: віками спочивають вони в пітьмі».

ДУША ЛЮДИНИ ОТOTOЖНЮЄТЬСЯ З ОСІРІСОМ І З ПРИРОДОЮ

Даний текст містить ясне ототожнення душі з природою.

«Живу я чи вмираю, я Осіріс.
Я входжу і знову є в тобі.
Я вгасаю в тобі, я расту в тобі,
Я обпадаю в тобі, я падаю набік.
Боги живуть у мені, тому що я живу й расту в зерні,
яке підтримує Шанованих.

Я покриваю землю,
живу я чи вмираю, я — ячмінь.
Я не знищуюся.
Я вступив у Світопорядок,
Я спираюся на Світопорядок.
Я стаю Паном Світопорядку,
Я виявляюся.
Я — Володар Шеннет (Мемфиське зерносховище).
Я вступив до Світопорядку, Я досяг
його рубежів».

ЄГИПЕТСЬКИЙ ВЕРХОВНИЙ БОГ (З «Текстів саркофагів»)

«Я був [духом] у Первісних Водах, не маючи співтовариша, коли почало існувати моє ім'я.

Найдревніший вигляд, у якому я з'явився, — вигляд того, що потонув.

Я був [також] тим, хто виник як коло, хто був насельником яйця.

Я був єдиний, хто почав [усі], насельник Первісних Вод. Перший Хаху відбувся для мене і потім я почав рухатися.

Я створив свої члени у своїй «славі».

Я був творцем себе, тому що я утворив себе в згоді зі своїм бажанням, у згоді зі своїм серцем».

АТОН, ДВОСТАТЕВИЙ ВЕРХОВНИЙ БОГ («Тексти саркофагів»)

«Я Атон, творець Старших Богів.

Я дав життя Шу,

Я великий Він—Вона.

Я той, хто вчинив те, що здавалося мені гарним.

Я знайшов свій простір у своїй волі.

Мені належить простір тих, що рухаються

Подібно тим двом звивам змії».

АМЕНХОТЕП IV (ЕХНАТОН) І ГІМН АТОНУ

В епоху Нового Царства, коли Єгипет як світова держава знаходився в zenіті своєї історії, країна була вражена революційним релігійним вченням, що загрожувало змести геть теологічні догми минулих століть. Ключовою фігурою в цьому русі був фараон Аменхотеп IV, який став фараоном біля 1370 р. до н.е. як співправитель свого батька Аменхотепа III (біля 1397—1360 до н.е.). Цей тендітний юнак із темпераментом мрійника і фанатичним запалом реформатора дав привід назвати його «першим індивідуумом в історії людства» (Дж. Брестед). Історикам він вбачався настільки романтичною фігурою, що йому було приписане введення культу бога Атона й виникнення першої монотеїстичної релігії.

Однак все зростаюче число свідчень указує на те, що культ Атона розвився ще до Аменхотепа IV, імовірно, вже в епоху Тутмоса IV (біля 1411—1397 до н.е.). Схоже, що поклоніння Атому розвилось з древнього культу геліопільського сонячного бога Ра. З часом синкретичний характер єгипетського релігійного мислення призвів до змішання бога Ра з багатьма іншими божествами — зокрема, з Атоном, Гором і Амоном, з наступним засвоєнням їхніх характерних рис і функцій.

Новий культ включав поклоніння речовинному сонячному світилу (що звався Атоном), яке було звільнене від усіх міфологічних нашарувань. Тому, якщо не вважати раннього періоду, у вживанні не було ніяких зображень Атона, крім фігури сонячного диска з променями, що спрямовувались на землю, і кожний з яких завершувався долоною, що добродійно підносила ієрогліфічний символ життя... Стрижневою для нової віри була ідея про «життя згідно Маат». Цей важливий термін, перекладений по-різному — як «справедливість», «праведність» чи «істина», — позначав, насамперед, божественно впорядкований космічний порядок. У часи Середнього Царства він набув додаткового значення соціальної справедливості. Це погоджується з іншим спостереженням, відповідно до якого атонізм був скоріше інтелектуальною, ніж етичною релігією, як це можна бачити у Гімні Атому.

При усій своїй розробленості, цей напрям не зміг здобути схвалення і підтримки ні в кого, крім придворних і прихильників Ехнатона. Для єгипетського народу з незапам'ятних часів богом був сам фараон, і Ехнатон не прагнув тут що-небудь змінити. Тільки він і його родина мали привілей прямо поклонятися Атому; народ підносив свої молитви володарю, через якого Атон являв єгиптянам свої блага. Немає нічого дивного в тому, що настільки споглядальна й інтелектуальна доктрина виявилася незрозумілою простому народу, який або ігнорував, або прямо ненавидів її. Цей факт, помножений на повну відсутність толерантності, настільки істотно для синкретично налаштованих єгиптян, прирік атонізм на поразку. При співправителі й спадкоємці Енатона Семнехкарі, можливо, ще за життя першого, почався рух за примирення з культом Амона-Ра. Пройшло небагато часу, і атонізм був забутий, а єретик фараон Ехнатон був проклятий пізнішими поколіннями.

ГІМН АТОНУ

Перша строфа вихваляє блиск Атона, що сходе на небі. Ра, сонячний бог Геліополлю, ототожнюється з Атоном у сьомому рядку... Дві наступні строфи описують жахи п'ятми, коли Атона не має на небі, на противагу радощам дня, коли він повертається, щоб вилити свої благодійні промені на світ природи... П'ята і шоста строфи прославляють Атона як творця Всесвіту... У сьомій строфі Атон звеличується як всесвітній бог, що діє й підтримує весь народ... У восьмій строфі говориться про піклування Атона про чужоземні країни... Атон описується як творець часів року в наступній строфі.

«Ти сіяєш прекрасно на схилі неба.
Диск живий, початок життя!
Ти зійшов на східному схилі неба
І всю землю заповнив своєю красою.
Ти прекрасний, великий, світлозарний! Ти високо над землею!
Промені твої охоплюватимуть країни, до межі того, що створено тобою.
Ти, Ра, досягаєш меж.
Ти підкоряєш далекі землі сину, улюбленому тобою.

Ти далекий, але промені твої на землі.
Ти перед людьми [...] твій рух.
Ти заходиш на західному схилі неба —
І земля в мороці, на зразок захопленого смертю.
Сплять люди в будинках, і голови їх покриті.
І не бачить одне око іншого.
І вкрадене майно їх, сховане під узголів'ям їх, —
А вони не знають.
Лев виходить зі свого лігвища.
Змії жалять людей у мороці.
Коли приходить ніч і земля занурюється в мовчання.
Тому що створивший усе опустився на небокраї своєму.
Опромінюється земля, коли ти сходиш на небокраї:
Ти сяєш, як сонячний диск.
Ти розганяєш морок.
Щедро посилаючи промені свої.
І Обидві Землі просипаються, радіючи.
І піднімаються на ноги.
Ти розбудив їх — і вони омивають тіла свої, і беруть одяг свій.
Руки їх протягнуті до тебе, вони прославляють тебе,
Коли ти сіяєш над всією землею.
І трудяться вони, виконуючи свої роботи.
Худоба радується на лугах своїх,
Дерева і трави зеленіють.
Птахи вилітають із гнізд своїх,
крила їх славлять твою душу.
Усі тварини стрибають на ногах своїх.
Усе крилате літає на крилах своїх —
Усі оживають, коли опроміниш ти їх сяйвом своїм.
Суда пливуть на північ і на південь,
Усі шляхи відкриті, коли ти сяєш.
Риби в річці грають перед лицем твоїм.
Тому що промені твої проникають у глиб моря.
Ти твориш перлину в раковині, ти твориш насіння в чоловіку.
Ти даєш життя сину в чреві матері його.
Ти заспокоюєш дитя — і воно не плаче. —
Ти харчуєш його у в череві, ти даруєш подих тому, що ти створив,

У мить, коли виходить дитя з черева [...] день свого народження,
Ти отверзаєш уста його, ти створюєш усе, що потрібно йому.
Коли пташеня в яйці і почули голос його
Ти посилаєш йому подих крізь шкарлупу і даєш йому життя.
Ти призначашь йому термін розбити яйце.
І от він виходить з яйця, щоб подати голос у призначений тобою термін.
І він йде на лапках своїх, коли залишить своє яйце.
Про, як численне діє тобою і сховане від світу людей.
Бог єдиний, немає іншого, крім тебе!
Ти був один — і створив землю за бажанням серця твого,

Землю з людьми, худобою і усіма тваринами.
Які ступають ногами своїми вниз
І літають на крилах своїх угорі.
Чужоземні країни, Сирія, Куш, Єгипет, —
Кожній людині відведене тобою місце його.
Ти створюєш усе, що потрібно їм.
У кожного своя їжа і кожному відмірено час життя його.
Мови людей розрізняються між собою, несхожі й образи їх,
І колір шкіри їх, тому що відрізнув ти одну країну від іншої.
Ти створив Ніл у пеклі
І вивів його на землю за бажанням своїм, щоб продовжити життя
людей, —
Подібно тому як дарував ти їм життя, створивши їх для себе.
Про загальний Владика, стомлений працями своїми,
Владика всіх земель, що сходять заради них.
Диск сонця денного, великий, шанований!
Усі чужоземні, далекі країни створені тобою і живуть милістю
твоєю, —
Адже це ти дарував небесам їхній Ніл,
Щоб падав він додолу, —
І от на горах хвилі, подібні до хвиль морським.
І вони напоять поле кожного в місцевості його.
Як прекрасні приречення твої, владика вічності!
Ніл на небі — для чужоземців
І для диких тварин про чотири ноги.
А Ніл, що виходить із пекла, — для Землі Коханої.
Промені твої годують усі ріллі:
Ти сходиш — і вони живуть і цвітуть.
Ти установив хід часу, щоб знову й знову народжувалося
створене тобою, —
Зиму, щоб остудити ріллі свої, жару, щоб [...]
Ти створив далеке небо, щоб сходить на ньому.
Щоб бачити все, створене тобою.
Ти єдиний, ти сходиш в образі своєму,
Атон живий, сяючий і блискучий, далекий і близький!
Із себе, єдиного, дієш ти мільйони образів своїх:
Міста і селища, полючи і дороги і, Ріка споглядають тебе.
Кожне око спрямоване до тебе...
Ти в серці моєму, і немає іншого, що по знали тебе.
Крім сина твого Неферхепрура [Ехнатона],
Єдиного в Ра,
Ти даєш сину своєму досягнути приречення твої і міць твою.
Уся земля у владі твоєї десниці.
Тому що ти створив людей;
Ти сходиш — і вони живуть, заходиш — і вони вмирають.
Ти час їхнього життя, вони живуть у тобі.
До самого заходу твого всі очі звернені до
краси твоєї.

Зупиняються всі роботи, коли ти заходиш на захід:
Коли ж сходиш, те велиш процвітати [...] для царя.
Поспішають усі ноги з тих пір, як ти заснував земну твердинь.
Ти будиш усіх заради сина твого.
Вишедшого з плоті твоєї,
Для царя Верховного й Нижнього Єгипту, що живе правдою.
Владики Обох Земель, Неферхепрура, єдиного в Ра,
Сина Ра, що живе правдою. Владики вінців Ехнатона...».

ЕГИПЕТСЬКИЙ ПЕСИМІЗМ: СПІР ПРО САМОВБИВСТВО

До нас не дійшло ім'я автора «Спору» розчарованого у своїй душі». Текст зберігся на ієрархічному папірусі в Берлінському музеї, інші його редакції невідомі. Палеографи датують папірус часом Середнього Царства (бл. 2000—1740 до н.е.). Представляється ймовірно, що «Спір» був складений кількома століттями раніше, в Перший перехідний період (бл. 2280—2000 до н.е), як і «Повчання царя Мерикара», коли складності, які переживалися підштовхували людей до переоцінки релігійних і етичних переконань.

«Спір» написаний у формі діалога між безіменним героєм, який стомився від життя, та його душею. Герой говорить від першої особи і намагається переконати свою душу в бажаності самовбивства і смерті. Хід роздумів прослідкувати важко, місцями текст дуже темний, особливо в його першій половині, багаті притчами і метафорами, суть яких часто ховається від сучасного читача. Не здається неймовірним, що герой послідовно виступає на захист самовбивства, а душа настільки ж послідовно намагається його переконати, але текст настільки важкий, що інколи позиція душі не зрозуміла, і вчені по-різному інтерпретують зміст деяких її речей.

«Моя душа відкрила свої уста, щоб відповісти на сказане мною. Якщо ти пригадаєш похорони, то це сумна річ. Вони несуть сльози, наражають людину на сум. Вони витягують людину з дому і жбурляють на косогір. Ти ніколи не піднімешся, щоб побачити сонце. Покої, які будують із граніту і вирубають себе, в прекрасних пірамідах — коли побудовані стали богами, їх жертвні стели були зруйновані так само, як стели тих страждальців, що померли у стічній канаві. Не стало людини, і вода бере своє, як сонце, з яким розмовляють риби біля берегів річок. Послухайся мене.

Бо благо людині — слухати. Прямуй за задоволенням і забудь турботи...

Я відкрив свої уста, щоб відповісти на сказане нею.

Бачиш, ім'я моє ненависне

І смердюче, як пташиний послід

У літній полудень, коли палає небо...

Бачиш, ім'я моє ненависне

І смердюче, як очернити жінку перед чоловіком.

Бачиш ім'я моє ненависне

І смердюче як навіть непристойний

На отрока, чистого серця...

Кому мені відкритись сьогодні?

Брати безчесні,

Друзі охололи.

Кому мені відкритися сьогодні?

Жадібне серце,

На чуже заглядається кожний...

Кому мені відкритися сьогодні?
Худу мировлять повсюди,
Благо кругом сварки.
Кому мені відкритися сьогодні?
Злодію — довір'я,
Брата ворогом вважають.
Кому мені відкритися сьогодні?
Не пам'ятає минулого ніхто.
Добра ніхто не дочекається...
Кому мені відкритися сьогодні?
Опущені погляди,
Від братів обернуті обличчя.
Кому мені відкритися сьогодні?
В серцях запанувала користь.
Що толку — шукати в них опору?
Кому мені відкритися сьогодні?
Немає справедливих,
Земля віддана криводушним...
Кому мені відкритися сьогодні?
Тягар біди на плечах,
І немає задушевного друга.
Кому мені відкритися сьогодні?
Зло наповнило землю,
Немає йому ні кінця ні краю.
Мені смерть надається сьогодні
Зціленням хворого,
Виходом з полону страждання.
Мені смерть надається сьогодні
Благовонною міррою,
Сидіння в тіні парусу, повного вітру
Мені смерть надається сьогодні
Лотоса благоуханням,
Безтурботністю на березі сп'яніння,
Мені смерть надається сьогодні
Тореною дорогою,
Поверненням додому із походу.
Мені смерть надається сьогодні
Небес проясненням,
Осягненням істини прихованої.
Мені смерть надається сьогодні
Домом рідним
Після довгих років ув'язнення.
Воістину, хто перейде в загробне царство —
Буде живим божеством,
Яке творить відплату за зло
Воістину, хто прийде в загробне царство —
Буде в турі сонячній плисти,
Виливаючи звідти благодать, яку завгодно храмові.

Воістину, хто перейде в загробне царство —
Буде в числі мудреців, без перешкод
Розмовляючи з божественним Ра.

Ось що сказала мені моя душа: «Відречись від турботи, мій друг і брат. Здійсни приношення на жаровні і приліпись до життя, як я казала. Бажай мені тут і знехтуй Заходом, але бажай досягти Захід, коли твоє тіло попаде у землю, щоб я вознеслася, коли ти стомишся. Тоді давай разом побудуємо житло».

ПОСВЯЧЕННЯ В ТАЇНСТВА ІСІДИ (Апулей, «Метаморфози», XI, 1—26)

Апулей з Мадаври (Північна Африка) жив у II ст. н.е. Він був адвокатом, письменником і оратором. Його відомі «Метаморфози», що згодом одержали другу назву — «Золотий осел», — це роман в одинадцяти книгах, з ледь завуальованим апологетичним і автобіографічним змістом, повний чарівних новел (наприклад, «Купідон і Психея» IV, 8—VI; 24). Герой роману, Луцій, що виявляв нездорову цікавість до магії, випадково перетворився на віслюка. Повернення йому людської подоби з милосердя Ісиди і його посвята в її обряди утворюють кульмінацію твору. Вважається, що розповідь про це заснована на безпосередньому знайомстві з містеріями Ісиди.

Початок XI книги овіяний благими ознаками й атмосферою таємничості. Заснувши, Луцій проводить ніч на теплому піску на березі моря.

«Біля першої нічної стражи, раптово в трепеті прокинувшись, бачу я незвичайно яскраво сяючий повний диск блискучого місяця, який саме піднімається з морських хвиль. Мимоволі присвячений у німій таємниці глибокої ночі, знаючи, що панування верховної богині сягає особливо далеко й усім світом нашим править її промисел, що чудесні веління цього божественного світила надають руху не тільки домашнім і диким звірам, але, навіть і бездушним предметам, що всі тіла на землі, на небі, на морі то, згідно зростанню, збільшуються, то, відповідно її убуттву, зменшуються».

Луцій вирішує звернутися до Ісиди про рятування від ослиної шкіри, і богиня відповідає йому. У своїй молитві (§ 2) він називає її Царицею Небесною, Церерой, Прозерпиною, небесною Венерою.

«Виливши в такий спосіб душу в молитві, супроводжуваній жалібними криками, знову опускаюся я на колишнє місце, і стомлену душу мою обіймає сон. Але не встиг я остаточно зімкнути очі, як раптом із середини моря повільно піднімається божественний лик, самим богам вселюючий повагу. А потім, вийшовши помалу з безодні морської, променисте зображення всього тіла стало моїм поглядом. Спробую передати і вам чудове це явище, якщо не перешкодить мені розповіді бідність слів людських чи якщо саме божество не дасть мені багатий і рясний дарунок могутнього красномовства».

Насамперед густе довге волосся, непомітно на пасми розібрране, вільно й м'яко розсипалося по божественній шиї; саму верхівку оточував вінок із усіляких строкатих квітів, а саме посередині, над чолом, кругла пластинка випромінювала яскраве світло, немов дзеркало, чи скоріше, — вірна ознака богині Місяця. Ліворуч і праворуч коло завершували ті що ізвиваються, та ті що тягнуться нагору змії, а також хлібні колосся, які над усіма піднімалися, багатобарвна, з тонкого виссону, то білизна виблискуюча, то, як шафран, золотаво-жовта, то палаюча, як червона троянда. Але що більш всього вразило мій зір, так це чорний плащ, що відливав темним блиском. Оповивши навколо тіла і переходячи на спині з правого стегна на ліве плече, як римські тоги, він звисувався густими складками, а края були гарно обшиті бахромою. Уздовж облямівки і по всій по-

верхні плаща тут і там виткані були мерехтливі зірки, а серед них місяць випромінював полум'яне сяйво. Там же, де хвилями не спадало чудове це покривало, з усіх боків була вишита суцільна гірлянда з усіх квітів і плодів, які тільки існують. І в руках у неї були предмети, один на одний зовсім несхожі. У правій тримала вона мідний погremoк (*sistrum*), вузька основа якого, вигнута в кільце, перетиналася трьома маленькими паличками, і вони при струшуванні видавали всі разом пронизливий дзенькіт. На лівій же руці висіла золота чаша у виді човника, на ручці якої, з лицьового боку, високо піднімав голову з під непомірно роздутою шиєю. Запашні стопи взуті в сандалії, зроблені з переможних пальмових листів. У такому-то вигляді, у такім оздобленні, дихаючи ароматами Аравії Щасливої, удостоїла вона мене божественним віщанням:

— От я перед тобою, Луцій, твоїми торкнута благаннями, мати природи, пані всіх стихій, споконвічне породження часів, вища з божеств, володарка душ покійних, перша серед небожителів, єдиний образ усіх богів і богинь, помаху якої підвласні небес блакитний звід, моря цілющі дуновен'я, пекла жалюгідна безмовність. Єдину володарку [*pumen unicum*], шанує мене під різноманітними видами, різними обрядами, під різними іменами весь всесвіт... багаті древньою вченістю єгиптяни поважають мене так, як повинно, називаючи моїм дійсним ім'ям — царственою Ісідою».

ЕГИПЕТСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ МИСЛИТЕЛЬ: ПОВЧАННЯ МЕРИКАРА

Уривок, що наводиться нижче, взятий із твору, який був складений єгипетським фараоном для свого сина Мерикара, що став його спадкоємцем на троні. Вони жили в період смуту і безвладдя, що відомий як Перший Перехідний Період, який настав за падінням Древнього Царства (бл. 2280 до н.е.) і передуючий підйому Середнього Царства (бл. 2000 до н.е.). Таким чином, повчання Мерикара були складені в часи насильства й інтриг, і саме в цьому контексті їх варто тлумачити і розуміти.

На так званому Ленінградському папірусі (єдиному, на якому цілком збереглася ця частина тексту) перші речення обох абзаців написані червоним чорнилом. Заголовні літери використовуються для відтворення цих підзаголовків.

«Утішай плачучого і не пригнобляй удовицю. Не виганяй сина з володінь його батька. Не заподіюй шкоди чиновникам з поваги до їхніх посад. Остерігайся карати помилково. Не убивай: це нічого тобі не додасть. Тілесні покарання накладай обачно — тоді ця країна буде мирною — за винятком заколотника, коли його задуми виявлені, тому що Бог знає підступництво серця і стягне за його гріхи кров'ю. Лагідна людина... Не убивай того, чиї добрі задатки тобі відомі, з ким ти декламував написане і читав описи... Душа йде в те місце, що ти знаєш: вона не може відхилитися від учорашніх шляхів, і ніяке чаклунство не зіб'є її. Вона йде до тих, що дають їй воду».

АФРИКАНСЬКА ЛЕГЕНДА ПРО СТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ

Легенда про створення людства з глини існувала у народу шиллук, який жив на Білому Нілі. Легенда дотепно пояснює походження кольорів шкіри представників різних рас розходженням у кольорах глини, з якої вони були виліплені.

Вони говорять, що творець Іуок виліпив усіх людей із землі; займаючись справами, він бродив по світі. У країні білих він знайшов чисту білу землю чи пісок, і з нього він створив білих. Потім він прийшов у Єгипет і з нільського мулу зробив червоних, чи коричневих, людей. Нарешті він прийшов у край ши-цибуль і, знайшовши там чорну землю, створив з неї чорношкірих.

Він ліпив людей от яким способом. Він брав грудку землі й говорив про себе: «Я створю людину, але вона повинна вміти ходити, бігати, працювати на полях, так що я дам їй дві довгих ноги, як фламінго». Потім він знову звертався до себе: «Людина повинна вміти обробляти своє просо, так що я дам їй дві руки, щоб одна тримала мотику, а інша виривала бур'яни». Він дав йому дві руки і знову подумав: «Людина повинна бачити своє просо, отже я дам їй очі». Сказано — зроблено. Потім він подумав про себе: «Людина повинна їсти своє просо, так що я дам їй рот». І він дав їй рот. Після цього він подумав про себе: «Людина повинна танцювати, говорити, пекти і кричати, і для цього в неї повинна бути мова». І він дав їй мову. Нарешті, божество сказало собі: «Людина повинна чути звук танцю і мову великих людей, і для цього їй потрібні два вуха». Так він дав їй два вуха і відправив у світ зроблену людину.

ЕГИПЕТСЬКА КОСМОГОНІЯ Й ТЕОГОНІЯ

Нижче наведений уривок узятий з досить пізнього тексту, що зберіг, утім, матеріал, що відноситься до раннього періоду.

Виникнувши, Володар Усього говорить: «Я виник як Хефрі (тобто Що Стає). Коли я виник, виникли істоти, всі істоти виникли після того, як я з'явився. Численні, що з'явилися, ті, що вийшли з мого рота, коли не було ще неба, коли не існувала земля, коли не були створені в цьому місці ні хробаки, ні змії. Стомлений, я був прив'язаний до них у Водяній Безодні. Мені було ніде стояти. Я задумався в серце, я замислив у собі, я відокремив усі форми, перш ніж викинув Шу, перш ніж виплюнув Тефнут, перш ніж будь-яка інша річ, що знаходилася в мені, з'явилася. Потім я замислив у своєму серці, і багато форм істот виникли як форми дітей, як форми їхніх дітей. Я замислив рукою, я з'єднався зі своєю рукою, я вилив зі свого рота. Я викинув Шу, я виплюнув Тефнут. Їх зростив мій батько Водяна Безодня, і моя зіниця пішла за ними (?), поки вони віддалялися від мене. Я став одним богом, у мені більше не було трьох богів. Коли я виник у цій землі, Шу і Тефнут зраділи у Водяній Безодні, де вони знаходилися. Потім вони принесли із собою мою зіницю. З'єднавши свої члени, я заплакав над ними, і люди виникли зі сліз, що текли в мене із зіниці. Потім моя зіниця розгнівалася, повернувши і знайшовши, що на її місце я вмістив іншу, що я замінив її Сяючою Зіницею. Тоді я знайшов більш високе місце для неї в себе на чолі, і коли вона почала правити всією країною, її лють упала на квітник (?) і я замінив те, що вона винищила. Я вийшов із квітника. Я створив усіх зміїв і все, що виникло разом з ними. Шу і Тефнут явили на світ Геба і Нут; Геб і Нут явили на світ з одного тіла Осіріса, Гора Безокого, Сета, Ісиду і Нефтиду. Їхні діти численні в цій країні».

Розділ 8

Релігії народів Малої Азії та Східного Середземномор'я

ХЕТСЬКА РЕЛІГІЯ

З III тис. до н.е. і до кінця VIII ст. до н.е. племена центральної частини Малої Азії (хурити, хети, несити, лувійці та ін.) становили державу Мітанні та Хетське царство. Майже шістьсот років воно було деспотією, поширюючи свою владу на північно-східне узбережжя Середземного моря, Кіпр, Сирію, Мітанні, верхів'я Євфрату, ведучи боротьбу із сильними державами того часу — Єгиптом і Ассирією.

Ієрархічність державної влади забезпечувала необмеженість влади царя, якого отожднювали з богом. Він був і головним жерцем. Проте хетський пантеон богів був політеїстичним. Історикам відомо не більше десятої частини імен цих богів, серед яких є ассирійські, вавилонські, шумерські. В Мітанні поклонялися навіть індійським божествам Мітрі, Варні та Індрі.

Найголовніші з них — бог громовиці з міста Хаттаусас, його дружина — богиня Сонця (ім'я невідоме), сини — боги громовиці. Відомі також космічний бог Тешуб і його дружина Хепа, від імені якої пішло ім'я першої біблійної жінки Єви. Один з хетських богів Як був, мабуть, попередником бога давніх ізраїльтян — Ягве.

З об'єднанням країни в середині XVII ст. до н.е. бог Тешуб став загальнодержавним. Його символами була двосічна сокира і двоголовий орел, що через Візантію потрапив аж до Русі. Існував у хетів культ Великої матері — богині родючості Кібели (Ма, Рея) і культ молодого бога родючості Аттіса.

З виникненням біль-менш економічно і політично самостійних областей в їх адміністративних центрах зводили храми на честь божеств, яких вважали покровителями і володарями цих земель. Господарська система уподібнювалася до храмового господарства. Храм був власником рабів, худоби, знарядь праці.

Хети приділяли особливу увагу поховальному культу своїх царів, спеціально споруджували особливі храми («Кам'яні будинки»), які згодом ставали культовими центрами.

В їх релігії чітко окреслилося спільне для всіх релігій синтезування місцевих племінних культів у єдиний державний культ Тешуба. Зміцнення офіційної релігії підтримувала держава, інші культу переслідувала. Так, друга таблиця хетських законів містить положення: «Якщо вільний вб'є змію і мовить ім'я «іншого» (йдеться про іншого бога), то він мусить дати 1 міну срібла, якщо це раб — то він повинен умерти».

Держава хетів була третьою великою державою давнього світу поряд з Єгиптом і Вавилонією. Однак хети зникли з історичних анналів. У Біблії є згадка про них: цар Давид спокусив жінку хета Урія і нажив з нею сина, який став царем Соломоном. Йдеться про хетів у першій та четвертій книгах Мойсея.

На початку XII ст. до н.е. держава хетів була підкорена ассирійцям. Хетські культура й релігія були асимільовані ассирійською культурою.

ФРИГІЙСЬКА РЕЛІГІЯ

У північно-західній частині Малої Азії у II тис. до н.е. оселилися племена фригійців, які, за переказами, у XIII ст. до н.е. брали участь у легендарній Троянській війні. Цілком достовірна їх участь у розгромі Хетської держави. В X—VIII ст. до н.е. відбулося піднесення Фригійського царства, засновником якого вважають царя Гордія. Розквіту воно набуло за царя Мідаса (738—696 до н.е.). Це була економічно міцна держава, недарма ж існувала легенда, що від дотику руки Мідаса все навколо перетворювалося на золото. Мідас позбувся чар, скупавшись у річці Пантол, яка відтоді стала золотоносою. Міфи змальовують Мідаса невігласом, який узався судити музичне змагання бога Пана з Аполлоном. Він присудив перемогу Панові, за це Аполлон «нагородив» його осячними вухами, які він змушений був ховати під фригійським ковпаком.

Розквіт Фригії насправді пов'язаний з монополією на виробництво заліза в період «залізного віку». Фригія встановила своє панування на Егейському морі. Але вже в VII ст. до н.е. потрапила під владу Лідії, а потім — Персії, остаточно втративши свою державність.

Дехто з учених вважає фригійську мову спорідненою з вірменською, а фригійську релігію — з релігією давніх вірмен.

Основою віровчення фригійської релігії є культ Великої матері — богині Кібели і молодого бога Аттіса, який то вмирав, то воскресав. Цей культ побутував і в хетів. Але фригійці надали йому своєрідного соціально-економічного і політичного забарвлення. У той час царська верхівка, остерігаючись міцніючої влади чиновництва, що намагалось утвердити спадковість своїх чинів і багатств, вдавалася до заміщення посад вищих чиновників, писців, воєначальників євнухами, які мали безумовні переваги в освіті. Вищі чиновники і жреці, будучи євнухами, вимагали ідеологічного виправдання свого становища. Так утвердився міф про Аттіса, який, щоб уникнути домагань своєї матері, піддав себе каструванню і вмер під своїм священним деревом — сосною. Але богиня, яка покохала Аттіса, домоглася воскресіння його. Цим подіям були присвячені особливі весняні свята, які ще у хетів належали до державного культу. У фригійському культі теж були поширені оргістичні обряди та самокастрування жерців, які присвячували себе богам Аттісові, звільняючись від пристрастей, що, на їхню думку, завдають шкоди людству і знешчінюють мораль. Пошуки шляхів морального удосконалення, навіть у такий дивний спосіб, були одним з нових аспектів релігійного розвитку.

СИРІЙСЬКО-ФІНІКІЙСЬКА РЕЛІГІЯ

Східне Середземномор'я розташоване в дуже сприятливих природно-кліматичних умовах. Це визначило розвиток землеробства, тваринництва, ремесел. У Сирії й Фінікії динамічно розвивалися духовні процеси, зокрема у сфері культури і релігії. Давні сирійці разом з фінікійцями сформуливали стійке семантичне етнічне утворення зі спільною культурою і спорідненими релігіями.

На півночі Сирійської пустелі в другій половині III тис. до н.е. проживали племена хананеїв і амореїв. Вони створили кілька невеликих міст-держав: Алах, Ебла, Халєб, Кадеш та ін. Ці землі весь час були об'єктом загарбання, що, безумовно, позначилося на сирійській культурі. У період розширення арабського халіфату в VII ст. н.е. Сирія якийсь час була центром цієї держави, а місто Дамаск — його столицею.

Фінікія — територія між Середземним морем і Ліванським хребтом. Приблизно в V—IV тис. до н.е. тут оселилися чужинці з берегів Егіптейського моря, хоч деякі дослідники вважають, що вони були корінними жителями. Цих людей звали фінікійцями. Вони побудували в II тис. до н.е. міста Угарит, Сидон, Бібл та інші, які були центрами торгівлі, бо знаходилися на перетині торговельних шляхів. Фінікія стала майстернею цих місць. Тут набули розвитку обробка металу, виготовлення скла, фарбованих тканин, будівництво весельних кораблів. Але основою господарства були хліборобство і садівництво. Швидко поширилося рабство, причому в найжорстокішій формі. Фінікійці вели активну работоргівлю. З початку II тис. до н.е. до XII ст. до н.е. Фінікія перебувала під владою Давнього Єгипту.

У X—IX ст. до н.е. особливого розвитку досягло місто Тир. Тирські купці освоювали важливі морські шляхи, особливо на заході Середземномор'я, що започаткувало колонізацію Кіпру, узбережжя Егейського моря, островів Сицилії, Сардинії та інших земель. У 825 р. до н.е. фінікійці заснували місто Карфаген, яке згодом стало центром могутньої держави.

Релігія сирійців і фінікійців утворилася з їх первісних вірувань і спершу була звичайною родоплемінною релігією. Кожне місто-держава мало власного головного бога, були також другорядні боги. В кожному місті стояв храм свого бога, зображення якого було головним фетишем. Могутня корпорація жерців храму відігравали значну роль у політичному і суспільному житті міста. Храми одержували щедрі пожертвування і мали колосальні багатства. Аж до III ст. до н.е. тут існували людські жертвопринесення через спалювання перед ідолом чи в його металевому череві. В історичних пам'ятках збереглася згадка про фінікійського бога Молоха, якому приносили в жертву дітей. Мабуть, ніде культ богів не досягав такої жорстокості, як у фінікійських містах.

Молох фінікійян — засновник держави, він — винахідник мореплавства і пурпуру (фарбувальної речовини червонувато-фіолетового кольору, яку добували з моллюска і застосовували для фарбування одягу), перший цар. Коли фінікійці збиралися освоювати нові землі, обов'язково зверталися до Молоха за схваленням. Молох — грізний правитель, якому не можна суперечити, сила держави, бог, до якого небезпечно наближатися. Він — джерело життя, але він його і руйнує. Жреці Молоха — безшлюбні, жриці — незаймані. Незвичайні боги, вважалось, вимагали незвичайних жертв — людських.

Фінікійські боги були антропоморфічні (людиноподібні), хоч нагадували й тварин, особливо биків. Це свідчило про те, що їх предки займалися скотарством, а самі вони вийшли з пустелі.

ХАЛДЕЙСЬКА РЕЛІГІЯ

На початку I тисячоліття до н.е. між південними частинами Чорного і Каспійського морів, на південь від Кавказького хребта розташувалася могутня держава Урарту. Ще наприкінці II тис. до н.е. існували міста-держави; найважливішими серед яких були Муцацир (центр культу бога Халді) і Тушпа (центр культу бога сонця Шівіні). Внаслідок їх об'єднання утворилася держава із столицею в м. Тушпа.

У IX—VI ст. до н.е. царство Урарту займало усе Вірменське нагір'я, Північну Сирію, північні райони Дворіччя і значну частину Закавказзя. Це була типова східна деспотія з общинним способом виробництва. Застосовувалася тут рабська праця. Під час загарбницьких походів (здебільшого переможних) полонених чоловіків знищували, залишали тільки хлопчиків і жінок. Більшість з них перетворювали на рабів, декого

вводили до общини. Особливого розвитку Урарту досягає за царів Менуа (прибл. 810—781 до н.е.) та Аргішті I (786—764 до н.е.). У цей час замість культу багатьох богів примусово утверджують культ бога Халді. Встановлюється загальнодержавна система принесення жертв. Муцаирський храм бога Халді стає головним державним храмом, у якому коронували урартських царів. Там зберігалися і царські скарби. Існували й менші храми, святилища на честь бога Халді («врата бога Халді»), які обслуговували жреці.

У культі бога Халді значне місце відводилося магії. Жерці (халдейські мудреці) на весь схід славилися ворожінням та віщуванням. Вони займалися й астрологією. Віруючих у бога Халді називали халдеями чи халдами, а їх релігію — халдейською.

На початку VI ст. н.е. Урарту, як і Ассирія, була завойована мідянами.

МЕСОПОТАМСЬКА РЕЛІГІЯ

Початок месопотамській цивілізації (Давнього Дворіччя — регіону між ріками Тигр і Євфрат) поклали шумери (народ, який жив у Південній Месопотамії в IV—II тис. до н.е. і створив державу Шумер). Головними в їхньому пантеоні богів вважали бога неба Ан і богиню землі Ки, що породили могутнього бога повітря Енлиля і бога води Еа (Енки). В Месопотамії з безліччю її державних утворень, що змінювали одне одного (Шумер, Аккад, Ассирія, Вавилонія), не було централізованих деспотів. І це позначилося на релігійній системі. Через порівняно невисокий рівень централізації політичної влади і відповідно обожнювання правителя легко співіснували багато богів, з присвяченими їм храмами і жерцями.

Месопотамська релігія — це релігія зірок, оскільки божества уособлювали стихійні сили природи й ототожнювалися із зірками та планетами. Великі боги На-ннар (аккадською Син), Уту (Шамаш) та Інанна (Іштар), втілені в Місяці, Сонці та Венері за уявленнями, панували над усім зодіаком. Наприклад, Бога Сина зображали у вигляді бика, що пасеться на зоряному пасовищі. Інанна була богинею кохання і плодючості, бог Нергал (планета Неро) відповідав за війни, хвороби та смерть, а верховного вавилонського бога Мардука ототожнювали з планетою Юпітер. Усе це спричинило розквіт астрології в Месопотамії.

Релігійному мисленню мешканців країни був властивий дуалізм: чітко простежувалися два начала — життя і смерть, царство неба, землі й підземне царство померлих. Але не завжди протиставлялися, бо буття землеробів з культом родючості, регулярна зміна пір року, з почерговим оживанням та сном природи зумовлювали їх уявлення про тісний і взаємозалежний зв'язок між життям і смертю, вмиранням і воскресінням. Цю закономірність природи втілювали в собі безсмертні боги. Одним з основних у месопотамців був міф про смерть і воскресіння Думузи (вавилонський Туммуз) — бога вічно живої природи.

Пантеон месопотамських богів мав свою ієрархію. З кінця III тис. до н.е. на першому місці перебувала космічна трійця (Ану, Енлиль, Еа) та астрономічна група (Син, Шамаш та Іштар, Адад).

В ієрархії богів першим є Ану — цар богів, неба, країн і покровитель царів. Він — верховний бог, але дещо пасивний і не дуже доброзичливий. Центром його культу було знамените старовинне місто Урук з його ансамблем святинь Еанна («будинок неба»). Енлиля з самого початку вважали богом землі й головним богом шумерів. Щороку сьомого місяця він промовляв устами жерців у своєму священному місті Ниппур слова настанови для царя і країни. За царя Хаммурапі Енлиль втратив популярність, поступившись місцем богу Мардуку. Бог Еа (бог води) вважався найвідомішим богом-творцем: створив людину і ставився до неї доброзичливо. Як бог мудрості, він дав людству засади науки та хліборобства, був покровителем ремесел, мистецтва та співу. Вважалось, що Еа знає всі таємниці та передбачає майбутнє; значуща його роль в магії, бо вода є чарівним засобом очищення. Центром культу Еа було місто Еріду.

Патеон богів відповідав уявленням месопотамців про структуру космосу. За легендами про створення світу, земля побудована на зразок неба. Зодіак — земне царство на небі, де живуть боги і відкриває себе людям в образі семи великих світів. Весь Всесвіт поділено на три царства: Ану владарює над небесним світом, Енлиль — над земним, Еа — водним. Ану, Енлиль (аккадський Бел) та Еа утворюють панівну над світом тріаду, а управління зодіаком вони доручили трьом головним світилам: Сину, Шумашу та Іштар (Сонцю, Місяцю і Венері). Четвертою важливою частиною Всесвіту є підземний світ («світ померлих»), звідки немає вороття; там владарювали богиня Ерешкігаль і бог Нергал. Цей володар посилав нещастя і дарував життя, вважався справедливим суддею. Пізніше його ототожнювали з богом Сонця.

Уявлення про походження та існування світу покладено в основу різноманітних легенд та міфів. На них теж позначилася шумерська культура (III тис. до н.е.). Відома аккадська епопея «Енума елиш» (дослівно — «Коли вгорі»; так починається перший рядок поеми) виникла із злиття спершу незалежних міфів про виникнення богів, про перемогу бога Еа над Апсу (первинним хаосом), про створення світу; містить гімн на честь Мардука та його 50 імен. Згідно з іншими легендами та переказами, роль творця часто належить богині-матері, яку називають по-різному (Аруру, Мами, Нинту), інколи богам Еа. Людину створюють з глини і божественної крові, тобто вона має божественне начало. Боги є справедливими і водночас жорстокими, тому людина повинна служити їм зі страхом, покорюю і довірою. Передусім вона мусить утримувати богів і робити приємним їхнє життя, за це вона може сподіватися на допомогу від них. Взаємозв'язок богів та людини виявляється в жертвопринесеннях, молитвах, у функціонуванні храмів.

У месопотамській філософії релігії особливе місце відведено проблемі долі, безсмертя людини. Потойбічне життя відіграє незначну роль. Вавилонянин молився про земні блага, смерть жахала його. Дух померлого, за уявленнями, потрапляв у підземний світ, темне царство божественного подружжя Нергала та Ерешкігаль. Царство померлих сумне, світло туди не проникає, а довкола — лише жалюгідне життя тіній. Жахливіше від перебування в царстві тіней — залишитися не похованим. Не можна завдати ворогу жорстокішого страждання, ніж відмовити йому в похованні або сплюндрувати його могилу; ніде не знайде спокою той, хто не знайшов його в могилі.

Підземне царство мертвих уявлялось великим містом з величезним палацом; сім стін оточують велику в'язницю, звідки нема вороття. Тільки інколи дух померлої людини за згодою бога або тікаючи повертається у світ земний у вигляді марева, щоб лякати людей, які не піклувалися про нього. Долі людей після смерті неоднакові: щасливі в тих, хто славетно загинув в бою і був з честю похований; добре померлому, спадкоємці якого піклуються про небіжчика. У вавилонян існувало також уявлення про рай (острів щасливих), розташований у гирлі ріки, де живуть ті, хто отримав безсмертя.

Помітну роль у релігії народів Двोरіччя відігравали вірування про нижчих духів, здебільшого злих та згубних. Це духи землі, повітря, води — Аннунаки та Ігігі — уособлення хвороб і нещастя. Для боротьби з ними жреці складали безліч заклинань. Найнебезпечнішими вважали «сім духів безодні» — винуватців усіх хвороб. У заклинаннях перелічували їхні імена та вчинки. Заклинання свідчать не тільки про характер вірувань, а й про високий рівень риторики: «Семеро їх, в підземній безодні семеро їх... В надрах підземних безодні вирощені вони, ані чоловічої вони статі, ані жіночої... Вони — руйнівні вітри, жінок вони не беруть, дітей не народжують, жалю та співчуття вони не знають, молитов і прохань вони не чують... Вони — вигодовані на горах коні, ворогують вони з Еа, сильні серед богів вони, стають на шляху, приносять горе в дорозі. Злі вони, злі вони... Семеро їх, семеро їх і ще раз семеро їх...»

Для захисту від злих духів (демонів), крім числених заклинань, широко використовували амулети-апотропеї (обереги): зображення злого демона в настільки мерзотному вигляді, що, побачивши його, демон повинен був з жахом утекти. Практикували й різноманітні магичні обряди. Відомі обряди лікувальної, застережної, злочинної та військової магії. Лікувальну магію застосовували разом з народною медициною, тому в рецептах, що збереглися, нелегко відокремити одне від іншого, але в деяких випадках магія простежується чітко. Ось приклад магичного рецепта проти хвороби очей: «...з чорної вовни, з білої вовни з цієї сторони ти випрядеш; сім і сім вузлів ти зав'яжеш; заклинання ти прочитаєш; вузол з чорної вовни ти прив'яжеш на хворе око, вузол з білої вовни ти прив'яжеш на здорове око...»

У Вавилоні й Ассирії здавна розвивалося мистецтво передбачення (мантіка), що становило собою спілкування людини з божеством. Вважалося, що часто боги підказували людині розвиток подій у майбутньому, а вона повинна була звертатися до них через жерців, молитви і жертвопринесення. Побутувала й думка, що боги відкривали завісу майбутнього вустами безумця або жерця, який перебував в екстазі. Велику увагу приділяли снам, особливо сновидінням святих, в священному місці: в них або з'являлося божество, або подавало деякі знаки, які потрібно було розтлумачити. Вавилонське мистецтво передбачення мало великий вплив на інші народи (ворожба на печінці). В епоху еллінізму «халдей» означало те саме, що й «астролог» або «волхв».

Вавилоняни зверталися до бога й тоді, коли в судовому процесі необхідно було з'ясувати істину, коли неможливо було вирішити спір між сторонами. Тоді часто вимагали складення присяги, за неправдивість якої ображений бог покарає винуватця.

З об'єднанням общин і утворенням перших держав в Месопотамії формується клас жерців, яких вважали посередниками між богами і людьми, вчителями, оскільки будь-яке знання тлумачилось як релігійне одкровення. Вони були й хранителями священної літератури, оскільки дар творіння мистецтва, як вважалося, божественного походження. Жреці служили в храмах, що мали значні багатства, і становили впливовий суспільний прошарок. Походили вони із знатних родів, успадковуючи свій титул. Зовнішність їх мала бути бездоганною, навіть щодо зросту й ваги.

Певні функції перебирали на себе й жриці, а також храмові прислужниці. Багато з них були пов'язані з культом богині кохання Іштар, практикували храмову проституцію і брали участь в оргієстичних культах. Іштар служили й жреці-євнухи, які носили жіноче вбрання та виконували жіночі танці. Культ був строго регламентований і влаштовувався в храмах. Вавилонські храми здебільшого нагадували східчасті башти, що й породило біблійну легенду про спорудження Вавилонської вежі.

Жреці возносили молитви сонячним богам і водночас будували обсерваторію, щоб спостерігати за Сонцем, обчислювати його траєкторію і моменти затемнення; сповідували певні етичні норми і плели політичні інтриги; викладали в храмових школах божественні правила і складали власні правила арифметики, рівнянь геометрії; розвивали право та правознавство й порушували закони для досягнення своєї мети.

Під час культового святкування нового року цар повинен був ставити навколішки перед статуєю бога Мардука за розпорядженнями головного жерця, який відбирав у нього знаки царської влади, бив по щоках, шарпав за волосся, а той покійно розповідав про свою безневинність і любов до богів.

Центром релігійного життя і водночас економічним та науковим утворенням був храм. Навколо нього концентрувалися різноманітні жрецькі братства, що виконували й певні світські функції. Жрець, живучи на території храму, харчувався пожертвуваннями

(«дарами для богів»), мав право на власне майно. Храм як помешкання богів був відтворенням небесного світу. На його стінах зображували головне божество храму та інших богів. У храми приносили дари і виконували обряди жертвопринесення. Поряд з храмом будували вежу з трьома уступами (зикурат) — уособлення потрійного Космосу. Сім поверхів відтворюють послідовність небесних східців семи планетних сфер; знизу вгору кольори її поверхні чергувалися у такому порядку: чорний (Сатурн), темно-червоний (Юпітер), світло-червоний (Марс), золотий (Сонце), було-жовтий (Венера), синій (Меркурій), срібний (Місяць).

Міфологія Дворіччя складається з космогонічних сюжетів про створення Землі та її мешканців, легенд про подвиги героїв (передусім Гільгамеша), розповіді про великий потоп, головним героєм якої є цар Утнапиштим («він бачив життя»). У кінці розповіді він бере ім'я Атрахасис («дуже розумний»). Утнапиштим розповідає Гільгамешу, що на раді богів за пропозицією Бела (володаря землі) вирішено було влаштувати потоп, щоб покарати за гріхи жителів легендарного міста Сурупак. Через сновидіння Еа (бог океану) без відома інших богів видає Утнапиштиму їхнє рішення; цар будує ковчег, навантажує його всіляким добром, приводить тварин і з майстрами, що будували ковчег, та з родиною замикається в ньому. Жителям Сурупака свою дивну поведінку пояснює тим, що начебто Бел гнівається на нього і тому він мусить жити у бога Еа. Їм він обіцяє благотворний дощ, який пошлють боги як благословення.

Шість днів і шість ночей тривав потоп. Усі люди загинули. Після цього настає спокій, і тоді, на сьомий день, Утнапиштим відкриває люк ковчегу і через нього випускає спочатку голуба, потім ластівку. Однак вони повертаються, бо їм ніде сісти. Посланий після них ворон не вертається, тоді цар і всі мешканці ковчегу виходять назовні. На вершині гори, де перед цим зупинився ковчег, Утнапиштим вчиняє жертвопринесення. Боги, вдихаючи запах, кружляють у танці. Іншар піднімає коштовне намисто, подароване їй Ану (можливо, це веселка) в урочистій клятві, що вона ніколи не забуде цих днів. Бел побачив, що одна родина врятувалася. Рятівником міг бути лише Еа. Але той заспокоює Бела, стверджуючи, що потрібно карати тільки грішників. Тоді Бел благословляє Утнапиштіма і його дружину, даруючи їм безсмертя. Фрагменти шумерських оповідань у деталях нагадують біблійну легенду про Ноя.

Однак не всі аспекти життя, не вся система ідей та інститутів Давнього Дворіччя були зумовлені релігійними уявленнями. Наприклад, тексти законів царя Хаммурапі переконують, що на норми права вони не впливали. Певних успіхів народи Месопотамії досягли в науковому пізнанні світу. Особливо помітні досягнення вавилонської математики, яка виникла з практичних потреб виміру площі ланів, спорудження каналів і різноманітних будинків. Вавилонці спостерігали за рухом небесних тіл, занотовуючи дані спостережень за Сонцем, Місяцем, розташування планет. Так виникла вавилонська математична астрономія, яка не поступалася європейській в епоху раннього Відродження.

Релігійна система не була тотальною, не монополізовувала духовне життя. Вона залишала місце для поглядів, вчинків і дій, не пов'язаних з релігією, що могло вплинути на характер релігійних уявлень народів Східного Середземномор'я — племен Сирії та Фінікії. Можливо, це відіграло певну роль у зародженні вільнодумства в античності. Більшість магічних діянь тієї епохи вплинуло на культуру багатьох народів як в просторі, так і в часі. Дотепер зберігає популярність у світі елемент месопотамської релігійної системи — астрологія.

МЕСОПОТАМСЬКІ СВЯЩЕННІ ТЕКСТИ

СПОС ПРО ГІЛЬГАМЕША

«Понурившись, пішов він до батька, Аншару.
Ніби к Тамат, до нього звернувся:
«Не достатньо моєї руки, щоб зкорити тебе».
Нічого не кажучи, Аншар спрямував погляд в землю,
Хмурячись і головою качаючи перед Ейя.
Всі Ануннаки зібрались в тому місці:
Щільно зжавши губи, сиділи мовчки.
«Жоден з богів (думали вони) не може піти на битву і,
Зіткнувшись з Тіамат, втікати живим».
Володар Аншар, батько всіх богів, підвівся, величним.
І, подумавши в серці своєму, сказав Ануннакам:
«Той, чия сила могутня, буде нашим месником,
ярйй в бійці, Мардук відважний!»

[Ейя повідомляє Мардуку про задуми Аншара і радить йому сміливо постати перед Аншаром. Мардук підкоряється, і Аншар побачивши сміливця негайно вгамовує свій гнів].

«Аншар, не мовчи: широко розчини свої губи.
Я піду і виконаю бажання твого серця...
Хто той герой, що підступає до тебе з бійкою?
Це лише Тіамат, жінка, на тебе ополчилась!
О мій батьку-творець, радуйся і ликуй;
Скоро ти будеш попирати вию Тіамат!...
Син мій, знаючий всю примудрість,
Вгамуй Тіамат своїм святим закланням.
Поспішай з всіх сил на колісниці бурь.
Вони не прогонять тебе від неї! Зверни їх на втечу!»
Володар вигукнув при слові батька,
Серце заплигало від радощів, він сказав батьку:
«Творець богів, доля великих богів,
Якщо мені, твоєму меснику, і насправді доведеться
Перемогти Тіамат і врятувати вам життя,
Скликай зібрання, проголоси долі моєї зверхність.
Коли всі разом у Убшукінне ви посядете, радуючись,
Нехай не твоє, а моє слово визначає долі.
Незмінним буде те, що я створю.
Веління моїх губ буде невідмінно і непорушно».

[Аншар готовий прийняти умови Мардука. Він посилає свого радника Гагу до ще більш старого покоління богів — Лахму і Лахаму. Газі доручено виказати всі обставини і запросити богів зібратись на бенкет для затвердження постанов Мардука.]

Почувши це, голосно вигукнув Лахму і Лахаму,
Всі Йігі завили від горя:
«Як дивно, що вони прийняли це рішення!

Нам не зрозуміти діянь Тіамат!»
Вони приготувались вирушити в дорогу,
Всі величні боги, котрі вирішують долі.
Вони проходили перед обличчям Аншара, наповнюючи Убшукінну.
Вони цілували один одного в зібранні.
Вони спілкувались, розсівшись на бенкеті.
Вони їли святковий хліб, коштували вино,
Зволожували свої трубки для пиття солодким хмелем.
Від міцного пиття їх тіла розбухали.
Вони міцніли духом, поки тіла їх слабшали.
Мардуку, меснику за них, вони визначили долі.
Вони звели для нього царський трон.
Перед своїми батьками він посів, очоливши зібрання.
«Ти — почесніший з великих богів,
Твої постанови не подолати, твоя влада — Ану.
Ти, Мурдук, почесніший з великих богів.

...

Ми дарували тобі царську владу над усім всесвітом.
Коли ти будеш посідати в зібранні, твоє слово буде головним.
Твоя зброя не підведе — вона зітре на порох твоїх ворогів!
О господар, помилуй життя того, хто довірився тобі,
Але вичерпай життя бога, який вхопився за зло».
Помістивши у гушавині своїх рядів шматок тканини.
Вони звернулись до Мардука, свого першородного:
«Господар, воістину твоя постанова — перше у богів.
Волій зникнути або з'явитись — і буде.
Розкрий вуста і тканина зникне.
Заговори знову і вона з'явиться!»
При слові з його вуст тканина зникла.
Він заговорив знову, і тканина знову опинилася на місці.
Коли боги, його батьки, побачили плід його слова,
Вони з радістю йому поклонились: «Мардук — цар!»
Вони вручили йому скіпітер, трон і палю;
Вони ввірили йому незрівнянну зброю, відбиваючу ворогів.
Затвердивши так долю Бела, боги, його батьки,
Вивели його на шлях успіху і досягнення.
Він зробив лук, визначивши його своєю зброєю,
Приладнав стрілу, натягнув тятиву.
Він створив булаву, схопив її рукою;
Лук і сагайдак перекинув через плече.
Перед собою поставив блискавку.
Тіло своє наповнив палаючим вогнем.
Потім зробив сітку, щоб опутати нею Тіамат.
Відрядив чотири вітри, від котрих не можна сховатися,
Південний вітер, Північний вітер, Східний вітер, Західний вітер.
Міцно притис до себе сітку, подарунок батька, Ану.
Він явив світу Імхулла, «Злий вітер», Вихор, Шквал,
Четвероподібний вітер, Семірічний вітер, Смерч, Нездоланний вітер;.

Потім вислав сім з створених ним вітрів,
Щоб турбувати черево Тіамат, вони постали позад нього.
Потім володар створив бурю-повінь, свою міцнішу зброю.
Він став на колісницю бурі — нездоланну і вселяючу трепет.
Запряг у неї четвірку коней —
Вбивцю. Безжалісного, Топталу, Стрімкого.
Гострими були їхні зуби, які сочилились отрутою.
Були вони навчені спустошенню, вправні у знищенні.

...

Голову його вінчало жакливе сяйво.
Володар виступив і відправився своїм шляхом,
Перед розлюченою Тіамат показав він своє обличчя.
В вустах своїх він тримав [...] червоного тіста.
Рослину, що виробляла отруту, була в його руці.
Потім вони закрутились навколо нього,
боги закрутились навколо нього.
Володар підходив, щоб спрямувати свій погляд у черево Тіамат.
Від його погляду крок того став нерівним,
Воля того послабла, він розгубився.
І коли боги-помічники, виступаючі на боці Кінга,
Побачили блискучого героя, затьмарення їх погляди,
Тіамат крикнула, не повертаючи голови,
Дикий крик злетів з її уст:
«Занадто ти важливий для володаря богів, щоб підняти проти тебе!
На своєму місці вони зібрались чи на твоєму?»
У відповідь володар підняв повень-бурю, свою могутню зброю,
Розлючений Тіамат послав такі слова:
«Могутній твій стан, високо ти здійнялась;
Ти сама веліла своєму серцю розбудити ворожнечу,
Щоб діти відкинули власних батьків,
І тебе, яка народила їх, вони зненавиділи [...]!
Ти піднесла Кінгу, зробила його чоловіком.
Владою, що не належить йому по праву, ти заманила владу Ану.
Проти Аншара, царя богів, ти задумала зло:
Перед богами, батьками моїми, ти довела власну злостивість,
Зібравши собі військо, підперезане зброєю,
Підведись, щоб я поборовся з тобою сам на сам!»
Почувши це, Тіамат
Впала у несамовитість: втратила вона розум.
У гніві Тіамат вигукнула голосно,
Ноги її до самого коріння підкосились.
Вона прочитала чару і не переставала накладати закляття.
Доки боги битви точили свою зброю.
Потім в бійку вступила Тіамат з Мардуком, з богів мудрішим.
Вони зішлись сам на сам, зчепились у битві.
Володар розпростер свою сітку, щоб спутати її,
Злий вітер, що йшов за ним, жбурнув її в обличчя.
Коли Тіамат розкрила пащу, щоб проковтнути його,

Він вгнав їй в пащу Злий вітер, щоб вона не змогла зімкнути уста.
 Коли ярі вітри вірвалися до її черева,
 Тіло її розтягнулось, а паща широко розкрилася.
 Він випустив стрілу, котра розірвала їй черево,
 Пронизала їй нутрощі, розкраяла серце.
 Розправившись з Тіамат, він погасив її життя.
 Він кинув до ніг її тушу, щоб стати на ній.
 Після загибелі Тіамат, володарки,
 Загін її був розсіяний, розпалось її військо.

[Помічники Тіамат у паніці розбігаються, але Мардук захоплює і зв'язує їх усіх.]
 І Кінгу, який зробився їхнім вождем,
 Він зв'язав і доручив Уггає.
 Він відняв у нього Таблички долі, які належали йому по праву,
 Запечатав їх печаткою і закріпив у себе на грудях.
 Здолав і перемігши своїх супротивників,

...

І знову звернувся до Тіамат, котру він зв'язав.
 Володар наступив на ноги Тіамат,
 Своєю нещадною палицею розкраїв її щелепу.
 Коли він відділив її кров'яні жили,
 Північний вітер уніс (їх) у невідомі краї.
 Бачучи це, його батьки радувались і триумфували.
 Вони принесли йому почесні дари.
 Тоді володар зупинився, щоб роздивитись її мертве тіло,
 Щоб розчленити потвору, і зробить ... речі.
 Він розсік її, неначе черепашку, на дві частини:
 Одну половину зробив небосхилом
 Поставив засув і призначив охоронців.
 Він велів їм не випускати її води на волю.
 Він пройшов по небу і оглядів його області.
 Окреслив ділянку Апсу, обитель Нуддімуда,
 Вимірюючи області Ансу.
 Велику Обитель, її подобу, він встановив в Есхаррі,
 Велику Обитель, Есхарру, котру він зробив твердою.
 Ану, Енліля та Ейю поселив у їх оселі.

[Більша частина Таблиці V відбита. Мардук впорядковує небо, встановлює соняшний ... і наказує місяцю сяяти.]

Коли Мардук чує слова богів,
 Його серце збуджує його до витончених справ.
 Відкрив уста. Він звертається до Ейя,
 Щоб сповістити про свій задум, що народився в його серці:
 «Я зберу кров і створю кістки.
 Я зроблю дикуна, «людина» буде його ім'я.
 Воістину дикуна-людину я створю.
 Йому буде доручено служити богам,
 Щоб вони могли відпочити!
 Вдачі богів я майстерно зміню.
 Поважні рівномірно, вони розподіляться на дві (групи)».

Ейя йому відповів, слово йому вимовляв,
Щоб розповісти йому про задуману допомогу богам:
«Нехай один з братів буде виданий:
Він один загине, щоб можна було створить людей.
Нехай великі боги з'являться тут, на зібранні,
Нехай винний буде виданий, щоб їх дні подовжилися».
Мардук скликав великих богів на зібрання.
Милостивий володар, він видавав постанови.
До речі його прислуховувались боги.
Цар мовив слово Аnunнакам:
«Якщо ваша попереднє рішення було правдою,
Нехай тепер клятвою буде знайдена правда!
Хто задумував смуток,
Хто підбурював Тіамат і вступив у битву?
Нехай буде виданий той хто затіяв смуту.
Він понесе від мене покарання, щоб ви жили у мирі!»
Ігігі, великі боги, йому відповідали,
Лугальдіммеранкії, раднику богів, своєму володарю:
«Тим хто затіяв смуту був Кінгу,
Він підбурював Тіамат і вступив у битву».
Вони зв'язали його, тримаючи його перед Ейя.
Вони наклали на нього вину його і відділили його кровоносні жили.
З його крові вони створили людину.
Він призначив їй службу і відпустив богів.

[Створив людину, Мардук розділяє Аnunнуків і призначає кожному з них місце перебування, триста на небесах і триста на землі.]

Після того як були видані всі настанови,
Аnunнакам неба і землі він визначив їх долі,
Аnunнакі відкрили вуста
І сказали Мардуку, своєму володарю:
«Тепер, о володар, причина нашого хвилювання,
Яким даром ми вшануємо тебе?
Так збудуємо тобі чертог, котрий назветься
«Чу! покій нашого нічного сну»; давай відпочинемо там!
Так збудуєм чертог, поглиблення в його обитель!
У день, коли ми прибудемо, ми відпочинемо у ньому».
Коли Мардук почув це,
Обличчя його, як день, засяяло:
«Нехай його цегляна кладка буде такою, як у великому Вавілоні,
Про будівництво якого ви прохали. Нехай ім'я його буде —
«Святилище».
Аnunнаки взялися до роботи.
Цілий рік вони ліпили цеглини.
Коли прийшов другий рік.
Вони високо спорудили голову Есагілі, рівного Аpsу.
Збудувавши велику вежу висотою з Аpsу,
Вони спорудили в ній чертог для Мардука, Енліля та Ейі.
В їх присутності вони прикрасили його чудовим оздобленням.

До основи Есхарри доходять його роги.
Збудувавши дім Есагіла.
Ануннаки самі спорудили свої святилища.
[...] всі вони зібрались.
[...] вони збудували йому чертог.
Богів, батьків своїх, він посадив їх на бенкеті:
«Це — Вавілон, тут наш дім!
Веселіться в його межах, займайте широкі площі.
Великі боги розселилися по своїх місцях.
По місцях розсівшись, святкову випивку отримали.
Навеселившись вдосталь, в Есагілі блискучому.
Здійснили свої обряди.
Були встановлені правила та всі їх знамення.
Всі боги розділили небо й землю.
П'ятдесят величних богів зайняли свої твердині.
Сім богів долі розселили три сотні на небі.
Енліль підняв лук, свою зброю, і поклав перед ними.
Боги, його батьки, побачили зроблену ним сітку.
Побачивши лук, його досконалу форму,
Батьки схвалили працю, їм здійснену.
Піднявши (лук), Ану заговорив в зібранні богів,
Цілюючи лук:»

[В останній частині епосу вміщений гімн Мардуку. Він завершується перерахуванням його п'ятидесяти імен, атрибутів, що висвітлюють його могутність та подвиги].

СХОДЖЕННЯ ІШТАР У ПІДЗЕМНИЙ СВІТ

Іштар, богиня життя й родючості, вирішує відвідати свою сестру Ерешкігаль, богиню смерті і безпліддя. З Іштар, що прокладає собі шлях крізь ворота до підземного світу, зривають одяг. Гола і безпомічна, вона нарешті приходить до Ерешкігаль, що не гаючи часу завдає їй смерті. Без Іштар родючості на землі приходить кінець, і боги незабаром помічають її зникнення. Її створює прекрасного євнуха Аснамира, що хитрістю змушує Ерешкігаль оживити Іштар за допомогою живої води й оживив її. Кінець міфу неясний; можливо, Таммуз, улюблений Іштар, був відпущений разом з нею. Як і епос про Гільгамеша, міф про сходження Іштар у підземний світ має свій шумерський прототип. Однак аккадська версія істотно відрізняється від шумерського оригіналу, ні в якій мірі не будучи рабським перекладом із шумерського. Шумерська версія міфу датується першою половиною другого тисячоліття до н.е.; семітські версії виникли не раніше кінця другого тисячоліття до н.е.

I

«До країни безвихідної, землі великої
Синова дочка, Іштар, свій дух схилила,
Схилила дочка свій дух пресвітлий
До житла мороку, житла Іркаллі.
До будинку, відкіля ввійшовши ніколи не виходить,
До шляху, на якому дорога не виводить назад;
До будинку, у якому що ввійшов позбавляється світла,

Світла він більше не бачить, у пільмі живе;
Туди, де питво його — порошок і їжа його — глина,
А одягнений він, немов би птах, одягом крил.

II

На дверях і засувах простирається порошок,
Перед вратами розлилося запустення.
Воріт Пекла ледь досягши,
Іштар вуста відкрила, віщає.
До сторожа врат звернула слово:
«Сторож, сторож, відкрий ворота,
відкрий ворота, дай мені ввійти.
Якщо ти не відкриєш, не даси мені ввійти,
Розламаю я двері, замок розіб'ю,
Розламаю косяк, покидаю я стулки.
Підніму я покійних, що їдять живих,
Стане більше живих тоді, чим покійних».

III

Сторож вуста відкрив і віщає,
Звертається він до великої Іштар:
«Постій, пані, не скидай двері,
Почекай ти зовні, усередину я ввійду,
Докладу твоє ім'я цариці Ерешкігаль».
Входить сторож, віщає цариці Ерешкігаль:
«Сестра твоя це, Іштар, стоїть у дверях,
Корчмарка це великих бенкетів,
Возмутивша води перед Еа — царем».

IV

Ерешкігаль, таке почувши,
Немов зрубаний дуб, в особі пожовкла,
Як побитий очерет, почорніли губи:
«Що їй серце до мене приносить,
Що їй черево на мене замишляє?
Що ж, і я з нею воссяду,
З Аннуаками разом пити буду воду,
Замість хліба їсти буду глину,
Пити, замість вина, мутну воду,
Про чоловіків буду плакати, що залишили дружин,
Буду я плакати разом про дружин,
Узятих від лона своїх чоловіків,
Буду я плакати про крихітку, про ніжну,
Раніше терміну прочь віднесеному!»

V

«Ступай, сторож, відкрий ворота їй,
Надійди з нею відповідно до древніх законів».

Приходить сторож, відкрив ворота їй:
«Входь, пані! Радіє Куту!
Палац Пекла про тебе веселиться!»

VI

В одні ворота її ввів і знімає, забирає велику тіару з її голови.
«Навіщо забираєш ти, сторож, велику тіару з моєї голови?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
В інші ворота її ввів і знімає, забирає підвіски з її вух.
«Навіщо забираєш ти, сторож, підвіски з моїх вух?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
У треті ворота її ввів і знімає, забирає намисто з її шиї.
«Навіщо забираєш ти, сторож, намисто з моєї шиї?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
У четверті ворота її ввів і знімає, забирає щиточки з її грудей.
«Навіщо забираєш ти, сторож, щиточки з моїх грудей?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
У п'яті ворота її ввів і знімає, забирає пояс народжень з її чресел.
«Навіщо забираєш ти, сторож, пояс народжень з моїх чресел?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
У шості ворота її ввів і знімає, забирає зап'ястя з її рук і ніг.
«Навіщо забираєш ти, сторож, зап'ястя з моїх рук і ніг?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».
У сьомі ворота її ввів і знімає, забирає хусточку сорому з її тіла.
«Навіщо забираєш ти, сторож, хусточку сорому з мого тіла?»
«Входь, пані! У цариці Землі такі закони».

VII

Як здавна Іштар до Пекла сходила —
Ерешкігаль, її бачачи, перед нею розлютувалася,
Іштар не знітилися і до неї ступила.
Ерешкігаль вуста відкрила, віщас:
«Йди, Намтаре, у палаці зачини її,
Наведи шістдесят хвороб на сестру, на Іштар:
Хвороба очей на очі її,
Хвороба вух на вуха її,
Хвороба рук на руки її,
Хвороба ніг на ноги її,
Хвороба серця на серце її,
Хвороба голови на голову її,
На всю на неї, на все її тіло».

VIII

Як Іштар, пані, зійшла до Пекла, —
Бик на корову більше не скаче,
Осел ослиці більше не криє,
Дружини при дорозі більше не криє чоловік,
Спить чоловік у своїй спальні, спить дружина в себе.

IX

Папсуккаль, посол великих богів,
Затьмарився видом, в особі стемнів,
Одягся в худе, одягся в жалобу.
Відійшов Папсуккаль до Еа-батька,
І перед Еа біжать його сльози:
«Іштар під землю ввійшла, не виходить.
З тієї пори, як Іштар зійшла до Пекла,
Бик на корову більше не скаче,
Осел ослиці більше не криє,
Дружини при дорозі не криє чоловік,
Спить чоловік у своїй спальні, спить дружина в себе».

X

Еа в глибині серця задумав образ,
Створив Аснаміра, євнуха:
«Йди, Аснамире, до воріт Пекла образ зверни,
Сім воріт Пекла перед тобою розкриються,
Ершкігаль, тебе побачивши, тобі так зрадіє,
Відпочине її серце, її черево взиграє,
Ти змусь її клястися, клястися великими богами,
<...> створила <...> в утробі.
Голову догори, до Хальзику дух спрямуй!
«О пані, нехай дадуть мені Хальзику, з нього вип'ю я!»

XI

Ершкігаль, таке почувши,
Вдарила стегна, прикусила палець:
«Побажав ти, Аснамире, чого не бажають!
Я тебе прокляну великою клятвою,
Наділю тебе часткою, незабутньої вівіки:
Їсти з канави будеш ти,
Стічні води будеш ти пити,
У тіні під стіною будеш ти жити,
На черепицях будеш ти спати,
Голод і спрага розтрощать твої щоки».

XII

Ершкігаль вуста відкрила, віщає,
До Намтара-посла звертає слово:
«Ступай, Намтаре, у палац (Егальгіну),
Постукай у черепиці з білого каменю,
Зведи Ануннаків, на трон золотий посади їх,
Іштар живою водою скропи, приведи її «.
Пішов Намтар у палац, ударив <...>
Постукав у черепиці з білого каменю,
Ануннаків звів, на трон золотий посадив їх,
Іштар живою водою скропив і привів її.

XIII

«Йди ж, Намтаре, візьми ти Іштар;
А якщо вона не дасть тобі викупу — поверни ти її».
А Намтар її взяв, <...>

XIV

В одні ворота її вивів і повернув їй велику тіару з її голови.
В інші ворота її вивів і повернув їй підвіски з її вух.
У треті ворота її вивів і повернув їй намисто з її шиї.
У четверті ворота її вивів і повернув їй щиточки з її грудей.
У п'яті ворота її вивів і повернув їй пояс народжень з її чресел.
У шості ворота її вивів і повернув їй зап'ястя з її рук і ніг.
У сьомі ворота її вивів і повернув їй хусточку сорому з її тіла.

XV

<...> <...>
«На Таммуза, подруга її юності,
Чисту воду налий, кращим єлеєм помасти;
Світле плаття нехай він надягне,
І блакитна флейта розіб'є його серце,
І веселі діви полонять його думки».

XVI

Перед Білими скарби розкладені,
Камні-очкнята повнять поділ її,
Скаргу брата почула — і розбила Білими скарбу.
Камні-оченята розсипалися по небу:
«Брат мій єдиний, не плач про мене!»
«У дні Таммуза грайте на лазоревій флейті,
На порфірному тимпані з ним мені грайте,
З ним мені грайте, співаки і співачки,
Мерці так восходять, так вдихають воскуріння!»

ГІЛЬГАМЕШ У ПОШУКАХ БЕЗСМЕРТЯ

Спочатку записаний на аккадським, епос про Гільгамеша був перекладений на кілька близькосхідних мов і став найвидатнішим літературним твором древніх вавілонян. Гільгамеш, цар Урука, на дві третин бог, а на одну — людина. Він подібний до «дикого бика». На початку сказання знать Урука скаржиться богам на Гільгамеша, чий невгамовність і зарозумілість розоряють місто. Його мати, богиня Аруру, створює Гільгамешу товариша — дику людину Енкіду, що живе зі звірами в пустелі. Приборкує Енкіду і додає йому людський вигляд храмова блудниця. Потім він попадає в Урук, де бореться з Гільгамешем. Боротьба закінчується внічию, і суперники стають нерозлучними друзями.

Одного разу Гільгамеш, який вічно шукав пригод, пропонує Енкіду відправитися разом з ним у далекий кедровий ліс і вбити його злого стража Хуваву. Енкіду заперечує, шлях занадто далекий, а Хувава — лютий, але Гільгамеш повний рішучості, і зрештою вони відправляються в путь. Справа виявилася успішною і друзі вкрили себе славою.

Але Енкіду вже передчуває нещастя. Коли вони повертаються в Урук, богиня Іштар зглянулася на красу Гільгамеша і пропонує йому розділити з нею ложе. Герой відмовляє, нагадуючи їй про долю її колишніх коханців. Іштар лютує і просить Ану послати священного небесного бика для нападу на Гільгамеша. Коли друзі вбивають бика, боги скипають — це вже занадто. Покаранням Енкіду стає смерть.

Смерть Енкіду служить висхідним пунктом для включеного до книги розділу — вершини і кульмінації епосу. Гільгамешу вперше довелося зіштовхнутися з фактом смерті, і це засмутило і налякало його. Сподіваючись довідатися таємницю безсмертя, він робить довгу і важку подорож у пошуках Утнапішті — єдиної людини, що стала безсмертною. Утнапішті розповідає знамениту історію про потоп. Але Гільгамеш — тільки людина. Він дуже стомився і засинає. Утнапішті збирається уже відправити його назад, коли втручається його дружина, яка пожаліла Гільгамеша. Від неї герой довідався про чудесну квітку безсмертя, що росте на дні моря. Гільгамеш її добуває; але коли він зупиняється, щоб освіжитися в тихому ставку, змія викрадає квітку. При терпівши повну невдачу, Гільгамеш повертається до Уруку, і текст завершується тим, що він з гордістю показує своє місто корабельнику Уршанабі.

«Гільгамеш сумує про Енкиду, свого друга,
Гірко плаче й біжить у пустелю:
«І я чи не так умру, як Енкиду?
Туга до тіла мою проникла,
Смерті боюся і біжу в пустелю.
Під владу Утнапішті, сина Убар-Туту,
Шлях я почав, йду поспішно.
Перевалів гірських досягши вночі,
Левів я бачив, і бувало мені страшно, —
Голову піднімаючи, молюся я Сину,
І до всіх богів йдуть мої молитви...»
Він чув про гори, чиє ім'я Машу,
Як тільки до цих гір підійшов він,
Що схід і захід стережуть щодня,
На горі металу небес досягають,
Унизу — пекла їхні груди досягають, —
Люди-скорпіони стережуть їхні ворота:
Грізний їхній вид, їхні погляди — загибель,
Їхній мерехтливий блиск валить гори —
При сході й заході Сонця вони охороняють Сонце,
Як тільки їх Гільгамеш побачив —
Жах і страх його обличчя затьмарили.
З духом зібрався, направився до них він;
Людина-скорпіон дружині своїй гукнула:
«Той, хто підходить до нас, — плоть богів — його тіло!»
Людині-скорпіону дружина відповідає:
«На дві третин він бог, на одну — людина він!»
Людина-скорпіон Гільгамешу крикнув,
Нашадку богів віщає слово:
«Чому йдеш ти шляхом далеким,
Якою дорогою мене досяг ти,
Річки переплив, де важка переправа?»

Навіщо ти прийшов, хочу довідатися я,
Куди шлях твій лежить, хочу довідатися !»

(Залишок стовпця відбитий. У наступному тексті Гільгамеш відповідає:)

«До Утнапішті, батька мого, йду я поспішно,
Я запитаю в нього про життя і смерть!»
Людина-скорпіон вуста відкрив і мовить, віщає він Гільгамешу:
«Ніколи, Гільгамеш, не бувало дороги,
Не ходив ще ніхто ходом гірським;
На дванадцять поприщ простирається усередину він;
Темрява густа, не видно світла...»

(Далі текст фрагментарний. Гільгамеш наполягає, зрештою людина-скорпіон відкриває йому гору.)

Гільгамеш, коли почув це,
Людині-скорпіону був слухняний,
По дорозі Шамаша стопи він направив.
Перший терен вже пройшов він —
Темрява густа, не видно світла,
Ні вперед, ні назад не можна йому бачити...

(Гільгамеш проходить вісім теренів у повному мороці. На початку дев'ятого терену він почув північний вітер, що дихав йому в обличчя. Помалу він виходить з печери.)

На одинадцятому терені перед світанком світиться,
На дванадцятому терені світло з'явилося,
Поспішив він, гай з каменів побачивши:
Сердолік плоди приносить,
Гронами обвішаний, на вид приємний.
Лазурит росте листям —
Плодоносить теж, на вид забавний.

(Подальша частина таблички зіпсована чи втрачена. Існують дві досить повні версії епізодів наступної таблички — Староавілонська й Ассірійська версії, а також дві більш фрагментарні версії. Ми почнемо зі Староавілонської версії. Верхівка таблички відбита.)

Шамаш, розгніваний, йому віщає:
«Гільгамеш! Чого ти прагнеш?
Життя, що шукаєш, не знайдеш ти».
Відповідає Гільгамеш Шамашу-герою:
«Для того чи я пройшов, прагнучи пустелі.
Щоб голову схилити землі на серце,
Щоб спати мені там навіки всі роки?
Нехай очі мої побачать сонце,
Щоб світлом я міг себе наповнити!
Темрява завжди від світла відступає.
Якби померлий бачив сяйво сонця!»

(Тут знову лакуна. Гільгамеш звертається до Сидури, що відповідно до Ассірійського ізводу, «живе в глибокого моря».)

«Друг мій, якого так любив я,
З яким ми всі справи поділяли,
Енкиду, друг мій, якого так любив я,
З яким ми всі праці поділяли, —
Його наздогнала доля людини!

Шість днів, сім ночей над ним я плакав,
Не віддаючи його могилі, —
Поки в його ніс не проникнули хробаки!
Злякався я смерті, не знайти мені життя!
Немов розбійник, броджу в пустелі...
Смерті, якої страшуся я, нехай не побачу!»
Господиня йому віщає, Гільгамешу:
«Гільгамеш! Куди ти прагнеш?
Життя, що шукаєш, не знайдеш ти!
Боги, коли створювали людину, —
Смерть вони визначили людині,
Життя у своїх руках утримали,
Ти ж, Гільгамеше, насичуй шлунок,
Вдень і вночі так будеш ти веселий,
Свято справляй щодня,
Вдень і вночі грай і танцюй ти!
Світлі так буде твій одяг,
Волосся чисте, водою вмивайся,
Дивися, як дитя твою руку тримає,

(Залишок бесіди втрачений. Ассирійський текст дає іншу версію відповіді Сідурі:)

Гільгамеш їй віщає, господині:
«Тепер, подарка, де шлях до Ушнапішті?
Яка його ознака, дай мені її ти,
Дай же ти мені ту ознаку шляху:
Якщо можливо — переправлюся морем,
Якщо не можна — побіжу пустелею!»
Господиня йому віщає, Гільгамешу:
«Ніколи, Гільгамеше, не було переправи,
І не міг переправитися морем ніхто, хто тут бував здавна, —
Шамаш-герой переправиться морем, —
Крім Шамаша, хто це може?
Важка переправа, важка дорога,
Глибокі води смерті, що її перетинають.
А що, Гільгамеше, переправившись морем, —
Вод смерті досягши, — ти будеш робити?
Є, Гільгамеш, Уршанабі, корабельник Ушнапішті,
У нього є ідоли, у лісі він ловить змія;
Знайди його і з ним побачся.
Якщо можливо — з ним переправся,
Якщо не можна, то назад врнися».
Гільгамеш, як почув ці слова,
Бойову сокиру він підняв рукою,
Вихопив через пояс меч свій,
Між дерев заглибився в хашу,
Немов спис упав між ними...

(Текст занадто уривчастий для перекладу. Коли він знову стає сприятливим для читання, Гільгамеш відповідає на розпитування Уршанабі. Він знову розповідає про смерть Енкиду і свої пошуки і запитує, як йому знайти Утнапішті. Уршанабі попере-

джає його про те, що розбивши ідолів, він ускладнив собі переправу. Але погоджується допомогти Гільгамешу. Вони відпливають і незабаром опиняються перед водами смерті, де Уршанабі наказує Гільгамешу: «Відсторонися, Гільгамеше, і тичину візьми ти, води смерті рукою не торкни, бережися!» Нарешті вони припливають до острова Утнапішті. Утнапішті задає Гільгамешу питання, а той переказує йому все знову):

«Я ж, щоб дійти до далекого Утнапішті,
Щоб побачити того, про якого говорять,
Я поневірявся довго, обійшов усі країни,
Я піднімався на важкі гори,
Через усі моря я переправлявся,
Солодким сном не утамовував свої очі,
Мучив себе безупинним пильнуванням,
Плоть свою я сповнив тугою,
Не дійшовши до господині богів, зносив я одяг,
Вбивав я ведмедів, гієн, левів, барсів і тигрів,
Оленів і сарн, худобу і тварину степову,
Ів їхнє м'ясо, їхньою шкірою догоджав своє тіло...»

(Утнапішті дає свою відповідь словами:)

«Хіба навіки ми будемо вдома?
Хіба навіки ставимо печатки?
Хіба навіки поділяються брати?
Хіба навіки ненависть у людях?
Хіба навіки ріка несе порожні води?
Метеликом назавжди обернеться личинка?
Погляду, що виніс би погляду Сонця,
З давніх часів ще не було:
Полонений і мертвий один на одного схожий —
Чи не смерті образ вони виявляють?
Чи людина володар? Коли Енлліл благословить їх,
Те збираються Ануннаки, великі боги,
Мамет, що створила долі, долю з ними разом судить:
Вони смерть і життя визначили,
Не повідали смертної години,
А повідали: жити живому!»
Гільгамеш йому віщає, далекому Утнапішті:
«Дивлюся я на тебе, Утнапішті,
Не дивовижний ти на зріст — такий, як і я, ти.
Не страшно мені з тобою вбитися;
Відпочиваючи, і ти на спину лягаєш —
Скажи, як ти, виживши, у зібрання богів був прийнятий
І життя отримав у ньому?»
Утнапішті йому відповідає:
«Я відкрию, Гільгамеше, таємне слово
І таємницю богів розповім я»...

[Утнапішті відкриває Гільгамешу переказ про потоп. Він був зарахований до сонму безсмертних з волі богів після того як врятувався від потопу, який зруйнував Шуриппак.]

«Хто ж нині для тебе богів зібрав би,
Щоб знайшов ти життя, що шукаєш?

От, шість днів і сім ночей не спи!»
Тільки він сів, розкинувши ноги, —
Сон дихнув на нього, як імла пустелі.
Утнапішті їй віщає, свій подрузі:
«Подивився на героя, що хоче життя!
Сон дихнув на нього, як імла пустелі».
Подруга йому віщає, далекому Утнапішті:
«Доторкнися до нього, людина так прокинеться!
Тим же шляхом так повернеться у свою землю!»
Утнапішті їй віщає, свій подрузі:
«Брехлива людина! Тебе він обдурить:
От, пекла йому хліб, клала в головах,
І дні, що він спить, на стіні відзначала.
Перший хліб його розвалився,
Тріснув другий, запліснявів третій,
Четвертий — побіліла його скоринка,
П'ятий був черствим, шостий був свіжим,
Сьомий — у цей час його він торкнувся, і той пробудився.
Гільгамеш йому віщає, далекому Утнапішті:
«Здолав мене сон на одну мить —
Ти мене торкнувся, розбудив зараз же».
Утнапішті йому віщає, Гільгамешу:
«Устань, Гільгамеше, хліби порахуй,
І дні, що ти спав тобі будуть відомі
Перший твій хліб розвалився,
Тріснув другий, запліснявів третій,
Четвертий — побіліла його скоринка,
П'ятий був черствим, шостий був свіжим,
Сьомий — у цей час ти пробудився».
Гільгамеш йому віщає, далекому Утнапішті:
«Що ж робити, Утнапішті, куди піду я?
Плоттю моєї опанував Викрадач,
У моїх покоях смерть живе,
І куди погляд я не кину — смерть усюди!»
Утнапішті йому віщає, корабельнику Уршанабі,
«Не тебе нехай чекає пристань, перевіз тебе нехай забуде,
Хто на берег прийшов, то до нього і прямуй!
Людина, яку привів ти, — руб'я зв'язало її тіло,
Погубили шкіри красу його членів.
Візьми, Уршанабі, відведи його вмитися,
Нехай свій одяг він чисто мие.
Нехай скине шкіри — віднесе їх море,
Прекрасним нехай стане його тіло.
Новою пов'язкою голову нехай пов'яже,
Одяг надягне, наготу прикриє.
Поки йтиме він до свого міста,
Поки не дійде по своїй дорозі,
Одяг не зноситься, усе буде новим!»

Узяв його Уршанабі, відвів його умитися,
Дочиста вимив він свій одяг,
Скинув шкіри — віднесло їх море.
Прекрасним стало його тіло,
Новою пов'язкою голову пов'язав він,
Одяг надягнув, наготу прикрив він.
Поки йти він у своє місто буде,
Поки не дійде по своїй дорозі,
Одяг не зноситься, усе буде новим.
Гільгамеш з Уршанабі ступив у човен,
Зіштовхнули човен на хвилі й на ньому попливли.
Подруга його йому віщає, далекому Утнапішті:
«Гільгамеш ходив, стомився і трудився, —
Що ж ти даси йому, у свою країну так повернуться?»
А Гільгамеш багор уже підняв,
Човен до берега він направив.
Утнапішті йому віщає, Гільгамешу:
«Гільгамеш, ти ходив, стомився і трудився, —
Що ж мені дати тобі, у свою країну так повернешся?
Я відкрию, Гідгамеше, таємне слово,
І таємницю квітки тобі розповім я:
Ця квітка — як терен на дні моря,
Шипи її, як у троянди, твою руку уколють.
Якщо цю квітку твоя рука дістане, —
Будеш завжди ти молодий.
Коли Гільгамеш почув це,
Відкрив він кришку колодязя,
Прив'язав до ніг важкі камені,
Утягнули вони його в глиб Океану.
Він схопив квітку, уколів свою руку;
Від ніг відрізав важкі камені,
Винесло море його на берег.
Гільгамеш йому віщає, корабельнику Уршанабі:
«Уршанабі, квітка та — квітка знаменита,
Тому що нею людина досягає життя.
Принесу в Урук обнесений,
Нагодую народ, мою квітку випробую:
Якщо стара від нього людина молодіє,
Я поїм від нього — повернеться моя юність».
Через двадцять теренів відламала скибочку,
Через тридцять теренів на відпочинок зупинилися.
Побачив Гільгамеш водойму, чії холодні води,
Спустився до нього, занурився у воду.
Змія квітковий почувла запах.
З нори піднялася, квітку потягла.
Назад повертаючись, скинула шкіру.
Тим часом Гільгамеш сидить і плаче.
По щоках його побігли сльози;

Звертається до кормчого Уршанабі:
«Для кого ж, Уршанабі, трудилися руки?
Для кого ж кров'ю стікає серце?
Собі самому не приніс я блага,
Доставив благо леву земляному!
За двадцять теренів тепер вже качає квітку безодня.
Відкриваючи колодязь, втратив я зброю, —
Дещо знайшов я, що мені знаменням стало: так відступлю я!
І на березі я туру залишив!»
Через двадцять теренів відламали скибочку,
Через тридцять теренів на відпочинок, зупинилися.
І прибули вони в Урук обнесений.
Гільгамеш йому віщає, корабельнику Уршанабі:
«Піднімися, Уршанабі, пройди по стінах Урука,
Оглянь основу, цеглини обмацай —
Чи його цеглини не обпалені
І чи закладені стіни не сімома мудрецами».

ЕНКІ — ВЕРХОВНИЙ БОГ ШУМЕРІВ

«Енкі та світобудова» — одна з найдовших і найкраще збережених шумерських епічних поем. Вона починається з гімну-похвали, зверненого до Енкі; частина її зіпсована і не піддається прочитанню, але в цілому вона звеличує Енкі як бога, що стежить за Всесвітом і відповідає за плодючість всього сушого. Потім вона продовжує розвивати ту ж тему: вихваланням Енкі займається він сам, чи інші боги. Далі надзвичайно ушкоджений фрагмент описує, ймовірно, різні обряди і ритуали Шумеру, що відбувалися у святилищі Енкі в Абзу і здійснювалися найважливішими жерцями і духовними вождями. Картина знову змінюється, і от ми бачимо Енкі в його човні, він переїжджає з міста до міста, щоб «сповіщати долі» і належним чином звеличувати кожне з них. Дві ворожих країни виявилися менш щасливими; він знищує їх і забирає їхнє багатство. Потім, повідавши долі різних міст, що складали шумерську ойкумену, Енкі чинить ряд діянь, життєво необхідних для родючості й продуктивності землі. Він наповнює Тигр життєносною водою, потім призначає бога Енбілулу «наглядачем каналів», щоб той стежив за належним функціонуванням Тигру та Євфрату, а болотисті місцевості й очеретяні зарості наповнює рибою й очеретом і призначає стежити за ними особливого бога. Він споруджує власне святилище біля моря і довіряє його богині Наньше. Схоже він «закликає» плуг, ярмо і борозну, оброблюване поле, кирку і глину; звертається до височини, покриває її зеленню й чередами, стійлами і кошарами; встановлює кордони, міста й держави; нарешті, приділяє увагу «жіночій роботі», зокрема ткацтву. Для кожної сфери призначається своє божество.

Поема завершується в несподіваному ключі: марнолюбна й агресивна Інання журиться про те, що нею зневажали, залишивши її без яких-небудь особливих повноважень і прерогатив. Енкі запевняє Інання у зворотному, перелічуючи її власні знаки відмінностей і сфери компетенції.

«Енкі, цар Абзу, що приголомшує величчю своєю, говорить непохитно:

«Батьку мій, володар всесвіту.

Що саяво дав мені у всесвіті.

Предок мій, усіх країн господар,
Всі суті що зібрав, уклав мені в руку!
З Екура, храму Енліля,
До Абзу мого в Ерсбузі всі мистецтва, усю майстерність мою приніс.
Я — праведне насіння, бик великого виверження, я — син первородний Ана!
Світоч, що зійшов у Кигалі, — я, владика великий Шумеру — я!
Наглядач над володарями — я, батько всіх країн чужоземних — я!
Старший брат усіх богів — я, достатку творець — я!
Писар книги всесвіту — я.
Розум Премудрий усіх країн — я.
З Аном царем суд справедливий у чертогах небесних вершу — я!
З Енлілем разом на гірських вершинах, відкіля він дивиться, долі вирішу — я!
Рішення доль, там, де сонце встає, він уклав у мої руки!
Я той, про кого ніжно казала Нінту,
Кому Нинхурсаг дала добре ім'я,
Я — проводир усіх Ануннаків,
Син первородний світлого Ана!»
Після того як вимовив піднесені мови Владики,
Після того як великий Пан сам собі хвалу розточив,
Прийшли до нього з благанням і молитвою Ануннакі:
«Владико, що направляє ремесло,
Що Приймає рішення, славний; Енки, вихваляй!»
У другий раз у радості великий
Енки, цар Абзу, у своїй величі говорить непохитно:
«Я — пан, чиє слово святе, усіх я вище, я владар!
По слову моему загін побудований, хлів зведений.
Слово моє до небес наблизилося — з небес дощить достаток!
Слово моє до землі наблизилося — риби потоки несе повинь.

...

[Енкі приступає до оголошення доль декількох міст, наприклад, Ура.]

Він приступив до святилища Ура.
Енкі, владика Абзу, там вирішує долі:
«Град, гідний обмивань, немов бик, що стоїть міцно!
Чертог достатку країни, коліна що розсунуло, подібно до зеленіючої гори!
Гаю абрикосового тінь розкидиста, собою по праву горда.
Твої Суті зроблені, будуть прямі!
Могутній Стрімчак. Енліль, вимовив на землі й у небі твоє славне ім'я. Град,
якому долю вирішив Енкі.
Ура святиня, до нього підійми шию!»

...

[Потім Енкі наповнює країну різними благами: до кожного приставляється особливе божество. Наприклад]:

Плуг, ярмо й упряж він направив,
Правитель великий Енкі, він бикові велів йти прямо,
Борозні священні вуста відкрив він,
Полю доброму зерно родити повелів.
Владику, що надає перев'яз, гідний небесної рівнини,
Наділеного силою, землелашця самого Енліля,

Енкімду, хазяїна каналів і дамб,
Енкі наглядати і стежити поставив,
Владика до доброго поля звернувся, ячмінь плямистий у нього кинув,
Енки пшеницю, боби і горох вивів,
Багато сортів він зсипав у купи.
Енкі подвоїв купи і купи.
Разом з Енлилем по всій країні він помножив достаток.
Ту, чиє тіло і глава строкаті, чії очі мед виливають.
Пані, що дає сяйво, — силу країни, життя чорноголових.
Аншан, добрий хліб, хліб всесвіту
Енкі наглядати і стежити поставив.
Він побудував стайні, направив обряди очищення.
Спорудив кошари, кращим жиром і молоком їх наповнив,
І зраділи бенкетуючі боги.
На зеленій від трави рівнині благополуччя запанувало.
Він наповнив Екур, будинок Енліля, надбаннями.
Енліль зрадив разом з Енки. Ніппур радувався.
Він провів кордони і поклав на них межові камені.
Енкі для Ануннаків
Спорудив житла в містах,
Установив для них поля в долині.
Героя, бика, що виходить з лісу, що рикає по-левиному,
Доблесного Уту, міцно стоячого бика, що гордо виявляє силу.
Батька великого міста, місця, де встає сонце.
Великого глашатая святого Ана.
Суддю, вершителя богів.
З лазурною бородою, що виходить зі святого неба.
Уту, сина Нінгаль.
Енки призначив спостерігати за цим у усім всесвіті.

[Подальша частина збереженого тексту присвячена наріканням Інанні і відповіді Енкі].

ШУМЕРО-АКАДСЬКІ ГІМНИ

ГІМН УСІМ БОГАМ

Ця молитва є, власне кажучи, узагальненою молитвою, що просить у будь-якого бога прощення за будь-які гріхи. Автор, який потрапив в лихо допускає, що переступив деякий божественний закон. Але він не відає ні того, у чому полягає його провина, ні того, кого з богів він образив. Крім того, стверджує він, весь рід людський не відає волі богів і тому постійно грішить. Тому боги повинні бути милосердні й усунути його провини.

«Нехай гнів на мене остигне в серце мого владика.

Нехай невідомий бог не буде до мене твердий;

Нехай невідома богиня не буде до мене жорстока.

Нехай бог, що ведений мені чи ні, не буде до мене твердий;

Нехай богиня, що ведена мені чи ні, не буде до мене жорстока;

Нехай серце мого бога не буде до мене жорстоке;

Нехай серце моєї богині не буде до мене жорстоке.

Нехай мій бог і богиня не будуть до мене жорстокі.

Нехай прогнівившийся на мене бог не буде до мене твердий;
Нехай прогнівана на мене богиня не буде до мене жорстока.
(Рядки 11—18 не піддаються достовірній реконструкції.)
Через незнання я їв заборонене моїм богом;
Через незнання я вступив в урочище моєї богині.
О владика, численні мої провини; великі мої гріхи.
О мій бог, численні (мої) провини; великі (мої) гріхи.
О моя богиня, численні (мої) провини; великі (мої) гріхи.
О бог, відомий мені чи ні, численні (мої) провини; великі (мої) гріхи;
О богиня, відома мені чи ні, численні (мої) провини;
великі (мої) гріхи;
Провина, відома мені чи ні, мені і справді невідома;
Гріх, що я зробив, мені і справді невідомий.
Заборонне, з'їдене мною, мені і справді невідоме.
Урочище, у яке я вступив, мені і справді не відоме.
Владика в гніві свого серця подивився на мене;
Бог у люті свого серця обрушився на мене;
Коли богиня була не мене розгнівана, вона наслала на мене хворобу.
Бог, відомий мені чи ні, ополчився на мене;
Богиня, відома мені чи ні, навела на мене страждання.
Хоч і шукаю я всюди допомоги — ніхто не бере мене за руку;
Коли я плачу, вони не приходять до мене.
Я виголошую скарги, але ніхто мене не чує;
Я в біді; я вражений; я нічого не бачу.
О мій бог, милостивий, я звертаюся до тебе з молитвою: «Завжди низходь до мене»;
Я цілую стопи моєї богині; я плазую перед тобою.
(Більшість рядків 41—49 зіпсовано і не піддаються достовірній реконструкції.)
Скільки ще, о моя богиня, відома мені чи ні, не вляжеться гнів у твоєму серці?
Людина німа; вона нічого не знає;
Люди, кожний з них, — що вони знають?
Робить він гріх чи робить добро, він навіть не знає.
О мій владика, не нізвергни твого слугу;
Він занурений у трясовину; візьми його за руку. Гріх, що зробив, оберни на благо;
Провину, що я допустив, да розвіється вітром;
Безліч моїх злодіянь зірви, як одяг.
О мій бог, провин (моїх) сім'ю сім; усунь мої провини;
О бог, відомий мені чи ні, провин (моїх) сім'ю сім;
усунь мої провини;
О богиня, відома мені чи ні, провин (моїх) сім'ю сім;
усунь мої провини.
Усунь мої провини, (і) я проспівую тобі хвалу. Нехай твоє серце, як серце справжньої матері, не буде до мене жорстоке;
Як серце справжньої матері і справжнього батька, нехай не буде воно до мене жорстоке».

ВЕЛИКИЙ ГІМН ШАМАШУ

Входячи до числа найвеличніших і прекрасних гімнів, донесених до нас клинописом, цей оцінюється як один із кращих зразків месопотамської релігійної літератури.

«Ти піднімаєшся
на гори, обдивляючись землю,
Ти підвішуєш з неба коло земель.
Ти печешся про всіх людей земель,
І про усьому, що Еа, цар радників, створив і довірив тобі.
Ти пастир усього, що дихає,
Ти підтримуєш дихаюче вгорі й внизу.
Постійно безупинно ти перетинаєш небо,
Щодня ти проходиш над широкою землею...
Пастир того, що внизу, хоронитель того, що нагорі,
Ти, Шамаш, направляєш, ти освітлюєш все.
Ти безперешкодно проходиш широку довжину моря,
Глибину якого не знають Ігігі.
Шамаш, твоє сяйво досягає безодні,
І чудовиська глибин зрять твоє світло...
Серед Ігігів немає нікого, хто трудиться, як ти,
Нікого, хто був би, як ти, вище всіх богів.
Коли ти піднімаєшся, збираються боги землі;
Твоє жарке сяйво накриває землю
Усіх різномовних країн
Відомі тобі задуми, ти передбачаєш шлях їх.
Весь рід людський схиляється перед тобою,
Шамаш, світобудова жадає твого світла...
Той, хто бажає жінки ближнього свого,
Буде [...] перед призначеним йому вдень.
Мерзенні сільця уготовані йому. [...]
Твоя зброя вразить його, і ніхто не врятує його.
[Його] батько не встане на його захист,
І з велінням судді не посперечаються його брати.
Він буде схоплений у мідну пастку, який не передбачає.
Ти розтрощуєш ріг зловмисника,
Прагнучого [...], підриваються його опори.
Нерозбірливого суддю ти познайомиш з оковами,
Приймаючого дарунок і все рівно попускаючого несправедливості,
ти караєш.
Дарунок, що ж відхиляє, але приймаючий сторону слабого
Люб'язний Шамашу, і він продовжить його дні... Потомство лиходіїв
[припиниться].
Заперечливі — їхня справа перед тобою.
Негайно ж ти розрізняєш їхню мову;
Чуєш і досліджуєш їх; ти вирішуєш позов скривджених.
Кожна людина довірена твоїм рукам.
Ти керуєш їхніми знаменнями; неясне роз'яснюєш.
Ти спостерігаєш, Шамаш, за молитвою, благанням і благословенням,
Вірністю обітницям, колінопреклонінням, обрядовим шепотом,
земними уклонами.
Слабкий волає до тебе з порожнечі свого рота,
Смирений, м'якодушний, нещасливий, бідняк,

Та, чий син раз у раз у полону, і безперестану коштує перед тобою,
Той, чия родина вдалині, чиє місто далеке,
Пастор посередині страшного степ у варті перед тобою,
Пастух у сутичці, сторож овець серед вогорів.
Шамаш, коштує перед тобою караван, що прямує в страху,
Що мандрує купець, порученець, що везе добро.
Шамаш, коштує перед тобою рибалка зі своєю мережею,
Мисливець, стрілець, що заганяє дичину.
Зі своєю мережею для птахів коштує перед тобою птахолов.
Бродячий злодій, ворог Шамаша,
Пришляховий грабіжник — коштують перед тобою.
Блукаючий мрець, що скитається душа —
Вони коштують перед тобою, і ти чуєш усіх.
Ти не перешкоджаєш тим, хто коштує перед тобою...
Заради мене, Шамаш, не проклинай їх!
Ти даруєш одкровення, Шамаш, родам людським,
Ти даруєш свій строгий лик і жарке світло...
Небеса — занадто малі, щоб бути посудиною для твого погляду,
Уся сукупність земель недостатня як чаша для тебе. Владика...
Ти рятуєш тих, кого оточили бурхливі хвилі,
Замість приймаючи їх чисті, прозорі узливання...
Вони, поклоняючись, прославляють ім'я твоє
І почитають твою велич вівіки...
Які гори не вдягаються твоїми променями?
Які області не зігріваються твоїм яскравим світлом?
Морок, що опромінює, що висвітлює пільму,
Розганяючий пільму, що висвітлює широку землю».

МІФИ ПРО ПОТОП

РОЗПОВІДЬ ПРО ПОТОП З ЕПОСУ ПРО ГІЛЬГАМЕША

Гільгамеш пройшов довгий та складний шлях, щоб дізнатися, як Утнапішті отримав вічне життя. Відповідаючи на його запитання, Утнапішті розповів наступну історію. Одного разу боги знищили велике місто Шуріппак жахливою повинню. Але Утнапішті, якого попередив Еа, вдалося врятуватися, через те, що він побудував великий корабель. Безсмертя було подарунком розкаявшихся богів, які віддали належне його винахідливості та вірності (Утнапішті відновив практику жертвоприношень).

«Утнапішті віщує Гільгамешу:
«Я відкрию, Гільгамеше, заповітне слово
І тайну богів тобі розповім я.
Шуріппак, місто, тобі воно відоме,
Що лежить на березі Євфрату, —
Це місто прадавнє, близькі до нього боги.
Богів великих потоп влаштувати намовило їх серце.
Народились батько їх Ану, Елліл, герой, їх порадник,
Гонець їх Нінурта, міраб їх Еннугі,

Світлоокий Еа разом з ними присягу давав,
Але хатині він їх слово промовив:
«Хатина, хатина! Стіна, стіна!
Слухай, хатина! Стіна, запам'ятай!
Шуріппакієць, син Убар-Туту,
Зрубай житло, побудуй корабель,
Залиш достаток, турбуйся про життя,
Багатство зневаж, рятуй свою душу!
На свій корабель завантаж все живе.
Той корабель, який побудуєш ти,
Да буде контуром чотирикутник,
Рівні да будуть ширина і довжина,
Як Океан, покрий його кровлею!»
Я зрозумів та вішую Еа, володарю:
«Те слово, Володар, що ти мені мовив,
Шанувати я маю, все так і зроблю.
Що ж відповісти мені граду — народу та старцям?»
Еа вуста відкрив та мовить,
Мені, рабу своєму, він віщає:
«А ти таку скажи їм промову:
Я знаю, що Елліль ненавидить мене, —
Не буду я більше жити у вашому місті,
Від ґрунту Елліля стопи відверну я.
Спустися до Океану, до володаря Еа!
А над вами рясний дощ він проллє,
Тайну птахів дізнаєтесь, схованки риби,
На землі скрізь буде багата жнива,
Дощ хлине вранці, а вночі
Хлібний дощ ви побачите самі».
Ледве зайнялося сяяння ранку,
На зов мій зібрався увесь край.

(частина тексту, яка погано зберіглася)

Всіх чоловіків я закликав на повинність —
Будинки зносили, руйнували огорожу.
Дитина тягає смолу,
Дужий у кошиках носить спорядження.
В п'ятеро діб заклав я кузов:
Площа — у третє десятини, борт — висотою в сто двадцять ліктів,
По сто двадцять ліктів края його верху.
Заклав я обводи, зробив креслення я:
Шість у кораблі поклав я палуб,
На сім частин його розділивши ними,
Його днище поділив на дев'ять відсіків,
В нього забив я водяні кілки,
Обрав я кермо, уклав спорядження.
Три міри кіра в печі я розплавив;
Три міри смоли туди я налив,
Три міри носильники принесли елея:

Крім міри єлея, що пішла на промазку,
Дві міри єлея заховав кормчий.
Різав овець я щоденно,
Соком ягід, маслом, сікєрою, вином і червоним і білим
Поїв я народ, як річковою водою,
І був банкет, як у день новорічний...
Був готовий корабель, коли заходило Сонце.
Його стали зсовувати — він був важким,
Підпирали кілками зверху та знизу.
На зов мій зібрався увесь край, у воду занурився на дві третини.
Завантажив його всім, що мав я,
Завантажив його всім, що мав срібла я,
Завантажив його всім, що мав я злата,
Завантажив його всім, що мав живих я тварин,
Підняв всю сім'ю та рід мій на корабель,
Худобу степову та тварин, всіх майстрів я підняв.
Час призначив мені Шамаш:
«Вранці хлине злива, а вночі
Хлібний дощ ти побачиш сам, —
Зайди на корабель, засмоли його двері».
Прийшов відповідний час:
Вранці хлинула злива, а вночі
Хлібний дощ я побачив сам.
Я подивився в обличчя погоди —
Моторошно було дивитися на погоду.
Я зайшов на корабель, засмолів його двері —
За смоління судна корабельнику Пузур-Амуррі
Чертог я віддав та його багатства.
Ледве зайнялося сяяння ранку,
З основи неба встала чорна хмара.
Адду гримить в середині неї,
Шулат та Ханіш йдуть перед нею,
Йдуть, гінці, горою й рівниною.
Ерагаль виринає жердини греблі,
Йде Нінурта, гать прориває,
Запалили маяки Ануннакі,
Їх сяянням вони турбують землю.
Через Адду залякло небо,
Що було світлим, — в півтму перетворилося,
Вся земля розкололась, мов чаша.
Перший день вирує Південний вітер,
Налетів швидко, затоплюючи гори,
Неначе війною, наздоганяючи землю.
Не бачить один одного,
І з небес не бачити людей.
Боги потопу злякалися,
Піднялися, віддалилися на небо Ану,
Притиснулися, мов собаки, розтягнулися зовні.

Іштар кричить, як в муках пологів,
Пані богів, чий прегарний голос:
«Нехай би той день перетворився у глину,
Раз в раді богів я вирішила зле,
Як в раді богів я вирішила зле,
На погибель людей моїх війну оголосила?
Чи для того я сама народжую людей,
Щоб як риб'ячий народ, наповнювали море!»
Ануннакійські боги з нею плачуть,
Боги покрилися, перебувають у плачу,
Туляться один до одного, пересохли їх вуста.
Ходить вітер шість днів, сім ночей,
Буря потопом вкриває землю.
З початком сьомого дня
Буря з потопом війну припинили,
Ті, що билися подібно до війська.
Заспокоїлось море, ущух буревій — потоп припинився.
Я відкрив віддушину — світло впало мені на обличчя,
Я поглянув на море — тиша настала,
І все людство стало глиною!
Плоскою, мов дах, стала рівнина.
Я впав навколішки, присів та плачу,
Обличчя моє все в сльозах.
Почав видивлятися берег у відкритому морі —
У дванадцяти поприщах піднявся острів.
Біля гори Ніцир корабель зупинився,
Гора Ніцир корабель утримала, не дає колихатися.
Один день, два дня гора Ніцир тримає корабель, не дає колихатися.
Три дня, чотири дня гора Ніцир тримає корабель, не дає колихатися.
П'ять та шість днів гора Ніцир тримає корабель, не дає колихатися.
З початком дня сьомого
Я виніс голуба й відпустив;
Полетівши, голуб повернувся:
Місця не знайшов, прилетів назад.
Виніс я ластівку та відпустив;
Полетівши, ластівка повернулася:
Місця не знайшла, прилетіла назад.
Виніс я ворона та відпустив;
Ворон же, полетівши, побачив спадання води,
Не повернувся; каркає та їсть.
Я вийшов, на чотири сторони приніс я жертву,
На вежі гори здійснив воскуріння:
Сім та сім поставив курильниць,
В їх чашках наламав я мирт, тростник та кедр.
Боги відчули запах,
Боги відчули гарний запах,
Боги, мов мухи, зібралися до того, хто приносить жертву.
Як тільки з'явилась богиня-матір,

Підняла вона велике намисто,
Що Ану зробив їй на радість:
«О боги! У мене на шиї блакитний камінь —
Як його я дійсно не забуду,
Так ці дні я дійсно пам'ятатиму,
Віками я їх не забуду!
До жертви всі боги нехай підходять,
Елліль до цієї жертви нехай не підходить,
Через те, що це він, не подумавши, створив потоп
І моїх людей прирік на винищення!»
Елліль, як тільки туди він прибув,
Побачив корабель, розсердився Елліль,
Наповнився гнівом на богів:
«Яка душа врятувалася?
Жодна людина не мала вижити!»
Нінурта вуста відкрив та говорить,
Йому виголошує, Еллілю, герою:
«Хто, як не Еа, задуми буде,
І Еа про все відомо!»
Еа вуста відкриває й говорить
Йому виголошує, Еллілю, герою:
«Ти — герой, мудрець між богами!
Як, як, не обміркувавши, потоп ти створив?
На грішника ти поклав гріх,
На винуватого ти поклав провину, —
Ніж потоп тобі робити,
Краще б лев з'явився, людей повбивав!
Ніж потоп тобі робити,
Краще б вовк з'явився, людей повбивав!
Ніж потоп тобі робити,
Краще б голод настав, розорив би землю!
Ніж потоп тобі робити,
Краще б мор настав, людей уразив би!
Я ж не видав тайни великих богів —
Великомудрому сон я послав, і тайну богів він зрозумів.
А тепер йому ти пораду дай!» Піднявся Елліль, зійшов на корабель,
Взяв мене за руку, вивів назовні,
На коліна поставив дружину мою поряд,
До наших лбів доторкнувся, встав між нами, благословив нас:
«До сьогодні Утнапішті був людиною,
Тепер він подібний до нас, до богів,
Нехай живе Утнапішті біля гирла ріки, у віддаленні!»

РЕЛІГІЯ ЕЛЛАДИ

Колискою європейської цивілізації вважається Еллада. Вона охоплювала південь Балканського півострова, острови Егейського моря і західне узбережжя Малої Азії. Пізніше до неї увійшли численні колонії навколо цих територій. Заселення Еллади почалося майже 100 тис. років тому.

Англійський археолог А. Еванс (1851—1943) відкрив на о. Крит найдавнішу європейську культуру — критську, або мінойську (за ім'ям міфічного царя Міноса). Критська культура, яку представляли ранні рабовласницькі держави Кнос, Фест та інші, досягла значного розвитку в XX—XV ст. до н.е. Це теократичні монархії, в яких цар був і верховним жерцем. Управління державою й відправлення релігійного культу становили єдиний процес. Мінойці (так умовно називають населення цих держав) поклонялися великій богині-матері людей і тварин та богові-бику, що уособлював руйнівні сили природи. Їм цар-жрець приносив жертви в палаці, що одночасно був житлом і храмом.

Наприкінці XV — на початку XIV ст. до н.е. на о. Крит вторглися греки (ахейці) і зруйнували мінойську цивілізацію.

Ще одним центром давньогрецької цивілізації була мікенська культура (1700—1200 р. до н.е.), створена греками-ахейцями, які прийшли на Балкани з долини Дунаю. Залишившись з місцевим населенням, вони утворили нові культові ареали. Розкопки в Мікенах та в інших місцях Греції свідчать, що то був войовничий народ, засновник могутньої держави, яка розквітла в XV—XIII ст. до н.е. Існували й інші ахейські держави, що вели між собою безперервні війни.

Давні греки обожнювали природу. За їх уявленнями, у струмках жили наяди, в галях — німфи, дріади і сатири, в скелях — ореади, в морях — нераїди і тритони, на небі — зірки і боги вищого рангу. Деяких рабів вони передавали начебто у власність богам. Існувало там і щось подібне до храмового господарства, колективна релігійна власність. Склався чималий пантеон богів: Зевс, Гера, Посейдон, Афіна, Артеміда.

Архаїчний етап в історії Давньої Греції тривав з VIII до VI ст. до н.е. В цей час давні греки колонізують північне узбережжя Егейського моря, узбережжя Чорного моря, південь Апеннінського півострова і навіть проникають на африканське узбережжя Середземного моря. Це активізувало розвиток ремісництва, землеробства, торгівлі. У VIII ст. до н.е. тут утвердився полісний лад, виникли міста-держави з розвинутими товарно-грошовими відносинами. З усіх полісів найрозвинутішими були Афіньська і Спартанська держави.

Народ Афіньської держави складався з чотирьох філ (племен). Кожна філа поділялася на три братії, а кожна братія на тридцять родів. Племя і рід були органами управління і релігійними общинами. Функції братрії обмежувались шлюбами і реєстрацією народжень. Суспільне життя в полісах стає організованішим, у них формується правові відносини.

У 621 р. до н.е. давньогрецький мислитель Драконт письмово зафіксував норми звичаєвого права в Афінах, яке дещо обмежувало інтереси аристократії, захищаючи

простолюд. За цими законами було лише одне покарання — на горло. Тому вислів «драконтові закони» став крилатим.

Відання релігійними справами остаточно переходило до держави, всі жителі мусили поклонятися богам і визнаним героям. Центром релігійного життя і надалі залишалися рід і фратрія.

Згодом цар Солон (між 640 — прибіл. 559 до н.е.), який у 594 р. до н.е. ліквідував боргове рабство, ввів єдині для всієї країни міри ваги і гроші, встановив свободу заповітів. Солон дбав про економічну незалежність країни розвиток ремесел. Залежно від майнового стану суспільство поділялося на чотири класи, які володіли виборчим правом. Однак представники найбіднішого класу (фети) не могли обіймати державні посади.

Цар Клісфен (між 509 і 507 до н.е.) ліквідував племінні філи і створив територіальні: кожна філа поділялася на десять демів, які мали окремі храми із жерцями. Храм філи був державною власністю, її релігійними справами керувала держава. Тут утворилася державна релігія. Влада жерця була відокремленою від влади воєначальника, судді й адміністратора.

Інакше розвивалася Спарта, розташована у південній частині Пелопоннесу. Це був аграрний поліс. На землі працювали лише ілоти (раби), торгівлею і ремеслом займалися періски (вільні люди), а громадяни Спарти — лише військовою справою. Це була держава воїнів, влада у якій належала військовій аристократії. Спартанське релігійне життя було схоже на афінське.

Релігія Давньої Греції зберігала численний пантеон гомерівських олімпійських богів, інколи змінюючи їх ієрархію.

Ще в IV ст. до н.е. греки запозичили у фінікійців семітський алфавіт. У VIII ст. до н.е. Гомером були написані «Іліада» та «Одіссея», в яких зображено розгорнуту картину давньогрецького життя, в тому числі й релігійні уявлення. Світ, за Гомером, заселений богами й людьми. Вони мають багато спільного між собою, але боги невидимі. Люди споживають плоди землі, а боги — нектар, амброзію (їжа, яка надавала вічної юності й краси), люди смертні, а боги безсмертні.

Суспільство часів Гомера ще не сповідувало ідеї потойбічного існування. Померлі предки, за тодішніми уявленнями, продовжують своє існування в підземному царстві, й лише деякі з них, за волею богів, одержують безсмертя.

Давньогрецька релігія звеличувала фізичну працю. Тому так багато богів є покровителями різних видів діяльності: Артеміда наглядала за полюванням, Гермес, Аполлон і Пан — за скотарством, Деметра дбала про землеробство, Діоніс — про виноградарство, Афін Паллада — про ремісництво, Гефест — допомагав ковалям, Гермес — торговцям тощо. Розумова, мистецька праця теж мали своїх покровителів.

Значним, тісно пов'язаним з релігією культурним явищем були спортивні ігри, головні серед них — олімпійські. Перші було влаштовано в 776 р. до н.е. на честь Зевса Олімпійського. Вони прославляли фізичні якості людини, заохочували фізичний розвиток, який потрібен був аристократії для панування над рабами і утвердження власної соціальної значущості.

МІФОЛОГІЯ ДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Давньогрецька міфологія — одне з найяскравіших явищ світової цивілізації. Вона постала ще в період матріархату, увібравши в себе анімистичні та фетишистські уявлення. Міфологічно було обґрунтовано культ предків і тотемізм. Релігія давніх греків

почалася з міфів, а досягла своєї довершеності в олімпійській міфології. Це грецька міфологія періоду патріархату. Олімпійський пантеон очолює «батько всіх богів і людей» Зевс. Він живе на горі Олімп, усі боги підлеглі йому. Олімпійські боги антропоморфні — фізично тотожні людям, наділені людськими якостями: їдять, п'ють, сваряться, миряться, народжуються, вмирають. Поруч з ними — значна кількість міфічних героїв — приборкувачів чудовиськ, які шкодили людям. Антропоморфізм давньогрецької міфології свідчив про усвідомлення людьми свого місця у світі, посилення їх влади над природою. Згодом антропоморфні грецькі боги дедалі більше уособлювали абстрактні сили природи та суспільства.

В елліністичній літературі, а потім і в римському епосі міфологія крім релігійного набуває й літературно-мистецького значення, прислужившись митцям різних часів у творенні алегорій, метафор, мотивів, образів тощо. Але головною є її релігієтворча роль: вона стає основою уявлень, зумовлює фетишизм і магію давньогрецької релігії.

Виховані на суворому дотриманні законів і норм, греки ретельно ставилися до культових положень. Великого значення надавали культові бога сонця, світла, мудрості й мистецтва Аполлона; йому було присвячене святилище в Дельфах. Дельфійські жреці й оракули Аполлона користувалися незаперечним авторитетом, втручалися в державні справи.

Розвиток господарства, стабілізація суспільного життя надавали особливого значення культові Деметри — богині родючості, землеробства й законодавства. Їй було присвячене святилище в м. Елевсинії поблизу Афін, де традиційно відбувалися містерії — таємничі обряди з участю лише «посвячених». Першим ступенем посвячення були пісні й танці вночі під час свята Великих Елевсиній. На другому ступені у святилищі виконували драматичну виставу про викрадення богом підземного царства Аїдом дочки Деметри — Персефони (Кори), яка стала дружиною Аїди. Щовесни вона поверталася до матері, а потім знов — до підземного царства. Це була символізація вмираючого і проростаючого зерна, споконовічного акту родючості, таїнства вічного життя. Посвячені в культ Деметри, вважалося, здобували право на вічне життя після смерті. При цьому практичні греки не забували й про вимоги благочестивого, добродійного життя. До елевсинських містерій не допускали, наприклад, тих, хто пролив чиясь кров. Згодом Великі Елевсинії було визначено загальнодержавним святом.

У давню епоху істотних змін зазнав культ Діоніса — бога рослинності, виноградарства, який нарівні з Аполлоном уособлював ідею безсмертя людської душі.

З культом Діоніса і Деметри пов'язана релігійно-філософська течія орфізм, яку, начебто, заснував міфічний співець Орфей, син бога річок Егея і музи Калліопи. Міф розповідає про смерть його дружини Евридики, яку вкусив змії. Прагнучи повернути її до життя, Орфей спустився у підземне царство і грою на кіфарі та співом зачарував стража підземного царства Кербера і дружину Аїда Персефону. Орфею було дозволено забрати Евридику із собою, але, ведучи її, він не мав права озиратися назад. Однак цікавість переважила, Орфей озирнувся (чи не на красуню Персефону?) і втратив Евридику. Та він здобув знання про душу. Орфей розповів людям, що душа є началом добра, частиною божества, а тіло — таємницею душі. Після звільнення душі з мертвого тіла вона продовжує існувати, перетворюється. Орфею навіть приписують учення про метемпсихоз — переселення душі з одного тіла в інше. Пізніше воно було сприйняте філософами (піфагорейцями, неоплатоніками) і християнськими богословами.

Антична міфологія перебувала у певних зв'язках з філософією та наукою загалом. Жрецтво не вважалося соціальною групою, не було кастовим. Рациональне мислення, що визначало тогочасну культуру, було властиве релігійній думці та міфології. Це ста-

ло передумовою оригінального поєднання космогонічних і теогонічних уявлень, за яким ототожнювалось народження космосу і богів. Творцем усього був бог Хронос: він з хаосу й ефіру створив срібне яйце, з якого вийшов бог Діоніс (Ерос). Діоніс породив Ніч, Землю і Небо. Земля і Небо породили Океан, Фетиду (одну з морських німф), Крона і Рея. Син Крона Зевс домогся влади над усіма богами і людьми, поглинув Діоніса, увібравши його силу. Але богиня Персефона народила від Зевса нового бога вина і радості — теж Діоніса. Так боги народжуються і переходять один в іншого, а з розвитком Космосу розвивається божественний пантеон. Безумовно, в цьому чимало суперечностей. Адже цей міф, приписаний Орфею, творився в різних місцях, у різний час, доповнювався й уточнювався, набираючи фантастичних елементів. Він відобразив істотну рису мислення давніх греків, які уявляли світ таким, що розвивається, змінюється за певними законами. Вони шукали вихідні засади існуючого світу, що згодом виявилось у філософській школі * Фалеса (прибл. 625—547 до н.е.), Анак * (прибл. 610—546 до н.е.), Анаксімена (прибл. 585—525 до н.е.), Геракліта з Ефеса (прибл. 570—475 до н.е.), Піфагора (прибл. 570—500 до н.е.). Філософське, наукове і релігійне мислення то протидіяли одне одному, то взаємодоповнювалися. Це був єдиний потік духовного розвитку, кристалізований у багатій духовній культурі давніх греків.

МІФ ПРО ГЕРАКЛА: ЙОГО ПОДВИГИ, СМЕРТЬ І АПОФЕОЗ (Аполлодор, «Міфологічна бібліотека», II, IV, 8—VII, 7)

Ще до того, як Амфітріон прибув у Фіви, Зевс, прийнявши його вигляд, прийшов уночі (перетворивши одну ніч у три) до Алкмени і розділив з нею ложе, розповівши при цьому усе, що відбулося з телебоями. Амфітріон же, прибувши до дружини, помітив, що його дружина не виявляє до нього палкої любові, і запитав її про причину цього. Та відповіла, що він уже розділяв з нею ложе, прийшовши минулою ніччю, і тоді Амфітріон, звернувшись до Тересія, довідався про близькість Зевса з Алкменою.

Алкмена ж народила своїх синів: Зевсу вона народила Геракла, що був старший на одну ніч, Амфітріону ж Іфікла. Коли хлопчику Гераклові було вісім місяців, Гера надіслала двох величезних змій до його ложа, бажаючи погубити дитя. Алкмена стала голосно кликати Амфітріона на допомогу. Але Геракл, піднявшись з ложа, задушив змій обома руками. Ферекид же повідомляє, що сам Амфітріон, бажаючи довідатися, хто із хлопчиків є його сином, впустив у їхню постіль цих змій: коли Іфікл утік, а Геракл вступив з ними в боротьбу, Амфітріон у такий спосіб довідався, що Іфікл його син.

Геракл учився керувати колісницею в Амфітріона, боротьбі — в Автолика, стрільню з лука — в Еврита, боротися в повному озброєнні — у Кастора, співу і грі на кіфарі — у Ліна. Лін, брат Орфея, став фіванцем, переселившись у Фіви. Він загинув від удару кіфарою, що наніс йому Геракл, що розгнівався на Ліна за те, що той побив його. Коли ж Геракла привели до суду за обвинуваченням в убивстві, він прочитав перед судом закон Радаманта, який говорив, що, хто відповість ударом на несправедливий удар, не підлягає покаранню, і був, таким чином, звільнений від відповідальності.

Амфітріон з остраху, як би Геракл не учинив знову що-небудь подібне, послав його до пастухів, що охораняли череду биків, і там він ріс, виділяючись серед усіх незвичайними ростом і силою. З першого погляду можна було сказати про нього, що він син самого Зевса. Ростом він був у чотири лікті, очі блискали вогнем. Він завжди попадав у ціль, чи стріляв він з лука, чи кидав дротик. Вісімнадцяти років, усе ще залишаючись серед пастухів, він убив Кіферонського лева. Цей лев, спускаючись з вершин Кіферона, пожирав корів Амфітріона і Теспія. Останній був царем у місті Теспії, і Геракл при-

йшов до нього, щоб звідти вести полювання на лева. Теспій радо приймав Геракла протягом п'ятдесятьох днів, і щоночі, перед тим як Геракл повинний був вийти на полювання, посилав до нього на ложе одну зі своїх дочок (а всього їх було в Теспія п'ятдесят). Цих дочок родила Теспію Мегамеда, дочка Арнея. Теспій хотів, щоб кожна з них народила дитину від Геракла. Геракл же, думаючи, що з ним щоночі спить та сама, зійшовся в такий спосіб з усіма. Убивши лева, він надяг на себе його шкіру, а пащею користувався як шоломом.

Навчившись в Еврита мистецтву стріляння з луку, Геракл одержав від Гермеса меч, від Аполлона — лук і стріли, від Гефеста — золотий панцир, від Афіни — плащ; дрюк же він сам вирубав собі в Немейському лісі.

Після бою з мінійцями сталося так, що Геракл був увєргнутий ревнивою Герою у божевілья і кинув у вогонь власних дітей, яких йому народила Мегара, разом із двома синами Іфікла. Засудивши себе за це на вигнання, він був очищений від скверни Теспієм. Після цього він прибув у Дельфи і став запитувати в бога, де йому оселитися. Піфія вперше тоді назвала Геракла його ім'ям (колись він називався Алкідом) і звеліла йому оселитися в Тірінфі, служити протягом дванадцяти років Еврісфею і здійснити десять подвигів, що йому будуть запропоновані. Таким чином, сказала вона, здійснивши ці подвиги, він стане безсмертним.

Вислухавши це, Геракл відправився в Тірінф і став виконувати усе, що наказував йому Еврісфей. Насамперед він одержав наказ принести шкіру Немейського лева. Звір цей, породжений Тифоном, був невразливий...

Прибувши в Німію, Геракл відшукав лева і вистрілив у нього з лука. Побачивши, що лев невразливий, він підняв дрюк і став його переслідувати. Звір утік у печеру, з якої було два виходи. Тоді Геракл завалив каменями один з виходів і, проникнувши в печеру через другий, наздогнав лева. Схопивши його рукою за горло, він задушив його і, зваливши на плечі, поніс у Мікени... Другим подвигом Еврісфей призначив Гераклові убити Лернейську гідру. Ця гідра, що виросла в болотах Лерни, ходила на рівнину, викрадаючи худобу і спустошуючи околиці землі. У неї був величезний тулуб і дев'ять голів, з яких вісім були смертними, а середня, дев'ята, — безсмертною. Зійшовши на колісницю, візником якої був Іолай, Геракл прибув у Лерну. Там він поставив коней і знайшов гідру десь на пагорбі біля джерела Амімони: там знаходилося лігвище гідри. Мечучи у неї палючі стріли, Геракл змусив її вийти і після завзятої боротьби схопив її.

Вона зависла на ньому, оповившись навколо однієї ноги. Геракл, збиваючи дрюком її голови, нічого не міг з нею зробити: замість кожної збитої голови виростали негайно дві. На допомогу гідрі виповз величезний рак, що вкусив Геракла за ногу. Тому Геракл, убивши рака, покликав на допомогу Іолая. Той запалив частину прилеглого гаю і став припикати палаючими головешками шиї голів гідри, не даючи їм виростати. Таким способом Геракл здолав голови гідри, що відроджуються, і, зрубавши нарешті безсмертну голову, зарив її в землю і навалив на це місце важкий камінь: місце це знаходиться при дорозі, що веде через Лерну на Елеунт. Розрубавши тіло гідри, Геракл вмочив у її жовч свої стріли. Еврісфей же заявив, що цей подвиг не можна включити в число десяти, котрі він повинний був зробити, тому що Геракл здолав гідру не один, а за допомогою Іолая.

Третім подвигом Еврісфей призначив Гераклові принести живою Керінейську лань до Мікен. Жила ця лань в Ойної: була вона золоторогою і належала богині Артеміді. Тому Геракл, не бажаючи її поранити чи убити, вистежував її цілий рік, поки переслідувана тварина, знемагаючи від втоми, не вибігла на гору, так званий Артемісій, і відтіля спустилася до ріки Ладону. Коли лань уже була готова переправитися через

ріку, Геракл захопив її, ранивши пострілом з лука. Зваливши її на плечі, Геракл зі своєю ношею поспішив через Аркадію. Артеміда разом з Аполлоном зустрілася йому на шляху і, відбираючи лань, стала сварити його за те, що він убив присвячену їй тварину. Геракл же послався на необхідність, говорячи, що винуватцем усього є Еврісфей. Зм'якшивши гнів богині, Геракл приніс тварину ще живою до Мікен.

Четвертим подвигом Еврісфей призначив йому принести живим Ериманфського вепра. Цей звір спустошував околиці міста Псофіди, ідучи з гори, що називається Ериманф...

П'ятим подвигом Еврісфей призначив йому забрати протягом одного дня весь гній, що нагромадився в скотарні Авгія. Авгій був царем Еліди і був, як говорять одні, сином Геліоса, за твердження інших, — і сином Посейдона, а по іншим, — Форбанта і володів величезними чередями. Прийшовши до Авгія, Геракл, нічого не говорячи про наказ Еврісфея, заявив, що він за один день прибере весь гній зі скотарні, якщо одержить за це десятку частину всієї худоби. Авгій, не вірячи, що це можливо, погодився. Призвавши у свідки сина Авгія Філея, Геракл розібрав стіну скотарні і, відвівши каналом води рік Алфея і Пеней, що текли поблизу, направив їх у скотарню, випускаючи води через протилежний вихід...

Шостим подвигом Еврісфей призначив Гераклові прогнати Стимфалійських птахів. В області міста Стимфала, в Аркадії, знаходилося болото, що називалося Стимфалійським, оточене густим лісом. У цей ліс зліталася безліч птахів, рятуючись від вовків. Коли Геракл опинився у складнощах, не знаючи, як вигнати птахів з цього лісу, Афіна дала йому мідні брязкальця, отримані нею від Гефеста. Геракл, сівши під горою, розташованою поблизу від болота, став вдаряти в ці брязкальця і налякав птахів, що не виносили шуму й у страху злітали. Діючи таким способом, Геракл їх усіх перестріляв.

Сьомим подвигом Еврісфей призначив йому привести Критського бика. Про цього бика Акусілай повідомляє, що це той самий бик, що перевіз німфу Європу для Зевса, інші ж — що цього бика Посейдон вислав з моря, коли Мінос пообіцяв принести в жертву Посейдону те, що з'явиться з моря. Говорять також, що Мінос, вражений красою бика, відіслав його на пасовище, а в жертву Посейдону приніс іншого і що розгніваний цим Посейдон роз'ярив бика.

Прибувши на Крит, Геракл став просити Міноса віддати йому бика, і Мінос дозволив Гераклові взяти його, якщо він його здолає. Здолавши бика, Геракл доставив його Еврісфею, показав йому і потім відпустив на волю. Бик перетнув область Спарти і всю Аркадію, потім, перейшовши Істм, прибув в Аттику до Марафону і став спустошувати лани місцевих жителів.

Восьмим подвигом Еврісфей призначив Гераклові привести в Мікени кобилиць, що належали фракійцю Діомеду...

Дев'ятим подвигом Еврісфей призначив Гераклові принести йому пояс Іпполіти. Вона була царицею амазонок, що жили на берегах ріки Термодонта. Це було войовниче плем'я, що вело чоловічий спосіб життя. Коли їм доводилося сходитися з чоловіками і народжувати, вони вигодовували тільки дівчаток і здавлювали їм праві груди, щоб вони не заважали метати дроти, а ліві залишали, щоб вигодовувати дітей. Іпполіта мала пояс, що належав Аресу: цей пояс був знаком того, що вона була головною серед всіх амазонок. Геракл і був посланий за цим поясом, тому що ним хотіла володіти дочка Еврісфея Адмета.

Узявши собі супутників, що побажали відправитися з ним, Геракл спорядив корабель і відплив. У шляху він пристав до острова Паросу, на якому жили сини Міноса Евримедонт, Хрис, Нефаліон і Філолай...

Звідси він приплив у гавань міста Теміскіри. Тут явилася до нього Іпполита, запитала, навіщо він прибув, і обіцяла віддати пояс. Але богиня Гера, прийнявши вигляд однієї з амазонок, прибігла до них і закричала: «Царицю насильно забирають чужоземці, що приїхали!» Амазонки в повному озброєнні поскакали на конях до корабля. Коли Геракл побачив їх озброєними, він вирішив, що це відбулося в результаті підступного задуму, і, убивши Іполиту, заволодів її поясом. Після бою з іншими амазонками Геракл відплив і причалив до Трої...

Десятим подвигом Еврісфей призначив йому привести корів Геріона з Ерітеї. Ерітея — це острів, розташований поблизу океану: нині він називається Гадейра. На цьому острові жив Геріон, син Хрісаора і Каллірої, дочки Океану. Він мав тіло, що зрослося з трьох людських тіл, з'єднаних між собою до поясу, які розділялися від підребер'я і стегон. Йому належали червоні корови, яких пас Ерітїон, а стеріг двоголовий пес Ортр, породжений Єхидною і Тифоном.

Відправившись за коровами Геріона, Геракл пройшов через багато степів Європи і прийшов у Лівію. Прийшовши в Тартесс, він поставив там пам'ятні знаки про свій похід на границях Європи і Лівії — дві однакові кам'яні стели.

Обпалений променями сонця під час походу, Геракл направив свій лук проти бога Геліоса, і той, уражений його мужністю, дав йому золотий кубок, у якому Геракл і перетнув Океан. Прибувши в Ерітею, Геракл розташувався для нічлігу на горі Абанті. Собака, учувши його, кинулася до нього, але Геракл відігнав її дрюком і убив пастуха Еврітіона, що прибіг їй на допомогу.

Мінет, що пас там корів Аїда, розповів про те, що трапилося, Геріону, і той, захопив Геракла на березі ріки Антемунта, коли той крав корів, вступив з ним у боротьбу, але Геракл убив його, застреливши з лука. Після цього він загнав корів у кубок і, перепливши в Тартесс, повернув кубок Геліосу...

Після того як усі ці подвиги були зроблені, за вісім років і один місяць, Еврісфей відмовився зарахувати очищення Авгієвих стаєнь і перемогу над гідрою і призначив Гераклові одинадцятий подвиг — принести золоті яблука від Гесперид. Ці яблука знаходилися не в Лівії, як стверджують деякі, а в Атланта, там, де живуть гіперборейці. Гея подарувала їх Зевсу, коли той одружився з Герою. Ці яблука охороняв безсмертний дракон, син Тифона і Єхидни у якого було сто голів: він здатний був вдавати найрізноманітніші голоси. Разом з ним охороняли яблука діви Геспериди — Айгла, Ерітея, Гестія, Аретуса...

Проходячи через Аравію, Геракл убив Ематіона, сина Тифона. Після того як він перетнув Лівію, він прибув до зовнішнього моря, де взяв у Геліоса його кубок. Переправившись на протилежний материк, він на Кавказі застрелив з лука орла, що клював печінку Прометея: цей орел був породженням Єхидни і Тифона. Геракл звільнив Прометея, возложив на себе замість знятих кайданів вінок з оливи і надав Зевсу Хірона, що погодився стати смертним замість Прометея.

Коли ж Геракл прийшов до гіперборейців, де знаходився Атлант, то, пам'ятаючи про пораду Прометея, що сказав йому, щоб він сам не відправлявся за яблуками, а, узявши на плечі небесний звід, послав за ними Атланта, усе це виконав. Атлант, зрізавши в Гесперид три яблука, прийшов до Геракла і, не бажаючи приймати назад на свої плечі небесний звід, сказав, що він сам хоче віднести яблука Еврісфею, і попросив Геракла потримати небесний звід замість нього. Геракл погодився на це, але зумів за допомогою хитрого виверту знову перекласти його на плечі Атланта. Прометей дав йому раду, щоб він запропонував Атланту на час прийняти на свої плечі звід небес, поки він зробить собі подушку на голові. Вислухавши це, Атлант поклав яблука на землю і прийняв на

свої плечі небесний звід. Так Гераклові вдалося взяти яблука і піти. Деякі ж твердять, що Геракл не одержував цих яблук від Атланта, а сам їх зрізав, убивши їхнього дракона, що сторожив їх.

Принісши яблука в Мікени, Геракл віддав їх Еврісею, а той у свою чергу подарував їх Гераклові. Узявши ці яблука від Геракла, Афіна знову віднесла їх назад: було б несправедливо, якби ці яблука знаходилися в іншому місці.

Дванадцятим подвигом Еврісей призначив Гераклові привести Кербера з Аїда. У нього були три собачих голови і хвіст дракона, а на спині стирчали зміїні голови. Збираючись на здійснення цього подвигу, Геракл прийшов у Елівсін до Евмолпа, щоб бути посвяченим у містерії. У ті часи чужоземців ще не посвячували в Елевсінські містерії, і Геракл домагався присвяти як прийомного син Пілія, але брати участь у таїнствах він ще не міг, тому що не був очищений від скверни після убивства кентаврів. Тільки прийнявши від Евмолпа очищення, Геракл був допущений до участі в містеріях.

Прибувши до Тенару — мису в Лаконіці, де знаходиться підземний вхід, що веде в Аїд, Геракл спустився під землю. Душі померлих, побачивши Геракла, кинулися навтяки, за винятком Мелеагра і Горгони Медузи. Геракл витяг меч і замахнувся на Медузу, як на живу, і тільки від Гермеса він довідався, що перед ним примара. Підійшовши до самого входу в Аїд, Геракл застав там Тесея і Пірітоя, що прийшли сватати Персефону і за це були прив'язані до скелі. Побачивши Геракла, вони вдвох стали простягати до нього руки, щоб той вивів їх на світло своєю могутньою силою. Геракл, узявши Тесея за руку, вивів його. Він захотів вивести також і Пірітоя, але земля затряслася, і Геракл його залишив. Він відкотив і скелю, що покривала Аскалафа. Бажаючи наситити душі померлих кров'ю, Геракл заколов одну з корів, що належали Аїду. Менет, син Кевтоніма, що пас корів, викликав Геракла на єдиноборство, але Геракл так стис його, що переламав йому ребра, однак відпустив його на прохання Персефони.

Коли Геракл став просити Плутона віддати йому Кербера, той дозволив йому взяти собаку, якого він здолає її без допомоги зброї, що при ньому була. Геракл знайшов пса біля воріт Ахеронта, і, будучи захищеним з усіх сторін, панциром і покритим левиною шкурою, обхопив голову собаки і не відпускав, хоча дракон, що заміняв Керберу хвіст, кусав його. Геракл душив чудовисько доти, поки не приборкав його, а потім вивів на поверхню землі в області міста Трезена. Аскалафа Деметра перетворила в пугача, а Геракл, показавши Кербера Еврісею, повернув собаку в Аїд...

Геракл, прибувши в Калідон, став свататися до дочки Ойнея Деяніри. У єдиноборстві за право стати чоловіком Деяніри з Ахелоем, що прийняв образ бика, Геракл обламав бикові один ріг. Він женився на Деянірі, а Ахелой одержав назад ріг, віддавши за нього ріг Амалфеї...

Разом з Деянірою він підійшов до ріки Евену, на березі якого сидів кентавр Несс, що перевозив подорожніх за платню, заявляючи, що право перевозу він одержав від богів за властиву йому справедливість. Геракл сам переправився через ріку, Деяніру ж віддав Нессу, щоб він перевіз її на інший берег. Але останній, переправляючи Деяніру, спробував її згвалтувати. Коли вона закричала, Геракл почув її лемент і вистрілів з лука у Несса, який вийшов з води, потрапивши йому прямо в серце. Умираючий Несс підкликав до себе Деяніру і сказав їй, що якщо вона хоче мати засіб, що збереже їй любов Геракла, то нехай вона змішає сім'я, що він пролив на землю, із кров'ю, що витекла з рани, яку він одержав від стріли Геракла. Деяніра так і вчинила, як порадив їй Несс, і сховала засіб у себе...

Прийшовши в Трахін, Геракл став набирати військо, щоб відправитися в похід на Ойхалію, бажаючи помститися Евріту. Союзниками Геракла виступали аркадяни,

мелійці з Трахіна і Епикнемідські локри. Убивши Евріта і його синів, Геракл захопив місто.

Поховавши загиблих з числа тих, хто відправився з ним у похід: Гіппаса, сина Кеїка, а також Аргія і Мелана, синів Лікімнія, і розграбувавши місто, Геракл взяв Іолу як бранку. Причаливши до Кенею, мису Евбеї, Геракл спорудив вітвар Зевсу Кенейському. Збираючись зробити жертвопринесення, він послав у Трахін глашатая, щоб той приніс йому святковий одяг. Від глашатая Деяніра довідалася про все, що відбулося між Гераклом і Іолою. Боючись, щоб Геракл не полюбив Іолу більше, ніж її, Деяніра, думаючи, що кров Несса, яка витекла, дійсно є любовним засобом, вимазала цією кров'ю хітон.

Надягши цей хітон, Геракл став приносити жертву. Коли хітон нагрівся й отрута гідри стала уражати шкіру Геракла, він, схопивши Ліхаса за ноги, жбурнув його геть. Він став зривати з себе хітон, але той уже зрісся з тілом так, що разом з хітоном відривались і шматки тіла. Несчастого Геракла привезли в Трахін на кораблі. Деяніра ж, довідавшись про те, що трапилося повісилася.

Геракл наказав Гілли, що був його старшим сином від Деяніри одружитися з Іолою, коли він змужніє. А потім відправився на гору Ойту (ця гора знаходиться в області трахініїв), він розклав там багаття і, зійшовши на нього, наказав підпалити. Але ніхто не захотів цього зробити, і тільки Пеант, що проходив повз в пошуках своєї худоби, запалив багаття. За це Геракл подарував йому своя цибуля і стріли. Говорять, що коли вогонь запалав, спустилася хмара і віднесла Геракла на небо. Ставши безсмертним і примирившись з Герою, він одружився з дочкою Гери, богинею Гебою, від якої в нього народилися сини Алексіарес і Анікет.

РЕЛІГІЙНИЙ КУЛЬТ ДАВНІХ ГРЕКІВ

Антропоморфне уявлення греків про своїх богів зумовлювало відповідне ставлення до них. Приносячи богам жертву, греки висловлювали свої сподівання на конкретну допомогу, пораду, гарантію на майбутнє. Жреці були більше адміністраторами, ніж священниками, доглядали за храмами, організовували релігійні зібрання, процесії, церемонії, розшифровували передбачення, ворожіння. Жерцями були окремі державні особи (архонти), а також особи, обрані на певний термін.

Особливий елемент давньогрецького релігійного культу — храми, найдавніші з яких збудовано в XII ст. до н.е. Вони вважалися пристановищем богів, уособлених у скульптурах. Спочатку за храми правили звичайні житлові будинки. Потім їх спеціально будували у місцях традиційного поклоніння богам — на гірських вершинах, біля священних дерев і джерел, у священних гаях і дібровах. Храми споряджали усім необхідним для бога; вогнище мало форму вітваря; для зберігання начиння і посуду відводили невелике приміщення — опістодом («задня кімната»); у передній частині були сіни — пронаос, у центральній (наос чи целла) — колони, які згодом з'явилися і на фасаді. Так виник тип храму з колонами біля входу — простиль; з колонами з тильного боку — амфіпростиль, з колонами з обох боків — периптер, із двома рядами колон — диптер. Спорудження храмів з колонами і статуями стимулювало розвиток архітектури та скульптури, які стали провідними у давньогрецькому мистецтві й надовго окреслили тенденції розвитку мистецтва Європи загалом.

Для давніх греків храм був не тільки культовою, а й важливою громадською спорудою. У ньому зберігали державні та приватні гроші, коштовності, твори мистецтва, до-

кументи, архіви. На кам'яних плитах викарбовували тексти законів, фіксували видатні події. В храмах і поруч з ними відбувались народні зібрання, оголошували рішення царів, архонтів (видних службових осіб). Храм був певним політичним символом. Тому архітектурі приділяли велику увагу. Серед семи чудес світу є і споруди релігійного призначення — храм Артеміди Ефеської, статуя Зевса Олімпійського та Колоса Родоського.

V і IV століття до н.е. — період класичної Греції. Головні події розгортаються на території Аттики (гр. — узбережна країна). Щедро обдарована природою, населена енергійним, працелюбним, розумним і хоробрим народом, Аттика стає центром економічного, політичного і культурного життя Греції, а її столиця Афіни — центром усіх значних подій. Тому цей період ще звуть аттичним.

Значного розвитку набула в Афінах демократія. Влада належала Раді п'ятисот (буле), народному суду (гелії) та народним зборам (еклесії), що свідчить про суверенітет народу. Релігія була під наглядом держави: нагляд за священним майном здійснювали архонти, які згодом поступилися своїм впливом стратегам (воєначальникам). Вони керували релігійними процесіями, жертвопринесеннями, спортивними змаганнями. Участь у релігійному культі для громадян була обов'язковою. Політичне безправ'я рабів і метеків (іноземців) автоматично позбавляло їх цієї участі.

За стратега Перікла з 460 до 429 рр. до н.е. (цей період вважають золотою епохою афінської демократії) вплив релігії був дуже вагомим. На Акрополі в 447—438 рр. до н.е. було зведено величний храм — Парфенон («храм Діви»), в якому розмістили статую Афіни — покровительки міста. На щиті Афіни скульптор Фідій зобразив себе і Перікла, за що був звинувачений у блюзнірстві, ув'язнений. На Акрополь вели мармурові сходи, храм прикрашали численні статуї. Проіснувавши всю античну епоху, в V ст. н.е. він став християнським храмом, у XV ст. — мусульманською мечеттю; в 1687 р. був зруйнований венеціанцями. Дотепер збереглися його руїни. Майже одночасно зі спорудженням Парфенону було перебудовано храм Деметри в Елевсінях, зруйнований готами.

Наприкінці V ст. до н.е. суперництво Афін і Спарти спричинило тривалі міжусобні війни (Пелопоннеські війни 431—404 рр. до н.е.). Афіни зазнали в них поразки, але й Спарта не стала гегемоном. Війна загострила соціальні суперечності, послабила демократію й полісну мораль. Релігія давніх греків не вберегла їх від кривавих зіткнень, хоч сторони, що воювали, мали спільних богів і спільні храми.

З цього почалася затяжна криза давньогрецького поліса: військові сутички і війни, перевороти і деспотії. А на Сході тим часом виникла Перська імперія. З IV ст. до н.е. серед грецьких держав відбувається піднесення Македонії, яка стала панувати в Греції. В 334 р. до н.е. Александр Македонський розпочав свій похід в Азію, сформувавши могутню імперію, яка розпалася після його смерті (323 до н.е.).

Азіатський похід Александра Македонського помітно вплинув на розвиток світової цивілізації. Слідом за військом у підкорені країни йшли філософи, історики, природознавці, жреці. Александр не протидівав культурі, релігії завойованих країн, брав участь у їх культах, дбав про обожнення своєї особи в них, мріяв про формування греко-перської народності. Столицею нової держави обрав Вавилон. Там мав бути і головний храм. Але здійснити ці задуми йому не вдалося. Для таких справ потрібні століття, особливий соціальний прошарок, який був би рушієм цих процесів. І все ж походи Александра Македонського дали могутній поштовх зближенню культур і релігій античного світу і Близького Сходу.

Після Александра Македонського настала епоха еллінізму — період від його смерті до встановлення гегемонії Риму. Саме тоді відбувається занепад Греції та Македонії.

У III ст. до н.е. на заході від Еллади сформувалося нове державне об'єднання — Римська республіка, яка внаслідок загарбницьких та громадянських війн перетворила Македонію на свою провінцію, а згодом перебрала владу над усією Грецією.

Історія релігії елліністичної епохи має свої особливості. Це період релігійної терпимості. Культ східних божеств поширюються в Греції, а грецькі боги знаходять нових прихильників на Сході. Грецька міфологія стає загальноновизнаною, набуваючи національного забарвлення в Малій Азії, Східному Середземномор'ї, Єгипті, Дворіччі.

Відбувається поживлення місцевих культів, місцеві боги одержують імена загальноновідомих з додаванням до них місцевих елементів. Це засвідчує об'єктивну необхідність релігійного синкретизму в процесі зміцнення зв'язків між народами.

В елліністичний період активніше поширювалися міфи про богів-рятівників, які звільняють людей від тягара смерті чи дають надію на потойбічне спасіння, — Осіріса, Діоніса, Аттиса. Водночас більшою пошаною стала користуватись богиня Тіхе (Доля), що свідчило про нерівноправність у суспільстві, невизначеність у баченні людьми свого майбутнього. Відчутнішим став взаємозв'язок релігійної свідомості та інших форм духовного життя суспільства.

Релігія давніх греків значною мірою живилася надбаннями давньогрецьких науки і мистецтва, що чітко простежується у Дворіччі та Єгипті. Математична праця «Начала» Евкліда (450 — прибіл. 380 до н.е.) і астрономічний трактат «Альмагест» Птолемея (II ст. н.е.) започаткували нову епоху в розвитку науки. А давньогрецьке мистецтво дотепер вважають одним з найунікальніших в історії людства.

Гімни

ГІМН КЛЕАНФА ДО ЗЕВСА (Стобей, «Еклоги», /, 1, 12)

Клеанф з Аса (331—233 до н.е.) був учнем і наступником Зенона на чолі стоїчної школи. Він був дійсним засновником стоїчної теології.

«Ти, з безсмертних славнійший, всесильний і багатоіменний. Зевс, що зробив природу і править усім за законом. Зевсу привіт мій! Тебе всім смертним хвалити личить, Ми — породження твоє, і усі твій образ ми носимо, Смертні усі, що живемо на землі і її зневажаємо. От чому твою міць вихваляю і пекти буду вічно. Уся світобудова це, що землю обходить колами. Рухається волею твоєю, тобі корячись охоче. Тримаєш у своїх ти руках, ніколи ураження не знали, Блискавки блиск вогневий, сліпучий, вічно живучий, Блискавки тієї, чий удар у смятіння ввергає природу:

Цим вогнем направляєш по світі ти розум загальний,
Усюди проноситься він, меж світил великих і малих.
Ти володар усього, над усім найбільший владика.
Немає нічого на землі, що крім тебе б виникло,
Немає ні в ефірі небесному, ні в моря глибокій безодні,
Крім того, що безумці у своїй нерозсудливості здійснюють.
Ти ж умієш, однак, соділати непарне парним,
Дати потворному вид, у тебе і нелюбе мило.
Ти погодиш у єдність бурне разом з гарним,
Так що народжується розум, загальний і вічноіснуючі.
Розум, чия сила страшна одним лише бурним між смертних;

Ці прагнуть лукаво до наживи безчесної, інші Віддані тільки розпусти і, тіло своє догоджаючи, Шукають одних насолод, замість же страждання знаходять. Ти ж, про Зевс, усіх дарунків владар темнокудрий громовий, Дай людині волю від влади сумної незнання; Ти вижени з душі нерозуміння і шлях укажи нам До мудрості вічної, котрої ти правиш над усім справедливо, Честь від тебе сприйнявши, і тобі будемо честь відплачувати ми, Вічно твої оспівуючи діяння, як смертному повинно. Немає нагородження пречервоній для смертних і немає для безсмертних, Крім як загальний закон вихвалити і шанувати справедливість».

(Античні гімни. — М., 1988, с. 175—176).

ГРЕЦЬКІ БОГИ ТА ГЕРОЇ ДО АПОЛЛОНА ПІФІЙСЬКОГО

Лікіей ти, володар, володієш, Меонією милою.
Біля моря лежачим Мілетом, бажаний усіма:
Сам же з великою честю на Делоссе царюєш славному...
Стопи свої направляє до безкидів скалистих Піфона
Син багатославний Літо, на сяючій лірі граючи.
Благоухають на богів одежа безсмертна. Струни
Пристрасно під плектором звучать золотим на божій лірі.
Думки швидше з землі на Олімп перенісшись, звідти
Входить в палати він Зевса, в зібрання інших безсмертних.
В той же час бажання в усіх з'являється пісень і ліри.
Змінними хорами пісню починають прекрасні Музи.
Божі дари оспівують безсмертні голосом дивним
І терплячу стійкість, з якою під владою безсмертних
Люди живуть, — невмілі, з розумом бідним, не в силах
Засіб від смерті знайти і захисту від старості огидної.
Пишноволосі діви Харіти, веселі Ори.
Зевсова дочка Афродіта, Гармонія, юна Геба.
За руки взявшись, водити хоровод починають веселий.
Не повторна з ними танцює, не мала з виду, —
Ростом велика, видом дивуючи всіх Артеміда.
Стрілолюбляча діва, рідна сестра Аполлона.
З ними ж тут веселиться і Арес могутній, і зрячий
Аргоубивця. А Феб — Аполлон на кіфарі грає.
Дивно високо крокуючи. Кругом нього блистять сяйво.
Швидкі ноги мерехтять, і пишний в'ється одяг.
І веселяться, душею великою радіючи багато,
Фебова мати Літо золотоволоса, з Зевсом премудрим.
Дивлячись на милого сина, як тішиться він серед безсмертних.
Що ж мені заспівати про тебе? Оспівувань у всьому ти вартий.
Заспівати про те, як ти був нареченим, як любов'ю горів ти.
Як приходив, домагаючись Азанової дочки милої.
З Ісхієм, рівним богам, багатоконним Єлатіонідом?
Чи як Форбанта з роду Тріопова, чи Амарінфа...
Чи, як разом з Левкіпом і разом з жінкою Левкіпа...

Чи про те, як задумавши перший для смертних оракул.
Місця шукаючи для нього, по землі ти блукав, Давльноходець?
Передусім в Піерію ти шлях свій направив з Олімпа:
Лакмос Ематію після того пройшов Енієни,
Через Переби пройшов ти. І скоро досягнув Іаолка.
В славі судами Євбеї на мис піднімався Кенейський.
Став перед Леландською рівниною, — але серце твоє не втішилось
Храм твій на ній закладе і тіністі діброви густі...
Далі звідти відправився ти, Аполлон далеко стріляючий,
І до Онхеста дійшов Посейдонової діброви блискучої,
Новооб'їжджений кінь, що йде в колісниці прекрасній,
Там переводить подих від тягара: добрий візник.
Зістрибнувши на землю з воза, пішком по дорозі крокує...
Далі звідти відправився ти Аполлон далеко стріляючий...
І до Тельфуси дійшов. І втішився ти місцем спокійним.
Тут захотів ти свій храм закласти і тіністі діброви,
Став перед Тельфусою близько і слово таке їй промовив:
«Тут заснувати я, Тельфуса, найпрекрасніший храм збираюсь.
Щоб пророком був для людей він, котрі завжди
Стануть сюди приганяти бездоганні мені гекатомби, —
В пелопонезькому чи хто проживає в краю плодородючому,
На островах чи, водою звідусіль омिति, в Європі.
Будуть вони просити мій оракул. І всім неприкладно
В храмі моєму блаженному почну давати я поради».
Тут тільки зрозумів в розумі своєму Фаб-Аполлон далекострельний,
Через що він обманутий прекрасною криницею.
Гнівом палаючи, пішов він до Тельфуси, досягнув її швидко.
Став дуже швидко перед нею і слово таке їй промовив:
«Ти обдурила Тельфуса, мене. Не хотіла ти видно.
Місцем прекрасним володіючи, вибрикувати світлу воду.
Славу свою ти зате тут розділиш зі мною».
Так сказавши, скалою завалив каменисту печеру
Цар — Аполлон-далекоходець і приховав під обвалом течію.
Тут же собі він побудував і жертвеник в діброві тіністій
Біля самої криниці прекрасно текучої. Господарю
Всі там моляться, називаючи його Тельфусійським.
Так як Тельфуси священної течію там згасьбив він.

ДО ГЕЇ, МАТЕРІ ВСІХ

Співати починаю про Гею — всематір, про міцностоячу.
Древній, всьому, що живе, що харчі багато дає.
Чи ходить що по священній землі, чи плаває в морі,
Чи носиться в повітрі — все лиш твоїми щедротами живе.
Ти плодити, цариця, даєш і даєш плодоріддя;
Можеш ти життя дарувати людині і можеш ти назад
Взяти його, якщо побажаєш. Блаженний серед смертних, кого ти
Благоволінням наділиш: в достатку все він має.

Тяжкі гнуться колосся на ниві, на пасовищі хмарному
Бродить незчисленне стадо, і благами дім його повен.
Самі ж вони достгнє гарними жінками місто
Правлять за добрими законами. Багатство і щастя з ними
Хваляться їх сини життєрадісним, свіжим веселощами,
Дівчата — дочки яких, — у хороводах кружляючи квітучих.
Ніжні топчуть квіти на лугах в мерехтінні світла.
Так відрізняєш ти їх поважна, щедра Гея!
Радуйся, мати богів, о жінка багатозіркового Неба!
Серцю приємне життя пошли прихильно за пісню!
Тепер же, тебе пом'янувши, я до пісні іншої приступаю.

ДІОНІС І ВАКХАНКИ
(Еврипід, «Вакханки», 677—775)

За повідомленнями древніх, культ Діоніса прийшов у Грецію з Фракії чи з Фрігії (фригійці — одне з фракійських племен). Цей культ носив шалений і екстатичний характер, що так яскраво ілюструє уривок, який подається нижче, з Евріпідових «Вакханок». Пастух розповідає фіванському царю Пенфею про напад менад (вакханок) на царську череду.

«У той час, як перші промені сонця
Землю гріти починають, ніжно
Корів на пасовище я вгору гнав.
Раптом піді мною з жінок три дружини.
В одній помітив Автоною я,
В іншій — Агаву, матір твою, а в третьої —
Іну. Усі спали на привалі, хто
Під спину гілок смереки підклавши,
А ті — в листях дубовій утопія...
І чинно як! А ти-то запевняв.
Що, п'яні вином і звуком флейти.
Вони по заростях Киприду ловлять...
І от, серед стогону сплячого вскочивши,
Агава-мати їхнім зичним лементом будить:
Ревіння стада зачула вона.
І, легкий сон виганявши з вежд, підхопилися
Ті на ноги — усе чудо як скромні:
Баби, і молодки, і дівичі...
Усі кучері розпускають по плечах;
А в кого небрида розв'язалася,
Ті підтягти поспішають і строкатої лані
Святий покров змією підперезати,
І змії їх не жалили, а тільки
Безтурботно щоки мовою лизали.
Ті на руки вовченяти брали, ті
Від лані сосунця до грудей набряклих
Прикладали — знать, дітей вони
Немовляти кинули. Вінками

Вони плюща, або ж дуба, чи тиса
Квітучого прикрасилися потім.
І от тирс бере одна і вдаряє
Їм об скелю — відтіля чистий ключ
Води струмоніють. У землю тирс застромила
Інша — бог вина джерело дав.
А хто хотів напиться білої вологи,
Тієї коштувало лише землю поскоблити
Кінцями пальців — молоко лилося.
З плюща ж на тирсах капав солодкий мед...
Хуліш ти Вакха, цар; але, раз побачивши
Усе це, — ти молився б йому.
Ми, пастухи коров'ячі й овечі.
Зійшлися тоді і всі на перепочинку
Про диво небачене судили...
Колишня людина знайшлася отут
І майстер говорити — ми стали слухати.
І от що він сказав нам: «Пастухи,
Священних висот жителі, давайте
Викрадемо з ігрища царицю-мати!»

ТАЇНСТВА

ЄЛЕВСИНСЬКІ ТАЇНСТВА (Іпполіт, «Філософумена». V,8)

«Щасливий той із земних чоловіків, хто бачив ці таємниці; але непосвячений і не приймаючий у них участі ніколи, не має доброго жереба після смерті, але перебуває в мороці й тузі».

Гімн до Деметри.

«Тричі щасливі ті смертні, котрі відходять в Аїд, побачивши ці обряди, тому що тільки їм дароване там щире життя; для інших усе, що знаходиться там, — зло». Софокл, фрагмент.

«Воістину прекрасне Таїнство, дароване нам блаженними богами: смерть для смертних уже не зло, але благословення. В Афінах була укорінена думка, що всяким, навчений Таїнствам, після смерті буде полічений гідний божої слави. Тому усім скоріше хотілося прийняти присвяту. Павсаний уникав поширюватися про Таїнства і утримався від Опису будівель, що знаходилися на священних ділянках Деметри в Елевсині і Афінах.

Я мав намір зайнятися цим предметом і описати все те, що дозволяю описувати в афінському святилищі, названому Елевсиний, але в сні мені було бачення, попереджаюче мене від цього. Тому я звернувся до того, по дозволене розповідати усім».

Павсаний, 1.14,3

«Мій сон заборонив мені описувати те, що знаходиться за стінами святими; та й зрозуміло, що непосвяченому не личить слухати про те, що йому заборонено бачити».

Павсаний, 1, 38,7.

«А синтема (пароль) у елевсинських таїнствах така: «Я постився; я пив кикейон, я виймав зі скрині; виконавши це, я поклав назад у кошик, а з кошика — назад у скриню».

Фригійці, за словами наасенів, стверджують, начебо Бог — це тільки-то зрізане колосся пшениці, і слідом за фригійцями афіняни, коли вони присвячують у ЕЛЕВСІНІЇ, у мовчанні показують епоптам велике, чудесне і найцілковите еоптичне таїнство — зрізане колосся пшениці».

СМЕРТЬ І ПОСВЯЧЕННЯ В ТАЇНСТВА (Плутарх. «Про душу»)

«[У мить смерті] душа переживає те ж, що і присвячений у великі таїнства... Спочатку він блукає і метастеється в знемозі, повний страхів, бреде через пільму, немов непосвячений; потім на нього обрушуються всі жахи перед остаточною присвятою, із тремтінням, трепетом, потім, дивуванням; потім його опромінює чарівне світло, воно попадає в чисті області і на чисті луки, де його оточують голоси і танці і велич святих звуків і форм; завершивши посвячення привільно ходить серед них і, звільнений, у вінку приєднується до божественного кола і розмовляє з чистими святими чоловіками, споглядаючи тих, хто живе тут без присвяти, — брудна товпа, яка копошиться в його ніг, одягнена в бруд і туман, і яка страшилась смерті і не віре в тамтешні блаженства».

ПОСВЯТА В ТАЇНСТВА КИБЕЛІ: ТАВРОБОЛІОН (Пруденцій, «Перістефанон», X. 1011—1050)

«Того, хто приймає посвяту у верховні жреці, вони ведуть під землю в глибоку яму; він прикрашений дивною діадемою, його скроні прибрані вінком, волосся зачесане назад під золотий вінець, на ньому шовкова тога, підхоплена габинським поясом.

Над ним споруджують дерев'яний настіл із широкими зазорами між дощок; потім настіл свердлять і підпилюють, протикаючи деревину гострою зброею, так щоб у ній утворилася безліч дірочок. Сюди приводять величезного бика — лютого і кошлатого, перевитого з боків квітковими гірляндами; на його роги одягнені чохла; воістину, чоло жертви блискає золотом і блиск металевих пластин розцвічує його вовну. Тут звіру призначено бути закланим, і вони простромлюють його груди священним списом; із заячої рани вибивається хвиля гарячої крові, і паруючий потік хлюпає на дерев'яний настіл і заливає його до країв. Потім через безліч отворів у настілі бурхливий потік спрямовується вниз огидною росою, що ловить похований унизу жрець, уставляючи свою безсоромну голову під краплі, опоганюючи й свій одяг і усе своє тіло.

Воістину, він закидає голову, він підставляє щоки під потік крові, він розмазує кров за вухами і губами, він підставляє ніздрі, він омиває цією рідиною навіть очі, причому не щадить навіть і ковтки, воложачи мову і жадібно ковтаючи чорну масу, що запікається.

Після цього фламینی стягують покляклий і знекровлений труп настилу, і понтифік — моторошне видовище — виходить ззовні і демонструє усім свою мокру голову, — бороду, що обважніла від крові, вологі в'язання й одяг, що просочилися.

Цю людину, опоганену такою заразою і перемазану в запеченою кров'ю недавньої жертви, усі прославляють і поважають».

ПОСВЯЧЕННЯ В ТАЇНСТВА ІСІДИ (Апулей, «Метаморфози», XI, 1—26)

Апулей з Мадаври (Північна Африка) жив у II столітті нашої ери. Він був адвокатом, письменником і оратором. Його відомі «Метаморфози», що згодом одержали другу назву — «Золотий осел», — це роман в одинадцятьох книгах, з ледь завуальованим апологетичним і автобіографічним змістом, повний чарівних новел (наприклад, «Купідон і Психея» IV, 8—VI; 24). Герой роману, Луцій, що виявляв нездорову цікавість до магії, випадково перетворився в осла. Повернення йому людського вигляду по милосердю Ісиди і його присвята в її обряди утворюють кульмінацію добутку; вважається, що розповідь про це заснована на безпосередньому знайомстві з містеріями Ісиди.

Вступ

[Початок XI книги овіяно благими ознаками й атмосферою таємничості. Заснувши, Луцій проводить ніч на теплому піску на березі моря.]

(1) Біля першої нічної стражи, раптово в трепеті прокинувшись, бачу я незвичайно яскраво сяючий повний диск блискучого місяця, який саме піднімається з морських хвиль. Мимоволі посвячений у німі таємниці глибокої ночі, знаючи, що панування верховної богині простирається особливо далеко й усім миром нашим править її промисел, що чудесні веління цього божественного світила надають руху не тільки домашнім і диким звірам, але навіть і бездушним предметам, що всі тіла на землі, на небі, на морі то, згідно зростанню, збільшуються, то, відповідно її убутанню, зменшуються.

Епіфанія Ісиди

Луцій вирішує звернутися до Ісиди про рятування від ослиної шкіри, і богиня відповідає йому. У своїй молитві (§ 2) він називає її Царицею Небесною, Церерой, Прозерпиною, небесною Венерою. Виливши в такий спосіб душу в молитві, супроводжуваної жалібними криками, знову опускаюся я на колишнє місце, і стомлену душу мою обіймає сон. Але не встиг я остаточно зімкнути очі, як раптом із середини моря повільно піднімається божественний лик, самим богам вселяючий повагу. А потім, виїшовши помалу з безодні морської, променисте зображення всього тіла стало моїм поглядом. Спробую передати і вам чудове це явище, якщо не перешкодить мені розповісти бідність слів людських чи якщо саме божество не дасть мені багатий і рясний дарунок могутнього красномовства.

Насамперед густе довге волосся, непомітно на пасмі розіbrane, вільно і м'яко розсипалося по божественній шії; саму верхівку оточував вінок із усіляких строкатих квітів, а саме посередині, над чолом, кругла пластинка випромінювала яскраве світло, немов дзеркало, чи скоріше, — вірна ознака богині Місяця. Ліворуч і праворуч коло завершення ті, що ізвиваються, та ті що тягнуться нагору змії, а також хлібні колосся, які над усіма піднімалися, багатобарвна, з тонкого виссона, то білизною блискаюча, то, як шафран, золотаво-жовта, то палаюча, як червона троянда. Але що більш всього вразило мій зір, так це чорний плащ, що відливав темним блиском. Оповивши навколо тіла і переходячи на спині з правого стегна на ліве плече, як римські тоги, він звішувався густими складками, а края були гарно обшиті бахромою. Уздовж облямівки і по всій поверхні плаща тут і там виткані були мерехтливі зірки, а серед них місяць випромінював полум'яне сяйво. Там же, де хвилями не спадало чудове це покривало, з усіх боків була вишита суцільна гірлянда з усіх квітів і плодів, які тільки існують. І в руках у неї були предмети, один на одного зовсім несхожі. У правій тримала вона

мідний погремок (*sistrum*), вузька основа якого, вигнута в кільце, перетиналася трьома маленькими паличками, і вони при струшуванні видавали всі разом пронизливий дзенькіт. На лівій же руці висіла золота чаша у виді човника, на ручці якої, з лицьової сторони, високо піднімав голову аспід з непомірно роздутою шиєю. Запавні стопи взяті в сандалії, зроблені з переможних пальмових листів. У такому-то вигляді, у такім оздобленні, дихаючи ароматами Аравії Щасливої, удостоїла вона мене божественним віщанням:

— От я перед тобою, Луцій, твоїми торкнута благаннями, мати природи, пані всіх стихій, споконвічне породження часів, вища з божеств, володарка душ покійних, перша серед небожителів, єдиний образ усіх богів і богинь, помаху якої підвласні небес блакитний звід, моря цілющі дуновенья, пекл жалюгідна безмовність. Єдину володарку [*numen unicum*], шанує мене під різноманітними видами, різними обрядами, під різними іменами весь всесвіт... багаті древньою вченістю єгиптяни поважають мене так, як повинно, називаючи моїм дійсним ім'ям — царствою Ісідією.

СМЕРТЬ ОРФЕЯ

Орфей, син Сагра і музи Калліопи, був царем македонян і країни одрисів. Він був вишуканим музикантом і прекрасно грав на лірі, а оскільки фракійці і македонці дуже люблять музику, він здобував гучну славу у свого народу. Загинув він слідуєчим чином: його розірвали на куски фрякіянки і македонянки, тому що він не допускав їх до своїх релігійних обрядів по якійсь іншій причині; говорять, що після нещастя з його жінкою він став ненависником всіх жінок. В призначені дні натовп озброєних фракійців і македонян збирався звичайно в Лібефрах; вони приходили в велику споруду, добре пристосовану для посвятивельних обрядів, входячи для участі в обрядах, вони складали свою зброю перед дверима. Жінки помічали це і, розгнівані неповагою до себе, захопили зброю, вбили тих, хто намагався їх здолати, і розірвали Орфея на частини, викинувши залишки в море. Жінки не понесли ніякого покарання, і країну вразила чу-ма. Шукаючи спасіння від лиха, жителі країни отримали оракула, який проголошував, що для звільнення їм необхідно знайти і поховати голову Орфея. З немалим старанням вони відшукали його з допомогою одного рибалки в усті річки Мелес. Голова співала, як і раніше, і море не нанесло їй ніякого збитку, не сталося з нею і того, що звичайно трапляється з тілами померлих. Навіть після тривалого часу вона виявилась не підданою тлінню і була сповнена життям. Вони поховали голову під високим курганом і оточили огорожею, яка спочатку була святилищем героя, але пізніше стала храмом. Іншими словами, там приносяться жертви і всі інші почесті, належні богам. В священну огорожу не сміє ступати нога жінки.

ЕМПЕДОКЛ ПРЯМУЄ БЕЗСМЕРТНИМ СЕРЕД СМЕРТНИХ

Друзі, які живуть в цитаделі великого міста на березі золотого Акрагата, мужі, які думають про благодіяння, незнайомі із злом, гостинні до мандрівників, привіт вам. Я ходжу серед вас як безсмертний бог, а не смертний, шанований, як і належить, увінчаний квітами і свіжими вінками. Куди б я не прийшов із своїми послідовниками й послідовницями, всі мене шанують; вони слідуєть за мною великим натовпом, питаючи, де лежить дорога до прибутку, шукаючи пророчеств, тоді як інші, повалені болісними недугами, благають мене мовити слово, яке лікує від всіх хвороб. (Фрагмент 112.)

Але нарешті вони становляться на землі пророками, співаками, лікарями, і володарями; а із них виростають боги, могутні славою, які розділяють стіл і вогнище з іншими безсмертними, не причетні ні до людських скорбот, ні до втомленості. (Фрагменти 146, 147.)

ФЛАМІН-ДІАЛ І ЙОГО ДРУЖИНА (Авл Геллій, «Аттичні ночі», X, 15)

На фламіна-діала покладається велика кількість обрядів і багато заборон (*castus multi plices*, табу), про які ми читаємо в книгах «Про жреців народу», а також в першій книзі праці Фабія Піктора. Із того, що там сказано, я згадую наступне: фламіну-діалу забороняється (*religio est*) їздити верхи; також йому заборонено дивитися на «побудову розрядів» за помиррям (священним кордоном Риму), тобто озброєними і вишикуваними в бойовому порядку громадянами, тому фламіан-діал дуже рідко становиться консулом, так як консулам доручається ведення війни; він також не має права (*fas numquam est*) носити обручку, якщо тільки вона не висічена і не пуста (тобто без дорогоцінного каменю?). Він також не має права виносити вогонь із фламінії, тобто із житла фламіна-діала, інакше ніж для священних цілей; якщо в дім входить закований в кандали, то його потрібно визволити, а кандали підняти через імплувій (отвір в стелі атрію чи жиллої кімнати) на кришу і скинути звідти на вулицю. В нього не повинно бути вузлів на головному уборі, ні на поясі, ні в якій-небудь іншій частині його одягання. Якщо йому в ноги припадає людина, яку хочуть піддати бичуванню, то бичування в той же день проводити не можна (*riaculum est*). Волосся фламіну може стригти лише вільний. Згідно звичаю (*mos est*), фламін не може називати козу навіть по кличці або доторкатися до сирого м'яса, плющу і бобам.

Він повинен проходити під ґратами, на яких росте лоза. Ніжки його ліжка повинні бути помазані товстим шаром глини, і він не повинен ночувати в другому місці три ночі підряд, ніхто інший не може спати на його ліжку. Біля ніжок ліжка повинен знаходитися ящикок, в якому зберігаються священні пироги. Пострижені нігті і волосся фламіна повинні бути спалені на землі під здоровим деревом. Для нього кожен день — священний (*feriatus est*). Він не повинен виходити на вулицю (*sub divo*) з непокритою головою — в домі йому це дозволено, але недавно: так вирішили понтифіки, про що свідчить Мазурій Сабін; також говориться, що вони відмінили і скасували деякі інші церемонії.

Він не має права доторкуватися до хліба, спеченому із заквашеної муки (тобто з використанням дріжджів). Своє спідне («внутрішню туніку») він знімає в закритих місцях, щоб не бути голим під відкритим небом, яке схоже на очі Юпітера. На бенкеті вище нього може сидіти лише верховний жрець (*rex sacrificulus*). Якщо в нього вмирає дружина, то він повинен залишити свою посаду. Його шлюб може розірвати лише смерть (*dirimi ius non est*). Він ніколи не заходить на кладовище і не доторкується до трупів. Але, йому, дозволяється (*non est religio*) відвідувати похорони.

Майже ті ж розпорядження стосуються і фламінке діала (тобто його дружини). Говорять, що вона дотримується і деяких інших правил: так, вона носить фарбоване плаття і просмикує гілочку плодового дерева в покривало (під яким вона ховає своє обличчя під час жертвоприношення); їй заборонено (*reliosum est*) підніматися вище, ніж на три сходинки, а коли вона відвідує Аргеї (свято, під час якого двадцять чотири ляльки скидали в Тібр), їй не можна ні користуватися гребінкою, ні прибирати волосся.

ТЕОГОНІЯ ТА КОСМОГОНІЯ ГЕСІОДА

Головні теми Гесіодової «Теогонії» такі: (1) виникнення Хаоса (Порожності), Землі, Ероса, Неба і першого покоління богів (строки 116- -153); (2) оскоплення Неба його сином Кроном з повчань матері Крона Землі (строки 154—210); (3) спасіння Зевса від Крона, поїдавшего своїх дітей (строки 453—500); (4) переможна битва Зевса та богів-олімпійців проти титанів (строки 617—735). Ми наводимо тільки два перших епізоди. Час життя Гесіода встановити неможливо, але він жив після Гомера, вірогідно, у VIII столітті до н.е. Подібності та відмінності між епосом Гесіода та стародавніми близькосхідними космогоніями розглядаються Норманом Брауном у передмові до його перекладу «Теогонії» Гесіода.

«Перш за все у всесвіті Хаос зародився, а за ним
Широкогруда Гея, всезагальний приют безпечний,
Сутінковий Тартар, у земних залягаючих надрах глибоких,
Та, між вічними усіма богами найгарніший — Ерос.
Солодкомлосливий, — у всіх він богів і людей земнорідних
Душу у грудях підкорює та всіх розсудку позбавляє.
Чорна Ніч та похмурий Ереб народився з Хаосу.
Ніч Ефір народила та сяючий День, чи Гомеру:
Їх зачала вона в череві, з Еребом у коханні з'єднавшись.
Гея перш за все народила собі рівне за шириною
Зоряне Небо, Урана, щоб чітко покрив її всюду
І щоб міцним житлом слугував для богів всеблажених;
Гори потім народила, — приємний приют для безсмертних
Нимф, що живуть у келихах нагірних лісів багатовідтінкових;
Також ще народила, ні до кого не взійшовши на ложе,
Галасливе Море безплідне Понт. А потім, розділивши
Ложе з Ураном, на світ Океан народила глибокий,
Коя і Крия, ще — Гиперіода та Іапета,
Фею і Рею Феміду велику і Мнемосину,
Золотовінчанну Фебу та приємну зовнішністю Тетію.
Після них всіх народився, серед дітей найбільш жадливий,
Крон хитророзумний. Батька надпотужного він ненавидів.
Також Кіклопів з душею надмінною Гея народила, —
Кількістю троє, а на ім'я — Бронта, Стеропа і Арга.
Блискавку зробила Зевсу-Крониду та грім вони дали.
Були у всьому іншому на богів інших вони схожі,
Але лише єдине око в середині обличчя знаходилося.
Ось чому вони називались «Колоокі», «Кіклопи»,
Що на обличчі їх по одному круглий оку мали.
А для праці була в них сила, і міць, і сноровка.
Також інші ще народились у Геї з Ураном.
Троє велетенських і міцних синів, неможливо жадливих, —
Котт, Бріарей міцнодушний та Гієс, — надмінні чада,
Цілою сотнею потворних рук розмахував кожний
Біля плечей надпотужних, між плечей у тих велетнів

По п'ятдесят підіймалось голів із торсів міцних.
Силою вони неможливою і ростом великим володіли.
Діти, народжені Геєю-Землею і Небом-Ураном
Були жакливі і стали батьку своєму нестерпимі
З першого погляду. Лише тільки на світ хтось з них з'явився,
Кожного у надрах Землі негайно приховував батько,
Не випускаючи на світ, і злодійством своїм насолоджувався.
З повною утробою важко стогнала Земля-велитка.
Зле прийшло їй на думку і коварно-витончене діло.
Миттєво створивши породу сідого заліза, велетенський
Зробила серп і його показала коханим дітям,
І, пробуджуючи в них сміливість, сказала з сумною душею:
«Діти мої і батька нечестивого! Якщо бажаєте
Бути мені слухняними, зможемо батьку ми відплатити за злодійство
Вашому: бо він перший жакливі речі задумав».
Так казала. Але, страхом окутані, діти мовчали.
І жоден не відповів. Величний Крон хитропорозумний,
Сміливості повний, негайно відповідав матері милій:
«Мати, з найбільшим бажанням за справу таку візьмусь я.
Мало мене засмучує батька злоїменного жереб
Нашого. Бо він жакливі речі задумав».
Так він сказав. Возрадувалась душею велетенська Гея.
У місце ... сина сховавши, дала йому в руки
... гострозубий і різним коварствам його навчила.
Ніч за собою ведучи, з'явився Уран, і возліг він
Біля Геї, палаючи козаним бажанням, і всюди
Розповсюдився навколо. Неочікувано ліву руку
Син притягнув з засідка, а правою схопивши великий
Серп гострозубий, відсік у батька милого швидко
Член дітонародний і кинув назад його сильним розмахом.
І не безплотно з Кронових рук полетів він могутих:
Скільки на Землю не вилилось краплин кривавих,
Всіх їх Земля прийняла. А коли обернулися роки,
Могутніх Ериній вона родила і великих Гигантів
З довгими списками у долонях міцних, у обладунках блискучих,
Також і німф, що Меліями ми на землі називаємо.
Член батька дітородний, відсічений гострим залізом,
По морю довгий час носився, і біла піна
Взбилась навколо нетлінного члена. І дівчина у піні
В тій зародилась. Спочатку підпливла до Киферів святим,
Після цього до Кипру пристала, омитою морем.
На берег вийшла богиня чудова. Стане ногою, —
Трави під стрункою ногою виростають. Її Афродітою
«Пінонародженою», і ще «Кіфересею» чудововінчаною
Боги і люди називають, тому що народилась з піни.
А Кіфересею називають, тому що до Киферів пристала.
«Кипронародженою» — що у Кипрі, омитими хвилями, народилась.
До плем'я вічних блаженних рушила богиня.

Ерос супроводжував діви, і слідував Гімер прекрасний.
З самого початку було надано їй в уділ і володарювання
Між земними людьми і богами безсмертними ось що:
Дівочий шепіт коханий, усмішки, і сміх, і обмани,
Солодка млість кохання і п'яніща радість обіймів.
Дітям, на світ народженим Землею, назва Титанів
Дав у ганьблення батько їх, великий Уран-повелитель.
«Руку, — сказав він, — простяглись вони до нечистої справи
І скоїли злодійсто, і буде їм кара за це».

(З книги: Эллиниские поэты. — М., 1929. — С. 106— 108).

ГРЕЦЬКІ БОГИ І ГЕРОЇ

До Аполлона Піфійського
«Лікією ти, володар, володієш, Меонією милою.
Біля моря лежачим Мілетом, бажаємий усіма:
Сам же з великою честю на Делосі царюєш славному...
Ступні твої направляє до площин скалистих Піорона,
Син багатославлений Літо, на сяючій лірі граючи.
Палають на богові наряди безсмертні.
Пристрасно під плектором звучать золотим струни на божественній лірі.
Думки швидше з землі на олімп перенеслись, звідти.
Входить в палати він Зевса, в зібрання інших безсмертних.
В той час бажання у всіх з'являється пісень і ліри.
Змінними хорами пісню починають прекрасні Музи.
Божі дарунки оспівують безсмертні голосом дивним
І терплячу стійкість, з якою під владою безсмертних
Люди живуть, — невідомі, з бідним розумом, не в силах
Засобу від смерті знайти і захисту від старості тьмяної.
Пишноволосі діви Харіти, веселі хори,
Зевса дочка Афродіта, Гармонія, юна Геба.
За руки взявшись, водить коло, починають веселе.
Не страхітлива з ними танцює, не мала на вигляд, —
Велика на зріст, (видом) виглядом дивуюча всіх Артеміда.
Стрілолюбна діва, рідна сестра Аполлона.
З ними ж тут веселяться і Арес могутній, і всебачущий Арговбивця.
А Феб-Аполлон на кіфарі грає.
Дивно, високо крокуючи. Навкруги нього блистять сяйво.
Швидкі ноги мелькають, і пишний в'ється одяг.
І веселяться, душею великою радіючи багато
Фебова мати, Літо золотоволоса, з Зевсом всемудрим
Дивлячись на милого сина, як тішиться він серед безсмертних.
— Що ж мені заспівати про тебе? Оспівувань ти у всьому вартий.
Заспівати про те як ти був нареченим, як коханням палав ти.
Як приходив домагаючись Азанової доньки милої.
З Ісхієм, рівним богам, багатоконним Елатіонідом?
Чи як Форбанта з роду Тріопова, чи Амарінфа...
Чи, як разом з Левкипом і його дружиною...

Чи про те, як замисливши першим для смертних оракул.
Місця шукаючи для нього, по землі ти блукав. Далекоходець?
Перед усім в Пієрію ти шлях свій направив з Олімпу,
Лакмос, Ематію після того проминув, Знієни,
Через Переби пройшов ти. І скоро досягнув Іаолка.
В славі суднами Евбеї на мис підіймався Кенейський.
Став перед Лелантською рівниною, — але серце твоє не залишилось.
Храм твій на ній закладе і тіністі рощі густі...
Далі звідти направився ти, Аполлоне, далекострільний,
І до Онхеста дійшов, Посейдової рощі блискучої.
Новооб'їжджений кінь, в колісниці йдучий прекрасній,
Там захоплює подих від тягара: гарний наїзник.
Зістрибнувши на землю з колісниці, пішки по дорозі крокує...
Далі відправився звідти ти, Аполлон далекострільний...
І до Тельфуси дійшов. І сподобалося тобі місце спокійне.
Тут захотів ти свій храм закласти і тіністі зарослі,
Встав перед Тельфусою поблизу і слово таке їй промовив:
«Тут заснувати я, Тельфуса, чудовий храм збираюся,
Щоб наслідуванням був для людей він, які завжди
Стануть сюди пригонити бездоганні мені чекатоби. —
В пелопонеському хто проживає краї плідючому.
Чи на островах омिति водою, в Європі чи.
Будуть вони просити мій оракул. І всім неухильно
В храмі моєму благословенному почну давати я поради».

ЕПІКУР ПРО БОГІВ

Епікур (341 до н.е., Самос — 270 до н.е., Афіни) був одним з найбільших мудреців античності. Він народився в сім'ї афінського колона на острові Самос, там же почав вчитися. З дванадцятирічного віку він вирішив присвятити себе філософії й підлітком поступив в місті Теосе в учні до філософа Навсифана, послідовника Демокріта. З вісімнадцяти до двадцяти років Епікур проходив військову службу в Афінах. Не маючи можливості повернутися на Самос, звідки афінські поселенці були до того часу вигнані, філософ декілька років жив вигнанцем, терплячи крайню нужду, однак потім зумів відкрити школу спочатку в Мітіленах, а потім в Ланпсані. У 306 р. до н.е. він заснував філософську школу в Афінах, що отримала назву «Сад». Їй він присвятив все своє життя. Епікур жив в суворій стриманості, спричиняючи захоплення своїх учнів. Однак це не заважало його противникам, філософам-стоїкам, всіляко засуджувати його і перекручувати його вчення.

Його спадщина могла б становити три сотні томів, але, нажаль, до нас дійшли лише розрізнені фрагменти його творів, переважно в переказі грецького письменника III в. Діогена Лаєртія. Найбільший інтерес являють три послання, в яких Епікур звертається до своїх учнів і де викладені його погляди на фізику, астрономію, метеорологію і етику. Біля 1750 р. при розкопках Геркуланума були також знайдені значні фрагменти його великого трактату Про природу.

У той час, коли Епікур проповідував своє вчення, Греція переживала важку морально-політичну кризу. Міста-поліси втратили свою минулу незалежність, з втратою якої порушилися закладені ними гуманістичні ідеали. У ці смутні часи Епікур взяв на себе місію по-

вернути людину на шлях мудрості. Його вчення було адресоване абсолютно всім, від жінок і рабів до представників вищих шарів суспільства. Заснований на атомістичному світогляді Демокріта, а також на положенні, згідно з яким душа має тілесну природу, а це означає, що вона смертна, епікурізм мав на меті звільнити людину від будь-якого страху: як від страху смерті, так і від страху перед богами. Згідно з цим вченням, боги не втручаються в життя людини, а тому можуть бути для нього лише прикладом досконалості. Звільнившись від ілюзорних джерел страху, людина може зустріти неминучі страждання і вдатися до насолоди, яка є доброю сама по собі і дає відчуття повноти життя.

ЛИСТ ДО МЕНЕКЕЯ

«Насамперед слід вірити в те, що Бог нетлінний і блаженний, як виявляється з загальної ідеї Бога, зафіксованої в душі; і не можна приписувати йому нічого противного його нетлінності чи неналежного його блаженству, але [слід] вірити в те, що зберігає його блаженство і нетлінність. Тому що боги безсумнівно існують, адже знання про них є справою безпосереднього сприйняття. Але вони не такі, якими їх вважає більшість людей. І нечестивець — це не той, хто заперечує богів більшості, але той, хто додає до богів думки більшості. Адже те, що більшість говорить про богів, суть не уявлення, почерпнуті з відчуття [prolepseis], але помилкові припущення [hypolepseis], кажучи, начебо боги посилають лиходіям найбільші нещастя, а [добрим] найбільші блаженства. Адже, зважаючи на власних чеснот, люди вітають тих, хто схожий з ними, але усе, що на них несхоже, вважають далеким.

Звикни до думки про те, що смерть для нас нічого не значить. Тому що все добро і зло полягає у відчутті, а смерть — це тільки позбавлення відчуття. Звідси реальне розуміння того, що смерть нічого для нас не значить, робить кінцівку [нашого] життя приємною — не тим, що додає до неї необмежену довжину часу, а тим, що усуває спрагу безсмертя. Адже немає нічого страшного в житті для людини, яка дійсно осягла, що немає нічого страшного в нежитті. Тобто дурний той, хто говорить про свій страх смерті, не тому, що її прихід заподіює біль, але тому, що заподіює біль її очікування. Бо те, що тривожить [нас] у її приході, — усього лише порожній біль, викликаний її очікуванням. Отже смерть, найжахливіше зі зла, для нас ніщо, тому що поки ми існуємо, смерті для нас немає, а коли смерть приходить, нас уже немає. Тому до неї немає справи ні живим, ні мертвим; для перших її немає, а останні самі вже не існують.

Але більшість людей то біжить від смерті, немов найбільшого зла, то [жадають її] як полегшення від [зол] життя. [Але мудрець і не прагне з життя], і не боїться перестати жити, тому що ні те ні інше не пригнічує його, а небуття не здається йому чимось злим. Як і за столом, де він надає перевагу не більшій частці, а найбільш приємній, так і в житті: він прагне насолодитися [буквально, пожати плоди] не найдовшим відрізком часу, але найприємнішим.

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

ГОМЕРІВСЬКЕ ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ МЕРТВИМ

(Гомер, «Одіссея», XI, 20—50)

Говорить Одисей:

Судно, прибувши, на пісок ми затягнули;
Барана і вівцю взяли з собою і пішли за течією

Вод Океану Берега до місця, що мені зазначила Цирцея.
Давши Перимеду тримати з Еврилохом дичину, приречену у жертву,
Я меч вийняв, мідногострий і, їм вскопавши
Яму глибоку, у лікоть одною шириною і довжиною,
Три учинив пиятики мертвим, мною покликаним разом:
Перше сумішню медвяної, друге вином благовонним.
Третє водою і, мукою ячмінною усе пересипав.
Дав обіт тіням, що смертельно віють, покійних:
У будинок повернувшись, корову, телят не мавшу, у жертву
Їм принести й у запалене вогнище дорогоцінностей багато,
Кинути; Тиресія ж більш інших уважить, більш
Чорного, кращого в череді барана йому присвятивши.
Давши обіт таке і зробивши відозву до мертвих,
Сам я барана і вівцю над якою глибокою зарізає;
Чорна кров полилася в її, і злетілися гурбою
Душі покійних, із темної безодні Ереба піднявшись:
Душі наречених, недосвідчених юнаків, досвідчених старців.
Дів молодих, про втрату недовгого життя скорбних.
Лайливих чоловіків, мідногострих збираємо уражених смертельно
У битві й бороні, заляпаний кров'ю, ще не склавших.
Всі вони. Вилетів разом незліченим роєм із ями.
Підняли лемент неказаний; був схоплений я страхом блідим.
Покликав товаришів, їм повелів я з вівці і з барана.
Гострою зарізаних міддю, що лежали в крові перед нами,
Шкіру здерти і, в вогонь їх кинувши, покликати громогласно
Грозного бога Аїда і страшну з ним Персефону.
Самий же я меч оголив витончений і з ним перед ямою
Сів, щоб мішати наближатися неживим тіням покійних
До крові, поки мені відповіді не дасть Тиресий.

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ РЕЇ, ФРИГІЙСЬКІЙ БОГІНІ-МАТЕРІ (Аполлоній Родоський, «Аргонавтика», I. 1078—1150)

Після того вирували жорстокі бурі на протязі
Цілих дванадцятьох днів і ночей, і заважали їм знову
У плавання вийти. У найближчу ніч усі герої, що за день
Втомилися, тепер у частину останню ночі вкушали
Солодкий сон: серед них лише Акаєт один із Мопсом спільно
Ампикидом на стражі їхній сон охороняючи сиділи
Цією порою почала над головою білявою Ясона
Галуїона пурхати, дзвінким гласом своїм провіщаючи
Припинення бурхливих вітрів. Мопс її відразу зрозумів,
Лише почув він пророчий глас цієї птиці прибережної.
Отут відігнала богиня її, і вона, угору піднявшись,
На верхній частині корми, красиво вигнутій, сіла.
Мопс же Ясона, що спав, протягнувшись на м'яких овчинах.
Відразу штовхнув і, від сну пробудив, йому от що промовив:
«Друг Езоонид, тобі треба зійти на Дидим гостроверхий

У тамтешній храм та з мольбою припасти до богині,
 До матері усіх богів, і тоді припиниться
 Страшна буря. Такий нині глас я нещодавно почув,
 Глас Галуїони морський, що, крутячись над тобою, поки ти
 У міцному спочивав сні, про усе мені про це сказала.
 Адже від її, від богині, залежать і вітри, і море.
 І вся земля, і обитель покритого снігом Олімпу.
 І відступає перед нею, коли на велике небо
 З гір вона сходить, Зевс самий Кронид. Дорівнюють і інші
 Боги безсмертні шанують наводящу страх богиню».
 Сказав, — для чутки Ясона приемним його було слово.
 Радісний, із ложа підхопився він і відразу товаришів підняв.
 Усіх він поспішно. Коли ж вони навколо нього зібралися,
 Їм пророцтво, що Мопс Ампикид йому дав, він повідав.
 Молодші відразу герої, биків виводячи зі стоянки.
 Прямо на саму кручу високої гори їх погнали.
 А від Священної скелі відв'язали інші причалу
 І у Фракійську гавань приплили.
 Потім же, залишивши
 Тільки деяких із човнів, самі теж на гору піднялися.
 Отут стали видимі їм, немов були в них під рукою,
 І Макриадські кручі, і Фракія, що насупротив.
 Бачимо в тумані Босфора став зев, стали значні висоти
 Мізії, а на іншій стороні усе течії Едепа,
 А в Адрастії і місто Кеней і діл Кеней.
 Стовбур там знайшовся зрослої в лісі дуже міцної оливи, що
 Висохнула аж до коренів. Його зрізали, щоб зробити
 Гірській богині священний кумир із нього, і мистецьки
 Аргом отесаний він був, і на суворіше потім гостроверхої
 Був піднятий, що дуби найвищі суцільно затінювали,
 З усіх дубів інших вище усіх на коренях утвердившись.
 Жертовник після з дрібних скали каменів, увінчали
 Листами дуба його і взяли за здійснення жертви.

ПОЖЕРТВИ ЮПІТЕРУ ПЕРЕД СІВБОЮ

Твір Марка Порція Катона про сільське господарство, написаний біля 160 р. до н.е., містить багато писань на архаїчні обряди, язичницькі звичаї.

Пожертва має відбуватися в такий спосіб: піднеси Юпітеру Дапалію чашу провини якого хочеш розміру. Дотримуй цей день як день відпочинку [feria] для биків, їхніх погоничів і зробивших пожертвування. Коли чиниш пожертву, скажи «Юпітер Дапалій, тому що слід і личить [oportet], щоб чаша провини була піднесена тобі в моєму будинку моєю сім'єю на твоє свяченне свято; тому будь радий цим святом, що тобі присвячується». Омий руки, а потім візьми вино і скажи: «Юпітер Дапалій, будь радий цим святом, що тобі присвячується, і будь радий вином, що поставлене перед тобою». Якщо хочеш, учини пожертву Весті. Трапеза на честь Юпітера складається зі смаженого м'яса і глечика вина. Присвяти її Юпітеру благочестиво, належним чином, [Jvi caste

profanato sua contagions]. Після того як учиниш пожертву, засівай просо, часник і сочевицю.

РИМСЬКЕ ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ ПЕРЕД ЗБОРОМ ВРОЖАЮ

Приношення в жертву свині, що випереджає збір врожаю, споконвічно, очевидно, мало на меті змилювати богів Манні, розлючених тим, що люди вільно або мимоволі потривожили ґрунт під час сівби, росту або дозрівання хлібів. Зрештою зв'язок обряду з Манні забувся, і він почав відбуватися як такий, стосувався винятково збору врожаю.

«Перед збором врожаю слід принести в жертву роґса *praesidanea* у такий спосіб: заколи свиню як роґса *praesidanea* Церері колись, чим почнеш збирати полбу, пшеницю, ячмінь, боби і зерно, що поспіли. Перед жертвопринесенням учини молитву ладаном і вином Янусу, Юпітеру і Юноні. Піднеси гірку пирогів (*sfrues*) Янусу зі словами: «Батько Янус, підносячи тобі ці пироги, я смиренно молю тебе бути прихильним і милостивим до мене і моїх дітей, мого будинку і моїх домочадців». Потім піднеси пиріг (*fertum*) Юпітеру зі словами: «Підносячи тобі цей пиріг, про Юпітер, я смиренно молю тебе, щоб ти, радіючи цьому підношенню, був добрим до мене, і до моїх дітей, до мого будинку і до моїх домочадців». Потім піднеси Янусу вино і скажи: «Батько Янус, я смиренно молився тобі, підносячи тобі пироги, так будь же радий і цим вином, поставленим перед тобою». Потім так помолись Юпітеру: «Юпітер, будь радий, прийнявши цей пиріг; будь радий, прийнявши це вино, поставлене перед тобою». Потім заколи роґса *praesidanea*. Вийми нутрощі, піднеси Янусу пироги і помолись так само, як колись. Піднеси пиріг Юпітеру, помолившись точно так само, як колись. Таким же уявою піднеси вино Янусу і Юпітеру; точно так само, як ти підносиш гірку пирогів і присвячував пиріг (*ertum*). Потім піднеси нутрощі і вино Церері».

РЕЛІГІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ЗА ПІФАГОРОМ

Піфагор (бл. 570 до н.е., Самос (?)—(?)) був першим, хто назвав себе філософом. Хоча історичне існування Піфагора й не оскаржується, він дуже давно, ще за свого життя, став особистістю легендарною і по-своєму таємничою. Вважається, що він багато подорожував для того, щоб познайомитися з таємними вченнями грецьких релігій, зокрема, орфізмом. У віці приблизно сорока років Піфагор обґрунтувався в Кротоні і створив там релігійне суспільство, за зразком якого заснував потім безліч подібних у Південній Італії й на Сіцилії. Ці суспільства носили аристократичний характер і впали під ударами демократів. Смерть Піфагору призначено було знайти при пожежі будинку, де він сидів в оточенні своїх учнів. Вони вважали його втіленням божества, сином чи Аполлона чи Гермеса, оскільки він мав здатність пам'ятати свої попередні життя.

Своє вчення Піфагор призначив учням, особистості яких так і залишилися невідомими. Ось чому відомості про нього дуже відривчасті й дійшли у пізніх свідченнях. Піфагорійці поділялися на дві групи: акусматиками, що утворювали зовнішнє коло, військове братерство, обов'язком якого був захист школи (вони підкорялися Мілону Кротонському, зятю Піфагора), і математиками, що утворювали внутрішнє коло, посвячені в містичне вчення чисел, що розглядалося як підстава учієї вселеної, знання, що має безпосереднє застосування в астрономії, в архітектурі, у теорії музики. Учні внутрішнього кола вдягалися в біле і дотримували безлічі заборон. Тільки склавши

іспити, провчившись три роки, маючи за плечима п'ятирічний досвід суворого життя, що проходило у мовчанні, здобувачі одержували право знаходитися в присутності вчителя. Тоді вони удостоювалися одкровення («тетракціона») — таємничої і могутньої декади, джерелами кореня вічності, що утворювався сумою чотирьох перших чисел і всіх речей, які є початком. За уявленнями піфагорійців, безсмертна душа ув'язнена в тілі, як у гробниці. Душа піддається переселенням. Порятунок може настати тільки після знищення залежності, що створюється постійними перевтіленнями. Вони піддають душу псуванню. Якщо знищити цю залежність, настане докорінний перелом, перетворення душі в божественну нетлінність. Ця концепція душі через Платона одержала поширення в усій античній філософії, і зокрема, у неоплатоників, які разом з тим були й неопіфагорійцями.

Піфагор був першим, хто назвав Всесвіт космосом через ту впорядкованість, яка йому притаманна. За його вченням основоположні принципи світобудови можна висловити мовою математики. Началом, що об'єднує всі речі, виступають числові співвідношення, які виражають гармонію й порядок природи: «Всі речі суть числа».

Всесвіт, за Піфагором, — шароподібний і складається з десяти небесних сфер. В центрі Всесвіту розташований невидимий із землі «вогонь», який піфагорійці називають «стражем Зевса». Навколо нього обертаються всі сфери, в тому числі й Земля. Кожна сфера є визначеним числом і дає притаманний лише їй звук, в результаті космос в цілому являє собою гармонійний світовий хор.

За вченням Піфагора, «Бог — це число чисел», це єдиний Бог, що містить в собі все. Бог виявляється як закон і сам є закон. А прийняття цього Закону — Клятва слухняності закону. Піфагорійці, даючи клятву, були впевнені, що справа, яку вони обіцяють виконати, освячена божественним Законом.

ПЛАТОН ПРО ДУШУ

Платон (бл. 428р. до н.е., Афіни — 347 до н.е., Афіни) — засновник першої філософської школи, думка якого як учня Сократа безперестанно живила не тільки філософів, але й богословів і містиків усього Заходу. Бувши вихідцем з аристократичної родини, яка нібито брала початок від останнього Афінського царя, здавалося, що Платонові самою долею уготований політичний шлях, але смак до поезії, що проявився ще в молоді роки, змусив його надати перевагу заняттям нею. Йому було двадцять років, коли він уже слухав лекції софістів і зустрівся з Сократом. У захваті від цієї зустрічі він спалив усі свої поетичні проби і вирішив присвятити себе філософії. Протягом восьми років він не відходив від свого вчителя аж до кончини останнього в 399 р. до н.е.

Після смерті Сократа Платон тікає з Афіні і облаштовується в Мегарі, де бере уроки в Евкліда. У 396 р. до н.е. він взяв участь у Коринфській битві, під час якої афіняни були розбиті спартанцями. Платонові нічого було більше робити в Афінах. Він відправився в Єгипет, де вивчав астрономію, релігію і суспільний устрій, потім переїхав до Південної Італії й обгрунтувався в Торонто, де в той час правив піфагорієць Архит, що був одночасно і філософом, і державним чоловіком. Він став свого роду зразком для Платона. Запрошений у Сіракузи Дионісієм Старшим, Платон незабаром викликав підозри цього тирана, за наказом якого філософа продали в рабство до Єгину, звідки його викупив один друг.

Повернувшись до Афіні, Платон, свідок драматичної могутності Афіні, відкрив біля міських воріт у садах Академа першу філософську школу, Академію, де викладали до-

свідчені вчителі. Академія призначалася для того, щоб давати освіту політичним діячам, тобто людям, здатним керувати містом розумно і справедливо. Академія негайно ж здобула собі величезний успіх. Запрошений знову в Сіракузи в 366 р., потім і в 361 р. Дионісієм Молодшим, що заступив на місце свого батька.

Платон знову не зміг виконати роль радника, на яку розраховував, і цього разу своїм звільненням виявився зобов'язаний втручанням Архіта. Повернувшись в Афіни, філософ написав свої останні твори, завершити які він не встиг. Він помер у восьмидесятирічному віці, призначивши спадкоємцем свого племінника Спевсиппа, а не свого кращого учня, Аристотеля, який від засмучення виїхав в Азію перш, ніж повернутися до Афін і заснувати школу, суперницю Академії, — Лікею. У числі учнів Академії були, крім багатьох політичних діячів, оратори Ликург, Пиперид і, можливо, Демосфен. Діяльність Академії продовжувалася біля тисячі років до її закриття в 529 р. за указом імператора Юстиніана.

Праці Платона можна поділити на чотири групи. Перша складається з півтора десятків діалогів, передуючих великим творам, де Платон викладає теорію Ідеї; найзначніші з них — «Апологія Сократа», «Протагор», «Горгій», «Менон» і «Кратіл». Друга група включає твори, де теорія Ідеї викладена в її первинній формі: «Бенкет», «Федон», «Держава» і «Федр». Третя група — це праці, які можна було б назвати «критичними», де Платон передивляється свою доктрину, показуючи, що необхідно внести до неї деякі зміни: це «Теетет», «Парменід», «Софіст» і «Політик». Нарешті, в четверту групу входять праці, що викладають доктрину в її останній формі: «Філеб», «Тімей» (з незавершеним «Критієм»), «Закони» і листи. Зараз визнається достовірність, принаймні, деяких з листів, що приписуються Платону.

Твори Платона дійшли до нас майже цілком у вигляді «Діалогів», у яких учитель, Сократ, у такий спосіб веде бесіду, що дозволяє співрозмовнику своїми власними зусиллями відкрити істину в самому собі, одночасно зберігаючи всю безпосередність і свободу живої бесіди. Діалоги містять строгий аналіз, ретельний, а часом і дуже сухий. Найбільші з тих діалогів, Держава і Закони, присвячені опису ідеального міста і принципів правління в ньому. В інших дається ідеалізований образ Сократа («Бенкет», «Федон», «Федр») чи говориться про його кінець («Апологія Сократа» і «Критон»).

У творах Платона подані лише його відкриті уроки. Вони були доповнені усім повчанням, яке, будучи ізотеричним, залишилося в таємниці, але відлуння його очевидно, можна вловити в творах неоплатоників. Будучи свідком кризи, пережитої полісом (містом), насамперед, моральної, як політичної, Платон прагнув знайти ліки проти неї в побудові міцної метафізичної основи для категорій моральних, для справедливості й чесності. Тут джерелом його концепції був перехід від чуттєвого до мислимого, від існування до сутності, до вищого порядку пізнання, зразком якого є математика. Якщо майевтика (метафора, за допомогою якої Сократ пояснював сутність свого метода філософування), яка застосовувалася Сократом, може бути успішною, то це відбувається тому, що кожна людина має в собі певний набір ремінісценцій колишніх, але позабутих знань. Ці знання, ідеї є джерелами всього, що може бути досягнуто розумом. Люди споглядали їх до народження, про що говориться в міфі про печеру: ми живемо в ній як в'язні, спиною до світла і можемо бачити тільки тіні реального. Тільки той, хто зуміє звільнитися від пут, зможе вийти з печери, щоб побачити речі в їхній істинності, як і те сонце. Метою життя, отже, є розкріпачення людської безсмертної душі завдяки знаходженню внутрішньої гармонії й устремлінню до Абсолюту.

Жоден мислитель не мав на Заході такого впливу, як Платон. Він освітив своїм генієм не тільки всю наступну грецьку філософію, остання школа якої, школа неопла-

тоників, припадає на кінець античності, але й християнство перших століть. Для християнства Ідеї стали вічними божественними істинами, а концепція, що трактує народження в цьому світі як падіння, фактично збіглася з ідеєю первородного гріха. В очах християн Платон з'явився як їхній провісник і навіть як предтеча. Безсумнівно, що подібна оцінка дозволила зберегти його твори, що через Візантію вплинули також на філософію ісламу і, зокрема, на арабо-перський суфізм. Сліди вчення Платона і неоплатонізму помітні навіть у спекуляціях давньоєврейської Кабали.

«Платон наймудріша і найосвіченіша людина свого часу, яка говорила так, що все сказане нею ставало великим... У нього достатньо змінити кілька слів, щоб зробити з нього християнина» (Святий Августин).

«Будь-яка душа є безсмертною. Адже те, що рухається вічно, є безсмертним. А в того, що повідомляє рух іншому і приводиться в рух іншим, цей рух уривається, отже, уривається й життя. Лише те, що рухає само себе, оскільки воно не убуває, ніколи не перестає і рухатися і служити джерелом і початком руху для всього іншого, що рухається. Кожне тіло, рухоме ззовні, — неживо, а рухоме зсередини, з самого себе, — одушевлено, тому що така природа душі. Якщо це так і те, що рухає само себе, є не що інше, як душа, з цього необхідно витікає, що душа є непороджньою і безсмертною». («Федр»).

«Божественному, безсмертному, тому, що може бути досягнуто розумом, одноманітному, нерозкладеному, постійному і незмінному самому по собі вкрай подібна наша душа, а людському, смертному, такому, що досягається не розумом, багатоманітному, розкладеному і тлінному, непостійному і несхожому з самим собою подібно — і теж вкрай — наше тіло». («Федон»).

«Будучи досконалою й окриленою, вона (душа) парить у вишині й править світом, якщо ж вона втрачає крила, то носить, поки не натрапить на що-небудь тверде, — тоді вона вселяється туди, отримавши земне тіло, яке завдяки її силі здається рухомим само собою; а що зветься живою істотою, — всі разом, тобто сполучення душі і тіла, отримало назву смертного. Ми ж торкнемося причини втрати крил, чому вони відпадають у душі. Причина тут, мабуть, така: крилу від природи властива здатність підіймати важке у висоту, туди, де мешкає род богів. А з усього, що пов'язане з тілом, душа більш всього залучилася до божественного — божественне ж прекрасне, мудре, відважне і таке інше; цим вигодовуються і вирощуються крила душі, а від його протилежного — від потворного, поганого — вона занепадає і гине». («Федр»).

СОКРАТ

Сократ (бл. 469 р. до н.е., Афіни — 399 р. до н.е., Афіни) — давньогрецький філософ, не залишив жодного письмового джерела після себе. Його вчення відоме здебільшого завдяки свідченням його послідовників, зокрема, його найбільш видатного учня — Платона, який виклав ідеї учителя в «Апології Сократа». Втім у ній важко відрізнити історичного Сократа від Сократа як фігуру, що пропагує платонівські ідеї. Платон представляє Сократа ідеальним втіленням людської. Сократ змушував кожного відкривати всередині себе істину, про існування якої людина й не підозрювала. У такий спосіб він став зразком філософа й духовного вчителя для Заходу.

Про Сократа, який нічого не писав, ми знаємо лише за свідченнями, опублікованими після смерті вчителя його учнями. Про нього писали: Ксенофонт в «Апології Сократа» й у «Меморабілії» й особливо Платон, чий твори, як вважається, вірніше

всього відбивають думки його вчителя. Що стосується сатири, яку ще життя Сократа дав на нього Аристофан у «Хмарах» (423 р. до н.е.), то вона дозволяє краще зрозуміти ту недовіру щодо філософа, що спричинила його осуд.

Син ремісника-каменеріза і повитухи, Сократ залишав Афіни лише в рідких випадках для виконання свого військового обов'язку. Проявивши стійкість і мужність на війні, він у битві під Потидеї (432 р. до н.е.) врятував життя своєму улюбленому другу Алквіаду. Довгий час він, слухаючи повчання фізиків, геометрів і софістів, жив у бідності й у безвісності, цілком занурений у свої пошуки. «Коли чуєш його або навіть його слова, передані іншими [...] потрясіння, викликане цим, не покидає нас, ми — одержимих почутим» (Платон, «Бенкет»)

У Сократа було вже декілька учнів, коли один із них дізнався у Дельфійського оракула, що його вчитель є самим мудрим і самим знаючим з усіх людей. Вражений подібною характеристикою, Сократ зрозумів у ній божественний перст. Він почав ходити по вулицям і площам, задавати питання зустрічним, розмовляти з людьми і духовно впливати на них, застосовуючи засіб, який він називав «маєвтикою», мистецтвом породжувати розум. Мета маєвтики — всебічне обговорення будь-якого предмету, визначення поняття; знаходження істини шляхом постановки питань, відповідаючи на які відповідач сам знаходить, «повиває» істину, обговорювану з установками того, хто намагається.

Сократ першим підніс знання до рівня понять. Якщо до нього філософи і користувались поняттями, то робили це стихійно, Сократ звернув увагу на те, що якщо нема поняття, то немає і знання. За допомогою сугестивних питань він деморалізує свого опонента, показуючи йому, що той нічого не знає («сократівська іронія»), для того, щоб побудувати наново його світогляд, який останній змушений визнавати вже без заперечень.

Головною метою методу Сократа було виявити моральну основу окремих випадків людської поведінки. Досягненню цієї мети служила специфічна індукція. Вона повинна була на основі виявлення загальних рис різних випадків людської поведінки показати те спільне, яке можна було б вважати загальною моральною основою людської поведінки. Загальне, отримане за допомогою індукції, фіксувалося дефініцією. Дефініцію слід було піддати новій іронії з метою виявлення суперечностей, а потім за допомогою маєвтики та індукції сформулювати нову дефініцію. Дефініція у Сократа служить поняттєвому впорядкуванню досягнутого знання, його видів і родів та їх взаємовідносин.

Багатьох молодих людей, підкорив Сократ силою свого розуму і характеру і багато хто стали його учнями, серед них був і двадцятирічний Платон. Інші ж співгромадяни обурювалися Сократом: не він чи уособлює нечисту совість міста, говорили вони, вони бачили в ньому непряму причину нещастя, що обрушилися на країну, поразки в Пелопонесскій війні й кривава тиранія Тридцяти, що настала за нею. Не забували також пригадати Сократові, ким були деякі з його послідовників: Алквіад, богохульник і зрадник батьківщини, і скептик Критій, що встановив за підтримкою Спарти режим Тридцяти. Коли демократія була відновлена, то обвинувачення трьох невідомих громадян Сократа в богохульстві й розбещенні молоді виявилось достатнім щоб домогтися від суддів осудженні і смертного вироку філософу. Своім друзям, що благали його виступити у власний захист Сократ відповів: «Дотепер я прожив як сама щаслива юдина... Боги готують мені мирну смерть, єдину, що я міг би собі побажати». Він відмовився від легкого паростка, не бажаючи представити перед іноземцями приниженим вигнанцем, що став порушником законів і ворогом влади. Він випив отруту і до останніх хвилин своїх мирно розмовляв із друзями. Перед смертю Сократ сказав: «Спокійною може бу-

ти за долю своєї душі людина, яка за життя сказала прости задоволенням, що мають метою тіло» (Платон, «Федон»).

До історичного Сократа нас ведуть ранні діалоги Платона, які безпосередньо примикають до «Апології» — «Лахес», «Хармід», «Лізіс». Саме за цими творами Платона можна скласти уяву про те, якою була філософія і діалектика Сократа.

У центрі філософії Сократа — людина, але вона ним розглядається насамперед як моральна істота, тому його філософія — це етичний антропологізм. Головним предметом бесід Сократа були питання етики — питання про те, як треба жити. Його мета — виховати в своїх учнях філософів. Інтересам Сократа були чужі як міфологія, так і метафізика. Він виходив із фалесівського «Пізнай самого себе» і «Я знаю, що я нічого не знаю». Поставивши у центр своєї філософії людину, Сократ стверджує, що пізнати світ людина може, тільки пізнавши себе, свою душу, вчинки, і в цьому полягає основне завдання філософії.

Як можна собі уявити, виходячи з «Діалогів» Платона, вчення Сократа в основному було побудовано на запереченні. Сократівський діалог був спрямований на звільнення співрозмовника від маски, яку той зник носити на собі, від упереджених ідей, тому що ні його промова, ні навіть думки на належать цій людині. Самовпевненість пропадає, і людині здається, що вона прокинулася від сну, їй здається, що вона прокинулася, нарешті, у собі самій. Судження, у котрих людина тільки що була так упевнена, здаються їй тепер схожими на безплотні мрії, але ніби від гострого зіткнення з рибною-схилом, із якою філософ порівнює самого себе, людина усвідомлює, що вона не тільки думає, але й живе погано. Тоді, відомий своїм співрозмовникам, він починає відкривати для себе істину, тобто божественне в собі самому.

Сократ повстав лише проти неuczтвa, єдиної причини палаючої ненависті між людьми. А неuczтвo, на його думку, народжується від власного осліплення самим собою. Уявна наївність Сократа, його твердження, що він нічого не знає і, отже, йому нічого вивчати, — і в цьому він протилежний своїм попередникам, — це тактичний хід, але не хитрість. Тільки те, що інший сам завдяки своєму співрозмовнику відкриє для себе, може бути йому корисним. Отже, те, що людина сприймає від самої себе, є вірне, корисне, добре й прекрасне. Все це — поняття, на які людина може рівнятися, на яких вона може будувати власне життя і які без її відома записані у її середині.

Таким чином, Сократ відхиляє одночасно і колишніх метафізиків, тому що очевидно, що якщо боги сховали від нас багато речей, то було б марно йти проти їхньої волі, і софістів, які тріумфували в той час, предків скептиків, для котрих єдино гідним уваги мистецтвом була риторика, яка щонайменше дозволяє здаватися щирим тому, у чому ми хочемо переконати інших.

Однією з проблем, що хвилювала античних філософів, була проблема релігії. Сократу на суді пред'явили звинувачення в тому, що він вводить нові божества і розбещує юнацтво. З іншого боку, Сократ не був атеїстом, як не був і благочестивим захисником існуючого пантеїзму. Звичайно, не можна вірити Аристофану, який в комедії «Хмари» вивів Сократа як залищальника нових божеств — Хмар. Сократ залишався раціоналістом, діалектиком, який не боявся міркувати якщо не про традиційних богів, то про вищі сили, які доцільно управляють людиною. Принцип вищої справедливості, людської і загальносвітової, не мав для Сократа імені. Але міркування про нього і були прийняті сучасниками за міркування про нового бога, не антропоморфного і безіменного. Подібне неміфологічне, некультове божество було для сучасників-афінян дикістю.

Початок цивілізації на Апеннінському півострові пов'язують із заснуванням Риму (753 до н.е). Суспільство Давнього Риму складалося з трьох триб (племен) — латинян, сабінян і етрусків. У кожній трибі було десять курій, а в курії — десять родів, які склалися з родин. Кожна курія мала спільні землю, божества, обряди. Члени курії збирались у «священному місці» (де було вогнище), приносили жертву своєму богові та здійснювали культову трапезу. Виконував релігійні церемонії куріон (військовий керівник курії).

Род очолював «патер фаміліас», він мав необмежену владу над життям і смертю будь-кого з роду. Члени роду, які брали участь у куріальних зборах, звалися патриціями, вони були повноправними громадянами. Крім них, у римському суспільстві були ще вільні, але без політичних прав плебеї, можливо, вихідці із сусідніх общин. Існувала й численна група рабів.

Римляни поклонялися Юпітеру — богові неба, світла, володарю погоди і дощу, носію перемоги; Юноні — дружині Юпітера; Мінерві — богині родючості, покровительці мирної праці й ремесел, наук і мудрості, медицини й мистецтва; Марсу — богові війни. Вірили вони і в численних дрібних божеств, духів, часто вдавалися до ворожіння і магічних дій.

Поступово відбувалося злиття культів курій і триб у більш-менш єдину релігію міста-держави. Особлива заслуга у формуванні початкової давньоримської релігії належить другому із семи царів Риму — Нумі Помпілійєві, якого вважають його засновником. Давньоримський історик Тіт Лівій у своїй «Історії від заснування Риму» зазначає, що Нума Помпілій, одержавши владу, вирішив встановити у місті порядки, згідно з правом і законами. Їх авторитет мав забезпечуватися страхом перед богами.

Нума Помпілій встановив посаду верховного жерця бога Юпітера, оскільки цареві, який теж був верховним жерцем, доводилось часто залишати Рим, вирушаючи у походи. А кидати місто без верховного жерця не можна було. Верховний жрець мав двох помічників — жерців богів Марса і Квіріна. Цар встановив посаду понтифіка (члена найвищої жрецької колегії), якому доручив наглядати за жертвопринесеннями. Отже, Нума Помпілій започаткував процес упорядкування релігійного культу, формальний бік якого згодом набув у давньоримській релігії виняткового значення.

Римляни старанно дотримувалися всіх обрядових норм. Вважалося, що найменше порушення їм могло розсердити божество. Всі заклинання, магічні формули, звернення і заклики до богів були чітко нормовані: не менше — бо це зневага до бога, якому поклоняються; не більше — бо це зневага до інших богів. Потрібно було суворо дотримуватися календаря поклоніння, а також враховувати всі обставини поклоніння, жертвопринесення (сприяють вони йому чи ні). Жрецтво мало певну спеціалізацію: жреці-фламіні обслуговували якогось одного бога; жреці-авгури ворожили, беручи за основу характер польоту птахів; жреці-гарусники ворожили на нутрощах тварин; жреці-весталки доглядали вогнище в храмі богині Вести. Всіх їх обирали. Їхню працю не оплачували, проте вони мали значний вплив у суспільстві.

РЕЛІГІЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО РИМУ

Республіканський період в історії Давнього Риму (кінець V ст. до н.е. — 30 р. до н.е.) характеризувався піднесенням могутності держави. У межах цього історичного періоду майже два з половиною століття точилася боротьба плебеїв з патриціями, яка завершилася поділом суспільства на кілька станів: сенаторський (нобілітет); вершники (багаті громадяни, які служили в кінноті й були основою римського війська); міський (люмпен-пролетаріат) і сільський (дрібні й середні землевласники) — плебс. Значну частину населення становили раби, кількість яких збільшувалася за рахунок поневоленого населення.

Усі державні справи вирішували коміції (народні збори), сенат (державна рада) і посадові виборні особи (магістратур). До неї належали: консули (найвищі виборні особи); претори (помічники, заступники консула, згодом — вищі урядові особи); цензори (особи, що відали проведенням цензу — оцінки майна громадян, стежили за їх поведінкою та політичною благонадійністю); едили (стежили за громадськими спорудами, храмами, постачанням міст продовольством, громадським порядком); квестори (відали фінансовими та судовими справами); народні трибуни (охороняли права плебеїв від посягання патриціїв); в особливих ситуаціях — диктатори. За певних умов на ці посади могли бути обрані й плебеї. Отже, Давній Рим був аристократичною демократичною республікою. Щоправда, демократія була не для всіх.

Політична історія Римської республіки була буремною, що позначилося на розвитку й функціонуванні в суспільстві релігії. Республіканський Рим успадкував давню релігію царської епохи. Але вона не могла встояти перед впливом елліністичної культури, і вже в III ст. до н.е. почалася її еллінізація, в римську релігію прийшли грецькі культи. Грецькі боги Деметра, Діоніс, Кора, Меркурій стали римськими Церерою, Лібером, Гермесом, культ бога-цілителя Ескулапа — культом Асклепія тощо.

На початку II ст. до н.е. остаточно склався культ 12 головних богів: Юпітера та Юнони, Нептуна і Мінерви, Марса і Венери, Аполлоні і Діани, Вулкана і Вести, Меркурія і Церери. Всі вони мали відповідних богів у грецькому пантеоні. Були встановлені ритуальні трапези богів. На центральному місці Рима, де відбувалися збори громадян і всі державні події, — Форумі — було встановлено антропоморфні статуї богів. Усі релігійні справи вирішував сенат.

Наприкінці 2-ї Пунічної війни з Карфагеном (218—201 до н.е.) в Римі поширився східний культ Кібелі, оскільки там з'явилися його прихильники зі Сходу. Стали поклонятися Кібелі й римляни. В 194 р. до н.е. на честь Кібелі було засновано Мегалезійські ігри.

Давньоримська держава майже постійно вела загарбницькі війни, завоювавши до кінця III ст. до н.е. всі італійські землі, підкоривши Карфаген, Македонію і Малу Азію. У II—I ст. до н.е. римляни вже були на південному узбережжі нинішньої Франції, завоювали східне узбережжя Середземного моря, підкорили нові землі в Малій Азії (Віфінтію, Понт, Фригію). В середині I ст. до н.е. захопили територію аж до Ла-Маншу. Тоді ж було завойовано землі на північ від Балкан та Єгипет.

До початку нової ери Давній Рим був світовою державою. Римляни зверхньо ставилися до культур підкорених народів, вважаючи їх варварськими, але не рахуватися з ними не могли.

Релігія в цей час стала вкрай політизованою. Передусім вона задовольняла релігійні потреби громадян. Водночас була і зброєю в боротьбі за владу, що яскраво виявилось

на завершальному етапі існування Римської республіки. Правитель, прийшовши до влади, привласнював собі і верховенство у релігії, використовував її авторитет для закріплення своєї влади.

У середині II ст. до н.е. політична ситуація значно загострилася. Одне за одним спалахували повстання рабів, посилювався соціальний протест сільського плебсу, населення провінцій. У сенатській верхівці загострилася боротьба за владу. В I ст. до н.е. Рим охоплює громадянська війна, у 88 р. до н.е. вперше в його історії було запроваджено військовий режим. Демократичні порядки поступаються місцем диктатурі. Зростання авторитету політичного, військового діяча Гая Юлія Цезаря (100—44 до н.е.) після низки військових перемог привело його до одноосібної влади. Сенат надав Цезарю довічну диктатуру, трибунську владу, знання «імператора», «отця вітчизни» тощо.

Римські імператори ставилися до богів, як до рівних: коли буря знищила флот Юлія Цезаря, він начебто вигукнув, що і всупереч Нептуну досягне перемоги, і на найближчих святкуваннях усунув з урочистої процесії статую цього бога. Ще домагаючись влади, Юлій Цезар підкреслював свою причетність до богів. Виголошуючи промову на похованні своєї тітки Юлії, він заявив, що його рід сходить по матері до царів, а по батькові — до безсмертних богів. Це було відвертим використанням релігії до досягнення політичних цілей і одночасним обґрунтуванням її політеїзму: потрібно було багато богів, щоб серед них утвердити і культ диктатора. Тому в Римській імперії природний процес розвитку релігії до монотеїзму був пригальмований.

РЕЛІГІЯ ЧАСІВ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Період існування Римської імперії починається з 27 р. до н.е. Після вбивства в 44 р. до н.е. Юлія Цезаря прибічниками республіки владу узурпував Октавіан (63—14 до н.е.). З народженням він мав ім'я Гай Октавіан Фурін, після усиновлення Юлієм Цезарем — Гай Юлій Цезар Октавіан, з 40 р. до н.е. — Імператор Цезар, а з 27 р. до н.е. до його імені додавали «Август» («звеличений богами», «рівний богам»). Він встановив принципат (зосередження влади в руках однієї особи, відверта диктатура рабовласників із збереженням республіканських установ).

Август був помірковано-релігійним і марновірним, боявся грому і блискавки, вірив у сні й прикмети. Будучи консерватором, намагався відродити давньоримську релігію, відновлював старі й будував нові храми. Був він верховним жерцем — великим понтифіком, авгуром (жерцем-птаховорожієм), членом колегії П'ятнадцяти (квіндецемвірів), членом колегії Семи епулонів (організовували релігійні трапези), членом Арвальського братства (навесні обходили римську міську смугу з молитвами про врожай). До культу Юпітера він додав культ Венери, яку вважали праматір'ю роду Юліїв. Про ставлення Августа до своїх божественних предків свідчить повідомлення Светонія: після здобуття Перузії «... він відібрав з тих, хто здався, триста чоловік усіх станів і біля олтаря на честь божественного Юлія перебив їх, як жертвну худобу». Август неприховано піклувався про культ свого «генія». Задля зміцнення авторитету римських імператорів Август вніс поправки в римський юліанський календар: місяцю секстилію дав своє ім'я («август»), місяцю квінтилію — ім'я Юліїв («іюль»). Свій культ поширював і в підлеглих країнах. У Єгипті його вважали фараоном і сином бога Сонця — Ра, на його честь було висвячено храм Кесаріон в Александрії. Численні храми були присвячені Августу і в інших містах. Після його смерті в 14 р. н.е. владу успадкував

Тіберій Клавдій Нерон (42 до н.е. — 37 н.е.), а сенат ухвалив спорудити Августу храм і встановити його культ.

У період принципату одна за одною змінювалися династії. Останні десятиріччя перед новою ерою та її початок були сповнені насильств, жорстокості, вбивств, зрадництва, ненависті, переслідувань.

Давньоримська релігія безвідмовно обслуговувала суспільство. Особливо розвинутими були її комунікативні риси. Римляни, сповідуючи демократичні принципи, поважали колегіальність не лише в управлінні державою, а й у повсякденному житті. Релігія надавала їм можливості для такого спілкування. Принесення жертв, наприклад, завжди було колективним. Усі релігійні, громадянські, ділові, побутові справи вони вирішували відповідними групами. Релігійні зібрання полегшували спілкування. Тому релігія органічно вписалася у спосіб римського життя, привчала до дисципліни і покорі. У ній чітко був окреслений моральний аспект, вона піддавалась філософському тлумаченню. Обоження імператора було головним у ній, а імператорська влада безпосередньо поширювалася на всі релігійні справи.

Поширеними були там і східні культи, особливо серед низів. Ці культи обіцяли їм потойбічне щасливе життя, що замовчувала римська міфологія. Користувалися певною увагою східні культи й у вищих колах. У I ст. до н.е. особливо популярним був Аполлон Тіанський, якого вважали чи то філософом, чи то магом, чи просто шарлатаном. Астрологія, магія, ворожіння мали неабияку популярність. Вважали, що астрологія, попри свою сумнівність в деталях, істотна загалом, оскільки людиною і Всесвітом керують одні й ті самі об'єктивні закони.

Імператорська влада, намагаючись зберегти політеїстичну релігію, де їй відводилося чільне місце в широкому пантеоні, протистояла впливові східних культів. Але неможливо було зупинити природний процес релігійного взаємовпливу, і вже імператор Калігула (правив з 37 по 41 н.е.) споруджує богині Ісіді храм на Марсовому полі, де римляни споглядали релігійну драму вбивства Осіріса Сетом і його воскресіння. Спадкоємець Калігули Клавдій (41—54 н.е.) звеличує фригійську Кібелу.

У II ст. н.е. в Римській імперії поширився мітраїзм. Прагматично мислячі римляни захоплювалися розмірковуваннями про добро і зло. Зло у них — наслідок не невдоволення богів, а дії бога Аоімана. Мітраїстські містерії, що відбувалися таємно, були особливо привабливими. А за імператорів Діоклетіана і Максиміана культ Мітри став державним.

Серед східних культів постала й нова релігія, якій належало велике майбутнє, — християнство. Зародилося воно в першій половині I ст. н.е. в Палестині як одна із сект іудейської релігії. Поступово утвердилося в центрі імперії — Римі. Велику роль в цьому відіграв апостол Павло. Процес поширення християнства в Римі був складний. Його то дозволяли, то забороняли, а християни піддавалися гонінням. Тим часом згасав вплив давньоримської релігії. Нарешті з 313 р. імператори Костянтин і Ліціній видали указ про офіційну рівність християнства з усіма іншими релігіями. У 324 р. його було оголошено державною релігією Римської імперії. Відтоді почалося гоніння римської релігії: руйнували храми і святилища, розбивали статуї богів. Давньоримську релігію назвали язичництвом, тобто релігією «язиків» — народів, підлеглих Риму, оскільки християнство у провінції поширювалося не так швидко. Під гаслом боротьби з язичництвом («поганством») нищили античну культуру.

Але давньоримська релігія, як і вся культура Давнього Риму, залишила глибокий слід в історії світової цивілізації, який відчутний і нині.

ОСОБИСТЕ БЛАГОЧЕСТЯ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (II ст. Н.Е.)

Апулей захищається від обвинувачення в магії, а особливо в тім, що він носив із собою магичні предмети, загорнені в носову хустку.

«...Ти запитуєш, Еміліан (обвинувач), що я тримав у хустці. Я міг би зовсім заперечувати, що якась моя хустка лежала в бібліотеці в Понтіана, чи, у крайньому випадку, визнаючи це, усе-таки сверджувати, що в ній нічого не було загорнено. Якби я так говорив, мене неможливо було б викрити ні показаннями свідків, ні яким-небудь доводом: адже немає нікого, хто тримав би хустку в руках, і тільки один вільновідпущеник, за твоїми словами, бачив його. Проте, повторюю я, добре — я згодний, нехай у ньому дійсно було щось, що наповняло його до самих країв. Думай, якщо завгодно, так, як думали інколи товариші Улісса, викрадаючи надуте вітрами хутро в надії знайти скарб. Ти хочеш, щоб я сказав, що це за речі, загорнені в хустку, я доручив охороняти ларам Понтіана? Твоя цікавість буде задоволена.

У Греції я був посвячений у багато священних обрядів. Деякі знаки й емблеми (*signa et monumenta*), подаровані мені жерецями на пам'ять, я ретельно зберігаю. Я зовсім не маю на увазі чого-небудь незвичайного, чого-небудь невідомого. От хоч ви, що є присутніми тут, ви знаєте, що замикаєте і ховаєте в будинку і що потай шануєте, видаливши від усіх непосвячених. А я, як уже сказав, з любові до істини з поваги до богів вивчив різноманітні священнодійства (*sacra*), численні ритуали й різні обряди. Я не видумав цього заради нинішнього зручного випадку: адже пройшло вже біля трьох років з того часу, як у перші дні після мого прибуття в Ею, виступаючи привселюдно на тему про велич Ескулапа, я відкрито говорив те ж саме і перелічив усі священні обряди, що мені відомі. Ця моя промова користується широкою популярністю, її всюди читають, вона в руках у кожного, вона має успіх у благочестивих жителів Еї завдяки не стільки моєму красномовству, скільки згадуванню імені Ескулапа. Нехай хто-небудь, якщо випадково пам'ятає, скаже напам'ять початок цього уривка. Чи чуєш, Максим (головуючий магістрат), як мені підказують з усіх боків? Так що там — от вже і книгу несуть! Я попрошу прочитати цей уривок, тому що, судячи з дуже привітного виразу твого обличчя, ти не відмовляєшся вислухати його. (Згаданий уривок зачитують уголос.)

Чи може ще кому б то не було здаватися дивним (якщо в людини збереглися хоч якісь спогади про благочестя), що людина посвячена в настільки багато божественних таїнств, зберігає в себе в будинку кілька амулетів, зв'язаних зі священними обрядами, і загортає їх у полотнину, що є самим чистим покривом для святинь? Адже вовна виростає на тілі надзвичайно ледачому, зістригають її з дурної тварини, і вже з часів законів Орфея і Піфагора це — суто світський одяг. Навпаки, льон, найчистіша з рослин, один з найкращих плодів землі, уживається не тільки для верхнього і нижнього одягу благочестивих єгипетських жерців, але й як покрив для священних предметів.

Я знаю, щоправда, що дехто, і в першу чергу — цей самий Еміліан, балясів заради насміхаються над релігією. Дійсно, як я чув від деяких жителів Еї, що його знають, він аж до цього самого часу не молився ніяким богам і не відвідував ніяких храмів. Проходячи повз яку-небудь святиню, він вважає гріхом піднести руку до губ у знак поваги. Навіть сільським богам, що його годують і вдягають, він зовсім не виділяє первин від своїх жнив, чи виноградника, череди. У його помісті немає жодного святилища, жодного присвяченого богам чи місця гаю. Так що говорити про гай і святилище?! Ті, хто бували в його володіннях, говорять, що не бачили там навіть каменя, помащеного олією, чи галузи, прикрашеної гірляндюю (*gamum coronatum*). От він і одержав два прізвиська: Харона, як я вже сказав, за повторне тіло і душу, а друге (воно йому подобається

більше), за презирливе ставлення до богів, — Мезенція. Тому я легко можу зрозуміти, що моє довге перерахування присвят у містерії здається йому дурницею; і, можливо, саме через цю завзяту зневагу до релігії він не в силах змусити себе повірити в мою правдивість, коли я говорю, що свято оберігаю знаки, що нагадують мені про багато священнодійств. Але що б не думав про мене Мезенцій, я і пальцем не ворухну в його сторону. Іншим же я голосно заявляю: якщо є тут випадково який-небудь учасник тих же містерій, що і я, подай знак, і ти зможеш почути, що я зберігаю. Тому що ніколи ніяка небезпека не змусить мене повідомити непосвяченим про те, що мені повідали, узявши клятву мовчати».

АВГУСТ — «БАТЬКО ВІТЧИЗНИ» (ГАЛІКАРНАСС)

Нижче наводиться надпис, який був знайдений в Галікарнассі й складений після 2 р. н.е. «Оскільки вічна і безсмертна природа світу увінчала свої безмежні благодіяння людству, зробивши найвище благодіяння для нашого щастя й благополуччя і подарувавши нам Цезаря Августа, батька своєї вітчизни, божественного Риму, Зевса батьківського і спасителя всього роду людського, в якому провидіння не просто виконало, але і перевершило молитви всіх людей: земля і море перебувають в мирі, міста процвітають під початком закону у взаємній згоді й успіху; кожен досяг межі щастя і достатку, оскільки все людство сповнене радісних надій на майбутнє і задоволене теперішнім, (варто вшанувати бога) публічними іграми і статуями, жертвоприношеннями і гімнами».

МОЛИТВА СЦИПІОНА АФРИКАНСЬКОГО (Тит Лівій, «Історія Риму», XXIX, 27, 1—4)

Перед відплиттям із Сицилії у великий похід проти Карфагена (204 р. до н.е.) Сципій Африканський на своєму флагманському кораблі звернувся з такою молитвою про благополуччя свого шляху:

«Боги і богині, що живуть у морях і на землі, я молю і прошу вас про те, щоб усе, що здійснювалося, чи здійснюється здійсниться під моїм початком, обернулося до мого блага і до блага народу і людей Рима, союзників і латинів, що впливають за мною по суші, чи морю, рікам, [визнавши] верховенство, авторитет і ауспиції римського народу; підтримаєте їхній і допоможіть їм своєю допомогою; даруйте їм, щоб, живі і невредимі, що перемогли ворога, обтяжені видобутком і трофеями, вони з тріумфом повернулися зі мною на батьківщину; даруйте нам сили віддячити нашим ворогам і супротивникам; даруйте мені й римському народу силу піддати карфагенян тому, що вони замишляли проти нашого міста, і виявити зразок [божественної] кари».

ЯЗИЧНИСЬКИЙ ФІЛОСОФ ПРО ШАНУВАННЯ ЗОБРАЖЕНЬ БОГІВ (Максим Тирський, «Мова», VIII, 10)

Максим Тирський — софіст і еkleктичний філософ, що багато подорожував і виступав з лекціями в Афінах і Римі.

«Тому що Бог і Творець усього сущого, який старше за сонце, старше за небо, величніший ніж час і вічність і весь безупинний струм природи не може бути названий жодним законодавцем, не може бути вимовлений нічийм голосом, не може бути побачений нічийм оком. Але ми, не в силах досягти його сутності, ми користуємося звуками й

іменами і картинами з золота, слонової кістки й срібла, образами рослини і рік, гірських вершин, прагнучи до знання про нього і про слабкості наші іменуючи усе, що є прекрасним в цьому світі, за його єством. Те ж буває з люблячими; для них найсолідшим вивидищем буде справжній вигляд їхніх дітей, але приємним буде і спогад про них — вони будуть щасливі [побачивши] ліри маленького списа крісла, може, майданчика для бігу і всього того, що будить пам'ять про улюблених. Та й навіщо мені досліджувати й виносити судження про зображення? Нехай усі знають, що є божественне; нехай знають, і це все. Якщо греки тріпотять при нагадуванні про бога за допомогою Фідієва мистецтва, то єгиптяни — шануючи звірів, другі — річку, а треті — вогонь. Тільки нехай вони знають, нехай люблять, нехай пам'ятають».

РЕЛІГІЙНИЙ СКЕПТИЦИЗМ В ЕПОХУ ЦИЦЕРОНА (Цицерон, «Про природу богів». III, 79—95)

Даний твір Цицерона — одне з найважливіших свідчень історії античної релігійної думки й філософії релігії. Він знаменує вершину і поворотний пункт у вічній дискусії, тому що Цицерон бачив труднощі, з якими зіштовхувалися його освічені сучасники, що втратили віру в традиційних богів і в божественне провидіння (тобто божественне керування світом) і в той же час напівсвідомо прагнули до раціональної й обґрунтованої віри в божественне провидіння. Діалог «Про природу богів» написаний улітку 45 р. до н.е. Його сюжет простий: Котта зібрав друзів на своїй віллі під час Латинського свята влітку 76 р. до н.е. Гай Веллей — провідний римський знавець епікуреїзму, Бальб — відомий стоїк, тоді як хазяїн, Котта, — дотепний і видатний глашатай поглядів Нової Академії. При розмові присутній Цицерон. У першій книзі Веллей викладає основні принципи епікурейського вчення про буття і природу богів (§ 18—56). Частина першої книги, що залишилася, відведена запереченням «академіка» Котти, що не залишає каменю на камені від епікурейської теології й показує, що філософія цілком знищує релігію (§ 57—124).

Друга книга вустами Бальба докладно викладає позитивні вчення стоїчної теології, що розпадаються на чотири головних теми: (1) численними аргументами доводиться буття богів (§ 4—44); (2) описується їхня природа (§ 45—72), провіденціальне керування світом (§ 73—153) і (3) їхня провіденціальна турбота про людину (§ 154—168). Третя книга містить заперечення Котти, з погляду Академії що критикує бальбовський виклад стоїцизму.

«Утім, я вже і так занадто багато наговорив про зовсім очевидні речі. Теламон одним тільки віршем висловив ту думку, якщо б боги опікували, було б добро гарним Людям, зло — злим, а так щось не буває як тепер!

Якщо б боги опікували, було б добре гарним Людям, зло — злим; так щось не буває як тепер!

(80) Якби боги дійсно піклувалися про род людський, то вони повинні були б зробити всіх людей добрими чи, щонайменше, особливо опікувати добрих. Так чому ж двох Сципіонів, чоловіків найхоробріших і найдобріших, здолав в Іспанії пунієць? Чому Фабій Максим поховав свого сина, консуляра? Чому Ганнібал спричинив смерть Марцелла? Чому Канни відняли життя в Емілія Павла? Чому тіло Регула стало жертвою карфагенської жорстокості? Чому стіни власного будинку не захистили <Сципіона> Африканського?

Але це все з минулого, і можна було б навести ще багато прикладів. Розглянемо деякі, більш близькі до нашого часу. Чому мій дядько, Рутилій, людина невинна і вчена,

перебуває у вигнанні? Чому мій друг, Друз, був вбитий у своєму будинку? Чому верховний понтифік Квінт Сцевола, зразок стриманості й розсудливості, був по-звірячому вбитий перед статуєю Вести? Чому незадовго до цього стільки шановних громадян нашої держави були загублені Цинною? Чому найпідступніший з усіх Гай Марій зміг покарати Квінту Катулу, людину найчудовіших якостей, щоб той наклав на себе руки?

(81) Дня не вистачило б, якби я став перераховувати скільком добрим людям прийшлося погано, і якби я став згадувати, скільки безчесних щасливо прожили своє життя! Чому той же Марій, у сьомий раз ставши консулом, щасливо вмер у своєму будинку глибоким старцем? Чому кровожадний Цинна настільки довго протримався у владі?

Але, скажеш, кара його зрештою все-таки настигла, краще було не дати йому згубити скількох прекрасних людей, ніж покарати того, хто їх згубив. <...> Ми знаємо, що Анаксарх, учень Демокрита, був порубаний на шматки кіпрським тараном, що Зенон Елейський був після жорстоких катувань страчений. А що вже скажеш про Сократа, смерть якого я звичайно оплакую, читаючи Платона? Так невже ти не бачиш, що боги, якщо і розглядають людські справи, то, судячи з їхніх вироків, не бачать <між чесною і лиходійством жодної> різниці.

(83) Диоген-кінік звичайно мовляв, що Гарпал, який свого часу був відомим найщасливішим розбійником, є найбільш вірним прикладом проти богів, якщо йому так довго посміхається щастя. Дионісій, про якого я вже згадував, пограбувавши храм Прозерпіни в Локрах, відплив до Сіракуз. Побіжний вітер допомагав плисти його кораблям, і він, сміючись, сказав: «Дивіться, друзі, як допомагають безсмертні боги плаванню святотатця». Цей дотепник після настільки вдалого початку й надалі не порушував тих самих поглядів. Приставши зі своїм флотом до берегів Пелопоннесу, він зайшов до храму Юпітера Олімпійського і стягнув з бога золотий плащ найгарніший (цим одягням прикрасив Юпітера тиран Гелон із трофеїв, що дісталася йому після перемоги над карфагенянами). І при цьому Дионісій ще знущально пожартував: «Улітку, — сказав він, — золотий одяг важкий, зимою — холодний» — і, накинувши на статую вовняний плащ, додав: «От цей одяг — на всі часи року».

Він же наказав зняти в Ескулапа в Епідаврі золоту бороду: не гідно сину бути з бородою, коли батько в усіх храмах безбородий. Дионісій наказав також винести з усіх храмів срібні жертovníки, на яких, за звичаєм древніх греків, був напис: «Добрим богам» говорячи при цьому, що він хоче скористатися добротою богів, <...>.

(86) Але, скажеш, це тому, що боги не дріб'язкові, не наглядають за кожним клаптиком землі, за окремою виноградною лозою.

І якщо навіть заподіє будь-яку шкоду, то це не Юпітера турбота. І в царствах пануючи про всякий дріб'язок не піклуються (адже ви саме так і говорите), начебто я перед цим ремствував, що Публій Рутілій втратив один тільки свій Форміанський маєток, а не позбавився добробуту й батьківщини. Усі люди дотримуються тієї думки, що зовнішні блага: виноградники, посіви, маслинові насадження, достаток плодів землі — взагалі все що складає життєве благополуччя й процвітання — вони мають від богів. Чеснот же ніхто ніколи не вважав отриманими від бога.

(87) І це дуже вірно. За чесноту ми законно схвалюємо, чеснотою ми справедливо пишаємося, що не могло б бути, якби вона була даром від бога, а не залежала від нас самих. Якщо ми зненацька були вшановані будь-якою новою шаною, чи випадково збільшилося наше багатство, чи ми випадково придбали що-небудь приємне для нас, чи уникли неприємності, і ми за це дякуємо богів, то саме цим ми визнаємо, що в цьому ніякої нашої заслуги немає і хвалити нас немає за що. А хто коли підносив подяку бо-

гам за те, що він добра людина? За те, що багатий, що в пошані, що здоровий і непошкоджений, дякують. <...>

(89) Але, скажеш, іноді й гарних людям супроводжує успіх. Вірно, тільки ми без жодного підґрунтя приписуємо його безсмертним богам. Діагор (той, кому дали прізвисько «Безбожник»), приїхав одного разу до Самфракії, і там один його друг запитав його: «От ти вважаєш, що боги зневажають людьми. Але хіба ти не звернув уваги, як багато <у храмі> табличок із зображеннями і з написами, з яких виходить, що вони були пожертвовані по обітниці людьми, що щасливо уникли загибелі під час бурі на морі й спокійно прибули в гавань?» — «Так-то воно так, — відповідав Діагор, тільки тут немає зображень тих, чиї кораблі буря потопила, і вони самі загинули в морі».

(90) Ти говориш: не на всіх звертають увагу боги, так само, як царі. Але що це за порівняння! І на царях лежить велика провина, якщо, знаючи, вони залишають те без уваги. Але бог не може вибачити незнання, адже самі чудово захищає богів, говорячи, що сила богів така, що, якщо хто вмере, так і не понесе заслуженої кари за свої злочини, то повинні очікувати покарання його діти, онуки, ще більш далекі нащадки. Це разуче правосуддя богів! Хіба потерпіло б будь-яка держава такого законодавця, який би вніс такий закон, щоб за злочин, зроблений батьком чи дідом, був засуджений син чи онук? <...>

(93) <Ти говориш, що> Проведіння не печеться про окремих людей. Нічого дивного: воно не печеться адже і про цілі міста. Міста? Навіть про цілі народи і племена! А якщо так, то не дивно, що йому взагалі байдужі долі всього роду людського. Але яким же чином ви, стверджуючи, що боги аж ніяк не займаються дрібними справами, у той же час вчите, що вони розподіляють і поділяють між людьми сні? Оскільки це ви вірите у віщі сні, я надаю тобі розібратися в цьому. Крім того, ви говорите, що богам також потрібно давати обітниці. Обітниці ж дають окремі люди, отже, божественний розум прислухається також і до окремих особистостей. Як видно, він не такий уже зайнятий, як ви вважали? Але нехай він завалений справами, повертає небо, спостерігає над землею, розпоряджається морями. Чому ж він терпить, що настільки багато богів нічого не роблять, ледарюють? Чому не покладе турботу на чоло нічим не зайнятих богів, а таких, по твоїх же словах, Бальб, незліченна кількість?

От, приблизно, те, що я хотів сказати про природу богів, не для того, щоб відкинути їх, але щоб ви зрозуміли, наскільки темні ці питання, які труднощі вони надають для роз'яснення».

(94) Цими словами Котта закінчив свою мову. Луцилій же помітив: «Ти, Котта, дуже суворо розкритикував вчення стоїків про провидіння богів, вчення, що вони виробили дуже благоговійно й продумано. Але тому що вже вчоріс, ти даси нам, напевно, який-небудь інший день щоб ми відповіли на твою критику. Тому що я маю намір вступити з тобою в суперечку про віктарі домашніх богів, про храми і святилища і про стіни Рима, що ви, понтифіки, вважаєте священними і захищає Рим релігією більш, ніж він захищений цими стінами. Від усього цього відступитися я вважаю для себе недоволеним, поки я живий».

(95) «А я, — відповів Котта, — і сам хотів би, щоб ти, Бальб спростував мене. Я волів би, щоб ти всі мої доводи розсівав, а не погодився зі мною. Я навіть упевнений, що ти легко переможеш мене». «Ще б, — сказав Веллей, — усього можна чекати від людини, яка вважає, що Юпітер посилає нам навіть сні, сні, якими б вони ні були порожніми, все ж таки не так порожні, як мови стоїків про природу богів».

РЕЛІГІЯ ДАВНІХ ГЕРМАНЦІВ

Германські племена в епоху зіткнення з цивілізованими народами античного світу ледве почали долати родові відносини, а їх релігія існувала в архаїчних формах: тотемізмі, лікувальній та попереджувальній магії, мантиці (гадання, ілюзорні засоби пізнання майбутнього, невідомого) тощо. Племена різнилися рівнем розвитку, силою впливу на них вірувань кельтів та римлян, а пізніше — християнства. Про єдину релігію давніх германців можна говорити хіба що умовно.

Пробудження інтересу до германської язичницької давнини у першій половині XIX ст. дало поштовх зародженню історії релігії як науки. У цьому руслі сформувалася перша класична для цієї галузі знань міфологічна школа (Якоб Гримм, Вільгельм Шварц, Адальберт Кун та ін.). Їй властиві однобокість, переоцінка фольклорного матеріалу як безпосереднього релікта давньої релігії та міфології.

Тривалий час у давніх германців домінував культ богів-покровителів та святих племені (найчастіше священних дібров). Існував і загальногерманський пантеон великих богів, образи яких містили в собі різні за природою елементи. Найбільш містким був південногерманський бог Водан (відповідає північногерманському Одину). В ньому є елемент натурміфологічного образотворення: Водан — бог бурі, він і бог померлих, володар потойбічного царства, хранитель душ. Можливо, в епоху воєнної демократії та постійних міжплемінних війн Водан (Один) був провідним у сонмі богів. Північногерманський Один царствує у світлій Валгаллі; войовничі дівчалькірії приводять до нього душі хоробрих воїнів, полеглих в бою. Він — головний бог, бог-воїн, мудрий чарівник, званець священно-магічних рун. Образ Водана південногерманці пов'язували з психічним життям людини — його вважали богом бурхливих душевних змін — сказу, божевілля, що свідчило про залишки шаманських уявлень.

У характеристиці інших великих богів теж переважають натурміфологічні елементи. Скандинавський Тор (південногерманський Донар) — бог грому, блискавки; Тиу (Циу) — бог сяючого неба; Бальдар — світле божество родючості, весни, рослинності; Фрейя — богиня врожаю та родючості. Більшість з них мала відношення до землеробства. Формування загальногерманського сонму богів було, як і в інших народів, відображенням, а інколи й засобом міжплемінного об'єднання.

Давньогерманські космогонічні міфи містять інформацію про походження богів. В одній з пісень Едди йдеться про те, що спершу народився велетень Бельбермир, чийм батьком був Фрутгельмир, а дідом Аиргельмир, який постав з падаючих крапель «Великої хвилі». Не маючи дружини, Аиргельмир став батьком: його діти з'явилися з його пахвини. Так була вирішена проблема народження богів: усі боги і велетні виникли від єдиного предка.

Давньогерманських богів, згідно з міфологією, очікував і природний кінець. Від старості їх рятувало вживання чудодійних яблук, які постачала богиня Ідун (як і Фрейя, покровителька родючості). Але це не рятувало богів від неминучої космічної катастрофи, в якій вони повинні знайти свою смерть. Після загибелі світу настане його відродження та оновлення — бог родючості Бальдр повернеться з царства мертвих, нове покоління богів та людей житиме в достатку та спокої. В цій есхатологічній (вчення

про кінцеву долю) картині простежуються вплив християнської апокаліптики, давніх міфологічних уявлень про вмираюче та воскресаюче божество родючості й дохристиянська ідея боротьби світливих і темних сил.

Основним джерелом давньогерманської міфології є Едда — книга міфів та легенд про динаміку світу. Едда — назва двох пам'яток літератури у народів Ісландії, Данії, Норвегії, Швеції. Старша Едда — збірка міфологічних і героїчних пісень VII—XIII ст. Молодша Едда — своєрідний підручник теорії поезії давньоісландських поетів-співців скальдів. Впорядкована 1222—1223 рр. ісландським істориком Сноррі Стурлусоном.

Згідно з міфами, до правління богів існували надприродні істоти — гігантські велетні; боги вбили одного з них (велетня Іміра), а з його тіла створили землю і небо. Згодом вони створили людей з дерев: чоловіка — з ясеня, жінку — з вільхи. Боги (аси) поселилися в небесному житлі Асгарді (аналог давньогрецького Олімпу), де насолоджувалися бенкетами та іграми. В міфах йдеться про тривалу боротьбу асів з велетнями, які напали на них, а також з богами іншого походження — ванами. Одні дослідники стверджують, що вони — південногерманські племена, інші — племена шведів, фіннів і навіть слов'ян.

У скандинавській міфології діють й інші дві сили, породжені давніми велетнями: з одного боку — вовк-чудовисько Фенрір, повелитель вогняного світу Суртр, похмура богиня смерті Хель, страшний пес, який стереже вхід в її підземне царство, Гармр, велетенський дракон Фанір, чорні карлики Альфи, народжені від черв'яків, які руйнували тіло убитого Іміра. З іншого — боги та герої, які ведуть безперервну боротьбу із злими силами. Серед героїв особливо відзначається Сігурд (Зігфрід) подібний до Геракла.

Серед інших міфологічних персонажів — богині долі (сестри Урд — минуле, Верданді — нинішнє, Скулд — майбутнє); восьминогий кінь Одина — Слейпнір, а також священні атрибути богів та героїв — предмети, що мають імена: молот Тора — Мьольнір, меч Сігурда — Грам. Едда подає загальний образ скандинавського Олімпу, населеного богами та богинями. Вони б'ються з велетнями, лаються між собою, порушують обіцянки, обманюють. Відрізняються один від одного фізично і характерами. Вони — персонажі драми, яка починається зі створення світу, народженого в тумані з льоду і вогню, що безперервно рухається до катаклізму, хаосу, де загинуть і боги, і люди.

Особливе місце відведено дереву, якому поклоняються в священних дібровах. Ідея Всесвіту в міфології германських народів, як і в міфології шумерів, втілена в дереві фантастичних розмірів і незвичайних властивостей. Цим деревом є священний ясен Іггдрасіль. Під його віттям розташований весь світ, його вершина підтримує світ, а коріння, заглиблене в землю, сягає підземного царства.

Три корені Іггдрасіля, згідно зі Старшою Еддою, простягаються до царства мертвих (велетнів і людей), або, згідно з Молодшою Еддою, — до богів, велетнів і до країни мороку. Біля Іггдрасіля — головне святилище, де боги вершать свій суд. Під корінням — джерела Урда, Міміра, Хвейгельміра. Біля Урди живуть норни, які визначають долі людей, зрошують джерельною вологою дерево. Медвяне джерело Міміра теж годує дерево: Іггдрасіль вкритий медвяною вологою, а коза Хедрун, що їсть його листя, годує медвяним молоком воїнів (ейнхеріїв), які загинули в бою. Вічнозелене дерево життя Іггдрасіль насичене живильним медом, тому його називають ще медовим деревом, яке годує Всесвіт.

Іггдрасіль з'єднує небо, де знаходиться місто Асгард, землю з містом Мітгард і підземний світ. Події, що відбуваються в Асгарді та Мітгарді, є втіленням поглядів на стосунки богів і людей. У давньогерманських мовах ставлення людини до богів означало не «вірити», а приносити первісну криваву жертву. Вона повинна була додавати сил божеству.

Ставлення людини до божества — ґрунтувалося на принципі «даємо, щоб повернули». Богів «зміцнювали» кров'ю і м'ясом принесених у жертву. Вважалося, що боги германців мали користь з людських жертвопринесень, коли душі цих жертв були в їх розпорядженні. Саме вони зміцнювали богів (йшлося про військову міць).

Германські вожді та князі мали не тільки загони дружинників — вільних людей, а й формування невольників з колишніх військовополонених. Ймовірно, що саме їх використовували для людських жертвопринесень божеству, чию милість намагалися заслужити. Такі жертвопринесення присвячували Водану.

У германській міфології існують казкові істоти, які не належать ні до божественних асів чи ванів, ні до людського племені. Вони породжені бурхливою фантазією, уявленням, що усе в природі має свого духа-покровителя. Так постав казковий світ ельфів, русалок, лісовиків, велетнів, тролів, кобольдів та ін. Вони наділені індивідуальними фізичними і психічними якостями — веселі й похмурі, швидкі й неповороткі, доброзичливі й ворожі до людини.

Улюблене місце ельфів (малих духів) — луки й діброви, галяви та місця біля джерел. Це гарні, світлі, добрі творіння. Вони живуть спільнотою, якою керує владитель, захоплюються азартними іграми й танцями, вночі танцюють на лісових галявах до світанку. Простий смертний, зачарований їх красою, приєднується до хороводу і зникає назавжди. Тому германці побоювалися їх, хоча ельфи й належали до добрих духів.

До цієї категорії відносили й карликів (гномів), що населяли підземний світ: гроти, печери, гірські ущелини. Вони міцної статури (хоч і незграбні), з гострим розумом, заповзятливі, доброзичливі до тих, хто ставиться добре до них, і мстиві, якщо їх принизити. Боги навчили гномів ковальському та ювелірному мистецтву, в чому їм не було рівних. Саме вони витворили скарби, якими вихвалялися боги: молот Тора, спис Одина, намісто Фреї, візок Фрейра. Допомогали вони й людям.

Світ велетнів населяли могутні за розмірами та фізичною силою, але убогі розумом та слабкодухі істоти. Виникли вони раніше від богів та людей, зберегли суворість і грубість первісного світу — льоду і морозу (у Скандинавії їх називали троями, звідти це ім'я перейшло в інші мови). Тролі — втілення безтямних і могутніх стихій природи (землетрусів, вулканів, сильних вітрів, жорстоких морозів). Вони ненавидять богів, що витіснили їх в Йотунхейм — країну в кінці світу, далеку від Асгарда, домагаються реваншу, і тому боги час від часу вдаються до приборкування їх.

Особлива роль у давніх германців відведена жертвопринесенням і ворожбі. Жертвопринесення були особливо жорстокими: жертвували військовополоненими. У міжусобних війнах ворогуючі племена іноді заздалегідь прирікали одне одного на жертву божествам, і тоді переможена сторона підлягала цілковитому знищенню. Святилищ та храмових споруд германці не мали — місцем культу були священні діброви, де знаходилися жертovníки. Не було зображень богів, окрім грубих обрубків дерева, що служили ідолами. Обходилися вони і без служителів культу.

Зіткнення з римлянами прискорило процес розпаду общинно-родового укладу германців. Вже через 150 років після Цезаря германські жреці були особливо впливовими. Вони мали вищий авторитет, ніж вожді племен, воєначальники. В їхніх руках був суд, де вони виступали від імені богів, могли засудити до страти, інших покарань. Жреці розпоряджалися і всіма справами культу богів, жертвопринесеннями, ворожбами, керували племінними зібраннями.

Особливу роль у громадському та релігійному житті відігравали жінки. «Вони думають, — писав Тацит, — що в жінках є дещо священне й віщує, не відкидають зневажливо їх порад і не залишають без уваги їх віщування». Дуже шанувували деяких

віщує, які впливали на громадські справи. Найвідоміша серед них — Діва-провидиця Велнда з племені бруктерів, яка відігравала значну роль під час повстання Цивіліса 69—70 рр. Дещо раніше таке місце займала Альбруна, а згодом — Ганна, які уособлювали жіноче шаманство.

Своєрідним було в давньогерманському релігійному мисленні поняття про долю. Вона була персоніфікована в норнах — найнижчих жіночих божествах, які визначають долю людини при народженні. Частково з ними споріднені валькірії, які визначають долі воїнів у битвах. У Молодшій Едді згадано три норни — Урд (доля), Вердані (становлення) і Скулд (обов'язок), які живуть біля джерела Урн в коренях світового дерева Іггдрасіль, щоденно зволожуючи його з джерела. Норни під час народження героя прядуть нитку його долі, віщують славетне майбутнє. За основними функціями норни аналогічні мойрам (паркам) з античної міфології, мають аналоги в міфології інших народів.

Своєрідність давньогерманського розуміння долі полягає в тому, що герой діє свідомо, знаючи про неминучу загибель (йде назустріч своїй долі). Для королів, вождів, хоробрих дружинників та інших, чії дії служили взірцем, така поведінка вважалась обов'язковою. Щоб зберегти свій соціальний статус і престиж, вони повинні бути готовими до небезпечних для них вчинків. Підкорялися долі й боги.

Релігія давніх германців зробила великий внесок у розвиток європейської культури. Багато мотивів їх міфології увійшло в літературу та мистецтво епохи романтизму. Творчість німецьких романтиків увібрала в себе релігійні ідеї, уявлення з їх стійкою символікою і мисленням давніх германців. Сюжети й мотиви давньогерманської релігії простежуються і в творчості видатного німецького композитора XIX ст. Р. Вагнера (опери «Лоенгрін», «Парсифаль», «Тристан та Ізоolda», тетралогія «Кільце Нібелунгів», «Золото Рейна», «Валькірія», «Зігфрід» і «Загибель богів»). Наприкінці XX ст. отримали нову інтерпретацію скандинавські міфи про богів всегерманського пантеону, небесне місто Асгард.

РЕЛІГІЯ ДАВНІХ КЕЛЬТІВ

Історія та цивілізація, духовна сфера, міфологія та релігія давніх кельтів мало досліджені. Сучасний рівень знань не дає змоги ні описати весь пантеон кельтських богів, ні відновити картину сакральних (священних, наділених божою благодаттю) обрядів. Будь-які описи найдавніших вірувань, міфів і обрядів кельтів є більш-менш правдоподібною реконструкцією, — рунтованою на свідченнях римських і грецьких письменників, традиціях ірландської культури, на археологічних матеріалах.

Наприкінці VI ст. до н.е., коли кельти з'явилися на європейській арені, процес формування їх релігії вже завершувався. Деякі її складові елементи, коріння яких сягає епохи неоліту й освячене традицією, зберігалися дуже довго, їх сліди проглядалися навіть в середньовічному християнстві. Це — реліктові форми тотемізму, культ мертвих і предків, Великої Богині Матері-Землі, вогню, солярні (сонячні) культу.

Написи й зображення, свідчення римських письменників дають інформацію про чималу кількість давніх кельтських богів. Більшість з них — ймовірно, місцеві та племінні боги-заступники; окремі божества через зміцнення міжплемінних відносин вважалися спільними для кельтських племен Галлії та Британії: Белінос (Беліс, Білий), Камулос (Кумалл), Огміос (Огміан, Отам), Есус (Есар) та ін.

Будучи спершу, мабуть, громадськими і племінними покровителями, кельтські боги зберегли в багатьох випадках вельми архаїчний вигляд; їх імена й атрибути мають тотемічне походження. Одні з них стосуються мисливського культу — галльські боги Моккус (вепр), Цернунн (бог з оленячими рогами), Оса Агайо (ведмідь). Часто фігури різних божеств супроводжувало зображення рогатої змії. В Ірландії поклонялися риб'ячому богові. Інші божества пов'язані з домашніми тваринами і, мабуть, вважалися заступниками скотарства: богиня Епона (від Ірроє — «кінь»), Дамона — покровителька рогатої худоби; бог Мулло — мул або осел; бог Таврос — бик та ін.

Значну роль у кельтському пантеоні відігравала богиня Епона, яку зображали верхи на коні. Її ототожнювали з богинею Рхіанною (Великою Царицею, Великою Матір'ю), пов'язаною з малоазійською Кібелою — джерелом життя на землі, прародителькою всього, що дарує блага, заступницею світу мертвих. Її культ зберігався до IX ст.

Інші божества пов'язані з явищами природи: Левцитіос — бог блискавки; Тараніс — громовик, його римляни ототожнювали з Юпітером; Есус — бог лісової рослинності та ін. Багато було божеств рік і джерел. Мали свого покровителя мудрість і красномовство — бога Огніса, перед тим, очевидно, заступника хлібного поля. Античні письменники уподібнювали його Геркулесу. Войовничий побут кельтських племен породив божеств війни або наділяв мілітаристськими рисами давніх богів. Кельти вірили і в духів, фей, ельфів, чудовиськ, обожнювали дерева, джерела, камені.

Обряди ініціації (посвячення) проходили всі юнаки, які збиралися стати воїнами. Важливу роль при цьому відігравали «очищення від гріхів» і купання, які означали «воскресіння для нового життя». Це підтверджують сцени ритуального омивання, описані в середньовічних поемах. Купання було нерозривно пов'язане з «випробуванням вогнем». На одній із зовнішніх стінок казана з Гундеструна (II ст. до н.е.) зображено сцену купання в казані, що певною мірою нагадує середньовічне хрещення. До казана йдуть шеренгою під звуки довгих труб юнаки, озброєні списами та щитами. Над ними на конях в шоломах і зі списками — щойно посвячені у воїни. Важливим елементом обряду посвячення було саме купання в казані. Обряди ініціації здійснювали публічно для всіх кланів, що утворювали плем'я. Юнак проходив цей обряд тільки тоді, коли здобував перший трофей — голову ворога, що свідчило про готовність до військової справи. Трофеєм могла бути голова кельта з іншого (ворожого) клану.

Культ голови або черепа відігравав значну роль у кельтських віруваннях. Це «спляча голова» або маска мертвого із заплющеними очима, напіввідкритими вустами і застиглою усмішкою, поширена в кельтській іконографії. Такі маски виявлено на мечях і прикрасах. Під час ініціації ї здобуту юнаком голову ворога препарували, щоб помістити її в спеціальний ящик, встановлений у будинку або святилищі.

З культом черепів у кельтів пов'язаний і обрядовий канібалізм, який має певний зв'язок з ритуалом, присвяченим Великій Богині, про що свідчить інший мотив на казані з Гундеструна. Поруч з жіночим божеством там зображено лева, що пожирає людину. Лев і був атрибутом Великої Богині, Великої Матері. Нещодавно у Франції знайдено труну, де знаходилися золота діадема, прикрашена лапами лева і фігурками коней, а також великий бронзовий казан, ручки якого були прикрашені фігурками левів. Ця труна (кінець IV або початку III ст. до н.е.), очевидно, містила останки жриці культу Великої Богині, а казан міг служити для обрядового купання. Казан відігравав важливу роль і в обряді шлюбу кельтів (майбутні дружини присягали саме перед казаном). Перед ним приносили й інші присяги адже він був атрибутом різних богів.

На честь богів, які персоніфікували сили природи, у певні пори року здійснювали пишні обряди. Найважливішим релігійним святом був Самаїн («кінець року»), який

припадав на 31 грудня. В цей день гасили священний вогонь на вівтарях і запалювали новий, символізуючи настання нового року. Свято пов'язувало воєдино різні культу, літургійні дії та магичні обряди. Тоді ж здійснювали й криваві жертвопринесення, в тому числі й людські, щоб заручитися підтримкою богів у майбутніх ризикованих справах. Передбачало воно й оргієстичні обряди, пов'язані з культом родючості. Під час Самайна цар проходив через ритуал символічної смерті, щоб відродитися наступного дня, а його будинок підпалювали. Вважалося, що померлі, а також духи, демони повертаються у світ живих на цю ніч, а будь-який земний авторитет нічого тоді не означав.

Середину зимового сезону відкривало свято Імболк, яке відзначали напередодні 1 лютого. Воно пов'язане з початком доїння овець, обрядом очищення за допомогою вогню і води. До великих свят відносили й відкриття літнього сезону напередодні 1 травня — Белтаїн, яке пізніше ототожнювали із сонячним богом Аполлоном в греко-римській міфології. Цього дня також гасили старі й розпалювали нові вогнища, а які друїди кидали поліна дев'яти видів дерев. Вогню, що символізував літнє сонце, відводили при цьому істотну роль.

Наприкінці літнього сезону (напередодні 1 серпня) святкували день бога Лугу. Це свято відбувалося в Ірландії і мало безліч міфічних аспектів, значення яких недостатньо з'ясовані. Його називали також Брон Трогаїн («гнів Трогаїна»).

Всі ці свята певною мірою були пов'язані з культом предків; їх здійснювали на кладовищах племен, на курганах чи біля каменів, які вважали пристановищем душ мертвих героїв. Культ предків, особливо видатних (царів, вождів), мав неабияке значення в кельтських віруваннях і зберігся до епохи християнства.

Під час щорічних свят релігійного характеру відбувалися також поховання, що символізували завершення життєвого циклу. Перше поховання здійснювали відразу після смерті, воно було тимчасовим: душа ще не відділилася від тіла і обрала собі житло на території племені, очікуючи наступного поховання — колективного для всіх померлих членів клану або племені. Після другого поховання душа розпочинала свою подорож у країну Діє, яку в ранньосередньовічних джерелах називали Маг Мелл — «країна молодості й насолод», або Аваллон. Кельти вірили в безсмертя душі та реінкарнацію.

Прості смертні в країні Маг Мелл утворювали натовп. Герої, царі, загиблі в битвах, тобто увічнінені в народній пам'яті, належали до обраних. Їх після смерті чекали всі насолоди земного буття, а їх могили наповнювали всім необхідним для посмертного життя і позначали земляними горбами або каменями, вони були центральним місцем усіх племінних свят. Після римського завоювання кельтських районів Іспанії та Північної Італії, Галлії кельтські вірування, обряди та міфи зазнали змін. Менше це торкнулося придунайських провінцій і Британії, майже не торкнулося Шотландії та Ірландії (з II ст. вона була опорою давньокельтських вірувань і обрядів).

З романізацією кельтських культів пов'язані дві принципові проблеми: вплив синкретизованої раніше з грецькими віруваннями релігії імператорського Риму та проникнення містичних вірувань Ближнього Сходу в Рим і швидке їх поширення в римських провінціях.

Загалом симбіоз римських божеств з кельтськими склався без особливого опору. Самі римляни знаходили в богах кельтів багато рис і атрибутів, властивих богам римського пантеону, і вже Цезар у своєму описі війни з галлами називає їх божества римськими іменами. І в цьому немає нічого дивного, оскільки політеїстичні релігії легко сприймають чужих богів, а спільні індоєвропейські засади, особливо італо-кельтська спорідненість, зумовили подібність божеств цього пантеону. Але римляни нещадно знищували кельтських жерців, особливо друїдів, як охоронців народних традицій та ор-

ганізаторів можливого бунту. Внаслідок цього в Галлії та інших місцях проживання кельтів культ римського імператора оберігали більш ревно, ніж у столиці метрополії: він символізував зв'язок провінції з Римом.

Кельтські божества сповнені протиріч, вони не мали, як римські, однозначно окреслених характеристик і патронатів, були одночасно божествами життя і смерті, фізичної сили і поетичного красномовства тощо. Особливою популярністю в Галлії користувався Меркурій, але його неможливо ототожнити з яким-небудь одним кельтським богом. Галло-римським Юпітером став бог Тараніс; численними були в сакральному мистецтві зображення бога війни Марса, хоч невідомо, яке кельтське божество в ньому втілено. Найпопулярнішою серед кельтів римською богинею була Діана, шанована як Сірона, або Діана-Місяць. Поклонялися кельти і Мінерві — покровительниці рукоділля і мистецтва.

Кельтські вірування ввібрали в себе і близькосхідні культу, особливо культ єгипетської Ісиди і малоазійської Кібели з їх містеріями. Більшість з них були звернуті до природи, явищ вмирання і відродження її сил, до драми смерті, радості народження, надії воскресіння. Ці містерії стосувалися таємниць, близьких друїдам (жерцям), і відповідали практичним діям давньокельтської літургії. Витіснені з духовного життя Галлії, друїди не залишили наступників, які зберігали б високий моральний рівень народу, дотримувалися доброчесності та закликали до мужності. Давні релігії Сходу висували саме ці вимоги, сповнені глибокої символіки, спорідненої мисленню кельтів.

Кельти мали свої священні місця, культові центри, а пізніше й святині. Як і всі індоєвропейські народи, вони «добрим» вважали правий бік, «злим» — лівий. Цієї схеми дотримувалися при організації сакрального простору і під час культових обрядів та містичних дій. Величезного значення надавали вони певним територіальним центрам, особливо території племені. За їх уявленнями, це був не тільки центральний пункт їх власних земель, а й центр світу або навіть Всесвіту. Зрозуміло, що кельтський світ мав багато таких центрів.

Справжнім священним місцем, де відбувалися культові церемонії та важливі зібрання громадсько-релігійного характеру, був неметон («священний гай, ліс, діброва»). Зі страхом згадує священний гай давньогрецький письменник Лукіан, підкреслюючи, що галльські друїди віддавали честь богам в глухих дібровах. Далі він описує знищення військами Цезаря священного гаю під Массалією, де були вирізані на пенях зображення божеств. В куцах, де дзюрчали струмки, друїди здійснювали обряди на честь кельтських божеств.

Важливим культовим місцем були цвинтарі й могили, особливо пов'язані з похованням героїв, вождів і царів. Цвинтар розташовували в центрі території племені, а культ мертвих становив суттєвий елемент релігійних сезонних свят. Згодом під впливом грецького і римського культів місце і форми культових споруд змінювалися. Найважливіша зміна — поява святилищ, які вважали пристановищем бога. Вони з'явилися у II ст. до н.е. у Південній Галлії, яка раніше за інші землі потрапила під римське владарювання, здавна зазнавала грецьких впливів через жителів нинішнього Марселя.

Віра кельтів у потойбічне життя містить і суперечності: віра у реінкарнацію душ і одночасно в безсмертя душі. Цезар писав, що відповідно до вчення друїдів, «душа не вмирає, а вселяється в інші тіла». Дещо інакше про це писав Лукіан: «...той самий дух управляє нашими органами в іншому світі; смерть є тільки засобом вічного життя». У цьому віруванні, він убачає головне джерело відваги галльських воїнів. Вважалося, що глибока віра в безсмертя душі, пов'язана з визнанням вічного щасливого буття в потойбічних світах, сприяла відвазі й презирству до смерті галлів. В одній з кельтських

легенд йдеться про міфічну істоту Туане, яка перші триста років жила як людина; наступні триста — як лісовий бик; двісті — як дикий козел; триста — як птах, ще сто — як лосось. Ось тоді спійманого рибалкою, його з'їла цариця. Відродився він як їх син під своїм колишнім ім'ям. Цикл реінкарнації замкнувся. У цій легенді зазначається, що не тільки живі істоти можуть служити метою для перевтілення: «Я — вітер над морем, хвиля в океані, шум моря, сильний бик семи битв, яструб на скелі, крапля роси, найпрекрасніший з кольорів, повний відваги дикун, морський лосось...»

Переконавання про переміщення душ і нескінченне перевтілення в кельтському мисленні не суперечить віруванням про існування потойбічних світів. Рай в кельтських міфах — не на небі, не в підземеллі, він — міфічний острів в західному океані. Ці щасливі острови, населені духами мертвих, є метою походів і подорожей. Одна з легенд цього циклу — поема про Брана, спокушеного прекрасною чарівницею на пошуки щасливого острова — «Землі жінок». У своїй пісні чарівниця описує Бранові неземні дива цього острова, який тримається в морі на чотирьох золотих колонах. На вистеленій сріблом рівнині острова не припиняються змагання колісниць, ігри, лунає чарівна музика, все навколо міниться різноманітними барвами. На омитому хвилями березі мерехтять кристали, немає тут ні хвороб, ні смертей, ні смутку, ні зла. Це — справжній рай. Бран з двадцятьма сімома товаришами знайшов це місце, пробув там рік і повернувся назад. Однак його не визнали в рідних місцях, тільки хтось пригадав, що його ім'я згадується в легендах. Зійшовши з човна на берег, один із членів команди відразу обернувся на порошок, неначе багато віків пролежав у труні. Бран розповів людям про свою подорож і попрямував на захід; про його подальшу долю нічого невідомо. Цей мотив не зміг викоренити навіть християнство, яке має свій цикл легенд про морські подорожі св. Брендана.

Давня кельтська культура з її віруваннями та міфами лягла в основу європейської цивілізації. Особливо помітна роль кельтських міфології, епосу, лицарського роману. Цьому сприяв інтерес до них при дворах середньовічної Європи. Це — знаменитий епос про короля Артура, повість Кретьєна де Труа, у якій викладено кельтський міф про Персівалю і священну смарагдову чащу Граалю, в яку стекла кров розп'ятого Христа. Кельтські міфи та легенди містять не тільки релігійну містику, в них — і оповідання про любов, подружню вірність. Цей сюжет, що не має аналога в середньовічній літературі, покладено в основу роману про Трістана та Ізольду. Кельтські мотиви помітні в трагедіях Шекспіра «Король Лір», «Чистилище святого Патріка», у філософській казці-епопеї Дж. Толкіна «Володар кілець» та ін.

СКАНДИНАВСЬКЕ СКАЗАННЯ ПРО ТВОРЕННЯ І ПРОРОЦТВО ПРО КІНЕЦЬ СВІТУ

У Старшій, чи Поетичній, Едді історик релігій не знайде нічого більш захоплюючого, ніж Велюспа — «Пророкування Вельви». У декількох стислих віршах ця найвищою мірою оригінальна поема оповідає про первісний хаос і створення світу, про бурхливе життя богів і про їхню долю, що очікує загибелі в Рагнарек.

«Пророкування Вельви» — глибоко скандинавська поема. Лиховісні ознаки звучать у кожному рядку сказання, що розгортається поетом, про світ, що викладається Вельвою (пророчицею, чи чаклункою), яку викликав з могили верховний бог Один, винахідник магії й володар мертвих. Вельва, чиє похмуре бачення є уривчастим і драматичним, «споглядає» спочатку безодню, Гіннунгагап, у ту епоху, коли моря і «землі ще не було, і не було неба на горі». Зусиллями богів хаос поступається місцем космосу, і

незабаром землю населяють велетні, карлики і люди. Однак золоте століття молодих богів закінчується тоді, коли розігрується перша, фатальна, війна — між асами і ванами.

Подібно до Норн (трьох богинь, які прядуть минуле, сьогодення і майбутнє), пророкиця «бачить» і прийдешнє. І от вона описує Оди́ну Рагнарек — «долю (загибель) богів». Міжособна сутичка обертається великою космічною війною добра і зла, світла і пітьми, гармонії й хаосу, життя й смерті. Земля не може винести цієї боротьби, і апокаліптичне бачення вельви пророкують її загибель у вогні й потопі. Світове древо Іггдрасіль трясеться до самих коренів, гинуть безневинний бог Бальдр, а потім і сам Один, «сонце стає чорним, земля занурюється в море» і «вогонь розпалюється до самого неба».

Однак перш ніж повернутися під землю, Вельва завершує своє пророцтво сценою відродження: «От я бачу, як знову земля вся в зелені підіймається з хвиль». Повертається Бальдр, плодоносить земля, і з'являється новий золотий палац богів.

Імовірність деякого впливу християнської символіки, особливо в заключних віршах, дозволяє віднести час складання поеми до кінця X — початку XI ст., коли християнство почало проникати до останніх північних меж. Проте «Пророцтва Вельви» — лаконічне, містичне, найчастіше неясне — зберігає свою унікальність і залишається останнім величним вираженням героїчного століття, що заходить.

«1. Слухайте мене, усі священні пологи, великі з малими Хеймдалля діти!

Один, ти хочеш, щоб я розповіла про минуле всіх сущих, про древній, що пам'ятаю.

2. Велетнів я пам'ятаю, породжених до століття, породили мене вони в давні роки; пам'ятаю десять світів і дев'ять коренів, і дерево між, що ще не проросло.

3. На початку часів, коли жив Імір, не було у світі ні піску, ні моря, а землі ще не було і небосхилу, безодня була, трава не росла.

4. Поки сини Бора, Мідгард що створили чудовий, землі не підняли, сонце з півдня на камені світило, росли на землі зелені трави.

5. Сонце, друг місяця, праву руку до краю небес простирало з півдня; сонце не відало, де його будинок, зірки не відали, де їм сяяти, місяць не відав міці своєї.

6. Тоді сіли боги на трони могутності і радити стали священні, ніч назвали і нащадкам ночі — вечору, ранку і дня середині — імена дали, щоб час обчислити.

7. Зустрілися аси на Ідавель-полі, капища стали високі будувати, сил не шкодували, кували скарб, створили кліщі, знаряддя готували.

8. На лузі, весело, у тавлеї грали, все в них було тільки з золота, — поки не з'явилися три велетні, могутні діви з Етунхейма.

9. Тоді сіли боги на трони могутності й радитися стали священні:

Хто повинен плем'я карликів зробити з Бримира крові і кістки Блаіна.

17. І троє прийшло з цього роду асів благих і могутніх до моря, неспроможних побачили на березі Аска і Емблу, далі не мали.

18. Вони не дихали, у них не було духу, рум'янцю на обличчях, тепла і голосу; дав Один подих, а Хенір — дух, а Лодур — тепло й обличчю рум'янець.

19. Ясен я знаю по імені Іггдрасіль, древо, обмите, вологою мутної; роси з його на доли сходять; ні джерелом Урд зеленіє він вічно.

20. Мудрі діви відтіля виникли, три з ключа під деревом високим; Урд ім'я першої, друга Верданди — Скульд ім'я третьої, долі судили, життя вибирали, дітям людей жереб готують,

21. Пам'ятає війну вона першу у світі; Гульвейг загинула, простроплена

- списами, палило її полум'я на території Одина,
тричі спалили її, тричі породжену, і усе-таки вона досі живе.
22. Хейд її називали, у будинках зустрічаючи, — речей чаклункою, — творила чаклунство жезлом чаклунським;
розуми скорялися її чарівництву злим дружинам на радість.
23. Тоді сіли боги на трони могутності й радити стали священні,
стерплять чи аси образу без викупу чи боги як плату викуп візьмуть.
24. У військо метнув Один спис, це теж здійснилося в дні першої війни;
звалили стіни міцності асів, вони в битві ворогів перемагали.
25. Тоді сіли боги на трони могутності й радити священні стали:
хто небосхил знищити взявся й Ода дружину віддати велетням?
26. Розгніваний Тор один почав битву — не усидить він, довідавшись про подібне! — міцні були потоптані клятви, той договір, якого дотепер дотримувався.
27. Знає вона, що Хеймдалля слух захований під деревом, до неба що встає;
бачить, що мутній тече водоспад із застави. Владики, — чи досить вам цього?
28. Вона чаклувала тасмно один раз, коли князь асів в очі подивився їй: «Що мене запитувати? Навіщо випробувати? Знаю я, Один,
де око твоє заховане: сховане воно він у джерелі славному Мимира!»
Щоранку Мимир п'є мед із застави Владики — чи досить вам цього?
29. Один їй дав намиста і каблучки, замість одержав
з чаклунством пророкування, — крізь усі світи погляд її проникав.
30. Валькірій бачила з далеких земель, готових поспішати до племені гутів;
Скульд із щитом, Скегуль інша,
Гун, Хильд і Гендуль і Гейрскегуль...
- От перераховані діви Одіна, любо скакати їм усюди, валькіріям.
31. Бачила, як Бальдр, бог закривавлений, Одіна син, смерть свою прийняв:
стрункий над полем стояв, піднімаючись, тонкий, прекрасний омели втеча.
32. Стала та втеча, тонкий і стрункий, зброєю згубним, Хед його кинув.
У Бальдра незабаром брат народився, — ніч проживши, він почав боротися.
33. Долонь не мив він, волосся не чесав, поки не убив Бальдра убивцю,
оплакала Фригт, у Фенсалир сидячи, Вальгалли скорбота — чи досить вам цього?
34. Сплів тоді Вали страшні узи
міцні узи зв'язав з кишок.
35. Бранця бачила під Хвера-лундом, виглядом схожого з Локи лиховісним,
там Сигюн сиділа про чоловіка свого гірко засмучуючи — чи досить вам цього?
36. Ллється зі сходу потік холодний,
Мечі він несе, Слід йому ім'я.
37. Стояв на півночі в Нидавелір чертог золотий, — то карликів будинок;
іншої ж стояв на Окольнір будинок, чертог велетнів, зветься він Бримир.
38. Бачила будинок, далекий від сонця, на Березі Мертвих, дверима на північ;
Падали краплі отрути крізь димар, зі змій живих плетений цей будинок.
39. Там вона бачила — йшла через потоки клятви, що потоптали, убивці підлі і ті,
хто дружин чужих спокушає;
- Нідхегт гриз там трупи померлих, мучив чоловіків — чи досить вам цього?
40. Сиділа баба в Залізному Лісі й породила там Фенріра рід;

З цього роду стане один мерзотний троль викрадачем сонця.

41. Буде він гризти трупи людей, кров'ю залле житло богів;

сонце померкне в літню пору, бурі розлютуються — чи досить вам цього?

42. Сидів на пагорбі, на арфі грав пастух Еггдер веселий;

над ним розспівував на деревах лісових кочет багрянний по імені Фьялар.

43. Заспівав над асами Гуллінкамбі, він будить героїв Батька Дружин;

іншої під землею першому вторить півень чорно-червоний у Хель чертога.

44. Гарм гавкає голосно в Гніпахелліра, прив'язь не витримає — вирветься Жадібний.

Їй багато чого відомо, усі я привожу долі могутніх славних богів.

45. Брати почнуть битися один з одним, родичі близькі в звадах загинуть;

обтяжливо у світі, великий блуд,

століття мечів і сокир, тріснуть щити, століття бурей і вовків до загибелі світу;

щадити людина людину не стане.

46. Гру завели Мимира діти, кінець протрубили рогом Гьяллахорн;

Хеймдалль сурмить, підняв він ріг, з черепом Мимири Один розмовляє.

47. Потрясе Ігдрасіль, ясен високий,

гуде древній стовбур, турс виривається.

48. Що ж з асами? Що ж з альвами? Гуде Етунхейм, аси на тинге;

карлики стогнуть перед кам'яним входом у скелях рідних — чи досить вам цього?

49. Гарм гавкає голосно в Гніпахелліра, прив'язь не витримає — вирветься Жадібний.

Їй багато чого відомо, усі я провиджу долі могутніх славних богів.

50. Хрюм їде зі сходу, щитом закриваючись; Ермунганд гнівно повернувся;

змій б'є об хвилі, клекоче орел, що у пали мучить; «Нагльфар» пливе.

51. Зі сходу в турі Муспелля люди пливуть по хвилях, а Локи править.

Їдуть з Вовком сини велетнів, у турі з ними брат Бюлейста їде.

52. Сурт їде з півдня зі знищуючим гілки, сонце блищить на мечях богів;

валяться гори, вмирають велетки; у Хель йдуть люди, розколоте небо.

53. Настало для Хлин нове горе, Один вступив з Вовком у битву,

а Біли убивця із Суртом схопився, — радості Фригт наближається загибель.

54. Гарм гавкає голосно в Ніпахелліра, прив'язь не витримає — вирветься Жадібний.

Їй багато чого відомо, усі долі могутніх славетних богів.

55. Син отут приходить Батька Перемог, Видар, для бою зі звіром трупним;

меч він утикає, помщаючись за батька, — у серце вражає він Хведрунга сина.

56. Отут славний приходить Хлодюн нащадок, зі змією їде битися син Одина, у гніві разить Мидгарда страж.

Усі люди повинні з життям попрощатись, — на дев'ять років відступає син Фергун, змієм убитий — гідний він слави.

57. Сонце померкло, земля тоне в морі, зриваються з неба світлі зірки,

І полум'я вирує живильника життя, жар нестерпний до неба доходить.

58. Гарм гавкає голосно в Гніпахелліра, прив'язь не витримає — вирветься Жадібний.

Їй багато чого відомо, усі я привожу долі могутніх славетних богів.

59. Бачить вона: здійснюється знову з моря земля, зеленіючи, як колись падають води, орел пролітає, рибу з хвиль хоче він виловити.

Згадують про славні події і руни древніх великого бога.

61. Знову знайтися повинні — луги у високій траві
тавлей золоті, що не для гри служили колись.

62. Заколосяться хліби без посіву, зло стане благом, Бальдр повернеться
жити буде з Хедом у Хрофта в чертогах, у житлі богів — чи досить вам цього?

63. Хенир бере лозина попере́мінний братів обох
живуть сини в будинку вітрів — чи досить вам цього?

64. Чертог вона бачить сонця краший, на Гимлі стоїть він, сіяючи золотом
там будуть жити дружини вірні, вічне щастя там призначене їм.

65. Сходять тоді світу владика
хто править всім владар могутній.

66. От прилітає чорний дракон, що блискає, змій з Темних Вір
Нидхегт несе, над полем летячи, під крилами трупи — пора їй зникнути.

(Примітка. Цифри позначають нумерацію строків)

Переклад А. Корсуна (Беовульф. Старша Едда. Пісня про нібедунгів. — М., 1975. — С. 183—190).

ІНІЦІАЦІЯ ВОЇНА

СТВОРЕННЯ БЕРСЕРКА

(«Сага про Вельсунги», глави 7—8)

В уривку, якому було призначено стати відомим, «Сага про Інґлінґи» зображує супутників Одина; «Вони рухалися без щитів і були розлючені, як собаки чи як вовки; вони гризли свої щити і були сильні, як ведмеді чи як бики; чоловіків вони убивали, і ні сталь, ні вогонь нічого не могли з ними поробити, от це й і називається люттям Берсерка. Ця міфологічна картинка була правильно ототожнена з описом реально існувавших чоловічих суспільств — відомих *Mannerbunde*, древньої німецької цивілізації. Берсерки — це, буквально, «воїни у ведмежих (бер) шкурах (серк)». Це означає, що вони магічно ототожнювалися з ведмедем. А ще вони могли іноді перетворюватися у вовків і ведмедів. Чоловік ставав берсерком у результаті посвячення, що включало специфічні військові іспити. Так, наприклад, Тацит розповідає про те, що в хаттів кандидат не стриг ні голову, ні підборіддя, поки не уб'є ворога. У тайфалів юнак повинний був здолати вепра чи вовка; у герулів він повинен був боротися беззбройним. За допомогою цих іспитів кандидат наділявся в звіриний образ існування, він ставав шаленим воїном тією мірою, якою поводився як хижий звір. Він перетворювався в надлюдину, тому що йому вдавалося опанувати магічну силу, що була властивою м'ясоїдним.

«Сага про Інґлінґи» зберегла пам'ять про деякі іспити, типові для ініціації берсерків. За допомогою зрадництва конунг Сиггеір захоплює в полон дев'ятьох своїх зятів, Вельсунгів. Прикутих до балки Вельсунгів пожирає вовчиця, врятуватися вдається одному Сигмунду завдяки хитрощам його сестри Сигню. Захоплений у хатині посередині дрімучого лісу, куди Сигню приносить йому їжу, він вичікує години відплати. Коли двоє її старших синів досягають десятилітнього віку, Сигню відсилає їх до Сигмунда для іспиту. Сигмунд виявляє, що вони боягузи, і за його порадою Сигню їх убиває. Від кровозмісного зв'язку з братом Сигню народжує третього сина, названого Синфьотлі.

Незадовго до того як йому виповнилося десять років, мати піддає його першому іспиту: вона пришиває сорочку до його рук. Сини Сиггейра піддані тому ж іспиту, виють від болю, але Синфьотлі залишається незворушним. Потім мати здирає з нього сорочку разом зі шкірою і запитує, чи відчув він що-небудь. Хлопчик відповідає, що Вельсунгу немає справи до такої дрібниці. Потім мати відсилає його до Сигмунда, що піддає його тій само перевірці, яку не витримали колись двоє синів Сиггейра: він наказує йому спекти хліба з борошна, у якому знаходиться змія. Повернувшись ввечері додому, Сигмунд застає спечений хліб і запитує Синфьотлі, чи не знайшов той що-небудь у борошні. Хлопчик відповідає, що він і справді щось бачив, але не надав цьому значення і замішав усе, що було. Після цього доказу відваги Сигмунд бере хлопчика із собою в ліс. Один раз вони знаходять дві вовчі шкіри, що висять на стіні хатини. Двоє синів конунгу перетворилися на вовків і можуть скидати шкіру тільки на десятий день. Сигмунд і Синфьотлі надягають шкіри, але не можуть їх зняти. Вони виють по-вовчому і розуміють мову вовків. Вони розходяться, домовившись, що не будуть кликати один одного на допомогу, якщо тільки їм не прийдеться зіткнутися одночасно більш ніж з сімома воїнами. Одного разу Синфьотлі чує заклик про допомогу й убиває всіх, які напали на Сигмунда. Іншого разу на самого Синфьотлі нападає одинадцять чоловік, яких він убиває самостійно. Тоді Сигмунд налітає на нього і вгризається йому в глотку, але незабаром знаходить спосіб залікувати рану. Нарешті, вони повертаються в хатину, щоб чекати моменту, коли вони зможуть скинути з себе вовчі шкіри. Коли цей приходить, вони кидають шкіри у вогонь. Цим ініціація Синфьотлі завершується, і він готовий відзначити за убивство Вельсунгів.

Ініціаційна топика очевидна: іспит відваги, опір фізичному болю, нарешті, магичне перетворення у вовка. Але укладач «Саги про Вельсунги» вже не пам'ятав споконвічного змісту перетворення. Сигмунд і Синфьотлі знаходять шкіри випадково і не знають, як їх зняти. Отож, перетворення у вовка — тобто ритуальне одягання у вовчу шкіру — складало суттєвий момент присвяти в таємне чоловіче товариство. Надягнувши шкіру, посвячений засвоював звички вовка, іншими словами, він ставав диким звіром в обличчі воїна — нестримним і невразливим.

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ

Дохристиянською релігією слов'янських народів почали цікавитися наприкінці XVIII ст. — у період пробудження національної свідомості багатьох слов'ян, який супроводжувався неабияким зацікавленням європейських літератур народною творчістю. Але до того часу слов'янські народи, навернуті у християнство, встигли забути свої давні вірування, у деяких з них збереглися лише окремі звичаї й обряди, пов'язані з цими віруваннями. Тому в творах щодо давньослов'янської релігії кінця XVIII — початку XIX ст. більше романтичної фантазії, ніж історичних фактів. Та наприкінці XIX ст. починаються спроби ґрунтовного ознайомлення з дохристиянською історією слов'янських народів. Інформаційними джерелами стали писемні, археологічні пам'ятки, що стосуються VI—XII ст., збережені чи описані в літературі пережитки давніх вірувань й обрядів.

У середині II тис. до н.е. починають формуватися праслов'янські племена на території від Одеру до Дніпра. Їх релігійні уявлення, що вписуються у загальну схему праслов'ян, ґрунтувалися на культі природи з певними рисами тотемізму, анімізму й магії. З розвитком економіки відбувся перехід від культу прашура-тварини до культу прашура-людини. Слов'янське язичництво втілювало елементи вірувань, властивих загальній індоєвропейській єдності. Збереглися в ньому деякі ранні мисливські уявлення, які, не маючи слов'янської специфіки, еволюціонували у бік слов'янства.

У слов'ян довго панував патріархально-родовий лад. Тому зберігався і родинно-родовий культ шанування прашурів, пов'язаний з поховальним культом. На всій території розселення слов'янських племен збереглися численні могильники й кургани із захороненнями. Звичаї, що супроводжували обряд поховання, були складними й різноманітними: кремація (особливо у східних і частково у західних слов'ян; у південних не засвідчена), поховання (з X—XII ст.) повсюдне; поховання або спалювання в човні (пережиток водяного поховання). Над могилою насипали курган; поруч з небіжчиком завжди клали різні речі, при похованні вельможної особи разом з нею ховали коня, інколи й раба, навіть дружину.

Все це пов'язане з уявленнями про потойбічне життя. Дохристиянське і загальнослов'янське слово «рай» означало прекрасний сад, доступний не для всіх. Дохристиянського походження й слово «пекло» («жар», «вогонь») — підземний світ, де горіли душі злих. Згодом християнське вчення про майбутнє життя відтіснило давні уявлення. Однак вірування щодо померлих та живих трималися довго і були не зовсім схожі з християнськими: розрізняли померлих природною смертю («чисті» небіжчики) і неприродною — «нечисті» небіжчики. Перших називали «батьками», їх шанували, а других — мерцями, їх боялися. Шанування «батьків» — нинішній родинний (а раніше родовий) культ прашурів. Один із середньовічних авторів Титмар Мерзебурзький писав: «Вони шанують домашніх богів». Частково цей культ зберігся до наших днів: українські поминки, білоруські дзяди, сербські й болгарські задушниці, коли поминають померлих на кладовищах.

Ще одним свідченням культу прашчурів, що існував у ті часи, є фантастичний образ Чура (або Щура). Вигуки «Щур!», «Чур мене!», «Сур, це моє!» означали, мабуть, заклинання, прикликання Чура на допомогу. Можливо, зображення Чульового духу (російська «полудниця», лужицька «природниця», чеська «поледниця» та ін.) — жінка в білому, яка начебто стежить за працюючим у полі. Якщо хтось працює опівдні в спеку, а звичай вимагає робити перерву в роботі, полудниця карає порушника, звертаючи йому голову набік. Образ полудниці — уособлення небезпеки сонячного удару. В гірських областях Польщі, Чехії та Словаччини побутують вірування в духів гір, які охороняють скарби або опікуються гірниками.

Більш складний образ — «віли», особливо поширений у сербських, рідше в чеських, російських джерелах. Одні дослідники вважають його загальнослов'янським, інші — лише південнослов'янським. Віли — лісові, польові, гірські, водяні або повітряні діви, як можуть дружньо чи вороже ставитися до людини залежно від її поведінки. Вони фігурують і в південнослов'янських еротичних піснях. У цьому образі, очевидно, переплелися й уособлення природних стихій, і уявлення про душі померлих та сили родючості.

Значно більше відомостей про русалок, відомих у всіх слов'ян. Цей образ виник внаслідок взаємовпливу античної та ранньохристиянської обрядовості у слов'ян. Русалка — дівчина, яка живе у воді, лісі або в полі. Зафіксований цей образ у XVIII ст. Значною мірою він уособлював саме, свято або обряд. Цей образ злився з давніми слов'янськими міфологічними уявленнями: русалка — це дівчина, яка загинула у воді, а тепер зваблює людей і топить. Очевидно, образ русалки витіснив істинно слов'янських берегинь, водяниць та інших жіночих водяних духів. Усі ці міфологічні уявлення слов'янського язичництва наявні у фольклорних і літературних творах.

У найдавніші часи відома була лікувальна магія. В церковних повчаннях згадують лікувально-магічні обряди та пов'язані з ними анімістичні образи: «...Немічь волшбами лікують, і ноузит (амулет) і чаракі, бісом треби приносять і біса, глаголемого трясовицю, творять, отгоняще...». Застосування знахарських методів лікування збереглося у слов'янських народів до новітнього часу.

Широко практикували слов'яни й охоронну магію. Використовували різноманітні амулети, наприклад пробиті зуби ведмеда, писанки. Ворожили на різних знаках: кидали дерев'яні кубики з позначками, проводили коня між забитими в землю списами. Не обходилися при цьому без чаклунів-жерців.

Під час утворення ранньофеодальних слов'янських держав шляхом абсорбції (поглинання) різноманітних племен відбувається і реорганізація язичницького культу, переростання племенних культів у державні. Офіційний культ концентрує весь ансамбль племенних божеств, серед яких домінує бог, що здійснив політичну консолідацію.

У східних слов'ян спроба створення загальнодержавного пантеону і державного культу належить київському князеві Володимирі. Приймаючи християнство, він змусив до цього весь народ, оскільки християнська релігія більше відповідала феодальним відносинам, які формувалися. Хоч і поволі, воно поширилося серед східних слов'ян. Західні слов'яни під тиском феодально-королівської влади прийняли християнство в римсько-католицькій формі.

Поширення християнства супроводжувалося його злиттям з давньою релігією. Про це дбало християнське духовенство, щоб зробити нову віру прийнятнішою для народу. Давні хліборобські та інші свята були пов'язані з днями церковного календаря. Язичницькі боги поступово злилися з християнськими святами, здебільшого втративши свої

імена. Вони перенесли свої функції й атрибути на цих святих. Так, Перуна продовжували шанувати як божество грози під ім'ям Іллі Пророка, «бога скотарства» Велеса — під ім'ям святого Власія тощо.

Однак образи «нижчої міфології» виявилися тривкішими. Вони дійшли до наших днів, хоча й не завжди легко розрізнити, що в них справді від давнини, а що нашарувалося з плином часу.

Усі слов'янські народи вірували в духів природи. Духи — уособлення лісу, відомі переважно у лісовій смузі (український «лісовик», білоруський «лешук», «пущевик», польський «дух лісний», «боровий»). У них втілене вороже ставлення слов'янина-землероба до дрімучого лісу, в якого необхідно було відвойовувати землю для ріллі й в якому людині загрожувала небезпека заблукати, загинути від диких звірів. Дух водної стихії (український «водяник», російський «водяний», польський «водник» тощо) викликав значно більший страх, ніж порівняно доброзичливий жартівник «леший», бо втонуті в чорторії, озери страшніше за небезпеку заблукати в лісі. Характерний образ пора робили з дерева, на що натякає російське слово «чурка» — обрубок дерева. Пережитком давнього родинно-родового культу прашурів є і віра в домовика, збережена донині там, де патріархально-родинний уклад тримався довше.

Зовсім іншим було ставлення до «нечистих» небіжчиків, які не мали жодного відношення ані до сімейного, ані до родового культу. «Нечистих» боялися, і це заборонне побоювання було породжене або страхом перед цими людьми за їх життя (чаклуни), або незвичайністю обставин, що спричинили їхню смерть. У забобонних уявленнях про цих покійників дуже мало анімістичних елементів: слов'яни боялися не душі або духу, а самого небіжчика, вірячи в його надзвичайну здатність діяти після смерті. Про це свідчать збережені донедавна забобонні прийоми знешкодження «небезпечного мерця»: щоб не дати йому встати з могили і шкодити живим, тіло пробивали осиноним колом, вбивали зуб від борони позаду вух. «Нечистим» покійникам приписували й недобрий вплив на погоду (могли накликати посуху). Щоб відвернути нещастя, труп самогубця або іншого мерця викопували з могили і кидали в bagno або заливали могилу водою. Таких покійників називали упирами (слово незрозумілого походження, можливо слов'янського, бо воно є в усіх слов'янських мовах), у сербів — вампірами, у північно-російських народів — еретиками. Можливо, давнє слово «навье» («навій») означало таких нечистих і небезпечних мерців, у всякому разі у Київському літописі (1092) є оповідання про те, як Полоцький мор (епідемію) переляканий народ пояснював тим, що «се навье (мерці) б'ють полочан». У давньому церковному повчанні «Слово Іоанна Златоуста» йдеться і про такі обряди на честь цих мерців: «Навем мовь творять і попіл посреде сиплють». У болгар і тепер слово «навье» — душі нехрещених людей. Звідси, мабуть, — і українські нявки, мавки. Проти вампірів, упирів, навій здавна існують замовлення й чари.

Письмові джерела зберегли імена давньослов'янських божеств, окремі з яких (пізніше втрачені) мали певне відношення до хліборобства — сонячні божества Сварог, Дажбог. Мабуть, існував і культ богині землі, хоч прямих доказів на користь цього припущення немає. Можливо, з хліборобством був пов'язаний і бог грози Перун, який пізніше став на Русі князівським богом; чи шанували його селяни, невідомо. Покровителем скотарства був Велес (Волос, одночасно бог підземного світу), його ім'ям присягали. Велеса вважали й богом багатства і торгівлі. Тому його статуї було встановлено на торгових майданах Києва, Великого Новгороду, Ростова, Казані.

На остові Руяні (Рюген) шанували міжплемінного бога війни — Святовита. Мешкав він у наповненій скарбами святині селища Арконе, мав білого коня і дружину з трьох-

сот кінних воїнів. На Волині шанували триголового бога — Триглава. Спільною для цих божеств була їх войовничість, атрибутами — щит воїна або меч, бойовий кінь, а емблемами — військові хоругви. Всі вони були заступниками балтійських племен у боротьбі з германськими нашествиями.

З повідомлень арабського мислителя другої половини IX ст. Ібн-Рушта (1126—1198) відомо, що всі слов'яни поклонялися земному і небесному Вогню, вшановували Сонце (небесний вогонь у вигляді сонячного диска, що палає), божество вогню називали Сварогом, а сонце — Сварожичем, якого вважали сином Сварога. Західні та східні слов'яни поклонялися Сварожичу як божественному ковалю. Сварог і Сварожич посідають в пантеоні ранньосередньовічних слов'ян головні місця.

Богиня щастя Терміну в сербів, хорватів і словенів, ймовірно, — пізні міфічне творіння; деякі риси вона запозичила у Фортуни і Тихе і символізує долю. Під час святкувань на її честь приносили вино в жертву богам, а під час укладення торговельних угод їй жертвували монети.

Сучасні дослідження давньослов'янського пантеону переконують в існуванні Фракійської Русі. Відомий буддолог В. Щербаков пише: «Всі боги східних слов'ян (Київської Русі) — це боги трояно-фракійців: фракійський Перкон — це Перун, Стрибог — це бог Сатре фракійського племені сатрів; Дажбог — це малоазійські Тади, Даж — Тадаена; Купала — фригійська Кібела тощо».

Фізично сильні фракійці, які називали себе русами, вірили в безсмертя душі. З таким народом було важко воювати. Вони були у складі римських легіонів. На початку нової ери потік фракійців вирушив на північ, займаючи всі придатні для хліборобства землі, аж до берегів Дніпра.

Нез'ясованим залишається питання про давньослов'янських служителів культу, виконавців релігійних обрядів. Ритуал сімейно-родового культу виконували, скоріше всього, глави сімей; громадський культ здійснювали професіонали — волхви, чаклуни. У слов'ян склалися групи жерців-волхвів, які організовували обрядові «події», керували процесом язичницького богослужіння і вдавалися до гадання. Вони складали календарі, зберігали в пам'яті міфи. Волхви були наближеними до племінної знаті, можливо, навіть становили частину її. Відомі волхви-хмаровідгонителі — вони повинні були передбачати майбутнє і своїми магічними діями створювати необхідну людям погоду; волхви-цілителі — лікували людей засобами народної медицини; церковники визнавали результати їх старань, але вважали, що звертатися до них — гріх. Волхви-хранителі керували виготовленням амулетів-оберегів і, очевидно, орнаментальних символічних композицій.

Можливо, що волхви вищого рангу, близькі до хранителів, зі своїм знанням язичницької космології, керували створенням складних і всеосяжних композицій — на зразок знаменитого збручанського ідола. Окрім волхвів-відунів відомі й жінки-чаклуни, відьми (від «відати» — знати), чарівниці, «потвори», а також волхви-кошунники. Сказателів називали також баянами, обаятелями, що пов'язане з дієсловом «баяти» — розповідати, співати, заклинати.

У давньослов'янській релігії існували священні та жертвні місця, а подекуди й святилища та храми із зображеннями богів: Арконське святилище на острові Рюгене, святилище в Ретрі, дохристиянське святилище в Києві (під Десятинною церквою). В сакральних місцях вчиняли культ, основою якого було принесення жертв, інколи й людських.

ВЕЛЕСОВА КНИГА (ФРАГМЕНТ)

Частина перша

РОДОВИЧИ

Провіщення

1) Приліт Птаха, що співає про битви і міжусобиці

От прилетів до нас Птах, і сів на древо, і став співати, і всяке перо його — інше, і сяє квітами різними. І стало в ночі, як удень, і співає Він пісні про битви і міжусобиці.

Згадаємо про те, як боролися з ворогами батьки наші, котрі нині з неба синього дивляться на нас і добре посміхаються нам. І так ми не одні, а з батьками нашими. І мислили ми про допомогу Перунову, і побачили, як скаче по небу Вершник на Білому Коні. І піднімає Він мед до небес, і розсікає хмари, і грім гримить, і тече вода живаючи на нас. І ми п'ємо її, тому що все те, що від Сварога, — те до нас життям тече. І це ми будемо пити, тому що це — джерело життя Божого на землі.

І отут Корова Земун пішла в поля сині й почала їсти траву ту і давати Молоко. І потекло те Молоко по сльотах небесним, і зірками засвітилося над нами в ночі. І ми бачимо, як те Молоко сяє нам, і це Шлях Прави, і по іншому ми йти не повинні.

Почуй, нащадок, пісню Слави! Тримай у серці своєму Русь, що є і перебуде землею нашою!

І ми були зобов'язані обороняти її від ворогів. І вмирали за неї, як день умирає без Сонця. І небеса сутеніли. І приходив вечір, і вечір умирав, і наставала ніч. А в ночі Велес йшов у Сварозі по Молоку Небесному. І йшов до чертогів своїх. І до Седава-зірки до Врат. І там ми очікували, щоб починати співати пісні й славити Велеса від віку і до віку, і храм Його, що блищить вогнями багатьма, і стояли ми перед Богом, як агніччисті.

Велес учив праотців наших землю орати, і злаки сіяти, і жати, снопи звиваючи, на полях гарячих, і ставити сніп у житло, і починати Його як Батька Божого: Батьком нашим, а Матір'ю — Славу. І тому ми повинні кидати у вогонь трави і призивати Матір Славу і Велеса. Тому що Вони вчили нас шанувати Богів ваших і водили за руку Шляхів Прави.

Так ми йшли, і не були нахлібниками, а були слов'янами — русами, що Богам славу співають і тому — суть слов'яни.

Глава I

ВИХІД АРІЇВ

СКАЗАННЯ ПРО ЯРА І ЯРУНА

1) Праотці були Яром поведені в Край Росіянин, тому що, залишаючись, вони перетерпіли багато чого від ранніх холодів (XX—V тис. до н.е.)

Як тільки Бус нас залишив — була січа велика багато місяців. Сто разів відроджувалася Русь — і сто разів була розбита від півночі до полудня.

І те ж саме (у давнину) перетерпіли праотці наші. І тому були батьком Яром поведені в Край Руський, тому, що залишаючись, перетерпіли б багато чого від ранніх холодів.

І тоді дійшли ми до цього місця й оселилися огнищами на Землі Руській і так пройшли дві пільми (двадцять тисяч років).

(...) І багато чого ми знали, і робили у вогнищах судини гончарні, і орали гарну землю, а також ми вміли розводити худобу, як і батьки наші.

І прийшов на нас злий рід. І напав на нас, і ми були примушені укритися в лісах, і жили ми там мисливцями і рибалками. І там ми могли ухилитися від погрози. Так ми пережили одну пільму (десять тисяч років) — і почали гради та огнищанські села ставити всюди.

Після іншої пільми (десяти тисяч років) був великий холод, і ми відправилися на полудень (на південь), тому що там місця буйнотрави...

2) Прийшла велика холоднеча (V тис. до н.е.). А потім (у IV тис. до н.е.) Яруні ми сказали: «Веди нас геть звідси!». Ми йшли з Краю Інського повз Землю Фарсійську...

Знову і знову приходила велика холоднеча. Тому родичі стали битися за володіння (іншими краями).

І багато хто стали говорити, що не потрібно звертатися до Роду, оскільки немає заспокоєння огнищанами. Будемо ми краще самі по собі в лісах, або в горах жити.

І були виречені ті слова родичами. І дуже розсердився і став лютувати через те рішення Бог Сварог. І покарання велике підготував і сум'яття горам. І слов'яни вночі пробудилися через великий грім і тремтіння землі. І от чують вони, що коні в горах іржуть. І обуюні страхом збіглися в юрби, і побігли геть із селищ, а овець залишили. А ранком побачили зруйновані будинки, одні здіблені, а інші завалені, а інші в дірі великої в Землі пропали так, що і сліду не залишилося, немов їх і не було. І збідніли слов'яни і не мали нічого, чим прокормити себе.

І сказали батьку Яруні: «Веди нас геть звідси!». І рік Яруна: «Тоді я буду над вами разом із синами моїми!». І прорекли йому: «Відтепер ми будемо підкорятися вам!». І пішли Кий, Щек і Хорив — три сини Яруні — дивитися інші землі. І від них відбувся слов'янський рід, що живе досі. І ми можемо бачити це. Дажьбог дав таке майбутнє смертним. Так величаємо премудрість Його! І згадаємо про тім часі, і розповімо про нього.

Колись був слов'янський рід у горах великих і високих. Там ми землю орали і піклувалися про овець і виводили овець пасти в траві. І одного разу люди були пробуджені, тому що коні голосно іржали під хмарами.

І почули ми це, і страх обуяв нас, і ми боялися, що не зможемо уберегтися. А після був великий мор і голод. І пішли ми з Краю Інського і пішли куди очі дивляться. І пройшли ми повз Землю Фарсійську і пішли далі, тому що не підійшла та земля вівцям.

Ми йшли горами і бачили камені, на яких не можна сіяти просо. І тому ми також пройшли мимо. І побачили степи квітучі і зелені. І там ми стояли два літа, а після пішли далі, тому що там виявилися хижакі. Ми пішли повз Каяли до Непре-ріки, що при всякій битві обгороджує нас. І злим ворогам та ріка Непра служить спотиканням на шляху. І сів там рід слов'ян і були ми огнищанами, тому що кожний мав яму в землі і вогнищі.

І стали ми славити Сварога і Дажьбога, що у Сварзі пречистій. Перуна і Стрибога, що громами і блискавками повелівають. А Стрибог також вітрами яріє по Землі. І того Лада-бога, що править ладом, радістю і добротою всіякої. І Купа-бога, що править миттями і всіякими обмиваннями. І Яру-бога, що править яровим цвітінням і русалками з водяниками, і лісовиками, і домовиками. І Сварога, що править усяким родом. І Щура і прашурів, що вмерли сотні років тому. Тих Богів ми почитали і від Них радість мали.

І тоді вперше поставили слов'яни мольбище в місті іншому Києві, що також називався Київ. І біля нього ми оселилися в лісах дубових. І там лісовики на галуззях колиха-

тися почали, і бороди в них хмелем утикані, й волосся у травах. І листя зелене і водорості вони використовували для того, щоб прикрашати ними бороди.

3) Так святиться ім'я Індри! Ми — арії, прийшли з землі Арійської в край Інський. Сини Яруні: Кий, Щек і Хорив розділилися на роди і пішли на південь і на захід

Розповімо про те, як прийшли в будинок свій, де ми живемо. Так святиться ім'я Індри! Він — Бог наших мечів. Бор, що знає Веди. Так оспіваємо міць Його!

Мали ми череди худоби, і берегли їх, і піклувалися про них. Ми самі — арії, і прийшли з Землі Арійської в Край Інський. І луги одержали, прийшовши до раю трав'яного, для худоби буйнотравої. А раніше там здіблення землі велике нас торкнулося.

І сказав там батько наш Яруна, щоб три сини його розділилися на три роди і пішли на південь і на захід Сонця. І стало так, що Кий, Щек і Хорив це зробили і розійшлися на три роди. І так кожний пішов у свій край, а Кий поставив місто, якому дали ім'я Кийів. І там ми жили зиму, і потекли на південь, і там худобу пасли перше літо.

4) Старійшиною був Щеко з ариїв. Яруна говорив у Пенжі, що ми будемо жити багато

Докладніше про початок наш ми розповімо так. За тисячу п'ятсот років до Дири прадіди наші дійшли до Карпатської гори, і там вони осіли і жили спокійно, тому що роди керувалися батьками родичів, і старійшиною роду був Щеко з ариїв.

І Паркун нам благоволив, і там ми розтеклися, і так жили п'ятсот років, а потім потекли на схід Сонця, і йшли до Непри. Ріка ж та тече до моря, і ми біля неї осіли на півночі, й іменувалися неправи і прип'ятцями, як повелося. І там ми оселилися, і п'ятсот років вічем керувалися, і були Богами збережені від багатьох, називаних язичами.

І було там багато іллірійців. І Оседень огнищанин худобу водила в ті степи, і там ми були збережені Богом. Може бути, це передбачав батько Яруна в Пенжі, що ми будемо мати багато золота і будемо жити багато.

5) Старий Арій (Яруна) правив за п'ятдесят століть до хазару (у IV тис. до н.е.)

Наша кров — свята кров! Про те мовив князь, як обрали ми князя Старого Арія нашого. І так він правив нами через віче п'ятдесят століть назад. І ми збиралися на оних віче, щоб судити всякого: і підлого стану, і того, хто глава (правитель). І так правив наш батько усіма і слави Богам вирікав.

І те благо ми втратили через хазар після століть Трояна, коли вперше князі посадили синів своїх і онуків проти рішення віче.

6) Яруна і Кісек. Поділ праславян-арієв і пра-германців. Заселення Голуни. Боротьба з язами

Це неспокійна совість наша причиною тому, що ми повинні діяння батьків прославляти. І так говоримо воістину блага про рід наш і не брешемо!

І ту істину розповідаємо про першого пана нашого — з його пішли князі, що обираються і змінювані.

Кісек ж той йшов, і вів родичів по степах з худобою своєю на південь, і туди, де сонце сяє, прибув.

І прийшовши до нього, батько Ярун сказав:

— Ми обоє мали роди і дітей, і чоловіків, і дружин. А старші в роді мали війни з воюгами. І так вирішували, щоб племена з'єднували овець своїх і худобу і ставали племям єдиним. І це ж Боги пропонують нам. Ми ж бачили доблесть їхню з тих пір і на віки вічні.

А коли підраховувати стали голоси, одні рекли, щоб бути єдиними, інші рекли інакше. І тоді батько Яруна відвів череди свої і людей від них. І повів їх далеко і там сказав: «Тут ми спорудимо град. Відтепер тут Голунь буде, що колись була голим степом і лісом».

І Кісек пішов геть. І також повів людей своїх в інші місця, щоб не змішалися вони з людьми батька Яруни. І ті предки наші так створили на землях тих міста і села.

І так Кісек відійшов зі своїми людьми і створив землю іншу. І там оселилися вони, і в такий спосіб відокремилися і відмежувалися, і вирішили бути далекими один іншому. Усі вони жито і силу мали і не суперечили один одному.

І був Кісек той славний, і люди батька Яруни славні, тому що в ту пору слава текла до них і поля знали їхні мечі і стріли.

І прийшли язи в його край, і почали забирати худобу. І тоді Кісек напав на них. І в перший день вразив їх, а в другий був уражений сам і люди його. І вороняччям покрилися ті місця, і багато птахів їли останки людей, повалених мечами.

І так сказав батько Яруна:

— Як усі мертво і чорно від вороняччя! І ворони грають над родичами нашими і їдять повалених!

І стало мерзотно на серці Яровому, і возопив він родичам:

— Підтримаємо Кісека і людей його! Сідлайте усі коней! І тоді кинулися усі на язів і билися з ними доти, поки не розбили їх. І отут почали відати істину, що ми мали силу лише коли були разом — тоді ніхто не міг здолати нас. І в степах нас не здолали обох, тому що ми — росіяни і собі славу одержали від ворогів, що проклинають нас.

Вони ж, бачивши життя наше, спокушались відібрати келихи наші срібні, мечі, і навіть гончарні горщики для їжі з просом, і все жито. Але життя наше в степах до кінця нашого! Ми нестатку там не мали, а вони нам пророкують інше життя. І ці слова наші — суть істина, а їхні слова помилкові, тому що вони неправду говорять і не внемлют.

Так само як і Яруна, Кісек звернувся до людей своїх перед нападом, і вони зненавиділи ворогів, і пішли на них, і перемогли. І це ми мали знак тієї могутності, якого не хотіла дати Ява ворогам. Самі ми були слабкими — і так одержали велику силу, а вороги не таку велику, тому що ми — росіяни, а вороги — ні.

І там, де пролита кров наша, — там і земля наша. І це вороги знають. І так вони прагнуть (захопити землю). Але їхні старання будуть даремні, як це було в старовину, у часи батьків наших.

Говорили ми ці слова напам'ять, і жодне слово з тих слів не було втрачено. І говорили ми братам нашим, що сила божа буде на вас, і ви остаточно переможете ворогів ваших, котрі хочуть ваших земель. І повалить їх на землю, і нехай вони вуста свої наповають тією землею, і нехай наб'ють черево і не зможуть тоді сваритися.

Будьте синами своїх Богів, і сила їх перебуде на вас до кінця!

Не мали ми хліба, щоб наситити наше черево, тому що він спалений вогнем ворожим. І корови наші страждали, так само як і ми. І над акинаками нашими харлужними ми одержали швидко перемогу на півдні, і так ми стали сильніші ворогів наших!

Глава II

ВІКИ БОГУМИРА

СКАЗАННЯ ПРО СЕМИРІЧЧЯ

1) Богумир і три чоловіки. Походження древлян, кривичів, полян, жителів півночі й русів (II тис. до н.е.)

У ті часи був Богумир — чоловік Слави. І мав він трьох дочок і двох синів. Вони привели худобу в степи і там жили серед трав, як і в часи батьків.

І були вони богослухняними, і слухали Вишню. І там мати їх, що звалася Славуня, їм наготовлювала все необхідне.

І сказав їм Богумир на сідьмицю: «Ми повинні видати своїх дочок заміж, щоб побачити онуків». Так сказав, і запряг візок, і поїхав куди очі дивляться. І доїхав до дуба, що стоїть у полі, і залишився ночувати в багаття. І побачив він у вечірніх сутінках, що до нього під'їжджають три чоловіки на конях.

І сказали вони:

— Здоровий будь! Що шукаєш ти?

І повідав їм Богумир про сум своєї. А вони йому відповіли, що самі — у поході, щоб знайти собі дружин. І повернувся Богумир у степи свої і привів трьох чоловіків дочкам.

Звідси спливли три слов'янських роди. Звідси йдуть древліани, кривичі й поляни, тому що перша дочка Богумира мала ім'я — Древа, а інша — Скрева, а третя — Полева.

(Сини ж Богумира мали імена — Сівби, і молодший — Русавий. Від них йдуть жителі півночі і русяві).

Три ж чоловіки були — три вісники: Ранок, Напівденник і Вечірник.

Створилися роди ті в Семиріччі, де ми жили за морем у Краї Зеленому, коли були скотарями. І було це в стародавності до походу нашого до Карпатської гори. І було це за тисячу триста років до Германареха. У ті часи була боротьба велика за береги моря Готського, і там праотці наші зводили кургани з білих каменів, під якими погребли ми бояр і вождів своїх, полеглих у січі.

2) Ладо передає таємницю сурини Квасурі й Богумиру.

Також розповімо про те, як Квасура одержав від Богів таємницю — як наготовлювати сурину. І вона є угамування спраги, що ми маємо. І ми повинні на Радогоще біля Богів радуватися, і танцювати, і вінки підкидати до неба, і пекти, славу Богам діючи.

Квасура був чоловіком сильним, що від Богів врозумлявся. І отут Ладо, прийшовши до нього, повелів вилити мед у воду й осурювати його на сонце. І от Сонце-Сур'я створило те, що він забовтав і перетворився в сурицю. І ми п'ємо її в славу Богу.

І було це в століття докиївські. І був тоді чоловік дуже відомий, і був він наречений батьком Благомиром. І він одержав повчання від Сварожича, як діяти узливання квасурою, називаною суриною. І це ми діємо на нашому Радогощі.

І це Богумир був наречений Твастирем, тому що Той Праотець йому і всім слов'янам. І було так, і так буде, тому що Боги нарекли ім'я це...

І от залишив він роди після себе, і тому Боги — причина родів, і так пішли від родів тих інші роди.

(І так Сварог — Батько, а інші — суть сини Його. І ми повинні були скорятися Йому, так само як скорялися Роду-Батьку, що Батько всіх родів. І цей рід — витязі від Кия до князів київських.

3) Богумиру Боги давали земні блага. Після Бога-світу був Арій із синами. Богумиру ж Боги давали земні блага. І його ми також найняли, щоб він був паном-господарем. І старшого в роді ми обирали на князювання, і він у старі часи ставав нашим вождем, найнятим того разу усіма. І таке князювання було довгий час, поки сини Греції не ізвели його і не настав цьому кінець, тому що голови (правителі) стали правити з роду в рід. І не повинні ми давати данину нащадкам їхнім, щоб вони правили нами.

А після Богумира був Арій із синами. А коли гуни затіяли велику війну за утворення своєї великої землі, ми пішли геть відтіля на Русь.

Нині прийшли інші часи, і ми повинні братися за гужи і тягти вперед. І не буде про нас сказано, що ми залишили наші землі і взяли інші, але скажуть про нас, що ми сильні билися за себе.

Борусичі на залишили грекам землі свої і билися за них.

У ті часи Ра-ріка була кордоном з іншими землями. І тоді зажадали вороги наші йти на нас, і повинні ми були боротися за снопи наші, щоб удержати степи наші і не віддати землю іншим. Так ми повинні були робити, щоб не спалювати дуби для полів своїх, і не сіяти на попелі, а жати жниву, тому що мали ми степи трав'яні і повинні були водити худобу, оберігаючи її від ворогів.

Глава III

АРІЙ І ЙОГО СИНІ

ВИХІД ІЗ СЕМИРІЧЧЯ

1) Мандрівник розповів про інші землі Оседню і його синам. Оседень прийняв ім'я батька Арія і наказав синам своїм бути попереду родів (IX в. до н.е.)

І був у ті часи огнищанин Оседень. І був він благий, і Боги дали йому багато овець і худоби, що паслася в степах. І було в степах багато трави, і Боги давали його худобі приплід і множили його.

І от став перед його очима мандрівник і сказав йому:

«Нехай твої сини підуть у землю іншу в край чудесний — туди, де заходить Сонце, туди, де воно спить на золотому одрі.

І коли прискакує туди вершник, він говорить Сонцю:

— Йди, Сонце, у свої сині луги. Ти повинно піднятися в колісницю свою і дивитися зі Сходу. І так сказавши, скаче він в інші краї. І вечір прискакує слідом за ним. І цей вершник говорить:

— Сонце зайшло за гори свої і залишило свою золоту колісницю. І її ворожки бажать приховати.

І отут наближається вершник, що скаче в інші краї. І так Зоря йде, і несе іскри свої, і одяг Дажьбогів трясє, і іскри розлітаються до краю небесного». Так він сказав.

І тоді двоє синів пішли туди, куди заходить Сонце, і бачили вони там багато чудес і буйнотрави трави. І повернулися до батька і сказали йому, який прекрасний той край.

І багато племен і родів виявили бажання впливати по стежці тій. І прийшли вони усі до того Оседня, і його нарекли батьком Арієм, а синів його поставили перед усіх родів.

І не захотіли вони розділятися на цих і тих. І тоді князь єдиний повів своїх людей на полудень — батько Арій повів їх у край морський.

І була там суша велика і пустеля. І пішли вони в гори, і там оселилися на піввіку, і зібрали велику кінноту, перш ніж йти в краї чужі.

І в тих краях воїни встали на їхньому шляху, і вони примусили їх боротися, і були розбиті. І тоді вони пішли далі, і побачили теплі землі, і зневажили ними, тому що багато чужих племен там сиділи. І йшли вони далі.

І так Боги вели їх, як своїх людей. І добралися вони до гори великої. І, повоювавши там з ворогами, рушили далі.

І з тих пір ми повинні були пам'ятати про це й тяглися за своїми, і так само як батьки наші очищалися благанням, омиваючись, і, умиваючи, благання діяли про чистоту душі своєї і тіла, оскільки це умивання встановив для нас Сварог, і Купалець указував нам на це. І ми не змели цим зневажати, і мили свої тіла, і умивали дух свій у чистій воді живій.

І йшли ми трудитися, і всякий день благання діяли, і сур'ю пили, що колись брали. І її пили п'ять разів у день і хвалили Богів наших радісно, тому що сур'я — молоко наше

й їжа наше, і корм, що йде від Корови до нас, і тим ми живемо, і трави буйнотраві варимо в молоці, і приймаємо кожний свою частку.

І тоді приходили ми до Синьої ріки, стрімкої, як час, а час не вічний для нас. І там бачили прашурів своїх і матерів, що орють у Сварозі, і там череди свої пасуть, і снопи звивають, і життя мають таке ж, як наше, тільки немає там ні гунів, ні еллінів, і княжить там Прав. І Прав ця істинна, тому що Нав стягнула нижче Яви. І це дано Святотомом, і перебуває так повік.

І це Заребог йшов у цей край і говорив нашим прашурам, що жили на цій землі і страждали всюди, де приходилося бути і де пережили багато зла. І тут вони не мають зла, вони бачать зелені трави. І слухають шелести на волі Божій, і це щастя для тих людей.

І так ми повинні будемо побачити степи райські в небі синьому. І ця синь йде від Бога Сварога. І Велес йде там правити чередами, і йде до буйнотравих трав і живої води, і нікому там не треба платити данину, і немає там рабів, і жертву приносять, що невірні не знають, — дають для меління виноград, і мед, і зерно.

І так проголошували ми славу Богам, що суть Батьки наші, а ми — сини Їх. І будемо гідні Їх чистотою тіл і душ наших, котрі ніколи не вмируть. І не вмирають вони в годину смерті наших тіл. І полеглому в полі Перуниця давала випити воду живу. І той, що випив її, відправлявся до Сварги на Білому коні. І там Перун його зустрічав і вів у благі Свої чертоги. І там він буде перебувати в цей час, і дістане собі нове тіло, і стане жити, радуючись і творячи молитви за нас нині, і прісно, і на віки вічні.

2) Прийшли із Семиріччя з гір Арійських у Сирію і Двуріччя, потім відійшли до Карпатських гір

Принісши в жертву білих коней, пішли ми із Семиріччя з гір Арійських у Загір'я й жили там вік.

І після цього прийшли до Двуріччя, і там ми розбили усіх своєю кіннотою, і пішли в землю Сирії. І там зупинилися, а після йшли горами великими, і снігами, і льодами, і притекли в степи, і були там зі своїми чередами. І там скіфами-скотарями були.

І тоді вперше Прав була виречена батькам нашим від праотців, що охороняють нас від Нави, які у великій боротьбі сили дають нам відбивати ворогів Божих.

І от після цих битв ми прийшли до Карпатських гір, і там поставили над собою п'ять князів, і міста і села огнищанські будували, і були тоді великі розбрати й утиски.

3) Синівська Арія відправляються в землі, де тече мед і молоко. Підстава Києва Антського (IX в. до н.е.)

І той Арій старий батько сказав: «Йдемо з землі ті, де гуни наших братів убивають і чато кров ллється, Вони і худобу нашу крадуть, і дітей убивають».

Як тільки старий батько це вирік, ми пішли в інші землі, у яких тече мед і молоко.

І в ці землі притекли всі три сини Арія. І були це — Кий, Пашек і Горовато, від яких три слов'янських племена витекли. Ці сини були хоробрими, водили дружини, сідали на коней і їхали до битв і боїв багатьох. І за ними йшли дружини юнаків, худоба, корови, візки з запряженими в них биками, вівці. Йшли і діти під охороною старців, матері, дружини, а також хворі люди.

Так йшли на південь до моря і мечами вражали ворогів, йшли до гори великої, до долини з травами, де багато злаків.

І там освоївся Кий, що почав будувати Київ, що став русом. Багато крові коштував той результат слов'янам. Анти зневажили злом, і йшли туди, куди Арій говорив. Тому що «кров наша — свята кров», — про це він говорив у Семиріччі.

І всі ми русичі. І ми не слухаємо ворогів, що говорять недобре. Ми походимо від батька Арія.

4) Бачили Арія, по хмарах що ходить

От жертва наша — це мед-сур'я з дев'ятисилом і щавлем. І на Сонце-Сур'ї його залишають на три дні, потім крізь вовну прощіджують.

І це — є і буде нашою щирою жертвою Богам, яку суть наші праотці (давали). Тому що ми походимо від Дажьбога, і стали славні, славлячи Богів наших, і ніколи не просили і не молили їх про благо своєму. І от Боги говорять нам: «Ходіть по Русі і ніколи до ворогів!»

І Матір Слава славу пече нам. І Вона оспівує походи на ворогів. І ми вірили Їй, тому що Слава — суть Птах Вишня, що летить зі Сварги над Руссю.

І от князів наших обирали, і влада їх від Цього Птаха йшла. І відкидали ворога за кордони наші, і ворог не переходив їх, а загортав назад.

А які ми самі — те Перунько і Сніп знають. І тому що ми молили Бога, славу підносячи, але ніколи не просили Його, і ніколи не вимагали від Нього те, що необхідно нам для життя.

І от дивіться на батька нашого Арія, по хмарах що ходить, і у Вишня колишнього. І Вишній послав його до кузні Перунової. І бачить там Арій, як Перун кував мечі на ворогів.

І Він говорив йому під час кування:

— От ми маємо стріли й мечі на воїнів тих. І не смійте їх боятися, тому що повалять їх на землю, і воїни їхні будуть змішані з порохом, і стануть брудом болотним. І стануть вони звірами, начебто поросята, вимазані брудом. І сморід свій понесуть слідами своїм. І будуть говорити про них, що вони — сморідні поросята і свині!

Так говорячи, Перунько кував мечі. І Арій про це говорив, і то Арій повідав батькам нашим. І така була наша боротьба за життя і бої витязів багато століть назад. А нині повірили, начебто усе було не так.

5) Любіть Завіт батька Арія!

І от Сварог, що суть Сам Творець, сказав Арію:

«Створені ви з пороку земного. І будуть про вас говорити, що ви — сини Творця, і станете ви як сини Творця, і будете як діти Мої, і Дажьбог буде Батьком вашим. І Його ви повинні слухатися, і Він вам скаже, хто вам мати, і про те, що вам робити, і як говорити, і як діяти (треби).

І ви будете народом великим, і переможете ви увесь світ, і розтопчете роди інші, котрі витягають свої сили з каменю, і творять чудеса — візки без коней, і роблять різні чудеса без чарівників.

І тоді всякий з вас буде ходити немов чарівник, і їжа для воїнів буде створюватися за допомогою заклять. Але воїни стануть рабами багатослівності. І від багатьох тих словес ви позбавитеся мужності, і станете рабами данини і золотих монет, і за монети захочете продатися ворогам.

І тоді Боги скажуть вам:

— Любіть Завіт батька Арія! Він для вас — Світло Зелене і життя! І любіть друзів своїх, і будьте мирними між родами!»

Глава IV

РУС, СЛОВЕН, ВЕНД

1) Сказання про батька Руса

Велеса книгу цю присвячуємо Богу нашому, котрий є наш притулок і сила.

І В они часи був чоловік, і був він благ і доблесний, і називали його батьком Русявому.

2 І той чоловік дружину і двох дочок мав, а також худобу, корів і безліч овець. І жили вони в степах, де не було чоловіків для дочок його. І молив він Богів про те, щоб рід його зародивши не припинився.

3 І Дажьбог почув благання те і по благанню дав йому вимолене, тому що настав для того час. І от пройшов Він між нами. І ми упали ниць, тому що Ясунь шануємо. І тоді прийшов Бог Білявий і приніс отрока.

4 І ми пішли до Бога нашого і стали Йому підности хвалу:

— Будь благословенний, Вождь наш, і нині, і прісно, і від століття до століття!

5 Виречено це чарівниками. Вони геть ішли і назад повернулися. І рекли вони славу Русу, що (вивів нас із Семиріччя) до Дону, де ми тепер живемо. І про те рекли батьки, що (вели нас Шляхом Прави).

6 І в часи дивні це було. І вони говорили про великих праці ратні, і про те, як русяві дійшли потім до гір Карпатських. І там (вороги на нас напали) і потекли ми до Ра-ріки, і стали жити в ті часи на Дону. І Матерью (нашої була Матерь Сва). І ми молилися Сурьє. І було так багато століть.

7 І ми від (часів Бояна) донині честь і силу ми зберегли, і повалили (ворогів) Русі в усі століття. І з тих пір ми сурью п'ємо, (і зберігаємо) Веди.

2) Скіф і Словен. Підстава Словенска. Потім про Венда, Кісека і вождя Кола

1 І були князь Славний із братом його Скіфом. І тоді довідалися вони про зваду велику на сході і так сказали:

— Йдемо в землю Ільмерську і до Дунаю!

2 І так вирішили, щоб старший син залишився в старця Ільмера. І прийшли вони на північ, і там Славний заснував своє місто. А брат його Скіф був у моря, і був він старий, і мав сина свого Венда, а після нього був онук Кісек, що став володарем південних степів.

3 І крові багато там лилося від того, що була звада велика за посіви і рілля по обидві сторони від Дунаю і до гір руських, і до пасовищ карпатських.

4 І там вони почали виряджати і вибрали Кола, і був він для них вождем, а також він відсіч ворогам створів. І вразив він їх, і відбився від них. І по тому з родом своїм говорив, скликавши єдине віче, щоб створилася земля наша.

5 І після стояла земля та п'ятсот років, а потім почалася між русичами усобиця, і воювали ми, і силу витрачали, і мали між собою занепокоєння і розлад.

6 І тоді прийшли вороги на батьків наших з півдня й билися з Київською землею за морське узбережжя і степи. Після відійшли на північ і зговорилися з фряжцями, що теж прийшли на допомогу ворогам. І скіфські мужі потщилися битися з вражими силами, і перемогли їх, І так були гуни потоптані, котрі на Русь наставляли, і були вони того разу відбиті. І це був знак: мовляв — якщо будемо це і нині діяти, це ж будемо мати.

7 Ми повернулися, щоб зберігати степові пасовища, так само як батьки наші й пратці, що пасовища взяли, і мали свої степи. І вони трави свої і квіти вміли зберігати, кров свою проливаючи.

8 І так Голунь нашу ми залишили ворогам. І та Голунь валом була оточена, але вороги притекли прямим шляхом.

9 І ми повинні були наші гради валами оточувати, так само як і батьки наші, котрі в старовину бороли землю нашу. І всякий отрок-воїн припадав до землі, і цілував її, і там же вмирав. І на степ наш не йшли воїни, тому що куди б вони ні пішли — ніде не знайшли би укриття.

10 І це ми говорили про те, що ми бороли, як батьки наші. І якщо ми були тоді повалені — Перун приходив до нас. І Він вів нас, і тоді скільки б не було пороку на землі — стільки було воїнів Сварожих. Це була допомога від раті, що йде від хмар до землі. І де Дід наш Дажьбог був перед їх І як було тоді не перемогти батькам нашим.

11 А ми не розуміли, чи могло таке бути? І так підносили молитву Богам нашим, щоб Вони поспішили на допомогу нам і дали перемогу над ворогами! Молилися ще про землю нашої, що потоптана поганими ногами ворожими

12 І так ми бачили, як це було біля нас. І пішли ми на оних (ворогів), і нагострили акинаки для животів їхніх, і обертали їх у ранах ворожих, поки не убили тих, що на нас напали.

Про тім ми повідали вам!

3) Сказання про прихід слов'янських родів із Семиріччя і війнах з готами-киммерійцями (II—I тис. до н.е.)

1 Ми прийшли з Краю Зеленого до Готського моря, і отут розтоптали готів, що були спотиканням на нашому шляху І так ми билися за ці землі і за життя наше.

2 А до цього минулого батьки наші на берегах моря в Ра-ріки. І з великими труднощами ми переправили своїх людей і худобу на цей беріг, і пішли до Дону, і там готовий побачили на півдні і Готське море. І побачили ми проти себе збройних готів і так були примушені битися за життя і проживання своє, коли гуни йшли по стопах батьків наших і, нападаючи на них, людей били і забирали худобу.

3 І так рід славний притік у землі, де Сонце спить у ночі, і де багато трави і гладких лугів, іде ріки від риб повні, і де ніхто не вмирає.

4 Готи ж були тоді в Краї Зеленому і небагато випередили батьків наших, що йдуть від Ра-ріки. Ра-ріка — велика, вона відокремлює нас від інших людей і тече в море Фасиске.

4) Онуки Дажьбога: скіфи, анти, русяві, борусини, сурожці, дуліби і венди

1 Там Перун, трясучи золотою головою, блискавки посилаючи у синє небо, і воно від цього твердіє. І Матерь Слава печеться про праці своїх ратних

2 І ми повинні їх слухати і бажати суворої битви за Русь нашу і святині наші Матір Слава сіяє в хмарах, як Сонце, і возвіщає нам перемогу і загибель. Але ми цього не боїмося, тому що маємо життя вічне, і ми повинні радіти про вічне, тому що земне проти нього — ніщо. Ми самі на землі, як іскра, і згинемо у пільмі, начебто не було нас ніколи.

3 І так слава наша тече до Матері Славі, і перебуває у ній до кінця століть земних й іншого життя. І з цим ми не боїмося смерті, тому що ми — славні нащадки Дажьбога, що родив нас через корову Земун. І тому ми-кравенці: скіфи, анти, руси, борусини і сурожці. Так ми стали дідами русів, і зі співом йдемо у Сваргу синю.

4 У старі часи рибодіи нас залишили, не бажаючи йти в наші землі й говорячи, що їм і так добре. І так вони загинули і не стали плодити з нами, умерли, тому що від неплодових нічого не залишилося І невідомо (нині) про тих костобоких, що чекали допомоги від самої Сварги і перестали трудитися, і вийшло так, що вони були поглинені ілірами. І отут ми сказали, що це правда, що нічого від них обох не залишилося, тому що іліри були поглинені нами — і не маємо ми тепер їх.

5 І так дуліби повернули від нас на Беруся. Мало залишилося ілірів, і вони були наречені нами ільмерцями, тому що оселилися вони біля озера. Отут венди сіли далі, а ільмерці залишилися там. І так їх було мало.

6 І рекла Сва в поле нашому, і біла крилами Матір Сва, і співала пісні до січі. І той Птах не є цар Сонця, але Вона — Та, котра від нього постала.

Частина друга ТРОЯНОВІ СТОЛІТТЯ

Провіщення

1) Ми маємо щирю віру, що не вимагає людських жертв

1 Слава Богам нашим! Ми маємо щирю віру, що не вимагає людських жертв. Це ж робиться у варягів, що приносять такі жертви й іменують Перуна — Перкуном.

2 Так усякий, котрий слухає греків, скаже про нас, що ми — людожери. Але це — помилкова мова, оскільки це воістину не так! Ми мали інші звичаї. То ж, хто хоче перемогти іншого, говорить про нього зле, і той — дурень, хто не бореться з цим, тому що й інші це почнуть говорити.

3 Боги русів не беруть ні жертв людських, ні тварин, тільки плоди, овочі, квіти і зерна, молоко, питну сурью, на травах що забовтана, і мед, і ніколи живого птаха, риб. І це варяги й елліни дають Богам жертву іншу і страшну — людську. Ми ж не бажали робити це, тому що ми самі — Дажьбогові онуки і не прагнули крастися по стопах чужоземців.

4 І ми Богу приносили жертви, але ми давали лише польові жертви, і від праць наших просо, молоко, жир. А також підкріплювали Коляду ягням, а також під час Русалій у Ярилин день, а також на Червону горку.

5 Тут же ми починали згадувати про Карпатські гори. У той час наш рід іменувався — карпени. Ті, котрі стали жити в лісах, іменовалися за назвою древичі, а на полях ми називалися — полянами.

6 І так довго керувалися ми родами, і старші із усякого роду йшли судити родичей під Перуновим дровом. І також мали ми в ті дні ігрища перед очима старших: і силу юнака показували, вони швидко бігали і танцювали. У той день огнищане ходили на промисел і приносили дичину старцям, що ділили її з іншими людьми. І волхви жертву приносили Богам, вихваляли Їх і славу проголошували.

7 І от коли настають дні Овсеня, ми закінчуємо жнива і радуємося цьому. І якщо інший не удержить свого ества в цей раз і скаже божевільне — то це від Чорнобога. А інший одержить радість — і це від Білобога. І так ми можемо визначати: хто друг, а хто ворог.

8 Куючи мечі наші для утвердження сили, ми одержуємо силу Божу, щоб вразити ворогів наших по обидва боки.

Глава I

РУС У ВАВИЛОНІ, АССИРІЇ ТА ЄГИПТІ

1) Прийшли за море і заснували Хорсунь та інші міста (VIII століття до н.е.). У міжусобних скіфо-сарматських війнах винні. Правління Аріанти (VI століття до н.е.)

1 І от з'явилися за море, і стали міста будувати: Хорсунь та інші, потім зведені. Але Русколань роздирали смути, що діялися на півдні, а боруси на півночі багато чого перетерпіли. Тому що тоді не хотіли ми нашого поріднення, щоб руські роди з'єдналися

2 А в Русколані боролися ті два роди, і вони були двома гілками єдиного роду і називалися великі й малі борусини, суренжане. І викликали суренжане русів і борусів на битву й боротьбу. І була неправою і ця битва і боротьба І довга ворожнеча між родами роздирала Борусю на частини. Тому що боруси не хотіли стати греками

3 Тільки скіфи стали жити як греки Русяві повинні бути русами. Бути мудрими і дуже сильними, а не в Нави битися безперестану. А Суренжань не є сильне князівство, оскільки до Греції й до інших вражих земель віддає своїх витязів

4 І було від батька Оріани до Діра тисячу п'ятсот років.

5 І в ті роки праотці наші мали мідні мечі І так їм Творець сказав:

— Робіть залізні! І беріть коней, що течуть від Богів до вас

6 І так стала Русколань сильною і твердою. І було це через Перуна, що підтримував нас Скільки разів ми витягали меч і відбивали ворогів від своєї землі, тому що вожді родів Оріани слов'ян були сильніші, як після питва сонячної сур'ї.

2) Русяві у Вавилоні під Набсуром (час правління династії Набо 627—562 р. до н.е.)
— Похід русів до Єгипету (605 р. до н.е.)

1 І було це в єгипетську старовину. У цей же час ми не мали єдності. І були ми, як вівці, без Біляста. А Він говорив нам, що ми повинні ходити прямо, і ніколи — криво, але ми Його не послушали.

2 І дарма ми не остерігалися, і тому перси підкорили велику частину Русі Набсуру.

3 І трапилося це через ворогів, що напали на нас від світлого моря І пішли ми хили-ти голови свої під вражі бичі І та сила на Русь натекла з трьох сторін, коли ми водили корів на Захід Сонця І там ми були розбиті і наші люди пішли під Набсура-царя. А потім йшли на Сонце Єгипту. І довго в ті роки давали ми данину.

4 Але пройшли дні, і русяві утекли від Набсура! Тому що Праотці не потекли за ним, а пішли до країв нашим І там ми склали пісні наші про Індру і Валу. І стали ми віруючими, і були разом з Богом, і до своїх богів наших батьків не примушував ніхто

5 А коли ми повинні були приносити дань і мито, ніколи нас не називали інакше як язичниками, оскільки ми терпіли кабалу вавилонську

6 А князем був тоді Набсур-царь, що нас під себе взяв. І ми віддали йому своїх юнаків для війни. І тоді нас били ціпками по полових органах, і чреслам, і щокам, і ми не могли це стерпіти. Ми не могли так. І говорили, що це нам не по серцю.

7 І було це в той день, коли трапився великий землетрус. І земля вертілася, і багато хто підносився до Сварге. І тоді коні й воли металися і ревіли.

8 І забрали ми свої череди, і кинулися до півночі, і врятували наші душі.

9 І так, якщо будемо ми збережені Богами, не втраtimo ми своїх синів, дочок, а також дружин, і будемо ми просто передавати їм спадщину. І не будемо ми зметені, тому що не підемо попереду раті (Набсура) І данина буде наша.

10 Ми не пси, а нащадки слов'ян. І воїнами ми самі бути можемо, і не будемо берегти себе.

11 І от Магура посила пісні свої до січі. І цей Птах від Індри сплив, тому що Індра був і буде навіки тим самим Індрою, що разом з Перуном завжди бореться. І було так, і валила Вона ворогів на землю і синів Яру вела до кращого.

12 І краще нам загинути, ніж бути під даниною і жертви приносити їх богам!

3) Сказання про боротьбу з еламитами в Харрані, і про кінець Скіфського царства в Передній Азії (595 р. до н.е.)

1 І от узяли воїни Карань ту, прийшовши від берегів морських росів. І там був князь, що також повелів бити слан і відігнати їх від Русі. І він спорядив рать і кінноту, і пішов на них, і боровся з ними. А слане плакали в тузі-печалі своїй і просили, щоб їм платити данину. І збирали з них данину — овець, свиней і вино.

2 І тоді слане, бачачи, що русичі багато п'ють, вирішили на них накинутися і поботори їх.

3 І прийшов волхв Ухоряз і брат його Словень. І вони сказали русичам: «Не напивайтеся цими дарунками!» Але русичі їх не послушали. І от напилися. І в той день слане накинулися на них і розбили їх. І, погибель свою бачачи, русичі відійшли в степ.

4 І там розсердилися, і сили свої зібрали, і пішли назад на ворогів, і перемогли їх, тому що Боги нас підтримали, і руки наші зміцнили, і ми здобули перемогу.

5 І от б'ються русичи з ворогами. І так говорять, що розметають ворогів, як овець, і самі будуть тим краєм володіти — тому що він прекрасний і ми його не віддамо.

6 І от ми Триглаву молилися Великому і Малому. І той Триглав захищав нас. І швидко Він скавав на коні, ворогів — уражаючи. І ми побачили, що Боги беруть верх над ворогами. І побачили, що убиті Богами мертві. І нам за Ними варто йти, і бачити багато мертвих тіл ворогів наших, на які велика рать Перунова накинута і розбила їх.

7 І от Сварожичі ліворуч йдуть, і принесли Вони нашу перемогу у Своїх руках роду слов'ян, що підтримали славу батьків, що можуть на полі перемагати ворогів своїх.

8 І от Желя скаржиться над ворогами, і Гориня горює про смерть, у яку валяться вони руками божими. І от Карна плаче про тих мертвих, котрі стояли на тропі Божій і вмерли. І поля ці заповнені мерцями і відсіченими головами, і членами, відрізнаними від тел. И все це лежить на траві, і сморід йде від цього полючий. І ворони летять сюди клювати очі мерців і їсти м'ясо багатьох полеглих чоловіків.

4) Завіт Арія-Аріанти. Був Кишек

1 І от Сварог, що сущ Сам Творець, сказав Арію (Аріанту): «Створені ви з пороку земного. І будуть про вас говорити, що ви — сини Творця, і станете ви як сини Творця, і будете як діти Мої, і Дажбог буде Батьком вашим. І Його ви повинні слухатися, і Він вам скаже, хто вам мати, і про те, що вам робити, і як говорити, і як діяти (треба)...

— Любіть Завіт батька Арія! Він для вас — Світло Зелене і життя! І любіть друзів своїх, і будьте мирними між родами»

2 І з того часу було сімдесят князів наших, таких як Мечислав, Буруслав, Комонебранец і Горислав. І тоді інших обирали на віче, а інших на віче відлучали, якщо люди не хотіли їх.

3 В той час князі багато трудилися. І був тоді Кишек великий і мудрий, і вмер він, а після нього були інші, і кожен створив що-небудь гарне.

4 І це утримає наша пам'ять, тому що ми завжди їх славимо на кожній тризні тричі. І шанується пам'ять їхніми синами нашими, і ніхто не сміє про це забути, тому що одержать прокляття Боже й людське і люди ім'я його прокленуть навіки.

Глава II

ВІЙНИ З ГРЕЦЬКОЛАНЬЮ

1) Підстава Корсуня і Сурожа (VIII в. до н.е.)

1 І от з'явилися за море, і стали міста будувати: Хорсунь й інші, потім зведені. І ті русяві створили на півдні град сильний Сурож, що не створити грекам.

2 Але вони його зруйнували і хотіли русів побити, і тому ми ходили на них і руйнували села грецькі. Елліни ж ці — вороги русколанам і вороги Богом нашим. У Греції адже не богів шанують, а людей, висічених з каменю, подібних до людини. А наші Боги — сущ образи

2) Греки захоплюють Сурож (IV—V в. до н.е.). Греки говорять, що вони дали нам писемність

1 Коли наші прашури створили Сурож, почали греки приходити гостями на наші торговища, і, прибуваючи, усі оглядали, і, бачачи землю нашу, посиляли до нас безліч юнаків, і будували будинку і гради для міни й торгівлі.

2 І раптом ми побачили воїнів їх з мечами й у зброї, і незабаром землю нашу вони прибрали до своїх рук, і пішла інша гра. І отут ми побачили, що греки святкують, а

слов'яни на них працюють. І так земля наші, котра чотири століття було в нас, стала грецькою. І ми самі виявилися як пси, і виганяли нас відтіля каменями геть. І та земля розсердилася. І тепер ми повинні були знову її діставати, проливаючи кров свою, щоб вона знову стала рідною і багатою.

3 І летіла в небі Перуниця, і несла ріг слави, і ми його випили до дна. І поля наші ми повинні відбити у ворогів наших.

4 І та Перуниця сказала:

— Як же ви, руси, проспали ріллю свою? З цього дня ви повинні боротися за неї!

5 І тоді Сурья сказала:

— Йдіть, руси, і робіть це! І як же ви будете без краю свого?

6 І вдарили ми в (міську) стіну, і проробили в ній діру для себе і для наших, і виявилися тоді самі в себе.

7 (І вирішили:)

«Кому присудив Перун, той потрапить у Ірій і буде у Вишні в Сварзі. Можливо ми сьогодні загинемо, але ми не маємо інших воріт до життя. І краще бути мертвим, ніж бути живим і рабом чужих. І ніколи не живе раб краще деспота, навіть якщо той йому потурає. Ми повинні були слухатися князів наших і воювати за землю нашу, як вони говорять нам».

8 І отут Індра прийшов до нас, щоб ми зберегли свою силу в бої і стали твердими, щоб витязі наші здолали, тому що сила наша — божеська, і нам не бути переможеними на полі.

9 Принесли ми жертви Богам своїм на Русі, і ворожили, дивлячись на політ птахів, і побачили, що вороги повинні бути повалені долу в порох і в кров.

10 І якщо ми кільце (стіл) пробити насмілимося, то за ним виявляться греки, що не мають сили, тому що вони побабіли — і мечі мають тонкі, і щити легкі, і скоро вони стомлюються і на землю кидають їх за слабкості своєї. І не встигнуть вони одержати допомогу від василійців, і тому вони повинні будуть самі встати на захист свою.

11 І та Сурож нашою була — і стане нашою, і не повинні ми їх слухати.

12 Вони говорили, що встановили в нас їхню писемність, щоб ми прийняли її й втратили свою. Але згадаєте про того Кирила, що хотів учити дітей наших і повинний був ховатися в будинках наших, щоб ми не знали, що він учить наші письмена і те, як приносити жертви Богам нашим.

13 І я вам повідав про те, що ви переможете греків И буде так, як було, тому що я ясно бачив Кия — батька нашого, і він сказав мені, що ми знищимо їх, і принизимо Хорсунь — для нас ганебну мерзенність, і будемо великою державою з князями нашими, містами великими, незліченим залізом, і буде в нас без числа нащадків, а греків зменшиться, і будуть вони на колишнє дивуватися і качати головами

14 Робіть так, тому що будуть у нас і грози багато хто, і громи що гримлять, і два (князівства) об'єднуються, і встане інше нове. І так ми переможемо остаточно, затвердимось на століття багато хто завдяки Богам. І ніщо нас не принизить. Встаньте, як леви, — один за одного І тримається за князя свого. І Перун буде з вами і дасть вам перемогу.

15 Слава Богам нашим до кінця століть! І землі тій — Русі батьківській, землі нашої — усяких благ! І так буде завжди, тому що ці слова від Богів.

3) В Сурожі Боги повалені в прах

1 І ця велика образа для нас, що в сурожських сховищах, добытих ворогами, Боги наші повалені в порох і повинні валятися, тому що русичі не мають сил, щоб здолати ворогів у бою.

2 І ми мали худий одяг такий смо, як у мандрівника, що ходив уночі по лісах і порвав одяг свою на шматки. Також і руси мали лахміття на тілі русів. І ми не берегли одягу, лише прагнули славити Богів, що не приймають від нас жертв, тому що Вони роздратовані нашими лінощами.

3 І все ж таки птах Матер Сва славу нам напроорокувала і молила нас уберегти славу батьків. Але не мали ми зухвалості рушити на рать і мечами своїми взяти землю нашу, очистивши її від ворогів

4) Греція прийшла на землю ту і не піклувалася про Русь

1 Відбулися новояри від Старого Арія, і були такі ж русичі. І вони прийшли на південь і боролися в степах десять століть.

2 І це також руси, котрі обирають своїх князів. Це робилося в кожному роді, і роди давали від кожного племені свого князя, а князі обирали старшого князя. І той був вождем у боях. І так ми жили в землі тї доти, поки вороги не прийшли до нас і не розбили нас.

3 Це Греція прийшла на ту землю, і осіла на ній, і не піклувалася про русів. І от русяві вийняли мечі, і напали на греків, і відігнали їх від своїх морських берегів. І тоді греки привели раті, захищені залізною бронею. І була січа велика, і ворони там граяли, побачивши чоловічину, розкидану по полю. І їли вони останки, і граяли ворорни над їжею, і великий грай стояв у полі тім. І їли вони останки грецькі, руськи не торкаючи. Там вони захист мали, тому що Боги не бажали загибелі русів.

4 І там боролося Сонце з Місяцем за землю ту. І Небо боролося за бойовище, щоб земля та не потрапила в руки еллінські, а залишилася руською.

5 І там плаче мати про дитинчат своїх, котрі пролили кров на полі бою, і те поле стало руським. Новояри знаходяться там до цього дня, і земля та — наша через кров, пролиту мечами.

6 І там говорили елліни нашому старшому князю, і повідали йому, що вони не хочуть ходити в землю, а також брати рабів аланских, а бажать лише підкорити собі береги морські.

7 І про це ми мали пророкування в наші дні — оскільки праотці наші, померлі на бойовище, не взяли землю у ворогів наших. Виходить, і сьогодні, відповідно до пророкування, її ніхто не візьме.

8 І от Сурож «огречилась», і не буде вона тепер руською до Часу Сва. І туди боги грецькі ступили.

9 І там ми не приймемо скорботу нашу і переможемо іноземців. Так потягне нас син Світла Індра від Пітьми. І будемо мати ми від Вишнього допомогу як за старих часів. І це наше благо, одержали ми від нього твердість і міцність, щоб вороги покуштували, що є істина.

Глава III

КАРПАТСЬКИЙ ВИХІД

1) Три Карпатських виходи. Рід Щека прийшов до Карпат у VI ст. до н.е., а через 500 років (у I ст. до н.е.) прийшов до Дніпра, де жив потім 500 років, і знову повернувся до Карпат в 430 р. н.е.

Докладніше про початок нашому ми розповімо так. За тисячу п'ятсот років до Діра прадіди наші дійшли до Карпатської гори, і там вони осіли і жили спокійно, тому що роди керувалися батьками родичів, і старшим у роді був Щеко з арієв

2 І Паркун нам благоволів, і там ми розтеклися і так жили п'ятсот років, а потім потекли на схід Сонця, і йшли до Непри. Ріка ж та тече до моря, і ми в неї сіли на півночі,

й іменувалися неправдами і припятцями, як повелося. І там ми оселилися, і п'ятсот років вічем управлялись, і були Богом збережені від багатьох, названих язичцями.

2) Спогад про Карпатський вихід. Далі — Бодрич привів русів у Голунь (І ст. до н.е.)

1 Подивиться навколо — побачте Птаха цього на чолі вашому! І той Птах поведе вас до перемог над ворогами. І от ви з Птахом Сва, і тому переможете.

2 І Він, красуючись перед нами, притягував нас до Себе світлом. І так було в інші часи, коли руси йшли з вендами ті хотіли віднести богів своїх до моря

3 І ми там осіли І там були міста і храми-помоля, і там же було багато будинків, і були ми багаті. І ті помоля були прикрашені златом і сріблом, і ми шанували багатьох дерев'яних богів і йшли від спокус.

4 І це було ведено іншими, котрі бачили це, як це заціпало й їм суперечило, — і тому родичі наші не мали спокою. Працюючий люд приходив сюди і торгував на торговищах, і багатство там же осідало, і там воїнам данину давали.

5 І та земля, говорять, також огидла нашим війнами і важким життям. И тоді ми відійшли від гір Карпатських до Києва. Але і там також ми ворогували зі злими язиками. Там співали ми, що ми — роси, і про славні дні ті. І маємо ми пісні ті від батьків наших — про прекрасне життя в степах і славу батьків

6 І от воевода Бодрич повів русичів у Голунь і знайшов після смерті чин у хороброму війську Перуна Це ми не забудемо ніколи, тому що ми — сини батьків наших і маємо любов до їх пам'яті И ми говорили про них, тому що вони були силою нашою, і сила та йде до нас від них. І забирали ми хліб, зв'язували снопи, і говорили, що ми походимо від тих, хто піклується про нас.

7 Ми тоді не мали мольбищ і служили перед колодязями і джерелами, де текла живуча вода. І там чарівництво є, і вовки хижі туди не заходять.

3) Русколань породжена біля Голуні. Війна вендов з Беригом на Заході Сонця (І—ІІ ст. до н.е.), що привела до виходу слов'ян з Карпат.

1 Вирішено було в старі часи, щоб ми згуртувалися з іншими і створили державу велику. Породжена була Русколань наша біля Голуні, де стало в нас триста і міст і сіл — дубових будинків з вогнищами. Там і Перун наш, і земля наша.

2 І от птах Матт Сва печеться про День Той. І ми чекаємо Час Цей, коли псуються Сварожі Колеса. Це час по пісні Матері Сва настане. І говорила нам Мати Сва про те, що буде.

3 І говорила:

— Добре обороняйте землю нашу!

4 І от вендів, що пішли на захід Сонця, і там перед ворогами землю орють, і хибну віру мають, переміг Бор-воїн. І він говорив, що він сильний, і люди його вірять словам тим. Але ми не дурні божевільні й не повинні вірити в це, поки не побачимо самі.

5 Венди! Поверніться на землі наші в степи древні! І погляньте на поорані поля, що були бідними до приходу нашого з Пятиреччя й Семиреччя, і які були відсічені від вас дасунями!

6 І птах Сва говорить, коли Вогонь Семаргл несеться до нас, перетворюючи Галунь на попелище: «Боги, поливайте і дощем дощів! Тому що та земля бідна, розорена, і конями затоптана. І так язи забирають синів ваших, скачучи на конях».

7 Про Боги мої! Це Боги всюди в степу посилають тих дасуней, через те, що ми зневажаємо Богів. І ми повинні Їх слухатися не так, як у часи антів. Ті анти багатьох перемали мечем, а нині поховані й лежать у домовинах-погребалях, що далекі нам і які будують по-іншому.

Глава IV

РУСКОЛАНЬ, ОСТРОГОТІЯ І БОСПОР

1) Боротьба з Нав'ю і Боспором (I ст. до н.е.). Спогад про нещастя 63 р. до н.е.

І от бачилося в Наві: там вогненна хмара спливла від вигадливого Змія. І він охопив землю, і текла кров з її. І Змій лизав її.

2 І отут прийшов Сильний Чоловік, і розсік Змія надвоє — і стало дві Змії. І розсік ще раз — і стало чотири. І цей Чоловік молив Богів про допомогу.

3 І Ті прийшли на конях з неба і того Змія вбили, тому що сила його не людська, не божа, а — чорна.

4 І цей Змій — суть вороги, що приходять з півдня. Це боспорські воїни, що забули, як діди наші їх перемагали в битвах. Вони хочуть, щоб земля наша відійшла до греків, але ми її не віддамо, тому що вона наша, і ми не упустимо її. А створений той Змій — є погибель наша.

5 Ми повинні боротися і животи покласти за землю нашу. Вона тягнеться від нас до полян, і дреговичів, і русів, тягнеться до моря і гір, до степів полуденних. І це є Русь. І тільки від Русі ми мали допомогу, тому що ми — Дажьбогові онуки.

6 І молили Патара Дія, що викидає вогонь І його ж дає Матір Сва, і Вона славу приносить на крилах Своїх праотцям нашим. І їй ми пісні співали біля багать вечірніх, де ми розповідаємо старими словами про славу нашу, про святе Семиріччя наше, де ми мали міста, де батьки наші боролися.

7 І ту землю ми залишили, йдучи до землі іншої, де ми повинні тепер утриматися. І в стародавності ми взяли Голунь нашу. І в цій землі створили і міста, і села, і вогнища.

8 І ось омиємо себе і душі наші, щоб була Чистою Русколань, де сильно б'ються і на ворогів наводять божевільний страх

9 Тому що до земель Кісека наші вівці ходять. І там є земля Одіна, що прийшов від нас до них. І там жертви дають по-іншому. І там ми були в старі часи, і там боролися І там ми побачили руку, що загрожує нам, і бачили Суворого Одіна, що хотів крові. І ми її проллемо на Землю свою руську.

10 В руських містах камені кличуть нас, і ми зважилися йти і боротися до смерті за Землю Руську...

11 Ушануєте сина мого, котрий умер за неї...

2) Боротьба русів із греками і дасунями, даками і готами (I—III ст. н.е.)

1 Скіфи і суренжане, родичі наші, десять сотень років худобу пасли і рілля мали. А греки жнива наші забрали і їм тепер благодатно.

2 В Сурожі світло буде над нами. І ми йдемо туди, де бачимо палаючу землю. У Лукомор'я всякий день звертаємо погляд до Богів, що є — Світло. Його ж ми називаємо Перун, Дажьбог, Тхорі, Яр й інші імена. І співаємо ми славу Богам і живемо милістю Божою, доти поки життя маємо.

3 У Сурожі були вороги наші, котрі зміями повзли і грозили нам болями, і смертю, і позбавленням живота. І усім їм з'явився Бог Сильний, і бив їх мечем-блискавкою, і вони випустили дух.

4 І Сурья світить на нас і до нас, і усі побачили спочатку, як славу Сур'ї застеляє Дід Один. І він Один злий. І від нього сплигло зле плем'я дасове. І те зле плем'я на пращурів наших натекло. І напали вони, і тому багато хто пішли і вмерли.

І дійшли тиверці до синього моря і Сурожа до вас — і вам сказали:

— Як ми самі пам'ятаємо, у старі часи згуртувалися анти, від язів рятуючи. І також було багато крові пролите, і на ній Русь коштує, оскільки ми кров пролили, і так навіки

до кінця і буде. Від землі нашої пішли слов'янські племена і роди. І ми славили Богів, ніколи не просячи Їх, лише славлячи Їхню силу. А також величали ми прашура нашого Сварога, що був, є і буде вождем нашим навіки і до кінця.

3) Війни з кельтами й греками (I—III ст. н.е.)

1 Ми самі — нащадки роду слов'ян, що прийшли до ільмерців і Русь об'єднали до приходу готів.

2 І так було тисячу років. І потекли на нас кельти з залізом своїм, і розбили нас. І повернулися ми до заходу Сонця, і твердою рукою стали тримати плуг і меч. І страх наводили ми, і бачили чресли (ворогів), що відступають від земель наших.

3 Іллірійці ж, на це дивлячись, не билися до кінця, щоб не загинути їм зовсім. Тому іллірійці не хотіли залізо брати в руки свої і боротися з ворогами, тому що їхній рід тоді мав би зникнути, й інші стали б його спадкоємцями.

4 І от грім загримів у Сварозі синьому — це ми полетіли на ворогів, як ластівки швидкі. І загримали ми не перами, а мечами новими. І руси мали б інші мету, якби Степ Скіфський був за нас. Але нині всі бродячі в тім степу озлобилися на нас. І все-таки наші корови повинні там ходити, і там повинні жити наші родичі. І от учора були кельти, а сьогодні варяги й греки, яких називають еллінами. І вони думають, що їхні воїни будуть брати з нас данину.

5 Бийся Земля Руська! Обороняй саме себе! І щоб не було інакше, тому що не треба цієї журби. Не можна дати ворогам тебе потурати, щоб вони возом правили, а ти віз би воза, куди хочуть чужі владики. Але ми цього не хочемо.

6 І прийде сама Жаляча велика з Карною до того, кого не надоумили ці слова. І грім гримне небесний. Щоб він повалився долу і не встав.

7 Володіють нами тільки Тхорі й Перун, Яр, Купала, Ладо, Дажьбог. І якщо Купала приходив у вінку, що лежить на голові Його, з галуззя зеленого, квітів і плодів, у ту ж годину ми повинні були скакати далеко уздовж Непри до Русі. І про смерть нашу ми не думали, і життя наше було на полях прекрасних.

8 Б'є крилами Мати Сва-Слава і говорить, щоб ми йшли до січі. І повинні ми йти до інших (земель). І на бенкет, але їсти не хліб із салом смачним, а спати на сирій землі і їсти зелену траву, поки не стане Русь вільною і сильною.

4) Пращурам нашим допомагали кельти й іллірійці (I ст. н.е.), коли вони йшли на греків і дасуней

Гради наші осиротіли, і старші родичі наші не обирають нових старійшин, щоб ті приходили правити. І не варто б говорити про тім. І розтрачуватися на неждані турботи. І обтяжувати себе проливати сльози про це.

2 І била крилами Мати Сва-Слава. Цим Вона передвіщала нам важкі часи — посуху і коров'ячий мор. І ми вірили цьому, оскільки це сказано праотцями, яким кельти допомагали. І так ми приходили до кельтів, і сто років одержували допомогу від них. Так само як і від іллірійців, тому що іллірійці — наші родичі. І так Рік Рожанич тримав нас у серці от чому й охороняв від ворогів, яких ми повалили нині.

5) Маркоманська війна (160 р. н.е.). Війни з язичами та костобокими, відхід до ляхів (50—250 рр. н.е.)

І ось язичи відійшли на південь і залишили нас самих. І так йшли ми туди, куди виводять скотину та биків наших. І бачили тут, як зграї птахів летять до нас. І галки, і ворони над їжею літали, і було в степах багато їжі, оскільки напало на нас плем'я костобоків.

2 І відкрилось багато ран, і пролилася кров. Ті раптово відсікали голови ворогам своїм, і їх їли ворони.

3 І так Стріби свищуть во степах, і бурі гудуть опівночі. Небезпечна була та сеча велика. Язиці та костобокі разили і зі злобою втікали, і крали биків наших. І так тривала ця боротьба двісті років. І наші родичі потекли до ляхів і там осіли за сто років до готов Германареха.

6) Війна з імператором Трояном (97—105 рр. н.е.)

1 Згадаймо про те, як римські орли потерпіли поразку від дідів наших поблизу гирла Дуная, коли Троян напав на дулебів. І тоді діди наші пішли на легіони та їх розгромили. І було це за триста років до нашого Буса, і це ми повинні утримати в пам'яті.

2 І не повинні ми піддаватися Рюріку, як не піддалися до того іншим. Ми мали свого князя і ругу йому давали, і будемо надавати до кінця. Ані римлянам, ані еллінам не володіти нами! І буде так вовіки.

3 І це дулеби кажуть про нас, що ми їм брати. І це є насправді, оскільки протікають вони від того ж єдиного кореня, що й ми самі. І ми пам'ятаємо, як Троян зазнав поразки від наших дідів, та легіонерів взяли відпрацьовувати дань на полях наших.

4 І відпрацьовували римляне на нас десять років, а після були відпущені нами.

5 І ці римляни говорять що ми варвари! А з іншого боку греки говорять що ми варвари! Це ми масмо двох хижаків, зазіхаючих на наші землі. І ця земля — та, яку ми взяли мечем, і кров наша на тій землі.

6 Цей Троян був за п'ятсот років до готів. І так ми до цього дня говорили, що боротьба наша не припинеться до кінця життя нашого. І ми станемо битися за життя наше мечами. І це каже нам хоругва, і ця хоругва від батьків наших.

7) Римляни прийшли з колісницями в залізних бронях. Війни з греками і ромеями (I—IX ст.ст. н.е.)

І ось римляни, подивившись на нас, задумали зле. І прийшли зі своїми колісницями в залізних бронях та напали на нас. І тому ми тривалий час оборонялись від них і відважували їх від нашої землі. І ромеї дізналися, як ми дорожимо життям нашим, і тому полишили нас.

2 Але тоді греки забажали накласти на нас дань в Хорсуні. І билися ми сувоово супроти рабства нашого, і тривала боротьба та распря значна тридцять років, і вони полишили нас.

3 І тоді греки прибули на торжища наші та казали нам: «Обмінювайте корів ваших на мазь та срібло, які потрібні дружинам та дітям».

4 Так ми обмінювали борони на їх харч. Опісля греки шукали у нас дошкульність та намагались взяти з нас дань. Але ми не виявили слабкості і не віддали землю нашу, як і землю Трояні не віддали ромеям. Аби не постала Образа в силах Дажьбогових онуків, які турбувались про озброєних ворогів.

5 Так і сьогодні ми не заслуговуємо хули, як і батьки наші, бо ми рубилися у берега Синього моря з готами і тут отримали над ними перемогу.

6 Піснь похвальну співає Матір. Вона — прекрасний Птах, який приніс прашурам нашим вогонь в будинки, а також агнця приймали.

7 Над готами, нашим болем, ми отримували верх силою. І повинні ми ворогів розсікати та соромити їх, як псів.

8 Подивись, народе мій, як ми оберегли (інші) народи. І ми не помилились, отримуючи поранення, і не кинулись рядитися. А ми самі ворогів прогоняли, і біду розбулися, і мали інше життя, тому що самі билися за сто міст і не відходили від них. І найтяжча поразка чекала нас. Але ми тисячу п'ятсот років повинні були переносити безліч боїв та незгод, і все ж таки залишились живі із-за лютості та жертовності юнаків та воевод.

9 І просили ми в Ясуні, і Індра йшов за нами, як йшов за батьками нашими на ромей у Трояновій землі. І нічого б не було, якщо б варяги вели наших воїнів на ту землю, так як ми й самі мали змогу їй вести.

10 Тисячу років ми відбивалися від ромей і готів. І Сурью антську, яка була з нами, ми ніколи не забудемо...

8) Матір Сва славу співає воїнам, які від римлян пали біля Дунаю поблизу Троянова вала

1 І ми знали, що руський род повинен збиратися в десятки, а десятки в сотні, щоб напасти на ворогів та зняти з них голови. І тоді злі полягуть, і звірі хижі, з'ївши їх, подохнуть.

2 Протікають ріки великі по Русі, і дзюркочуть величні води, і співають вони про стародавнє. Про тих бояр, що не боялися йти до полів готських, що многі лета боролися за вольність руську, про тих, що не берегли нічого, навіть життя свого, — про них говорить Берегиня.

3 І б'є крилами Мати Сва-Слава, і співає тим нащадкам, які ані грекам, ані варягам не піддалися, і співає той птах воїнам борусинським, які від римлян пали біля Дунаю поблизу Троянова вала.

4 І вони на прямому шляху до тризни загинули. І Стрібогові онуки танцюють над ними, і плачуть над ними восени, а суворою зимою над ними причитають на жертвних східцях. І дівчатка-голубки так говорять, що загинули вони славно та полишили землі свої не ворогам, а своїм синам. І так ми нащадки їх, і не залишимо ми землі нашої, не віддамо її ні ворогам, ні грекам.

5 І тут Зоря Червона прийшла до нас, як добра дружина, і дала нам молоко, щоб міць і сила наша подвоїлась. Бо Зоря провіщає Сонце. І також чули ми, як скаче вісник на коні до сонячного заходу, щоб направити золотий човник до ночі, щоб (сонячний) візок був лагідними волами поведений по синьому степу.

6 І там Сонце заночує. І коли день наближається до вечора, інший вершник з'являється і так каже Сонцю, що візок та воли готові і чекають його на Чумацькому Шляху, і що Зоря пролилася по степу, і покликали Матір, щоб Сва поспішала...

9) Прийшла Червона Зоря. Греки зле говорять, але ми маємо ім'я Слави

І тут прийшла Чорна Зоря, нанизуючи коштовне каміння на вбрання своє. І її ми вітали від серця — як русичі, а не як греки, які не чули про Богів наших і говорять зле з неучтва.

2 Але ми маємо ім'я Слави — і славу ту довели на ворожому залізі, коли приходили до них з мечами, які все ще залишалися мідними. І всі чули славу ту. І алани, що скакали, зупинилися і потім говорили іншим про русів: «Вони не почали б вбивати, якщо не було на те потреби, — бо руси — воїни степові. А греки воюють заради похоті своєї. І дають хліб вони не так як греки, які беруть, а самі злобу приховують на даючих». І про славу ту орли кличуть на всі боки, так як русичі вільні та завязіті у степах.

Частина третя

БУСОВИЙ ЧАС

БУСОВЕ ПРОВІЩЕННЯ

1) Даремно забуваємо ми доблесть минулих часів... О Прави, Яви і Нави

Даремно забуваємо ми доблесть минулих часів та йдемо невідомо куди. І так ми дивимось назад і кажемо, що якби боїмося пізнавати Нав, Прав та Яв, і соромимось обох сторін Буття свого відати та розуміти.

2 І ось Дажьбог створив нам це Яйце, в якому світло зірок нам сяє. І в цій безодні повісив Дажьбог землю нашу, аби вона трималася. І так душі пращурів сяють нам зірками із Ірія...

3 Але греки нападають на Русь і творять зле в ім'я їх Богів. Ми ж самі не відаємо вже, куди бігти і що робити. Бо, що належить Дажьбогом в Праві, нам невідомо.

4 А оскільки бійня ця протікає в Яві, яка створює життя наше, то якщо ми відійдемо від Яві — буде смерть. Явь — це поточне, те що створене Правью. Нав же — опісля неї, і до неї є Нав. А у Праві є Яв.

5 Повчилися ми стародавній (мудрості), заглибились душами нашими в це. І ось це наше, оскільки це йде від Богів. І ось ми на Коляду треби створюємо Богам. І ось міць їх ми пізнали в собі, і це Божий дар, але ми не просили цього, бо сіє даремно.

6 І ось душі пращурів бачать нас із Ірія. І там Жаль плаче, і прорікає, що ми зневажали Правь, Навь та Явь... Зневажали ми сіє та глумилися над дійсністю... І ми не достойні бути Дажьбоговими онуками. Бо, лише молючи Богів та маючи чисті душі та тіла наші, будемо мати життя з прабатьками нашими, з Богами зіллявшись у велику правду. Лише так ми будемо Дажьбоговими онуками.

7 Узрїй, русичу, Оум!

Оум — Величний і Божий!

Він — Єдиний з нами!

І Йому творить треби,

і привозносьте славу

з Богами разом...

8 Тлінним є наше життя, і ми самі — також. І як і коням нашим, нам прийдеться працювати, мешкаючи на землі з тільцями та вівцями, скотом нашим, і втікаючи від ворогів на північ.

Глава I

БУС БІЛОЯР

1) Народження Буса Білояра за Бояновим гімном та піснями Златогора (20 квітня 295 р.). Різдвяна зірка та прихід волхвів

І грянув глас руса, якого напучував сам князь Старий Бус — батько Боянів. Про те, як Бус, батько молодого волхва, бився, ворогів знищуючи, — Златогор баяв.

2 Добрі Златогорові гімни! Вірогідно лепи!

3 Він співав, як в глибині Сварги для князя Буса (при його народженні) возвеличувалась ця Чигир-угор, Зелена Зірка. І дивлячись в Стлязь-Стожари, сорок чарівників угледіли, що меч Яра Буса до Києва славен буде!

2) Старий Бус повідав про те, як йти по Шляху Праві (295—368 рр. н.е.)

Чоловік Правий сходячий на амвеницю, і прорікав про те, як йти Шляхом Праві. І слова його з діяннями співпадали. І про нього, про Старого Буса, говорили, що він створював треби і був благородним, також як і діди наші. О нарікали про Буса, як про Побуду. І також час Бусів значно славили.

2 І тоді наші жерці про Веди турбувались. Вони казали, що їх у нас ніхто поцупити не повинен, якщо ми маємо берендеїв наших і Бояна. І тому навіть невігласи нині знають все про те, звідки ми взиялися...

3 І ось Зоря світить нам, і Ранок йде до нас, і так ми маємо провісника, який скаже про Сварці. І прорікали ми хвалу та славу Богам!

3) Про рід Белоярів, в якому з'явився Бус Белояр

1 І ось берендеї приходили до нас і говорили, що великі утиски мають вони від ягів, які прибули по слідах гуннів.

2 І так Белояр їм сказав зачекати. І пішов до них, і прийшов зненацька до них з п'ятьма тисячами. І бив ягів, і розігнав їх на всі боки, як блаженних. І ми забрали в них корів та биків, а дочок, юнаків і старців наших звільнили. І ми, русичі, пишалися нашим походом і тримались один за одного. Билися до смерті правої.

3 І чоловік роду Белояра переходив на той бік Ра-річки та попереджував там синьських купців, які йшли до фряженців, оскільки гунни на острові своєму чекали гостей-купців та грабували їх.

4 І було так за півстоліття до Алдореха. А ще раніше, в стародавні часи, рід Белоярів був могутнім. І від гуннів торговці ховалися за чоловіками Белояровими. І проголошували, що дають срібло та два коня золота, щоб пройти і уникнути погрози гуннської, і так пройти минуючи готів, також сурових в бійці, та дійти до Непри-річки. І коні в них незчисленні, і два рази беруть вони данину.

5 Із-за того купці, які прибували до нас, повернулись до Синьської Землі і не приходили більше ніколи.

4) Русколань Бусова створилась після перемоги над гуннами у Непри-річки.

1 І ось брали гунни (нашу землю), і палили (наші пашіні), і збігли ми від них. (І вони нас) брали на роботи, щоб збирати снопи для чужаків.

2 (І це припинилося) після того, як відбувся бій біля Непри-річки. Бо ми — плем'я русичів! І ми (руси, борусини, суренжани, анти...) і костобокі Русколань тоді створили.

3 І так було, і так буде. І буде Русь збережена, і не буде по іншому! І Мармару — наше нещастя — (ми не посміємо прославляти) і бути відступниками.

4 І від роду нашого Побуд (Бус) це всім борусам (і русам встановив).

5) Після гуннів інший ворог — Германарех прийшов, потім язиги. Бус наказав — і ми подалися на них. Білобог повів наші раті та конницю.

І ось після гуннів інший ворог — Германарех прийшов на нас з Півночі. Він онук з онуків Отореха.

2 І він посилав на нас своїх воїнів з рогами на лобі. А вороги казали нам що ми йшли на них. Але ми не будемо воювати на обидва поля, так як і гунни, і готи — вороги, і ми не можемо поділити між ними — хто з них перший.

3 І ось язигі прийшли на нас з Танаїса та Таматархі міцною конницею та нечисленною тарью. І пійма з піймою потекла і продовжувала тексти на нас. І не мали ми іншої допомоги, зокрема як від Буса.

4 Бус наказав нам — і удесятерилися сили, і потекли ми на них. Це Білобог повів наші раті та конницю. І тут ми побачили існувавших у лісах чарівниць, що прибули до раті, взявши мечі. І бачили ми кудесників, які творили великі чудеса. Ми бачили, як із крихти праха земного, піднятого їми до неба, піднімаються Сварожі раті. І течуть вони на ворогів та ввергають їх у могилу. І тут ми побачили Птаха величного, який летить до нас.

5 І кидається до ворогів, б'є крилами Матір Сва і зазиває нас, щоб ми йшли за землею нашу та билися за вогнища нашого племені, бо ми — русичі.

6 Збирайтеся і поспішайте, брати наші, — плем'я за племенем, род за родом! Та бийтеся з ворогами на землі нашій, яка належить нам і нікому більше. Тут і помріть, але не повертайте назад. І ніщо вас не злякає, і нічого з вами не станеться, тому що ви в руках Сварожих. І Він поведе вас в будь-який день до сутичок та стинань багатьох!

7 І кожного разу, коли приходив ворог на нас, ми самі брали мечі та здобували перемоги.

6) Ми перемогли Германареха. Амал Венд Бога Буса і сімдесят князів розіп'яв на хрестах (21 березня 368 року)

І була поборена Русколань від готів Германареха. І він взяв дружину від роду нашого і вбив її. І тоді вожаки наші порушили на нього і Германареха розбили.

2 Але потім Русь знову була переможена. І Бога Буса і сімдесят інших князів розіп'яли на хрестах. І смута значна була на Русі від Амала Венда. І тоді Словен зібрав Русь і повів її. І на цей раз готи були розбиті.

3 І ми не дозволили Жалє нікуди текти. І після зими було літо, а після радощів смуток. І Дід наш Дажьбог привічав воїнів — багатьох наших батьків, які здобули перемоги. І не було горя та хвилювань багатьох, і так земля готська стала нашою. І так до кінця пребуде.

4 І родини руські почали селитися у містах, які раніше були готськими, і почали воювати з греками та іншими без кінця. І там Русь билася до часу. І пало багато воїнів, які йшли на Русь від греків. І сиділи ми по Дону та Донцю, а після пішли до Дніпра та Дуная, і там було мирне життя.

Глава II

ВІЙНИ ГЕРМАНАРЕХА

1) Германарех прийшов до нас

Від часів Арія, це спільний наш батько з борусами, від Ра-річки до Непри і Карпатських гір була держава велична і роди керувались старшими родичами та вечем. Всякий рід призначав собі родича, який ставав керманичем. А коли ми пішли до гори, тоді (обрали) князя, воєводу — вождя над людьми, щоби він воював з ворогами во славу Перуна.

2 І це Дажьбогова допомога повернулась до нас! Так земля та стала Руською Землею із-за русів і борусів. І ось руси билися, і значна невпинна боротьба тривала повсякденно. І сечі безліч турбували нас, але вороже втручання було на той час остаточно переборено. І так було з ромеями та готами.

3 І тут Германарех прийшов до нас і напав на нас. І так нас рівняли з землею, коли ми билися. І з-за ромеїв та готів ми між двох вогнів тліли та возгоралися. І тут прийшло велике горе, і жнива наші були спалені, і не залишилось селища, де б не було диму та попелища.

4 І тут прилетів до нас Птах Божий і сказав:

— Ідіть на північ і накиньтесь на них, коли вони йдуть до селищ наших та пасовищ.

5 І так зробили ми — пішли на північ, і накинулись на них. І в цій распрі ми їх перемогли. І так прийшли ми до них, і стали станом на річці Дунай. І почали там з нами воювати ромеї, і билися тривалий час. Тут деякі намагалися нас швидко знешкодити — але замість цього самі сплохували. І тут була сила силенна воїнів, які сплохвали. Значні йшли сніги, голод мучив наших людей, які залишилися біля річки злидінними. В цей раз ми значно потерпали, перш ніж набули незалежності...

6 Так після ста двадцяти років війни готи, яких притісняли гунни та берендеї, відійшли на північ та осіли між Ра-рікою та Двиною і там пропали.

7 Германарех і Гулярех привели їх до нових земель, бо гунни з берендеями биків своїх привели в той край. Там було багато биків та коней, трава злачна, вода жива. І тут Гулярех привів нові сили свої та відбив головні сили гуннів, і пішов з багатьма воїнами на нас.

8 І тут родичи зібрались на конях битися з нами. І відбувалась сурова битва там тридцять днів. І руси пустили готів у свої землі. І від цього злі пішли часи.

9 Напали на нас ромеї з півдня, від Дунаю, також греки з півдня, та готи з півночі та півдня. І тоді велике зло творилося. І ромеї були в містах дунайських, і з нами вони воювали. І там битва відбувалась велика та тривала, не угодна ані Богам, ані людям.

10 І ось не мали змоги ми нічого вчинити, зокрема як обрати князя з вождів, який був би від Овсеня до Овсеня і якому б ми сплачували данину від полуддя.

11 А в старі часи ми водили свої та обробляли землю. І було таким наше життя сто п'ятдесят років, і творили ми всякий день велику боротьбу з гуннами. І пішли на них берендеї. І ось вони мали князя Асеня, і був він премудрим, в ладах з русами, і був нашим другом.

12 Берендеї йшли тихо. І ось (прийшли) гунни, які суть крадії. І боротьба з ними була тяжкою, і тривала вона сто років. І гунни залишились на готській землі.

2) Про відходження до ляхів. Германарех пив вино за дружбу, а потім став ворогом нашим.

І наші родичи подалися до ляхів і там осіли за сто років до готів Германареха. І ось ті озлобились на нас, і тут тривала боротьба значна, і готи були притиснуті і відігнані до Донця та Дона.

2 І Германарех пив вино за дружбу з нами опісля наших воєвод. І так було затверджене нове життя.

3 Друг наш так пив кров та вино, а після того якось влітку пішов з мечем на нас. І в той раз Болорев запропонував зачекати готів, і так ми зробили тому, що він так сказав, та стояли так деякий час.

4 Так вирішили, що добре ставати поряд з вожаком. І так боротися за життя наше залізом батьків наших. І так коло (круг) і коні — є наша сила. І це ми зробили, і стало тихо.

5 В часи Германареха йшли готи на північ, а потім пішли на нас та порубали нас. І не билися ми і воїнів не мали, і зле відбувалось тоді, і Русь пала. І вороги над нами владували. І творили зле.

6 Але руси повинні бути вільними. І ми жили так. І стали битися за вільність свою з готами. І відокремили землі Русколані від гуннів. І багато хто подався з лісів до Ворожею. І кинули на готів всі сили, та розбили їх!

3) Германарех прийшов з півночі — і ми повинні обороняти землі свої

І ось Германарех прийшов з півночі до нас, і ми повинні були обороняти землі свої, а також йти на нього, бо готська земля — наша. Її білогори сіяли та всіювали кістками своїми та кров'ю своєю поливали — і тому вона наша.

2 І ось співає Птах Матір Сва про нас і славу пророчить нам: нам самим та мечем нашим. І ми пішли до Святого поля, і перемогли ворогів північних, і перемогли ворогів полученних. І пішли на ворогів та зійшлися з ними, і були германці переможені руськими, тому що ми — Батька нашого Перуна сини і Дажьбога — онуки.

3 І ось Сварог вказав нам, куди пішли елліни та Германарех. І той Германарех відійшов на північ, а елліни на південь. І так ми здобули землю нашу і зібрали її воєдино, і не давали ми синів своїх, бо ціни не мають сини наші.

4 І ось йде в степи наші велика кількість інших родів, і не повинні ми бути мирними, і не повинні просити допомоги, бо вона в м'язах наших і на кінці мечей, і ними ми січем ворогів.

5 І це співає Птах Матір Сва нам, щоб ми підняли мечі свої на захист свій. І Він б'є крилами об землю, і прах піднімається до Сварога. І на цій землі — вороги, і Він б'є їх, і Він б'ється за нас. І їх ми перемогли, як Він нам кричав, бо крик його був у нашому серці. І ми знали, як пити сурью та йти до сечі, і там отримували напої інші, створені

Богами. І вони будуть нам, як жива вода в останній час великої трізни, яка буде у всякого, хто помер за землю свою.

6 І ось Сварожич дивиться на нас від своєї чудесної Сварги та, бачачи раті наші, перераховує їх. І якщо не вистачає для рахування пальців на руках, то він рахує на пальцях на ногах. І вважає Пращур наш, що ми — міць велика і не можуть подолати нас вороги наші.

7 І так ми нападали на них та чекали, поки вони впадуть на землю та помруть від Мари. Та Мара їх візьме!

8 І ось говорили ми спересердя, що не повернемось до вогнищ своїх, поки ще вороги ришуть, доки не кинемось тілами нашими на ворогів, поки ще вороги забирають землі наші. І говоримо ми, що Боги турбуються про нас. І якщо будуть страчені передові воїни, то краще дітей своїх кинути на спис, ніж повернути зади ворогам нашим.

9 І ось у відкриті наші рани ми набирали землю, щоби утримати її до смертного часу та узріти Мару. Та щоб Мара відступилася від нас і сказала:

— Я не мала сили і тому не перемогла вітязів руських.

11 І тоді слава потече до Сварги. І там Боги скажуть:

— Русичи — хоробрі, і є вам місце біля Бога війни Перуна і Дажьбога — Батька нашого.

4) Германарех відступив за малу Калку. До нас приходять Свята.

Це б'є крилами Птах Матір Сва, коли германці нові ідуть на нас. І вороги рога на чолі мають, і так прибувають, і наступають на нас. І ось тече жаль великий у нашім краї, наче степовий дим, який ми бачимо, який піднімається до Сварги.

2 Коли Жаля плаче про нас та кличе Матір Сва до Всевишнього, яка посилає вітер лісам та вогонь осередкам нашим, тоді Він приходить на допомогу, і разом з Ним батьки наші б'ються з ворогами.

3 І ось Германарех відступив. І готи пішли за малу Калку та втекли до берега моря. І так земля звільнилася до Дона і по той бік Дона-річки. І це Калка значна — є кордоном між нами та іншими племенами. І там готи билися чотириста років зі своїми ворогами.

4 І тоді ми почали засіювати землю нашу, почали пахати спокійно землю для еллінів, торгувати з ними — здійснювати обмін худоби, шкур та сала на срібні та золоті монети, і питво, і яства всілякі. І життя наше після того було спокійне та мирне.

5 І ось готи напали на нас ще раз. І була распря десять років. І ми втримали землю нашу. Також ми мали брань від ворогів, коли ухилялись від Свят. А ті Свята приходять до нас. І перше Свято — Коляда, а другі — Яр і Червона гора, і Овсень Великий та Малий. І приходять ті Свята, як мужі, від граду до села огнищанського, і з цим на землю припадає від нас до інших, та від інших до нас.

6 Зливайтесь та ідіть, брати наші, плем'я з племенем, род з родом! І стинайтеся за себе на землях наших, які належать нам і ніколи іншим! Бо ми — руси, які прославляють Богів наших піснями нашими та танцями, та грайливістю, та видовищами, які ми влаштовуємо во славу Їх.

7 І ось ми сідали на землю і починали пил прикладати до ран своїх та товкти його. І після смерті поставали перед Маророю, яка провіщувала нам:

— Я не буду звинувачувати того, хто наповнений землею, і не можу його відокремити від неї.

8 І Боги, які там знаходились, після неї говорили:

— Тому ти русич і залишишся там, що набрав землю в свої рани і приніс її в Навь.

9 В ті часи, коли князів обирали, багато вожаків та князів було. І всіляке те княжіння на вічі затверджувалось простими мужиками. І так постановляли: «Землю пахайте —

собі, а князь хай, згідно рішення, захищає людей». А хліб, і їжу, і все, що потрібно для життя, він від своїх людей кожен день мав. Нині ж деякі князі податі беруть, і синам своїм владу надають від батька до сина і також до правнуків.

ПІСЛЯ БУСА

1) Греки напали на нас, як тільки Бус залишив нас. Початок нового Дня Сварога (Лютої епохи) подібно початку епохи Яра і Кришні.

Бусова Русь була розбита вражою рукою, і створювались тоді злочинства.

І князь вже не міг посилати своїх синів на битву, бо підкорився ворогам і зневажив вічем. І зневажили тоді те, що вирішило віче, так як ми були розбиті.

І за це у нас взяли данину.

І не за це ми говоримо зараз:

— Князі повинні бути нашими. І не треба робити інакше. А треба йти на південь, щоб здобути землю для нас і для наших дітей.

А там (на півдні) греки напали на нас, як тільки Бус залишив нас. І була січ велика багато місяців. Сто раз відроджувалась Русь — і сто раз була розбита від півночі до півдня.

І теж саме перетерпіли (в давнину) наші прашури, і потім були батьком Яром введені в Край Руський, якби залишились, то перетерпіли б багато від раннього холоду. І тоді ми дійшли до цього місця і поселились огнищами на Землі Руській.

2). Кругозір Минулого Дня Сварога, двадцяти тисяч років, які були до того, як пішов Бус Білояр.

І от пройшли дві темряви (двадцять тисяч років). А потім за цими двома темрявами прийшли варяги і забрали землю у хазар, на яких ми працювали і кому платили данину.

І ще був народ, рідний нам, ільмерський, що мавший від ста до двухсот країв. Наш народ прийшов пізніше з Руської землі і поселився серед ільмерців. І були вони нам братами, схожими на нас. І тоді були війни з варягами, і вони оберігали нас від зла.

І ми мали віче. І те, що було вирішено на віче, те приймалося за істину. А що не було прийнято, не повинно було бути. Вибрали ми князя від зборів до зборів, і так ми жили, і їм допомагали, і було так.

І багато ми знали, і робили на вогні сосуди гончарні, і орали гарну землю, і також ми вміли розводити худобу, як батькі наші.

І прийшов на нас злий рід. І напав на нас, і ми повинні були ховатися в лісах, і жили ми там мисливцями і рибалками. І там могли ми сховатися від зла. Так ми пережили одну темряву (десять тисяч років) — і будували міста і села всюди.

Після другої темряви (десяти тисяч років) був великий холод, і ми рушили на південь, тому що там родючі місця. І там ромейці забирали нашу худобу по ціні, з якою ми згоджувались, і перед нами вони держали слово. І рушили ми на південь, де росте зелена трава і мали багато худоби.

3). Початок Лютої епохи подібний до часів Арія, Яра і Яруні. Після Буса міжусобиця і був Оглендя.

І так стала міжусобиця і розлад між русами. І Жаля стала між ними і почала плакати і промовляти. Так не підємо за нею, тому що з нею біда і згуба наша.

Згадаємо про те, як при батьку Арію був єдиний рід слов'ян. А після батька три сини його розділили рід на три рода. А потім русколани і венди поділились на два рода. Так було і з борусами, які розійшлися на дві частини. І тому ми маємо приблизно десять років. І так буде завжди, якщо ми будемо ділитися до нескінченності.

І та Борусь може бути єдиною і не поділятися, якщо ті родини і роди не почнуть ділитися.

І в цей раз ворог напав на нас. І повинні були ми захищатися від нього. Але говорили, що не будемо вирішувати, як хотіли батьки. І потім ми проливали вдесятеро більше крові й пропадали від малого ворога. Замітимо це і будемо в одному роді до кінця. І тоді там, де нас десятеро, з'являться тисяч.

І в ті роки деякий Оглендя водив корів на степах. І говорив він багато слів про рідню свою і поважав себе вище пращурів і батька Арія. І тим створив біду, і ми не повинні йти слідом за ним.

4). Бродники і Оглендя йшли від Азовського моря до Дніпра після нападу Русколані і після того, як пішов Бус Білояр.

Від морських берегів Готського моря йшли до Дніпра. І ніде не бачили інших бродячих, які руси, а бачили племена гунами і язигами так званими. І самі мали ми боярина Оглендю, який воював разом з нами.

І брали часто з нас данину, і від ранку до ранку бачили ми зло, яке робилось на Русі. І чекали, що прийде добро. А воно не прийде ніколи, якщо ми свої сили не згрунтуємо, і не прийде до нас одна думка, яку говорить нам голос наших прабатьків. Слухайте його — і тому нічого іншого не робіть! І тоді підемо ми в степи наші, боротися за життя наше, бо ми — воїни княжі, а не худоба безязика, яка нічого не знає.

5). Болорев напав на гунів, а потім разом з Сегенем вбив сина Германареха і воїнів Гулареха. Готи відійшли на північ, а потім в VI ст (в часи Детереха) повернулися на південь і завоювали Італію.

В ті часи готи йшли на північ. Був Германарех і тоді ж (прийшли) гуни. Так і продовжувалось, і ми мали двох ворогів на двох кінцях нашої землі. І Болорев перед великою складністю засумнівався: на кого піти. І тут Мати прилетіла до нього і сказала, що спочатку треба нападати на гунів. І спочатку їх розбити, а потім повернути на готів.

І зробив він так, і розбив гунів. А коли повернув на готів, то вбив сина Германареха і воїнів Гулареха. (І також) ішов Белояр Сегеня, який вбив сина Германареха і воїнів Гулареха під Воронежем.

Після Гулареха були готи на півночі. І там зникли. І Детерех вів їх, а після про них ми нічого не знаємо.

І це жмудь розповіла нам про готів, які мали Детереха: як би вони прийшли на північ, і там жмуди повернули на південь. Потім пішли на Ромею. І там вони розбили легіони і інших воїнів. І взяли ругу велику від них. І ввірвались в їх землі, і той Детерех вбив Одоакреха. І так готи Богам ненависні, що ті плюють на них.

6) Гуларех напав з півночі, а гуни — з півдня. Русь створила Край Антів і Скуф Київську.

Тоді не було іноземних гостей, а зараз вони прибули і не дають нам спокою. Тоді ми могли відбитися від ворогів. І щоденно так і відбивалися, і перемагали і цих і тих.

Спочатку ми звали під стяги вождів наших, які ще не обабились, а були воїнами... Приходили ці воїни на площі і говорили, що не буде інакше — і ми повинні йти на греків, як постановило віче.

І просили в Ясуні, і Індра йшов за нами, як йшов за батьками нашими на ромеїв в Трояновій землі. І нічого не було б, якби вороги вели наших воїнів на ту землю, так як і ми самі могли їх вести.

Тисячу років відбивалися ми від ромеїв і готів. І Сур'ю-антську, яка була з нами, ми ніколи не забудемо, і те як готи з'єдналися з гунами проти нас.

І Гуларех напав з півночі, а гуни — з півдня, і тут заплакала Русколань, Борусія, тому що гуни з'єдналися — зроїлися з готами. Тут Русь піднялася своєю силою і відбила гунів, утворивши Край Антів і Скуф Київську.

І до цього дня з-за боротьби наше серце обливається кров'ю. Із вечора до ночі ходили ми, і плакали ми про долю нашого життя, і були німі. І знали, що прийде час, коли ми повинні будемо йти на січ з ворогами — чи з греками, чи з гунами. І ми повинні їх захомутати і стриножити, лише тоді у нас не буде ворогів, які — мерзотність перед нашими очима.

Гуларех заплатив за те, і ми повинні примусити Хорсунь заплатити за сльози наших дочок, яких забрали і синів, взятих як данину.

І ціна та ж — не сріблом і не золотом, оскільки слід відрубувати їм голови і рубати їх на щепи!

7). Коли рухнула Русколань, ми притекли до Києва і Голуні (IV ст. н.е.)

І коли після готської війни рухнула Русколань, ми її залишили, і притекли до Києва, і поселились на землі тій, де ми вступили в боротьба зі степними ворогами. І тут ми захищалися від них.

І так було через тисячу триста років після віку Кия, через триста років після життя в Карпатах і тисячу — після заснування Києва.

Тоді одна частина пішла до Голуни і там залишилася, а друга (дійшла) до града Києва. І перша — це русколані, а друга — ті, які сурень поважали, ходили за худобою і водили отари десять віків по нашій землі.

І ось та Голунь була славним градом і мала триста сильних містечок. А Київ-град мав мало: десять міст — на півдні, небагато сіл і все. А до цього всі роди їх були в степах і жито міняли на золоті ланцюги, копійки і намисто, які носимо на шиях. І обмінювали на пиво і вино грецьке, овець, яких ми розводимо.

І ті руси створили на півдні град сильний Сурож, який не створити грекам, але вони його зруйнували, і хотіли побити русів, і тому ми ходили на них і руйнували грецькі села. Еліни ж ці — вороги русколанам і вороги Богам нашим. В Греції не Богів шанують, а людей, витесаних з каменю, подібних чоловікам. А наші Боги — суть образи.

І коли бились з готами, які одягали на свої голови волів і коров'ячі роги, а шкірами закривали чресла свої, і хотіли цим залякати русів, тоді ми знімали свої портки, і, оголюючи свої чресла, йшли в бій, і їх бороли. І з тих пір ми ходили оголеними на боротьбу і перемагали їх, так як і греків. Вони швидко потраплять в Нави до Ями, котрий чекає свою жертву, що впала на землю, щоб пити кров її, і умертвити її, і взяти її життя.

ЧАСИ КИЯ

1). Русичі йшли від Білої Вежі до Дніпра. Кий затвердив Київ. Ми потекли до Дунаю. Вічове князівство.

І це потреба наша. І ми шанували Оседня, як батька нашого. І тоді, кажуть, на Понтійському березі і на Росі ми мали гради.

І ось русичі пішли від Білої Вежі. І прийшли до Дніпровських Земель. І там Кий затвердив град Київ. І тут зібралися поляни, древляни, кривичі і ляхи разом в Русі і стали русичами.

І це Стезя наша. І ми боролись, і не буде так, (що ми повернемо назад). І Боги приймали нас, (як своїх дітей). І воїни йшли Істиною Стезею, і ми йшли за ними. І так взяв Дон, і потікли від цієї річки до Дунаю, і там були вони розбиті.

І ось в старі часи багато родів мали вождів, яких вибирали старійшини на віче. І ми мали князя, який вибирався на сім кіл — від Колядок до Колядок. І різними родами управляв чарівник, і створював жертви. І різні роди мали старого чарівника, який на Родогощі служив. І це було Правлінням. І був попереду Дажбог, і йому створювало віче требу.

2). В часи Кия ми там були, де сідає Сонце. Після походів Кия на Дунай ми пішли на Схід, до Києва. Всевишній панує на небесах!

За часів Кия ми там були, де сідає Сонце, а звідти пішли до Сонця до Непри-ріки, де Києм був затверджений град, і в ньому перебували інші слов'янські роди. І там ми розташувалися, запалюючи вогнище Дубу і Снопу, які є Сварог — Пращур наш.

І ось розумом і хоробрістю зміцнівши, пішли ми туди де встає Сонце, з обох сторін бачачи річки. І там поселились, де Мати Сва казала, і Вона обидва боки крилами відвоювала, а також забрала землю ту і оборонила її від дасу і гунів, а також до готів звернула свої стріли і мечі точені...

І цей раз напав на нас новий ворог, який в цій січі кров пращурів наших пив. І роти свої послав на них Кий. І бачили ми, як зі Сварги воїни Перуна кинулись на них і розбили їх, і ті втікали, показуючи свої зади.

І ось язики полум'я напали на нас, і січ була велика, і вкрадено було все до останнього. І бачили це, наші воїни казали:

«Боги наші повиганяють ворогів наших, бо всевишній наближається по хмарах!»

І говорив Він нам: «Діти, огороджуйте свої міста і фортеці, щоб бути захищеними від ворогів! Хай буде боротьба ваша суворою і міцною!» І ось Сварог надіслав Мене до вас, щоб сила небесна була з вами одесну і ошу. І так Він казав нам, що ви зневажаєте Богів, і тому опинились перед лицем ворогів.

3). Кий вів русів, Щек — чехів, Хорив — хорват (в II тис. до н.е.). Знову з'явився Кий, тридцять років володівший нами (430—460 рр. н.е.). Атила підтримав нас. Війна в Італії, домовленість з папою римським Левом (452 р.). Потім були князі Славер, Верен і Сережень (460—510 рр. н.е.).

І ось батько Арій йшов перед нами, а Кий вів русів, і Щек вів свої племена, а Хорів своїх хорват, і йшли вони в ту землю, оскільки самі вони онуки Богів. І відійшли Хорови і Щеки звідси, і ми осіли в Карпатських горах. І там були інші міста, збудовані іншими, і мали ми інших соратників, і мали велике багатство.

І ось вороги напали на нас, і ми побігли до Київ-граду і до Голуні. І там поселилися, вогні свої запалюючи до Свари і створюючи жертви на вдячність Богам. І було так.

І тут Кий помер, тридцять років володарював нами. А після нього був його син Лебедян, якого звали Славер, і той жив двадцять років. Потім був Верен з Великограда — також двадцять. Потім Сережень — десять.

І (тоді) Атила одержував перемоги над ворогами нашими. І темряви лихих (воїнів Атили) неслись на нас з Синьої-Синьбирі. І вони напали на ворогів наших і на нас.

І тут готи прийшли в степи наші, створюючи зло. І тоді славу отримали прабатьки наші, борючись за життя. І стали слов'янами, бо прославляли Богів. І так ми — від Богів онуки Старога нашого і Дажбога. І тоді ми потерпіли зло, а наперед силу мали велику і захищались від нападів готів — ворогів, майже шістсот років.

І тут воїни Атили нас підтримали, і ми отримали перемогу над ворогами. І так десять рехів-царів розбили. І їх великого бана — володаря Лева взяли в полон.

І коли воїни хоробрі біля Римських стін наступали, він (батько Лев) почав хитрувати: мовби «Творець не наказує боротися; і краще сховати мечі, і обміняти овнів і овочі, і так потрібно в самій Сварзі.

4). Кий розташувався у Києві. Щек пішов на захід Сонця. Хорів забрав свої воїнів. І воїни Атили в середині. Останні Часи будуть пізніше!

Так говорили ми, що маємо чудовий вінець нашої віри і не повинні ми приймати чужу.

І князь наш казав:

— Ми повинні йти у військо ясунів, аби охороняти від ворожих нападів державу. А Останні Часи будуть пізніше. І буде так, що ми отримаємо силу нашу в степу Матері Сонця — Сва.

І Стрій наш крилами по обидва боки розкинувся. І Атили воїни по середині. І він був головою ясунів, а за плечима воювали слов'яни, які не жаліли в січі своїх голів і не берегли їх в ті дні.

І тоді Щек пішов на захід Сонця з воїнами своїми. І Хорів забрав своїх воїнів. І тоді деяка частина з роду Щека заселилася з русами, а також їхня земля не відділилася, із ними утворилась Русколань.

Кий осів у Києві. І ми йому підкорилися, і з ним Русь зібралася в одне ціле. А вене-ди стали іншою силою, і не пішли вони з Русі. Але вона — мати наша, а ми самі — діти її, і будемо ми з нею до кінця.

5). Похід Кия на болгар. Кий відібрав Голунь — град руський. Затвердження Русколані.

І ось князю Кию запало в думку піти на болгар. І тут рать він повів на північ, а після того в Воронежець пішов, так як там були воїни-поляни, забрані Атилою.

І ось людей взяв і так Голунь — град руський відібрав, пішовши з Донських земель. Так відібрав той край, і русичі там поселились. Лебедень сидів біля града Києва поблизу гори. І був він розумним, і правив від храму, і на ярмарках і площах працюючий люд судив згідно Чину Матері.

І тоді Кий відвів полки свої від ворогів, і камські болгари не билися з ним. І ті землі і води забрав рід його. І хвала (про нього) пішла на всі сторони. І почав (він) з готами битися і силою людей тих прогнав геть.

І так ця земля стала нашою від краю до краю. І була вона Русколанню. Вона від Богів. І її ми обороняли від ворогів, і так утримали її для себе. І Голинь-град був великий і багатий. І ось вороги підходили до нього і підпалювали. І спалахнула стіна, і ми повинні були захищати ту фортецю нашу і перемагати, бо ми русичі.

І це є Земля, Волзька. І Ра-ріка її навколо омиває. І це земля батьків наших. І її ми зберегли вцілому, і зберегли її. І ту землю ми зволожили кров'ю рудою, і тому вона буде нашою на віки. І воєводи наші поранили серця, і кров капала на землю, і це — руська кров. І це земля, яку ми забрали. І бачимо ми цю вказівку в наші дні, і повинні ми йти в ті степи, аби берегти їх. Це земля наша і навіки буде Руссю. І охороняв нас Перун стрілами своїми. І була сила Його нам дана. І ми одержували перемогу над ворогами. І було це ціле століття.

І та війна не закінчувалася. І так у боротьбі ми пізнали силу свою. І пішли тоді до Голуни і до Сурожської землі. І там праворуч — море Дулебське, а ліворуч — готи. І прямо на півдні були еліни, і з ними торгували і добро наживали. І зміцніли наші сили, зібравшись разом, бо голосно проголошували хвалу Богам! І там ми зробили Сурью і пили її во славу Богу, і вірили, що це добре. І тут ми наділили тим степом родів своїх і здобули Скіфію Велику. Овець, корів, які є нашою силою, ми вигонили на пасовисько на трави і оберігали їх два століття.

Було так, що ми мали холодні зими — і не мали сіна. І за сіном ми ходили на південь на зелену траву і на корма злачні. Атила цей і воїни наші — це люди холодних земель. І була загибель нам від греків, але не повинні ми лишатися зелених трав, не дивлячись на ворожбу елінську. І ті зелені луки ми взяли і жорстоко билися століття, а вони не хотіли допомагати нам.

І вирішили ми помститися ворогам в свій час. І ось батьки наші вирішили оволодіти землею тією і відштовхнути Грецьколань до моря. І стали ми битися грудьми проти них

і відбили їх. І пішли вперед і мали великий бій, і (тоді) Грецьколань запросила миру, щоб ми припинили боротьбу.

І так ми отримали зелені луки і землю, і годували свою скотину, і проголошували хвалу Богам.

б). Кий пішов від нас — і з'явилася біда...

І тут родичі почали ділити — кому бути старшими. Кий пішов до батьків і пра-батьків померлих. Кий пішов від нас — і з'явилася біда. І тут велика свара зморила русичів, які почали битися за поділ — і поділилися.

І ми знали про два краї — один вендів, а другий — готів. І тут готи прийшли до нас, і готи ці зміцніли, а венди стали слабкішими. А навколо нас була чужь, а також була литва, і вони називалися ільмами, а від нас вони були названі ільмерцями.

І тут греки від своїх земель жати почали. А ми на бій не мали сил, щоб зійтись в коло і по крилам. І кожен був сам по собі, дивлячись на своїх сусідів.

І від того віри не мали, що чоловіки, ідучи на січ і ідучи назад, починали сваритися — мов би, при походах Кия було краще, при Кию з вечора раніше йшла річ про перемогу.

І тоді співали про походи батьків своїх, про те, що коли Русколань впала низько з-за боротьби з готами і гунами, тоді з'явилась Київська Русь і Антія. І готи цього злякалися і пішли геть на північ.

ЛЮТІ РОКИ

Проголошування

1). Буде Лютий час. Птах Мати Сва оповідав і бив ворогів. І тричі Русь загинула відроджувалась.

Прадіді казали дітям своїм, збираючись разом, що будуть Люті Часи. І тому спочатку ми повинні були укріплювати гради, а крім того не повинні (були забувати про Богів).

В часи готів, чи коли прийшли варяги, вибирався князь у вожді. І цей вождь вів юнаків до суворої січі...

І тут Впаруна прийшов і кинувся на ворогів. І ось Мати Слава прилетіла до нас. І оповідала Мати, і крилами біла ворогів наших. І ось вороги побігли від нас. (І перемогли наші вітязі і князі, вибрані) простим людям, аби вони турбувалися за нас.

(...) І ось Птах Мати Сва летіла попереду коней наших. І вона стала жорстокішою і біла крилами по головам ворогів. І це було щастям для нашої кінноти. І втративши розум, різали ми ряди ворожі в тій січі. А також ми говорили, що хочемо отримати перемогу і принизити ворогів наших. І повинні ми були в той день приносити жертву, і, як вівці (жертвні, були вороги перед нами).

(...) І тричі Русь загинула відроджувалась. (І ми воювали) з гунами у великій січі. І відкинули їх до краю Синського. І відродились ми в той раз. І в тій старій битві перемогли, і тому ми мали траву (в степах).

І знову багато племен прийшли в наші степи. І не стало видно сонця від стріл. Але Русь була єдина. І ми звернулись до Сварги, до помочі Божої. І від стуку мечів не було чути голосів. (І ми загинули б, якби) не були єдиними.

ЗАГИБЕЛЬ СВІНТОЯРІВ

Обри, готи і гуни

1) Русь створювалась з півночі, після падіння Кия і загибелі Свінтоярів (543 р.). Прихід хана Баяна.

Ми — сини великої Русі, яка створювалась від півночі, так як не було у нас іншої можливості. Ми зібрались в лісах ільмерських, куди прийшла невелика частина людей з Києва, бо в ньому осіли вороги (готи), котрі суть — хижаки повисівши Свінтоярів. І після ми побачили їхні тіла.

І тоді Білояр Гординя наш вразив готів разом зі Скотичем — і було це гарне діло після приходу слов'янських людей на Русі, після ста тринадцяти років, бо тоді, грабуючи, вони нежданно напали на нас. І вони вбили Свінтояра, єдиного князя, якого вибрали Борусія і Русколань.

І русколани і боруси озброївшись мечами і пішли на готів з-під Воронежця.

І були разом з ними десять темряв (сто тисяч) відбірної кінноти Баяна, і ні одного пішого. І вони накинулись на готів. І була січ злою, і кров лилась як сурина-мед, і до вечора Баян вразив готів.

2). Гординя розбив готів Триедорея в 543 році н.е.

І вчинок його був подібний вчинку Сегени і Болорева (кінець IV в. н.е.).

І ось був Білояр Гординя, котрий бив готів Триедорея. І в літо сто тринадцять після Карпатського Кінця. І на того Триедорея пішов без боязні, подібно тому як ішов боярин Сегеня, котрий убив сина Германареха і воїнів Гулореха під Воронежем.

Там залишилась Русь Боруська і Русколань. І так нам прийдеться соромитись із-за слів ворогів наших, якщо ми їх отримали, але не змогли повернути вдестеро за всіляки слова, сказані нам.

3) Обри вирішили приборкати Русь. Ми йшли до Дунаю і далі, і стали більшими. На Дунаї перемогли стратега Халабудія (534 р.).

І в той раз напала на нас рать обрів — ворогів, так як ми не захистились від обрів. І були ми воїнами до кінця. І полізли на нас вороги. І прийшли берендії на Русь і звільнили нас, і це ми самі знаємо.

І ось після гунів прийшла до нас велика біда. Це обри, котрих було як піску морського, вирішили загарбати Русь. І ми обрів зупинили і бились з ними, але не було ладу на Русі, і тому обри одержали перемогу своєю військовою силою. І вожді Русі замордовані були від обрів...

І повинні ми були піти на греків, і не могло бути інакше. І так вирішили на віче з вождями своїми — йти до Дунаю і далі. І звідти ми повернули і стали вмиль більшими. Говорили про єдність наших родів, про згоду роду з родом. І перемогли силу велику, об'єднавшись. І в той час батьки наші згодились на те.

І коли ми прийшли на Дунай, ромеям там стало погано. І був у них Халабудій. І він був безжалісним воїном ромейським. І ми отримали над ним перемогу. І так відплатили ромеям за їх зло.

І після обрів і до цього дня ми повинні стояти до смерті і битися за землю нашу до кінця. І не будуть греки іти на нас. Бо тоді сила грому неба струшує Перун. І він є вождем нашим, і він розіб'є тих греків. І бачили ми, як летіли ворони. І там була смерть, і лежали греки. І так було.

І так старійшини родів дали клятву, що підуть на схід і будуть відбиватись до смерті своєї, щоб самим вмерти, але Русь вивільнити. І сказали, якщо хто хоче замість того, щоб іти на битву, іти до дому і переховуватися під дахом своїм, то буде на греків як вія робити, і кора буде на ньому тяжка, і рід його зведеться, і Жаля буде оплакувати його, і ім'я його забудеться. І вітязів славних тоді не буде, і будемо ми з роду в рід митарів і мучителів мати, якщо Русколань не збережемо.

І бачили ми перед собою гунів — тих, які з'явилися від онуків дітей гунів. І ми з ними бились, і розбили їх, і так витерпіли багато зла.

4). Про боротьбу з готами, гунами і обрами... Обри прийшли і князя нашого Мезямира вбили (561 р. н.е.).

І ось правлять з багатьма силами Дажбог на допомогу своїм людям. І не маємо ми страху, оскільки з давньої давнини, як і зараз, він думає за тих, про кого піклувався, коли хотів цього. І так ми чекали дня свого — того, про кого мали (вість).

І ось був Воронежець місцем, де готи посилились. А Русь там билася, і в тім граді нас було мало. І так після битви ми спалили його. І порох, і попіл вітер розвіяв по всім сторонам по полям. І місце це було залишене.

Але це Земля руська! Не відмовляйтесь від неї, і не забувайте її!

Там кров батьків наших лилась. І так ми слідували Праву. І від цього Воронежца слава тече по Русі, і її Сварог має.

Беріть її усіма силами, поверніть її з своїми князями, звільніть блаженну руську землю! Бо це чудові наші, які можуть дати харчі — ругу для князів і для огнищан їх слуг. (Зробимо так, щоб) від неї мали те, хто звільнив її від січі, ругу особливу — їжу і питво, яке будуть давати від свого часу і до смерті.

І полеглими. І так більшість зложили кістки свої в Голуні незадовго до часу Мезямиру. І так ми самі були антами. І ми, хвалу співаючі Богам, також звемося слов'янами, ми ніколи нічого не просили, лише славу співали. І коли молитву творили, омивали тіла наші і пророкували славу, а також пили сур'ю на славу Богам п'ять разів на день. І вогонь запалювали біля Дуба. І також Сноп називали і величали хвалу Йому, бо ми — Дажбогові онуки і не сміли зневажати славою своєю.

А декілька століть тому назад ми були антами на руській рівнині, а в давнину були русами — і нині перебуваємо їми.

І ось на Волинь прийшли. І прийшовши, бились з ворогами, так як ми — хоробрі. І в тій Волині — Найперший Рід. І тоді розсердилися вої, і анти Мезямира, отримали перемогу над готами, розвіяли їх на всі боки.

А за ними побігли гуни, прагнучи крові слов'ян. І була боротьба з ними суворою. І тут готи з'єдналися з гунами, і з ними на батьків наших напали, і були розбиті нами і знищені.

Потім прийшли обри і князя нашого вбили. І так синє море відійшло від Русі.

ХАЗАРСЬКЕ ІГО

Рати Храбра, Моска і Бравлина

1). Після століть Трояна ми втратили все із-за хазар (вперше прийшли на Русь в 567 р.). Боруси воювали з хазарами п'ятдесят років (650—700 рр.). І тоді онук Трояна явився Само (626—661 рр.).

Наша кров — свята кров! Про те мовив князь, як вибрали ми князя Старого Арія нашого. І так він правив нами через віче п'ятдесят століть назад. І ми зібралися на тих віче, аби засудити всякого: і підлого люду, і того, хто голова (правитель). І так правив наш батько усіма і (мудрі) слова промовляв.

І той добробут ми втратили із-за хазар після століть Трояна, коли вперше (князі) посадили синів своїх і онуків проти рішення віче.

Боруси не хотіли мати володарів, які були ненависні віче, і тому хазари йшли на них, а ті не мали воїнів. І те відторгнення було п'ятдесят років і не закінчилось швидко, і отримали ми тягло хазарське. Бо поки боруси воювали, швидко на нас напали інші.

І тоді онук Трояна з'явився Само, батько мудрого Руса.

І інші були заспокоєні...

2). Огляд Троянових століть. Сварожий круг (двадцять тисяч років) ми створювали Русь. З'явивсь каюн і він не радів за нас (567 р.).

Багато чоловіків йшли з нами, а також ми попрацювали, і від того стали вільними і грізними, як і прадіди наші. І Велес навчив нас землю обробляти, а також сіяти зерно, бо хотіли наші прадіди стати вогнищами і бути землеробцями.

Говоримо ж це, як кажуть на нашій землі, але не як греки, бажаючи приборкати русів з користі, так як вони підкорили болгар.

І повинні ми свою худобу водити в полях злакових. І повинні були вибрати старшого з роду в рід, котрий правив би нами. (Але) за десять століть забули ми хто — свої, і тому роди стали жити особливими племенами, так з'явилися поляни, а на півночі — древляни, вони ж усі русичі з Русколані, котрі розділилися, подібні до суми, веси і чуди. Із-за того на Русь прийшла міжусобиця.

Але в друге тисячоліття ми повинні були розділитись, і тоді зникла, і прийшлося відпрацьовувати чужим данину; спочатку — готам, які міцно нас оббирали, а потім — хазарам, які вбивали.

З'явився каюн, і він не радів з нас. Спочатку він прийшов з купцями на Русь, і були вони велеречеві, а потім стали злими і стали притісняти русичів.

І ми стали говорити: «Куди ми підемо від них? Де будемо ми вільними? Ми сирі зовсім, і рука Божа від нас відвернулася, бо двадцять тисяч років не могли ми утворити Русь. Але до нас прийшли варяги і забрали у нас ці землі».

РЕЛІГІЇ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО СИБІРУ

Шаманізм — це релігійний феномен, властивий сибірській і урало-алтайській народностям. Слово «шаман» має якутське походження («саман») і проникнуло в європейську наукову термінологію за допомогою російської мови. Хоча найбільш повне вираження шаманізма виявляється в арктичному і центрально-азіатському регіонах, його поширення не обмежується цими областями. Він зустрічається, наприклад, у Південно-Східній Азії, Океанії і серед багатьох аборигенних племен Північної Америки. Однак слід розрізняти релігії, у яких шаманістична ідеологія і шаманістичні техніки переважають (як у випадку із сибірської й індонезійської релігіями), і релігії, у яких шаманізм виступає як другорядне явище.

Шаман — це знахар, жрець і душепровідник; іншими словами, він лікує хворих, керує суспільними жертвопринесеннями і проводить душі мертвих в інший світ. Усе це можливо завдяки тому, що він володіє техніками екстазу, тобто здатний залишати своє тіло за власною волею. В Сибіру і Північно-східній Азії людина стає шаманом за допомогою спадкоємної передачі професії шамана, спонтанного чи покликання «обрання». Рідше зустрічаються шамани, кі стали такими по своїй волі чи на прохання роду, але такі шамани вважаються більш слабкими, чим ті, хто успадковує чи професію «обирається» надприродними істотами. З іншого боку, у Північній Америці чільним методом є добровільне «шукання» сили. Поза залежністю від способу добору шаман визнається таким тільки після низки ініціаційних іспитів, якими завершується навчання в наставників.

У Північній і Центральній Азії іспити відбуваються, як правило, протягом невизначеного терміну, під час якого майбутній шаман хворіє і залишається у своєму наметі чи бродить по безлюдній місцевості, ведучи себе настільки ексцентрично, що може бути прийнятий за безумця. Деякі автори пояснюють арктичний і сибірський шаманізм як

ритуальний вираз психоментального захворювання, зокрема арктичної історії. Але «обраний» стає шаманом тільки в тому випадку, якщо він здатний витлумачити свою патологічну кризу як релігійний досвід і йому вдається себе вилікувати. Серйозні кризи, що іноді супроводжують «обрання» майбутнього шамана, повинні розглядатися як присвятні іспити. Кожна присвята спричиняє символічну смерть і воскресіння неофіта. В снах і галюцинаціях майбутнього шамана виявляється класична модель присвяти: його мучать демони, тіло його роздирається на шматки, він спускається чи в пекло, чи зходить на небо і наприкінці повертається до життя. Іншими словами, він знаходить новий образ існування, що дозволяє йому вступати в зносини з надприродними світами. Шаман здобуває здатність «бачити» духів, а сам він поводить, подібно духу; він може залишати тіло й у стані екстазу відвідувати всі області світу. Але одного лише екстатичного досвіду недостатньо для того, щоб стати шаманом. Неофіт має одержати в наставників знання про релігійні традиції племені, він учиться розпізнавати різні хвороби і лікувати їх. У деяких сибірських народів присвята шамана є публічною подією. Так, у бурятів неофіт забирається на березу, символ світового древа, що мислиться як сходження на небо. Сходження на небо — одна із специфічних рис сибірського і центрально-азійського шаманізму. З нагоди приношення в жертву коня алтайський шаман сходить на небо для того, щоб піднести небесному богу душу принесеного в жертву коня. Сходження здійснюється так: шаман піднімається по стовбурі берези, відзначеному дев'ятьма карбами, кожна з яких символізує особливе небо.

Найважливіша функція шамана — целітельство. Оскільки хвороба мислиться як утрата душі, шаман повинен спочатку з'ясувати, чи далеко пішла душа хворого від поселення, чи була вона викрадена демонами й укладена у світі іншому. У першому випадку зцілення не занадто важке: шаман заповнює душу і повертає її в тіло хворого. В другому він повинний спуститися в нижній світ, що є складним і небезпечним заходом. Не менш захоплююча подорож в інший світ шамана, що проводить душу покійного в його нове житло; шаман розповідає присутнім про всі події, що відбуваються на шляху.

ШАМАНСЬКІ КУЛЬТИ

КАМЛАННЯ В ЮКАГИРІВ (ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ СИБІР)

Шаман довго сидить на землі й трясє бубон, а потім закликає духів-хоронителів, наслідуючи голосам тварин. «Мій праотець, мої предки, постаньте поруч зі мною. Постаньте поруч зі мною, щоб допомогти, мої духи-дівчини...». Він знову починає трясти бубон і, піднявшись за допомогою свого учня, підходить до дверей і глибоко втягує в себе повітря, щоб поглинути душі предків й інших викликаних їм духів. «Душа хворого, схоже, пройшла по шляху в Царство Тіней», — повідомляють голосом шамана духи предків. Родичі хворого підбадьорюють його: «Будь сильним, не шкодує сил!». Шаман відкидає бубон і лягає обличчям униз на шкіру північного оленя; він залишається нерухомий, а це значить, що він залишив своє тіло і подорожує поза ним. Він спустився в Царство Тіней «через бубон, як через води озера». Довгий час він лежить, не ворушачись, і всі присутні терпляче чекають, коли він прийде в себе. Про його повернення свідчить рух його тіла. Дві дівчини розтирають йому ноги, і, цілком прийшовши в себе, він заміняє душу в тілі хворого. Потім він підходить до дверей і розпускає духів-помічників. Наприкінці одного такого камлання шаман повідомив Йохельсону подробиці своєї екстатичної подорожі. У супроводі духів-помічників він йшов по дорозі, що

веде в Царство Тіней. По шляху він набрів на будиночок і пса, що почав гавкати. Баба, що охороняла дорогу, вийшла з будинку і запитала, чи назавжди він чи прийшов на час. Замість того, щоб відповідати, шаман звернувся до своїх духів: «Не слухайте, що говорить баба, йдіть, не зупиняйтеся». Незабаром вони підійшли до річки. Там був човен, а на іншому березі шаман побачив чуми і людей. Усе ще супроводжуваний духами, він сів у човен і переплив річку. Він зустрів душі мертвих родичів хворого і, ввійшовши до їхнього чуму, знайшов там його душу. Оскільки родичі відмовилися віддати її, йому довелося відібрати її силою. Щоб у цілості і схоронності доставити душу на землю, він вдихнув її в себе і заткнув уші, щоб вона не полетіла.

(За В. Йохельсоном. *The Yukayhir and the Yukashiri: e Tungus*. Leiden and New York. 1924—1926, pp. 196—199).

ЕСКИМОСЬКИЙ ШАМАН СПУСКАЄТЬСЯ НА ДНО ОКЕАНУ

Сходження в обитель Таканакапсалук, Матері Морських Звірів, починається на прохання окремої людини — іноді через хворобу, іноді через невдачі на полюванні; тільки в останньому випадку шаман одержує плату. Але іноді буває, що дичину взагалі неможливо знайти і селищу загрожує голод; тоді всі його жителі збираються в будинку, де відбувається дійство, і екстатична подорож шамана відбувається від імені всієї громади. Присутні повинні розпустити свої пояси і шнурки, закрити очі і зберігати мовчання. Якийсь час шаман важко дихає і мовчить, перш ніж закликати духів-помічників. Коли вони збираються, шаман починає бурмотіти: «Шлях для мене приготовлений; шлях переді мною відкривається!», а його земляки хором відповідають: «Так буде так». Земля розкривається, шаман довго бореться з невідомими силами і нарешті викрикує: «От тепер шлях відкритий». Йому вторить хор глядачів: «Нехай буде відкритий шлях перед ним; нехай буде йому шлях». Тоді спочатку під лежанкою, а потім здалеку доноситься лемент: «Халала-хе-хе-хі, халала-хе-хе-хі»; це значить, що шаман відправився в шлях. Лемент усе затишає, і зрештою його вже неможливо почути.

«Усей цей час глядачі, закривши очі, сидять і іноді одяг шамана, що він зняв перед камланням, оживає і починає літати по житлу над головами глядачів. Чутно голоси і важкий подих давно померлих людей; це мертві шамани, що зібралися, щоб допомогти своєму колезі на його важкому шляху. Здається, що їхні голоси і подих доносяться звідкись здалеку, з води, начебто ці звуки видають морські тварини.

Досягти океанського дна, шаман знаходить там три великих камені, що постійно рухаються і перетиняють йому шлях; він повинний проскочити між ними, ризикуючи бути роздавленим. (Це ще один різновид образу «воріт протоки», що заважають проникнути до вищих істот усім «непосвяченим», тобто тим, хто не вміє поводитися, немов «дух».) Успішно оминувши цю перешкоду, шаман йде по дорозі і підходить до якоїсь затоки; на пагорбі піднімається кам'яний будинок Таканакапсалук, у який веде вузький вхід. Шаман чує, як пихкають і сопуть морські звірі, але не бачить їх. Вхід сторожить пес з вискаленою пащею; пес небезпечний для того, хто його боїться, але шаман проходить над ним, і той розуміє, що йде дуже могутній чарівник. (Усі ці перешкоди має бути здолати рядовому шаману, але дійсно могутній шаман досягає морського дна і попадає прямо в обитель Таканакапсалук, поринаючи під чи ярангу хатину зі снігу і скачуючи вниз, немов по трубі.)

Якщо богиня гнівається на людей, то перед її будинком виростає величезна стіна. І шаман повинний знести її плечем. Інші говорять, що в будинку Таканакапсалук немає даху, щоб богиня краще могла бачити вчинки людей зі свого місця у вогню. У заводі по

праву руку від вогню зібрані усілякі види морські тварин, лементи і подих яких чітко чутні. Волосся звисає богині на обличчя, вона брудна і неохайна; причина тому — людські гріхи, від яких вона от-от занедужає. Шаман повинний наблизитися до неї, доторкнутися до її плачучи і розчесати їй волосся (тому що в богині немає пальців, щоб тримати гребінець. Однак перед цим він має перебороти ще одну перешкоду — батька Таканакапсалук, що приймає його за мерця, що йде в Країну Тіней, намагається схопити, але шаман кричить: «Я з плоті і крові!», і йому вдається пройти.

Розчісуючи волосся Таканакапсалук, шаман розповідає, що в людей більше не залишилося тюленів. І богиня мовою духів йому відповідає: «Шлях тваринам перепиняють таємні викиди в жінок і порушення табу — адже ви їсте варене м'ясо». Тепер шаман повинний зібрати усі свої сили, щоб заспокоїти її гнів; нарешті вона відкриває заводь і випускає звірів назовні. Глядачі чують, як вони рухаються на морському дні, і незабаром подих шамана учащається, начебто він тільки що зринув з води. Настає довга пауза. Нарешті шаман говорить: «Я хочу дещо сказати». Усі відповідають: «Слухайте, слухайте». І шаман мовою духів вимагає сповідатися в гріхах. Усі по черзі визнаються у викиднях і порушеннях табу і каються в цьому.

(За М. Eliade, *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. New York. Bollingen Series LXXVI, 1964, pp. 294—296).

«ПРОСВІТЛЕННЯ» ЕСКІМОСЬКИХ ШАМАНІВ (ІГЛУЛІК)

Під час шаманської ініціації наставник допомагає учню знайти «світло», чи «просвітлення», ангакок, чи куманек.

Ангакок являє собою «таємниче світло, чия присутність у своєму тілі — у голові, у мозку — раптом відчуває шаман. Цей нез'ясований сніп світла, яскравий вогонь дозволяє йому бачити в темряві — як у буквальному, так і в метафоричному сенсі слова, — тому що тепер він навіть із закритими очима може дивитися крізь темряву, бачачи речі і події, що наближаються, що приховані від інших: у такий спосіб вони проникають у майбутнє й у чужі таємниці».

Шаман знаходить це таємне світло після довгих годин чекання, сидячи на лаві у своїй хатині і скликаючи духів. Коли світло сходить на нього вперше, відчуття таке, «начебто будинок, у якому він знаходиться, раптом піднімається; він бачить далеко вперед, крізь гори, так якби земля була однією великою рівниною, і його погляд досягає кінця землі. Відтепер ніщо від нього не приховане; він здатний не тільки бачити далекі, дуже далекі речі, але і знаходити душі, викрадені душі, що заховані в далеких, дивних землях чи в Країні Мертвих».

(За: М. Eliade. *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. New York. Bollingen Series LXXVI. 1964, pp. 60—61).

ІНІЦІАЦІЙНИЙ СОН САМОЇДСЬКОГО ШАМАНА

Про одного самоїдського шамана А. А. Попов розповідає наступне. Занедужавши віспою, майбутній шаман три дні залишався без свідомості і ледь не вмер, так що на третій день його вже зібралися ховатися. У цей час і відбулася його посвята. Він пам'ятає, що його носило по відкритому морю. Там Хвороба (тобто віспа) заговорила з ним: «Від Владик Води ти одержиш дарунок шаманської сили. Твоє шаманське ім'я — Хуоттаріе (Нирець)». Потім Хвороба здибила води моря. Він вийшов на сушу і почав підніматися на гору. Тут він зустрів нагу жінку і став ссати її груди. Жінка, що, очевид-

но, була Володаркою Води, сказала йому: «Ти моє дитя; тому я дозволяю тобі ссати мої груди. Тебе очікує безліч праць, і ти дуже утомишся». Потім чоловік Володарки Води, Владика Підземного світу, дав йому двох провідників — горностая і мишу, щоб вони відвели його в пекло. Коли вони виявилися на височині, провідники показали йому сім чумів із зірваними дахами. Він ввійшов у перший чум і знайшов там мешканців пекла і людей Великої Хвороби (сифілісу). Вони вирвали його серце і кинули в каструлю. В інших наметах він зустрів Владику Божевілля, Владик усіх нервових розладів і злих шаманів. Так він вивчив різні недуги, якими хворіє рід людський.

Впливаючи за провідниками, він вступив у Країну Шаманки, що зміцнила його глотку і голос. Після цього він перенісся на береги Дев'яти Морів. Посередині одного з них стояв острів, а в центрі острова росла молода береза, що піднімалася до небес. То було Древо Владики Землі. Поруч з нею росло дев'ять трав — прабатьків усіх земних рослин. Дерево було оточено морями, у кожному з яких плавав птах зі своїм виводком. Там було кілька видів качок, лебідь і яструб-перепелятник. Він побував на кожному з морів; одні з них були солоними, інші — настільки гарячими, що він не міг наблизитися до берега. Потім він підняв голову і на вершині дерева побачив людей різних національностей — нганасан, росіян, долган, якутів і тунгусів. До нього донеслися голоси: «Вирішено, що в тебе буде бубон (тобто корпус бубна) з галуззя цього дерева». Він злетів разом із птахами, що плавали по морях. Коли він відірвався від берега, його закликав Володар Древа: «Моя гілка щойно впала: візьми її і зроби з неї обичайку (обіт), що прослужить тобі усе твоє життя». Від гілки відходили три гілочки, і Владика Древа велів йому зробити обичайки для трьох бубнів, що повинні зберігатися в трьох жінок; кожен бубон був призначений для особливої церемонії: перший — для допомоги породіллям, другий — для зцілення хворого, третій — для перебування людей, що заблудилися в снігах.

Владика Древа роздав гілки всім тим, хто сидів на вершині дерева. Виступивши зі стовбура дерева по груди в образі людини, він додав: «Лише одну гілку я не даю шаманам, а бережу її для інших людей. Вони можуть робити з неї житла і використовувати її для своїх нестатків. Я — Древо, що дає життя всім людям». Міцно стиснувши гілку, майбутній шаман хотів було продовжити політ, але знову почув людський голос, що відкрив йому цілющі властивості семи рослин і навчив його деяким шаманським прийомам. Але, додав голос, він має одружитися з трьома жінками (що він і зробив згодом, одружившись з трьома дівчинками-сиротами, яких він вилікував від віспи).

А після цього він прийшов до безкрайнього моря і знайшов на березі дерева і сім каменів. З кожним каменем у нього відбулася бесіда. У першого каменя були зуби, як у ведмедя, і западина, схожа на кошик, виявилось, що на цьому камені тримається вся земля; своєю вагою він давить на землю, щоб їх не відніс вітер. Другий камінь був призначений для плавки заліза. Він провів поруч з каменями сім днів і довідався про те, чи вони можуть бути корисні людям.

Потім його провідники — горностай і миша — відвели його на високу круглу гору. Він побачив перед собою отвір і ввійшов у яскраво освітлену печеру, обвішану дзеркалами, а в центрі печери знаходилося щось схоже на вогонь. Він побачив двох жінок — нагих, але зарослих густим волоссям, наче північні олені. Потім він побачив, що це не вогонь, а світло, що падає з отвору вгорі. Одна з жінок сказала йому, що вагітна і родить двох північних оленів, один із яких буде жертвовною твариною для нагайців і евенків, а іншої — нганасан. Вона дала йому волосся, що знадобиться йому в майбутньому, коли він буде чаклувати над оленем. Інша жінка теж народила двох оленів, що символізували тварин, що допомагають людині у всіх його справах і служать їй за їжу.

У печері було два отвори — північне і південне; через ці отвори жінки послали оленів служити лісовому народу (долганам і евенкам). Друга жінка теж дала йому волосся. Шамануючи, він думкою повертається в ту печеру.

Потім він потрапив у пустельну місцевість і побачив далеку гору. Він дійшов до неї за три дні, вступив до отвіру і зустрів нагого чоловіка, що роздуває ковальські міхи. На вогні стояв казан розміром «з півземлі». Чоловік помітив прибульця і схопив його величезними кліщами. Майбутній шаман подумав: «Мені кінець!» Коваль відітнув його голову, розрубив тіло на шматочки й усіх склав у казан, у якому тіло варилося три роки. У печері стояло три ковадла, і на одній з них коваль кував голову майбутнього шамана; це ковадло призначалося для кування найкращих шаманів. Потім він кинув голову в одну із посудин, що поруч стояли, де була сама холодна вода. Він розповів майбутньому шаману, що коли його покличуть лікувати хворого і вода в ритуальній судині буде занадто гаряча, те камлать даремно, тому що хворого вже не врятувати; якщо вода тепла, то хворий поправиться; якщо ж вона холодна, то людина здорова.

Потім коваль виловив кісти шамана з ріки, склав їх і знову покрив їх плоттю. Він перерахував кістки і повідомив, що їх занадто багато, тому шаману буде потрібно три шаманських убори. Він викував голову і навчив шамана читати вміщені в її середині букви. Він переробив йому очі; тому-то, коли він камлає, він бачить не тілесними, а цими таємничими очима. Коваль проколов йому вуха, щоб він розумів мову рослин. Потім майбутній шаман виявився на вершині гори і зрештою прокинувся у своєму чумі, серед родини. Відтепер він міг камлати, скільки йому здумається, не знаючи втоми.

МІСТИЧНИЙ ШЛЮБ СИБІРСЬКОГО ШАМАНА (НЕНЦІ)

Ненці проводять чітке розходження між духом-хоронителем (айами), що обирає шамана, і духами-помічниками (сивен), що підкоряються йому і даруються йому самим айами. По Штернбергу, ненці вважають, що між шаманом і його айами існує складний сексуальний зв'язок. Нижче приводиться розповідь ненецького шамана.

Одного разу я був хворий і заснув. Отут до мене наблизився дух. То була дуже красива, струнка жінка. Ростом вона була в пі-аршина (71 див). Її обличчя й одяг були як у наших жінок ненок. Волосся спадало їй на плечі короткими чорними пасмами. Інші шамани говорять, що бачили жінку, у якої одна половина обличчя чорна, а інша — червона. Вона сказала: «Я айами твоїх предків, шаманів. Я учила їх камланню. Тепер я прийшла, щоб навчити тебе. Старі шамани вмерли, і комусь треба лікувати людей. Ти будеш шаманом».

Потім вона сказала: «Я люблю тебе. У мене немає зараз чоловіка, ти будеш мені чоловіком, а я тобі дружиною. Я дам тобі духів-помічників. З їхньою допомогою ти будеш лікувати, а я буду тебе учити і підтримувати. Їжу нам принесуть люди». Я відчув себе розчарованим і спробував пручатися. Тоді вона сказала: «Якщо не будеш мене слухатися, то тим гірше для тебе. Я тебе уб'ю».

З тих пір вона приходила до мене, і я спав з нею, як зі своєю дружиною, але дітей у нас не було. Вона живе одна, без родичів, у хатині на горі, але часто знаходить нове житло... Іноді вона приходить в образі баби, іноді — вовка, так що дивитися на неї страшно. Іноді вона приходить у вигляді крилатого тигра. Я сідаю на неї, і вона показує мені різні країни. Я бачив гори, де живуть одні діди і баби, і села, де одна молодь: вони схожі на ненців і говорять німецькою мовою, а іноді перетворюються в тигрів.

Тепер моя айами приходять не так часто, як колись. Раніш, коли вона учила мене, вона приходила щоночі. Вона дала мені трьох помічників — «яргу» (пантеру), «донто»

(ведмедя) і «амбу» (тигра). Вони приходять до мене уві сні й з'являються всякий раз, коли я кличу їх під час камлання. Якщо хто-небудь, з них відмовляється прийти, айаами змушує їх підкоритися, але говорять, що є і такі, котрі не коряться навіть «айаами». Під час камлання я одержимо «айаами» і духами-помічниками мали чи великі, вони проникають у мене, немов дим чи пара. Коли «айаами» усередині мене, то вона говорить моїми вустами й усе робить сама. Коли я їм «сукду» (приношення) і п'ю свинячу кров (її п'ють тільки шамани, простим ненцям заборонено до неї доторкатися), то це айаами їсть і п'є, а не я.

(За М. Eliade. Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy, New York. Bollingen Series LXXVI. 1964, pp. 72—73).

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ ВЕДМЕДЯ У АЙНІВ

Ліни, що живуть нині на Хоккайдо (Північна Японія), Сахаліні й Курільських островах, є нащадками древнього етносу, чисю батьківщиною був, можливо, Центральний або Північний Сибір. Ведмеже свято «Яйоманте», або «Камуй Оманте» (буквально, «прощання», або «відправлення» камуй, тобто духу), головний айінський обряд.

Айни — мисливці на ведмедів — надзвичайно пишаються, якщо їх удасться привести живцем одного або двох ведмежат для великого ведмежого свята. Відомі випадки, коли мисливці ризикували життям, аби добути ведмежа, а здобувши його, вони повертаються додому в радісному настрої і з такого приводу, звісно ж, напиваються в дим. Іноді зовсім маленьких ведмежат можна побачити прямо в хатинах, де вони живуть разом із людьми, грають із дітьми й оточені найбільшою турботою. Фактично з деякими ведмежатами поводяться краще, ніж із самими дітьми, і мені відомі випадки, коли айни гірко оплакували мертвого ведмедя. Але як тільки вони стають достатньо великими і сильними, щоб заподіяти хоча б найменший біль своїми обіймами, як тільки їхні пазури стануть надто потужними, їх поміщають у міцно збиту дерев'яну клітину. Тут вони звичайно і живуть, поки їм не здійсниться два або три роки, коли їх убивають під час свята...

Коли молодому ведмедю приходить термін бути принесеним у жертву, за день до того, як улаштується це криваве і варварське, на наш погляд, свято, хазяїн звіра посилає вісників до односельців із запрошенням прийти і взяти участь у торжествах... Останньої з чутих мною запрошувальних формул була така: «Я, такий і такий-то, готуюся принести в жертву дорогу мені божественну істоту, що живе серед гір. Мої друзі і повелителі, приходьте на бенкет, щоб з'єднатися зі мною у великій радості відправлення бога геть. Приходьте...».

Прибуваючи на місце жертвопринесення, гості входять у хатину і сідають навколо осередку: чоловіки попереду, а жінки позаду. Відварюються і присмажуються просяні галушки, із проса ж вариться рясний білий напій, що нагадує пиво. Жінки п'ють стільки, скільки наливають їм чоловіки, а наливають вони, як я зауважив, настільки скупко, начебто це не просяне пиво, а куди більш дороге саке. Але це ще не бенкет, а щось начебто попереднє.

Коли усі гості вже зібралися, чоловіки виготовляють декілька інау, уставляють їх в осередок і моляться. Поклоніння відбувається всім богам, яких, запрошують взяти участь у святі. Після цього велику частину інау обережно виймають з осередку і виносять назовні в місце куса, де їх встромляють у землю. Потім у якості їхньої підставки укладаються дві довгих і товстих тичини. Чоловіки виходять із хатини, прикрасившись

тотемними вінками, і урочисто наближаються до клітини з ведмедем. За ними виходять жінки і діти, що співають, танцюють і ляскають у долоні. Помалу усі збираються поруч нуса і розсідаються великим колом, причому перед займають старці. Після цього вибирається айн, що підходить до ведмеда і, сівши перед звіром, повідомляє йому, що його збираються відправити до його предків. Він просить прощення за те, що вони мають намір зробити, виражає надію, що той не буде сердитися, розповідає, яка йому буде зроблена честь, і розраджує, повідомляючи про багато інау, про вино, пироги та інші ласощі, розповідає, які будуть відправлені разом із ним. Він також сповіщає його про те, що якщо той виявиться добрим і спокійним ведмедем, то в майбутньому повернеться знову, щоб із ним обійшлись таким же чином. Остання з чутих мною промов такого роду звучала так: «О божественний, ти був посланий у світ для нашого полювання. О дороге божественне маля, ми поклоняємося тобі; молю, почуй нашу молитву. Ми годували тебе і ростили, не жалюючи праці і зусиль, а усе тому, що ми тебе дуже любимо. Тепер, коли ти виріс, ми збираємося відправити тебе до твоїх батька з матір'ю. Коли ти прийдеш до них, будь ласка, відзивайся про нас добре і розповіси, які добрі ми були до тебе; будь ласка, повертайся до нас, і ми принесемо тебе в жертву».

Після проголошення молитви інший айн прямує до клітки з ведмедем і захоплює голову жертви за допомогою спеціально приготовленої петлі на мотузці. Потім ця петля просмикується навколо шиї і під передньою лапою, щоб звір не задушив себе, намагаючись звільнитися. Робиться інша петля, що просмикується під головою так само, як і перша, тільки її кінець звисає з іншого боку ведмеда. Таким чином, коли звір виходить із клітки, його ведуть двоє чоловіків — по одному з кожного боку. Іноді, проте, коли ведмідь великий, мотузкою обхоплюється ще і задня його частина, і позаду йде ще один чоловік, що міцно тримає мотузку, готовий прийти на допомогу у випадку небезпечного спалаху ярості.

Як тільки нещасний звір виводиться з клітки, люди, що утворили коло, кричать і ляскають у долоні, поки його виводять у центр кола; потім вони беруть тупі стріли, що називаються хепере-ай, тобто «ведмежі стріли», і обстрілюють звіра, намагаючись його роз'ярити. Лемент стає оглушливим, ведмідь впадає в ярість. Але чим сильніше яриться ведмідь, тим більше задоволення одержують ті, що зібралися. Якщо ж тварина відмовляється зрушитися з місця, то його валять додолу дрюком, що називається таку-са, кінець якого зроблений з очерету. Коли збуджена тварина, що відбивається, подає перші ознаки втоми, у центр людського кола заноситься кол, до якого прив'язують ведмеда. Цей кол прикрашений стружкою інау і листами очерету, і зветься тушоп-ні, тобто «дерево мотузк».

Як тільки усе підготовлено, тупі стріли метаються з відновленням натхненням; і звір плаче і реве, поки остаточно не виб'ється із сил. Отут наступає самий момент, що будоражить, ширий іспит доблесті. Відразу декілька хоробрих молодих айнів кидаються вперед і хапають звіра за вуха і хутро на морді, у той час як ще один айн раптово хапає його за задню частину. Вони тягнуть ведмеда що є сили. Ведмідь роззявляє пащу. Отут вибігає ще один юнак із круглою дерев'яною палицею в два фути довжиною і вганяє її в пащу ведмеда. Нещасний звір у ярості вгризається в дерев'янку і міцно стискує її зубами. Ще двоє виходять вперед і стають з обох боків ведмеда; вони хапають його за передні лапи і витягають їх, наскільки вистачає сил. Потім друга пара приймається за задні лапи. Після того як усе це пророблено задовільно, уперед виносять дві довгих тичини, положених поруч із нуса і називаних ок-нумба-ні, тобто «тичини для удушення». Один вставляється під горло, інший кладеться на зашийок. Отут у справу вступає обраний задалегідь чоловіками гарний стрілок із лука і посилає стрілу прямо в серце звіра,

закінчуючи його страждання. Застрелити ведмедя потрібно без пролиття крові, тому що в силу визначених причин рахується нещасливим знаменням, якщо хоча б крапля крові впаде на землю...

Як тільки ведмідь уражений у серце, його відносять до двох тичин, попередньо положеними на землю, і на один із них кладуть голову, а іншим придавлюють шию. У цей момент піднімається лемент, усі кидаються вперед, охоплені бажанням придавити звіра, поки в ньому ще теплиться життя. Говорять, вони повинні подбати про те, щоб нещасний звір не видав ні звука під час агонії, тому що це рахується великим нещастям; чому, дізнатися мені не вдалося. До цього часу збудження досягає такого розжарення, що люди іноді топчуть один одного, прямуючи прикласти руку до жертви. Так гине нещасний звір, і завершується перша частина жертвопринесення. З тільки що задушеного ведмедя здирають шкіру, потім йому відтинають голову, але шкіру з її не знімають. Її відносять до східного вікна і кладуть на циновку, що називається інау-со і прикрашену стружками інау, сережками, бусинами та іншими штучками; якимось я навіть бачив циновку, прикрашену ручками старих мечів і японським дзеркалом. Після того як голову помістили на циновку, від неї відрізають шматочок м'яса і кладуть його під морду. Його назва — нот-пок-омап, тобто «знаходячий під пащею». Потім перед ведмежою головою кладуть шматочок в'яленої риби, трохи просяних галушок, чашу з вареним м'ясом самого звіра і трохи sake. В'ялена риба називається сат-чепшике, тобто «низка в'яленої риби». Чаша з вареним м'ясом — це марапто-итанші, тобто «чаша бенкету». Після цього чоловік читає молитву: «О ведмежа, ми даємо тобі ці пироги, інау і в'ялену рибу; віднеси їх своїм батькам і скажи: «Мене довго зрощували батько і мати айни, що оберігали мене від турбот і шкоди. Тепер я виріс і прийшов до вас. Я також приніс із собою ці анау, пироги і в'ялену рибу. Будь ласка, радійте». Якщо ти скажеш їм це, вони будуть дуже задоволені. Інша молитва говорить: «Моє дороге ведмежа, молю тебе, почуй мене. Я піклувався про тебе чималий час, а тепер підношу тобі ці анау, пироги, вино й інші дорогі речі. Ідь на інау, разом з іншими добрими речами, піднесеними тобі, відправляйся до батька з матір'ю. Доберися благополучно й обрадуй їх. Коли прийдеш, скликай юрби божественних гостей і задай великий бенкет. Повертайся в цей світ, щоб я, той, що тебе зростив, зустрів тебе знову і знову приніс тебе в жертву. Я привітаю тебе, моє дороге ведмежа».

Після проголошення молитви просяні галушки насаджують на палички і поміщають поруч з головою. Говорять, що вони призначені для бенкету в новому світі, тому що ніколи не варто з'являтися перед предками без маленького підношення, достатнього для того, щоб забезпечити трапезу стравами. Їх називають імока-шике, тобто «залишками бенкету». Ті, що зібралися приводять себе у порядок або надівають вінки, тому що вони або лежали на бокові, або розтріпалися, мучаючи і вбиваючи ведмежа. Потім вони пускаються в танок... Після танка вони повертаються в хатину і роблять багато інау, що дбайливо вкладаються на ведмежу голову. Тим часом частина м'яса вже зварилася. Шматочок м'яса кладуть у чашу, що виставляється перед ведмежою мордою, що нібито вкушає з марап-то ітангі, тобто «чаша бенкету».

Незабаром головуючий на бенкеті говорить: «Маленьке божество поїло; давайте, друзі, поклонимось». Він бере чашу, вітає її і розділяє вміст на крихітні порції, одержувані всіма присутніми гостями, тому що рекомендується абсолютно необхідним, щоб усі — і молоді і старі — одержали шматочок. «Чаша бенкету» носить і іншу назву — іпуні ітангі, тобто «чаша пожертвування». Ця назва обумовлена тим, що чаша підносила божеству, тільки що принесеному в жертву. Після цього виготовляють нові інау, а тим часом інша туша готується на пару в горщиках. Нутроці тонко нарізуються,

соляться і їдяться сирими. Вживання сирого м'яса як і пиття крові, мають на меті придбати відвагу й інші доблесті ведмедя. Я маю також згадати, що деякі чоловіки перемазують кров'ю себе і свій одяг з метою забезпечити собі успіх на полюванні. Цей дикий звичай називається йай-ішо-уши, тобто «перемазування в доброму полюванні»...

Після того як м'ясо цілком приготувалося, його роздають присутнім, і скільки б народу не зібралось — вистачає всім, нехай і по маленькому шматочку. У такий спосіб здійснюється причащення дорогому божку, як айни називають жертву. Мені здається, що цей звичай служить спеціально для того, щоб продемонструвати своє соціальне і релігійне товариство зі своїм тотемним богом і народом. Неучасть у бенкеті і виготовленні інау було б рівнозначним визнанню своєї неучасті в айнському товаристві. Колісь було потрібно з'їсти кожну частинку ведмедя, за винятком кісток, навіть нутрощі, але сьогодні ця вимога дотримується не настільки щільно. Нарешті голову ведмедя звільняють від шкіри і відносять до насипу нуса, де її поміщають серед інших черепів. Споруджується висока тичина з рогатиною на горі, прикрашена інау. Ця тичина називається кеоманде-ни — «тичина відправлення геть».

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ КОНЯ СХОДЖЕННЯ, ШАМАНА НА НЕБО (АЛТАЙ)

Даний Радловим класичний опис алтайського ритуалу ґрунтується як на його особистих спостереженнях, так і на текстах пісень і заклинань, записаних на початку XIX ст. місіонерами, що відвідували Алтай, і виданих батьком В. Л. Вербицьким. Таке жертвопринесення час від часу відбувається в кожній сім'ї, а вся церемонія продовжується два два-три вечори підряд. Перший вечір присвячений приготуванням до обряду. Обравши місце на луці, кам (шаман) ставить там нову юрту, вміщуючи усередину її молоду березу, очищену від ніжних гілок і позначену дев'ятьма щаблями (тапти) або насічками на стовбурі. Маківка крони зі шпажником на самому верху видається з отвору на стелі юрти. Навколо юрти бродиться невеличкий згін, а на вході ставиться березова палиця з вузлом із кінського волосся. Потім вибирається кінь світлої масті; переконавшись у тому, що тварина приємна божеству, шаман довіряє його одному з присутніх, названому з цієї причини паш-туткан-кижи, або «володар вершин». Шаман махає березовою гілкою над крупом тварини, виганяючи душу і підготовлюючи її до польоту до Бай Ульгеню. Він повторює цей жест над «володарем вершин», тому що його «душа» повинна супроводжувати душу коня протягом усієї подорожі по небу, а тому повинна знаходитися в розпорядженні ками.

Шаман повертається до юрти, кидає гілки у вогонь і окурює свій бубон. Він починає викликати духів, просячи їх ввійти в бубон; при сходженні усі вони йому знадобляться. На кожний заклик дух відповідає: «Я тут, кам», і шаман трясє бубон, немов ловлячи духа. Зібравши духів-помічників (усі вони — небесні духи), шаман виходить із юрти. У декількох кроках від нього знаходиться ритуальне зображення гусака; шаман погладжує «гусака», швидко розмахує руками, немов птиця, і співає: «Під білим небом. Над білою хмарою; Під синім небом. Над синьою хмарою: Піднімися до неба, птиця!» На ці вигуки гусак відповідає крекотом: «Унгайгакгак унгайгак, кай-гайгакгак, кайгайгак». Зрозуміло, пташиний лемент імітує самий шаман. Сидячи на гусаку верхом, ком жететься за душею коня (пура), що нібито полетіла, і рже, як бойовий кінь. За допомогою присутніх він заводить душу коня в загін і ретельно зображує її піймання; він пхикає, стає дибки і робить вигляд, що петля, накинута на коня, стягається навколо його власної шиї. Іноді він випускає бубон із рук, показуючи, що душа тварини вислизнула. Нарешті вона знову схоплена, шаман окурює її ялівцем і відпускає гусака. Потім він освя-

чує коня і за допомогою декількох глядачів жорстоко його вбиває, розбиваючи йому хребет так, щоб ні краплі крові не пролилося на землю і не окропило що жертвують. Шкіра і кістки виставляються на загальний огляд і підвішуються на довгій тичині. Після пожертви предкам і духам-охоронцям юрти м'ясо готується і церемоніально поїдається, причому кращі шматки дістаються шаману.

Друга і найважливіша частина церемонії відбувається наступним вечором. Саме тоді шаман демонструє свої шаманські можливості, вирушаючи в екстатичну подорож до небесної оселі Бай Ульгена. У юрті горить вогонь. Шаман підносить конину Володарям Бубону, тобто духам, що персоніфікує шаманські спроможності його сім'я, і співає: «Візьми його, про Кайра Кан, Владика бубону з шістьма хазяїнами! Прийди, дзеленчи, сюди до мене! Якщо я крикну: «Коок! поклонися! Якщо крикну: «Мее!» — візьми його собі!...». Зі схожими словами він обертається до Володврки Вогню, що символізує священну силу хазяїна хатини, упорядника свята. Піднявши чашу, шаман наслідує губами присмакуванню жадібно питущих невидимих гостей; потім він нарізує конину і роздає шматочки присутнім, що із плямканням їх поїдають. Потім він окурює дев'ять одягів, що висять на мотузці як пожертвування хазяїна дома Бай Ульгеню, і співає: Подарунки, що не віднесе жодний кінь. Ах, ах, а Який не підніме жодна людина. Ах, ах, а Сукні з трьома комірами Тричі обернувшись, подивися на них! Нехай вони будуть ковдрами подорожанину, Ах, ах, ах! Володарь Ульгень, радісний! Ах, ах, ах!». Одягши шаманське вбрання, кам сідає на ослін і, окуруючи бубон, починає волати до сонму духів, великих і малих, що у свою чергу відповідають: «Я тут, кам». У такий спосіб він волає: до Яйик Кану, Повелителя Води, Кайра Кану, Пайсин Кану, потім до сім'ї Бай Ульгена (до його матері Тазиган із дев'ятьма дочками по праву і семи — по ліву руку) і, нарешті, до Повелителів і Героїв Абакану й Алтаю (Мор-до Кану, Алтай Кану, Окотові Кану і т. д.). Після цього довгого моління він обертається до Меркютам (беркутів), Птахам Неба: Птаху Неба, п'ятеро Меркютів. «З могутніми мідними пазурами. З міді місячний пазур, І з льоду місячний дзьоб Широкий твої крила, могутній їхній розмах. Подібний опахалу твій довгий хвіст, Закриває місяць твоє ліве крило. Закриває сонце праве крило. Ти, мати дев'ятьох орлів, Не губляча шляху, що летить через Яйик, Не тужна по Еди Прийди до мене з піснею! Прийди, граючи, до мого правого ока. Умостись на моє праве плече!...»

Призови до духів продовжуються, і бубон тяжчає. Заручившись численними і могутніми покровителями, шаман декілька разів обходить березу, що стоїть усередині юрти, і стає на коліна перед входом, щоб помолитися про керівництво Духу-Привратнику. Отримавши прихильну відповідь, він повертається в центр юрти, б'є в бубон, трясеться всім тілом і бурмоче незрозумілі слова. Потім за допомогою бубону він очищає всіх тих, що зібралися, починаючи з хазяїна дома. Це довга і складна церемонія, наприкінці якої шаман впадає в захоплений стан. Це сигнал до самого сходження, тому що незабаром шаман раптово опиняється біля першого карба на березі, несамовито стукаючи в бубон і репетуючи: «Коок! коок!». Він також робить рухи, що показують, що він піднімається на небо. У «екстазі» він кружляє навколо берези і вогню, наслідуючи звуку грому, а потім поспішає до лавки, накритої кінською шкірою. Вона зображує душу пура, або жертвовного коня. Шаман піднімається на неї й вигукує:

«Я заліз на сходинку,
Айгай, айгай! Я забрався на плоске місце,
Сагарбата! Я заліз на вершину тапти,
Сагарбата! Я піднявся до повного місяця,
Сагарбата!»

Шаман приходить в усе більше збудження і, продовжуючи стукати в бубон, наказує своїм паш-туткан-кіжи поспішити. Тому що душу «повелителя вершин» покидає його тіло одночасно з душею жертвовного коня. Паш-туткан-кіжи скаржаться на трудність шляху, і шаман підбадьорює його. Потім, залізни на другий щабель тапти, він символічно вступає на друге небо і кричить:

«Я пройшов через другу землю,
Я заліз на другий рівень,
Дивися, земля лежить прахом».

І знову, наслідуючи і блискавки, він проголошує:

«Сагарбата! Сагарбата! От я піднявся на два рівні...»

На третьому небі пур надзвичайно стомлюється, і, щоб допомогти йому, шаман закликає гусака. Птиця прилітає: «Кагак! Кагак! Я тут, кам». Шаман сідає на нього верхи і продовжує свою небесну подорож. Він описує сходження й імітує крекит гусака, що, у свою чергу, скаржиться на труднощі подорожі. На третьому небі робиться зупинка.

Шаман повідомляє про свою втому й утому свого коня. Він також розповідає про майбутню погоду, про нещастя, що погрожують, і епідеміях і жертвах, що потрібно спільно принести.

Після того як паш-туткам-кілси добре відпочив, подорож продовжується. Шаман піднімається на один карба та інший, послідовно проникаючи в одну небесну область та іншу. Для пожвавлення дійства вводяться різноманітні епізоди, деякі дуже гротескні: кам підносить тютюн Кара-Кушу, Чорному Птаху, що служить шаману, і Кара-Куш проганяє зозулю; він напуває пура, відтворюючи хлюпання питущого коня; шосте небо служить сценою для останнього комічного епізоду: полювання на зайця. На п'ятому небі шаман має довгу бесіду з могутнім Яйууджи (Верховним Творцем), що відкриває йому деякі таємниці майбутнього; одні з них шаман повідомляє голосним голосом, інші — бурмоче під ніс.

На шостому небі шаман кланяється Місяцю, на сьомому — Сонцю. Він переходить із неба на небо аж до дев'ятого, а якщо він дійсно могутній, то до дванадцятого і вище; висота сходження цілком залежить від спроможностей шамана. Піднявшись так високо, як тільки може, він зупиняється і смиренно обертається до Бай Ульгеню зі словами:

«Владика, до якого ведуть три східці, Бай Ульгень із трьома чередами,
з блакитним союном, що з'явився, з блакитним небом, що показалося!
Блакитну хмару, що пливе геть. Блакитне небо не дістати.

Біле небо не дістати.

До водопою рік шляху!

Батько Ульгень, тричі високий. Який щадить лезо місяця. Який користується конячим копитом!

Ти створив усіх людей, Ульгень,

Усе, що шумить навколо нас. Всю худоба лишив ти, Ульгень!

Не видай нас біди.

Допоможи устояти перед Злом!

Покажи нам Кермеса [лютий дух]. Не видай нас у його руки!

Ти, обертаюче зоряне небо Тисячу тисяч разом. Не засуди мої гріхи».

Шаман дізнається від Бай Ульгеня, чи прийнята жертва, і одержує пророкування щодо погоди і найближчого збору врожаю; він також дізнається, яких ще жертв очікує божество. Цей епізод є кульмінацією «екстазу»: шаман падає на землю в знемозі. Паш-тутакан-кріжи підходить і бере в нього з рук бубон і палицю. Шаман лежить мовчки і нерухомо. Через деякий час він тре очі, немов пробуджуючись від глибокого сну, і вітає присутніх, немов після довгої розлуки.

У неписьменних культурах міф відіграє ту ж роль, що і догмат у релігіях писемних культур. Африканські міфи пояснюють виникнення світу, відносини між людиною і надприродними силами, походження перших людей, рас, народів, освячують суспільний лад тощо. Форми вираження міфу не обов'язково набувають оповідальної форми, він, насамперед, виражається в ритуалі й обряді. Можна вибудувати ряд форм вираження міфу у відповідності з наступним ієрархічним порядком: від усного викладу, адресованого публіці, до «мови мовчання» через «мову аналогій» : музику, ритм танцю, картину, метафору, метонімію, символ. Парадокс міфу полягає в тому, що він амбівалентний, він повинен пояснювати, але одночасно ухилятися від відповіді, він герметичний і езотеричний, він відноситься до чогось, що його перевершує. Міф ніколи не містить всієї істини, звідси безліч різномірних його версій, що пояснює і визначене розмаїття культур Чорної Африки в їх єдності.

Якими б не були різноманітні традиційні релігії Африки — анімістичні, полідемонічні, політеїстичні, — їм всім (чи значній їх частині) притаманні деякі загальні риси у системі вірувань, культів і соціально-культовій організації. Це, насамперед, віра в містичні перетворення, що пов'язані з магічною силою окремих осіб. Повноправний член суспільства, який став таким в результаті ініціацій, що перетворили його в нову людину; володар лихого ока, чаклун, чарівник, що досяг таємних знання, перевертень (людина-леопард, людина-лев, людина-крокодил і т.ін.) ; член таємного товариства; відун з того світу: заклинатель дощу і запалювач священного вогню; нарешті, священний цар, у якому втілюється містична сила космічних масштабів, — усі ці персонажі відомі у локальних релігіях у різних частинах Африки. Вони є об'єктами спеціальних культів, що покликані регулювати їх магічну силу, підтримуючи її, не даючи їй виснажитися, спрямовуючи і використовуючи її на благо людей чи навпаки протидіючи їй.

Магічною силою, як вважається, володіють померлі старійшини — предки живучих африканців-общинників. Нею наділені і продуктивні сили: родюча оброблювана земля, вода, велика рогата худоба, залізні знаряддя хлібороба, коваля, теслі. Незважаючи на поширення християнства й ісламу, ці вірування зберігаються в традиційних, а іноді і в нових формах, породжуваних сучасною африканською дійсністю.

Іншою загальною рисою є фетишизм: своєрідна форма поклоніння культовим предметам (предмети, що наділяються надприродними властивостями).

Третя спільна риса — тотемізм, окремі елементи якого в ХХ ст. виявляються у багатьох народів Африки. Зберігається харчова табуація, тотемічні танці тощо. Існують й окремі випадки «тотемічного ренесансу», наприклад, у таємних ритуально-магічних товариствах і релігійних сектах, де тварина — тотем (крокодил, змія, леопард) служить і символом нової надетнічної спільноти, і об'єктом сакрального шанування. Віра в надприродну спільність із твариною як і раніше лежить в основі цих явищ «неототемізму».

Четвертою рисою є віра в душі й духів — анімізм. Джерела анімізму варто шукати в ранніх людських уявленнях про небіжчика як особливого роду фетиші — «живого мерця», за висловом археолога М. Еберта, а також у відповідній похоронній практиці . На-

приклад, згідно з віруваннями рокуба (Нігерія), перевтілення (реінкарнація) душі померлого не може відбутися доти, поки не зникне трупний запах : вважається, що для цього має пройти сім років. Серед найбільш зрілих форм африканських анімістичних вірувань, в утворенні яких брали участь і окремі тотемічні елементи, виділяється культ предків.

Віра в те, що померлі впливають на життя своїх нащадків і служать гарантами їхнього земного благополуччя, є характерною рисою більшості традиційних релігій Африки. Обряди, вчинені на честь пішли родичів, які пішли з цього світу, займають чи не найпомітніше місце в культовій практиці багатьох африканських народів.

Можна сказати, що жодна скільки значна подія в житті колективу не обходиться без принесення «жертв» предкам. Парадокс сучасної ситуації полягає в тому, що світові релігії певною мірою сприяли консервації культу предків в Африці, перервавши процес його «природного вмирання». Більше того, в деяких християнсько-африканських церквах (наприклад, у кінбангізмі) культ предків переживає свій «ренесанс».

Представляють інтерес такі форми африканських традиційних релігій, як знахарство і чарівництво, що дуже міцно злиті з іншими віруваннями. За уявленнями африканців, відуні володіють вродженою шкідливою силою, субстанцією, що дозволяє їм наводити псування, не роблячи магічних обрядів, не застосовуючи заклинань. Іншими словами, акт знахарства — це психічний акт, акт свідомості. Чаклунство ж — це сукупність магічних обрядів, прийомів, способів, за допомогою яких віруюча людина прагне вплинути на інших людей, на явища природи, на хід подій. Чаклунство може бути добродійним, спрямованим на благо громади, або ж шкідливим, тобто таким, що заподіює шкоду людям. Віщунів і чародіїв ні в якому разі не можна плутати зі знахарями, ворожками, жерцями та іншими служителями культу.

І, нарешті, загальним для традиційних релігій чорної Африки є обряди ініціації, що являють собою ритуальний символічний елемент життя суспільства на ранніх ступенях їхнього розвитку. Проходження кожним африканцем відповідного етапу життєвого циклу відзначають різні обряди, пов'язані з його народженням, змушнінням, одруженням, народженням його дітей, настанням старості й, зрештою, смертю. Всі ці обряди в більшій чи меншій мірі пофарбовані релігією, що припускає елементи карнавальності. У ряду африканських народів ініціації стали частиною системи таємних і напівтаємних товариств. Власне кажучи, не завжди легко визначити, чи маємо ми справу з системою статевовікових груп або з системою таємних чоловічих і жіночих спілок, тому що між ними багато спільного й існує широка гамма перехідних і проміжних форм. Можна лише сказати, що система статевовікових груп і ступенів, пов'язаних з ініціаціями і ранніми релігійними культами, поширена в Африці ширше, ніж таємні і напівтаємна товариства. Останні характеризують в цілому більш розвинені полідемонічні і політеїстичні релігії.

Деякі народності Чорної Африки сповідають релігії, які крім культу духів, чи демонів, містять у собі й інші форми релігії. До них застосовують назву «полідемонічні релігії», що містять у собі вказівку на досить істотний їхній елемент і разом з тим протиставлення цих релігій політеїстичним за ознакою того ж елемента — шанування демонів, але не богів. Полідемонічні релігії майже повсюдно поширені в Африці на південь від Сахари (крім її північної смуги, що примикає до Сахарі та Аравійського півострову). Подальший розвиток полідемонічних релігій у різних частинах Африки був в цілому зумовлений одними і тими ж процесами: генезисом держави у формі священного царства; зародженням вогнищ цивілізацій з примітивними храмами і жрецтвом; синкретизмом із світовими релігіями. Ці процеси взаємопов'язані і часом дають несподіваний ефект.

Як відомо, практично всі нині існуючі релігії є синкретичними або несуть елементи синкретизму. Однак в Африці, де протягом останніх двох тисячоліть і навіть останніх століть відбувався розвиток цивілізацій, синтез культур і релігійний синкретизм йдуть на очах сучасної науки в безпрецедентно широких масштабах і найрізноманітніших формах, притому бурхливо і стрімко. Все це розмаїття форм і типів релігійного синкретизму утворює кілька духовних комплексів: синкретизм ісламу з традиційними релігіями банту Східної Африки; синкретизм західного християнства з традиційними релігіями Східної, Центральної та Західної Африки: запозичені в арабів і синкретизовані на африканському ґрунті комплекси астрології і геомантики (у йоруба Нігерії, у малагасійців Мадагаскару) тощо.

У результаті синтезу західного християнства з традиційними африканськими віруваннями на початку ХХ ст. виник кімбангізм. У ньому переплітаються такі елементи християнства, як хрест, сповідь і месіанство, і традиції старих африканських релігій, традиції фетишизму й анімізму, насамперед, культ предків. Кімбангізм дав сильний імпульс розвитку різних афрохристиянських рухів. Заслуговує на увагу і синкретичний комплекс ісламу з традиційними релігіями, наприклад, банту. Якщо послідовники ісламу дотримуються суворого монотеїзму і звертаються до Аллаха, то банту вірять у Хунту і великий світ духів. У перших відіграє істотну роль пророк Мухаммад, в африканських же рішеннях (у банту) цю роль виконує чарівник або голова роду (у ставленні до світу духів). Мусульманин повинен виконувати ритуальні молитви і постити, африканець же зобов'язаний приносити жертви і прохання своїм предкам і духа. Функціям мусульманського мулли у банту відповідають функції знахаря, мусульманським народним практикам (звернення до астрології, використання амулетів тощо) — магичні обряди і прийоми африканців. Завдяки цьому африканський анімізм зливається з ісламом на Африканському континенті в єдине ціле, зване умовно «чорним ісламом».

У ці складні комплекси синкретизму типу афрохристиянства або «чорного ісламу» входять не лише релігії як такі, але й їх відображення в міфології, фольклорі, поезії, драматургії і театральному мистецтві, музиці, архітектурі, образотворчому мистецтві.

КОСМОГОНІЧНІ МІФИ

МІФ ПЛЕМЕНІ БОШОНГО

Бошонго, центральне бантумовне плем'я групи лунда.

«Спочатку, у пітьмі, не було нічого, крім води. І Бумба був один.

Одного разу Бумба відчув страшний біль. Його занудило; він напружився вивергнув сонце. Після цього всюди поширилося світло. Жар сонця осушив води і показалися чорні краї світу. Можна було розгледіти чорні піщані береги і ланцюги скель. Але нічого живого не було. Бумба вивергнув місяць, потім зірки, і після цього в ночі з'явилося своє світло. Бумбе як і раніше було погано. Він знову напружився, і з нього вийшли дев'ять живих істот: леопард на ім'я Який Бумба, орел Пнго Бумба, крокодил Ганда Бумба і рибка по імені Іо; потім стара Коно Бумба, черепаха, і Цеце, Блискавка, стрімка, згубна, прекрасна, як леопард, потім біла чапля Нйанни Бумба, жук і козел Буді.

Останнім вийшла назовні людина. Людей було багато, але лише один був білий, як Бумба. Його кликали Локо Ііма. Дев'ять істот створили все живе. Чапля створила всіх птахів повітря, крім шуліки. Вона не створювала Шуліку. Крокодил створив зміїв і

ігуану. Козел зробив усіх тварин з рогами. Рибка Іо створила всіх річкових і морських риб. Жук створив комах. Потім змії у свою чергу створили коників, а ігуана створила тварин без рогів.

Потім троє синів Бумби сказали, що вони завершать створення світу. Перший, Нйон'є Нгана, створив білих мурах; але задача виявилася йому не підсилу, і він вмер. Але мурахи, вдячні за життя й існування, відправилися на пошуки чорної землі в глиб світу і покрили нею марні піски, щоб поховати й ушанувати свого творця.

Чонганда, другий син, зробив дивну живу рослину, з якої утворилися всі дерева, трави, квіти й рослини на світі. Третій син, Чеди Бумба, хотів чогось іншого, але в нього не вийшло створити нічого, крім шуліки.

З усіх істот тільки блискавка Цеце створювала незручності. Від неї було стільки неприємностей, що Бумба прогнав її на небо. Тоді люди залишилися без вогню, поки Бумба не показав їм, як добувати вогонь з дерев. «У кожному дереві є вогонь», — сказав він і навчив робити палички для добування вогню і витягати вогонь з дерев.

Коли творення, нарешті, було завершено, Бумба пройшов по мирних поселеннях і сказав людям: «Подивіться на ці чудеса. Вони ваші». Так від Бумби, Творця, Першого Предка, відбулися всі чудеса, що ми бачимо і використовуємо, а також усі тварин і людей.

АФРИКАНСЬКИЙ БОЖЕСТВЕННИЙ ЦАР (НЬЯСАЛЕНД)

Мбанде — це пагорб на рівнині в Північному Ньясаленді, з якого відкривається чудовий вигляд на околиці і який відмінно пристосований для оборони. Його західна сторона обривиста, а біля підніжжя раніше було болото, з півночі пагорб захищає широка річка Лукулу. Мбанде — це священне місце, яке за життя багатьох поколінь служило житлом для «божественного царя», Кьонгу. Як і Лвембе, він був живим втіленням родинних династій, причому за наявності підходящих кандидатур цю посаду займали вихідці із цих родів по чергово. Обранець повинен бути крупним чоловіком, який має жонатих синів, а не юнаків, бо, згідно думки знаті, «юнаки завжди прагнуть війни і гублять країну». Він має бути мудрецем (гуа махав), який щедро годує свій народ.

Життя Кьонгу підкорялося табу ще більш строгому, ніж життя Лвембе. Він не повинен хворіти, повинен уникати поранень — навіть незначної подряпини, із якої могла б виступити крапелька крові, оскільки його нездоров'я або крапелька його крові, яка впала на землю, можуть обернутися хворобою для всієї країни. «Люди боялися, що дах Кьонгу попаде на землю, говорять: «Це — його життя». Якщо в нього болить голова, то його жінки (якщо смороду його люблять) просять його не говорити про це, приховують його нездужання, але якщо знатні люди приходять і бачать, що він хворіє, викопують йому могилу, приговорюючи: «Він — правитель (нтемі), йому не можна хворіти». Тоді він думає: «Мабуть, смороду мають рацію» (і безнадійно махає рукою).

Щоб зберегти його здоров'я, приймалися найретельніші міри перестороги. Він жив в окремому будинку і мав сильнодіючі ліки. Їжу йому готували хлопчики, які не досягли статевої зрілості, щоб запобігти контакту з нею менструюючої жінки або юнака, який спав з жінкою, із-за чого він міг би захворіти. Його численні жінки були заточені в царській «ого-рожі» — за високим частоколом — і ревностно охоронялися, тому що вважалося, що невірність з їх боку може обернутися хворобою їх чоловіка, а отже, і всієї країни.

Коли Кьонгу захворював, то представники знаті, які жили поряд з ним на Мюанді вбивали його і таємно хоронили разом з двадцятьма, або навіть більше, живими людьми — рабами, яких ховали над ним. Посередині цієї бойні знать підводила до могили вівцю, щоб мертвий Кьонгу був лагідний (мололо), як вівця!

Вважалося, що живий Кьонгу — дає дощ і їжу, а його дихання і частини його тіла, які ростуть — нігті, волосся, виділення із носа — магічним образом пов'язані з родючістю долини Нгонде. Вбитому Кьонгу закривали ніздрі, щоб він був похований «з диханням в тілі», у мерця в першу чергу остригали волосся, нігті і витягували виділення із носа, і знать Нгонде ховала його в чорному багні біля річки. Це робилося для того, щоб «захистити країну від голоду», міцно її закрити, зберегти її багатство та родючість, так якби він залишився живим.

Його смерть тримали в таємниці — що було відносно не складно, оскільки він жив пустельником — і один із представників знаті (Нгосі) грав його роль, носячи його одяг. Через місяць-два після того, як знать вирішувала, кого вибрати його спадкоємцем, нещасного призивали на Мбанде: «Батько зве тебе». Він приходив разом із своїми супутниками і входив в його дім, його хватили, надівали на нього священний одяг і садили на трон «Кісумбі», приговорюючи: «Ти — Кьонгу, ти — це він», і він становився Кьонгу. Після цього били в барабан Мвенекелва, і всі знали, що старий Кьонгу помер, а на його місце призначений новий. Люди страшенно боялися бути вибраними Лвембе, тому що життя божественного царя було недовгим. Історики Нгонде повідомляють про декілька синів Кьонгу, які утікали, щоб не бути посаженими на трон; ті ж, хто був на нього посаженим, уже не тікали, боячись смерті...

Під час засухи знать Нгонде приходила до віщуна, щоб дізнатися, чий гнів став причиною лиха; вони перечисляли всі священні гаї Кьонгу, а віщун повинен був вказати їм потрібний. Вони повідомляли про все живе Кьонгу, а той давав їм бика або вівцю і трішки пива — вони брали один із чанів з пивом, який знаходився в його домі і був принесений як дань народом. Він давав їм борошно та одяг. Потім вони відправлялися разом з одержаними дарами в гай і будували там маленьку хатину. Вони вбивали звіра і вішали частину м'яса на дерево — решту частини вони з'їдали за межами гаю. Потім вони рвали одяг і прикріплювали його шматочки до хатини — «щоб вдягти його». І зрештою, вони виливали частину пива і розсіювало борошно. Майже вся засуха супроводжувалася будівництвом хатини і жертвопринесенням в гаю Кьонгу, який називався віщуном.

Образа Кьонгу була не просто «зрадою батьківщині», а кощунством, і вважалося, щоб помститися, вся країна буде проклята і постраждає від засухи чи хвороби. «Образою» могло бути будь-яке ігнорування обов'язків вождів, знаті і простого люду перед їх володарем.

Величність (убусіся) шанувалася різними способами. Він намащувався маззю із левова жиру, а його ложе виготовлялося із слонових бивнів і левових шкур. Він сидів на связаному залізному троні Кісумбі, в нього був спис Каміса і Муліма, «схожий на рот» пористий кусок заліза для визивання дощу — всі ці атрибути передавалися із покоління в покоління з часів першого Кьонгу. Під час війни і молитви тіням Кьонгу махає хвостами зебр, до яких прикріплені рогові рукоятки із зіллям; у нього також є знаменитий барабан, окроплений кров'ю дитини.

Але більшість підданих поклонялися йому, не відчуваючи до нього ні страху, ні священного трепету. Жоден із простого люду не може ступити в священну огорожу на Сбанді; це привілея місцевої знаті і старійших вождів, якою користуються лише зрідка. Коли ж Кьонгу подорожує по країні, під час його наближення тікають всі, крім найстаріших старців. Про його подорож говорять переважно шанобливими описовими фразами — «країна рухається», «великий пагорб рухається», «таємниця наближається». І старцям, які залишаються, щоб подивитися на нього, і тим, хто потрапляє за священну огорожу, заборонено вітати його звичайним чином. Єдиний спосіб привітати Кьонгу — впасти на коліна і поплескати в долоні.

Чоловіки в жаху утікали і від жінок Кьонгу, боячись бути скомпроментованими і скинутими з обриву Мбанде; цей звичай ще більше згущував атмосферу побожного жаху перед Кьонгу, будучи його зримим вираженням.

АФРИКАНСЬКІ ВЕРХОВНІ БОГИ

Як і багато вищих істот «первісних» народів, верховні боги безлічі африканських етнічних груп вважаються творцями — всемогутніми, доброзичливими, але в релігійному житті вони відіграють досить незначну роль. Будучи або занадто далекими, або занадто благими, вони не потребують культів і звертаються до них лише у випадку крайньої потреби.

НЗАМБІ, ВЕРХОВНИЙ БОГ БАКОНГО

Плем'я баконго населяє низовину річки Конго

Мпунгу — це невидима, але дуже могутня істота, що створила усе — людей і речі, навіть фетиші, що він дав людям для їхнього блага. «Якби він не дав нам наші фетиші, ми б усі давно померли». Він причетний до народження кожної дитини, він карає тих, хто порушує його заборони. Йому не відплачуються пожертви, тому що він не потребує нічого і недоступний. Живучи на землі, людина відчуває незліченні потреби; люди похилого віку знаходяться в привілейованому стані. Вище усіх — Нзамбі, єдиновладний неприступний Пан, що помістив людей знизу, щоб якось, у смертний час, віднести їх геть. Він спостерігає за людиною, стежить за нею усюди і невблаганно відносить її геть — молоду або стару...

ВЕРХОВНА ІСТОТА ІСОКО (ПІВДЕННА НІГЕРІЯ)

Релігія ісоко починається з верховної істоти Цгене, якій приписується створення світу й усіх людей, включаючи ісоко. Вона живе на небі, посилає дощ і сяйво сонця, виявляє свій гнів за допомогою грому. Цгене абсолютно недоступний людському розумінню, його ніхто ніколи не бачив. Цгене безстатевий і пізнається тільки через свої дії, через що люди говорять про Цгене як про «нього», тому що він мислиться творцем, а виходить батьком усіх ісоко. Про нього ніколи не говорять «Мій Батько», але завжди — «Наш Батько». Цгене завжди карає злодіїв і нагороджує праведників, і тому ісоко вбачають у будь-якому нещасті, що трапляється з гарною людиною, результат чаклунства. Але оскільки Цгене настільки далекий і непізнаний, у нього немає ні храмів, ні жерців і до нього не звертаються щиро з молитвами або жертвоприношеннями. Щоб заповнити прогалину між собою і людиною, Цгене призначив посередника, що зветься оуізе або уко Цгене («посланець Цгене»). Оуізе — це жердина приблизно восьми футів у довжину, із дерева оуізе, що споруджується після семикратної пожертви Цгене на ділянці найстаршого з членів сім'ї — і тільки на ньому. Перед цією жердиною старійшина щоранку викидає свою використану жувальну паличку і молиться за добробут сім'ї й селища. За допомогою оуізе можна закликати Цгене у випадку біди або за необхідності.

НГАІ, ВЕРХОВНИЙ БОГ КІКУЙО

Кікуйю — бантумовне плем'я, що живе в Східній Африці.

Спочатку ми маємо справу з готхатхайя Нгаі, що означає «просити Нгаі» або «поклонятися Нгаі». Нгаі — це ім'я верховного бога. Різницю між поклонінням богу і по-

клонінням предкам ілюструє той факт, що готхатхайя ніколи не вживається щодо духів предків.

Кікуюю вірять в єдиного бога — Нгаї, творця і дарувальника всіх речей. У нього немає ні батька, ні матері, ні яких-небудь співтоваришів. Його любов або ненависть до людей визначається їхнім поведінням. Творець живе на небі, але має тимчасові притулки на землі, які розташовані на горах, де він зупиняється під час своїх відвідувань. Останні відбуваються з метою свого роду «загальної інспекції», короора тхі, і для того, щоб нагородити або покарати людей... Нгаї недоступний погляду смертних. Він дуже далекий від людей і мало цікавиться їхнім повсякденним життям. Проте в кризових ситуаціях він закликається на допомогу. При народженні, присвяті, одруженні або смерті кожний кікуюю вступає в спілкування з Нагаї. Церемонії, якими супроводжуються чотири цих подій, не лишають ніякого сумніву в значенні духовної підтримки, настільки істотної для кікуюю... У звичайному плині повсякденності в них немає молитов або релігійних церемоній, подібних «ранковій і вечірній молитвам». Доти поки в людей усе добре, вважається саме собою зрозумілим, що бог задоволений загальним поведінням народу і добробутом країни. У цьому блаженному стані немає потреби молитися. Молитви тут навіть небажані, тому що Нга не можна тривожити без необхідності. Лише коли люди відчують дійсну потребу, вони повинні звертатися до нього, не боючись його потурбувати або викликати на себе його гнів. Проте, збираючись для обговорення загальних справ на суд або танок, вони моляться йому про захист і керівництво. Коли когось уражає блискавка, говорять; «Його рознесло вщерть за те, що він бачив, як Нгаї розминає суглоби, щоб відправитись рознести і прогнати своїх ворогів».

Говорять, що блискавка — це зрима зброя бога, якою він користується для того, щоб заздалегідь попередити людей про своє наближення і про те, що їм варто підготувати й очистити для нього дорогу. Наближення Нгаї передбачається тільки звуками його власних приготувань. Грім — це хрускіт його суглобів, що розминаються перед битвою.

ЛЕЗА, ВЕРХОВНИЙ БОГ БА-ІЛА (ПІВНІЧНА РОДЕЗІЯ)

«Давно-давно ба-іла нічого не знали про справи Лези, усе, що вони знали про нього, це те, що він створив нас і що він не відає втоми. А тепер, коли наближається сезон дощів і ніяк не наступить, вони просять Лезу про різні речі; вони тоді говорять: «Леза досаждає, не даючи дощу», а потім, коли він посилає занадто великий дощ, вони говорять: «Леза дощить занадто сильно». Якщо холодно, вони говорять: «Леза робить холоду», а якщо немає, вони говорять: «Леза занадто гарячий, нехай прийдуть хмари». Все одно, у цілому Леза Милосердний, він не сердиться, він не перестає посилати дощ, він не перестає творити їм усім благо, — ні коли вони проклинають, ні коли вони висміюють його, ні коли вони гарчать на нього, він завжди їм усім робить благо, і тому вони завжди йому довіряють. Але щодо знання про його справи, то ба-іла їх не знають, усе, що вони говорять — це: «Леза — добросердий; він той, у кого ти просиш різні речі. Це усе, що ми, ба-іла, знаємо про нього».

ВЕРХОВНА ІСТОТА ГЕРЕРО

Гереро — бантумовна народність, що живе в Південно-Східній Африці.

«Гереро знають верховну істоту, яку вони називають Нджамбі Карунга. Ім'я Карунга відбувається з мови овамбо і близько відомо лише тим із гереро, хто за старих часів мав справу з овамбо... Нджамбі — небесний бог. Він живе на небі. Його найвражаюча риса — доброта. Своїм життям людина зобов'язана йому, і всі блага в зрештою йдуть від нього. Умираючий природною смертю забирається Нджамбі. Оскільки його сут-

ність — доброта, люди почувають до нього не страх, а шанобливу любов. Оскільки його блага є дарами його доброти і не обумовлені будь-якими моральними вимогами. Віра в Нджамбі ніяк не пов'язана з моральністю, а поклоніння Нджамбі не перетворилося на культ. У кращому випадку його ім'я призивається тільки у вдячній молитві після якої-небудь несподіваної вдачі або вони волають до нього, коли ніщо інше не допомагає. У інший час проголошення його імені не дозволяється. Коли я поставив запитання жінці з племені тжимба, що живе в Каоковельді, про те, де знаходиться житло Нджамбі Карунга, вона відповіла: «Він знаходиться на хмарах, тому що, коли піднімаються хмари, ясно чути його голос», а подальше спілкування виявило, що тжимба вважають Нджамбі подавцем дощу.

Дуже істотно, що священне ім'я не повинно вимовлятися. Почасти, якщо не цілком, цим пояснюється, чому місіонери, що жили пліч-о-пліч із гереро з 1844 р., уперше почували його ім'я тільки в 1871 році.

УЯВЛЕННЯ ПРО БОГА В НУЕР

Слово, що ми перекладаємо як «Бог», у нуер звучить квоз и означає «Дух». Існують інші, менш значні духи, що звуться куз нхіал, духи неба, чи верху, і куз піні, духи землі, чи низу. Концепцію Бога я розглядаю першою тому, що всі інші уявлення про духів залежать від неї і можуть бути зрозумілі тільки в співвіднесенні з нею...

З повним правом ми можемо сказати, що нуер не вважають небо або будь-яке інше небесне явище Богом, і це виявляється в тому, що в таких висловах, як «Дух неба» чи «Дух, що в небі», Бог і небо виразно розрізняються. Більш того, було б помилкою тлумачити «небо» і «у небі» занадто буквально.

Так само було б помилкою розглядати зв'язок Бога з небом як чисту метафору: хоча небо — це не Бог, оскільки Бог всюдисущий, він мислиться як перебуваючий, зокрема, на небі, і в просторовому змісті нуер звичайно мислять його перебуваючим угорі. Тому все, що зв'язано з небесним зводом, пов'язується з ним. Нуер іноді говорять, що він сходить на землю з дощем чи перебуває в блискавці й громі...

Як я уже відзначав, мислення нуер зовсім не властиво (з їхнього погляду, навіть абсурдно) говорити, що небо, місяць, дощ тощо є самі по собі — поодинокі чи всі разом — Богом. Бог — це Дух, що, подібно вітру і повітрю, невидимий і всюдисущий. Але хоча Бог не є цими речами, він знаходиться в них у тому розумінні, що він є в них. Отже, він перебуває на небі, сходить на землю з дощем, сяє в сонячних і місячних променях, є присутнім у подиху вітру. Ці божественні прояви повинні розумітися як модуси Бога, а не як його сутність, якою є Дух.

Бог — угорі, і тому усе горнє асоціюється з Богом. От чому з ним асоціюються небесні тіла, їхні рухи і дії. От чому духи повітря вважаються «дітьми Бога», на відміну від інших духів, тому що вони живуть у повітрі і мисляться також перебуваючими у хмарах, що ближче до неба, ніж все інше. От чому настільки тісно асоціюються з Богом духи, адже він торкнувся їх своїм небесним вогнем і взяв їх до себе...

Нуер говорять, що Бог — усюди, що він «як вітер» і «як повітря». Бог — це не вітер, але «немов вітер», «творець всесвіту». Інший поетичний епітет, що може до нього додаватися, — тутгар. Це — прізвисько бика породи вер, бики цієї породи мають широкі розкидисті роги і є найвеличнішими серед домашніх тварин у нуер. Але найчастіше нуер намагаються виразити своє уявлення про природу Бога, уподібнюючи його вітру чи повітрю: ця метафора здається нам вдалою, тому що вона з'являється у священній літературі усього світу, а нам особливо відоме із Старого Завіту. У нуер ця метафора погоджується з відсутністю не тільки будь-якого фіксованого житла Бога, але і з відсутніс-

тю місць, які б мислилися як переважні місця його перебування, тому що повітря і вітер знаходяться повсюди. На відміну від інших духів, Бог не має ні пророків, ні святилищ, ні земних облич. Бог, Дух, що в небі, схожий з вітром і повітрям, є творцем і двигуном усіх речей. Створивши світ, його називають у молитвах Духом всесвіту, тобто її творцем.

Чи йде мова про події, які траплялися на початку чи з давніх-давен, чи про події вчорашнього чи сьогоднішнього дня, Бог — творчий Дух і є в нуер кінцевим поясненням усього. Коли в них питають, як усе почалося чи як вони стали такими, які вони є, нуер відповідають, що їх створив Бог, з його волі вони стали такими, якими вони є. Небо, земля і наземні води, звірі, птахи, що плазують і риби були створені ним, і він також — творець звичаю і традиції. Нуер пасуть худобу, вирощують просо і ловлять рибу тому, що Бог дав це. Він встановив шлюбні заборони. Він наділив ритуальними здібностями одних людей, а не інших. За його велінням нуер робили набіги на динку, а європейці скорили нуер. Він створив одних людей білими, а інших — чорними (по одній розповіді, біла шкіра — Божа кара за кровозмісний зв'язок нашого пробатька зі своєю матір'ю), одних — спритними, інших — повільними, одних — сильними, а інших слабкими. Усе, що є в природі, культурі, суспільстві і людях, є таким, яким створив чи побажав Бог...

Таким чином, в уявленнях нуер про Бога він є творчим Духом. Він також ран — жива особистість, чий, життєвий подих, підтримує людину. Я ніколи не чув, щоб нуер приписували йому людський образ; будучи всюдисущим і невидимим, він бачить і чує все що відбувається, здатний гнівитись і здатний любити. Як у інших народів, відносини між ним і людиною будуються за прикладом людських соціальних взаємин.

Але, хоча Бог іноді мислиться присутнім тут і зараз, він також мислиться дуже відокремленим, що перебуває на небі. Якщо він чує вимовлену пошепки молитву, то той, хто молиться зводить очі і руки до Далеких небес. Однак небо і земля, тобто Бог і людина (тому що ми вправі трактувати цю дихотомію аналогічно) відділений один від одного не безповоротно. Він прибирає до себе душі тих, кого убиває блискавкою, і в його образі вони допомагають своїм родичам; він є спільником у справах людей за посередництвом духів-«нриців», які наповнюють атмосферу між небом і землею і можуть розглядатися як іпостасі його модусів і атрибутів; крім того, він присутній усюди, і ця його всюдисущість може виражатися тільки символічно за допомогою метафори вітру і повітря. З ним можна спілкуватися за допомогою молитви і жертвопринесення, і визначений зв'язок підтримується з ним завдяки соціальному порядку, який він заснував і охороняє.

МОЛИТВИ І ГІМНИ

БУШМЕН ВИМАГАЄ ДОПОМОГИ У СВОГО БОГА (ПІВДЕННА АФРИКА)

«Гаува повинен допомогти нам вбити звіра.
Гаува, допоможи нам. Ми помираємо з голоду.
Гаува не допомагає.
Він дурисвіт. Він брехун.
Гаува дасть нам убити що-небудь завтра,
Коли пополює і поїсть м'яса сам,
Коли сам буде ситий і задоволений».

МОЛИТВА ІМАНІ, ВЕЛИКОМУ ТВОРЦЮ РУАНДИ-УРУНДІ

Імана — великий творець, Першопричина всякого блага. Він зовсім не вмішується у звичайне життя, однак люди постійно про нього думають; всі його діяння здійснюються по його волі, і люди на них впливати не в змозі. Його поважають, але не бояться, оскільки він не має шкідливої сили; йому не присвячений культ, як Ріангобмі...

Імані моляться рідко, якщо моляться взагалі. Весь культ присвячений Ріангобмі. Існує, однак, крик про допомогу, відомий як квамбаза. Будь-яка людина, якій загрожує біда, де б вона ні знаходилася, може голосно волати про допомогу до Імані. Оскільки цей крик в обох країнах [тобто р Руанді і Урунді] один і той же, я привожу його без оригінального тексту, оскільки відмінність в двох мовах настільки велика, що ні одна з версій не може замінити іншу:

«О Імана Урунді (Руанди), якщо б ти тільки допоміг мені! О Імана жалю, Імана до-му мого батька (чи країни), якби ти тільки допоміг мені! О Імана країни хуту і тутсі, якби ти тільки допоміг мені якраз зараз! О Імана, якби ти тільки дав мені ругу і дітей! Я простягаюся перед тобою, Імана Урунді (Руанди). Я кричу тобі: дай мені потомство, як ти даєш іншим! Імана, що мені робити, куди податись? Я в біді, де залишилося місце для мене? О Милосердний, допоможи мені зараз!»

ГІМН МВАРІ, БОГУ МАШОНА (ПІВДЕННА РОДЕЗІЯ)

«Великий дух!
Нагромаджуючий скелі одна на одну, піднімаючий гори!
Коли ти ступаєш на камінь,
Підіймається пилюка і наповнює землю.
Круча обриву;
Води озера, які перетворюються
В дощ і туман, коли їх скаламутять.
Сосуд, через краї якого тече масло!
Батько Рунджі,
Зшиваючий небо, як тканину:
Нехай він з'єднає те, що внизу.
Викликаючий до життя гіллясті дерева:
Ти створюєш пагони,
Щоб вони стояли прямо.
Ти наповнив землю людьми,
Високо встає пилюка, о Господар!
Дивовижний, ти живеш
Серед скельних зводів,
Ти даєш людям дощ:
Ми молимося тобі,
Почуй нас, Господаре!
Яви милість, коли ми умоляєм тебе, Господаре.
Ти вверху разом з духами великих.
Ти піднімаєш трав'янисті горби
Над землею і твориш ріки,
Милостивий».

ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ НУРЕР

Нурер — народ скотарів, що живуть у Судані, на Білому Нілу. Їхні релігійні обряди й вірування з великою прискіпливістю і розумінням вивчалися Евансом-Причардом. Результати його двадцятирічних досліджень опубліковані в книзі «Релігія нурер», звідкіля й узято уривок, що нижче наводиться.

«Нурер приносять жертви з безлічі приводів: коли хтось хворий, коли зроблений гріх, коли жінка марна, іноді після народження чи первістка близнюків, при присвяті синів, з нагоди весілля, похорону і похоронних церемоній, після убивства і при замиренні кровних ворогів, на періодичних церемоніях на честь того чи іншого з безлічі духів померлого батька, перед війною, коли в людину чи в його майно вдарить блискавка, коли загрожує епідемія чи голод, іноді перед великою риболовлею, коли докучають привіди тощо.

Розглядаючи всі ці приводи, ми бачимо, що жертвопринесення нурер розпадаються на два великі класи. Більшість жертвопринесень відбувається для запобігання деякої погрози, що нависла над людьми, наприклад через гріх, для умиротворення розгніваного духу після народження близнюків; вони відбуваються також для ослаблення чи припинення нещастя, як це буває під час епідемії чи загострення хвороби. В усіх цих випадках у справі людські втручається чи може втрутитися Дух. Будь-яке нещастя, будь-яка серйозна небезпека — це знак активності духів. Такі жертвопринесини відбуваються в інтересах одного чи кількох людей, а не суспільних груп, і в основі їх лежать ідеї умилостивлення, спокути й інші, схожі мотиви. Оскільки ці жертвопринесини найбільше поширені і носять суто специфічний релігійний характер, основна увага буде приділена саме їм. Мають місце й інші жертвопринесини, якими супроводжуються різні суспільні події, в основному щодо ініціації, весілля, смерті.

Ми не можемо провести абсолютну чітку грань між двома класами жертвопринесин. Жертвопринесення, пов'язане з обрядами переходу, містить значеннєві елементи, характерні для жертвопринесин іншого класу. Жертвопринесини під час шлюбних церемоній — заручин, весілля, одруження — є кращими зразками жертвопринесин другого типу. Жертвопринесення, призначене відвернути наслідки тяжкого інцесту, — гарний приклад першого типу. Жертвопринесення наприкінці жалоби — приклад змішання двох типів. Це рядове жертвопринесення в контексті обрядів переходу, але воно також має на меті звільнитися від скверни смерті і всякого зла в людських серцях. Дана дистинкція є необхідною для розгляду чи змісту жертвопринесення незважаючи на частковий збіг двох типів.

Один тип жертвопринесини я буду називати особистим жертвопринесенням, інший — колективним. Ці терміни звертають увагу на формальне розрізнення жертвопринесин, чинених в інтересах конкретних осіб чи в інтересах соціальних груп, але, як ми переконаємося, вони розрізняються також намірами: у той час як споконвічний мотив першого класу жертвопринесин — спокутний, жертвопринесини другого класу мають підтверджуючий характер; чи, якщо скористатися термінами Юбера і Мосса, до першого класу відносяться жертвопринесини «десакралізації» (профануючи сакральне, вони рятують людину від Духа), до другого — жертвопринесини «сакралізації» (вони сакрализують профанне, приводять Дух до людини).

Вихідна мета колективних жертв, так само як і їхній головний функції, -- підтвердити, установити чи зміцнити зміну соціального статусу (хлопчик стає чоловіком, дівчина — жінкою, живий — примарою) чи нові відносини між соціальними групами (поява

нового покоління, зміцнення родинних зв'язків за допомогою властивості, припинення кривної ворожнечі), призвавши у свідки Бога і пример, безпосередньо зв'язаних зі змінами, що відбуваються. Такі церемонії неповні і неефективні без жертвопринесення, що, однак, є лише епізод у комплексі всіляких церемоній, танців і обрядів, що не мають самостійного релігійного значення. Його зміст полягає в тім факті, що воно сакралізує соціальна подія і виникає з нього нове відношення. Воно освячує зміну статусу чи відносини, забезпечуючи його релігійним підтвердженням. У таких випадках воно з всією очевидністю носить святковий, євхаристичний характер...

Для релігійної думки нуер показово, що жертвопринесини, чинені як частина соціально значимих подій, мають справу з відносинами всередині соціального ладу, а не з відносинами між людиною і його природним оточенням. У повідомленнях про африканські народи часто затверджується, що їхні жертвопринесини мають справу з погодою, дощем, родючістю ґрунту, сівбою, заплідненням, збором врожаю, рибним ловом і полюванням. Звичайно нуер не влаштовують ніяких обрядів, що були в зв'язані з цими процесами, у всякому разі, у них не існує регулярного й обов'язкового обряду; якщо ж у визначених обставинах такої і має місце, як у випадку з обрядом, що передую великій риболовлі, він рідко обертається жертвопринесенням, а якщо й обертається, то таке жертвопринесення не вважається ні необхідним, ні істотним. Якоюсь мірою це може бути обумовлено відсутністю інтересу до землеробства і полювання, але справа ще й у тім, що нуер вважають природу деякою даністю, стосовно якої вони пасивні і байдужі. Вони не вважають, начебто зможуть вплинути на неї до власної вигоди, незважаючи на те, що є усього лише неосвіченими людьми. Те, що случается в природі, — це Божа воля, і в цій якості її потрібно приймати. Тому нуер не особливо цікавляться ритуалом викликання дощу, а спроби просити Бога про дощ перед сівбою розцінюють як самовпевненість. Цей умонастрій ілюструється однією з легенд нуер, що розповідає про те, як смерть наздогнала дівчинку, що просила, щоб сонце не сідало за обрій, поки вона не скінчить роботу. Замість цього нуер звертають свій погляд усередину, до закритого соціального світу, у якому живуть вони — вони разом зі своїми чередами. Їхні обряди зв'язані з моральними і духовними, а не природними кризами.

Спочатку необхідно задатися питанням, кому ж призначаються жертвопринесини. Тут ми знову зіштовхуємося з проблемою одного і багато чого. Коли жертвопринесенням викупається чи гріх змивається скверна, його адресатом є тільки Бог. Схожим образом обстоїть справа і при тяжких нещастях — наприклад, чи епідеміях падежі худоби. Те ж можна сказати про випадки, коли людину убиває блискавка, чи про хвороби, які не можна приписати якій-небудь конкретній причині. Тут перед нами обставини, загальні всім людям, універсальні явища — моральний закон, дійсний для усіх, загальні інтереси і турботи, небезпеки і нещастя, що уражають всіх і кожного. Однак у деяких випадках жертви приносяться тому чи іншому духу, наприклад духу повітря перед битвою чи тоді, коли його вважають (потенційним) винуватцем хвороби; тотемному чи іншому нижчому духу приносяться жертви у випадках, про які вже йшла мова в попередніх главах. Тут ми маємо справу з чимось більш приватним і специфічною, з відношенням деяких облич до Духа, що проявився перед ними, а не перед кимсь ще, у тім чи іншому своєму специфічному виді. Проте, як я вже роз'яснював раніше, ці парфуми можуть розглядуватися як іпостасі, чи представників переломлень Бога, і в обкресленому вище змісті ми можемо говорити, що жертвопринесення кожному з них є також жертвопринесенням Богу...

Бик — це жертвна тварина *par excellence*, і у важливих соціальних церемоніях, чинених з нагоди чи весілля примирення кривних ворогів, у жертву повинний приносити-

ся саме бик. Биків приносять у жертву також у часи великих нещасть, іноді — небезпечних хвороб, зрідка — на честь парфумів. Заміною бика може служити ялова корова. Буйволи приносяться в жертву тільки в одному з ритуалів, що кладуть кінець кривній ворожнечі, і зрідка (тільки дикі особи) на честь покійного батька. За винятком цих випадків принесений у жертву самець повинний бути кастрованим. У протилежному випадку кастрація виробляється до початку обряду. Стельні корови вбиваються тільки на похоронних церемоніях і при цьому винятково на честь старійшин у знак поваги до їхнього положення в суспільстві. Колір жертви не має значення, хоча в деяких жертвоприносах надається перевага тварині з визначеними мітками...

Ми з'ясували, кому і що приноситься у жертву. Тепер ми повинні задатися питанням: хто робить жертвоприношення, коли і де. По-перше, слід розрізняти обличчя (чи суспільну групу), від чийого імені воно відбувається, кого ми вправі називати жертвувальником, хоча і з ризиком непорозуміння, тому що він може і не приймати активної участі в обряді, чиненому від його імені, і тими, хто діє від його імені, акторами в драмі. Їх може бути кілька. Кілька людей можуть брати участь в освяченні, трохи — волати до Бога. Один представляє жертву, інший освячує її і волає до Бога, третій її заколює. Проте завжди є один чи кілька головних діючих осіб — людей, що займаються освяченнями і воаннями, що (а не саме убивство) і є для нуер основними діями в черзі обрядів, що складають жертвоприношення; і тому того, хто після освячення жертви вимовляє над нею слова воання, ми з повним правом можемо називати керівником жертвоприношення, чи жерцем. Жерців може бути кілька. У деяких жертвоприношеннях, особливо колективного характеру, незалежно від того, хто дійсно волає до Бога, вважається обов'язковим чи, принаймні, бажаним, щоб з воанням виступила конкретна посадова особа. Звичайно особистим жертвоприношенням може керувати будь-який старійшина, як правило, глава родини жертвувальників. Найчастіше, але зовсім не обов'язково це буде один з родичів жертвувальників по батьківській лінії. Жертвоприношення признається Богу, а не примарам, і тому не важливо, хто їм керує. Жерцем не буде юнак, якщо поруч знаходиться старший його за віком, але це не більш ніж соціальна умовність: ритуальними правилами це не забороняється. Жінки не приносять жертв. Вони можуть допомагати в акті освячення за допомогою попелу, можуть молитися, але вони не вимовляють воань в не убивають жертву. Ні жертвувальник, ні жрець не зобов'язані знаходитися в стані ритуальної чистоти. Це вимога досконала невідомо нуер...

Майже всі жертвоприношення, особисті чи колективні, мають ті самі загальні риси. Тому що не вдається в деталі опис одного жертвоприношення буде дійсним практично для усіх. Жертва доставляється на місце обряду, де послідовно відбуваються чотири акти, що складають драму жертвоприношення: представлення, освячення, воання і заклання. Можуть додаватися й інші дії — узливання, окроплення і, у більшості жертвоприношень парфумам, спів гімнів, але ці дії факультативні. Невід'ємними обрядами жертвоприношення як такого є названі чотири акти. Вони утворюють, так сказати, канон жертвоприношення...

Бог забирає *uiegh*, життя. Людина забирає *ging*, плоть, що залишається після жертвоприношення. Тушу розрізають й освіжують відразу після того, як тварина упав на землю. У більшості жертвоприношень м'ясо поїдається членами родини і родичами обличчя, від чийого імені воно було зроблено. У весільному і більшості інших колективних жертвоприношень воно розподіляється між родичами по батьківській і материнській лінії традиційними порціями: ровесники хазяїна жертви і його родичів по бічній лінії також іноді мають право на свою частку. Якщо керівник жертвоприношення є не членом родини і близьким родичем, але сімейним церемоніємейстером, жерцем чи пророком,

він також одержує свою частку. Ця частина процедури становить інтерес для всіх, а не тільки для тих, хто безпосередньо бере участь в обрядах. Якщо взагалі мова йде про суспільну подію, то люди, торкається їх воно чи ні, щоб спостерігати за нарізкою м'яса і його належною роздачею; нерідкий розподіл шматків супроводжується лементами і добродушними суперечками, одні тягнуть гашу на себе, а інші чи вихоплюють випрошують шматки м'яса. Навіть чужинці, які були поблизу і проявили достатню наполегливість, мають великі шанси одержати свій шматок м'яса. У залежності від обставин отримуючи м'ясо або несуть його по будинках, іноді в різні села, для готування і трапези, або воно наготовлюється жінками стійбища, у якому принесена жертва, і поїдається групами, складеними по ознаці розуміння підлоги, віку і споріднення. М'ясо готується, подається і поїдається в такий же спосіб, як якби те було м'ясо звіра, добутого на полюванні. Його варять, а ласі шматочки засмажують у розпеченій золі. Хочу пояснити, що розчленовування жертви, готування і поїдання її м'яса не є частиною обряду. Розглядати трапезу як частина жертвовного обряду — це все рівно що вважати весільне застілля частиною одруження в нашій країні. Але якщо вона не є частиною обряду і не має сакраментального змісту, вона не перестає бути частиною церемонії в більш широкому значенні слова і не втрачає соціального змісту. Завжди варто пам'ятати, що жертвопринесення, навіть спокутне жертвопринесення, є готуванням до бенкету, а в тих обставинах, у яких живуть нуер, і в силу традиції це означає, що сусіди так чи інакше теж приймуть у ньому участь.

До іспанського завоювання в XVI ст. територію Центральної Америки заселяли племена індіанців різних мовних груп. В індіанців Мезоамерики (регіон Центральної Америки) — ацтеків, сапотеків, миштеків, майя — з перших століть н.е. існували ранньокласові державні утворення. Племена, що оселилися північніше, перебували на нижчому рівні соціально-економічного розвитку. Ймовірно, що вже у перших поселенців епохи пізнього палеоліту існували міфи про виникнення вогню, походження людей, тварин, пізніше про кайман — покровителя їжі, вологи, про добрих духів, світобудову.

ВІРУВАННЯ ДАВНІХ МАЙЯ

Як і в усіх ранньокласових суспільствах, релігія давніх майя була домінуючою формою ідеології. Вона акумулювала в собі всі види духовної діяльності населення, в тому числі й мистецтво. Основними джерелами вивчення релігії майя є численні ієрогліфічні тексти, зображення міфологічних персонажів і релігійних обрядів в монументальній скульптурі й пам'ятках живопису, тексти міфологічного і культового змісту, що збереглися в записях латиною. Міфологія давніх майя фіксує своєрідно картину світу, споріднену з баченням Всесвіту ацтеків й інших народів Мезоамерики.

Згідно з міфологією майя, Всесвіт складався з тринадцяти небес і дев'яти підземних світів. В індіанських джерелах часто згадують групу богів Ошлахун-Ти-Ку, повелителів цих небес. Відомо лише декілька імен цих богів: «Біла жінка» — богиня Місяця, бог Сонця, божество останніх днів року, бог кукурудзи, бог оленів, бог смерті та інші.

За уявленнями, у центрі Землі стоїть світове дерево, що пронизує всі пласти небес, а по чотирьох її кутах (сторонах світу) — ще чотири дерева з птахами на вершинах: червоне (схід), біле (північ), чорне (захід) і жовте (південь). З цими чотирма сторонами світу асоціювались Чаки (боги дощу), Павахтуни (боги вітру) і Бакаби (носії або підтримувачі неба). Вони різнилися кольором, пов'язаним з певною стороною світу. Дослідники вважають, що Бакаб, Павахтун і Чак є різними аспектами одного божества. Під землею — потойбічне царство. Душі воїнів, загинув у боях або від жертвовного ножа, жінки, що померли при пологах, оселилися на небі — в раю бога Сонця, а утопленики, померлі від хвороб, пов'язаних з водою, і вбиті блискавкою — в раю бога дощу.

Однак душі більшості людей, які вмирили звичайною смертю (в домашньому ліжку), потрапляли в підземний світ Миктлан («край мертвих», «край, де ми втрачаємо себе», «край безтілесних») — холодне і темне царство, де блукали до своєї остаточної загибелі. Під час цієї довгої подорожі лабіринтами царства смерті душа людини зазнавала тяжких випробувань, описаних у міфах ацтеків і майя: перепливала сморідні ріки з крові та гною, пробиралась між горами, що зіштовхувалися одна з одною, перетинала високі плоскогір'я з холодними вітрами. Після чотирирічних поневірянь душа потрапляла до найнижчого ярусу пекла, де володарювала пара страшних богів Миктлантекутілі — повелитель країни мертвих і його дружина, яких зображали у вигляді скелетів. Сиділи вони в палаці з людських кісток. Всі інші божества царства були підпорядковані їм.

Вхід у підземне царство знаходився в багатій на печери області Альта Верапас (Гватемала). Але у його темних глибинах остаточна доля людини залежала від її соціально-

го стану за життя. Майя уявляли світ смерті населеним величезною кількістю страшених істот. Малюнки і написи на керамічних виробах зображують смерть правителя, по-дорож його душі страшними лабіринтами світу смерті та «воскресіння». «Воскреслі» царі ставали небесними богами, а прості землероби, общинники навек залишалися в пеклі. Цьому уявленню відповідав і ритуал поховання правителів, що відрізнявся особливою пишнотою.

Давньомайські культи з їхніми ритуалами складні та витончені. Їх мета — умилоствлення божеств і отримання від них різноманітних благ. До цих культів належали куріння ароматичних смол, молитви, культові танці та співи, пости і жертвопринесення. В жертву приносили ягуарів, черепах, індиків, кабанів, квіти, плоди, тканини, вироби з глини, нефриту, кістки і раковини, пир'я цінних птахів тощо, вимажуючи їх синьою або блакитною фарбами.

Важливими були людські жертвопринесення, про що свідчать розкопки крипти (каплиця, тайник під храмом) Храму написів в Паленці, зображення в Дрезденському і Мадридському рукописах, фрески і Храмі ягуарів, Храмі воїнів (Чичен-іца) та ін. Людські жертвопринесення зумовлені уявленнями про те, що божество повинно постійно харчуватися людською кров'ю, інакше воно загине. Церемонію здійснював жрець-након. Йому допомагали чаки (четверо літніх людей) — щоразу нові, обрані для того, щоб тримати жертву за руки й за ноги. Жертвами були діти, полонені та раби. Траплялися випадки самопринесень у жертву, найчастіше, щоб залишити по собі пам'ять. Жертва, піднявшись на піраміду, оголошувала причини свого вчинку і кидалася вниз. Жерці у давніх майя, як і в інших народів Мезоамерики, становили спеціальні корпорації, де панувала чітка ієрархія від верховного жерця до юнаків-прислужників. Посада верховного жерця передавалася у спадок.

Особливою шаною користувалися члені (пророки); інколи їх навіть носили на ношах — честь їх пророкувань. Челан заходив до кімнати свого дому і, вводячи себе в екстаз, лягав на підлозі. Вважалось, що його Дух-покровитель в цей час спускався на дах будинку і розмовляв з ним. Інші жерці, які збирались у сусідньому приміщенні, слухали ці одкровлення з опущеними головами. Серед жерців панувала сувора дисципліна: пости, стримання, різноманітні самознушання.

ВІРУВАННЯ АЦТЕКІВ

Протягом майже двох тисячоліть (від часів теотиуканців до іспанського завоювання) долина Мехіко була заселена племенами — носіями культури нагуа. Воюючи між собою, вони почергово домінували на цій території. Кожен переможець переймав від переможеного народу мову, релігію, науку, мистецтво, літературу, ремесла і звичаї. Тому теотиуканська та тольтекська космогонія (уявлення про будову Всесвіту) і теогонія (сукупність міфів про походження та родовід богів) знайшли відображення в їх ацтекській версії. «Ацтекський календар» викладає легенду про два Сонця або чотири катастрофи, про народження п'ятого Сонця, за якого живуть сучасні йому люди.

Вершину давньомексиканського пантеону посідала пара прабатьків — джерело всього існуючого, уособлення жіночого й чоловічого начал. Від центру відходили відповідно до сторін світу чотири сутності, наділені своїм кольором. На сході був червоний володар, на півночі — чорний, на півдні — блакитний, на заході — білий. У центрі знаходився найстарший з усіх божеств — бог Вогню, або божество року. Місяць називали Мецтлі.

В ацтекській Мексиці існували дві ідеї божества, зумовлені двома релігійними традиціями нагуа: тольтекською традицією, пов'язаною з давнім минулим мексиканських культур, і ацтекською, що не зберігала духу племінної ментальності. Білий володар — бог з надто складною міфічною біографією. В тольтекській традиції він є легендарним героєм, засновником тольтекської столиці Тула, покровителем і вчителем мистецтв і ремесел, духовним пастором і моральним вождем, противником кривавого культу, що вимагав людських жертв. Для тольтеків він був передусім символом мудрості.

Бог Сонця і війни Унцилопочтлі — племінний бог ацтеків, який порятує світ від космічної катастрофи. Він вимагав постійного принесення в жертву людей. Адже бога Сонця й інших богів, які беруть участь у вічній грі сил світла й тьми, ночі та дня, півдня і півночі, підтримують порядок у Всесвіті, потрібно було годувати гарячою кров'ю живих людей. Імперія інків вела жорстокі війни, метою яких було принесення в жертву полонених воїнів інших племен. Бувало, не щадили і своїх дітей. Під час завоювання конкістадорами (іспанські завойовники) імперії ацтеків у всіх містах було виявлено павільйони з десятками тисяч людських черепів.

Дві ідеї божества немов протистояли одна одній: страшна ідея, що потребувала кривавих жертв, та ідея, втілення в ритуалах і актах віри, що символізувала існування трансцендентного (що знаходиться поза світом) бога. Це зумовило появу в ацтекській Мексиці жерців-мудреців, які намагалися послабити релігійний фанатизм в моральній сфері.

Есхатологічне бачення світу особливо цінувало ритуальну смерть — полегли в бою ацтекські воїни і принесені в жертву полонені потрапляли в особливий рай (небо Столиці). Тут душі воїнів і жертв, які загинули, щоб напоїти бога Сонця власною кров'ю, одержували нагороду — участь у почті Сонця, що здійснює свою ходу небом. Після декількох років такого служіння душі поверталися на землю, втілені в колібрі (емблема бога Сонця і війни) або в різнобарвних метеликів. Душі людей, померлих неприродною смертю (утопленики, вражені блискавкою, епідемією), потрапляли в Тлалокан (рай бога Тлалока), який відав дощами, і там серед буйної рослинності саду безтурботно проводили час. Перспектива такого потойбічного існування мала бути дуже привабливою для землеробів Мексиканського плоскогір'я, що знемогло від посух. Душі мертвих немовлят потрапляли на небо, де росло «молочне дерево», що харчувало їх довічно.

Іншою була доля в потойбічному світі людей, які не мали змоги потрапити до почту бога Сонця: якщо померлі нічим не відзначилися за життя, їх душі відсиляли в Миктлан, де вони розчинялися в небутті. Перш ніж потрапити туди, вони повинні були подолати незвичайні перешкоди: продиратись крізь вузькі щілини між скелями, їм загрожували небезпечні змії, ящери та ін. Тому, споряджаючи у потойбічний світ, поруч з померлими клали різноманітні предмети, що мали допомогти дістатися до Миктлана. Забита з цією метою блідо-жовта собачка повинна була допомогти переправитися на інший берег підземної руки, яка перегороджувала шлях у царство мертвих.

Різнорічний одяг, прикраси, цінні речі — своєрідний дарунок володарям підземного світу Миктлантекуті. Це дає підстави твердити, що ацтекська релігія з її уявленнями про існування людської душі після смерті, про потойбічне життя була релігією аристократичних верств імперії. Вона увібрала в себе концепцію ілюзорного світу, ефемерності життя («все є сон»), властиву давньомексиканській культурі.

Головним для ацтекських мудреців був пошук засобів, що допомогли б людині відчувати надійність свого становища у світі, в якому все нетривке. Вони запитували: «Чому творець життя нікого не робить безсмертним?», переймалися тим, що люди не вічні на світі, живуть тільки мить. Замислюючись над мінливістю світу, мудреці розу-

міли життя, як сон. Сягаючи витоків й основ людського буття, дошукуючись істини та можливості осягнення її в земних умовах, дійшли висновку, що мистецтво «квіти і пісні», його метафори і символи) відкриває можливість знайти цю істину. Мистецтво, що фіксує витворені уявою образи, не підвладне часові, воно реальніше, ніж мінлива свідомість людини. Твори мистецтва виникають завдяки натхненню, є формою інтуїції, непізнаної навіть митцем. Можливо, джерелом творчого натхнення є бог: «З серця неба походять чудові квіти, чарівні пісні». Мистецтво і є шляхом, що наближає людину до найвищої суті, допомагає відчутти зв'язок з Космосом, усвідомити реальність свого буття. Митець долав довгий шлях ініціації, щоб, увібравши в себе традиції минулого, досягти найвищої посвяченості — Іолтеоль (буквально «серце, піднесене на божественні вершини»). Тоді він міг спілкуватися з Богом, відчутти божественне натхнення, стати тим, хто надає речам божественних символів. Мистецтво вдосконалює сприймання й уяву людини, пов'язує ритм Всесвіту з її психічним життям.

Для ацтекських мудреців шлях «кольорів і пісні» — синтез релігії та мистецтва, бо мистецтво є диханням Всесвіту, спробою пережити трансцендентне. Оперування символами повинне пробудити уяву, яка має відчутти невлиме. Мистецтво створювало «уявну реальність», що давала змогу людині хоча б на мить відчутти безсмертя. «Квіти і пісні» були одним із засобів подолання страху перед смертю, надавали сенс людському існуванню.

ВІРУВАННЯ ІНКІВ

У цивілізації інків (Перу) панівною була геліоцентрична релігія, яка ґрунтувалася на служінні Інті — богу Сонця, чий культ наполегливо насаджувався державою. Божественного Інті зображали у вигляді золотого (золото — «метал, що належить сонцю») диска з яскравими променями, спрямованими в усі боки, на якому зображено обличчя чоловіка.

Інті, як й інші боги пантеону інків, є мешканцем неба. Його дружиною і водночас матір'ю інків була Кілья — богиня Місяця. В храмі інків — Кориканці в Куско — Місяцю було присвячено одну з каплиць. Усі стіни цього святилища були оздоблені срібними пластинами. Прикрашало каплицю і зображення Місяця у вигляді срібного диска із жіночим обличчям. Небесна мати інків (Кілья) водночас була і покровителькою всіх жінок.

Третій житель небозводу — бог Ільяпа, який уособлював грім і блискавку, що несли землеробу очікувану вологу. Тому Ільяпа, як колись мати-земля Пачамама, піклувався про родючість полів. Його уявляли ставним воїном, одягненим у золоту кольчугу та озброєним палицею.

Важливу роль для інків відігравав храм Кориканча, прикрашений золотим легендарним диском — образ Сонця, викрадений невігласом-конкістадором і програний ним у карти. Одразу за храмом був розташований знаменитий золотий сад інків. Кориканча є символом Сонця, уособленням релігії, в основі якої — служіння божеству Інті. Він символізував об'єднуючу роль «сонячної» віри та «сонячної» теології, які були опорою держави інків.

Кориканча був і резиденцією Верховного жерця «сонячної» релігії Вільяка Уму («провісник»). Цей сан був довічним. Верховний жрець стежив за дотриманням сонячного культу, коронував нового правителя імперії, здійснював церемонію його одруження. Крім верховного жерця, було ще десять «атун вільяк» («єпископів»), які керували

релігійним життям провінцій. До верхівки духовенства належали й духовні наставники (головні жерці провінційних храмів Сонця). На честь священного Інті їх обов'язково повинні були зводити в кожній провінції. Нижче духівництва відправляло обряди здебільшого народної, а інколи й офіційної релігії. Простолюдинів сповідали жерці; еліта, верховний інка сповідалися перед Сонцем. Інколи після такої «сонячної» сповіді знатні вельможі вчиняли омовіння в гірських ріках, сподіваючись, що швидка течія забере із собою їхні провини. За уявленнями, існування гріха допускалося, але грішник повинен спокутувати його сповіддю.

Грішники, які вчинили тяжкі провини і втаїли їх на сповіді, після смерті потрапляли в підземелля (подібне до пекла), де страждали і гризли каміння. Тих, хто в земному житті не скоював гріхів, після смерті очікував рай, що знаходився поблизу Сонця, сповнений радощів і вічного спокою. Вельможі потрапляли туди автоматично. Рай був доступний усім, незалежно від соціального становища. Пекло призначалося тільки простолюдю.

Служителі культу, крім здійснення сповіді, брали участь в актах жертвопринесення (людські бували надто рідко) і поховальних ритуалах.

Існував обряд муміфікації тіла володаря після його смерті. Мистецтво муміфікації досягло високого рівня — тіла бальзамованих імператорів виглядали, як живі. Нутрощі заховорювали в храмі неподалік від столиці імперії, камені його були скріплені розчином з розплавленого золота і бітуму. Коли помирав імператор або головний вельможа, найбільш віддані слуги й улюблені дружини кінчали життя ритуальним самогубством або дозволяли поховати себе живцем.

МІФИ ТА РЕЛІГІЙНІ ОБРЯДИ

МІФ ПРО ПОЧАТОК СВІТУ ІНДІАНЦІВ ЙАУЛЕМАНИ-ЙОКУТ (Каліфорнія)

Спочатку усюди була вода. Дерево (лозина, ціпок, деревина, дерево) виросло з води до неба. На дереві було гніздо. Ті, що знаходилися у середині, не бачили ніякої землі. Усюди була тільки вода. Їхнім ватажком був орел. З ним знаходилися вовк, койот, пантера, сокіл прерій, яструб і кондор. Орел захотів зробити землю. Він подумав: «Нам знадобиться земля». Тоді він покликав маленьку качку к'уик'уи. Він сказав їй: «Пірни і принеси землю». Качка пірнула, але не дістала до дна. Вона потонула. Орел покликав іншу качку. Він велів їй пірнути. Ця качка забралася глибоко вниз. Нарешті вона досягла дна. Вона торкнулася мулу і відразу вмерла. Потім вона спливла. Отут орел та шестеро інших побачили під її пазуром небагато бруду. Побачивши це, орел виколупав бруд з-під пазура. Він змішав її з насіннями теліс і пелі і розтер. Він додав у суміш воду і зробив тісто. Це було ранком. Потім він помістив тісто у воду, і воно розбухнуло і поширилося всюди, починаючи від середини. Ввечері орел сказав своїм товаришам: «Візьміть небагато землі». Вони зійшли вниз і взяли небагато землі із собою на дерево. Вранці, коли зійшла ранкова зірка, орел сказав вовку: «Гавкіт». Вовк прогавкав, і земля зникла, і усе знову покрилося водою. Орел сказав: «Ми зробимо її знову», тому що саме з цією метою вони взяли собі землі в гніздо. Потім вони знову взяли насіння теліс і пелі, і розтерли їх разом із землею, і поклали суміш у воду, і вона знову розбухнула. Потім, вранці, коли з'явилася ранкова зірка, орел знову сказав вовку: «Гавкіт!», і той прогавкав тричі. Земля затремтіла, але устояла. Тоді койот сказав: «Я теж маю

прогавкати». Він загавкав, і земля злегка здригнулася. Тепер все було гарно. Тоді вони спустилися з дерева на землю. Неподалік від дерева було озеро. Орел сказав: «Ми Будемо жити тут». У них був там будинок, і вони там жили.

«ТАНЕЦЬ ДУХІВ» ІНДІАНЦІВ СІУ

«Великий основний принцип вчення про «танець» духів» говорить, що настане час, коли вся індіанська раса, живі і мертві, возз'єднається на відродженій землі, щоб жити в споконвічному щасливому стані, вільному від смерті, хвороби і страждання. На цьому фундаменті кожне плем'я звело надбудову з власної міфології, а кожен апостол і віруючий доповнив її деталями згідно своїм розумовим здібностям чи уявленням про щастя з додатком подробиць, отриманих у стані трансу. Крім того, деякі зміни, безсумнівно, обумовлені передачею вчення через недосконале посередництво знакової мови...

Усе це буде зроблено верховною духовною силою, що не потребує допомоги людей; і хоча деякі знахарі були схильні передбачати індіанське тисячолітнє царство, проповідуючи опір подальшим зазіханням білих, ці вчення не складають частини справжнього вчення, і тільки там, де хронічне невдоволення збільшувалося свіжими образами, як у сіу, цей рух знайшов войовниче вираження. Навпаки, усі віруючі закликалися готуватися до гідної зустрічі передвіщеного щастя, відмовившись від войовничості і затверджуючись в чесності, миролюбстві і добрій волі по відношенню не тільки друг до друга, але і до білих при спілкуванні з ними. Деякі апостоли вважали навіть, що всі расові різниці повинні бути віддані забуттю, і що білі разом з індіанцями будуть спільними у прийдешньому блаженстві; не здається безперечним, що це теж суперечило споконвічно проповідуємому вченню.

У різний час виконання пророцтва пристосовувалося до різних дат. Що стосується пори року, то, згідно з цілком природною думкою відродження життя і відновлення всього живого відбудеться на початку весни. Іноді очікуваним часом був липень, зокрема четверте липня. Не зайве відзначити, що це приблизно збігалося з часом проведення великої щорічної церемонії сонячних танців прерій, що справлялися колись племенами. Сам місяць час від часу призначав різні дати, тому що одне за іншим пророкування не збувалися, і у своєму посланні до шейеннів і арапахо в серпні 1891 року він залишає питання відкритим. В роки, що безпосередньо передують повстанню сіу, чекання всіх племен були націлені на весну 1891 року. Весна прийшла і пішла, літо настало і згасло, осінь змінилася зимою, а надії і прагнення не збулися, і тоді вчення поступово набуває його нинішню форму: в один прекрасний час індіанці з'єднаються зі своїми друзями, що пішли, щоб вічно перебувати на вершині щастя, і це щастя може бути передбачене — Хоча і не наближено в дійсності — у сновидіннях завдяки серйозному і частому відвідуванню сакрального танцю...

Оскільки я завжди виявляв співчуття до їхніх ідей і переживань так до того ж і зробив далеку подорож до самого месії, що коштувало мені значних тягот і труднощів, індіанці, нарешті, цілком упевнилися в тім, що я дійсно бажаю пізнати істину про їхню нову релігію. Через кілька днів після мого візиту до Лівої Руки деякі з делегатів, висланих у серпні минулого року, спустилися відвідати мене, очолювані шейенном по імені Чорний Короткий Ніс. Після взаємних вітань він констатував, що шейенни й арапахо тепер переконалися в тім, що я хочу розповісти правду про їхню релігію, а оскільки вони люблять свою релігію і жадають того, щоб білі довідалися про те, що їхня релігія гарна і не містить нічого дурного і ворожого, вони дають мені послання, що дав їм сам месія, щоб я міг узяти його із собою і показати у Вашингтоні. Потім він дістав з розши-

тої бісером сумки і дав мені лист, що виявилося посланням, чи викладом вчення, доставленим Вовокой делегатам від шейеннов і арапахо, одним із яких був Чорний Короткий Ніс, з нагоди їхнього останнього візиту в Неваду в серпні 1891 року; послання було записано там же ламаною англійською одним з делегатів арапахо Каспаром Єдсоном, молодим чоловіком що дістав деяку англійську освіту в урядовій школі для індіанців у Карлайле, Пенсільванія. На зворотній стороні листа була копія на більш пристойному англійському, написаною дочкою Чорного Короткого Носа, школяркою, під диктування батька по його поверненні. Ці листи містили звістку, з якою повинні були ознайомитися обидва племені, і, як ясно стверджується в тексті, вона не призначалася для очей білої людини. Дочка Чорного Короткого Носа спробувала стерти фразу про це перед тим, як її батько приніс лист до мене, але ці рядки все рівно були добре помітні. Це справжній офіційний виклад вчення «танцю духів», викладене самим месією своїм учням...

Лист месії (вільний переклад)

Повернувшись до будинків, ви повинні улаштувати танець тривалістю п'ять днів. Танцюйте чотири ночі підряд, і в останню ніч продовжуйте танцювати до ранку п'ятого дня, коли всі повинні омитися в ріці і розійтися по будинках. Ви усі повинні зробити це однаково. Я, Джек Уілсон, люблю вас усіх, і моє серце переповнене подякою за дарунки, принесені вами. Коли ви повернетеся додому, я дам вам добру хмару [дош?], щоб ви почували себе добре. Я дам вам гарний дух і дам вам гарну фарбу. Я хочу, щоб ви знову прийшли через три місяці, по кілька людей від кожного племені відтіля [з індійської території].

Цього року буде великий сніг і небагато дощу. Восени буде такий дощ, якого я ще ніколи не давав вам колись.

Дідусь [загальнопоширений серед індіанців шанобливий титул, у даному випадку месія] говорить, що, коли умирають ваші друзі, не слід плакати. Нікому не заподіюйте збитку чи шкоди. Ви не повинні воювати. Робіть завжди справедливо. Я дам вам задоволення в житті. У цього юнака гарні батько і мати. [Можливо, це відноситься до Каспару Едсону, молодому арапахо, що записав це послання Вовоки до делегації.] Не говоріть про це білим. Ісус тепер на землі. Він з'являється, як хмара. Усі мертві знову живі. Я не знаю, коли вони будуть тут: може, цією осінню чи навесні. Коли прийде час, більше не буде хвороб, і кожний буде знову молодий.

Не відмовляйтеся працювати на білих і не заподіюйте їм занепокоєння, поки не розстанетеся з ними. Коли земля трясеться [при настанні нового світу], не бійтеся. Це не зашкодить вам.

Я хочу, щоб ви танцювали раз у шість тижнів. Улаштуйте на танцях бенкет і зберіть їжу, щоб її міг їсти кожний. Потім помийтеся у воді. Як-небудь ви знову одержите від мене добрі слова. Не брешіть».

Ми приводимо відомості, отримані ним один раз у вождя Дика, пайюте, у відвертій розмові, що відбулася, коли всі індіанці залишили кімнату:

«Давно, двадцять років тому, індіанець-знахар у долині Мейсена у озера Уокер говорив те ж саме, що ти чуєш зараз. Приблизно через рік, як він почав говорити, він умер. Три роки тому інший знахар почав ті ж розмови. Вони увесь час розростаються. Індіанці чують їх усюди. Індіанці приходять здалеку, щоб його послухати. Вони приходять зі сходу вони роблять знаки. Два роки тому моя пішов у Виннемуку і до озера Піраміди, моя бачила індіанця Сема, вождя, і Джонсон Сайді. Сем, він говорить мені, що тільки що бачив індіанця-знахаря, чув його бесіду. Сем говорить, знахар так говорив:

«Всі індіанці повинні танцювати всюди, не переставати. Дуже скоро наступною весною, йде Велика Людина [Великий Дух]. Він приведе назад усяку дичину. Дичина бу-

де кишити усюди. Усі мертві індіанці повернуться і, знову будуть жити. Вони усі будуть сильні, як юнаки, будуть молоді знову. Старий сліпий індіанець знову бачить, і стає молодим, і має гарний час. Коли Старий [Бог] прийде таким шляхом, тоді всі індіанці йдуть на гори, вище від білих. Потім, коли індіанці високо нагорі, велика вода прийде як потім і всі білі загинуть, потонуть. Після цього вода піде і потім нікого, крім індіанців усюди, і усе буде кишити різною дичиною. Тоді знахар сказав індіанцям сповістити всіх індіанців, щоб танцювали не припиняючи, і гарний час наступить. Індіанці, що не танцюють, що не вірять цьому слову, зменшаться і будуть ростом фут, да так і залишаться. Деякі з них перетворюються в дерево і згорять у вогні». От що розповідав мені Сем про розмови знахаря».

Ім було сказано, що Великий Дух наслав на них расу панів, щоб покарати їх за гріхи, і що тепер гріхи покутувані і час рятування от-от прийде. Їхні поріділі ряди повинні бути посилені всіма коли-небудь вмерлими індіанцями, і ці духи уже виступили в шлях, щоб знову населити землю, що споконвічно належала індіанцям, і женуть перед собою величезні череди бізонів і прекрасних поні. Великий Дух, що настільки надовго залишив своїх червоношкірих дітей, знову з ними і проти білих, і порох білої людини більш не здатний прострелити кулею шкіру індіанця. Незабаром самі білі потерплять поразку, їх накриє глибокий зсув, їх придавлять дерен і дерева, і ті деякі, кому удасться вислизнути, перетворюються в дрібну річкову рибу.

Щоб досягти жаданого результату, індіанці повинні вірувати і влаштовувати «танець духів».

(James Mooney, *The Ghost-Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890*, Fourteenth Annual Report, part 2, Bureau of American Ethnology).

ЦЕРЕМОНІЯ «ТАНЦЮ ДУХІВ» (CIY)

Як правило, танець починається в другій половині дня чи пізніше, після заходу сонця. У першому випадку завжди буває перерва на одну-дві години для вечері. Про танець повідомляють кричущі старі, що займають цю посаду, мабуть, по загальній мовчазній згоді; вони обходять табір, голосно закликаючи народ готуватися до танцю. Попереднє розфарбування і вдягання займає звичайно біля двох годин. Коли усе готово, зачинателі виходять на площадку для танцю і з відсутнім поглядом беруть один одного за руки, утворюючи невелике коло. Потім, залишаючись на місці, вони заспівають першу пісню — за попередньою згодою, напівголосно. Проспівавши її двічі, вони повторюють її у весь голос, цього разу повільно кружляючи в танці. Їхні па відрізняються від тих, що прийняті в більшості індіанських танців, але при цьому вони дуже прості: танцюристи рухаються праворуч, ліворуч, ідучи за ходом сонця, відставляючи ліву ногу і переносячи слідом за нею праву, майже не відриваючи стопи від землі. Тому в шošонів цей танець називається «волочащимся». Усі пісні пристосовані до простого розміру танцювального ритму. Пісня міцніє, і поодинці чи групами люди підходять з різних сторін, один за іншим приєднуючись до кола, поки в танець утягуються від п'ятдесятьох до п'ятисот чоловіків, жінок і дітей. Якщо коло невелике, кожна пісня повторюється через кілька оборотів. Якщо ж він розрісся, то кожна пісня повторюється через один оборот, що обмірюється поверненням зачинателів до початкового пункту. Кожна пісня заспівується на той самий манер, спершу напівголосно, коли співаки стоять недвижно на місцях, а потім у весь голос, коли вони пускаються в танок.

В інтервалах між піснями, особливо коли починаються транс, танцюристи розмикають руки і всідаються на кілька хвилин, щоб поговорити. У такі моменти зачинателі

іноді вимовляють короткі промови чи проповіді або переказують свіжі враження від трансу. Тримаючись за руки, танцюристи звичайно сплітають пальці, а не захоплюють долоні, як це прийнято в нас. Старі, що шкутильгають, спираючись на ціпок, і малі діти, що тільки встали на ноги, іноді теж стають частиною кола, і більш енергійні танцюристи розміряють рух з їх силами. Часто можна побачити жінку, що приєдналася до кола, з дитиною за спиною; вона танцює разом з іншими, але ледь вона виявить найменшу ознаку збудження, що насувається, пильні друзі ведуть її геть, щоб дитина не перетерпіла ні найменшої шкоди... Собак відганяють якнайдалі від кола, щоб вони не підбігали до запалого в транс і в такий спосіб не розбудили їх. Самі танцюристи стежать за тим, щоб не тривожити тих хто знаходиться у трансі, поки їхні душі перебувають у духовному світі. Використовується повне індійське одягання з оленячою шкірою, фарбою і перами, але в сіу жінки відкидають пояса, прикрашені кругляками з німецького срібла, тому що цей метал потрапив до них від білою людини. У південних племен, напроти, під час танцю надягають капелюха, хоча це і не повною мірою відповідає вимогам вчення.

Ні барабан, ні тріскачка, ні інші музичні інструменти під час танцю не використовуються, хіба що іноді — одним з танцюристів, що копіює бачення, що споглядаються в трансі. У цьому відношенні «танець духів» різко відрізняється від будь-якого іншого індіанського танцю. Наскільки відомо, жодне плем'я, за винятком валапаї, не розбиває багать усередині кола. Утім, північні шейенні споруджували чотири багаття специфічного виду за межами кола. Більшістю племен танець виконувався навколо дерева чи тичини, встановленої в центрі і різноманітно прикрашеної. Однак на південних рівнинах, очевидно, тільки кайова дотримувались цього методу, танцюючи іноді навколо кедра. Розімкнувши коло наприкінці танцю, учасники підкидали свої ковдри чи хустки в небо з метою відігнати всіляке зло. Відповідно до пізніших наставлянь месії, після цього спускалися помитися в річці, чоловіки і жінки окремо, перш ніж розійтися по житлах. Ідея очищення від злих впливів, як духовних, так і земних, шляхом обмивання в проточній воді теж занадто природна і універсальна, щоб вимагати коментарю...

(James Mooney, *The Ghost-Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890*, Fourteenth Annual Report, part 2, Bureau of American Ethnology, Washington, D.C., 1896, pp. 920—923).

МОГУТНІЙ ШАМАН (АПАЧІ)

«Мій білий брат, сказав Ригану шаман з апачей, — ти, напевно, не повіриш, але я всемогутній. Я ніколи не вмиру. Якщо ти вистрілиш у мене, куля не увійде в моє тіло, а якщо і увійде, то не заподіє ніякої шкоди... Якщо ти застромиш мені ніж у горло і смикнеш його нагору, то ніж вийде з верхівки мого черепа... Я всемогутній. Якщо я хочу когось убити, мені досить простягнути руку, торкнутися його, і він умирає. Я могутній як бог».

(Albert B. Reagan. *Votes on the Indians of the Fort Apache Resion*. American Museum of Natural History. Anthropological Papers. XXXY, part V, 1930, p. 391).

ТОЙ ХТО ВТРАТИВ ДУШУ І МАГІЧНЕ ЗЦІЛЕННЯ (ІНДІАНЦІ АПНАЙЕ, СХІДНА БРАЗИЛІЯ)

Коли шестирічна дочка Меоки занедужала дизентерією, Катам (як він сам мені розповідав) зцілив її в такий спосіб:

«Я пішов разом з Іре [дружиною Катама] до струмка, щоб викупатися. Коли ми проходили повз плантацію, я почув дитячий плач. «Ти що-небудь чула?», — запитав я в

Іре. Ні, — відповіла вона. — Я нічого не чую». Але сам-то я чув плач чітко і подумав: «Хто б це міг бути?» Я залишив дружину чекати і пішов на звук. Раптом я побачив тінь дочки Меоки, що сиділа на плантації, прямо серед тіней білих днів, що вже були прибрані і з'їдені, від яких залишилися тільки ніжки. Адже в цю пору тіні всіх культурних плодів танцюють на плантації. Маля взяли на ферму і почакували динєю, а тіні плодів захопили тінь дівчинки.

Я пішов до її матері і сказав їй, щоб вона не плакала, тому що її дівчинка поправиться. Я порадив їй почекати кілька днів, коли тінь повинна сама повернутися. Бабуся думала, що тіло дівчинки вже занадто ослаблене і не витримає. Тоді я пішов туди і привів тінь назад».

Я [Nimiendaju] був очевидцем останньої процедури. Після полудня Катам розфарбувався і пішов на плантацію. Мати сиділа перед дверима з хворою дівчинкою на колінах; навколо них зібралося трохи жінок. Через якийсь час Катам повільно повернувся. Він ніс незриму душу-тінь точнісінько так, немов тримав у руках її тіло. Побачивши його, жінки в голос заплакали, уявляючи, як тінь дитини проводить свої дні на самоті серед тіней плодів, без вогню і даху. Катам поклав тінь на голову дівчинки і рухами, що розтирають, повернув її в тіло. Незадовго до цього Катам схожим образом вилікував свою дитину, чия тінь була полонена тінями плодів; а кілька днів по тому він знайшов тінь ще одного хворого маляти в купальні на струмку і привів її назад. Мати маляти взяла його із собою купатися і втратила його тінь у воді. Катам почув і завчив жалібну пісню душі, що втратилася, і ввечері проспівав її жінкам, що спочатку заплакали, а потім підхопили мелодію.

(Nimientlaju. T/ie/Ipinayc, Washington. D.C., 1937, pp. 144—145).

ПРЕДІСНУВАННЯ І ВТІЛЕННЯ У ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКИХ ІНДІАНЦІВ

Загальним для ряду областей є те, що в них життєвий подих вважається вихідним від Творця і які повертаються йому після смерті. Навіть не уточнюючи зв'язку з подихом, походження душі зводять до Творця чи до культурного героя. Так, белла коола і шошони з Вінд-Рівер шанують Вищу Істоту за подавця життя і життєвої душі (life-soul). Індіанець саук називає свого Творця «тим, хто дає нам життя». Родичі саука, лиси, вірять у те, що життєва душа — це дарунок Великого Духа.

Вища істота белла коола «створило душу для кожного з тих, хто повинний був от-от народитися; один з молодших богів оформив її обличчя, а богиня заколисала її і відправила вниз, щоб народитися». Синкаетки затверджують, що души-сновидіння (dream-soul) прийшла від Бога — на противагу надприродній силі, придбаній від тварин. Лиси вірять, що якщо Вища істота наділила їхньою життєвою душею, те культурний герой дав їм вільну душу... Небесний бог Скан індіанців оглала наділив людину всім багатством психічних явищ, включаючи життєву і вільну душу. Шошони з Вінд-Рівер називають вільну душу даром верховного бога...

Але якщо верховне божество вважають творцем світу, то природно очікувати, що його також будуть вважати творцем людської душі (душ), навіть якщо про це прямо не говориться. Але нам варто пам'ятати про небезпеку реконструкції за допомогою логічних передумов вірування, про існування якого нічого не відомо. Це вірно, що походження душі часто зводиться до бога, що створили землю. Але навіть підлеглі божества можуть бути спільником у творчому акті, що веде до виникнення душі (навахо).

Однак у декількох випадках уявляється виправданим (при визначених обставинах) з характеристик Вищої Істоти вивести його значення для походження душі. Її часто на-

зивають Творцем Подиху чи Володарем Душі. Перший з цих термінів, що використовуються деякими мускогскими народами (лементам, чикасо, семинорами), звичайно ж, говорить сам за себе. Другий термін, яким переважно називали Творця алгонкини (я яким найчастіше позначається в літературі вищий бог ленапов, приблизно відсилає до функцій бога —подавця і варту душі. У деяких випадках верховне божество кличуть Володарем Життя і Смерті. Це означає, серед іншого, що і він також є владикою царства мертвих — цю ж функцію він виконує навіть тоді, коли його називають тільки Володарем Життя...

Як правило, індіанці Північної Америки вірять у те, що початок людського духу, восходить до самого божества — чи то за допомогою утвору чи часткової еманції. Правда, у ряді випадків стверджується, що батько породжує не тільки тіло а і душу дитини. Але ці виключення рідкі і є, імовірно, плодом домислу, який намагався заповнити пробіл у знаннях про душу чи про душі. Душу, що, по загальній думці, походить від богів, не є *ipso facto* звичайним профаним створенням. Чи розглядають її як дарунок божества чи як еманцію його буття, завдяки своєму походженню вона належить до надприродного світу. З іншого боку, власне кажучи вона не обов'язково є надприродною в тім же змісті, як містична сила.

Надприродне походження людської душі знаходить особливо ясне вираження в ідеї предіснування. Тут ми маємо на увазі не те предіснування, яке втілений заново індивід мав у своєму минулому земному житті, коли він був людиною чи твариною, ми маємо на увазі довтілене існування, життя людини, перш ніж він був утілений на землі. Під «людиною» тут мається на увазі індивідуальна реальність, що, із психологічної точки зору, є позатілесною душею, вільною душею, і яка, отже, являє собою людське «я» у довтіленому стані...

Там, де має місце віра в описане тут предіснування (а про нього є повідомлення майже з усіх куточків Північної Америки), до втілене існування мислиться протекаючим у самих різних місцях. На південно-заході племена пуебло вважають підземне царство мертвих тим місцем, де живуть непороджені. Природно припустити, що немовлята — це що послідовно втілюються душі померлих. Але це не завжди так, тому що, відповідно до землеробської ідеології пуебло, підземний світ — це також місце відновлення життя і первісне житло людства. Також за межами ареалу пуебло ми знаходимо предіставлення про підземний світ як про постійне місце породження людини.

Там, де споконвічний пренатальний будинок не збігається з царством мертвих, він усе-таки локалізується в областях, що нагадують про житло мертвих. Індіанці інгалік вірять у те, що «існує місце» наповнене душами маленьких дітей, охопленими нетерпінням бути покликаними, тобто народитися в цьому житті». По переконанню кваки-утль, у лісовій хащі знаходиться таємничий будинок. «Оскільки одним з обрядів, що відбувалися в цьому будинку, був обряд дітородіння, остільки, імовірно, вірили, що в цьому будинку відбувається породження всіх поколінь людей, тварин і рослин». Індіанцям північно-західної країни США відома «країна дитин», де ще не народжені діти живуть і грають перш, ніж з'явитися на землю. До народження діти індіанців чинук жили на сонці, у денному світлі. З іншого боку, переказ індіанців-горців, що говорить, що діти приходять із хмар, мабуть, є педагогічним вимислом. На думку східних науни, непороджені діти живуть на зірочках Чумацького Шляху. Але ми також зустрічаємо предіставлення про те, що вони живуть разом із Творцем — «Нашою Бабусею»...

Дані, що наводяться нижче, демонструють розмаїття уявлень про втілення душі (чи душ).

Деякі ескімоси думають, що діти, подібно яйцям, живуть у снігу і пробіраються в чрево матері нишком. Ескімоси Маккензі дотримуються безлічі взаємовиключних

уявлень про втілення. Одні вірять у те, що душу (наппан) входить разом з водою, що п'є жінка, чи піднімається від землі, коли жінка мочиться. Інші вірять у те, що дитина знаходить душу в момент народження. Треті ж вірять у те, що душа входить під час вагітності, але «як і коли, невідомо». Подих майбутньої дитини матери-танайна входить у чрево подібно холодному подуву вітру. (Вільна) душа індіанця тлінкита не втілюється доти, поки не народилося тіло, з яким вона повинна з'єднатися. Душу індіанців хисла — це часто дух дядька, що заволодіває тілом ще до народження. Єдина душа, по представленнях санпойл, з'являється вже в ембріоні.

У рівнинних кри вільна душа поселяється в тілі в момент народження. Індіанці на-скапи одержують свого «Великої Людини» на ембріональній стадії. Згідно шауни, «душа сходить на землю і встрибує через материнську піхву в джерельце дитини перед самим народженням». Джоунз пише, що, відповідно до вірування оджибве, «маніту по іншу сторону світу» наділяє людей душами перед народженням. Лиси вважають, що життєва душа перебуває разом із зростаючим ембріоном, тоді як вільна душа знаходиться в цей період зовні і попадає в тіло дитини тільки при народженні.

Про те, що дитині нібито властива щиросердечна активність на ембріональній стадії, свідчить індійське уявлення про утробну свідомість: дитя, що знаходиться в чреве матері, здатно відчувати і мислити. Іноді ця свідомість загострюється настільки, що стає рівнем у пророчию ясновидінні.

Белла коола вважають, що дитина, що кричить в утробі, наділена видатним інтелектом. Шаман з району Великого Ведмежого озера заявляв, що ще до народження він бачив зірку, що відкрила йому всі зілля, що мають силу над людьми. На думку індіанців-чиппева, зародок попереджає мати про наближення злого духу. Непороджений індіанець-лумми чує розмови своїх майбутніх родичів і відає їхньої думки; якщо їхні помисли недобрі, то він залишає їх до народження.

Події після втілення, і особливо в момент самих пологів, драматично описані одним заново втіленим шаманом віннебаго: «Потім я був спущений на землю. Я не входив у жіноче чрево, але був узятий у якесь приміщення. Там я залишався, зберігаючи свідомість. Одного разу я почув метушню дітей зовні і деякі інші звуки, так що мені спало на думку вийти назовні. Потім мені показалося, що я вийшов через двері, але в дійсності я знову народився з жіночої утроби. Виходячи, я був приголомшений раптовим поривом холодного повітря і заплакав».

«ВЕЛИКИЙ ДУХ» ЛЕНАПІВ

Індіанці ленапи (або делавари), одне зі значних алгонкійських племен, займає величезну територію до півдня від Онтаріо до Середньоатлантичного регіону, причому на заході їхні землі знаходилися головним чином в Оклахомі.

Всі ленапи, яких я запитував дотепер і послідовники споконвічної релігії християни, — одностайні в тому, що їхній народ завжди вірив у вождя Маніту, головного з богів, інакше кажучи, у Великого Духа або Верховну Істоту. Відповідно до сучасного слововживання унамі, його ім'я — Гіселему каонг, що звичайно перекладається як «великий дух», але буквально означає «творець». Особисто або за допомогою своїх агентів манітувук він створив землю й усе на ній, і дав ленапам усе, чим вони володіють, — «дерева, води, вогонь, що висікається з кременя, — усе». Йому моляться ленапи на своїх головних церемоніях, дякуючи йому за ті блага, що він дав ім. Але в основному вони поклоняються його помічникам манітувук, яким він дав владу над стихіями і з якими ленапи почувають себе пов'язаними більш особистими узами, тому що їхні дії зримі в

кожному сході сонця і бурі і відчуваються в кожному подуві вітру, що віє над лісом і прерією. Крім того, тому що Творець живе на дванадцятому або на самому дальньому від землі небі, щоб досягти його слуху, необхідно звернутися до нього з дванадцятьма елементами або вигуками.

ТИРАВА, ВЕРХОВНИЙ БОГ ПАУНІ

Колись одне із сильніших племен рівнинних індіанців, пауні, жили по берегах ріки Платт у Небрасці, на півдні їхні володіння доходили до ріки Арканзас. Сьогодні здебільшого вони живуть в Оклахомі.

«Біла людина, — сказав Карахус, — говорить про небесного Батька; ми говоримо Тирава атіус. Батько Вишній, але ми не думаємо про Тираве як про людину. Ми думаємо про Тираве як про силу, що улаштувала і послала усе, що потрібно людині. На що схожа Вишня сила, Тирава атіус, ніхто не знає; ніхто там не бував».

Коли Кавас пояснює Карахусу зміст знаків на Сході, «вона розповідає йому, що там Тирава атіус наступає на Темряву, Ніч, і змушує її родити Зорю. І саме подих Зорі, дочка Ночі і Тирава атіус, відчувається всіма силами і всіма речами нагорі і внизу, даючи їм нове життя на новий день».

ВИЩА ІСТОТА МАОРІ (ПОЛІНЕЗІЯ)

Осередком езотеричної теології маорі було уявлення про Верховного Іо, що залишалося цілком прихованим від чужоземних дослідників протягом десятиліть після перших контактів маорі з європейцями. Не можу позбутися від відчуття, що наше невідання щодо подібного верховного бога на інших групах островів пояснюється головним чином тим, що знання про нього було надбанням древнього жрецтва, чий правила спонукали жерців приховувати від прибульців самі священні частини їхнього навчання: у той же самий час особистий інстинкт спонукав їх приховувати свої таємні вірування від чужаків, тим більше що останнім було властиве відношення, характерне для всіх майже перших дослідників. Разом із древнім жрецтвом померло і знання значної частки найбільше священної полінезійської традиції. Нижченаведені замітки добре ілюструють відношення маорійських жерців до нерозбірливої цікавості і безтактності європейців. Трид-жер пише:

«С.О. Дейвіс згадує випадок, коли старий жрець відмовився відповідати на його питання про поклоніння древніх маорі Вищій Істоті, чомо порадивши йому звернутися до іншого жерця, що живе в ста милях звідси. Мабуть, інший жрець відіслав би його ще до когось, і так далі. Кожній посвячений у таїнства розглядав своє знання як довірену йому цінність, що слід охороняти від зовнішнього світу і відомості про яку могли повідомлятися тільки за самих виняткових обставин. Імена деяких богів могли вимовлятися тільки в Уаре Кура й Уареванагна (храмах) племені. Назвати «невідрікаєме ім'я» (Іо) під дахом будь-якого роду означало вчинити жахливе богохульство; штовхнути на подібне святотатство могла тільки повна розбещеність людини неосвіченого (у справах релігії), наприклад, європейця. Навіть імена предків — оскільки останні відбуваються від богів — могли піддаватися погрозі приниження, якщо вони згадувалися в невідходящий для цього обстановці. Один європейський дослідник маорійського фольклору якось насмівився заговорити зі старим жерцем якого він зустрів у сільській лавці, і задав йому питання відносно древньої історії. Маорієць брідливо відвернувся і зауважив: Тут не місце говорити про важливі речі...» Тільки той, кому був цікавий цей учений і

хто насмілювався піти на страшний ризик заради цієї приязні відповідав на подібні питання [про сакральні речі] або повторював для нього освячені гімни. Немає нічого незвичного в тому, що після тривалої розмови жрець раптом зупиняється і говорить: Якщо я скажу ще що-небудь, то буду захоплений смертю» або: Я не повинний розповідати більше, тому що серед живучих жерців немає жодного, у кого достатньо святості, щоб учинити необхідні обряди для очищення мене від такого святотатства». Один жрець говорив: «Присутність християнського Бога змусила замовчати маорійських богів, але боги маорі як і раніше мають владу над нами, і якщо я порушу їхні закони, то вони покарають мене смертю».

Самий факт існування Іо був невідомий більшості маорі. Як пише Бест:

«Число посвячених у культ Іо було дуже невелике; до відповідного ритуалу одержували доступ тільки верхівка жрецтва і представники вищої знаті. Простий народ, очевидно, у ньому не брав участь, і сумнівно, щоб йому взагалі дозволялось знати ім'я Вищої Істоти. Культ Іо був езотеричним, на відміну від культів нижчих племінних богів. Вся обрядність і церемоніал, що ставиться до Іо, були зосереджені в руках вищого жрецтва, що було вкрай нечисленним. Цей культ можна назвати аристократичним, доступним тільки знавцям і найбільше значним вождям. Цілком можливо, що це віровчення було занадто піднятим для звичайних розумів, так що останні віддавали перевагу залежати від більш доступних і менше суворих богів.

Цікаво відзначити, що Іо не одержував ніяких жертв або пожертвувань, що не існувало ніяких його зображень і що, на відміну від нижчих богів, він не мав аїра, або земної інкарнації».

МАТИ УСІХ ЯК ВЕРХОВНЕ БОЖЕСТВО

Вірування кагаба — південноамериканської народності, що живе в Колумбії

«Мати наших пісень, мати всякого нашого сім'я, родила нас на початку часів, і тому вона мати усіх людей, мати всіх народів. Вона мати грому, мати потоків, мати дерев і всіх речей. Вона мати світу і старших братів, кам'яного народу. Вона мати плодів землі і всіх речей. Вона мати наших молодших братів — французів і чужоземців. Вона мати нашого спорядження для танків, усіх наших храмів, і вона — єдина мати, що у нас є. Вона одна — мати вогню і Сонця і Млечного Шляху... Вона — мати дощу і вона — єдина мати, що у нас є. І вона лишила нам знак у всіх наших храмах... знак у виді пісень і танків».

У неї немає культу, до неї не обертаються зі звичайними молитвами, але, коли засівають поля і жерці розспівують свої гімни, кагаба говорять: «І тоді ми думаємо про одну-єдину матір усього що росте, про матір усіх речей». Одна з молитов була записана. «Наша мати ростучих полів, наша мати потоків змилюється над нами. Кому ми належимо? Чиє насіння ми? Одній нашій матері ми належимо».

«ВІДДАЙ ПОДЯКУ МАТЕРІ-ЗЕМЛІ...» (ПЛЕМ'Я ПАУНІ, ОКЛАХОМА)

Дивися! Тут лежить наша Мати-Земля.
Дивися! Вона дає від своєї плодоносності.
Воістину, вона дає нам силу.
Віддяч Матірі-Землі, що лежить тут.
Дивися на зростаючі жнива Матері-Землі!
Дивися! Вона обіцяє плодоносити!

Воїстину, вона дає нам свою силу.
Віддяч Матері-Землі, що лежить тут.
Дивися на розкидисті дерева Матері-Землі!
Дивися! Вона обіцяє плодоносити!
Воїстину, вона дає нам свою силу.
Віддяч Матері-Землі, що лежить тут.
Ми бачимо потоки Матері-Землі, що біжать!
Ми бачимо, що вона обіцяє плодоносити!
Воїстину, вона дає нам свою силу.
Віддяч Матері-Землі, що лежить тут.

ПОХОРОННИЙ ОБРЯД В АЦТЕКІВ (Бернардино де Саагун)

Коли один з ацтеків вмирає «солом'яною смертю», жрець вимовляє перед його тілом такі слова: «Наш син, для тебе скінчилися страждання і виснажлива праця цього життя. Наш Господь вирішив забрати тебе звідси, тому що в тебе не було вічного життя в цьому світі; наше існування — як промінь сонця. Його милість дозволила тобі пізнати нас і брати участь у нашому загальному житті. Тепер бог Міктлантекутлі і богиня Мікклансіуталь Пані пекла узяти тебе, щоб ти розділив з ними їхнє житло. Ми усі підемо за тобою, тому що це наша доля, а в їхньому житлі вистачить місця, щоб прийняти увесь світ. Ми більше нічого про тебе не почуємо. Дивися, ти пішов у царство п'їтьми, де немає ні світла, ні вікна. І ти не повернешся, і тобі не потрібно буде пектися про повернення, тому що твоя відсутність — назавжди. Ти залишаєш дітей бідними й осиротілими, вони не знають ні своєї мети, ні того, як вони справляться з виснажливими працями цього життя. Що до нас, то ми не сповільнимо приєднатися до тебе там, де ти будеш. Потім, як у другий раз, роблячи водохрещення, жрець окроплює голову померлого декількома краплями води і ставить поруч з ним посуд з водою: «І ось вода, якою ти користувався в цьому житті; це для твоєї подорожі». У належний момент на мумійований труп кладуть деякі письмена, подібно ще одній Книзі мертвих: «І от, з цим ти минаєш дві гори, що зіштовхнулися... З цим ти минаєш дорогу, де тебе чекає змії... З цим ти минаєш лігвище зеленої ящірки... І от, з цим ти перетнеш вісім пустель... І вісім пагорбів... І подивися, з чим ти перейдеш місце вітрів, що женуть тебе обсидіановими ножами». Такі небезпеки, що мають бути подаланими на Підземному шляху, перш ніж виявитися перед Міктлантекутлі; через, чотири роки померлий повинен піти далі, поки за допомогою собаки, принесеної в жертву на його могилі, він не переправиться через Дев'ять Потоків, а потім і хазяїн, і пес вступають у вічну обитель мертвих — Шикоме-міктлан.

ПОХОРОННІ ОБРЯДИ ТОРАДЖА

У тораджа було два поховання, відділених одне від іншого значним проміжком часу. Спочатку тіла містилися в тимчасовій хатині за межами села; потім кістки очищалися і остаточно ховалися у печерах. Оплакування померлого починалося відразу ж після того, як він випускав дух. Воно завжди було імпровізованим, але підкорялося визначеним стереотипам: ті що оплакують говорили по те, як тужать за ним, запитували, чому вони не можуть зайняти його місце і чому його достоїнствам прийшов кінець. Принаймні, для багатьох з них то був чисто формальний обов'язок, ніяк не зв'язаний з почут-

тям прихильності до покійного. Могло показатися, що багато дівчат беруть участь в оплакуванні, лише для того, щоб похизуватись своїми голосами. Чоловіки участі в ньому практично не приймали, а деяких воно навіть дратувало.

Труп виносився незабаром після смерті, по можливості ким-небудь з тих, хто доставляв кістки для другого похорону (тонггола), в іншому випадку — старшим членом родини. Обмивання не проводилося, одяг звичайно не знімався, а нові, красиві речі або надівалися на старе, або укладалися на тіло. Одяг підв'язувався навколо колін, ліктів і голови під підборіддям, щоб тіло було легше нести і не відкривався рот. Іноді до роти померлого вкладали золотий пісок, шматочок золота чи бусини (переважно білі), очевидно, як їжу для його янґга. В Пуумбото з цього приводу говорилося: «Такім ж білим, як ці бусини, буде рисове зерно, що ти даси нам. Не приходить до нас у вигляді свиней, мишей чи птахів; дай нам зерно (по'оє)». Іноді на очі клали бусини, на груди — дзеркальце, а на щокі і чоло — монетки. У небожчика відрізали пасма волосся і шматочки нігтів, що загортали разом з ножем, що використовувався для цього. Їх носили із собою чи зберігали вдома (найчастіше — у найближчого родича, хоча з інших повідомлень виявляється, що на волосся і нігті людей улюблених чи шанованих існував великий попит) дуже довго — іноді при житті шести поколінь.

Під час першого похорону, з того моменту, як тіло виносилося з будинку, до виконання моомбе уе, згорток з волоссям і нігтями служив субституту покійного, і перед ним виставляли всі ті страви, що той любив за життя. Вважалося, що волосся і нігті зберігаються для того, щоб «його таноана передавалася нам». Багато хто говорив, що в такий спосіб послаблялася їхня туга за померлим, а інші стверджували, що зберігають волосся і нігті для того, «щоб не забути померлого, і тоді померлий благословить нас». Їх також використовували як ліки для посівів; говорилося, що «якби ми не обрізали мерцю нігті, то він і вискубав би ними паростки рису підри́в би корені рослин». Удова зберігала волосся померлого чоловіка, «щоб їх таноана не розлучалися один з одним», але, вийшовши заміж удруге, викидала їх.

Обряджене тіло укладали на циновку в самій зручній частині будинку, і над ним споруджували навіс (батували). Батували (слово це, імовірно, мало значення «кімната») складалася з чотирьох бамбукових тичин з поперечинами, накритих бавовняною тканиною чи підстилкою у виді даху, і мала занавіси, що звисали з поперечин. Квіти арекової пальми звисали над головою померлого з тичин і поперечин. Поруч з тілом знаходився кошик із плодами арекової пальми і яйцем, що служили йому їжею. Батували прикрашали різними виробами з бавовни, частина яких пізніше діставалася в подарунок померлому. Поки тіло залишалося в будинку, йому приносили їжу, що ставили перед померлим і забирали через годину, щоб віддати рабу. У визначений момент заколювали бика і кілька свиней, причому перший повинний був служити своєму хазяїну засобом пересування в підземному світі. Будинок завжди був повний народу, особливо вночі. Навколо батували утворювалося щільне кільце, щоб захистити померлого від відьом чи душ померлих. Більш того, належало підтримувати вогонь у вогнищі, стежити за тим, щоб горіли смолоскипи. Люди, що несуть варту, не могли заснути ні на секунду, тому що це поставило б під загрозу не тільки померлого — їх власна таноана могла б бути легко викрадена і віднесена в підземний світ.

У ці ночі заборонялося водити хороводи (каджори, раего) і влаштовувати пісенні ігри, хоча інші найрізноманітніші ігри влаштовувалися спеціально з цієї нагоди. Головними з них були джонджо ава і ліна, що служили прекрасною розвагою для молоді. Перша полягала в декламації імпровізованих куплетів, що чергувалися з рефреном, що починався зі слів джонджо ава.

Труну називали або бангка, або джуму. Друге слово позначає будь-який «покрив», тоді як перше мало значення «човен» і в цьому змісті вживалося при мені в Пуумбото. Що труна дійсно мислилася човном, виявляється з того факту, що якщо комусь уві сні привиділася людина, що йде на веслах, то вважалося, що весляр незабаром помре. Труна робилася з видовбаного стовбура дерева, розколотого повздовж на дві частини, причому кришка називалася лакинджа, «чоловік», а нижня частина — Тинанджа, «жінка». Якщо не вважати ручок з обох боків, що іноді вирізували у виді звіриних голів (Круйт бачив ручки у формі свинячих і цапиних голів) і не мали, приблизно, особливого значення, труни залишалися неприкрашеними... Перед виносом труни з будинку жінка-шаман робила мавураке мпо'онто таноана, «шаманський обряд, що утримує таноама», над найближчими родичами, очевидно, щоб утримувати їхні душі від слідування за труною. Вони сідали навколішки перед труною і накривалися дорогою стародавньою тканиною (бана). Потім вона доторкалася до їхніх голів, накритим тканиною, і до труни за допомогою раре, що складалася з листа молоді аренгової пальми, дзвіночка і кошика, у якому знаходилася гілка кордильнії. Вона повторювала це сім разів, а потім сім разів доторкалася до трупа від голови до ніг, читаючи заупокійну молитву... Після виносу труни і на шляху до його тимчасового пристановища межами села робилося все можливе для того, щоб перешкодити душі померлого знайти зворотну дорогу додому, якщо тільки мова не йшла про мерців, що не залишили після себе родичів, що належали б до того ж покоління. Труна виставлялася через вікно, якщо ж воно занадто мале, то для цієї мети зносилися стіна, а іноді (звичайно у випадку поховання дитини) його протаскували під підлогою.

Хатина, що служила мерцю тимчасовим пристановищем (тамбеа), являла собою палове спорудження, зведене неподалік від північної, південної чи західної окраїни села. Вона ніколи не будувалася на сході, тому що в цьому випадку село виявилося б на шляху аннга, прямуючої на захід. До уваги приймали також напрямок вітру, щоб звести до мінімуму проникнення в село запаху розкладання. Хатина будувалася дуже міцною, без стін і з низьким дахом. Дах укладався інакше, ніж у житлових будинках; сходами служив видовбаний стовбур дерева — причому сходинки дивилися вниз, тому що мерць бачив усе переверненим. Навколо встановлювалися довгі бамбукові тичини, до кожної з яких прив'язували клаптик білої бавовняної тканини...

Після прибуття на місце труну поміщали в хатину ногами до заходу. У підлозі робився отвір, у який вставляли довгий бамбук, що доходив до землі і служив для відводу рідини, що утворюється при розкладанні. Потім (у всякому разі, у Лагу, а на думку Круйта, усюди) шаман робила обряд, щоб відкликати таноану членів родини, що випадково потрапили в труну, щоб аннга не віднесла їх із собою в підземний світ. Потім труну накривали кришкою й обов'язували ротанговою мотузкою — вісім разів, якщо помер чоловік, і дев'ять — якщо жінка. Нарешті щілини між двома половинами заповнювали грибами і накривали смужками чорної тканини. Циновка, кошик для їжі, казанок, сумка і меч померлого і деякі інші предмети підвішувалися до стелі чи укладалися на дах хатини. Щодо тіла шаманки, дотримувалися трохи інших звичаїв. За Круйтом, це пояснюється тим фактом, що її душу (амгго) відправляли не в підземний світ (Тарате), алев Мунгку мпе'анта-анта, на «гору заспокоєння», у «країну небесних духів бураке». Вважалося, що це місце знаходиться на перетині доріг з нижнього і верхнього світів. До даху хатини також прив'язували курку чи півня — у залежності від статі померлого... До тіла важливої особи приставляли раба в якості тандоджае; відповідно до першого видання Круйта й Адриани, це мало місце, принаймні, в Ондае Лагу і Ламуса. Ночі він проводив у хатині, підтримуючи горіння смолоскипа, а удень відганяв комах і обтирав

труп. Його головним обов'язком було заважати чаклунам «пожерт» тіло. Йому заборонялося розмовляти з будь-ким, а харчувався він чим прийдеться...

Після переміщення труни в хатину відбувалося прощання з покійним. Установленої формули не існувало, хоча почуття, що виражалися, були, очевидно, завжди ті самі. Наприклад: «Про батько (мати), ми склали тут для тебе все. Залишайся тут. Твої (померлі) родичи прийдуть, щоб скласти тобі компанію, а серед них такий-то і такий-то: він скаже тобі, що робити, а що не робити. А нам, тобою залишеним, теж потрібний хтось, чийм велінням підкорятися». «Це кінець нашого споріднення. Дотепер ми були твоїми дітьми й у твоєї владі. Ми фарбуємо ступіні твого будинку в чорний колір. Не повертайся до нас». «Тут у тебе твоя їжа. Подай нам дощ, щоб наш рис був рясним, і подай нам цебро, щоб ми могли палити дрова на полях. Не напускай на наш рис птахів, мишей чи свиней». Пізніше люди час від часу заходили сюди, щоб принести їжі для ангга (мело'а) — наприклад, коли розносився клич збиратися для роботи на полях (месале). У іншому випадку мрець відправлявся добувати їжу сам.

Навіть після офіційного прощання з мертвим його душа нібито як і раніше відвідувала живих, особливо в першу ніч після переносу труни, і з цієї причини батували чоловіка залишали стояти ще вісім днів після смерті, батували жінки — дев'ять. Якщо батували ламалися до витікання цього терміну, її роль виконувала циновка. Підтримувався вогонь смолоскипа і вогнища, а поруч поміщали вирих і їжу. Запобігти цим відвідуванням могла шаман, тому що вона бачила ангга. У першу ніч після виносу тіла вона теж спускалася в підземний світ, щоб доставити назад тамоану родичів, що могли піти туди за душею померлого, і протягом восьми (дев'яти) днів після виносу вона робила обряд за допомогою вураке, щоб врятувати ангга від соків трупа, що розкладається, (моомбе уе)...

Поряд зі звичайною жалобою особливі обмеження накладалися на вдову чи вдівця. До виносу тіла вдова (нижченаведене, якщо не обговорено особливо, відноситься і до чоловіків і до жінок) залишалася в його узголів'ї разом із близькою родичкою, що уболівала про неї у її ніг. Чоловік теж розділяв скорботу з близьким родичем (в околицях Лаку вдову оточували вісім подруг, чоловіка — дев'ять друзів). Після виносу тіла навколо нього споруджували комірку з дощових підстилок і чорної матерії, де воно залишалося, як правило, протягом трьох днів, іноді менше, «доти, поки шаманка не закінчить свою роботу...».

Під час обрядів, що завершують жалобу, удову просили не залишатися в підземному світі, тому що вона звільнена від жалобних заборон завдяки перемозі. Тичини навколо хатини, у якій знаходилася труна, рубалися, і в одне з поглиблень на ручках труни вставлявся клаптик скальпа жертви. Потім мерця умилювали пісню: «Залишайся лежати внизу, що вмер, а житло мертвих (Нангги) — пристановище для твоєї душі». Після цього усі поверталися в село, де овдовілі одяги розривали на клаптики і повідомляли про завершення жалоби. Начальник загону мисливців за головами робив карб на коньковій тичині в східній стороні будинку і вставляв у неї шматочок скальпа; слідом за цим усі відправлялися в храм, де старий звертався до померлого, жалоба по якому тільки що завершилася: «Не приходь до нас в обличчі мишей чи свиней, тому що ми оплакали твою смерть. Будь щасливий відтепер: ми будемо бити в барабани і співати; подбай про те, щоб рис був рясним». Ударивши кілька разів барабани і співати; подбай про те, щоб рис був рясним». Ударивши кілька разів у барабан, він продовжував: «Кожний, кому є що зажадати в іншого, нехай зажадає плату в боржника; хто хоче рушити на ворога чи женитися, нехай зробить це, тому що жалоба кінчена».

Якийсь час потому відбувалося погребіння кісток — коли саме, залежало від різних обставин. По-перше, через величезну кількість споживаної їжі був необхідний рясний врожай, і тому він звичайно передував остаточному похованню. Крім того, після збору врожаю з'являлося досить вільного часу. Однак щорічне проведення цієї церемонії в одному селі було неможливо через високі витрати: тому село або чекало кілька років, поки нагромадиться досить небіжчиків, або проводило обряд разом із сусідніми селами. Якщо правильні похорони виявлялися скрутними, деякі знамення, наприклад, хвороба чи навала гризунів, змушували до того, щоб проводився екстрений обряд, що тривав тільки один день; гостей на нього не запрошували...

Годин в одинадцять ранку першого дня збирачі кісток (тонггола) доставляли кістки, проводили поспішне сортування й упакування в мішки. Після повернення в село найстарша з тонггола доторкалася одним з черепів до усіх, хто почував хоча б найменше нездужання. Потім кістки переносили на святкову площадку, де тонггола-чоловіки заколювали прив'язаного буйвола...

Шамани викликали з підземного світу душі тих, чиї кістки були зібрані. Кількість їх під час помпемате могло бути будь-яким, але під час монтенгке їх повинно було бути п'ять і ще два чоловіки-помічники. Заупокійна молитва описує, як мерці пробуджуються, вдягаються і проходять по підземному царству до аракової пальми, по стовбуру якої вони піднімаються на землю і виходять на поверхню в Мори (до сходу від місць існування тораджа), щоб, нарешті, бути приведеним в храм чи урочисту хатину. Там їх вітають і розважають піснями і танцями родичі й інші учасники свята. Пісні розповідали мертвим про те, що відбулося в живих із дня їхньої смерті. Під час цього обряду, що тривав усю ніч від сутінків до світанку, чоловік міг попросити дівчину залишитися з ним. Чоловік обіймав її за плечі й одержував право торкати її обличчя і груди, а за це дарував їй саронг чи який-небудь інший подарунок. Коди їй це набридало, вона кидала на плече білий саронг із бавовни чи деревної кори даючи зрозуміти, що побачення закінчене. Увесь той час, поки вони були разом, вони вважалися чоловіком і дружиною.

Наступного дня шамани відводили ангга на місце їхнього останнього заспокоєння.

СТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ І ЖІНКИ З МАТЕРІ-ЗЕМЛІ (МАОPI)

Таким чином, щоб створити людину, бог Тане, оплодотворювач, повинний був виліпити людську фігуру з глини на тілі Матері Землі й оживити її. Ця подія відбулася в такий спосіб. (Розповідь, за словами Беста, приведений у тій формі, «у якій він був повіданий стар-корінним жителем»).

Тане прийшов до рике (венериного горбка) Папа (Землі) і виліпив там людську фігуру з глини. Його наступною турботою було наділити фігуру життям, людським життям яким його знають люди, як важливо відзначити, що в розповіді про цей акт його називають *tane te waora*. Мати Земля була запліднена сонячним світлом. У безжиттєвий образ були впроваджені *waigua* (дух) і *mapawa oga* (подих життя), отримані в Іо, Вищої Істоти. Подих Тане було спрямовано на образ, і в нього проникнуло тепло. Фігура всмоктала життя, почувся слабкий подих, проявився життєвий дух, і *Хине-аху-оне*, Дівчина, зіплена з Землі, пчихнула, відкрила око і встала жінкою;

Таким було походження жінки, створеної з речовини Матері Землі, але одушевленої божественним Духом, що пр з Вищої Істоти, Іо великого, Іо зі Схованим Обличчям, Іо Батька, Іо, що не має батька.

МІФ ПАУНИ ПРО ВИНИКНЕННЯ:
МАТИ КУКУРУДЗА ВИВОДИТЬ ПЕРШИХ ЛЮДЕЙ НА ПОВЕРХНЮ ЗЕМЛІ

З опису обряду, про яке індіанець пауні Чотири Кільця розповів доктору Мелвіну Гілмору.

«Перш ніж виник Світ, ми всі були в утробі Землі.
Мати Кукурудза викликала рух. Вона дала життя.
Одержавши життя, ми направилися до поверхні:
Ми встанемо прямо, як люди! Ця істота стала людиною!
Він — особливий!
До особливого вигляду додана сила:
Коли з'єдналися вигляд і розм, ми готові вийти на світло —
Але Мати Кукурудза попереджає нас, що Земля поки під водою.
От Мати Кукурудза проголошує, що вода зійшла, і Земля тепер зелена.
Мати Кукурудза наказує людям виходити на поверхню.
Мати Земля збрала їх разом, вони пройшли половину шляху;
Мати Кукурудза доставляє їх на поверхню.
З'являється перше світло
Мати Кукурудза виводить їх назовні. Вони вийшли вже по пояс!
Вони ступають на поверхню Землі.
От всі уже вийшли; і Мати Кукурудза веде їх зі Сходу на Захід.
Мати Кукурудза веде їх до місця їхнього розселення...
Все здійснилося! Все чудово!»

ВІРУВАННЯ АВСТРАЛІЙСЬКИХ АБОРИГЕНІВ

Австралійські аборигени є представниками найбільш раннього з доступних безпосередньому спостереженню ступенів розвитку людства, майже цілком збереженого общинно-родового устрою. Тому їх релігія викликає неабияку зацікавленість дослідників, які, вивчаючи походження релігії та її ранніх форм, найчастіше черпають приклади з вірувань австралійців.

Корінне населення Австралії до європейської колонізації складалося з кочових племен, що поділялися на локальні територіальні групи. Та релігійні вірування, обряди австралійців майже повсюдно зберегли свою однорідність з незначними місцевими відмінностями.

Домінуючим у системі вірувань та обрядів є тотемізм. Австралію вважають класичною країною тотемізму. З огляду на характер груп, що культивують тотемічні вірування та обряди, виділяють 5 типів тотемізму:

1. Клановий тотемізм. Виник внаслідок розпаду первісних фратрій — найдавніших форм тотемної організації.

2. Тотемізм фратрії. Властивий екзогамній половині племені звичай, який забороняє шлюби між членами однієї родової групи — фратрії.

3. Статевий тотемізм. Пов'язаний з розподілом праці між чоловіками та жінками племені.

4. Подружній тотемізм.

5. Індивідуальний тотемізм. Людина, крім загальнородового тотему, має власний, успадкований від батька чи придбаний у момент посвячення. Властивий чоловікам, найчастіше чаклунам, знахарям, вождям.

Помітну роль у тотемних віруваннях австралійців відіграють міфи про подвиги тотемних прашурів. Це фантастичні з невизначеними рисами істоти: міфи подають їх у вигляді тварин, людей з іменами тварин. Пращури виступають поодинокі або групами. Вони полюють, кочують, здійснюють обряди, як і самі австралійці. Тотемні прашури зникають під землю, перетворюючись на скелю, дерево, камінь.

Тотемізм — найважливіша, але не єдина форма релігії австралійців. Тут були поширені чорна магія, чаклунство. Неабияку роль у їх психічному житті відігравала віра в магію. Вони вважали, що всі, за винятком малих дітей та літніх людей, помирають від чар. Тому використовували різні магичні способи встановлення особи, яка насилає смерть на когось з членів клану. Після особливих ворожінь, мета яких — дізнатися, де, в якому племені живе особа, яка зачарувала померлого, відряджала загін для помсти «винуватцю» (вбивали його чи когось з його родичів).

Іноді магичні обряди, щоб спричинити чиюсь смерть, виконували відкрито. Якщо хтось бажав помститися ворогові, то звертався до чаклуна. Той з кістки померлого вирізав кундель (основний інструмент магичних обрядів), прикріплював до нього пучок волосся людини. Протягом танцю під барабан він за допомогою відповідних заклинань надавав кунделеві смертоносної сили, кидаючи потім його у напрямку, де жила жертва.

Про початок магічної церемонії повідомляли особу, призначену на смерть, а також усіх мешканців через посланців та сигналами диму. Суггестивна (навіювальна) дія цього обряду була настільки сильною, що людина, проти якої його здійснювали, ставала хворою, втрачала сили, а потім вмирала.

В усіх австралійських племенах існували майже однакові обряди лікувальної магії, знахарства, які мали багато спільного з народною медициною. Засоби її (припарки, масаж, компреси, кровопускання, лікувальні трави) доступні всім, але вони не завжди бувають дієвими. Тому люди зверталися до знахарів, які використовували і різні чаклунські прийоми (висмоктування каменя з тіла хворого), намагаючись вплинути на психіку пацієнта, гіпнотизуючи його поглядом, жестами. Якщо наставало одужання, це приписували магічній силі.

Використовували австралійці й елементи шаманства. Якщо знахар «лікував» магічними силами, то шаман діяв через духів. За віруваннями, духи посвячують шамана у його професію. У племен аранда знахарі вчилися у інших знахарів, але той, хто хотів отримати посвячення від духів, мусив знайти печеру, де вони мешкали, лягти спати біля її входу, вірячи, що вночі до нього прийде дух і, пронизавши списом, зробить його шаманом. Знахарі та шамани накликали дощ (метеорологічна магія), щоправда, не всюди. В умовах мисливського господарства метеорологічна магія не могла посісти важливого місця у комплексі вірувань. Абсолютне визнання отримала вона лише в сухому кліматі Центральної Австралії.

Існувала серед австралійців і магія кохання, обряди якої поділяли на три категорії. До першої відносили обряди, здійснювані чоловіками: вони виконували магічні пісні над пасмом волосся дівчини чи використовували магічну пов'язку на голові. В обрядах другої категорії чоловіки та жінки брали спільну участь. Так, група чоловіків допомагала одному з них у здійсненні обряду для його обраниці, і якщо у цей час вона перебувала в оточенні інших жінок, то магічні чари притягували усіх до місця, де знаходяться чоловіки. В інших випадках чоловіки та жінки здійснювали церемонії магії кохання окремо, і потім знаходили один одного. В обрядах магії кохання, віднесених до третьої групи, брали участь тільки жінки. Вони виконували магічні пісні над пасмом волосся, листком тютюну чи над якимсь іншим предметом, здобутим у чоловіка, який сподобався.

Австралійські аборигени з неабиякою відповідальністю посвячували молодих людей у таємниці вірувань, щоб викликати у них повагу до міфологічних пращурів, страх перед покаранням за порушення правил поведінки та непослух. Посвячення здійснювали за допомогою спеціальних обрядів та ритуалів, під час яких юнак отримував знання про міфи, символи, обряди, здійснені богами, культовими героями, пращурами племені. Кожний член племені з дитинства вчився норм поведінки, спілкування з одноплемінниками та представниками інших племен. Дівчата у відповідному віці потрапляли під нагляд жінок, які, готуючи їх до подружнього життя, розповідали міфи, формували почуття поваги до племінних обрядів. Процес ініціації юнаків складніший, оскільки юнак повинен був усвідомити, що він назавжди прощається з дитинством. Він наче помирав як дитина, щоб народитися вдруге — дорослою людиною. Під час обрядів ініціації, незважаючи на ритуальні протести жінок, юнак залишав свою стоянку й у супроводі декількох стражників та «інструкторів» здійснював подорож, під час якої його ознайомлювали з іншими групами племені та сусідніми племенами. У цій подорожі він повинен був дотримуватися багатьох табу щодо харчування, спілкування, пересування. Водночас він знайомився з іншими тотемістичними групами, ставав свідком ритуальних танців, дізнавався про своє майбутнє життя тощо.

Майже у всіх австралійських племенах юнак проходив церемонію, під час якої його намащували кров'ю людини або змушували трішки її випити. Цю кров брали з порізів на плечах дорослих чоловіків, вона вважалася священною, бо давала життя і силу. Юнак таким чином отримував «нове життя» і ставав достатньо сильним, щоб витримати вантаж таємного знання племені. Такий ритуал іноді супроводжувався проведенням своєрідної хірургічної операції на тілі посвячуваного. Водночас юнакові показували священні чуринги (тотемічні емблеми у вигляді овальних аменів чи дерев'яних пластин із закругленими кінцями). Чуринги прив'язували до довгих шнурків, розмахували ними у повітрі, завдяки чому вони свистіли, що знаменувало присутність тотемічних прашурів під час ініціації. Після цього юнак повертався додому, змивав усі священні знаки; його тріумфально приймав клан, оскільки раніше він вважався «мертвим», а тепер народився повноправним членом кланового суспільства.

Австралійські аборигени належать до народів, які не знають чіткої межі між мистецтвом та іншими сферами діяльності (у їхньому словнику немає навіть слова «мистецтво»). До мистецтва вони відносять поезію, пісні, сказання, драматичні уявлення, малярство та пластику. Межа між священним та мирським тут малопомітна, хоча існує.

Більшість міфів аборигени передають у священних піснях, які виконують на майданчику для чоловічих танців чи під час священних обрядів. Кожна пісня нескладна, є фрагментом пісенного циклу. Зрозуміти її можна тільки у взаємозв'язку з піснями всього циклу. Іноді міфи містяться у фольклорних творах. У них йдеться переважно про тотемічні антропоморфні істоти з епохи Сновидінь та про духів, життя реальних прашурів, які, за розповідями, жили в цю епоху.

Слово «корроборі» вживається для означення всіх церемоній аборигенів — обрядів, супроводжуваних піснями, танцями, розважальних вистав, громадських заходів, масових зборищ. Інсценування міфу чи його фрагмента під час релігійного обряду — барвіста театралізована вистава. Священні танці значно відрізняються від звичайних, вони урочистіші, пози і рухи в них мають таємниче значення, різняться вони й учасниками.

Образотворче мистецтво австралійських аборигенів характеризується ізотеричними (містять таємний зміст) малюнками на священних предметах. Вони символізують міфологічні події, міфологічних прашурів і не містять конкретних зображень.

Релігія австралійських аборигенів багатьма своїми рисами виділяється серед релігій інших народів. У ній відсутні уявлення про надприродний світ, відокремлений від реального. Світ тотемів і світ людей співіснують. Щоправда, за уявленнями деяких племен, світ душі знаходиться десь на півночі або на небі.

Австралійські вірування, міфи містять багато образів тварин. Магічні вірування переважають над анімістичними: магічна дія на тотем, шкідлива, любовна, лікувальна, метеорологічна і мисливська магії виявляються яскравіше, ніж уявлення про духів і форми звертання до них. Австралієць більше покладається на власні магічні засоби, ніж на допомогу духів, застосовуючи замість молитов заклинання.

Австралійські аборигени не сповідують культу предків, а тільки уявлення про міфічних тотемічних прашурів, які мають фантастичні зооантропоморфні образи. Немає і культу природи; небесні явища не обожнюють, їм не приписують надприродних властивостей. Уявлення про надприродні властивості природних явищ пов'язані не з культурою природи, а з тотемізмом.

У них майже немає космогонічних міфів. Міфологія австралійців не пояснює походження світу, Землі, неба. Вони переконані, що Всесвіт існував одвічно, не мав визначеної форми і був пустим. Міфи розповідають про подвиги героїв, походження тотемічних груп, митарства (мандри) тотемічних предків та ін.

ВІРУВАННЯ НАРОДІВ ОКЕАНІЇ

Сукупність островів, розкиданих на безмежному просторі Тихого океану між континентами Азії, Австралії та Америки, утворює частину світу — Океанію. Сюди належать Меланезія, Мікронезія, Полінезія, де існують різні вірування.

У всіх народів Океанії існує дуже складне і непросте для пояснення поняття «мана». Цей термін меланезійського походження, означає невиразну, нематеріальну силу, своєрідний флюїд, який може пронизувати живі та неживі тіла, людей, тварин, рослини. Він може переселятися з предмета у предмет, з однієї людини в іншу, збільшуватися або зменшуватися. Кожний, хто ним володіє, повинен дбати про те, щоб не витрачати його нерозумно. Володіння великою кількістю цього таємничого флюїда дає людині авторитет і владу, фізичну силу і мудрість, майстерні руки і світлий розум. Тому особливо багато мани у вождів та жерців племен, сильних (мужніх) воїнів і кваліфікованих ремісників, особливо тих, хто робить човни. Завдяки певній кількості мани, що передається човнові, він здатен протистояти ураганам на хвилях Тихого океану.

Мана не пов'язана з якимось конкретним предметом або людиною. Значне накопичення її в одному місці небезпечно для людини. Дотримання табу і наказів утримує ману в людині, якій вона належить, а несподіваний перехід її до іншої особи може нашкодити їм обом.

Так концепція мани підтримувала систему суспільних залежностей. Поширеним було уявлення, що прості люди не мають багато мани, а тому повинні підкорятися тим, у кого її більше. Щоб підлеглі не змогли присвоїти ману вождів, було введено низку заборон, табу. Дотримання табу полягало в тому, щоб певні предмети, місця, види діяльності були недоступними для звичайних людей. Вважалося, що найбільшою кількістю мани володіє вождь племені. Тому він особисто, всі предмети, яких він торкається, його сліди на землі ставали табу. Порушення табу вважали злочином, за який крали на смерть; навіть внаслідок випадкового порушення табу людину позбавляли життя.

Усе це сформувало найхарактерніший компонент вірувань островитян Океанії — культ вождів як живих, так і померлих. Тому форма вірувань, що опосередковано спирається на культ предків (оскільки влада передавалась у спадок), породила надзвичайно докладні генеалогічні дерева, які обґрунтовують божественне походження вождів. Релігійний культ знаходився в руках жерця, хоча іноді світська і релігійна влади концентрувались у вождя племені, що підсилювало його панівні позиції, перетворювало на абсолютного владика.

У релігіях Океанії існують елементи анімізму, мананізму (віра в ману) і політеїзму, який на деяких архіпелагах еволюціонував у монотеїзм. Деякі з богів оточені найбільшою повагою: Тангароа, Тане, Ронго і Ту. Першого з них особливо шанували в Центральній Полінезії. Він владарював у водах океану, був захисником рибалок і мореплавців, опікуном риби. Були часи, коли його шанували і як творця Всесвіту та роду людського.

Тане, брат Тангароа, на деяких островах також був оточений великою шаною, його вважали володарем лісів на малих островах. Йому приписували створення менших божеств і першої жінки. На Гаваях Тане поклонялися як богу Сонця, який разом зі своєю побожною дружиною Хіною (володаркою срібної кулі) перетинав небосхил, посылаючи людям тепло і світло. В деяких регіонах Океанії його вважали покровителем техніки й ремесел, богом плодівництва.

Ронго вважали богом миру та врожаю. Бог Ту опікувався військовими ремеслами. Особливу повагою він користувався на Гаваях, претендуючи на провідне місце серед інших богів.

Міфологія Океанії знає і менших божеств (атуа) — заступників різних занять та окремих островів. Шанували і численних міфологічних героїв, які, здійснивши подвиги для блага островитян, ставали божествами.

На деяких островах існує ідея найвищого бога — бога богів, творця Всесвіту. Його ім'я — табу для широких верств і відоме лише жерцям. Він не мав впливу на земні події, а тому не було потреби звертатись до нього з молитвами та приносити йому жертви.

Справами культу на островах Океанії займалися жреці («тухунга»). Їх становище було особливо привілейованим. Воля жерців, що виражала божу волю, навіть і несправедливу, вимагала негайного виконання. Прошарок жреців був ієрархізований. Вважалося, що жреці вищого рангу пов'язані з культом найвищого бога, володіють спеціальною владою над природними явищами. Вони перебували в тісному зв'язку з вождем і виконували його волю, передаючи її адептам (прихильникам) релігії як веління бога. Жреці нижчих рангів займалися магією та ворожінням, деякі з них піднімали свій авторитет завдяки знахарству. Вони підкорялися головному жрецю, за найменшої непокори їх карали, як і простих членів племені.

Обряди на островах Океанії здійснювали в спеціальних місцях, які були майже в кожному поселенні. Це прямокутна ділянка землі, оточена великими уламками скелі, вкопаними в землю. На найвужчому боці споруджували кам'яне узвишшя, інколи на ньому ставили ще одне (менше) чотирикутне. Будівля служила своєрідною драбиною для богів, що спускались з неба. Жертви приносили на особливих дерев'яних столах.

У певні пори року або перед прийняттям важливого рішення приносили жертви для здобуття прихильності богів: плоди, рибу, тварин, інколи (в особливо важливих випадках) людей. В основі релігійних культів Океанії — космогонічні міфи, що засвідчують погляди цих народів на світ і його закони, а також обґрунтовують владу вождів і жерців племен. Так, відповідно до міфу, поширеному на Самоа, спершу було Небуття. З цього народився Запах, потім з'явився Пил, далі — Спостережливе і Відчутне, згодом — Земля, Високі Скелі, Мале Каміння і Гори. Гори вступили в шлюб зі Зрадою, у них народилася донька — Жменька пилу, яку полюбила Квітка цукрової тростини. Вони мали трьох синів і доньку, яких вважають першими людьми на землі. Далі наведено сотні імен, поєднаних генеалогічною лінією перших людей з владикою Самоа.

Більшість космогонічних міфів Океанії базується на переконанні, що світ виник з невизначеного прабуття, яке, за одними версіями, має форму Первісної темряви, хаосу або пустоти; за іншими, — моря, безмежного океану. І тільки тоді з них з'явилися небесні тіла, земля, рослини і тварини, люди, конкретизувалися абстрактні поняття і стани психіки (почуття, туга, думка, свідомість, бажання тощо). Послідовність появи різних творінь дуже диференційована. Побутують версії, за якими психічні стани виникли раніше живих істот.

Жителі островів Океанії вірять, що, незалежно від кількості мани, людина має індивідуальну душу, яка після її смерті відповідно до її суспільного становища переселяється або в країну мертвих (первісної темряви), або в країну вічного щастя на райському острові. Очевидно, рай у потойбічному житті призначений для видатних особистостей, переважно для жерців племені. Соціальне розмежування особливо помітне у віруваннях про потойбічний світ: за віруваннями, лише душі знатних вождів продовжують жити після смерті, а душі простолюдинів одразу гинуть. У поховальному ритуалі ця нерівність теж помітна. Вождів і знать ховали за дуже складними обрядами, їх тіла бальзамували і захоронювали в особливих усипальницях. Тіла простих людей ховали в землю без обрядів або опускали в море.

МАГІЯ І ЗНАХАРСТВО

ЧОРНА МАГІЯ: АВСТРАЛІЙСЬКИЙ ЧАКЛУН (АРНСМЛЕНД)

«Одним з найвідоміших убивць на північному сході країни Мурнґін був Лаінджур, що багатьох знищив за допомогою чорної магії. Своїми особистими якостями він мало чим відрізнявся від своїх рядових одноплемінників, хоча, можливо, і був ледве моторніше, ніж інші. Він був гарним мисливцем і вирізував прекрасні дерев'яні зображення, мав декількох дружин і багато дітей. У ньому не було нічого лиховісного, ексцентричного чи психопатичного; він поведився, як зовсім нормальна людина. Одноплемінники відносились до нього так само, як і до інших своїх побратимів. Однак мені було дуже непросто вселити Лаінджуру таку довіру до себе, щоб він розговорився про свою чаклунську діяльність. Хоча ми і були з ним на дружній нозі, тільки під час моєї другої експедиції в той район він докладно розповів мені про свої убивства.

Неможливо з остаточною ясністю оцінити, наскільки Лаінджур і інші убивці вірять у ті історії, що вони мені розповіли. Особисто я не сумнівався в тім, що Лаінджур дійсно вірить у велику їхню частину. Оскільки друзі і вороги вважали його винуватцем деяких смертей, спочатку він міг прикидатися, що це його рук справа, а потім і сам у це повірив. Чорному чаклуну, якому приписується безліч убивств, живеться не солодко, і власника такої слави чекає, як правило, більше труднощів і неприємностей, чим рядової людини. Тому майоріє, що йому властиво те лукавство, про яке, здавалося б, свідчить приведена нижче історія, якщо тільки його положення, на наш погляд, не є і справді з ряду геть вихідним.

Убивство дружини Бомлітжирили. «Ми усі отаборилися на острові Марунга. Ми шукали устриць. Та жінка, що я збирався убити, у той день збирала лілії, а інші жінки пішли на пошуки устриць. Озброївши сокиркою, я стежив за нею. Вона збирала цибулини-лілії, а потім пішла з болота, повернулася на пісок і прилягла в тіні. Щоб зігрітися, вона укрилася тонкою корою, адже вона ходила по воді і змерзла. З-під кори визирала тільки її голова. Вона нічого не бачила.

Я підкрався і вдарив її обухом проміж очей. Вона смикнулася і спробувала піднятися, але не змогла. Ока в неї закотилися, як у мертвої. Я взяв її за піхви, відволік у мангрові зарості і поклав на землю. Вона була зовсім молоденькою.

Я зрубав і заточив мангровий ціпок. Спочатку я взяв небагато джел-курк (цибулин орхідеї) і приготував їх. У мене не було із собою списометалки, тому я взяв сокирище, увів його під шкіру на її венеринім горбку поруч з її піхвою і відтягнув назад. Я стяг з її шкіри до самого пупка.

Її великі кишки виступали назовні, точно густа червона кашка. Я змазав руку і ціпок соком орхідеї. Я жвав ціпок у долоні, так щоб мій великий палець ліг під вістря. Коли вона вдихала, як небагато просував руку, а коли видихала, зупинявся. Помалу я просував руку її усередину. Нарешті, я торкнувся її серця. Великим пальцем руки, що стискала ціпок, я застромив вістря її у серце. У неї було дуже велике серце, і мені довелося прикласти більше зусиль, чим звичайно.

Я витяг ціпок назовні. Я стояв за нею, підтримуючи її за груди. Вона сиділа на корточках.

Кров з її серця випливала в кошик, що я спеціально поставив. Вона текла усе повільніше і нарешті зупинилася. Я уклав її і відніс кошик подалі. Кров я сховав. Я повернувся і зняв з дерева гніздо зелених мурах. Я поклав його поруч з нею. Я поклав жи-

вих мурах їй на шкіру. Я не задавив їх, тому що дуже поспішав, адже я боявся, що її родичі підуть її шукати. Під укусами мурах її шкіра сама собою згорнулася і накрила її кісти над венериним горбком.

Потім я приніс небагато сухого мулу із старої заводи. Я капнув у нього крапельку свого поту і підігрів усе це на вогні. Я приклав цю суміш до ранки, щоб забрати сліди своїх дій. Я подбав про те, щоб у її піхву не залишилося лобкового волосся, де їх міг відчути чи чоловік побачити, інші жінки. Я не забирав їл доти, поки піхва не придбала колишній вид. Я підмішав до мулу кров і піт, нагрів і помістив їх їй у чрево. Я зробив це ще раз — використовуючи їл, піт і кров. Я робив це шість чи вісім разів. Тепер внутрішності виглядали як колись.

Я перевернув її. Її внутрішності випирали на кілька футів. Я стряхнув на них трохи мурах. Кишки небагато втяглися. Знову стряхнув мурах, і кишки знову мало-мало втяглися. Я знову стряхнув мурах, і усі втяглися остаточно. Тепер усе було гарно. Ніяких слідів рани.

Я взявся за рукоятку сокири, на якій була кров з її серця, і покрутив нею над головою жінки. Голова поворухнулася. Я знову покрутив сокирище. Вона ще більше поворухнулася. Тоді дух тієї мертвої жінки ввійшов мені в серце. Я це відчув. Я ще раз покрутив топором, і вона зробила вдих. Я стрибнув над нею і вирівняв її носки і пальці. Вона зробила видих, і усе було в порядку. Справа була після полудня. Я сказав їй: «Піди, де збирала лілії. Вона — встала і пішла геть. Вона пішла іншою дорогою. Я сказав їй: «Ти проживеш два дні. В один день ти будеш радуватися, а на інший — занедужаєш». Жінка повернулася туди, де я її знайшов. Вона заснула. Я взяв її кров і пішов геть. Прийшли інші жінки, що збирали устриць. Вони сміялися і гомоніли. Вони розбудили дівчину. Вона підбрала цибулини лілій і разом з жінками пішла в табір.

Наступного дня вона гуляла, грала, сміялася, гомоніла, веселилася і збрала багато устриць і лілій. Увечері вона повернулася в табір. Вона принесла із собою усе, що збрала. Вона злягла й тієї ж ночі померла.»

(W. Lloyd Wamer. A Black Cwllization. New York, 1958, pp. 188—190).

ВИХОВАННЯ ЗНАХАРЯ ПЛЕМ'Я ВІРАДЖУРІ (ПІВДЕННО-СХІДНА АВСТРАЛІЯ)

«Мій батько — Іібаї-дтхулін. Коли я був маленьким, він відвів мене в буш готувати до того, щоб я став Вулла-муллунг. Він поклав два великих кварцових кристали мені на груди, і вони зникли усередині мене. Я не знаю, як вони пройшли, але я відчув, що вони проходять через мене як тепло. Це було для того, щоб зробити мене діловим і розумним. Він ще дав мені кілька предметів, схожих на кристали кварцу, у воді. Вони виклядали як лід, вода була смачною. Після цього я став бачити речі, яких не бачила моя мати. Буваючи з нею я запитував: «Що це там, начебто людина йде?». А вона відповідала: «Дитя, там немає нічого». Те були парфуми (jir), яких я почав бачити.

Коли мені було років десять, мене взяли на Бурбунг, і там я побачив, що можуть робити із собою старі; а коли мені вибили зуб, старі погналися за мною з заллунгами в роті, кричачи: «Hrai, Hrai» і протягуючи до мене руки. На якийсь час я пішов у буш, і до мене туди прийшов старий — батько. Він сказав: «Вийди до мене» і показав мені шматочок кварцового кристала, що був у нього в руці, і я побачив, як він підходить, весь покритий червоним пилом. Мене це дуже налякало. Тоді він сказав: «Підійди до мене», і я підійшов, а він сказав: «Спробуй створити валлунг». Я спробував, і в мене вийшло. Тоді він сказав: «Підемо з мною в одне місце». Я побачив, що він коштує по-

руч з дірою в землі, що веде в могилу. Я ввійшов усередину і побачив мерця, що натер мене усього, щоб зробити мене розумним, і дав мені трохи валлунгов. Коли ми вийшли, батько показав мені на Гунр (тигрову змію) і сказав: «Це твій буджан, мій теж». До хвоста змії була прив'язана нитка, що тяглася до нас. Це була одна з тих ниток, що роблять із себе знахарі...

Він узявся за нитку і сказав: «Підемо за нею». Тигрова змія проповзла крізь кілька дерев, а ми пройшли за нею. Потім ми прийшли до великого дерева Курраджонг, і пройшли крізь нього, а після цього виявилися в дерева з великим наростом навколо коренів. Саме в таких місцях живе Дарамулун. Отут Гунр спустився під землю, ми пішли за ним і очутилися усередині дерева, що було порожнім. Там я побачив трохи маленьких Дарамулунов, синів Байаме. Після того як ми знову — вийшли назовні, змія провела нас у великий отвір у землі, де було трохи змій, які потерлися об мене, але шкоди не заподіяли, тому що вони були моїм будлсаном. Вони робили це для того, щоб я став розумнішим, став Вулла-муллунг. Тоді батько сказав мені: «Ми піднімемося в табір Байаме». Він сів верхи на Мауир (нитка) і посадив мене на іншу, і ми взялися за руки. На кінці нитки був Вомбу, птах Байаме. Ми минали хмари, і на іншій стороні було небо. Ми пройшли через те місце, через яке проходять лікарі: воно відкрилося і захлопнулося дуже швидко. Мій батько сказав, що якщо воно стосується минаючого лікаря, то це шкодить його духу, і після повернення додому він занедужує і вмирає. На іншій стороні ми побачили Байаме, що сидить у своєму таборі. То був дуже великий старий з довгою бородою. Він сидів, підігнувши ноги, і від його плеч відходили два величезних кварцових кристали до неба над ним. Там було також багато синів Байаме і його народу — птахів і звірів».

(A. S. Howitt, The; Nitive Tribes of South-East Australia, London. 1904, pp. 406—408.

I НІЦІАЦІЯ ЗНАХАРЯ ПЛЕМ'Я КУРНАІ (ПІВДЕННО-СХІДНА АВСТРАЛІЯ)

Розповідає знахар:

«Коли я був підлітком і в мене починала пробиватися борода, я був в Альбертоне разом з моїм народом. Там були Бунджиль-гворан і інші старі. Кілька разів мені приснився батько, і три рази я бачив сон про одне й те саме. У першій і в другий раз він прийшов із братом і іншими старими і надяг мені на голову убір з пер лірохвоста. В другий раз вони всі були натерті найал (червоної охрой) і одягнені в брідда-брідда. Утретє вони обв'язали навколо моєї шиї і грудей мотузку з китових жил, підняли мене в повітря, пронесли над морем у бухти Корнер і опустили на землю біля Илука [мис Уілсона]. Я виявився перед великою скелею, схожої на передню частину будинку. Я помітив, що в скелі було щось начебто отвору. Батько щось пов'язав мені на очі і ввів усередину. Я зрозумів це по тому, що скеля голосно захлопнулася за мною. Потім він зняв пов'язку з мене з ока, і я знайшов, що знаходжуся в місці, де світло, як удень, а навколо мене зібралися всі старі. Батько показав мені кілька сяючих яскравих предметів, схожих зі склом, на стінах і велів мені взяти трохи з них. Я взяв один предмет і щільно зжав його в руці. Коли ми вийшли назовні, батько показав мені, як сховати ці речі в ногах і як їх знову витягти назовні. Він також навчив мене кидати ними в людей. Після цього він з іншими старими відніс мене назад у табір і помістив на верхівку великого дерева. Він сказав: «Закричи і скажи їм, що ти повернувся». Так я і зробив. Я почув, що люди в таборі просипаються, а жінки б'ють у килими, запрошуючи мене спуститися, тому що я був тепер Мулла-муллунг. Отут я прокинувся і знайшов, що лежу на суку

дерева. Отут з'явилися старі з паличками для розпалення вогню, і коли вони підійшли до дерева, я був уже внизу. Я стояв поруч з деревом і тримав у руці предмет, що дав мені батько. Він був схожий на скло, і ми називаємо його Киджн. Я усе розповів старим, і вони сказали мені, що я лікар. З цього часу я міг витягати з людей різні речі і по вечорах кидати Киджн у людей, немов блискавку, говорячи йому: «Блапан» (йди!). Таким шляхом я піймав кілька людей. Кілька років тому я почав пити і тоді втратив мій Киджн і усю свою силу; з тих пір у мене нічого не виходило. Я зберігав його в сумці зі шкіри опосула, у дуплі. Один раз мені приснилося, що я заснув у таборі і дружина кинула в мене крук [менструальна кров], і після цього Киджн пропав із сумки. Я не знаю, куди він дівся. Я спав під деревом, де я залишив його, сподівався, що сила повернеться, але я більше не знайшов Киджн, і він мені більше не сниться».

(A. S. Howitt. The Native Tribes of South-East Australia. London, 1904, pp. 408—410).

ІНІЦІАЦІЯ ЗНАХАРЯ ПЛЕМ'Я БІНБІНГА (ЦЕНТРАЛЬНА АВСТРАЛІЯ)

Бінбінга переконані, що знахарі освячуються Мундаджи і Мунканінджи (батьком і сином). Чаклун Куркутжи розповів про те, як він, ввійшовши один раз у печеру, наткнувся на старого Мундаджи, що схопив його за горло й убив.

Мундаджи розрізав його [Куркутжи] посередині, вийняв усі його нутроші і замінив їх своїми. У той же час він поклав у його тіло кілька священних каменів. Після цього до нього підійшов дух молодого Мунканінджи, що воскресив його і сказав, що тепер він — знахар; він показав йому, як виймати з людей кісти, і навчив інших видів чаклунства. Потім він відвів його на небо і доставив на землю неподалік від табору, де він почув, що аборигени оплакують його, вважаючи мертвим. Довгий час він не міг отямитися, але потроху прийшов до тями, і аборигени зрозуміли, що він став знахарем. Під час його операцій дух Мунканінджи нібито знаходиться поблизу і спостерігає за ним; прості люди, зрозуміло, Мунканінджи не бачать. Виймаючи кісту (ця операція звичайно проводиться під покривом темряви), Куркутжи першою справою з усієї сили впирається губами в живіт пацієнта і витягає деяку кількість крові. Потім він робить пасси над тілом, супроводжуючи свої дії важкими ляпанцями, ударами і засосами, поки нарешті кіста не вийде назовні; тоді він негайно, поки її не побачать глядачі, відкидає її в ту сторону, де як безмовного споглядальника сидить Мунканінджи. Після цього Куркутжи повідомляє аборигенів, що повинний піти запитати Мунканінджи, чи не дозволить він йому, показати, показати їм кіста; одержавши дозвіл, він йде туди, де попередньо поклав її, і повертається з нею.

(B.. Spencer and F. J. Gillen. The Northern Tribes of Central. Australia. London, 1904, pp. 487—488).

ІНІЦІАЦІЯ АВСТРАЛІЙСЬКОГО ЗНАХАРЯ ПЛЕМ'Я УНМАТЖЕРА (ЦЕНТРАЛЬНА АВСТРАЛІЯ)

Як у північно-азійських чи американських громадах, так і в Австралії шаманом стають трьома способами: шляхом успадкування професії, чи за покликанням обраних у результаті особистого пошуку. Однак який би шлях не був обраний, кандидат вважається знахарем лише після того, як його визнають інші знахарі, як він пройде навчання в когось з них і, насамперед, — як він піддається більш-менш важкій ініціації. У

більшості випадків ініціація зводиться до екстатичного переживання, під час якого кандидат відчуває вплив на нього з боку міфічних істот і починає сходження на Небо чи спуск у підземний світ. Нижче приводяться слова Ілпайлуркні, знаменитого чаклуна з племені унматжера, у викладі Спенсера і Джиллена.

«Одного разу, до того як він став знахарем, до нього прийшов дуже старий лікар і кинув у нього з списометалки кілька каменів атнонгара.

Кілька каменів ударили його в груди, інші потрапили йому в голову й вбили його. Потім старий вирізував усі його нутроці — ус-усі — і залишив його на всю ніч лежати на землі. Ранком старий прийшов на нього подивитися і поклав у його тіло, руки і ноги кілька каменів атнонгара, покривши його обличчя листями. Потім він зачекав поки тіло не роздулося. Після цього він поклав у нього повний набір нових нутроців, вклав у нього ще кілька каменів атнонгара і ляснув його по голові, від чого він ожив і підхопився. Потім старий лікар дав йому пити воду і їсти м'ясо, у яких були камені атнонгара. Прокинувшись, він не мав ні найменшого представлення про те, де знаходиться, і сказав:

«Тжу, тжу, тжу» — «Здається, я заблукав». Але, оглянувшись по сторонах, він побачив старого — лікаря, що поруч стояв, і той сказав: «Ні, ти не заблукав. Я убив тебе давним-давно». Ілпайлуркні зовсім забув, хто він і що з ним було до цього. Якийсь час пізніше старий відвів його назад і показав йому табір, сказавши, що побачена ним жінка — його дружина, тому що сам він зовсім її забув. Таке його повернення і дивне поводження відразу дали аборигенам зрозуміти, що він став знахарем».

(B. Spencer and F. J. Cillen. The Northern Tribes of Central Australia. London. 1904, pp. 480—481).

ОБРЯДИ ТА ОБРЯДОВА МАГІЯ

СЕНС ЛЮДСЬКОГО ІСНУВАННЯ (Австралійські аборигени)

Ми часто не спроможні зрозуміти, як малозрозумілим виглядає наш спосіб життя в очах аборигенів, навіть тих, хто при всіх зовнішніх ознаках прилучилися до цивілізації. Мені відомі райони, де аборигени живуть пліч-о-пліч із нами біля шістдесятьох років і де по шість місяців на рік, у посушливий сезон на півночі, вони відіграють дуже важливу роль у нашому сільському житті, насамперед на овечих пасовищах; вони носять наш одяг, голяться і миються, їдять нашу їжу і виглядають дуже презентабельно. Наприкінці цього строку вони одержують на руки невелику частку свого заробітку, якої їм дозволено користуватися, купують деякі речі (часто за непомірну ціну), що, на наш погляд, кумедні в руках дорослих чоловіків, і потім разом із родинами відправляються в дикі місцевості, складаючи із себе всі речі і усі інші атрибути нашої культури.

Вони розписують себе, улаштовують стоянки, полюють, виконують ритуальний танок корробори, беруть участь у таємних обрядах, і все це всупереч тому факту, що їхнє соціальне життя надзвичайно деградувало і дезорганізувалося за ті піввіку, що вони спілкуються з білими. Ми, зрозуміло, можемо думати, що їхнє поводження, що виражається в щорічному поверненні до первісного життя, нерациональне і виявляє нездатність оцінити більш високий рівень життя, до якого вони пристосовуються на шість місяців у році. Але ми повинні пам'ятати дві речі: по-перше, єдина сторона нашого життя, із котрої ці корінні сезонні робітники близько знайомі, — грань економічна і матеріальна, і тому, у них немає підстав думати, що наш спосіб життя подає для них

більшу цінність, ніж їх власний; він їм безбазисний, головним чином тому, що допомагає їм, як видно, задовольняти нас і набувати певні предмети, що, на їхній погляд, корисні або привабливі. По-друге, наше економічне життя не являється їхнім життям, будучи лише зовнішнім засобом, або знаряддям, завдяки якому вони досягають очевидних практичних цілей, але це життя не пов'язане з їх духовним життям; з іншого боку, час, проведений на природі, полювання, забарвлення, ритуальні церемонії — це їхнє життя, що володіє для них значенням. Те, що вони роблять там, вони роблять для себе, і за допомогою обряду вони підтримують зв'язок із колишніми героями і предками, здійснюють своє общинне життя і стверджуються в надіях на майбутнє.

Даний факт допомагає зрозуміти, чому для тубільної молоді зберігають свою привабливість присвята і таємне життя, незважаючи на інші спокуси і вплив місіонерів і других «агентів» цивілізації. Але це означає, що вони рухаються в двох напрямках, що виглядають несумісними один з одним. Який же результат? Існують дві можливості: місіонер або агент цивілізації може домогтися успіху і покласти кінець ініціації й інших таємних обрядів або настільки опанувати розумами підростаючого покоління, що старці зроблять ініціацію чистою формальністю, що не дає доступ до повноцінного таємниці життя племені. Але це означає підірив авторитету племені і витрату знання, не говорячи вже про повагу до ідеалів, — знання емоцій і санкцій, необхідних для згуртованості племені: в Австралії такий стан супроводжує вимирання племені і слугує причиною цього явища. Наступна можливість, — принаймні, тимчасова — це невдача місіонерів і других агентів цивілізації. Діди і романтичний ореол таємного життя перемагають. Місіонер може і не усвідомлювати цього, тому що він легко покладається на зовнішнє дотримання вимог і вчення, і якщо він не розуміється у мові і таємниці племені, те інакше і бути не може. Проте повільно і неминуче, крок за кроком, молодь просувається по таємному шляху й у глибині душі відходить усе далі і далі від вчень і світогляду білої людини. Ранком ви побачите аборигена, що на перший погляд виконує свою роль на пасовищі, на території місії або в церкві. Але після півдня ви побачите його ж, цілком захопленого вченням таємного обряду або священного міфу, що розповідається старійшинами, — можливо, це відбувається усього в милі від місії або пасовища, але вони розділені цілою епохою. Так, коли ви побачите його там, ви зрозумієте, де він відшукує сенс життя, кодекс поведінки і надію на майбутнє. І поки життя племені не буде похитнуто, раніш або пізніше він витратить чимало часу, мандруючи по тропях і місцевостям, освяченим мандрівками і подвигами великих героїв старовини і роблячи обряди, від яких залежить життя племені і природи.

Отже, у чому ж полягає таємне життя аборигенів? Це життя, що існує окремо, — життя обряду і міфології, священних обрядів і предметів. Це життя, у якому людина знаходить своє справжнє місце в суспільстві і природі, у якій він стикається з невидимими речами з минулого, теперішнього і майбутнього. Завжди й усюди можна знайти плем'я або групи аборигенів із кількох племен, що залишають межі буденного світу. Влаштується особливий табір, де жінки залишаються доти, поки деяких із них не покликають грати допоміжну роль у церемонії. Потім чоловіки відходять приблизно на мильо в таємне місце, де вони проводять години, а можуть, навіть дні, тижні і місяці, співають, втілюють обряди, іноді навіть їдять і сплять. Коли ж вони пізніше повертаються в повсякденний світ, їхній розум і дух освіжені. Вони готові протистояти мінливостям повсякденності з новою відвагою і силою, почерпнутими з спільної участі в обрядах, з освіженим розумінням своїх соціальних і моральних ідеалів і моделей життя, із впевненістю в тому, що правильне і сумлінне виконання обрядів забезпечить добробут їм самим і тієї частини природи, із котрої настільки тісно пов'язане їхнє життя.

МОДЕЛІ ІНІЦІАЦІЇ АВСТРАЛІЙСЬКА ПЛЕМІННА ІНІЦІАЦІЯ

Термін «племінна ініціація», «обряди полової зрілості» і «ініціація у вікову групу» позначають клас обрядів, функція яких — здійснити перехід з дитинства чи отроцтва в дорослий стан і які обов'язкові для всіх членів даного суспільства. Статевозріла ініціація являє собою насамперед розкриття сакрального — а для первісного світу сакральне означає не тільки все те, що ми розуміємо під релігією, але також весь корпус міфологічної культурної традиції племені. За допомогою ініціації кандидат виходить із природного стану — стану дитини — одержує доступ до культурного стану; іншими словами, вона знайомиться з духовними цінностями.

Говорячи в цілому, австралійська ініціаційна церемонія включає наступні стадії: по-перше, підготовку «сакральної ділянки», де чоловіки ізольовані в продовження свята; по-друге, відділення присвячуються від матерів і узагалі від усіх жінок; по-третє, їхній відхід у дику місцевість чи в особливий ізольований табір, де їх будуть наставляти в релігійних традиціях племені; по-четверте, визначені операції, чинені на що присвячуються, звичайне обрізання, видалення зуба, надрізи, іноді — висмикування волосся. У період ініціації присвячувані повинні поводитися особливим образом, піддаватися ряду іспитів і дотримувати різні харчові заборони. Кожен елемент цього ініціаційного сценарію має релігійне значення.

Відділення присвячуються від матерів відбувається більш-менш драматичним образом, згідно звичаям різних племен. Найменш драматичного методу дотримують курнаї, чия ініціаційна церемонія взагалі досить проста. Матері сидять за що присвячуються; чоловіки вишиковуються в шеренгу між обома групами, тим самим їх розділяючи. Наставники кілька разів піднімають присвячуються на землю, що присвячуються простирають руки якнайвище до неба. Зміст цього жесту ясний: неофіти присвячуються Небесному богу. Потім їх ведуть у священну огорожу, де, лежачи на спині і схрестивши руки на груди, вони накриваються лахміттям. З цього моменту вони не бачать і не чувають нічого. Під звуки монотонної пісні вони засинають; пізніше жінки віддаляються. Вождь курнаї пояснював Хоуитту, з чиеї книги узята цитата, що нижче приводиться: «Якби жінка підглянула чи почула б те, що ми розповідаємо хлопчикам, я б її убив». Пробудившись, неофіти одержують «пояс мужності», і починається їхнє навчання.

Центральне таїнство ініціації курнаї називають «Показ діда». «Показ діда». Ця таємнича фраза описує центральне таїнство, у дійсності означаюче представлення що присвячуються Тундуну і роз'яснення вірувань предків. Її використовують, наприклад, буллаванги в розмові зі своїми вихованцями, як би говорячи їм: «Сьогодні ми візьмемо вас і покажемо вам вашого діда».

У курнаї є дві тріскачки: велика називається «Тундун», чи «чоловік», а менша — «Рукта-Тундун», «жінка», чи «дружина Тундуна». Велику тріскачку також називають «Дід», Вентвин чи Мукброган. У цьому курнаї розходяться з мурринг, у яких є тільки одна тріскачка, але збігаються з декількома іншими австралійськими племенами. Я думаю, хоча і не до кінця в цьому упевнений, що там, де використовуються дві тріскачки, у наявності свідчення церемоній, у яких відому роль грають і жінки, тоді як у племенах, де тріскачка тільки одна, як у мурринг, жінки виключаються цілком.

Отже, поки що присвячувані знаходилися під опікою протягом дня після «сонної» церемонії, а більшість чоловіків були на полюванні, вождь і трохи його помічників їдуть, щоб підготувати велику церемонію діда. Обране місце, як я пізніше визначив, було вилучено від табору Тутнурринг більш ніж на двох тисяч кроків. Сидячи там і

розмовляючи з булла-вангами, я кілька разів чув характерний звук «жіночого Тундуна», що коли виготовляли їхні чоловіки перевіряли, чи добре в них виходить робота. Коли вони були готові, приблизно за годину до заходу сонця, булла-вангам було наказано привести своїх щоб що-небудь бачити. Перед кожним з них ставав на коліна один буллаванг, а позаду в повний ріст стояв інший. Верховний вождь стояв неподалік, стискаючи в руці знаряддя для кидання списа. Після того як усе було задовільним образом улаштовано, церемонія почалася. Другий вождь вийшов з хащі ярдах у ста п'ятдесяти звідси, тримаючи в руці «чоловічий Тундун»; він почав його розкручувати, роблячи глухувате ревіння. Відразу за ним йшов чоловік з «жіночим Тундун»; у такий спосіб повільно вийшли шістнадцять чоловіків, кожний з яких, виявившись на відкритому місці, починав розкручувати свій інструмент, підсилюючи ревучий і скреготливий шум. До того моменту, коли на відкриту місцевість вийшов останній «музикант», вождь був уже на протилежному кінці ланцюга з уклінних тутнуррингов; потім виконавці вишикувалися півколом і зробили фінальний різноголосий акорд. Коли звук змовк, вождь повелів що присвячується встати і підняти обличчя до неба. Потім він направив списометалку в небо, і буллаванги зняли з голів хлопчиків ковдри; усі що присвячуються дивилися в напрямку, зазначеному списометалкою, і вождь сказав: «Дивитесь туди! Дивитесь туди! Дивитесь туди!». При цьому він показав спочатку на небо, потім нижче, потім на чоловіків з Тундунами. Двоє старих отут стали перебігати від одного новачка до іншого, із серйознішим видом їм повідомляючи: «Ти ніколи не повинний розповідати про це. Не повинний розповідати ні матері, ні сестрі, нікому, хто не джераейл». У старовину в цей момент на новачків направлялися списи, як би підкреслюючи вагомість погроз тому, хто незаконно розголосить таємниці. Після цього старий вождь вражаючим образом відкриває новачкам вірування предків, що я можу резюмувати в такий спосіб.

Давним-давно жила на землі велика Істота на ім'я Мунган-нгауа; вона навчила курнаї виготовляти знаряддя, мережі, човна, зброю — словом, усім ремеслам, які вони знають. Вона також дала їм особисті імена, що вони носять, наприклад, Тулаба. У Мунган-нгауа був син по імені Тундун, що був одружений і став прямим предком (Вентвин, чи батько батька) курнаї. Мунган-нгауа заснував [таємне суспільство] Джераейл, що очолив Тундун, що виготовив інструменти, що носять його ім'я й ім'я дружини. : Одного разу, якийсь зрадник нечестиво розголосив жінкам таємниці Джераейл і тим самим викликав на курнаї гнів Мунгана. Він низпослав вогонь, що наповнив весь простір між небом і землею. Люди збожеволіли від жаху і закидали один одного списками: батьки убивали дітей, чоловіки — дружин, брати — братів. Потім море нахлинуло на землю, і майже всі люди потонули. Уцілілі стали предками курнаї. Деякі з них перетворилися в звірів, птахів, що плазують, риб, а Тундун і його дружина перетворилися в бурих дельфінів. Мунган залишив землю і зійшов на небо, де перебуває і понині.

З тих пір, за словами курнаї, знання про Джераейл в його тятютвах передається від батька до сина разом зі знанням про кару беззаконно їх розглашачим порушникам веління Мунгана — їх чекає загибель у вогні чи від рук людей, що дотримують його закона.

Отже, новачкам, що одержали належні наставлення, велять узяти сун-дун і зіграти на ньому, що вони і роблять — з явним небажанням і побоюванням.

ТАЇТЯНСЬКА СІМЕЙНА МОЛИТВА

Колись ця древня молитва була щовечірньою.

«Врятуй мене! Врятуй мене! це ніч богів. Уважно стеж за мною, між Бог (атуа)! Поруч зі мною, ох, мій Господь (фату)! Захисти мене від чарів, раптової смерті, дурного

поводження, від того, щоб убити чи бути убитим, від недоброзичливців, від суперечок про межі поля. Нехай навколо нас панує світ, ох, мій Бог! Укрий мене від лютого воїна, що сіє жах, з волоссям, що најжачилося! Нехай я і мій дух живуть і спочивають у світі в цю ніч, о Бог!»

ГАВАЙСЬКИЙ ПЛАЧ

У чому мій великий злочин, о боже!
Може, я їв стоячи або
Не віддав подяки,
Чи мій народ їв заборонне.
Так, цей злочин, о Кане-води-життя.
о, змилуйся, залиши життя мені, твоєму ревнителю,
Не будь до мене байдужий.
Я призиваю тебе, о, дай відповідь мені,
О бог мого тіла, що на небі.
О Кане, нехай спалахує блискавка, нехай рокоче грім,
Нехай трясеться земля.
Я врятований, мій бог глянув на мене,
Я обмитий. Я уник небезпеки.

АВСТРАЛІЙСЬКІ НАДПРИРОДНІ ІСТОТИ

Вірування племені кулін
(Південно-Східна Австралія)

Нижче викладаються вірування племені кулін — як про те розповідають їхні легенди і розповіді мені вурунджеррі, що залишилися в живих. Бунджіля вони уявляють собі дідом, прихильним Нгурунгаета, або вождем племені. У нього буди дві дружини Ганаварра (Чорні лебеді) і син Бін-беаль (Райдуга), чия дружина — це друга райдуга, що можна іноді спостерігати. Бунджіль навчив плем'я кулін найважливішим мистецтвам. Одна легенда говорить, що в той час представники племені вступали в брак, не звертаючи ніякої уваги на кривність. Два лікарі (віррарап) піднялися до нього в Тарангалк-бек, і він відповів їм, що кулін повинні розділитися на дві частини — «Бунджіль тут і Ваанг там, і Бунджіль повинні одружуватися з Ваанг, а Ваанг — із Бунджіль».

Інша легенда повідомляє, що наприкінці він [Бунджіль] піднявся на небесну землю з усім своїм народом (легенда говорить, із своїми «синами»), і в цьому йому допоміг вихор, що був випущений мускусним вороном (беллін-беллін) із його шкіряного хутра за наказом Бунджіля. Старці розповідають молоді, що там він залишається і понині, спостерігаючи з висоти за кулін. У якості гарного прикладу може виступати така історія: коли Берак був ще дитиною («у нього ще не було бороди»), кангун (дядько по матері) вивів його вночі зі стана і, указавши списом на зірку Альтаір, сказав: «Дивися! Це — Бунджіль. Ти бачиш його, а він бачить тебе». Було це ще до того, як Бетман оселився на берегах ріки Ярра, що свідчить про первісність цього уявлення... Звичайно Бунджіля називали ім'ям Мамі-нгата, тобто «наш батько», а не ім'ям Бунджіль.

У легендах про нього уражає те, що людські риси переважають над чортами тваринами. Насправді в його уяві останні цілком не значні, тому що він завжди зображується чорношкірим дідом, а не орлом (таке значення його імені); у той же час іншою чинною особою може виступати кенгуру, австралійська східна, журавель або істота, у якому від тварини стільки ж, скільки і від людини.

У курнаї під впливом ініційних обрядів знання про істоту, рівноцінній Бунджілю, доступне лише присвяченим. Бабці знають про існування надприродної істоти в небі, але вони знають його лише як Мунган-нгауа, — «нашого батька». Тільки під час заключної і самої таємної частини обряду новачкам подають відомості про Мунган-нгауа, і це єдине ім'я, котрим його називають курнаї.

Уявлення про Байаме можуть бути почерпнуті з повідомлень Рідлі: та їхня частина, що приводиться мною, може сприйматися як цілком достовірна. Я опустив усі прикраси, що, очевидно, пояснюються широсердечними пристрастями цього місіонера. За його словами, Байаме на мові каміларої означає — «творець» (від біаі — «створювати» або «будувати»), що творить і охороняє всі речі. Звичайно невидимий, він неодноразово був у людському обличчі й облагодіяв їхній рід усілякими дарунками.

Нижче приводиться повідомлення одного з ранніх поселенців у землі каміларої. На мою думку, що утримуються в ньому уявлення про Байаме споконвіку вільні від будь-яких християнських нашарувань. Якщо запитати людину з племені каміларої: «Хто зробив це?», указуючи при цьому на якийсь предмет, він відповість «Байаме, деах», тобто «Байаме, я думаю». Говорять, що Байаме прийшов із заходу в Голарінбрі на Баруоне і залишався там чотири-п'ять днів, після чого відправлявся на схід із своїми двома дружинами. Вони вірять, що коли-небудь він повернеться знову.

Віра в Дарунка, іулуна, «батька», і Біамбана, або «пана», спільна для всіх племен, що відвідують Юін-Курінгаль. Я описував їх докладно в I главі IX, тепер же коротенько перекажу те, про що говориться на їхніх церемоніях. Давним-давно Дарамулун жив на землі разом із своєю матір'ю Нгалалбаль. Спочатку земля була марна, «як небо, тверда, як скеля» і простиралася там, де зараз знаходиться море. Не було ні чоловіків, ні жінок — тільки звірі, птиці, та повзуни. Він посадив дерева в землю. Після того як Кабока, дрізд, ви кликав на землі великий потоп, що залив усе узбережжя, на землі залишилися тільки ті з людей, що піднялися на гору Дромадер. Потім Дарамулун зійшов на небо, де він живе і спостерігає за вчинками людей. Він був першим творцем Курінгаль і тріскачки, звук якої відтворює його голос. Він повідав племені юін, що варто робити, і дав їм закони, що передавалися старцями від батька до сина аж до дійсного часу. Він дає Гоммеру спроможність користуватися Джойа й іншими магічними засобами. Коли людина вмирає і Тулугалла (дух) покидає мертвого, його зустрічає і піклується про нього Дарамулун...

Виявляється цілком ясным, що Нурундере, Нуреллі, Бунджіль, Мунган-нгава, Дарамулун і Байаме — це різноманітні імена тієї самої істоти. До їхнього числа можна з повною підставою віднести і Коїна племен озера Макквейрі, Маамбу, Бірраля і Кохіна племен ріки Герберта; тим самим можна говорити про те, що це вірування повсюдно поширене у Вікторії і Новому Південному Уельсі аж до східних меж племен ріки Дарлінг. Якщо до них приєднати ще і племена узбережжя Квінсленда, тоді західною межею буде лінія, проведена з устя ріки Мюррея до Кардвеллу, включаючи Великий Розділювальний Хребет і захоплюючи частину Нового Південного Уельсу. У такий спосіб буде обкреслена та частина Австралії, у якій має місце віра в антропоморфну надприродну істоту, що живе на небі і нібито впливає якимось на вдачі аборигенів. У Австралії таке вірування не зустрічається більше ніде, хоча є вказівки на те, що де-не-де вірять в антропоморфних істот, що живуть на небесній землі...

Як би не називали цю надприродну істоту, усі сходяться на тому, що колись вона жила на землі, але потім зійшла на землю над небом, де вона перебуває і понині, спостерігаючи за людьми. Говорять, що Дарамулун спроможний «піти куди завгодно і зробити що завгодно». Він може бути невидимим; становлячись видимим, він приймає вид

старця-австралійця. Очевидно, він вічний, тому що він існував із самого початку і дотепер живий. Але при цьому він усього лише перебуває в тому стані, у якому, по уявленнях цих аборигенів, знаходився б кожний, якби не передчасна загибель із-за лютого чаклунства.

ЛЮДИНА І САКРАЛЬНЕ

Однією з найбільш яскравих властивостей традиційних суспільств є протиставлення обжитої території простору, що людина не обстежила і не визначила, простору, який її оточує. Перша — це Світ (чи, точніше, «наш світ»), космос; все, що знаходиться поза цією територією, це вже не космос, але певний «інший світ», чужий, хаотичний простір, де живуть привіди, демони, «чужаки» (які порівнюються з демонами та духами мертвих). Світ — це всесвіт, в якому сакральне вже знайшло свій прояв.

САКРАЛЬНИЙ СВІТ (даяки нгаджу острова Борнео)

Цей текст описує релігійні уявлення даяків нгаджу Південного Борнео; подібні ідеї знаходять у незліченних архаїчних та традиційних суспільствах.

Край, населений сакральним народом, — це сакральна земля. Вона була дарована божеством, яке створило її з решток луни та сонця. Вона знаходиться серед первісних вод між Верхнім та Нижнім світами, і спочиває на спині Водяного Змія. Її межі — підняті хвіст та голова божества Нижнього світу. У міфах ми також знаходимо уявлення про те, що світ замкнутий в коло, яке утворене Водяним Змієм, що кусає власний хвіст. Таким чином, світ підтримується та обмежується божеством, людина живе під його захистом у світі божеств та благоденстві. Людина живе в сакральній країні божеств Матахали і Йати. Гори сакральної землі досягають Верхнього світу. Божество сходиться на них і зустрічається там з людьми, підносячи їм свої священні подарунки. Людина живе на сакральній землі у спілкуванні з вищими божествами. Він підіймається на сакральну гору і там віддається аскезі (батапа), і Матахала наближається до нього та роздивляється його. У нічній тиші він плаває по річці на маленькому плоту, і Водяний Змій підіймається над водою і дивиться на нього. Божество скрізь, і людина може з'явитися перед ним скрізь, бо він живе в країні божества і під його захистом, а божество відкрило йому шляхи до Верхнього та Нижнього світів.

Цей світ — це первісне село Бату Ніндан Таронг, про виникнення якого розповідається у космогонічному міфі і яка зображається у священних малюнках. Голова і пояс Водяного Змія малюються звичайно у вигляді Дерева Життя, і це зображення має зміст, оскільки Водяний Змій та Дерево Життя тотожні. В цьому селі жили перші люди, і там в них народились три сини; про цей час так розповідається або співається у священних легендах і піснях: «В ті часи, на початку, коли наші прашури все ще жили в устях Водяного Змія, який згорнувся в кільце навколо села, сталося таке...», і в цьому селі були започатковані перші священні обряди.

За виключенням Махараджи Сангена, три брати не залишилися в Бату Ніндан Таронг. Вони покинули село й оселилися у Верхньому світі та в нашому світі. Але сакральний народ не зберіг єдності в цьому світі. Племінний устрій розпався, члени племені пішли до інших рік та оселилися серед чужаків, і ідея сакральної землі поблякла. Замість племінного краю тепер існує село, з яким угорі та унизу по течії сусідять інші

поселення. Світ та людство (калунен) або людина як його частина — синоніми й називаються одним і тим самим терміном калунен. Світ — не що інше, як сакральна земля, а в сакральній землі живе тільки сакральний народ. Нгаджу називають свій світ (зараз, своє село) різноманітними назвами, наприклад бату леву, «рідне село», леву данумку, «моє село і моя рідна ріка». В міфах та піснях постійно зустрічається словосполучення леву інджам тінганг, «село, дароване Водяним Змієм»; в інших випадках про нього говорять як про село, де птах-носоріг раділа Водяному Змію. Справжня батьківщина людства знаходиться не в цьому світі: Бату Ніндан Таронг існує у Верхньому світі. Тут, на землі, людина живе лише деякий час, їй «відведене», і коли настає час і вона старіє, то вона назавжди повертається в рідний дім. Ця ідея ніяк не пов'язана з християнським впливом; це прадавнє даякське уявлення, зрозуміти яке допомагають первісні сакральні події та пов'язане з ними мислення.

Деякі люблять світ, в якому вони народжуються і виростають. Поселення даяка — найбільш велике та прекрасне місце в цілому світі, і він не проміняє її на інше місце. Коли він йде з поселення, то він бере з собою священне зілля, яке гарантує благополучне повернення, а якщо він не повертається, то його кістки або його прах завжди будуть повернуті до села, щоб він знайшов останній притулок у сакральній землі. Опис села та світу в міфах та піснях жерців повні поетичної сили та краси. Деякі даяки, частіше жінки, все життя не залишають свого села: не тому, що вони не мали нагоди, але тому, що вони не бачили в цьому необхідності. Для чого залишати село? Для чого блукати серед чужаків? Світ, безпеку, щастя та добробут знайдеш тільки у власному селі, у власному світі, де тебе охороняє божество, де навколо тебе по-материнському згорнувся в кільце первісний Водяний Змій, тіло якого надає опору, а голова і хвіст створюють замкнене коло.

Любов до власного світу висловлюється в останній пісні померлого, який назавжди залишає рідне село, щоб ввійти до поселення мертвих. Його відпускає на волю Темпон Телон, і він мандрує по Верхньому світі. Його човен зупиняється коло входу. Померлий ще раз дивиться на свій світ та співає, звертаючись до свого села, до річки та всіх, кого він любив:

Я не можу до кінця висловити мою таємну думку,
Неможливо розповісти про те, що наповнює моє серце.
Я відкинув село, яке надав мені Птах-Носоріг,
як кидають непотрібне блюдо,
Я відштовхнув місце, де широко розсіялись птахи-носороги,
як відмовляються від розбитої тарілки,
І сам я став як покинутий камінь, який ніколи не повернеться,
Я мов відкинута грудка землі, яка ніколи не повернеться додому.

І це не розпач, це просто останнє «вибач» покійного, і з цими словами човен відпливає угору — до справжньої та вічної домівки, куди повертається померлий і де його радісно зустрінуть прашури та всі ті, хто пройшов по цьому шляху раніше.

Світ, який спочиває на спині Водяного Змія та оточений його тілом, — це благодатна, сакральна земля. Околиця села, т. б. територія, яка не обмежена і не захищена тілом Водяного Змія, — це чужа, страшна і жахлива земля, де ніколи вже не відчуває себе як у дома, де він охоче буде будувати житло, куди він ніколи не ввійде без серйозних застережень, не взявши з собою рятівне зілля. Ті, хто померли поганою смертю, лежать за межами села, там також ховають злочинців, т. б. ті, кого виключили з общини, з сакрального народу. Вони не знаходять спокою серед сакрального народу та сакральної землі, Водяний Змій не охороняє їх прах, і ховають їх в ґрунті, який не оброблявся. Бо-

гу та людині нема більше до них справ, і вони назавжди приречені на самотність та безпритульність, приречені на вигнання. Там вони живуть разом з тими, хто помер поганою смертю, т. б. загинув неприродним шляхом, як результат нещасного випадку або через хворобу, яка викликає особливий жах, в покарання за відомий або невідомий проступок. Божество наклало на них «незрілу смерть» (мантей манта), відмітило їх знаком і назавжди приречило на вигнання з общини живих та общини прашурів. Ця община нещасних і безпритульних веде існування злих духів у кущах та лісах, що оточують село. Іноді вони нападають на людей, насилають на них хвороби та забирають життя.

Власний світ — це центр всіх світів, фокус всього божественного порядку і гармонії. Це стосується і села, яке після розпаду племінного устрою, перейняло функції сакральної землі. Село також уособлює соціальну та космічну цілісність; село, як і космос, поділене на дві частини. Верхня частина села (т. б. частина, яка лежить угору по течії, нгаджу) населена верхівкою племені, а в нижній частині (нгава) живуть нищі групи й раби...

Сакральна земля — це земля божества. Вона не тільки створена й охороняється божеством, вона сама — божество, яке уособлює цілісність Верхнього й Нижнього світів, Махатали та Йати. Людина живе не просто на землі божеств, а в самому божестві, тому що сакральна земля — це частина Дерева Життя, вона була створена із сонця і луни, які знаходяться по бокам від Дерева нащадків Золотої гори та Самоцвітної гори, т. б. цілісного божества.

ЦИКЛ ЖИТТЯ АВСТРАЛІЙСЬКИХ АБОРИГЕНІВ

З точки зору аборигена, життя — це цикл, хоч він не завжди зважиться сказати переривчастий це цикл чи безперервний. Батько знаходить його в духовному світі, втілюється він в матері, щоб вступити в земне життя. Але кількома роками пізніше, через врата ініціації, він частково повертається в сакральний час — сновидіння, чи небесний світ, який він тимчасово залишив. Все далі і далі поглиблюючись в нього — наскільки дозволяють потреби земного життя, — він помирає і через інші врата, перехідний обряд поховання, остаточно повертається в сакральне життя духа на небі, в будинку духів чи тотемному центрі, можливо для того, щоб пізніше повторити цей цикл або назавжди його закінчити. Для жінки центральна частина можлива лише в тій мірі, в якій ця жінка є засобом втілення для священних попередніх духів.

Є ряд цікавих символів такого повернення до духовного існування. У північно-західній Австралії дух людини проходить крізь джерело, яке асоціюється з духом родючості та життя; ініціація допомагає йому усвідомити початок свого життя та після прощальної поховальної церемонії прах небіжчика поміщають до печери, яка знаходиться недалеко. В деяких частинах пустелі пов'язка на голову з волосся померлого, яка зберігає частину його духу, врешті-решт повертається у печеру або джерело міфічного змія, з якого дух з'явився для втілення. У північно-західній частині, на Землі Арнхема, прах померлого поміщають у тотемну домовину, порівнюючи її з тотемом, а тому, з початком життя людини і природи. Нарешті, десь у Східній Австралії, юнак, який проходить посвячення, входить до небесного світу, який символізується на площині, що помічена деревами, а після смерті місце його поховання також помічається для того, щоб символізувати небесний світ, з якого з'явилося життя і куди воно повертається.

АВСТРАЛІЙСЬКІ МІФИ

СКИНУТА ШКІРА (мелаазійський міф)

Спочатку люди не вмирили, але, стаючи старше, скидали шкіру, як змії і краби, і виходили з неї, повернувши собі молодість. Одна старіюча жінка підійшла до потоку, щоб поміняти шкіру. Вона скинула стару шкіру у воду і побачила, що нижче за течією шкіра зачепилася за ціпок. Вона пішла додому, де її чекала дитина. Але дитина відмовилася впізнати її і закричала, що його мати була старою і зовсім несхожою на цю молоду незнайомку. Щоб утішити дитя, вона повернулася за скинутою оболонкою і надягла її. З тих пір люди перестали скидати шкіру і почали вмирати.

МІСЯЦЬ І ВОСКРЕСІННЯ З МЕРТВИХ (австралійський міф)

В одній легенді войтобалуків говориться, що в ту пору, коли усі тварини були людьми, деякі з них умирили, і тоді місяць говорив: «Ти підведися- піднімися», і вони знову оживали. Один старий якось сказав: «Нехай залишаються мертвими». Після цього ніхто більше не оживав, крім місяця, що дотепер завжди повертається до життя.

МІФ ПРО ОРФЕЯ (полінезійський Орфей)

Маорійський герой Хуту спустився у підземне царство в пошуках душі принцес Паре, яка покінчила життя самогубством, не витримав нанесеної їй образи. Це викликає в пам'яті нисходження в Аїд Орфея, котрий намагався повернути душу своєї дружини Еврідіки.

Одного разу, коли кинутий Хуту спис привів його до дверей Паре, молоді відомої жінки, серце якої було завойоване вмінням і виглядом юнака, вона зізналась йому в коханні і пишанні і запросила увійти в дім. Але він відмовився і пішов. Обурена соромом, вона «наказала служницям прибрати все в хаті і навести порядок. Після цього вона сіла у самотності плакала, а потім встала і повісилась». Покаявшись і боячись народного гніву, Хуту наважився врятувати її душу з нижнього світу. Перш за все, він сів і заспівав жрецьке заклинання, що відноситься до смерті і проживання мертвих; потім він встав і вирушив в путь. Він зустрів Хіненуїтело (Її Величність — ніч), правлячу в країні Тіней. Вредна, за звичай, вона вказала йому дорогу, по якій ідуть в нижній світ душі собак; та врешті-решт він завоював її прихильність, подарувавши їй палицю просителя, прикрашену дорогоцінним зеленим камнем. Подобрішавши при виді подарунку, богиня показала йому правильну дорогу, приготувала йому коріння папороті і поклала в кошик, у той же час, наказавши їсти якомога менше, оскільки цієї їжі повинно вистачити на всю подорож. Якщо ж він покуштує їжу нижнього світу, то, замість того, щоб повернути дух Паре у світ світла, він навіки буде приречений залишитись у нижніх областях. А ще богиня порадила йому: «Коли полетиш із цього світу, нагни голову, опускаючись у темний світ; але коли ти опинишся поблизу нижнього світу, тобі в лице подує вітер і знову підніме твою голову, а тоді потрібно встати на ноги...». Хуту прибув у нижній світ неушкодженим, і, розпитуючи, де знайти Паре, дізнався, що вона «в се-

лищі». Хоча дівчина і знала про те, що Хуту явився і розшукує її, сором змусив її заховатися. Маючи надію виманити її з дому, він влаштував змагання по митанню дротика, оскільки знав, що вона полюбляє таку гру. Але вона не з'явилася. Тоді засмучений Хуту сказав оточуючим: «Принесіть дуже довге дерево і повідрубуйте у нього гілки». Після того, як це було виконано, до верхівки дерева прив'язали мотузку, а крона була протягнута до землі людьми, які тягли мотузку. Хуту забрався на верх, посадивши на спину чоловіка. Тоді Хуту крикнув: «Давайте!» І дерево підкинуло молодого сміливця і його товариша високо в небо. Радіючи видовищу, всі закричали і восхвалили. Цього Паре уже не могла витримати, і вона прийшла подивитися на нову гру. Накінець, вона сказала: «Підкинь і мене, але я хочу сидіти в тебе на плечах».

Не тямлячи себе від радості, Хуту відповів: «Тримайся за мою шию, Паре!». Верхівку дерева знову нахилили до землі і по сигналу Хуту відпустили; вони підлетіли до неба з такою силою, що встигли закинути мотузку на дно верхнього світу, де і заплутались в траві біля входу до царства тіней. Забираючись по мотузці з Паре за спиною, Хуту вибрався у світлий світ. Нікуди не звертаючи, він пішов туди, де лежало мертво тіло Паре, і дух юної дочки вождя увійшов в її тіло, і воно ожило.

(J. White, *The Ancien History of the Maori*, Wellington, 1887—1890, vol. II, pp. 164—167, у викладі E. S. Craigill Handy, *Polynesian Religion*, Bernice P. Bishop Museum Bulletin 34, Honolulu, 1927, pp. 81).

ЖОРСТОКИЙ ПТАХ (плем'я аранда)

З півніжжя скелі вони з'явилися на південь від Ілакнари, із невеликого отвору в скелі. Першою відкрила скелю підтримуюча вогонь жінка, яка просунула свій ніс крізь твердий камінь. За нею вийшла друга жінка, за тією третя, четверта, п'ята і так далі. А потім з'явився перший підтримуючий вогонь чоловік, а за ним другий, третій, четвертий, п'ятий і так до останнього. Нарешті, всі вони виявилися зовні.

Чоловіки, що вийшли назовні останніми, розсердилися на того, хто вибрався першим, оскільки він дуже близько слідував за жінками. Першонароджений розвів велике яскраве багаття; інші ж указали на нього чаклунською кісткою. Приречений витягся на землі; дві ночі він лежав без рушення. Потім він помер, і інші закопали його на схід від скелі. Деякі жінки, заглибленні в глибоку скорботу, пішли в Тжоланкута, інші пішли в Лкебалінжа; інші розсілися біля входу в глибоку ущелину, де струмок Ілакнара пробивається крізь гірський хребет. Вони пустилися в жіночий танок під вигуки чоловіків «бау, бау, бау, бау».

Але померлий почав викопуватися з-під землі. Спочатку на поверхні показався його лоб, потім скроні, нарешті видна була вся його голова до шиї. Однак плечі його застряли.

Тоді Урбура, сорока, прийшов з Урбуракана. Він біг щодуху, адже ще здалеку побачив, що відбувається: «Дивіться, він почав викарабкуватися мить тому; але його плечі міцно застряли і як і раніше приковують його до землі». Мрець ще трохи підвівся. До нього наблизилися танцюючі жінки; вони оточили його звідусіль. Урбура помчав у страшній люті вгору на сусідню гору Убурінка. Там він схопив важкий спис і глибоко вгнав його в шию мерця, люто топчучи й удавлюючи того в землю п'яткою зі словами: «Залишайся внизу назавжди; не намагайся повстати з могили».

Потім всі чоловіки і жінки перетворилися в птахів і полетіли до Вод, що Біжать; не залишилося нікого. Їх тужливі крики лунали, не замовкаючи; їх слюзи текли невпинно; вони були в страшному горі.

Урбура також здійснювся, як птах, і повернувся додому, де і залишився назавжди.

Мій оповідач коротко додав, що, якби не жорстокість Урбури, мрець знов повернувся б до життя; і якби він воскрес з власної волі, то всі люди, які вмирали б після цього, оживали б таким же чином. Але Урбура остаточно добив мерця і повторно вгнав його в могилу: «І тепер всі ми вмираємо і знищуємося назавжди; і не має для нас воскресіння».

МАУІ ТА ХІНЕНУІТЕПО (полінезійський міф)

Тоді Мауї вирішив обов'язково залишити село, де мешкав Іравару, і повернутися до батьків. Він пробув з ними деякий час та одного разу почув від батька такі слова: «О, мій сину, я чув від твоєї матері та від інших, що ти дуже мужній і що ти досяг успіху у всіх — великих або дрібних — справах, які ти здійснив у своїй країні. Але зараз, коли ти прийшов у країну свого батька, ти, можливо, нарешті зазнаєш поразки».

Мауї спитав: «Про що ти говориш? Хто може мене здолати?» Батько відповів: «Це твоя видатна праматір Хіненуітепо, яка, якщо ти подивишся, мерехтить і, так би мовити, відчиняється та зачинається там, де горизонт зустрічається з небом». Мауї заперечив: «Відкинь ці порожні думки, та давай разом безстрашно довідаємось, чи судилося людям померти або жити вічно». Батько відповів: «Дитино моя, ми мали погану передвістку. Коли я кропив тебе, я забув частину відповідної молитви, і це, я знаю, буде причиною твоєї смерті».

Тоді Мауї запитав батька: «На що схожа моя праматір Хіненуітепо?». Батько відповів: «Ось те яскраво-червоне сяння — це її очі. А її зуби гострі та тверді, як уламки вулканічного скла. Її тіло подібне до тіла людини. Зіниці її очей — з яшми. Волосся її подібне до сплутаних водоростей. А її вуста схожі на пашу барракуди». Син відповів йому: «Ти вважаєш, що її сила настільки велика, як сила Тамануітера, який пожирає людину, і землю, і власне воду своїм шаленим жаром? Хіба раніше світ рятнувався не задля тій швидкості, з якою той рухався? Якщо б тоді, в часи своєї повної сили та могутності, він рухався настільки повільно, як і сьогодні, то на землі дійсно б не залишилося жодної людини та взагалі нічого б не залишилося. Але я переміг Тамануітера, і зараз він ходить повільно, через те, що я побив його, і тепер він слабкий і нешвидко проходить свій шлях, і палить вже не так сильно, адже його послабили удари моєї магічної зброї. Тоді я пробив його у багатьох місцях, та з цих ран тепер виходять багато променів, які розповсюджуються у всіх напрямках. Крім того, раніше море було набагато просторішим, ніж земля, але силою останнього з твоїх дітей частина землі була витягнута назовні, і з'явилася суша». Батько відповів йому: «Все це правда, останній з моїх синів і сила моєї старості! Що ж, ти хоробрий, піди та віддай свою видатну праматір, яка так яскраво спалахує там, де край горизонту зустрічається з небом».

Добалакавши з батьком, молодий герой відразу ж пішов шукати собі товаришів для свого наміру. Товаришами його стали маленька берестянка і велика берестянка, дрізд і жовта вівсянка, та всякі маленькі пташки і водяна трясогузка. Вони зібгалися коло Мауї й увечері всі разом вирушили в дорогу і прийшли до житла Хіненуітепо та побачили, що вона міцно спала.

Тоді Мауї звернувся до всіх них зі словами: «Мої маленькі друзі, якщо ви побачите, як я забираюся в середину цієї старої володарки, не смійтеся над тим, що ви побачите. Благаю вас, не смійтеся, але коли я повністю проникну в неї і як тільки я буду виходити з її вуст, — галасуйте та смійтеся скільки душі завгодно». Його маленькі друзі, налякані тим, що вони побачили, відповідали: «О, господар, ти обов'язково загинеш». Він відповів їм: «Якщо ви

почнете сміятися, коли я буду забиратися в неї, ви її збудите і вона мене вб'є, але якщо ви не будете сміятися до тих пір, поки я не ввійду в середину неї і поки не буду готовий вийти з її вуст, тоді я буду жити, а Хіненуїтепо загине». Його маленькі друзі відповіли: «Розпочинай же задумане, відважний господар, але ти маєш бути обережним».

Молодий герой міцно обмотав тятину свого лука навколо зап'ястя та зайшов у будинок. Він зняв одягу, і шкіра на його стегнах була барвистою і прекрасною, мов луска макрелі, завдяки татуюванню, яке було зроблене за допомогою різця Уетонгі (онука Ру, бога землетрусів; Уетонга навчив татуюванню Матаору, а той навчив татуюванню людину), і вступив у середину старої володарки.

Птахи через силу намагалися не засміятися. Врешті-решт невеличка Тівакавака не втрималась та голосно зареготала. Це збудило стару володарку. Вона відкрила очі, швидко встала та вбила Мауї.

Так загинув Мауї, про якого ми говоримо. Але перед тим як загинути, в нього з'явилися діти, і були в нього сини. Деякі з його нащадків як і досі живуть на Гаваїкі, інші — на Аотеароа. Більша частина його нащадків залишилися на Гаваїкі, але деякі з них прийшли сюди, на Аотеароа. За легендами маорі, такою була причина появи смерті в світі. (Хіненуїтепо — богиня смерті. Якщо б Мауї не ушкоджено пройшов крізь неї, тоді б не померла більше жодна людина, а сама смерть була б знешкоджена.) Ця думка виражена в нас у таких словах: «Водяна трясогузка, яка засміялася, побачивши Мауї-тіки-тіки-о Таранга, збудила Хіненуїтепо, яка його задушила». І ще в нас є приказка: «Люди залишають спадкоємців, але смерть забирає їх з собою».

ДУК-ДУК: МЕЛАНЕЗІЙСЬКЕ ТАЄМНЕ СУСПІЛЬСТВО

Є одне надзвичайно цікаве встановлення, за допомогою якого старші члени племені тримають свої ряди і, впливаючи на марновірство інших, а забезпечують собі комфортну старість і безмежний вплив... Дук-дук — це дух, що приймає зримий і, приблизно, відчутний вигляд і з'являється у визначений, фіксований час. Його прибуття незмінно прив'язується до дня, коли вперше з'являється новий місяць. Старі повідомляють про нього за місяць до його прибуття; говорять, що він завжди належить одному з них. Протягом цього місяця, що сили запасаються їжею, і якщо хто-небудь з молодих не вніс належний вклад у забезпечення попередньої зустрічі, то йому недвозначно вселяють, що Дук-дук їм незадоволений, і можна побоюватися того, що молода людина образить його двічі. Якщо згадати, що старі, єдині, хто здатні викликати Дук-дука з його будинку на дні моря, занадто слабкі для роботи чи для постачання себе їжею, чи деварра, то мотиви вселяння стануть, на мій погляд, зовсім очевидними.

За день до очікуваного ні на що — сидять по будинках. Жінку, що глянула на цього неспокійного духа, очікує неминуча загибель. Перед світанком усі збираються на березі, причому молодь здебільшого виглядає досить зляканою. У найближчі два тижні вони мають пережити немало непріємних відчуттів, до того ж Дук-дук, як відомо, надзвичайно добре інформований про всі їхні провини за попередній місяць. При перших променях зорі з боку моря доносяться спів і стукіт барабанів, а коли досить розвиднить, у полі зору з'являється п'ять чи шість каное, з'єднаних за допомогою надбудованої платформи і повільно наближаються до берега. На платформі з'являються дві на рідкість незвичайні фігури, що танцюють, видають пронизливі лементи, що нагадують щенячий вереск. Здається, що їхній ріст досягає десяти футів, але їхні рухи настільки швидкі, що ретельно розглянути їх дуже важко. Як би то не було, їхній видимий вигляд нагадує

гігантського казуара із самим огидним і гротескним людським обличчям. Одяг, виготовлений з листя, має надзвичайну подібність з оперенням цього птаха, але голова не схожа ні нащо — це голова Дук-дука.

Кінцевої форми, футів п'яти у висоту, вона зроблена з дуже тонкої плетінки, поверхня якої суцільно вимазана смолою, щоб додати обличчю злий, демонічний вираз. Не видно ні рук, ні долонь, а одяг доходить до колін.

Старі, безсумнівно, знають, у чому хитрість, але по стурбованих обличчях інших легко зрозуміти, що вони уявлять, начебто у відвідувачах немає нічого людського. Як тільки каное досягають берега, два Дук-дуки зістрибують з платформи, а тубільці відступають, щоб не стикнутися з ними. Якщо доторкнутися до Дук-дука, навіть випадково, то він дуже часто відразу уражає невдачливого тубільця сокиркою.

Причаливши, Дук-дуки танцюють навколо один одного, наслідуючи незграбним рухам казуара і видаючи пронизливі пташині лементи. За весь час свого перебування вони не вимовляють нічого більш членороздільного. Вони ніколи не говорять, тому що в цьому випадку їх можна було б впізнати по голосу. Більше не відбувається нічого до самого вечора, і вони проводять час, бігаючи взад і вперед по березі, навідуючи в село і на необжиті території: схоже, що їм дуже подобається робити самі несподівані витівки, лякаючи тубільців до втрати свідомості. У цей день на пустищі будується будиночок для Дук-дуків. Ніхто, крім старих, не знає його місцезнаходження, що ретельно ховається. Тут, як можна припустити, невгамовний дух небагато розслаблюється і харчується. Зрозуміло, ніхто не зважується його потурбувати. Увечері збирають величезну кількість їжі, яку старі несуть на пустир; свій внесок у трапезу вносить кожен чоловік. Якщо Дук-дук задоволений, то він зберігає певне мовчання; якщо ж зібрана трапеза здається йому недостатньою, то він демонструє своє невдоволення, скиглячи і стрибаючи.

Після того як їжа буде віднесена, молоді чоловіки повинні піддатися дуже неприємному іспиту, мета якого — підготувати їхні душі до роз'яснення таїнств Дук-дука, що відбувається в досить далекому майбутньому. Вони шикуються в ряди по шість-сім чоловік, високо піднімаючи руки над головами. Коли Дук-дуки виходять зі свого житла на пустир, то в одного з них при собі зв'язка товстих шестифутових ціпків, а в другого — великий кийок. Дукдук з ціпками вибирає одного з юнаків, пританцьовуючи, наближається до молодих людей завдає нищівного удару, після якого кров розтікається по всьому тілу. Юнак, однак, навіть не здригається і не подає ніяких ознак болю. Після удару ціпком юнак повинний впасти ниць на уражену частину тіла, що, звичайно ж, дуже неприємно. За вечір кожний з молодих людей повинний пройти цей іспит біля двадцяти разів, після чого вони, накульгуючи, розходяться по домівках. Проте, вони будуть готові до повтору цієї процедури й у наступний вечір, і так протягом двох тижнів. Чоловіча присвята найчастіше продовжується біля двадцяти років, а оскільки Дукдук звичайно з'являється в кожнім поселенні шість раз на рік, новачки повинні перетерпіти безліч пороть, щоб купити волю повноправного члена суспільства. Хоча я і не був свідком разом, але Дукдук має право убивати кожного на місці і часто цим правом користується. Він просто пристрибуючи підходить до жертви і розбиває їй голову сокиркою чи дрючком. Ніхто не сміє заперечувати це право і ніхто не наважується доторкнутися до трупа. Дукдук підхоплює тіло і несе його із собою в безлюдне місце, де рятується від нього; яким чином, можна тільки здогадуватися. Жінку, захоплену на пустищі зненацька, кудись несуть, і вона зникає назавжди, і ніхто не наважується на її пошуки. Безсумнівно, саме право Дукдука безкарно убивати кожного вселяє тубільцям такий страх перед ним. Насамперед це необхідно для підтримки таємності, і спосіб, яким це досягається, дуже дотепний. Людина, що зображує Дукдука, віддаляється в бу-

диночок, знімає із себе одяг і змішується з іншим плем'ям, щоб ніхто не помітив його відсутності; коли збирають їжу, він вносить і свій внесок, роблячи подарунок самому собі. В останній день перед зникненням місяця зникають і Дукдуки, хоча ніхто і не бачить, як вони зникають; їхній будинок на пустищі спалюється, а одяг знищується. З превеликою ретельністю знищується усе, до чого вони доторкалися, а ціпки і дрючки щодня спалюються старими.

МАНА: МЕЛАНЕЗІЙСЬКА РЕЛІГІЙНА КАТЕГОРІЯ

Над розумом меланезійця неподільно панує віра в надприродну силу, чи вплив, що практично усюди називається іона. Мана створює все те, що не під силу звичайним здібностям людини, що виходить з ряду звичайних природних процесів: вона присутня в життєвій атмосфері, приєднується до людей і речей, виявляючись у результатах, що можуть бути приписані тільки її дії.

Опанувавши нею, можна її використовувати і направляти, але сила мана здатна провратися в якійсь нашій крапці; її присутність засвідчується за допомогою іспиту. Людина випадково знаходить камінь, що захоплює його уява; його обриси єдині у своєму роді, він щось нагадує, це явно не звичайний камінь, у ньому повинна бути присутнім мана. Приблизно що так знайшов міркує про себе, після чого приступає до іспиту; він кладе камінь у коренів дерева, плід якого він виразно нагадує, чи зариває його в землю, розбиваючи сад; рясний врожай на дереві чи в саду доводить його правоту, камінь — це мана, він наділений силоміць. Володіючи цією силою, він гризе повідомляти мана іншим каменям. У такий же спосіб деякі форми слів, найчастіше в піснях, здатні служити досягненню деяких цілей; заклинання зветься мана. Але ця сила, будучи сама по собі безособовою, завжди зв'язана з деяким напрямним її обличчям; нею володіють усі парфуми, найчастіше примари, і деякі люди. Якщо виявляється, що камінь має надприродну силу, то це тому, що з ним зв'язав себе який-небудь дух; кісти мерця володіють маною, тому що при них перебуває його примара; людина може знаходитися в настільки близькому контакті з духом чи примарою, що пана передається і йому; він зможе керувати нею так, щоб досягти бажаного; заклинання діюче тому, що ім'я духу чи примари, виражене в словах, привносить у них силу, що дух чи примара запроваджує в життя з їх допомогою. Таким чином, будь-який зримий успіх — свідчення того, що дана людина володіє манною, його вплив залежить від враження, сформованого в інших людей і свідчить про його володіння манною; завдяки їй він стає вождем. Тому влада, будучи по характеру своєму політична чи соціальна — це мана; дане слово природним образом погодиться з місцевими представленнями, згідно яким будь-яка влада і вплив мають надприродну природу. Якщо людина була успішна в бою, то не природна сила рук, швидкість очей, спритність принесли йому успіх; він напевно придбав чана чи духу деякого мертвого воїна, що і наділила його силою, що передалася йому через амулет у виді каменю, що висить на шії, чи пучок листів у нього на поясі, чи зуб, що висить на пальці руки, що натягає тятиву чи цибулі слова, що доставляють йому надприродну підтримку. Якщо свині його плідні, якщо сади приносять гарні врожаї, то справа не в його працьовитості і не в його турботі про своє добро, але в каменях, що повні чана для його свиней і бататів. Звичайно, посаджені батати ростуть цілком природним образом, це добре відомо, але батат не буде занадто великим, якщо в гру не вступить мана; каное не буде швидким, якщо на нього не зійде мана; без мана ні мережа не принесе гарного улову, ні стріла не вразить на смерть.

ПОЛІНЕЗІЙСЬКА МАНА

Одне зі значень слова мана має чимало загального ступу, однак вони докорінно відрізняються один від одного. Обидва слова позначають діяльність, що розвертається, і життя; але якщо тупу позначає природу речей і людини, як вона розвертається зсередини, то мана виражає щось співпричетне, діяльне товариство, що по своїй природі не зв'язно нерозривно з окремим предметом чи окремою людиною...

Таким чином, мана є те, що виявляється у вожді, племені і країні, іншими словами, щось, загальне колективу; однак у їхньому відношенні до цієї єдиної є та істотна відмінність, що вождь володіє мана інших. Саме тому його мана набагато перевершує мана інших, «поширюючи» на всю країну і народ.

Це товариство, мана, несе в собі щось безособове, так що воно може бути відняте у вождя і передано іншій людині. Однак безликість — це лише одна зі сторін мана, обумовлена тим фактом, що вона містить у собі мана племені, країни і — додамо, мабуть, — мана самого вождя. З іншого боку, стосовно племені, чи країни вождю в мана є щось особистісне, у силу того, що усі вони мають у ній свою частку. Це стане очевидним, коли ми докладніше розглянемо відношення мана до тупу.

Тупу і мана людини найтіснішим образом зв'язані між собою. Ми вправі сказати, що його тупу приєднує до себе його мана, чи, точніше кажучи, поширюється і на його мана, що робить їх частково тотожними. Їхнє з'єднання складає репутацію людини. Подарунки, принесені кривими родичами нареченого на весіллі, відразу лунають родичам дружини, «мана вистачить на двох, тобто на обох чоловіків»; іншими словами, слова дарунків належать їм... Як сполучення тупу і мана показує подібність, але нетотожність обох понять, так з ряду інших сполучень, де виступає мана, чи можемо довідатися, що супроводжує мана, не отожднюючи з нею:

«Мана, сила і проникливість Тане закріпити Небо вгорі». «Мана і сила божества священного місця». «Ці голови [тобто голови ворогів] як трофеї були приготовлені для того, щоб свідчити, що плем'я володіє мана і даром перемоги».

«Його ім'я (тобто слова) і його мана були дуже великі». «Тяжко бігти від ворога... це значить, що мана й ім'я (тобто слова) племені розтрощені ударами зброї перемігшого племені». «Тому страхом його імені, величчю чана і знатністю він далеко перевершував усіх своїх предків».

«Ти маєш мана, ти повинний говорити, тобто ти маєш авторитет».

Проникливість, переможна відвага (мана), сила, ім'я (тобто слова), жах, що уселяється великий ім'ям, авторитет найтіснішим образом зв'язані з мана. Вони не суть мана, але супроводжують мана, і ми бачимо, яким чином мана перетворює внутрішню життєву силу тупу в міць, хоробрість — у переможну відвагу, честь — в ім'я (славу) і авторитет...

Мана відноситься тільки до прагнення щось здійснити: але це прагнення виявляється в дійсності після свого здійснення. «Якби Мауї не загинув від цієї богині (Хиненунтепо) то бажання Мауї одержало б, мана, і люди жили б вічно»; бажання Мауї здійснилося б завдяки його мана. Так само й у наступному уривку: «Лише зараз вони повторили каркіа (заклинання) до Ранги, щоб він зняв запори зі струмків і випустив воду. Потім їхнє бажання одержало мана, і вода потекла».

Динамічний елемент мана, розгортання, яскраво виявляється тоді, коли дане слово використовується як дієслово. Дієслівний характер відтискує на другий план мана як причетність і товариство, але ми не повинні забувати про те, що активність динамічного елемента можлива тільки на тлі цього другого плану.

Мана, загальна вождю, родинному колективу і землі, належить вождю; цим обумовлене його особливе положення. Це також означає, що його тупу охоплює велику область, ніж тупу інших смертних. Можливо, на європейські мови це можна перевести фразою про те, що його особистість має більш широке поле діяльності. Ми можемо сказати, що він одержує своє поле діяльності разом зі своєю мана, але наскільки він зможе нею скористатися, залежить від його особистих якостей. Про вождя із сильним розумом, міццю і хоробрістю, іншими словами, з великим тупу, можна сказати, що він пронизує мана родинного колективу і країни собою, своєї власний мана. Про Купу, вождя з Гаваїки, говорили, що «його мана проникала в людей з островів».

Мана, що пронизує родинну групу, є основою авторитету вождя. На практиці це демонструється тим фактом, що він може змушувати інших надходити по власній волі. У прощальному листі до губернатора Грію, деякі маорі писали: «Твоя мана поклала кінець безладдям у нашій землі». Зрозуміло, маорі бачили в Греє свого роду великого вождя і відчували його мана в тім авторитеті, за допомогою якого він процвітає у миротворстві...

Таким чином, великий вождь пронизує собою мана, що простирається на країну і народ. Мана є не містична субстанція, але товариство, на якому він може залишити свій слід і над яким він може панувати завдяки своїм особистим якостям. Тому немає нічого парадоксального у твердженні, що чим більша мана вождя, чим далі вона простирається, тим більше вона зосереджується в його особистості. Вона може стати настільки істотною його частиною, що маорі скаже: «Вождь — це мана». «Прощай, мана країни», — будуть пекти маорі на похорон померлого вождя...

Звідси очевидно, що родинна група повинна починати (манааки) свого вождя, щоб підтримати його мана. «У ньому мана вождя йде рука об руку з честю». Однак, як і личить природі товариства, вождь також повинний уступити дешицю власного життя, і ми бачимо в новому світлі причини того, чому він повинний уміти шанувати свій народ. Тим самим він діє мана, і, пронизуючи товариство власною особистістю, він залучає до себе народ. Найбільшим засобом до цього є приношення дарунків. «Це мана Регуа», — говорить захоплений маорі, бачачи щедрого вождя, а оскільки Регуа мав божественну природу, зрозуміло, що своїми дарунками вождь здобуває собі велику мана.

Завдяки тісному зв'язку між манааки і мана ми розуміємо також, чому неможливо вирішити, чи шанує людина інших заради себе самого чи заради них. Утруднення обумовлене тим, що шанування відбувається заради мана, чи товариства...

Мана дає пластичну картину маорійського співтовариства, тому що відбиває життя в ньому. Кожна вільна людина наділена мана, тобто бере участь у товаристві. Тому кожний має право голосу в міру своєї мана, тобто своєї частки в товаристві. Так що вождь аж ніяк не є абсолютним владарем, але внесена їм мана завжди буде давати йому відповідний вплив. Додайте до цього те, що він займає положення вождя, що виражається у фразі, що мана родинної групи знаходиться при ньому. Це означає, що його особистості надана найкраща можливість самоствердження. Родинна група як ціле не стане починати нічого, не порадившись з ним...

Представляється, що дуже важливий момент у понятті мана — мана як життя громади — дотепер не одержав належного осмислення: але принаймні Бест відмінно розумів, що мана означає життя; він пише: «Коли про мана буде написана окрема монографія, ми побачимо, що мана й ара (життя) майже синоніми, коли вони відносяться до древнього маорі».

Таємниця мана в тім, що життя громади, «товариство», пронизує всіх членів громади до глибини душі; ми вправі сказати, що вони живуть завдяки мана. Одна сильна

особистість здатна по-своєму офарбити все товариство. Відбувається це не шляхом зовнішнього примусу, але в силу того факту, що саме товариство характеризується тим, що всі його члени обретуть своє «буття» чи «природу» згідно домінуючому елементу мана.

Мана вождя — це не тільки мана родинної групи, але і мана країни. «Велика мана цієї землі перебуває в ньому одному», — сказано десь про Ті Раупараха. Так мана країни, саме собою, є частиною мана родинної групи, а оскільки остання знаходиться в таким же відношенні до всієї країни, як і вождь до родинної групи, то маорі вправі сказати, що мана країни перебуває в родинній групі, не впадаючи в протиріччя.

Мана країни несеться із при переселенні, і з цього часу кожне плем'я і кожен вождь прагне удержати її при собі. У згоді зі змістом мана, вони досягають цього, просто живучи на землі: «Цей звичай пішов від наших предків — ми жили в якійсь частині нашої країни; потім плем'я переходило в іншу область, жило там і обробляло там землю, щоб зберегти за нами мана нашої країни, щоб наші багаття як і раніше горіли на просторах нашої країни і щоб її не відняли в нас інші племена».

Звичайно, маорі повинний бути готовим до того, щоб підтвердити своє право на землю за допомогою зброї, але процитований уривок свідчить про те, що якщо володіння землею на практиці тожовно володінню мана, то це обумовлено тим, що володіння дозволяє жити в країні так само, як окремих член племені живе на своїй землі, обробляючи її і використовуючи для своїх нестатків. Фактор, згаданий останнім, аж ніяк не останній за значенням. Володіння мана країни повинне виявлятися в щирому товаристві з країною, тобто в умінні пожинати її плоди...

у цілому, мана грає для маорі настільки велику роль тому, що він не в змозі благотворно впливати на своє оточення, не утягуючи його в товариство, тобто не заволодіваючи його мана, чи, іншими словами, не пронизуючи його мана собою. Він повинний володіти мана кумара, щоб кумара давала рясний врожай, і якщо ця мана, втілена в маурі, викрадена, він повинний повернути її собі.

Мана, товариство, настільки необхідне, що маорі повинний володіти навіть мана ворога, з яким він зіштовхується у відкритому бої. У цьому зв'язку варто також згадати той факт, що ворога називають хоа-рири, чи, рідше, хоа-вхаваі і хоа-нгангаре; буквально значення всіх трьох слів — «друг у битві» (хоа — «друг, товариш», чи відноситься це слово до дружини чи до супутника). Таким чином, згадування товариства в даному контексті не позбавлено змісту, хоча товариство це має зовсім інший зміст, ніж у випадку з кровноспорідненою групою. Таке товариство обумовлене тим, що маорі не можуть боротися в чисто зовнішньому змісті; вони обов'язково повинні знаходитися в деякій внутрішній відношенні до ворога. Зовнішні прояви битви — це в дійсності лише питання про тім, хто володіє більшою мана, чи хто здатний здолати супротивника зсередини, позбавивши його сили і волі до опору і надавши зброї пожинати плоди цієї перемоги.

На противагу товариству світу для «товариства» битви характерно те, що кожна сторона намагається цілком їм опанувати — чи віднявши їю в чи супротивника забезпечивши панування своєї мана. Це не більш ніж два аспекти того самого. З цього погляду розходження між товариствами війни і світу складається лише в ступені, але це дуже важливе розходження...

На Тлі цих прикладів, що показують, яком образом мана може перемагати і зазнавати поразки, ми розуміємо, чому мана приписується тонгата хаере мандрівнику. На відміну від вождя, він не може володіти мана свого народу і своєї країни, але, мабуть, це означає, що він являє собою, так сказати, сильну особистість, що, де б вона не виявилася, підкоряє людей і речі своїй волі шляхом заволодіння це потрібно відзначити — їхнім життям, створення сфери своєї мана, що проте залишається товариством, що

утягує інші у свою орбіту. І дійсно, мандрівник став одним з великих предків одного з племен ваикато, так що воно було названо нгатимахута на честь його сина...

Більш того, тепер ми створили фундамент для повного розуміння того, чому мана носить то особистий, то безособовий характер. Персональний аспект визначається тим фактом, що власник найбільший мана, тобто людина, що живе в товаристві з найбільшою напругою, у силу цього офарблює товариство своїми особистими характеристиками. Безособовий аспект тяжіє до іншого полюсу: будучи товариством, мана може бути захоплена кимсь іншим, якщо він здатний до цього. Тому товариство здобуває характер безособової сили, що може бути використана тим, хто вміє це робити.

УЯВЛЕННЯ АВСТРАЛІЙСЬКИХ АБОРИГЕНІВ ПРО ДУШУ І ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ

Будь-який чоловік і будь-яка жінка мурнгін має двох душ. Одна мислиться основною і реальною; її вважають щирою душею, душею «від серця». Інша ж душа — це спритна ошуканка, що не має особою цінності, лише самим віддаленим образом зв'язана з «щирою людиною». Першу душу називають биримбир чи варро, другу — люком, чи душею-тінню. Варро — тотемний благий дух. Його відображення можна побачити, подивившись на себе в воду. Він є в благих сновидіння. Після смерті варро стає «зовсім як риба». Він живе разом з тотемними емблемами й усередині них...

Душа-ошуканка зветься душею-тінню перед смертю і мокої після того, як залишить тіло і відійде в буш і на пустині. «Наші старі вважають, що душа-тінь — це все рівно, що злий дух. Це вона заподіює мені зло. Моя тінь завжди ходить зі мною. Тіні інших речей і тварин [крім людини] — це не душі, але прості тіні». Душа люкою живе, начебто облягаючи тіло. Її можна уподібнити невиразному його двійнику. Іноді можна почути, що тільки голова стає після смерті люком і що, спокій не має тіла. На малюнках і в танцях, що зображують люком, люком завжди наділено тілом, але тілом непропорційним, виродливого і відразливого виду.

Варро перетерплює постійна зміна статусу. Він бере свій початок з тотемного колодязя, чудесним образом є батьку людини в сні, проникає в материнське лоно, живе в ньому. У покладений термін з'являється на світло, а потім живе в серці нового людського організму до його фізичної смерті, якщо тільки не буде викрадений чорним чаклуном. Після смерті людини варро перебуває в деякій утрудненні, не зважаючи залишитися в країні живих чи відправитися в країну мертвих, але, зрештою повертається в тотемний колодязь, відкіля він відбувся. У це-те символи душі, у його відношенні до сакрального і профанному елементам мурнгінської цивілізації і відбиваються структура і цінності мурнгінського суспільства. Душу забезпечує присутність вічного в культурному житті окремого мурніна. Вона піднімає людину над простим, профанним, тваринним рівнем і дозволяє йому цілком прилучатися до сакральних, вічних цінностей цивілізації, що була, є і буде. Остаточно і навічно вона зв'яже людину, чиє серце займає, з тотемом, символом загальнородової єдності в мурнгінській культурі, тому що душа після смерті являє собою один із самих помітних родинних елементів, що знаходяться в тотемній воді роду — воді, що є сутністю життя. У ній живуть великі тотемні предки, що жили в часи сестер-створювачок Вавилак, коли тотеми Вонгар ходили по землі; їхні священні імена прості смертні називають лише тоді, коли вони пройшли велике очищення, стали частиною сакральних і вічних елементів культури, коли людина і його тотеми як єдине ціле беруть участь у тотемних ритуалах. Тут же, у колодязі, спо-

чивають тотемні предки, що вмерли на початку часів, так само як і ті, хто вмер недавно і чий емоційні зв'язки з живучими ще досить міцні. Не настільки давні предки, що прийшли через довгий очисний похоронний обряд, що усунувши усі профанні особистісні елементи (їхнім люком видалився на пустиці разом з товаришами), володіють, по природі своїй, такою святістю, що можуть злитися з тілом самого тотема. І коли тотемічна сутність тотемних тварин переводиться в емблему, вони приходять, щоб бути спілником у духовному житті мурнгін під час великих ритуалів, після яких вони повертаються в отвір зі святою водою. Після обряду «емблему заривають в мул тотемного колодязя, де вона залишається гнити, а парфуми предків і тотемний дух повертаються в підземні глибини. Людина проходить точно такий же цикл існування, що і тотемічний дух. Тотемічний дух входить в отвір зі святою водою, проходить крізь звичайну воду на поверхні колодязя в підземні глибини і виявляється, нарешті, у глибокій тотемній воді, де живуть предки Вонгар, стаючи частиною сакральної системи. Те ж саме відбувається і з душею.

Душа, тотемний дух, Вонгар чи тотемні предки суть вираження фундаментальної сакральної сутності, чий вищий символ — це тотемний колодязь, умістище всіх індивідуальностей, коли-небудь, що втілювалися чи мають можливість втілитися в людині чи його релігійних святинях.

ВЕДИЧНА РЕЛІГІЯ

Індійська цивілізація — одна з найбільш стародавніх на нашій планеті. На території Індії знайдено чимало пам'яток палеоліту. Вже у другій половині 3-го тис. до н. е. в долині Індо (Північно-Західний Індостан) утворилися індська цивілізація Хараппська культура (назва за місцем розкопок), початок якої відносять до 2500—2400 рр. до н.е., характеризувалася будівництвом міст з регулярною забудовою, навіть водогіном і каналізацією, з кам'яними укріпленнями. Населення невеликих міст займалося поливним землеробством та скотарством, користувалося знаряддями праці з бронзи. Там вже існувало рабовласництво і держава у вигляді деспотії. Вважають, що хараппська цивілізація була створена предками дравідів, одного з сучасних народів Індії, яких вважають найбільш давнім її народом.

У 3—2 тис. до н. е. в басейні р. Інд існував ще один центр індської цивілізації — культура Махенджо-Даро, яка теж була створена стародавніми дравідійськими племенами. Тут теж були міста з регулярною забудовою, існувала бронзова металургія, було розвинене землеробство. Теж існувало рабовласництво і держава.

Про релігію цих цивілізацій, залишки яких відкрито лише в 1922 році, відомо небагато: це була розвинена первісна племінна релігія з залишками тотемізму і культа предків. Храмів, мабуть, не було. Але залишилося щось від басейнів ритуального обмивання. Знайдено ознаки культа богині-матері, бога схожого на пізнішого Шіву.

З другої половини 2 тис. до н.е. в Індії з'являються арії з Північного Заходу, це був східний потік ірано-індійської міграції аріїв. Вони злилися з місцевим населенням, яке вже мало більш розвинену культуру, ніж арійці. Аріїці ще було полукочовими скотарськими племенами на стадії розвиненого патріархально-родового ладу і військової демократії, у них тільки склалися нові відносини. Але вони були добре організовані у військовому відношенні, набрали багатовікового військового досвіду під час тривалого кочів'я з Північного Причорномор'я і легко досягли перемоги над аборигенами Індії. А в змаганнях культур перемогла культура аборигенів. В процесі завоювання нової території завойовники злилися з місцевим населенням.

Вважають, що міграція аріїв в Індію відбулася, мабуть, через тисячу років після появи і зникнення її найстародавніших цивілізацій.

Суспільство епохи складання «Вед» ще вело напівкочовий образ життя, майно складали головним чином худоба і коні. Заможна людина звалася «власник корів», війни звалися «здобич корів» (гавішті), цар мав призначення охороняти корів і звався «охоронцем корів».

Поступове проникнення аріїв в долину Ганга було наслідком організації їх господарчого укладу: вони були осілими землеробами і скотарями, перехід з ділянки на ділянку був дуже тривалий. До того ж були хаотичні зіткнення і між арійськими племенами, так і між аріями та аборигенами.

Центральною тезою ведичної релігії було обожнення природи, яке прямо виходило з її уособлення багатьох предметів і явищ природи. Тому ведична релігія — це класична політеїстична релігія, пантеон цієї релігії нараховує близько трьох тисяч богів. Інші дослідники вважають, що кількість богів-девів у ведичному пантеоні нараховується від

33-х до 33-х сотень, а пізніше — мільйони. З цієї великої кількості богів головними вважаються Агні — бог вогню, Індіра — бог грому, потім — верховний бог, Сурья (Савітар, Пушон) — бог Сонця. Крім них важливе місце посідали боги: Варуна — бог неба, Прітхіві — богиня Землі, бог Місяця — Сом, Вішну — бог-охоронець. Дуже шанувався запозичений з іранського пантеону бог Мітра. Вклонялися також численним богам-предкам. Крім богів, які були в основному доброзичливі до людей, існували численні негативні надприродні особи — асури, що чинили опір добрим богам і завдавали шкоди людям. Добрі ж боги дістали загальну назву — девів.

У ведичній релігії особливе значення посідав культ предків і родини. Боги ототожнювалися з предками. Народження дитини і шлюб вважалися священними актами. Смерть людини, яка не мала дітей, — це лиха доля, після неї нічого не залишилося, вона загинула безслідно. Згодом культ природи у ведичній релігії доповнився обожненням суспільних явищ. Бог-громовержець Індра став разом з тим і богом війни, бог Варуна — стражем порядку тощо.

Якщо поєднати велич і верховну могутність всіх богів, зауважує знавець індійської релігії А. Барт, то ми одержимо Варуну. Варуна охоплює все. Він перший з богів з абстрактними іменами: Мітра — друг, Аріаман — Вірний, Бхага — Щедрий, Дакша — Сильний, Амша — розподільник, яке є відображенням його власної істоти.

ВЕДИ

Становлення і утвердження кожної релігії — це процес складання Священного Писання. Священим Писанням стародавніх індійців є Веди. Вони записані на архаїчній мові староіндійських племен, яка дістала назву ведійської мови. Упорядкування староіндійських мов до утворення логічно систематизованої мови — санскриту, яка в подальшому стала мовою стародавньої культури Індії, в тому числі й релігії. Вона зберегла культурне і релігійне значення до нашого часу.

Веди (чи саяхіти) — складаються з чотирьох збірок: Рігведа, Самаведа, Яджурведа і Атхарведа. Цим книгам надається значення Одкровення (шруті), це безпосередні звернення богів до людей. Як це було звичайно з давніми релігійними пам'ятками, вони тривалий час існували в усній традиції, а потім були записані вже на санскриті.

Рігведа (самхіта) — це зібрання гімнів, написана в кінці 2 тис. до н.е. Вона складається з десяти книг — мандалів і містить 1028 гімнів (сукт). У цих гімнах звеличуються боги, перелічуються їх видатні справи й викладаються численні прохання до них. Текст I—IV мандал виданий у 1989 р. російською мовою (Рігведа. Мандалы I—IV. — М.: Наука. 1989. — 767 с.)

Самаведа — це збірник релігійних пісень, їх зміст подібен гімнам Рігведи, але вони мають форму, зручну для богослужінь.

Склад Рігведи і Самаведи досить синкретичний: це релігійно-богословські, філософські, етичні, фольклорні твори, легенди і міфи, примітивні наукові уявлення, культові правила і норми тощо.

Яджурведа містить перелік жертвних формул, які використовуються при принесенні жертв. В цій справі вимагалась виключна педантичність, тому ці формули мають вживатися точно і без перекручень і додатків. Викладені ці формули в поетичних і прозаїчних текстах.

Атхарваведа має зміст близький до Яджурведи, це перелік заклинань і магічних формул, які повинні вплинути на добрих богів і злих духів — демонів.

Три останні частини Вед мають більш пізніше походження ніж Ригведа, написання їх датують I тис. до н.е., а в деяких частинах, може, і раніше.

Віровчення ведичної релігії не було досить системним. Здобутком ведичного віровчення була концепція про переселення душ. Душа кожної людини є частиною великої світової душі. Під час фізичної смерті тіла людини вона не гине, а перевтілюється в іншу істоту, яка щойно народилася. Ці перевтілення тривалі й різноманітні, аж поки індивідуальна душа не зіллється з світовою душею.

Перевтілення душі визначається життям, благочесним чи гріховним, тієї людини, в тілі якої вона у даний час існує.

Міфи про створення світу і людини у ведичній релігії розроблені не досить. Світ є наслідком успішної боротьби богів з велетнем Пуруші. Перемігши Пуруші боги розчленували його тіло і з шматків тіла створили світ. В Ригведі містяться міркування про те, що про творіння світу знає лише сам Творець, нам же невідомо, чи світ створив сам себе, чи це зробив той, хто наглядає за цим світом на вищому небі. Міфи розповідають також про першу людину Яму. Він жив серед богів, але помер і одержав в царство підземний світ.

У ведичній релігії не було символів божеств, їх скульптурних зображень (ідолів), не було храмів. Ведичний культ складався з культового багажу первісних релігійних вірувань, а саме первісних магічних церемоній та дій. Відношення людей до сил природи у ведичній релігії здійснювалось через магію. Це були жертвоприношення тваринами, злаками, квітами, продуктами, виголошення магічних формул і молитов, декламація і спів гімнів, магічні танці. Лишається нез'ясованим питання про те, чи були у ведичній релігії людські жертви чи ні. Дехто з дослідників історії Індії, наприклад Д. Косамбі, вважає, що так. Магічні культові дії спочатку здійснювали глави родини чи роду, потім жерці, яких звали брахманами. Згодом брахмани створили особливу соціальну групу — варну брахманів.

Ведична релігія, на відміну від первісних релігійних уявлень стародавніх індійців, вже освячувала суспільну нерівність людей. Той, хто тримав державну владу, набирав рис святості, безумовна покірність їм виступала як виконання релігійних обов'язків. Одержання державної влади, посідання престолу царя, супроводжувалося магічними церемоніями, які мали підтвердити божественні основи її.

Ведична релігія з її віровченням і культом, з її священними книгами Ведами, створили основу староіндійської цивілізації пізнього періоду родо-племінного суспільства.

Веди (з санскриту — священне знання) — це збірник релігійних творів давніх аріїв, які склали основу ведизму. Арії — самоназва племен, що прийшли в Індостан у першій половині II ст. до н.е. через Іран і Афганістан. Ареал розповсюдження їх був надзвичайно широким — від Балканського півострова до степів Приуралля. Скрізь вони залишали слід у матеріальній і духовній культурі, а їх мова лягла в основу великої індоарійської мовної сім'ї. Індостанські арії розселились у Північній Індії і у басейні Гангу. Це були племена, які створили тимчасові, неміцні союзи. Головою племені був цар (радха). Кожне плем'я складалося з патріархальних сімей. Відомо, що жінки користувалися у аріїв великою повагою, вони брали участь у здійсненні обрядів нарівні з чоловіками.

Спочатку арії вели кочовий спосіб життя. Пізніше племена почали долучатися до землеробства, ткацтва і обробки металів. Проте найбільшою повагою користувалась військова справа. У численних археологічних матеріалах часто зустрічаються зображення колісниць, стріл та луків. Завойовуючи одну за одною території, арії не тільки несли власну культуру, але й вбирали місцеві традиції і частково побут господарства та релігійні уявлення. Так, на думку відомого індолога, академіка Г.М. Бонгарда-Левіна, до синтезу арійських і місцевих релігійних вірувань входила і ведійська релігійна систем.

Серед дослідників немає єдиної думки про час виникнення Вед. Відомо, що вони з'явилися спочатку як усні гімни, що дослівно передаються священиками-барамінами з покоління в покоління. Перші письмові пам'ятки Вед з'явилися лише в II ст. н.е. (про це повідомляє арабський історик Ал-Біруні). В усній традиції, на думку більшості вчених, Веди оформилися в II—I ст. до н.е.

Виділяють окремо Веди і так звану ведійську літературу. До Вед входять чотири великі збірники релігійних гімнів. Рігведа («Веда гімнів»), Яджурведа («Веда жертвних формул»), Самаведа («Веда наспівів») і Атхарведа («Веда заклинань»). До ведійської літератури, як правило, належать більш пізні твори з різних галузей знань: лінгвістики, астрономії, космології, філософії і т.д. Окрему групу ведійської літератури складають араньяки («аранья» — ліс) — проповіді індійських самітників, які жили, зазвичай, у глухих лісах.

Найбільший інтерес для характеристики ведизму представляють власне Веди. Найпершим збірником вважається Рігведа. Вона складається з 10462 віршів, які згруповані в гімни (1028), що утворюють 10 циклів (мандали). Авторство Рігведи та інших основних збірників встановити неможливо. Вважається, що гімни складали співаки-ріши, виконавці священного ритуалу.

Рігведа не має єдиного сюжету — гімни присвячені різним богам або ритуалам. Більшість віршів присвячені богам ведійського пантеону. Серед них значна частина належить Індірі.

Багато гімнів Рігведи не обмежуються хвалебними одами на честь богів, а містять і різні прохання. Так, в одному з гімнів, присвячених богу Агні, говориться:

Прийди до нас з добрими дружніми послугами,
Великий з великих поспішний,
Створи нам багате майно, що виручає в злиднях,
Славну долю, гідну похвали. (Ригведа II, 1, ст. 19).

Значна частина віршів присвячена божественному напою — сомі. Дослідники досі сперечаються про склад соми. Цей напій мав сильну галюциногенну дію і використовувався жерцями під час релігійного ритуалу. На думку багатьох індологів, основою для його виготовлення були гриби — мухомори.

Найсолодшим, найп'янкішим
Потоком очищайся, о Сомо,
Видавлений Індірою для пиття...
Будь кращим відкривачем просторів,
Найщедрішим, найлютішим вбивцею ворогів...
Це ж ти, Сомо, (той), хто зміцнює,
(Коли) видавлений для буйного сп'яніння
Співака, щоб допомогти йому (Ригведа IX, 90 ст. 11—12).

Відомо, що саме в Ригведі вперше згадується про кастову систему. Про це говорить-ся в гімні про Пурушу. Пуруша — космічний велетень, образ Всесвіту.

Коли Пурушу розчленували...
Його рот став брахманом.
Його руки зробились радження
Його стегна (стали) вайш'я,
З них народився шудра. (Ригведа X, 90 ст. 11—12).
Космологічні уявлення Рігведи все ще розпливчасті, незрозумілі:
Не було ні сущого, і не було сущого тоді;
Не було ні ознак дня (або) ночі).

Разом із світом з'явилися і боги:
Звідки це творіння з'явилося:
Може, саме себе створило, а може, й ні.
Той, хто наглядає за цим (світом) на небі,
Тільки він знає, або не знає. (Ригведа X, 129, ст. 1, 2, 6, 7).

У цьому гімні простежується ще не сформована ідея про єдиного Творця. Інколи ця роль покладається на вже згадуваного Пурушу. В одному з гімнів, наприклад, говориться, що жерці принесли його в жертву, і з частин його тіла народились божества, земля і небо, сонце і місяць, рослини, тварини, люди, ритуальні предмети і самі гімни. Далі в Ригведі присутній образ «початкового» яйця, яке було у водах Світового океану.

Релігійна система, відображена у Ведах, виражала прагнення до пантеїзму і моністичного сприйняття світу та природи. При цьому давні арії не знали послідовного монотеїзму, культ багатобожжя існував з вірою в єдиний безособовий принцип, що стояв над усіма і пронизував усе існуюче.

У кінці Ригведа оспівує всезагальне єднання людей;

Разом збирайтесь!
Разом домовляйтесь!
Разом зберіться з вашими думками.
Як колись боги зібравшись разом,
Сиділи біля річки на жертвоприношенні.
Хай буде єдиним ваш задум,
Єдиними ваші серця!
Хай буде єдиною ваша думка,
Щоб була у вас добра згода (Ригведа X, 191, ст.2).

Ригведа є основною, базовою частиною Вед. Самоведа, в основному, повторює ригведські тексти, але з детальною вказівкою на те, як вони повинні трактуватися. Яджурведа описує деталі ведійського ритуалу.

І нарешті, останній збірник — Атхарваведа. Він є найпізнішим і посідає особливе місце, описуючи містичну практику ведизму. Тут містяться різноманітні магичні формули, молитви і заклинання від хвороб, лихого ока, від смерті та ін. Якщо в Ригведі боги антропоморфні (рідше зооморфні), то в Атхарваведі фігурують деякі абстрактні істоти, які символізують певні явища. Йдеться про такі божества, як Кала (час), Кама (кохання, сексуальна практика), Скамбха (життя). Домінуюча роль цих божеств відводиться Брахману. Таким чином, Веди пов'язані з релігійною системою брахманізму.

ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДИ «ЗЕМЛЯ, ВІДКРИЙ ЙОМУ ЛЕГКИЙ ДОСТУП» ВЕДІЙСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ ГІМН (Ригведа X, 118)

«1. Смерть, йди геть по іншому шляху — По своєму, іншому, не по дорозі богів. Тобі кажу, баньката ушаста: Не шкодь у нас ні надкам, ні чоловікам!»

2. Ви, що прийшли, даючи можливість затоптати слід Смерті, Надовго продовжуючи вік свого життя — Збагачуючись нащадками та багатствами. Будьте бездоганні, чисті, гідні жертви!

3. От ці живі відокремилися від мертвих. Славний був у нас сьогодні призов богів! Ми прийшли, схильні до танцю і сміху. Надовго продовжуючи вік свого життя.

4. Я споруджую цю огорожу для живих:

Тепер нехай ніхто з тих (тобто мертвих) не перейде за цей рубіж! Та проживуть ці (тобто живі) сто довгих осеней, Та погребуть вони смерть у цій горі!

5. Як дні спливають один за іншим, Як за однією порою <року> чином настає інша, Як нащадок не кидає батьків — Так, о Дхатар, влаштуй їхнє життя!

6. Досягайте, повноти свого життєвого віку, облюбувавши старість. Ви, ті, що спрямовуєтеся один за одним Нехай Тваштар, що народжує добре, єдиний (з нами),

Створить нам тут довгий вік для життя!

7. Ці дружини, невдовзі з добрими чоловіками, Нехай увійдуть сюди помашені розтопленим жиром. Без сліз, не страждаючи від недугів, з добрими прикрасами —

Нехай спочатку ці жінки піднімуться на лоно!

8. Уставай, жінко, ступай у світ живих!

Залиши його (тобто померлого): життєва сила пішла з нього.

Ти стала дружиною свого чоловіка.

Узявши тебе за руку в бажанні опанувати тобою».

9. Він забирає лук з руки мертвого,

Щоб той послужив нашій владі, блиску і силі.

Ти (тобто мертвий), безумовно там, а ми з добрими людьми — тут.

Так перемаємо ми усіх ворожих суперників!

10. Підповзай до цієї Матері-Землі — Просторій, широкий ласкавій.

Вона м'яка, як вовна, як юница, для подавця винагороди.

Так врятує вона тебе з лона Погибелі!

11. Нагору здіймайся. Широка, униз не дави,

Відкрий йому легкий доступ, поспіши до нього!

Як мати <загортає> сина в поділ — Так. О Земле, загорни його.

12. Нехай Широка, здіймаючи, міцно стоїть. Нехай підтримає її тисяча підпірок!

Нехай вони будуть йому будинками, що виливають жир. Нехай усюди будуть у нього там притулки.

13. Я підпираю тебе. Широку, кладучи грудку та не понесу я збитку!

Нехай Батьки підтримають цей стовп, А Яма зведе тобі там житло.

14. На заході дня вони мене Уклали немов стрілу. Західне слово я утримав. Немов коня — вуздечкою».

ВАРУНА, ВСЕВІДАЮЧИЙ БОГ

«Знає він шлях широкого вітру...»

(Ригведа I. 25, 1—3, 7—14)

«Бог Варуна, якщо твій завіт
Порушувати ми станемо день від дня,
Як [беззаконні] племена —

2. У злості не видай нас
На бойню зброї [не видай] нас!

3. Піснями. Варуна, ми хочемо
Дух твій для милості розв'язати,
Як візник — стриженого коня.

<...>

7. Знає він шлях-дорогу птахів,
По піднебессю літаючих,
Знає і шлях морської тури.

8. Вірний завіту, знає він
Дванадцять місяців з їхніми дітьми,
І того, хто за ними слідом породжений
Знає він шлях широкого
Вітру — високого, сильного.
Знає [богів], що сидять угорі.
10. Варуна, вірний завіту, всівся
Прямо у своїх обителів.
Мудрий — на самодержавство.
11. Усі чудеса він відтіля бачить.
Усі їх бачить, уважний:
І минулі, і прийдешні.
12. Нехай цей мудрий адитт'ї.
Що ні день, нам рівний відкриє шлях.
Століття нашого життя нехай продовжить!
13. От, одягшич у лата золоті,
Варуна яскраве надів убрання.
Навколо сидять спостерігачі.
14. Бог він, якого не провести
Ні ошуканцям, ні лихим
Людям, ні ворогам».

«ЦАР ВАРУНА ТУТ...»
(«Атхарваведа». IV, 16, 1—6)

«1. Могутній вождь, із самої середини [богів] він бачить, начебто в упор. Хтось думає, що він пробирається нишком; але боги бачать усе це!

2. Хто чи коштує рухається, хто крадеться, хто пробирається в притулок, хто — у лігвище; якщо двоє сидять і щось замишляють — цар це знає, Варуна з ними третім.

3. І земля ця — пануючи Варуни, і те широке небо, чий межі далеко. І ці два океани — чрево Варуни, і в цій краплі води він таїться.

4. Навіть той, хто пробереться за грань цього неба, не звільниться від царя Варуни. Його спостерігачі сходять сюди з неба; тисячооки, стежать вони зверху за землею.

5. Усе це цар Варуна пронизує поглядом: і те, що між небом і землею, і те, що за ними.

Полічено в нього, скільки разів люди моргнуть. Як «собаковбивця» (щасливий гравець) кидає кісти, так він ці [порядки вводить].

6. Про Варуна, ті петлі, що в тебе сім разів по сім так по трьох разу розставлені, широко розкриті, сяючі — нехай усі вони обплутають того, хто неправду говорить, а хто істину віщає, того так відпускають!»

ВАРУНА Й ІНДРА
(Ригведа, IV, 42, 1—7, 10)

«(Варуна)
Подвійна держава — моя, і правлю
Я всяким століттям: безсмертні вві нас
[Знають]. За Варуною впливають боги,

Я — цар народу вищого даху.
 2. Я Варуна-цар! Для мене вперше
 Спорудили ті асуровські сили.
 Волі Варуни випливають боги,
 Я — цар народу вищого даху.
 3. Я — Індра, Варуна. Обоє цих
 Широких, глибоких, благих простору.
 Знаючи, як Тваштар, усе живе,
 Я запустив, підтримав два світи.
 4. Я напоїв текучі води,
 Небо створив у плоті Ладу.
 Адіті син і Ладу охоронець,
 Ладом я землю простяг потрібно.
 (Індра)
 5. Мене — чоловіки на рисканнях кінних.
 Мене кличуть оточені в битві.
 Я зваду роблю, я Індра Магхаван,
 Я пил піднімаю в надлишку сили.
 6. Я все це зробив, і ніяка
 Сила богів мене не утримає.
 Коли п'янить мене сома й пісні.
 Обидва світи безкрайніх мене бояться.
 (Поет?)
 7. Про твої [справи] усе живе знає.
 Варуне ти про це віщаєш.
 Ти є вбивцею Врітри,
 Індра, ти випустив води на волю.
 <...>
 10. Зберемо [добро], сп'яніємо багатством.
 [Як] боги — жертвою, корови — пасовищем!
 Індра-Варуна, з дня у день, давайте
 Нам корову, що не лигається зовсім».

«ЯКОГО БОГА УШАНУЄМО ВОЗЛИТТЯМ?»

(Ригведа X, 121, 1—10)

«1. [Як] Золотий Зародок, виник на початку
 Ставши єдиним владикою створіння.
 Підтримав він землю і це небо.
 Якого бога ушануємо возлиттям?
 2. Життєдавець хто і подавець сили.
 Чиї накази шанують усі, чиї — навіть боги?
 Чия тінь — безсмертя разом, із смертю?
 Якого бога вшануємо возлиттям?
 3. Хто світу живих, що дихають-мигають.
 Самодержцем став за власною силою?
 Хто цар двоногих і чотириногих?
 Якого бога вшануємо возлиттям?

4. Ці сніжні гори чиї — по силі?
Чийм кличуть це море разом із Рasoю?
Чий сторони світла, чиї — обидві руки?
Якого бога вшануємо возлиттям?
5. Ким міцні небеса й земля міцна?
Хто сонце й небозвід підпирає?
Хто в піднебессі простір виміряв?
Якого бога вшануємо возлиттям?
6. На чию підтримку з тріпотливим серцем
Сподіваються дві ворожі раті.
Дивлячись, як сонце, зійшовши, засяє?
Якого бога вшануємо возлиттям?
7. Як затяті води, пішли, уміщаючи
Зародок, усього, Агні породжуючи —
Отут виникла богів свята сила.
Якого бога вшануємо возлиттям?—
8. Хто міццю своєї оглянув ті води,
Що дали дакшу, що родили жертву
Хто з богів був одним вищим богом?
Якого бога вшануємо возлиттям?
9. Так не шкодить нам землі батько.
Хто небо родив по ширості дхарми.
Хто затяті води родив і місяць!
Якого бога вшануємо возлиттям?
10. Праджбпаті! Ти, не маючи рівних.
Усе породжене собою озирнеш.
До тебе волаємо: бажання виконай!
Так станемо ми панами багатства!»

«ІНДРА, ПОРОДЖЕНИЙ ДЛЯ ПЕРШОСТІ,
ЯКИЙ ОХОПИВ БОГІВ СИЛОЮ ДУХА»
(Ригведа, II, 12, 1—5, 13)

«1. Хто породжений [для] першості, хто мудріший
Бог, охопивши богів силою духу;
З люті чисті, від чоловічої сили
Затряслися обидва світи — той, люди, Індра!
2. Хто хитку землю зробив твердою,
Хто хибкі-хиткі гори підкорив.
Хто в усю широчінь піднебесся виміряв,
Став небу опорою — той, люди, Індра!
3. Хто, змія убивши, сім рік розкрив.
Хто вигнав корів, розкривши [печеру] Вали,
Хто між двох валунів вогонь породив.
Добувач у битвах — той, люди, Індра!
4. Хто викликав усі потрясіння ці,
Хто низьких дасів причаїтися змусив.
Хто, як «собаковбивця», добро чужинця.

Начебто ставку, зірвав — той, люди, Індра!
 5. Про кого питають: «Де він?» — про грізний,
 І говорять: «Немає його!» — усі про нього ж.
 Хто добро чужинця, як кидки — [у грі],
 Губить — вірте в нього: той, люди, Індра!
 <...>

13. Перед ким схиляються небо із землею,
 Чиєї люті навіть бояться,
 Хто є самопивцею з ваджрою у руці.
 Хто з ваджрою у долоні — той, люди, Індра!»

ВЕДІЙСЬКИЙ ГІМН БОГІНІ ЗЕМЛІ («Атхарваведа», XII, 1, уривки)

«1. Суть (сат), високий всесвітній лад (рита), міць, присвята (дік-ша), жар творчої аскези (тапас), молитва (брахман) і жертва підтримують Широку [Землю]. Нехай вона, пані колишнього й майбутнього, створить нам вільний простір!

2. Серед людей, не терплячи [від них] утиску [розкинулася] безліч її висот, схилів і рівнин. Вона приносить усякі цілющі трави. Нехай Широка розгорнеться для нас, нехай догодить нам!

3. На ній море, ріки і води, на ній їжа, на ній племена людські виникли На ній роїть-ся усе, що дихає й рухається. Нехай Земля дасть нам [право] пити першими!

4. У широкої чотири сторони, на ній їжа, на ній племена людські виникли, вона несе все різноманіття того, що дихає і рухається. Нехай ця Земля додасть до наших корів — інших!

5. На ній колись зробилися колишні люди, на ній боги повалили ниць асуров. Нехай Широка дасть нам різних корів, коней і птахів, нехай дасть [щасливу] частку і славу (варчас)!

6. Несуща [на собі] усі, що доставляє багатство, опора, златогруда, дающа притулок усьому живому, Земля несе Агни Вайшванару, її бик — Індра; нехай вона зробить нас заможними (дравинас)!

7. Цю Широку Землю боги стережуть невисипно, невідступно і пильно. Нехай вона доїться для нас присмним медом і молоком, нехай потім виливає славу (варчас)!

8. Давно була вона морем в океані, і мудрі чоловіки знайшли її завдяки своїм чарам. Серце Широкої — на вищому небі, убране в істину, безсмертне. Нехай ця Земля дасть нам блиск (твиш) і силу, нехай помістить нас у верховній державі!

10. Земля, що вимірили Ашвіни, яку переступив Вішну, яку розташував до себе Індра, чоловік Шачі, -- нехай ця наша Земля, як мати, напоїть мене молоком, немов сина!

11. Твої гори і сніжні вершини, твої ліси, про Широку, так будуть зручні для нас! На бурій, чорній, червоній, різнобарвній, непоколебимій Широкій Землі, охоронюваної Індрою, на Широкій оселився я: непереможений, неубитий, непошкоджений.

12. Твоя середина, об Широка, твій пупок, і міць, що виникла з твого тіла — помісти нас у них, стань чистою для нас! Земля — мати, а я — син Широкої; Парджанья — батько: так врятує він нас!

13. Та Земля, на якій [жерці] огороджуються жертovníк (веди), по якій вони, знаючи всі обряди, протягають жертву, та Широка, на якій вони вимірюють жертovní стовпи — прямі, сяючі, що обмазуються попереду жиром, -- нехай ця Земля зростить нас, зростаючи сама!

14. Про Широку, того, хто нас ненавидить, хто з нами воює, хто ворогує з нами думками і зброєю — підкори нам його, про Землю, випереджаючи справою [наші благання]!

15. Смертні, породжені від тебе, ходять по тобі; ти носиш двоногих, ти — чотириногих. Твої — п'ять [рас] людей, і на них, смертних, Сур'я (Сонце), восходячи, проливає променями безсмертне світло.

<...>

22. На Землі [люди] приносять богам жертву, вірно приготовлене узливання. На Землі живуть люди, смертні [добувають собі] власну їжу. Нехай ця Земля дасть нам життя і довгий вік, та зробить Широка так, щоб я досяг глибокої старості!

23. Про Широку, то пахощі, що виникло з тебе, що виливають трави, що — води, яким тішаться ганлхарви й апсари, зроби так, щоб я їм благоухав, і щоб ніхто не зненавидів нас!

<...>

40. Так укаже нам ця Земля багатство, якого ми жадаємо! Нехай примкне до нас Блага (Щастя), нехай Індра виступить нашим проводирем!

41. Ця Земля, на якій печуть і танцюють непосидючі смертні, на якій вони воюють, на якій голосно гуркоче барабан — нехай ця Земля виштовхне проти наших суперників, нехай Широка зробить так щоб не було в мене суперників!

42. Цій Землі, на якій їжа, рис із ячменем, на якій п'ять [рас] людей, дружині Парджанї, утучняємі дощем, -- уклін!

43. Землю, на якій улаштовані фортеці, створені богами, і полюючи — цю Широку, загальне чрево, нехай створить Праджапати милої для нас у всякому її просторі!

45. Широка виносить безліч різномовних народів із різноманітними звичаями, кожен [народ] по окремої. Немов надійна корова, що не лигається. нехай вона доїться для мене тисячастрівим багатством!

46. Твоя зм'я, і скорпіон, що жалить прагнучого (убитим зимовим холодом, він лежить без сил, причаївшись); хробак і усяка тварина, що рухається у пору дощів, нехай собі плазує, але до нас не підповзає; вияви свою милість до нас у [поводженні] цих [створень]!

48. Земля, що носить мудрого наставника, виносить і дурня, вона терпляче вміщає і праведника, і грішника. Водиться Широка з вепром, відкривається дикій свині й оленю.

52. Земля, на якій разом складені морок і зоря, на якій порізно поставлені день і ніч, Широка Земля, щільно обкутана дощем, — нехай вона помістить нас у всяку благу, приємну обитель!

53. Цей простір [дали] мені Небо, Земля і Піднебесся, а мудрість мені дали Агни, Сур'я, Води і Все-боги (Вишведєва). <...>

63. Мати-Земля, дай мені міцна підстава в добрі! У союзі з Небом, про мудру, помісти мене [туди, де] процвітання й успіх!»

«ПОСЛАБ ГРІХИ НА МЕНІ, НЕМОВ ПОЯС» ГІМН ВАРУНІ

«1. Це < вихваляння > поету, Адітьї, самодержця,
Нехай перевершить величчю всі існуючі,
<Вихваляння Варуни, > який як бог дуже приємний для шанування!
Я прошу доброї слави у Варуни рясного.
2. Так будемо ми щасливі у твоєму завіті,
Величавши <тебе> про Варуна, з добрими намірами,
При наближенні багатих коровами ранкових зір
Бодрствуючі, немов < жертвні > багаття, день за вдень!

3. Так будемо ми під захистом у тебе, що володіє багатьма героями,
< у бога, > чия хвала далеко лунає, про Варуна-вождь!

Ви, сини Адіті, що не піддаються обдурю,
Знізайдіть до союзництва з нами, про боги!

4. Адітья випустив їхню течу, <i> розділив <ix>:
Ріки рухаються по всесвітньому законі Варуни.

Вони не утомлюються, не відпочивають.

Швидко, як птаха, летять вони по колу.

5. Послаб гріх на мені, немов пояс!

Нехай буде нам удача < у тім, щоб досягти > джерела
твого закону, про Варуна!

Так не порветься нитка в мене, що тче добуток!

Так не зламається раніше часу мірка умільця !

6. Прожени ж, Варуна, страх від мене!

Прийми мене < до себе >, про законний уседержитель! Зніми з мене вузькість, як
мотузку з теляти! Удалечині від тебе я не можу < бути > ні миті!

7. Не < вразь > нас твоєю смертельною зброєю, про Варуна, Що ранить, коли ти шу-
каєш гріх, що створив, про Асура! Так не відправимося ми в подорож геть від сонця!
Послаб же < наші > гріха, щоб ми жили!

8. Поклоніння тобі, про Варуна, < ми > колись < виражали >, і тепер, І в майбутньому
ми хочемо його виразити, про породжений силоміць! Адже на тебе, як на гору, спираються
обітниці < людини >, < Щоб бути > що не колебляться, про < бог > якого важко обдурити!

9. Знищ же борги, зроблені мною!

Так не виплачуся я < борг, > зроблений іншим, про цар! Багато адже ще що не за-
глісь зір:

Визнач нам жити при них, о Варуна!

10. < Якщо > який мій союзник, про цар, чи друг У сні мені сказав страшне, щоб
злякати, Чи злодій, що переслідує нас, чи вовк, -- Ти збережи нас від цього, про Варуна!

11. Не хотів би я, про Варуна. випробувати недолік У минулому, щедру дарувальни-
ку, у другу, що багато дає! Не хотів би я позбавитися, про цар, легко керованого багатства!
Ми хочемо проголосити жертовну роздачу, < щоб мати > прекрасних чоловіків!»

«КОЛИ Ж Я ДО ВАРУНИ ЗНОВУ НАБЛИЖУСЯ?»

(Ригведа, VII, 86)

«1. Мудрість у роді людському — від моці того, Хто нарізно розставив два світи
широких, Рушив високе швидке небо, Розширивши надвоє зірки і землю.

2. І от я розмовляю сам із собою: 272

Цар! Як злодія, що рад Худобі < чужому >, Відв'язи Васиштху, немов теляти!

6. Не навмисно, Варуна, розум каламутиться:

Це хміль і гнів, зернь і нерозсудливість. У погрішності молодшого є і старший, На-
віть сон часом веде до непотребства.

7. Бути мені вірним рабом милосердному. Безгрішним рабом гневливого бога. На-
доумил бог благої нерозумних. Розумного до багатства веде мудрійший.

8. Самовладний Варуна! Нехай ця пісня

І хвала тобі по серцю прийдеться.

Так буде нам щастя у світі й у битві».

«ДАЙ ТИ МЕНІ БЕЗСМЕРТЯ»: ГІМН СОМІ
(Ригведа, IX, 113, 7—11)

«7. Де світло що невисихає,
У той світ, де світоч сонячний —
Людина, і сакральне
Цедимий, помісти мене
У нетлінний світ безсмертя.
Для Индри, Инду. вкруг течі!
8. Де син панує Вивасвата,
Де частина небес укрита,
Де води ці юні —
Там дай ти мені безсмертя.
Для Индри, Инду, вкруг течі!
9. Де усюди вільний шлях лежить
На третесвод трехнебія,
Де області сйива —
Там дай ти мені безсмертя.
Для Индри, Инду, до круг течі!
10. Де пристрасті і бажання,
Де маківка Буланого,
Де їжа й утіхи де —
Там дай ти мені безсмертя.
Для Индри, Инду, довкруг течії!
11. Блаженства де і радості, Отрадам де радешеньки, Де всі хотіння збудуться —
Там дай ти мені безсмертя. Для Индри, Инду, вкруг течії!»

ГІМНИ АГНІ
(Ригведа, I, II, III, VII, уривки)

I

«1. Агні кличу: пурохіту,
2. Ритвиджа, жертви божество,
3. Хотара прещедрійшого.
4. До Агні — заклики мудреців,
5. І колишніх, і теперішніх:
«Нехай він богів сюди везе!»
7. День від дня до тебе, Агні,
Йдемо, у півтімі сяючий,
З молитвою, з поклонінням,
8. Царящий над обрядами,
Пастух Закону, який блищить,
Зростаючий у будинку власному.
9. Як сину -- < малий > панотець,
Так нам, Агні, доступний будь,
Супроводь нас до щастя».

II

«1. Ти, Агні — із днями, ти блищиш-сіяєш,
Це ти — з вод, це ти — з каменів,

Це ти — з дерев, ти — з рослин;
Ти, Владика, народжуєшся чистим.
2. твоя, Агні, хотра, визначена потра
Инештра, ти — агнидху праведника.
Твоя прашастра. І ти адхварийствуєш,
Ти — брахман, і ти — у нашому будинку хазяїн.
9. Про Агні, до тебе — люди в благаннях, як до батька,
Червонотілий, до тебе — побрататися в жертві;
Ти сином станеш тому, хто ушанує тебе,
Як люб'язний друг, захистиш від напасті,
14. У тобі, Агні, усі благі, безсмертні
Боги жертву їдять твоїми вустами.
Ти смертним даєш тішитися напоєм,
Ти чистим породжений, < немов > нащадок рослин».

III

2. Про Агні, твій жар у небесах, на землі,
У водах, у рослиннях. об гідний жертви,
Якої ти вшир розтяг піднебесся —
Той гострий блиск, мужезрячий, рухливий.
(Ригведа)
4. Агні, орлу небесному,
Зараз я новий гімн родив —
Добром так нагородить він нас!
8. І вдень, і вночі ти палай:
З тобою в нас вогонь благої.
Багатий чоловіками ти, наш друг!
10. Агні ракшасів жене геть —
Безсмертний, яскраво сяючий,
Хвалимий, очисний.
13. Агні, врятуй від жаху,
Від наших, бог, супротивників,
Пали жаром, що не старіє!
14. Великою залізною міцністю,
Про неприступний, стань для нас,
Стостенною, щоб чоловіків щитити.
15. Зберігай ти нас від жаху,
Віх лих, у пітьмі сяючий,
Невразливий — день і ніч!»

БОЖЕСТВЕННИЙ ПАНТЕОН ВЕДИЗМУ

Боги індоаріїв численні й, переважно, антропоморфні. Вони відображають різні сили природи і в традиційній індійській класифікації групуються за сферами існування — у Всесвіті, у повітряному просторі і на землі. До першої групи належать Сури (сонце), Ушас (зірка), Варуша (божество води); до другої — Вая (бог вітру), Руда (бог грози), Індра (бог блискавки, грому і руйнівних стихій); до третьої — Агні (бог вогню), Сома (священний напій, п'яний і даруючий безсмертя).

Центральна фігура у ведійському пантеоні — бог Індра. У Ригведі йому присвячено 250 гімнів, він називається «царем богів» і вважається втіленням сили та мужності. Індра їздить на колісниці, запряженій могутніми кіньми. Його основна функція — боротьба з титанами, які символізують темні сили і хаос. Найбільш відомий його подвиг — бій із змієм Врітрою. Бог убиває жакливе чудовисько, відсікає йому руки, руйнує 99 побудованих ним містечок-фортець.

Свої подвиги Індра здійснює не сам. Йому допомагають Марути — духи вітру та інші божества. У деяких гімнах його перемога над Врітро пояснюється допомогою Вішну. У Ведах Вішну — другорядне божество, проте далі він витіснить Індру і посяде винятково важливе місце в релігійній системі індуїзму. Сам же Індра зійде на землю, де буде боротьба за владу над людьми.

Дуже відомим і шанованим ведійським богом був Агні. За числом згадок у Ригведі він займає друге місце (майже 200 гімнів). Бог вогню є головним серед богів землі. Він підносить на небо людську жертву.

Найстрашнішим з богів був Д'янус, бог неба, батько богів. Він та його дружина, богиня землі Притхіві, вважались прабатьками світу, богів та людей. Образ Д'януса, зазвичай, співставляється з давньогрецьким Зевсом. Він відповідає латинському поняттю «бог» (Д'янус — Зевс — Деос — Тео).

Ці та інші божества ведійського пантеону сварились і мирились, інтригували і викривали один одного, кохали і ненавиділи. У Ригведі майже не згадується про моральні якості більшості богів. Ведійські боги були поза мораллю. Лише Варуна не вписується в цей контекст. Поборник істини і справедливості, він охороняє у всьому світі вічний фізичний і моральний порядок. За його велінням змінюються пори року, налітають бурі, зацвітають дерева. Він наділений сукупністю моральних якостей. Дослідники припускаються, що образ Варуни запозичений з інших релігій, частково вавилонської.

Зовсім не схожий на традиційних ведійських богів Рудра («Ревучий») — бог бурі і батько вітру. Він єдиний, кого наділяли негативними якостями. Рудра дикий і всеруйнуючий, наче небезпечний звір, «рудий вепр неба», зарозумілий і найсильніший з сильних. Особливе становище Рудри відображалось в ритуалі. Йому приносили жертви далеко від помешкань, в забутих місцях і навіть без розпалювання вогню. Все це наводить на думку, що Рудра прийшов з ведійського пантеону з сонму місцевих, неарійських богів.

Ритуал жертвоприношень був чи не найголовнішим у практиці ведизму. Найбільш повно він описується в Атхарваведі. Основна мета жертвоприношення формувалась як прагнення забезпечити собі місце на небі і досягти благополуччя на землі. Але головним було прагнення позбавитися від ворогів і суперників за допомогою магічної сили обрядів. У якості жертв використовували продукти зерно, вершкове масло, мед, млинці, а професійних жерців ще не існувало.

Веди і ведійська література мають винятково важливе значення для духовного життя народів Індостану. «З цих далеких джерел глибокої давнини, — писав відомий політик і мислитель Дж. Неру, — беруть свій початок річки індійського мислення і філософії, індійського життя, культури і літератури». Потрібно також зазначити, що Веди поклали початок формуванню індійської релігійної традиції. Вони вважаються вихідними джерелами брахманізму, джайнізму та індуїзму.

БРАХМАНІЗМ

Брахманізм безумовно був удосконаленням ведичної релігії і його можна назвати одним з етапів становлення індуїзму. Дослідники індуїзму вважають, що брахманізм поновлював і підсилював доарійські вірування, тобто вірування корінного населення

Індії, яке жило там до приходу арійців. Цю вдосконалену релігійну спадщину брахманізм передав індуїзму, що відкрив нову сторінку в історії релігії в Індії.

Формування розвиненого індуїзму почалося ще в УШ–VI ст. до н.е. появою єретичних, по відношенню до брахманізму, течій, які заперечували варни, зовнішню обрядовість, акцентували на поглибленні віровчення у філософському плані. В зв'язку з цим з'являється ряд творів, які дістали назву Упанішад, які ще продовжують традицію коментування Вед. Найбільш рання Упанішада «Бріхадараньякі» написана у 8—7 ст. до н.е., найпізніша «Ама-Упанішада» аж в кінці I в. н.е. Всього традиція нараховує 108 упанішад.

Інші автори вважають, що до упанішад можна віднести 250 різних богословсько-філософських творів. Упанішади беруть свою назву від санскритського «сидіти біля», що означає перебування учня біля вчителя для пізнання істини, а в подальшому набуло значення «сокровенне, тайне знання». Вони утворюють комплекс творів, які звуть ведантою — «кінцем вед». В упанішадах відбувся духовний розвиток індійського суспільства, в них висловлені різні, інший раз діаметрально протилежні богословські і філософські точки зору. З певною умовністю упанішади поділяють на шість класичних чи ортодоксальних систем: Веданта, Міманса, Санкхья, Вайшешика, Йога і Ньяя.

В Упанішадах з'являються філософські проблеми про долю людства, вони намагаються відповісти на питання: звідки ми? де ми живемо, куди йдемо? чому існуємо то в стражданнях, то в задоволенні? хто цьому причина: час, природа, необхідність, випадковість, чи Пуруша, людина, яка представляє собою Верховний Дух? Оскільки Упанішади були ареною боротьби різних точок зору, то відповіді були теж різні.

Веданта (що означає «кінець Вед») і Міманса чисто богословські твори, які розглядають співвідношення людської душі Атманан з світовою душею Брахмой, остання розлита в усій природі, в усьому світі. Для повного злиття Атмана з Брахмой слід цілком, безумовно прийняти все написане у Ведах і достотемно виконувати всі ритуали. В цьому і причина, і мета, і смисл життя. Веданта і Міманса оригінально вирішують можливість пізнання світу: Всесвіт це Брахман, пізнає його Атман, але для цього треба спочатку пізнати Атмана. Атман же — це людське Я. Отже пізнання світу має починатися з самопізнання, самовдосконалення. Самопізнання — це вища форма знання, джерело щастя.

Йога і Ньяя розробляють проблеми самовдосконалення за допомогою релігійних і філософських принципів. Йона реалізує принципи Санкхья для досягнення психічного і фізичного самокерування: для цього треба звільнити дух, душу від ланцюга перероджень, перевтілень. Це ми з Вами ще раз розглянемо в буддизмі, який черпав свої ідеї теж в Упанішадах. А тут зазначимо, що йога розробляє для цього цілу систему вправ, особливо дихання і правил поведінки, щоб досягти очищення душі. Тоді вона досягне здібності злиття з Атманом.

Ньяя вдається до міркувань з приводу логічних засобів самовдосконалення, до розвитку аналітичного мислення, форм пізнання. Пізнанню піддане не тільки матеріальне, але й духовне, серед останнього і Атман. За допомогою логічних побудов Ньяя хоче довести необхідність перевтілення, карми, досягнення мокші (врятування).

Таким чином, Йога і Ньяя завершують філософські і богословські побудови Веданти і Міманси.

Санкхья і Вайшешика шукає інше пояснення світу, що нас оточує. Санкхья вважає, що Брахма не розлитий в природі, а природа існує незалежно від духа. Це вже матеріалістична тенденція в розумінні світу. А Вайшешика висловлює думки, які близькі до атомістичної теорії, яка є засадою матеріалістичного розуміння природи в стародавньому світі.

В 6—5 ст. до н.е. в стародавній Індії склалось чимало крупних рабовласницьких держав, серед яких особливо виділялися Магадха, Кошала, Гандхара. В цих чималих

державках з'явилися значні міста, як столиці царств чи просто крупні населені пункти в місцях, дуже придатних для землеробства. Вільне населення і раби — такі дві основні соціальні групи цих держав. Але рабство в основному мало патріархальний характер, раби використовувалися головним чином в домашньому господарстві, вони обслуговували вільне населення. Та ця ситуація тривала недовго, рабовласництво стає важливою умовою виробництва. Забезпечення існування таких порядків потребує удосконалення і держави, і ідеології.

Населення цих держав поділялося на варни — спадкові соціальні групи, які зв'язані, перш за все, професійною діяльністю, яка і визначає їх місце в суспільстві. Шлюби дозволяються лише в межах варн. В наступному варни стали зватися кастами.

Кастова будова суспільства, яка утвердилася у стародавній Індії, була зафіксована десь в 5 ст. до н.е. в збірнику встановлень, який дістав назву Законів Ману.

Закони Ману встановлювали поділ суспільства на чотири варни: брахманів, кшатріїв, вайшіїв і шудр. Найвища — це брахмани. Це жерці, що тлумачили Веди і здійснювали жертвоприношення і інші релігійні церемонії, а також приймали участь в керівництві державою. Варну кшатріїв складала військово-племінна адміністрація, що тримала в своїх руках владу. Кшатрії займали різні державні посади, були воїнами, володіли землями. Вайшії — вільні члени общин, що займалися землеробством, скотарством, ремеслами, торгівлею. Шудри — це найнижча варна, варна неповноправних, залежних і підлеглих людей. Вона вербувалася з пришлих до общин або зі своїх ще вайшіїв, збіднілих і втративших минуле становище. Це ремісники, селяни, слуги, дрібні службовці. Вони були обмежені у соціальному відношенні, в тому числі і в участі у релігійних церемоніях.

Перші три варни можна було б назвати громадянами ведичного суспільства, четверта — це негромадяни.

Міф, який зафіксований в Законах Ману, пояснює виникнення варн так: Брахма для збереження Всесвіту створив з частин свого тіла людей, із уст — брахманів, щоб вони вивчали Веди, творили жертвоприношення, отримували і роздавали милостиню; із рук — кшатріїв, щоб вони охороняли підданих, роздавали милостиню, приносили для жертви і вивчали Веди; із стегон — вайшіїв, щоб вони пасли худобу, роздавали милостиню, приносили для жертви, вивчали Веди, займалися гандлем, лихварством і землеробством; із ніг — шудрів, яким було приписане одне заняття — служити цим варнам з цілковитою покірністю.

Ці положення Законів Ману повторює один з стародавніх трактатів Артхашастро, зазначаючи, що додержання кожним свого закону веде на небо і у вічність, при його порушенні світ загине від зміщення каст.

Народжені в перших трьох варнах при досягненні брахманами семи років, кшатріями — десяти, а вайшіями — одинадцяти проходили посвячення у свою варну і одержували шнур, який покладався на ліве плече і проходив під правою рукою. Ця церемонія вводила людину в коло своїх спільників по варні і звалася другим народженням, а члени цих трьох варн двічі-народженими.

Соціальна строкатість стародавньоіндійського суспільства породжувала постійні соціальні суперечності, але вона забезпечувала поступове зростання економіки, сприяла посиленню ваги приватної власності, поступового трансформування її у феодальну власність. Цей процес суспільного розвитку всередині I тис. до н.е. був дуже інтенсивним і потребував ідеологічного обґрунтування. А духовний розвиток суспільства мав переважно релігійний характер. Цей розвиток відбився у поступовому перетворенні ведичної релігії в брахманізм. Назва цієї релігії йде від збірника релігійних текстів, який звався Брахман, по суті же це пізньюведична релігія.

Написання Текстів Брахмана звичайно відносять до 8—6 ст. до н.е. і вважають їх найбільш стародавніми зразками давньоіндійської прози. В Брахмані містяться міфи і перекази, які мають ведичне коріння. Є там чимало і про історію та культуру індійської стародавності. Головне ж в них — це віровчительні і ритуальні настанови, обґрунтування особливої ролі і становища жерців цієї релігії — брахманів.

Брахманізм являє собою нову, вищу ступінь релігійної свідомості, оскільки він є новим кроком в опануванні людським розумом сутності дійсності, він має певний онтологічний і гносеологічний сенс. Як і ведична релігія — це культ природи і обоження соціальних порядків. Це висловлює пантеон брахманістських богів. Їх очолює тріада богів — трімурті. На їх чолі — Брахма, творець Всесвіту. Поруч з ним добротворячий бог-охоронець Вішну і грізний бог Шива. Ці боги мають багато і інших функцій, вони доповнюють і уточнюють головні функції. Недарма ж Вішну і Шива мають по тисячі імен та епітетів.

Боги трімурті були в минулому племінними богами, вони потрапили у ведичний, а потім брахманістський пантеон по мірі утворення ієрархії богів. Вони антропоморфні, мають жінок, дітей, родичів. Наприклад, жінка Шиви — богиня Калі (Дурга), це племінна богиня-матір, вона уособлює народження і смерть, нагороджує і піддає стягненню. Діти Шиви — бог Ганеша, людина з головою слона, це бог мудрості і добробуту, успіху і розвитку, бог Сканди — бог війни, захисник від ворогів і злих духів.

Особливо слід зупинитися на брахманістському розумінні Вішну. Він уособлює вічну благодійну природу, що доброзичливо ставиться до людини. Як бог-охоронець, він дбає про долю людства і в будь-який час може прийти йому на допомогу. В його образі закладено індійське розуміння рятівника, месії людства. Вішну здійснює свої рятівничі функції шляхом втілення в конкретну людину, тварину, явище чи річ природи і таким шляхом стає людині у нагоді в потрібний час. Це вчення потім детально в конкретно розробив індуїзм. Брахманізм називає десять втілень Вішну, головні з них — в людей-героїв, людей-богів Раму і Крішну.

До пантеону брахманізму входять також і численні племінні боги, боги окремих місцевостей, сіл і навіть родин. Саме цим богам надається найбільш активна роль в боротьбі зі злими духами, демонами, претами тощо.

Анімістичні погляди у брахманізмі досягають високого розвитку: уся природа є одухотвореною, всюди існують духи й душі. Душа людини вічна. Після смерті людини вона не вмирає, а перевтілюється в тіло іншої людини, тварини, навіть в предмети природи. Таке перевтілення зветься сансарою. Перевтілення людських душ відбувається як наслідок оцінки людського життя, це нагорода чи стягнення за добро чи зло в житті — це карма. Для кожної людини є своя карма, що означає неминучість, збіг невідворотних обставин. Ця карма має свій характер, свої правила для кожної варни, бо Брахма встановив для них дхарми — норми, закони життя. Виконання чи нехтування дхарми і є привід карми.

В брахманізмі одержує застосування традиційна релігійна ідея потойбічної відплати. Після смерті людини бог Яма старанно оцінює життя людини. Якщо людина за життя виконувала належну їй дхарму, душа її одержує перевтілення в тіло людини, що буде процвітати, мати успіх у житті в тій же варні, що і вмерла людина. Може одержати перевтілення і в тіло людини вищої касты, навіть в тіло брахмана, а душа брахмана, якщо він добре виконує свою дхарму, потім потрапляє в рай. Порушення людиною законів і правил своєї варни веде до перевтілення в гірший бік: душа людини потрапляє в тіло людини нижчої касты, в тіло шудри, а то і раба, навіть тварини, до того ж самої гідної, а потім — прямо в пекло.

Брахманізм як нова ступінь релігійного розвитку виявив себе і в достотемній розробці релігійного культу. Всі боги набирають канонізований скульптурний вигляд. Так, Брахма зображується чотириликим і чотирируким, що має підкреслити його фізичну досконалість: він все бачить, все чує, все може, він куди вище інших богів, не кажучи вже про людину.

Цей фантастичний вигляд Брахми брахманістська міфологія пояснює так: Брахма створив жінку Сарасваті і закохався в неї, але вона, вважаючи його своїм батьком, всіляко уникала його, ховалась від нього. Тоді, щоб бачити її усюди, Брахма став чотириголовим. Сарасваті піднялась догори, на небо. Брахма надбав і п'яту голову. Сарасваті вимушена була стати його жінкою. П'яту голову Брахма все ж втратив в боротьбі з Шівою. Богиня Сарасваті є богинею мудрості, наук, письма, музики та співів. Це вродлива жінка з чотирма руками, в яких книга, квітка лотосу та барабан. Так унаочнювалися сфери її діяльності.

До особливостей брахманістського культу слід віднести поклоніння тваринам. Це були залишки первісного тотемізму. Майже кожне божество мало ототожнення з якоюсь твариною Вішну — з міфічним птахом Гарудой, Шива — з биком, його жінка Калі — з тигром і т. ін. Священими тваринами у брахманізмі є корови і мавпи, священною рослиною — лотос.

В період існування брахманізму культові споруди були ще примітивними. Здебільшого це були ритуальні площадки з постійним чи тимчасовим олтарем чи просто жертовним вогнищем. Цю ж роль могло виконувати і домашнє вогнище.

Головною культовою дією було жертвоприношення. Жертвоприношення, згідно брахманістського віровчення, складають сенс життя, вони є головним засобом досягнення кращого перевтілення, це якраз і є те добро, яке відкриває шлях до нього, а не принесення жертв це і є те зло, яке непереборно перешкодить кращому перевтіленню. Отже, віруючий брахманіст весь час дбав про добрі жертви. Жертвоприношення супроводжувати всі більш-менш значні події в житті віруючого. Укладання шлюбу, народження дитини, посвячення в члени своєї варни, поховання, всі ці і багато інших подій вимагали вкрай регламентованих пишних церемоній і жертвоприношень і тут вже без брахмана не обійтися. Дехто з дослідників вважає, що в брахманізмі, принаймні в перші частини його існування, коли він особливо відчував вплив арійської родоплемінної релігії при своєму формуванні, були людські жертви. Арії своїм богам жертвували не тільки худобу, причому у великій кількості, сотнями голів, але й людей, з місцевого населення. Брахмани утвердили пурушамедху — принесення в жертву людини. Без брахмана жертви були недейсні, вона має бути принесена у відповідний час, у відповідному місці і у відповідному порядку з застосуванням відповідних гімнів, молитов, магічних формул і дій. Ритуал жертвоприношень детально викладений в книзі Брахман. Оскільки ведичний ритуал був сприйнятий індуїзмом, цей виклад залишився і для індуїзма священним.

Одночасно з жертвоприношеннями великого значення надавалось обрядам очищення. Додержання ритуальної (а разом з тим і фізичної чистоти) було неодмінною умовою успішного жертвоприношення.

Ритуальна практика обов'язково включає в себе приготування та вживання соми (від «видавлювати»). Для цього з якоїсь рослини (назву якої точно ще не встановлено), вимоченої у воді, видавлювали сік за допомогою давильних каменів, проціджували, змішували з водою і молоком і вживали під час релігійних церемоній. Вживання соми давало галюцігенний ефект, викликало екстатичний стан. В наступному цій напій одержав свого бога тієї ж назви. Бог Сом — всезнаючий, небесний, всезбуджуючий тощо. Його викликали і йому вклонялися при виготовленні священної соми.

Ускладнення віровчення, його запис, крім Вед, в Брахмані виникало підсилення ролі жерців цієї релігії. Вони дістали назву брахманів і утворили, як вже сказано, особливу варну в суспільстві. Вони є знавцями і тлумачами священних текстів, виконавцями жертвоприношень. З утворенням державного апарату в дрібних феодальних державах брахмани виконують не тільки релігійні функції, але й світські, вони є чиновниками, суддями, управителями, вони склали основу індійської інтелігенції і цим відіграли певну роль у розвитку індійської культури. Ця традиція продовжується і в сучасній Індії.

В стародавні часи в релігійній практиці брахманізму виникає інститут гуру. Як вже говорилося, брахмани, кшатрії і вайшії по досягненні певного віку проходили обряд посвячення у члени своєї касты. Шудри цього обряду не проходили. Підготовку до посвячення вони проходили під керівництвом вчителя — гуру, в домі якого вони жили у становищі слуги, а гуру вважався другим, духовним батьком свого учня. Так що кожен брахманіст мав свого гуру, деякі гуру користувалися великою популярністю.

Ще однією особливістю брахманістського культу було пустельництво. Пустельник, який покидав свій дім, родину, свою діяльність, жив в самоті, був аскетом, для брахманіста був ідеалом закінчення життєвого шляху. Пустельництво було також необхідною ланкою для одержання вищого знання, надбання слави святого мудреця.

Ці і багато інших культових положень брахманізму увійшли в індійський побут, набули стійкої традиції і живуть в сьогоdnішній Індії.

УПАНІШАДИ

Квінтесенція індуїстської мудрості є упанішади. Ці священні тексти, що склалися протягом багатьох сторіч, складають суму метафізичних повчань, що не має собі рівних в світі. Упанішади є частиною Божественного Прозріння («шруті») і являють собою езотеричне доповнення до Веданти. У своїй сукупності вони складають завершення Вед. «Дар-шана» — філософська система індуїзму, що викладена у Брахмасутрі, філософському коментарі до Упанішад. Всі великі письменники Веданти, такі, наприклад, як Шанкара та Рамануджа, спиралися в своїй творчості на ці метафізичні поеми.

Багато які з так званих ведичних Упанішад, що передавалися з вуст у уста, були, ймовірно, скомпільовані між 1000 і 500 рр. до н.е., але більшість цих текстів відноситься до часу кризи, що досягла індуїзм з появою джайнізму і буддизму. Цей род творів проіснував більше двох тисячоліть, оскільки Упанішади склалися аж до XVI ст. Традиційно їх кількість визначається числом сто вісім, але зараз їх відомо двісті двадцять п'ять, і можливо, згодом буде виявлено багато інших упанішад. Звичайно, аж ніяк не можна виключати і того, що їх будуть складати в майбутньому.

Найдревніші упанішади, вони ж і самі довгі, Бріхадараньяха і Чхандогья, написані прозою й віршованими вставками. Наступні за ними, як правило, мають віршовану форму. Майже всі вони написані у вигляді діалогу між учнем, що перебуває в пошуках істинної природи Божества, і вчителем, що відповідає на його питання і що відкриває йому вище знання. Іноді таким вчителем є який-небудь бог або богиня Юма, дружина Шиви, Агні, бог Вогню, Яма, повелитель Смерті. Іноді це мудреці минулого, іноді навіть тварини: бик, фламінго, або який-небудь інший водяний птах.

Щодо езотеричних уявлень, то вони або запозичені з древньої ведичної космогонії, яку упанішади заглиблюють і одухотворяють, наприклад тема Пуруши, космічної людини, принесеної в жертву богам (при розчленуванні його і виник всесвіту), З'явившись пізніше за Брахмана, абсолют, безликого божества Вед, який виражав, роз'яснював

значення жертвопринесення, що здійснюються заради отримання матеріальних благ, Упанішади дають езотеричне тлумачення внутрішньої жертви, яка єдина є здатною забезпечити вище благо, остаточне звільнення від «сансари», пекельного ряду народжень і смертей, шляхом руйнування карми, закону відплати. Ці два поняття (сансара і карма) стали завдяки Упанішадам основоположними для індійської духовності.

Але серцевиною вчення, специфічною темою Упанішад є поняття «атман», слово, яке означало подих, вітер (порів. з німецьким *atmen* дихати та французьким *atmosphère*), а потім послужило основою для зворотного займенника в санскриті, що означає «сам», «сам», духовний початок, як особисте, так і космічне. Головною у вченні стає тотожність понять атман і Брахман, тобто, Абсолют, від якого відбувається весь всесвіт, в тому числі й боги. Тільки ілюзія, породжена неусвідомом, зв'язує атман з скороминущим світом. Досить людській істоті усвідомити цю основоположну тотожність, і людина стане навіки вільною. Про це вже говориться в Аїнарея-упанішаді, що примикає до книги Ригведа, де описано створення світу і підкреплюється рівнозначність мікрокосмоса (людина) і макрокосмоса (всесвіт). Однією з древніших є також Катха-упанішада, що володіє чіткими ознаками посвячення. Вона з'являється як діалог між Насикетасом, молодим брахманом, героїчним і чистим, і Ямою, владицею над миром мертвих, куди роздратований зауваженнями Насикетаса його відправив рідний батько. Яма мимовільно порушив закони гостинності і вимушений тепер виконати три бажання молодій людини. Два перших він згодний негайно задовольнити: він заспокоїть розгніваного батька і поверне Насикетаса до людей. Він визнає також вимовне над вогнем заклинання, що дозволяє піднятися на небо. Але на третє питання: «Скажи мені, чи продовжує людина жити після смерті?»

Яма старається не дати відповіді, але, поступаючись наполегливістю Насикетаса, вимушений зрештою здатися. Він вказує на недостатність ритуальних дій і пояснює, що єдиний вихід полягає у вищому завершенні, в тотожності блукаючої душі і духовного початку, які складають одне ціле, атман, тотожний Брахману. Саме вивченню Брахмана присвячена відносно коротка Мундака-упанішада, а ще більш коротка Мундакя уподібнює Брахмана священному складу ОМ. Упанішади, так же витончені, як і грандіозні, є, по перевазі, вираженням метафізичного генія Індії. Вони відображають вчення великих (ріши), натхнених мудреців і духовних наставників. Ці вчення завжди засновані на особистому досвіді реального світу. Тому вони виражають «різні фази однієї і тієї ж істини в залежності від рівня це здійснення, до якого дійшов прозорливий». Однак глибина думки, її опоетизована форма, дуже ємна і часто інакомовний, багато в чому утрудняють збагнення істини. Проте деякі з упанішад, перекладені французькою уперше в 1802 р., зачарували філософів і поетів серед них були Артур Шопенгауер і Віктор Гюго.

СМЕРТЬ І ПРОМІЖНИЙ СТАН МОМЕНТУ СМЕРТІ В УПАНІШАДАХ («Брихадараньяка упанішада»)

«Коли цей Атман, впавши в слабкість, немов впадає в запаморочення, то ці життєві сили збираються довкола нього. Узявши із собою ці частки світла, він спускається в серце. Коли пуруша (людина) в оці повертається назад, він спускається в серце, то людина перестає пізнавати образи.

«Ставши єдиним, він бачить», — так говорять. «Ставши єдиним, він не нюхає», — так говорять. «Ставши єдиним, він не пробує на смак», — так говорять. Кінець його серця починає світитися, і з цим світлом Атман виходить через око, чи через голову, чи через інші частини тіла. Коли він виходить, за ним виходить життєвий подих; коли ви-

ходить життєвий подих, за ним виходять усі життєві сили. Він стає пізнанням, він і прямує за пізнанням. Тоді їм опановують знання, і діяння, і колишній досвід. («Брихадараньяка упанішада». IV 4.1—2.)

Воістину, коли людина (пуруша) залишає цей світ, вона приходить до вітру. Там той < вітер > розкривається для неї, немов отвір колеса колісниці. Завдяки йому вона піднімається вгору, вона приходить до сонця. Там < сонце > розкривається для неї, немов отвір ломбари (різновид барабана). Завдяки йому вона піднімається вгору, вона приходить до місяця. Там < місяць > розкривається для неї, немов отвір барабану. Завдяки йому вона піднімається вгору, вона приходить у світ, вільний від жару, вільний від холоду. Там вона живе вічні роки». (Там само. V. 11. 1.)

МУДРІСТЬ, ЗВІЛЬНЕННЯ, БЕЗСМЕРТЯ («Шветашватара-упанішада», III, V, VI)

III

« 7. Вище цього — Брахман, вищий, великий, схований у всіх істотах, у тілі кожного. Єдиний, об'єднуючий всесвіт, — пізнавши цього владика, стають безсмертними.

8. Я знаю цього пурушу, великого, кольору сонця, [що знаходиться] по той бік морю, — Лише пізнавши його, йде [людина] за межі смерті; немає іншого шляху, [яким було б] йти.

9. Вище якого нічого нема, менше чи більше якого нічого нема. Єдиний, він стоїть, немов дерево, затверджене в небі; цим пурушею наповнений весь цей [світ].

10. Позбавлено образу, вільне від страждання те, що вище цього [світу]; Ті, хто знають це, стають безсмертними, інші досягають лише нещастя.

11. Перебуває у всіх обличчях, головах, у схованці [серця] всіх істот, Він — усепроникаючий, владика і тому — усюдиущий Шива.

12. Воістину, цей пуруша — великий володар, рушійна сила існуючого; Незаплямоване це досягнення [його, він] — владика, неминує світло.

13. Пуруша, величиною з великий палець, що постійно перебуває усередині тіла, у серцях людей,

Осягнутий серцем, думкою, розумом. Ті, хто знають його, стають безсмертними.

14. Тисячоголовий пуруша, тисячоокий, тисячоногий — Оточивши всю землю, він простирається на десять пальців над нею.

15. Цей пуруша — усе, що було і буде,

А також владика безсмертя і того, що зростає завдяки харчуванню...

19. Без ніг і рук, він швидкий і хапаючий: він бачить без очей, чує без вух;

Він знає те, що варто знати; його ж ніхто не знає. Його називають першим великим Пурушею.

20. Менше малого, більше великого схований Атман у серці цієї істоти,

Його, позбавленого прагнень, великого владика, бачить [людина], вільна від суму, завдяки умиротворенню почуттів.

21. Я знаю цього що не стариться, споконвічного, загального Атмана, ввійшовшого в усе завдяки [своїй] всюдисущості,

[Якого] називають припиненням народжень, до якого міркуючи про Брахмана звертаються як до вічного».

V

« 9. Як частина сотої частини волоса, розділеної на сто, Варто розпізнавати цю істоту, — і вона здатна бути нескінченною.

11. Завдяки волі, дотику, зору, атманам, достатку їжі і питва народжується і росте тіло.

Відповідно [своїм] діям, наділений плоттю приймає поступово [різні] образи в [різних] станах.

12. Завдяки своїм властивостям наділений плоттю вибирає багато-чисельні образи — грубі і тонкі;

Викликаючи з'єднання з ними, завдяки властивостям [своїх] справ і властивостям тіла він здається іншим.

13. Пізнавши безпочаткового, нескінченного, [що перебуває] в осередку безладдя, загального творця, різноманітного, Єдиного, об'єднуючого всесвіт, бога, [людини] звільняється від усіх уз.

14. Хто знає osiąгнутого серцем, безтілесного, що діє буття і небуття, що приносить щастя, Бога, що діє елементи, ті сприймають дотиком [своє] тіло».

VI

«1. Одні мудреці говорять в омані про власну природу, інші ж — про час, Але лише велич бога у світі — те, чим обертається колесо Брахмана. 2. [Той], яким постійно вкритий весь цей [світ], хто мудрий, творець часу, наділений властивостями,

Під владою того розгортається дія — [те, що] мислиться як земля, вода, вогонь, вітер, простір...

6. Він вище дерева [світу], часу і [усіх] образів і відмінний [від них], Від нього поширюється це різноманіття [світу].

Пізнавши його як такого, що несе чесноту, віддаляючий зло, владу процвітання, що перебуває в ньому самому [пізнаючим], безсмертя, загальне пристанище [людина] досягає блаженства].

7. Його — вищого, великого владу серед владик; його — вище божество серед божеств, Вищого пана серед панів, потойбічного — так пізнаємо ми — бога, володаря світу, високоповажного!

8. Невідомі його дії й орган дії, не видно [нікого] рівного йому і переважаючого [його];

Його вища могутність відкривається як різноманітне, йому присуща по природі діяльність знання і сили...

10. Хто, немов павук, нитками, що виникли з прадхани»,

Покриває себе, [наслідуючи] власну природу, єдиний бог — нехай він дасть нам досягти Брахмана.

11. Єдиний бог, схований у всіх істотах, що всепроникає, Атман усередині всіх істот, Наглядаючий за діями, що живе у всіх істотах, свідок, мислитель, єдиний і позбавлений властивостей;

12. Єдиний володар багатьох бездіяльних, що множить одне насіння, — [Лише] тим мудрецам, що бачать його в самих собі, [призначене] вічне щастя, і не іншим.

13. Пізнав вічного серед невічних, мислячого серед немислячих, єдиного серед багатьох, що дістає [виконання] бажань, — Цю причину бога, osiąгнутого санх'єй і йогою, — [людина] звільняється від всіх уз...

16. Він — всероблячий, знаючий власне джерело, мудрий, творець часу, наділений властивостями, всюдисущий,

Пан прадхани і початку, що усвідомить, причину вуз, сталості і звільнення від повсякденного буття.

17. Будучи таким, він, безсмертний, перебуває владикою — мудрий; усюдисущий, покровитель світу,

Який вічно володіє цим світом, тому що невідома інша основа [цього] панування.

18. Хто спочатку створив Брахмана, хто, воістину, передав йому веда, — До того бога, що світитися власною здатністю збагнення, я, прагнучи порятунку, воістину, прибігаю, як до захисту, —

19. [До нього], позбавленого частин, що бездіє, заспокоєному, незаплямованому, Вищому мосту, [ведучому] до безсмертя, подібному до полум'я зі згорівшим паливом».

СТВОРЕННЯ СВІТУ ЗА УПАНІШАДАМИ

(«Чхандог'я упанішада», VI, 2, 1—4)

«1. Спочатку не було взагалі нічого. Смертю це осіялося, або голодом, бо голод — це смерть. Він створив дух, думаючи: «Нехай у мене буде...» (дух). Потім він пійшов колом, кланяючись. Коли він кланявся, з нього порозходилася вода...

2. ... Плаваюча по воді піна згусла; вона стала землею. На ній упокоїлася вона [тобто смерть]. З спокійної та тої, що зігрівається [за допомогою аскези] смерті виникла його яскрава сутність [у вигляді] вогню.

3. Вона поділилася на три частини: вогонь — це одна третина, сонце — ще одна третина, та повітря — інша третина. Вона є також життям [дихання], поділенням на три («Брахадаран'я упанішада», I, 2, 1—3).

1. Сонце — це Брахман: таке вчення. Пояснення цьому [наступне]. З початку цей світ був неіснуючим. Він став існуючим. Він виріс. Він перетворився на яйце. Воно покоїлось протягом. Шкарлупа луснула. Так виникли дві половинки яйця — одна срібна, інша золота.

2. Срібна половина — це земля; золота — небо. Зовнішня плівка — це гори; внутрішня плівка — туман з хмарами. Прожилки стали річками. Рідина, що всередині, — океан («Чхандог'я упанішада», III, 19, 1—2).

[Але далі мудрець Удалака висловлює інше бачення: з початку було тільки Буття.]

1. «Отже, милий мій: це Сущє було з початку; отже; єдине, не двояке. Але інші кажуть: «Отже: це Не-сущє було з початку; як єдине не двояке. З цього Не-сущого народжується Сущє».

2. Тільки як же це, милий мій, може бути?» — сказав [Удалака]. «Як з Не-сущого Сущє народиться? Ні, милий мій: це Сущє було з початку; так-то: єдине не двояке.

3. І вирішило воно: «А якщо помножуся я, а якщо розмножуся!» І породило воно Спеку. І вирішила ця Спека: «А якщо помножуся я, а якщо розмножуся!» І породив він Води. Ось чому, коли спекотно людині, і пітніє він, тоді: тоді з спеки води народжуються.

4. І вирішили ці Води: «А якщо помножуся я, а якщо розмножуся!» І породили вони Їжу. Ось чому, коли дощ ллє, — тоді: тоді більше їжі буває; так, коли так — вдосталь харчів народжується!»

ДЖАЙНІЗМ

Засновником джайнізму вважається мандрівний проповідник Вардхамана, що одержав згодом імена Джина (Переможець) і Махавіра (Великий герой). У V—VI ст. до н.е. він відродив і проповідував релігію, витоки якої відносять до найдавніших часів. Вардхамана вважається двадцять четвертим і останнім Тиртхамкаром (Проторюючим шлях). Однак із усіх його попередників лише Паршва, що жив за два століття до нього, визнається вченими як дійсно історична особистість.

Життя Вардхамани надзвичайним чином нагадує життєвий шлях, що пройшов його сучасник Будда. Як і Будда, Вардхамана був спочатку царевичем, але відмовився від земних благ і протягом тринадцяти років віддавався медитації, ведучи життя, повної суворой помірності. Якось, сидячи під деревом шала, він набув всезнання, після чого тридцять років життя присвятив проповіді. У 468 або 467 р. до н.е., тобто незадовго до смерті Будди, у віці сімдесятьох двох років він нарешті «досяг нирвани».

Після цього носіями вчення Джини стали стахвіри (старійшини), один з яких, по імені Бхадрабаху (III ст до н.е.) записав джайністський канон. Можливо це стало причиною поділу джайнізму на два напрямки: шветамбарів (дослівно — «одягнених у біле») і дигамбарів (дослівно — «одягнених у простір»), для яких нагота є неодмінною умовою майбутнього спасіння.

У основі вчення джайнів лежить сувора космологічна систем, що підкоряється магії чисел. Джайни заперечують єдинобожжя, але вірять у чисельних богів, що за їх розумінням, не мають безсмертя. Найголовнішим з джайнських заповітів є шанування життя в будь-якому його прояві. Кожна істота має душу. Карма змушує душі до постійного переродження, поки вони не звільняться від матерії і не знайдуть вищої свободи, для досягнення якої допускається навіть самогубство через повне стримування від їжі. Повне звільнення можливе лише для ченців і монахинь, при цьому чернече життя стає доступною для кожного по досягненню ним восьмирічного віку. Під керівництвом духовного вчителя послушник дає обітницю бідності і чистоти, а потім відправляється в мандрівку, маючи при собі кружку для збору милостині, мітлу для розчищення дороги та кусок тканини, якої він прикриває собі рота. Два останніх предмети покликані допомогти уникнути мимовільного убивства найменшої істоти, що може попастися йому на дорозі. Навчання джайнів лежить в основі принципу непротиву, що проповідувалося Махатмою Ганді.

Коли в VI ст. до н.е. брахманізм перестав задовольняти релігійні потреби індійців, бо створив занадто складну систему культу з численними обрядами і жертвоприношеннями, які неможливо було виконувати без жерців, а внутрішні закони розвитку релігії, її логіка взаємодії релігій вели до поглиблення її філософського змісту, в країні посилювалися релігійні пошуки, виявом яких стало утворення буддизму. Але у східній частині Північної Індії процес взаємної асиміляції автохтонів з арійськими пришельцями мав свої особливості, елементи місцевої культури явно переважали, етнічні і соціально-економічні умови взаємної асиміляції відрізнялись від умов центральної і західної частини Північної Індії, що і призвело до утворення особливої тенденції релігійного розвитку, яка виявилась в утворенні поруч з буддизмом нової релігії джайнізму.

Вважають, що виникнення джайнізму і буддизму було майже одночасним, при чому навіть висловлюють думку, що в середині I тис. до н. е. джайнізм був поширений в Індії навіть більше, ніж буддизм.

В 6 ст. н.е. вважає індійський історик Н.К. Сінха, джайнізм вів конкурентну боротьбу з буддизмом, мав перевагу над ним, поширився навіть на Південну Індію. Засновник першої відомої династії Маурья Чандрагупта один час приставав до джайнізму. А інші дослідники вважають, що Будда і Махавіра — одна особа, а буддизм і джайнізм різні гілки одного вчення.

Реалізуючи релігійні шукання, нові тенденції розвитку релігії Вардхамана Махавіра (599 р. до н.е. — 527 р. до н.е., називають також 477 р. до н.е. і 487 р. до н.е.) виступив з проповіддю нової релігії. Більшість дослідників вважають Махавіру (що означає «великий герой») цілком достовірною особою. Він належав до варни кшатріїв, до 30-ти років він жив у родині, його родичі були у владі. Потім дванадцять років був пустельником,

жив без одягу і без їжі. З 42-х років став відомим як переможець страстей — джін, як ніргрантх) вільний від світу). Його послідовники і стали називатися джайнами, ніргрантхами, перша назва і склала основу назви нової релігії. Правда, джайни вважають Махавіру двадцять четвертим тіртханкарном (засновником віри), першого звать Рімбаха, він жив тоді, коли люди ще не вміли готувати їжу. У нього було одинадцять безпосередніх учнів — ганадхарів, яких джайни вважають святими. Але розповіді про двадцять три тіртханкара є чистим міфом.

Общину джайнів створив ніби-то двадцять третій тіртханкар. Паршва, який проповідував чотири істини: не вбивай нічого живого (звідси вегетаріанство джайнів), не кради, будь чужим для мирських справ, будь правдивим. Щоб врятуватись, крім цього, слід бути аскетом. Махавіра сюда додав цнотливість для монахів.

Община джайнів складалася з монахів і мирян. Монастирів у джайнів не було. Монахи жили біля міста в лісах чи печерах, так щоб миряни бачили їх аскетичне життя. Миряне мусили додержуватися шлюбної вірності, обмежувати свої потреби, раз у місяць жити як монахи і весь місяць годувати монахів.

Ще за життя Махавіри джайнізм набув великого поширення. А після його смерті рух ширився, але весь час в ньому виникали все нові і нові подрібнені течії. Але десь в 3 ст. до н.е. в джайнізмі склалися дві течії светамбари, які носили тільки білий одяг, і дігамбари («одягнені простором»), які ходили голими, як колись ходив Махавіра. Але це була найбільш наочна різниця. Були ще інші. Дішамбари своїх святих зображують лише голими і без прикрас, светомбари — в одягу і допускають прикраси. Перші заперечують канон затверджений в 3 ст. до н.е. в місті Паталіпутрі, другі — визнають. Перші кажуть, що Махавіра не був жонатий і завжди був цнотливий, другі — був, але став цнотливим аскетом в 30 років.

Можна перелічити ще багато різних розходжень між дігамбарями і светомбарями. Але це цікава лише факівцям з джайнізму і самим джайністам. Скажімо лише, що ці і ряд інших розходжень, привели до утворення величезної кількості сект, груп і підгруп джайністів, які існують і досі. Але це не заважає їм активно спілкуватися, підтримувати один одного в безкрайньому морі релігійних ворогів. Додамо до цього, що джайнізм поширений головним чином серед міського населення, тієї її частини, яка займалася лихварством і гандлем (джайни давно відмовилися від землеробства, щоб при обробці ґрунту не пошкодити живому), тому релігійна згуртованість джайнів має і суто практичне застосування.

Общини джайнів очолюються ачарьями — главами общин. В середині общин існує поділ на групи, підгрупи тощо. Багато з них мають окремі храми, каплиці, релігійні школи. Кожна група має своїх аскетів. Демократичність груп виявляється в тому, що за порушення релігійних правил винного, навіть коли це аскет чи ачарья, виключають з общини. Вступ до груп вільний, без кастових обмежень.

Священні книги джайнів містять повчання Махавіри, розбавлені дальшими доповненнями його послідовників.

Відомо, що собор джайнів в Паталіпутрі в 3 ст. до н.е. об'єднав всі ці повчання в 12 частини (анга), але згодом остання анга була втрачена. В 5 ст. на собор в Валабхі передредагував ті одинадцять анг, що залишилися, але діганбари не визнали цю новину. Твір цей зветься Сіддхантаю (від сіддхи — досконалий). Книги ці написані на мові пракриті, яка була на той час загальнодоступна. З 7 ст. н.е. джайністська література користується лише санскритом.

У джайністів є ряд спільних з буддизмом віроповчальних положень. Це віра в переродження душі, вчення про карму, в те що добрі справи врятовують душу людини від по-

дальших перероджень і віра в обов'язковість періодичних з'явлень пророків і богів, які будуть зміцнювати релігію і підсилювати її вплив.

Віроповальною основою джайнізму є вчення про дживи (живі істоти), які існують у бутті недовершеному і бутті довершеному. Недовершене буття дживи — це з'єднання душі з тілом, яке обплітаючи душу прирікає її на страждання. Різні ступені з'єднання духовного з тілесним утворюють всю ієрархію живих істот, поверх якої знаходяться люди і боги. Ще вище богів — дживи вільні від тіла, від матеріального. Перехід з нижчих ланок ієрархії до вищих відбувається відповідно до аскетичних заслуг з'єднаної душі з тілом, коли знищується тілесний елемент. Можна і проминути якусь ланку, но через тіло людини перехід обов'язковий. Тут виявляється стан дживи у особі тіртханкари, їх було в історії Всесвіту лише 24, засновник теперішнього вчення джайнізму Махавіра — останній з них.

Джайни заперечують авторитет Вед, жертвоприношення тварин, концепцію створення світу богами. Вони вважали, що весь світ одухотворений, все має свою душу і тому весь світ потребує дбайливого ставлення до себе. Важливим положенням соціального характеру у джайнів є заперечення варн — всі люди рівні, всюди потрібно берегти людське життя.

Людині джайни приділили особливу увагу. Вони є вмістилищем божественного. Бог є єдиним, найвищим, найблагороднішим і найповнішим виразом сил, які є в душі людини. Душа може бути врятована за допомогою трьох коштовностей: вірної віри, вірного знання і вірної поведінки.

Джайнізм високо оцінює аскетизм в усіх його формах, він всіляко заохочує пустельництво.

Поважання людської особи знайшло вираз в гуманному ставленні до жінки. Джайністи допускають жінок до чернецтва, дозволяють їм читати священні книги і брати участь у молитовних зборах.

У джайнів, в порівнянні з брахманізмом, значно спрощений культ. Молитовні збори проводять для читання священних текстів. Нескладні ритуали, які, до речі, проводяться оголеними.

Предметами обожнення є статуї тіртханкаров. У дігамборов це зображення голих чоловіків, у светамбарів статуї обтягнуті таанінами з коштовним камінням. Віруючі приносять їм жертви квітами, плодами, солодощами, рисом, тричі обходять статую читаючи молитви. Щодня жрець обливає статую молоком чи особливою ароматичною водою.

Джайнізм не вийшов за межі Індії, хоч він і програв змагання буддизмові. В Індії нараховується декілька мільйонів джайнів. Він поширений і нині серед нандлярів і лихварів, яких єднає у впливову економічну силу. Єдиної джайністської церкви не існує в силу численних культових розходжень, але внутріджайнінські зв'язки дуже ефективні. На основі джайнізму виросла своєрідна культура з специфічним джайністським мистецтвом, літературою і архітектурою.

ВЧЕННЯ І ПРАКТИКА НЕНАСИЛЛЯ (АХІМСА) В ДЖАЙНІЗМІ ПРИКЛАД МАХАВІРИ («Ачаранга-сутра», I, 8 і 3 — iv.8)

Даршани Вардхамана Махавіра («Великий герой») був старшим сучасником Будди. Розповідають, що в тридцять років він залишив дім і дванадцять років блукав в пошуках спасіння. В сорок два роки він отримав просвітління і став «переможцем» (джина, звідси «джайнізм»). Махавіра заснував орден голих монахів і біля тридцяти років про-

повідував своє вчення спасіння. Він помер в 468 році до н.е., сімдесяти двох років від роду, в селі біля Патні.

«1.3. Рік і місяць він не знімав з себе одєжу. З того часу Преподобний віддав одяг, став оголеним, покидаючим світ, бездомним (мудрецем).

4. Він медитував тоді на ходу, погляд його був прикутий до квадрату, який він ніс перед собою на відстані витягнутої руки. Багато людей збігалось подивитися на це дивне видовище; його били і кричали.

5. Знаючи (і гонячи) жіночу стать в змішаних зібраннях, він медитував, знаходячи свій шлях самотійно: я не веду мирське життя.

6. Відмовившись від кола власників, він медитував. На питання він не відповідав; він йшов і не сходив з правильного шляху.

7. Деяким нелегко (робити те, що він робив) — не відповідати на привітання; його били палицями, грішники кривдили його.

10. Більше двох років він жив монашеським життям і не користувався холодною водою; він жив в самотності, беріг тіло, отримав прозріння і був безтурботний.

11. Досконально знаючи тіла — землю, воду, вогонь і вітер, зерно та паростки.

12. Він зрозумів, що вони — при ближньому на них спогляданні — наповнені життям, і уникав можливості нашкодити їм: він, Великий Герой.

13. Нерухомі (істоти) стають рухомими, а рухомі — нерухомими; істоти, що народжуються в різних формах, відповідають за досконалі гріхи.

14. Преподобний розуміє так: той, хто підкориться умовам (існування) — цей дурень відчуває біль. Досконало знаючи (карму), Преподобний сторониться гріха.

15. Мудрець, пізнаючи подвійну (карму), проголошує неповторну діяльність, знаючий; знаючий потік мирського життя, потік гріховності і спокути.

16. Утверджуючись в безгріховному утримання від вбивств, він не діяв ні сам, ні за допомогою інших; він знав, що жінки — причина всіх гріховних діянь, і бачив (істинний стан світу)...

III. 7. Переставши користуватися палицею (тобто бути жорстоким) по відношенню до живих істот, не піклуючись про тіло, бездомний (Махавіра), Преподобний переносить колючки сіл (тобто образи селян), будучи повністю просвітленим.

8. Наче слон на чолі битви був переможний Махавіра. Іноді він не доходив до села в Ладхе.

9. Коли вільний від бажань наближався до села, жителі зустрічали його на околиці і нападали на нього зі словами: «Забирайся звідси!»

10. Його били палицями, кулаками, піками, в нього кидали плоди, грязюку, черепки. Б'ючи його, багато хто кричав.

11. Коли він сидів, нерухомий, вони протикали його плоть, боляче смикали за волосся або обмазували його грязюкою.

12. Вони підкидали його і не ловили або заважали йому сидіти в йогічних позах; залишивши турботу про тіло, Преподобний сумирно терпів біль, адже він був вільний від бажання.

13. Махавіра був схожий на оточеного з усіх сторін героя на чолі битви. Переносючи всі труднощі, не зважаючи ні на що, Преподобний рухався (по шляху до нірвани)...

IV. 1. Преподобний вмів утримуватися від потурання плоті, хоча його ніколи не брали хвороби. Поранений чи не поранений, він не хотів опіки лікаря.

2. Проносне та блювотне, умащування тіла і купання, миття голови і чищення зубів йому не личило, після того як він дізнався (що тіло є щось нечисте).

3. Відвернувшись від чуттєвих вражень, Брахман ходив по землі і був небагатослівним. Іноді в холодну пору року Преподобний медитував в тіні.

4. Літом він не ховається від спеки, сидить навпочіпки під сонячним промінням; він їсть грубу (їжу): рис, товчені плоди ююби і боби.

5. Такою їжею Преподобний підтримував себе на протязі восьми місяців. Іноді Преподобний не пив по Півмісяця, а іноді й по місяцю.

6. А іноді він не пив більше двох місяців, або іноді навіть шість місяців ні вдень, ні вночі не відчуваючи бажання (пити). Іноді він їв зіпсовану їжу.

7. Іноді він їв лише один раз з шести, восьми, десяти, дванадцяти; не відчуваючи бажань, він не переривав медитації.

8. Премудрий, Махавіра не грішив сам, не підштовхував грішити інших і не потурав чужим гріхам.»

ІНДУЇЗМ

Індуїзм, який сьогодні сповідує переважна більшість населення Індії (80%, тобто близько 600 млн. чоловік), був принесений туди арійськими завойовниками біля середини другого тисячоліття до н.е., включаючи в себе релігійно-філософські течії, він і досі не призупиняється у своєму розвитку

Ця релігія спирається на явлене священне писання, що утворює так звані Веди. У Ведах викладені норми релігійного життя та основи світобудови, зокрема, система своєрідних класів, вищий з яких складали брахмани, чи жерці, далі слідували воїни, потім дрібні землеволодільці, торговці та ремісники, та нарешті — слуги. Чоловіки перших трьох класів вважалися «двічі народженими», оскільки вони отримували у певному віці посвяту, що прирівнювалася до другого народження. Представники нижчої варни схожого ритуалу не мали. З часом чотири варни поділилися на велику кількість каст. Найнижчою кастою були так звані недоторкані, на долю яких приходилося виконання найбільш «нечистих» робіт. З дискримінацією «недоторканих» активно боровся Ганді.

Хоча значна частина індійців сповідують інші релігії, але слід все ж таки нагадати, що буддизм та джайнізм, що сповідується зараз і Індії, пішли, по суті справи, від індуїзму, а іслам та християнство були принесені туди іноземними завойовниками. Індуїзм здійснював та продовжує здійснювати вирішальний вплив на образ життя та світогляд всіх індійців незалежно від їх віросповідання. Первинна ведична релігія, що увібрала в себе елементи доарійських вірувань, поступово змінила зовнішній ритуальний характер, перетворившись на духовний шлях пізнання та аскези. Індуїзм, не маючи ні засновника, ні церковної організації, прийняв в себе розмаїття філософських вчень та містичних досвідів. Він визнає рівнозначність різних шляхів чи точок зору, так званих даршан, вважаючи їх взаємодоповнюваними поглядами на одну істину.

Основними даршанами є: ньяя (діалектика), міманса (вивчення ритуалу), санкхья (космогонічно-еволюціоністичний напрямок), йога (практика зосередження) та нарешті веданта (виконання вед), що являє собою метафізичне вчення, яке, розвиваючись з часом, стало врешті-решт синонімом індуїстської метафізики.

Індуїзм, що називає себе вічною релігією, дає пояснення таких понять, як бог, світобудова та людина, їх взаємовідносин і, як наслідок дає рекомендації поведінки. В основі індуїзму лежить вчення про дхарму, вищий закон, що управляє всім існуючим на світі. Саме слово дхарма слугує для позначення одночасно космічного порядку та, у більш вузькому значенні, правил поведінки, яким повинен слідувати кожний індивід в залежності від його справжнього втілення. Життя космосу циклічне та поділяється на кальпи, які в свою чергу поділяються на чотири юги, кожна з яких закінчується частковим руй-

нуванням світобудови. В кінці четвертої, так званої Калі-юги, всесвіт знов поглинається неявилим Абсолютом Вищої реальності. За кожною кальпою слідує «ніч Брахмана», з якої народжується нова кальпа.

Вищою метою індуїстів являється звільнення (мукті чи мокша) від обумовленості земного буття та від тягара земного буття в коло народжень та смертей (сансара), викликаних кармою та її далекими наслідками. Це звільнення можливе лише через знання, бо людина знаходиться в полоні породжених бажаннями та невіглаством ілюзій та божественних ігор, в яких проявляється бог. Звільнення — усвідомлення людиною її істинної, первинної божественної природи може бути прижиттєвим.

Індуїстська концепція буття строго регламентує життя двічі народженого, в тому числі брахмана. Його життєвий шлях поділяється всього на чотири послідовних етапи. Отримавши посвячення в доволі ранньому віці, молодий індуїст живе в чистоті поряд з гуру, котрому повинен підкорятися в усьому та переймати у нього знання. Цей період вчення становить зазвичай дванадцять років, після чого брахман стає «батьком родини». Через двадцять п'ять років, виростивши та виховавши дітей, він йде у ліс, де створює ашрам, для того, щоб передати іншим отримані знання та особистий досвід. Четвертий етап його життя — період самозречення, коли досягнувши тієї самої досконалості він зможе вирватись з ланки перероджень та стане санньясіном. Відмовившись від усіх земних благ аж до станової приналежності, залишивши собі лише деяке майно, найбільш необхідне для життя, санньясін вирішує жебракувати. З цього часу він знає, що все в світі — лише ілюзія.

Щоправда досі частина індуїстів проводять залишок життя в ашрамі, щодо релігійних ідеалів, то вони майже не притерпіли ніяких змін. Так, переважна більшість індуїстів дотримуються дуже суворих правил моралі, заснованих на чесності, внутрішній та зовнішній красі, вірі в священне писання, поклонінні божеству, на, дотриманні принципу ахімси — непротивленні чи ненанесенні зла, шкоди, в якому проявляється повага до всіх живих істот. Хоча індуїзм зазвичай вважався політеїстичною релігією, насправді він визнає існування єдиного бога, Брахмана (в середньому роді), непояснювального та безособового Абсолюту. Брахман (в чоловічому роді) — це найвище божество, бог-творець, що складає разом з Шивою та Вішну індуїстську Трійцю (Тримурті). У пізньому індуїзмі об'єктом поклоніння стає також Шакті — жіночий варіант Абсолюту, що розглядається як зовнішній прояв його могутності.

Гуру, чи духовний учитель, відіграє головну роль в системі індуїзму. Він залучає молодого індуїста до віри, передаючи в усній формі знання, якими володіє сам. Повністю відокремившись від світу та абсолютно безкорисний, єдиною його метою є допомога ближньому, а єдиним бажанням — залучення інших до знання Брахмана. Відносини між гуру та учнями будуються на взаємній повазі та симпатії. Людина сама обирає собі гуру, так само, як гуру обирає собі учня. Гуру для учня — уособлення бога-Просвітника. Гуру може стати будь-яка людина, що досягла звільнення при житті, однак в історії індуїзму є декілька найбільш видатних гуру, чи учителів Світу: це Шанкара, Рамануджа та більш близький нам за часом Рамакрішна.

Спочатку в XIX ст. індуїзм та західна цивілізація взаємно впливали одне на одного. При перших контактах з християнською культурою в індуїзмі стала помітною тенденція до оновлення. Він вступив тоді в період справжнього релігійно-духовного відродження. В кінці XIX ст. Вівеканда, що отримав європейську освіту, а потім навчався у Рамакрішни, зайнявся поширенням вчення в Європі та США. В той же час утворена в Мадриді Теософська спільнота проголосила відродження давніх езотеричних знань. В ще більш пізній час Шрі Ауробіндо спробував засвоїти індуїстське вчення та західно-європейську філософську думку.

РАМАЯНА, МАХАБХАРАТА

Найбільш стародавній індійський епос це Махабхарата («Розповідь про великих Бхаратів»). Махабхарата бере свої витoki десь в 2-й половині 2 тис. до н. е., але остаточного вигляду набрала в середині I тис. н.е. Записана вона на санскриті. Змістом Махабхарати є розповідь про братовбивчу міжродову і міжплеменну боротьбу. До складу цієї поеми входить, маючи особливе значення ще одна поема «Бхагаватгіта» («Пісня про Славетного» чи «Пісня Бога»). Вона розповідає про подвиги народного героя Крішні, потім оголошеного перевтіленням Вішну, який здійснив це перевтілення з метою врятування племен, що знищують один одного в міжособній боротьбі.

Другим видатним твором стародавньої Індії є Рамаяна. Вона написана в 4 ст. до н.е. поетом Вальмікі у Східній Індії і розповідає про подвиги народного героя Раму. В основі її лежать події, зв'язані з просуванням аріїв у Північну Індію, на острів Ланка (тепер Шрі-Ланка). Рама ще не бог, це герой, який вступає в боротьбу з демоном Раваной, щоб звільнити свою жінку Сіту. Але вже і в Рамаямі Рама наближається до Богів. Поема завершується розповіддю про те, як Рама, з своїми наближеними, скупався у священній річці Сараю і відправився на небо в божественних небесних колісницях, де набрав вигляду Вішну.

Обожнення Крішні і Рами було обґрунтовано в особливих богословських текстах — пуранах, які виникли вже в 2-й половині I-го тисячоліття. Кожна пурана присвячена тому чи іншому індуїстському богові й у комплексі з описом звершень цих богів викладає віровчительні принципи індуїзму. Пурани теж зберігають форму епічних творів. Як і весь епос стародавньої Індії він написаний на санскриті.

З Махабхарати та Рамаями та з пуран ми черпаємо багату інформацію про релігійні новації індуїзму в порівнянні з старим брахманізмом. Головним мотивом віровчення, як і в брахманізмі, залишається концепція переселення, перевтілення людської душі — сансара. Вона ускладнюється міркуваннями про те, що індивідуальна людська душа Атман весь час імкнеться з'єднатися з духовним Абсолютом — Брахмою. Це верховне божество, Брахма, Абсолют, водночас є і безсмертним духом і знаходиться в душі людини, остання — це часточка Абсолюта, Тобто, бог і поза людиною і в самій людині. Смісл життя людини в осягненні цього Абсолюта, в злитті індивідуальної душі з ним. В Бхагаватгіті вказується на три шляхи цього з'єднання: шляхи добрих справ, шляхи любові (бхакті) і шляхи знання. На цих шляхах кожна людина мусить суворо додержувати правил життя своєї касты. Вона має в усьому покладатись на Бога, виконуючи ці правила і Бога приведе її до себе. В індуїзмі подальший розвиток одержало вчення про перевтілення (переселення) душ, яке було розроблено ще брахманізмом. Це перевтілення душі відбувається після її смерті в тіло новонародженого. Кінцевою метою перевтілення є його повне припинення — мокша, злиття душі людини Атмана з Абсолютом.

Приналежність людини до тієї чи іншої касты пояснювалось поведінкою людини, в тілі якої, в попередньому перевтіленні, вона перебувала, наскільки вона додержувалася закону (дхарми) тієї касты, до якої належала. Після смерті людини діє карма і визначається перевтілення чи краще — в тіло людини вищої касты, чи гірше — в тіло людини нижчої касты, чи то в тіло тварини, чи плазуна, чи навіть в якусь річ. Оскільки обвинувачення в порушенні дхарми колись і кимсь в минулому житті абсолютно не мають ніяких доведень і все ж сприймаються як такі, що були, то віруючому нічого не залишається, як ретельно дотримуватися тих норм поведінки, які встановлюються для нього його кастовим станом, щоб сподіватись на краще втілення його душі в майбутньому. В сучасному індійському суспільстві чотири класичних каст перевтілилися в декілька со-

тень. Поява нових професій, утворення нових каст шляхом включення в них цілих племен, зміна умов життя з сільського на міське, міграції та ряд інших причин народили нові касты, з новими правилами їх життя. В сучасній Індії налічується більше ніж 2 тисячі каст. Не порушними залишилися привілеї двох вищих каст — брахманів і кштаріїв, у інших з'явилися специфічні права і обов'язки. Гострота кастової проблеми ускладнює життя індійського суспільства. Особливо це стосується каст так званих недоторканих — самих нижчих шарів суспільства. Раніше індуїзм дбав лише про утримання їх під владою традицій і звичаїв, релігійно забезпечував збереження їх приниженого стану. Це, між іншим, створювало умови для успішного навернення їх в інші релігії. Тепер прогресивні кола індійського суспільства ведуть діяльність в бік зміни релігійно-правового статусу нижчих каст. Звідси нові релігійно-догматичні установки в цій галузі, хоч становища в цій справі в цілому істотно не змінилося. Вченням перевтілення душі індуїзм і тепер намагається вирішити кастову проблему.

Індуїзм відновлювався шляхом поновлення авторитету старих богів. Поширення індуїзму при його відродженні зустрілося з безліччю богів у окремих народів Індії, багато з яких ведуть своє походження від племінних культів доарійських часів. Індуїзм досить вдало поєднав принципи монотеїзму з пануючим політеїзмом. Анімістичні уявлення в системі індуїзму були надзвичайно різноманітні і досить розвинені. В цьому плані індуїзм виглядає як релігія універсального одухотворення природи і суспільства. Він успадкував всіх богів ведичної релігії і брахманізму, але вчинив, так би мовити, реконструкцію складного політеїстичного пантеона і ще більше ускладнив його вводячи принцип авотари — перевтілення одних богів в інших.

В пантеоні індуїзму, згідно з традицією, нараховується біля трьох мільйонів божеств. Інші індуїсти їх кількість зводять лише до трьох тисяч. А ще інші вважають богами тільки трьох: Брахму, Шіву і Вішну. В індуїзмі обоженню піддані різні тотеми (дерева, тварини, каміння). численні духи лісів, річок і гір, покровителі людей, тварин, худоби, садиб, професій тощо.

Бог Брахма по-старому визначається творцем світу, але він створивши світ, вичерпав свої функції. Індуїстський міф розповідає, що Одвічний Дух створив води, кинув у них сім'я, яке перетворилося у велике золоте яйце і сам народився з цього яйця у вигляді творця світу Брахми, а разом з ним з'явилися зародки і всього світу, всіх живих істот. (7, 268) Таким чином Брахма тільки реалізував творчі можливості Одвічного Духа, ставши його продовженням. (17, 19—57)

Як безпосередні керівники і упорядники світу в індуїзмі виступають Вішну і Шіва, а сам індуїзм, фактично, вже не індуїзм, а вішнуїзм і шіваїзм.

Вішнуїзм

Початок складання теоретичних побудов індуїзму відносять до 3—4 т. ст., коли з'явилися, вже згадувані, пурани — збірники міфологічних сюжетів та ритуальних приписів. Хоч в них є багато чого спільного для численних, в наступному, розгалужень індуїзму, але вже можна виявити утворення двох основних його напрямків: вішнуїзму і шіваїзму, перший історично передує. Але в історичній літературі існує і інше твердження: найстародавнішою сектою був начебто шіваїзм, хоч вирішальну роль в усуненні з історичної сцени буддизму вона надає вішнуїзмові

Вішну, як бог, згадується ще у Ригведі, там він виступає як скромний покровитель землеробства і скотарства, а також чоловічої сили для продовження роду. В боротьбі

вищого ведичного бога Індри з його ворогом Врітрою, Вішну надає Індрі переможну допомогу. Ім'я його також належить до одного з імен бога Сонця. Вважають, що він взагалі, так би мовити, «доарійського походження», що це ім'я якогось дравідського божества. Поступово зростає авторитет Вішну в упанішадах. І вже незаперечно вказується на його главенство серед богів у Махабхараті, там його допомога богам Індрі виступає, як успадкування главенства. Саме в Махабхараті висловлюється ідея аватори (зниження, спускання) — сходження божества на землю, втілення його в земну форму.

Вішну перевтілювався 24 рази, десять з них вважаються найбільш важливими. Перше перевтілення Матсья-аватора пов'язано з всесвітнім потопом, який мав знищити всіх людей на Землі. Вішну, аби врятувати людство, надіслав благочестивому Ману ковчег. Зробив він це перевтілюючись у велику рибу, на рогу якої був прив'язаний ковчег, так він і був доставлений Манові. Разом з врятуванням благочестивої людини Ману були врятовані і Веди. Друге перевтілення — Курма-аватора — Вішну відбулось тоді, коли в боротьбі богів з демонами останні стали одержувати верх. Боги попросили у Вішну нектар безсмертя. Для цього треба було збити океан так, як збивають молоко для одержання масла. Вішну взяв участь в цьому перетворивши себе в черепаху, на якій стояла гора, що оберталася як збивалка. Разом з нектаром було здобуто чимало чого іншого, в тому числі і Лакшмі, яка стала жінкою Вішну.

В третьому перевтіленні Вішну був вепром Варахаром, що врятував Землю яка потопала в океані — він підняв Землю на своїх іклах. На четвертий раз Вішну став людиною-левом Нрісінхом, який переміг демона, що нищив богів і якого не могли вбити ні бог, ні людина, ні тварина. Нрісінхом одночасно був трьома іми. П'яте перевтілення було знов пов'язане з рятування світу від демонів. Демон Балі захопив всі три світи: підземний, земний і небесний. Жах охопив усіх богів, їм не було місця в світі. Тоді Вішну перетворився у вamana-карлика, прийшов до Балі і попросив у нього стільки землі, скільки вмістять його три кропи. Балі милостивився. Карлик, маючи надприродні можливості, уступив відразу з неба на землю, одержав їх для богів, а Балі вимушений був оселитися під землею. В шостому перетворенні Вішна діє вже на землі. Між брахманами і кшатріями йшла боротьба за владу. Щоб допомогти першим Вішну народився брахманом з ім'ям Парашурама («Рама з сокирою»), 21 раз він винищував кшатріїв і остаточно поставив їх нижче брахманів.

Знову у вигляді Рами Вішну з'являється у сьомому перетворенні. Рама був улюбленим сином одного з царів Північної Індії. Він оженився на чарівній Сірі і мав стати раджею ще за життя батька, за його волею. Але молодша жінка його батька вчинила низку інтриг і Раму піддали вигнанню. У вигнанні його супроводжували брат Лакшман і жінка Сіта. Але в дорозі демон Равана вкрав Сіту. Розшукуючи жінку, Рама пройшов лісами Південної Індії. На допомогу Рамі прийшли мавпи на чолі з своїм царем Хануманом (Гануманом), який за ці заслуги дістав обожнення, а мавпи в Індії стали священними тваринами. У восьмому перетворенні Вішна став Крішною. Для цього він вирвав зі своєї голови волоси: з чорного виник Крішна, з білого — його брат Баларама Крішна переміг демона Камсу. Крішна оголошений аватаром Вішну, був тривалий час племінним богом родючості у племені яду, про що згадує Ригведа. Це було ще в часи арійського заселення півночі Індії на рубежі 2-го і 1-го тис. до н.е.

Індуїстська міфологія надає Крішні дуже реалістичний образ. За легендою він народився у в'язниці і його мали вбити. Але батько його викрав і віддав на виховання до племені скотарів. Крішна був відкритою і доброю дитиною, його всі любили. Коли він підріс, то більш за все полюблив боротись з демонами зла. Коли він змужнів, то охоче віддавався любовним іграм з чарівними пастушками. Згодом він полюбив вічною лю-

бов'ю одну з них, Радху. Коли зовсім змужнів, то він вбив правителя царства, який ув'язнив його матір і сам став правителем. Він правив мудро і довго. Крішну часто зображують, як бога-пастуха, втілення Вішну.

Дуже знаменне дев'яте перевтілення — в Будду. Десяте втілення ще не відбулось, це буде перевтілення в бога-рятівника Калька-аватара, який на білому коні, з мечем в руці воює з усіма демонами і звільнить світ від них.

При поширенні індуїзму в часи середньовіччя культ Вішну поступово набуває все більшого і більшого підсилення. Його образ в індуїстському культі відтісняє не тільки менш дрібних богів, але і самого Брахму. Брахма зробив свою справу — створив світ, тепер головна роль належить його охоронцеві — Вішну.

Вішну зображують чотирируким, який тримає диск, як символ царської влади, палицю, як знак могутності, раковину і квітку лотоса, як священні предмети. Обличчя його завжди синього кольору. Це його священний кольор. Кожен бог індуїзму має священну тварину, яка уособлює його. У Вішну такою священною твариною є фантастична чарунда — напівлюдина, напівптах.

Розвиток вішнуїзму в середині I-го тис. до н.е. відзначився появою в ньому тенденції до монотеїзму, що знайшло вираз в пониженні авторитету численних нижчих богів. Внаслідок цього виник рух бхакті. Він полягав в розробці ідеї бхакті — особливої любові, довір'я до бога, внутрішньої релігійності, яка не потребує старанного додержання ритуальних положень, а саме останнє так характерно для індуїзму. Можливість звернення до бога без допомоги жерців і жертв породжувалась демократичним проголошенням рівності всіх віруючих перед богом. Рух бхакті набрав широкого поширення в XII-XIII ст. н.е., тоді ж в XIV ст. було створено священну книгу руху — Бхатіратнавалі. Були й інші сектантські рухи. Так в XII ст. виступив релігійний діяч Рамануджа (помер в 1137 р.) як засновник секти шрівайшнавів, які додержувались бхактіїських принципів. Секта існує ще і досі серед численних вішнуїстських спрямувань. Від вішнуїзму потім відокремилася ще одна впливова течія індуїзму, яка набрала особливої ваги в наші часи — крішнаїзму, який шанує Вішну в образі обожненого героя народного епосу — Крішні. Вішнуїзм відіграв значну роль в розвитку індійської релігійної думки, майже тисячу років він здійснював лінію поєднання брахманізму з релігійною традицією доведених культів, які продовжували існування після злиття дравідської і більш ранішньої культури з арійською. Ось тому вішнуїзм, за його самостійності буває звать бхачаватизмом, бо як нам відомо, в стародавньому індійському епосі Вішну отожднюють з Нараяною, героєм Бхагавадгіти.

ШІВАЇЗМ

Шіваїзм, як і вішнуїзм, має древні корені в індуїстській релігійній побудові. Деякі дослідники вважають Шіву одним з богів корінного населення Індії, яке жило в басейні Ганга ще до приходу арійців. Але шіваїзм, як напрямок індуїзму, що набрав самостійного значення, утворився лише у перших століттях н.е. З самого початку свого існування і протягом всього періоду розвитку утворювались різні групи течії і секти шіваїзму, таким роздробленим він лишається і тепер. Образ Шіви є продуктом індуїстської переробки стародавньоіндійського бога родючості. І разом з тим він виступає як уособлення руйнівних сил природи. Соціальна функція Шіви — бог кари за гріхи. Така подвійно ускладнена трактовка Шіви в індуїзмі все ж в остаточному схиляється до підкріплення його позитивних рис. Саме значення слова «шіва» в санскриті означає милосердний, доброзичливий.

Сам Шіва звичайно зображується у вигляді аскета, поглибленого у самоспоглядання чи у вигляді багаторукого бога в переможному танці. Як то і годиться всемогутньому богові, Шіва, як і Вішну, здібний перевтілюватися. При чому його здатність робити це теж надзвичайно універсальна, він може виступати у вигляді будь-якого божества, у будь-якому образі. Шіва зображується у індійській іконографії у вигляді самотника з трьома очима і чотирма руками. Чотири руки показують його могутність. А третє око виникло так: Шіва сидів на Гімалаях заглиблений в думку. Раптом ззаду підійшла до нього його жінка Ума і закрила йому очі, весь світ охопила темрява. І тоді виникло третє око, яке запалало, як Сонце і спалило все живе на Гімалаях. Зображення Шіви мальовниче: крім третього ока у нього на лобі півмісяць, у волоссях жіноча голівка, з якої витікає Ганг, кобри обвивають руки, ноги і шию, а біля нього стоїть насторожі білий бик Нанду. Шіва сидить на тигровій шкурі, на ній у нього намисто з людських черепів, а в руках тримає український тризубець. Чи не попав він туди з далеких південних стародавньоукраїнських степів, з аріями, які звідти вирушили до Азії, декілька тисяч років тому? Шіву ще зображують виконуючим танок руйнування, в цей момент він зветься Натараджа. Шіва не дивлячись на те, що до його імені входить прикметник «милостивий», виступає, як грізний бог. У нього три жінки: Калі — «чорна», Дурга — «неприступна і Парваті — «дочка гори». Вони — то закохані, то кровожерливі.

Важливе місце в шіваїзмі посідає культ родючості. Бог Шіва разом з своєю жінкою Калі є носіями шакті — творчого початку, який забезпечує появу усього живого в природі. Калі розглядається також і як іпостать Шіви в жіночому вигляді, тоді Дурга стає об'єктом поклоніння як Богиня-Матір, яка контролює і стимулює всяке народження. Ось тому в шіваїстському культі існують окремі церемонії вклоніння символічним зображенням чоловічих і жіночих генеталій.

В індуїстському, точніше — шіваїстському пантеоні жінка Шіва-Калі (Дурга, Деві, Парваті, її власне ім'я — Ума) має і самостійне значення. Якось її батько зневажив Шіву, Калі у знак протесту спалила себе на вогнищі, за що отримала ще одне ім'я — Саті (Доброчинна). Згодом вона народилася удруге, як дочка Гімалаїв і отримала ім'я Хаймаваті, вона є сестрою річки Ганга.

Калі — войовнича богиня, вона чимало разів вступала до бою з демонами, набираючи різного вигляду. Зображують її у вигляді чотирирукої чорної жінки, вдягнутої у фартух з кистей людських рук, з намистом з людських голів, навіть сережки у неї з людських тіл. Ця пристрасть до трупів наслідок того, що вона пожирала війська ворожих демонів, пила кров полководців ворогів, бо краплина її крові, падаючи на землю, перетворювалась у воїнів. В культі Калі практикувалися до XIX ст. людські жертви. Жерці богині (туги — душители) полювали за своїми жертвами, здійснюючи для цього «богоугодну прощу» по шляхах Індії. Приставши до якоїсь юрби мандрівників, вони виглядають собі жертву, вночі везли її до особливого храму. Туги мали свої таємниці знищення людей, які передавалися з покоління до покоління, особливий жаргон і пароль, щоб самим не стати жертвою іншого туга. Вони були викриті в 31-х рр. XX ст. англійцем Вільямом Сліменом, якому вдалося схопити одного з тугів — раджу Ферінгея. Цей раджа був засуджений до кари на горло від руки палача нижчої касті. Ферінгей видав пароль за обіцянку стратити його достойно його касті. Слімен тоді виловив 5120 жерців-тугів. З того час у жорстокий ритуал богині Калі своє існування припинив.

Шіва і Калі мали двох синів. Перший Ганеша — бог мудрості й добра, це він ставить людям перешкоди в їх правах й усуває їх. Ось чому в кожній справі її слід починати з молитви до нього, бо він може заважати навіть жертві богам. Ганеша — це повна людина з головою слона, з чотирма руками. Другий син — Сканда (Картікея, Субрама-

ня) він бог війни, але не агресивності, він — захисник. Зображується сидячим на паві. Вся родина Шиви завжди заклопотана людськими справами, за вирішенням яких до неї звертаються віруючі.

СИХІЗМ

Природний процес релігійного розвитку під впливом соціально-історичних і чисто релігійних факторів не минув індуїзм і в подальшому, особливо в зв'язку з іноземними вторгненнями.

Наприкінці ХП ст. Мухамед Гур, один з правителів держави династії Гуридів з арабського халіфату, що була розташована на території сучасного Афганістану, почав завоювання Північної Індії. З 1206 р. на землях Північної Індії намісник Мухамеда в долині Ганга оголосив себе незалежним від халіфату і утворив Делійський султанат, в якому проіснував ряд династій. Це була крупна феодальна держава, верхівку правлячого класу якої завжди складала чужоземна, мусульманська знать. А вся інша — індійська — знаходилась у них у повній підлеглості. Швидко під владою султана опинився майже весь півострів Індостан. Почалося посилене насадження ісламу в Індії. Делійський султанат почав розпадатися з 1398 р., коли Делі був завойований Тимуром (Тамерланом (1336—1405). З 1526 р. починає свою історію держава Великих Моголів. Почавши з невеликої держави з центром у Делі, вона до ХУП ст. поширила свою владу на всю Індію (крім півдня) і значну частину Афганістану, включаючи Кабул. Поширення ісламу в Індії продовжувалося. Великі Моголи, Тімуриди — потомки Тимура, були ретельними мусульманами, але індійський народ стійко зберігав свої релігійні традиції. З початку ХУІІІ ст. держава Великих Моголів починає розпадатися, а на її місце утворюються дрібні феодальні держави поновлюється влада індійських національних верхівок, а з 1858 р. англійська колоніальна влада зовсім її скасувала.

Іноземні загарбники приходили й уходили, а релігійний розвиток в Індії не припинявся. Ще в ХП ст. виник народжений сектантський рух бхаот (відданість, любов до бога), послідовники якого вважали, що для рятування досить однієї любові до бога, можна обійтись без жерців і обрядів, перед богом всі рівні без цього. Цей рух проіснував аж до ХУП ст. Під його впливом в 15 ст. поет Кабір (біля 1440 — біля 1518) виступив з вченням, яке заперечувало касту, безчисленність богів, складний релігійний культ, аскетизм, чернецтво, а разом закликав всіх індусів до опору мусульманським загарбникам і тим, хто їх підтримував. Його послідовники створили релігійну секту Кабір-Пантхі. Невелика кількість послідовників цієї секти і тепер.

Під впливом ідей Кабіра і Веданти склалось ще одне демократичне релігійне вчення. Його автором був індус з кшатріїв, уроженець Пунджабу Нанак (1469—1528 чи 1539). Релігійне вчення Нанака виходило з принципів монотеїзму, який запозичив в ісламі. Існує Єдиний Бог, який виявляє себе в усьому існуючому (зауважимо — це пантеїзм), він загальний для усіх незалежно від формальної приналежності до будь-якої общини, касту тощо. Як і Кабір, Нанак вважав зайвою зовнішню обрядовість, був прибічником спрощення культу. За вченням Нанака, Бог існує всюди, він і в полі, і в майстерні ремісника, так само, як і в храмі. Тому не слід дряма витратити час і ходити до храму, молитися можна всюди.

Розповідає легенда, що одного разу Нанак ліг спати ногами до Мекки. В очах мусульман — це святотатство, бо Мекка — святе місце мусульман, це — дім бога. Тому мulla звинуватив його у богохульстві, на що Нанак відповів: «Але спробуй повернути ноги в такий бік, де б не було бога».

Думка Нанака про об'єднання в одну релігію усіх індусів і навіть мусульман залишилася лише мрією. Але все ж таки утворилася досить міцна секта в індуїзмі, яка переросла в цілком окрему релігію, яка дістала назву сикхізму, а його прибічники звуть себе сикхами. Історичні умови формування релігійної організації сикхів, активна їх участь у національному-визвольному русі призвели до того, що церква сиктів нагадує військово-релігійну організацію, добре пристосовану до силової боротьби за свої принципи. Нанак був проголошений Першим Великим Гуру сикхів. В Пенджабі, в місті Амрітсар створено релігійний і адміністративний центр сикхів. Там же знаходиться їх головний храм — Золотий храм. Він діє і тепер.

Організація сикхів була створена і удосконалена вже наступниками Нанака. Третій Великий Гуру Амар Дас (1552—1573) оголосив владу гуру спадковою і заклав династію правителів сикхів. П'ятий Великий Гуру Арджуна (1581—1606) склав священну книгу сикхів Аді Грантх, в яку увійшли афоризми Кабіра, богословські міркування з приводу їх. Оригінал цієї священної книги зберігається у Золотому храмі. Значні реформи в сикхізмі здійснив Десятий Гуру Говінд Сінгх (1675—1708), він написав другу священну книгу сикхів. В 1699 р. Говінд Сінг скликав загальний з'їзд сикхів на якому були прийняті важливі рішення. Спадкова влада гуру була скасована. Вищим органом влади оголошено з'їзду — община рівних або Хальса. Було проголошені принципи організації сикхів. Сикхом стає індієць з будь-якої касты по досягненні семи років, для цього має стати посвячення у присутності п'ятьох сикхів.

Сикх має дотримуватися таких правил: носити довге волосся, ніколи не стригтися і не бритися, мати кінджал з криці, залізний браслет, носити короткі штани і гребінь. Ці правила звуться правилами 5 К, бо назва кожного цього предмета на мові хінді починається з букви «К». Сикхи проводять обрядові трапези, в яких беруть участь всі посвячені, незалежно від належності до будь-яких каст. Це відразу виводить сикхів з числа правовірних індусів. Та й вони давно вже вважають себе окремою релігією від індуїзму. Сикхам дозволено споживання м'яса, заборонено паління тютюну. Кожен сикх мав титул сінгх, що означає «лев», сикхі дійсно хоробрі й вмілі вояки, багато з цих військовою справою мають своєю професією. Общини сикхів дуже згуртовані, між общинами, що існують не тільки в Пенджабі, але і по всій Індії, підтримуються тісні зв'язки. Члени общини сплачують обов'язковий внесок, діє принцип взаємної допомоги.

З ХУІІІ ст. в Пенджаб активізується боротьба сикхів проти мусульман. В 1765 р. сикхі навіть утворили свою державу, але вона проіснувала лише до 1849 р. і була внаслідок англо-сикхських війн ліквідована. В сучасній Індії сикхізм продовжує вважатися впливовою релігійною течією. В країні нараховується біля 1,82% сикхів від загального населення, кількість сикхів складає, мабуть, від 5,7 до 10 мільйонів чоловік. Час у час ми чуємо про них в інформаціях про релігійні суперечки в Індії. Тенденція відокремлення сикхів від індійського народу в цілому, нажаль, продовжується.

ІНДУЇСТСЬКІ КУЛЬТИ

Ми вже зачіпали, розповідаючи про богиню Калі, проблеми індуїстського культу. Розглянемо їх далі. Вішнуїзм і шіваїзм мають практично спільний культ, всі відмінності полягають в тому, якому богові йде поклоніння. Звідси — особливості магічних і молитовних формул. Звідси й різниця у фетишах, ідолах, інших зображеннях богів. А майже всі магічні прийоми тотожні. Незначні культові розбіжностей виключають антогонізми між вішнуїтами і шіваїтами, вони можуть брати участь у культових церемоніях один в одного.

У Ведах розроблені вимоги до мирського життя індуса від народження і до смерті. На будь-який випадок життя є свій обряд і він має бути виконаний точно. Саме ці обряди, церемонії та ритуали роблять людину індусом. Саме ці обряди, церемонії та ритуали об'єднали усі народи Індії, які перебувають під впливом індуїзму, в одну індійську цивілізацію.

Інуїстські положення про виявлення в кожному божестві сутності вищого божества давали можливість без утруднень вирішити проблему ставлення до культів численних місцевих богів. Всі місцеві релігії Індії утворились на основі найстародавніших племенних релігій. При поширенні ведичної релігії, а потім брахманізму вони не були знищені й не зникли самі по собі, вони охоче і природньо включилися в культи, що набирали над ними зверхності. Навіть буддизм не зміг їх усунути, тим більше їх асимілював індуїзм. Ось тому в індуїзмі й виникла можливість множинності культів, яка навіть інший раз буває приводом відомих нам тверджень, що індуїзм сам по собі — просто комплекс різних релігій.

В кожній місцевій общині індусів існує своя система численних анімістичних уявлень: духи живуть всюди навколо селища людей, там же юрмляться духи померлих, вони активно втручаються в життя своїх живих родичів, є духи покровителі, є — зловредні. Здебільшого вони жіночого роду, (чи не згадка матріархату?) чоловічі божества — це їх супутники. Багато з них мають імена власні, більше ж їх називають по роду діяльності: богиня холери, богиня віспи, богиня гончарів, богиня ковалів тощо.

Вигляд цих богів здебільшого умовний. Це каміння, горби, озера, але є і кам'яні чи глиняні ідоли. Храми такі ж примітивні, як і боги, дуже часто це проста хижа. Культ теж простий; прості жертви, прості молитви. Часто до богів звертаються тільки за потребою. Урочистими бувають богослужіння, коли в жертву приносять тварину, тоді м'ясо з'їдають учасники пожертви. В місцевих храмах звичайно відбуваються обряди родинного характеру, тобто пов'язані з народженням, укладенням шлюбу і похованням, індуїстські традиції вимагають великої пишноти у відзначення родин і шлюбу, в них звичайно бере участь велика кількість людей, щедро оплачуються різні магичні церемонії й жерці.

В індуїзмі подальше поглиблення вчення про сансару продовжувалось весь час. Твердо вважалось, що перевтілення душі померлого залежить від додержання ним дхарми, карма визначає долю душі, яка зімкнеться до повного припинення перевтілень і злиття Атмана з Абсолютом. Але не мало для перевтілення залежить від самого поховального обряду. Ннайкраще — це спалювання трупа, та ще й на березі священної річки Ганг, в яку буде кинуто попіл поховального вогнища. Поховання в землю — це найгірше. Але при всьому цьому дуже і дуже важливі складні релігійні церемонії і маніпуляції над трупом, які здійснюють жерці.

Індуїзм — політеїстичний. І ця його риса особливо яскраво виражається у індуїстському культі. Майже кожен індуїстський храм має пріоритетне божество, свою систему церемоній і богослужінь, присвячених саме цьому божеству. І це зовсім не викликає поклоніння в цьому ж храмі іншим богам. Немає гори, скелі, річки, печери, дивного дерева, нема дрібного села, які б не мали свого власного місцевого генія, свого особливого покровителя грамадевати, який навіть будучи особою з великого пантеону, має для місцевих віруючих особливі якості, які невідомі іншим віруючим.

Завершуючи обрядову характеристику індуїзма, звернемо увагу на обрядові норми, які викликають негативні явища в суспільстві. По-перше, це дозвіл на ранні шлюби, коли дівча стає жінкою в 8—9 років, а звідси раннє материнство, фізіологічно небезпечне, а соціально — шкідливе. По-друге, індуїзм забороняє повторний обряд шлюбу

удовам, що особливо при ранніх шлюбах, прирікало на довічну безшлюбність чимало жінок.

Для шанування індуїстських богів вищого рангу створені великі храми, серед них немало дуже великих, з величною архітектурою, деякі з них є витвором мистецтва. В таких храмах містяться скульптури Вішни, Шиви, Калі, Крішні та їх аватор, вони мають багатий інтер'єр і добре обладнання. Обслуговуються такі храми відповідною кількістю жерців та інших служителів. В таких храмах відбувається низка свят, якими відзначають певні події богів, яким присвячені ці храми.

Існує два загальноіндуїстські щорічні свята: весни і осені. Всі інші свята встановлені на честь окремих богів, в тому числі чимало свят місцевих богів. Свята індусів складаються з урочистих церемоній і жертвоприношень. Діють ці храми і в будні. Жерці, що чергують в них, задовольняють релігійні потреби як прихожан, так і прочан. А останніх завжди чимало. Прочанство становить для віруючих цілу подію в житті, оскільки це пов'язане з немалою мандрівкою і чималим пожертвуванням.

СВЯЩЕННІ ТА ВІРОПОВЧАЛЬНІ ТЕКСТИ ІНДІЙСЬКИХ РЕЛІГІЙ

ВІШНУ, КОСМІЧНИЙ БОГ

«Ти — все: земля, вогонь і простір,
недосяжний світ. Початкова природа (прадхана),
і Чоловік (пумс), завжди стоячий вдалині.
О сутність всіх речей!
Від творця (Брахми) до билінки —
все твоє тіло, видиме і невидиме,
розділене простором і часом.
Ми поклоняємося тобі як Брахмі, Безмежному Буттю, першій
аватарі, що
виникла з лотоса твого пупка, щоб створити світи.
Ми, боги, шануємо тебе в собі,
Ти, Цар Неба, Сонце, Повелитель Сліз,
той, що живе всередині, близнюки-боги землеробства,
Повелитель Вітру, Принесення — ми твої аватари,
а ти — наша сутність!
Ми поклоняємося тобі в твоїх аватарах, брехливих
приголомшуючих,
диких пристрастями, недовірливих до мудрості.
Ми шануємо тебе в духах, якшах, з їх обмеженим розумом, що
не піддається знанням, їх притупленими здібностями,
жадібних до предметів слів
О, Вища Людино! Ми приклоняємося перед страхітливими аватарами, що
блукають у ночі, жорстокими і брехливими.
О, Підмовляючий людей (Джамардана)!
Ми шануємо тебе як Вічний Закон,
від якого добросовісні мужі, що живуть на небі,
отримують блаженний від своїх праведних справ.
Ми схилиємося перед Досконалыми (сіддхі) — аватарами твоєї радості;

Не стикаючись ні з чим, вони рухаються всередині речей.
О Золотий (Харі)! Ми схиляємося перед твоїми змінними аватарами,
Похотливими і кровожадними, чиї роздвоєні язики не знають помилювання.
О Всепроникливий! Ми шануємо тебе як знання
В мирних аватарах пророків,
безпорочних, вільних від гріха.
О Живучий в лотосі Серця! Ми схиляємося перед тобою
як перед сутністю Часу, який, в кінці століть,
невідворотно поїдає все існуюче.
Ми шануємо тебе як Повелителя Сліз, танцюючого серед руйнування,
поїдаючого богів і людей.
О Підмовляючий людей! Ми поклоняємося твоїй людській аватарі,
пов'язаною двадцятьма вісьмома недосконалостями
(бадха), що управляється силами п'їтьми.
Схиляємося перед тобою як перед рослинним життям
(мукхья рупа),
якою живе цей світ, шість родів якої —
дерева, (повзучі рослини, кущі, паростки, трави і бамбук) —
підтримують жертвні обряди.
О Всесвітнє «Я»! Ми схиляємося перед твоєю початковою аватарою,
з якої виникли звірі і люди,
боги і живі істоти, ефір і стихії,
звук і всі якості.
О Трансцендентне «Я»! Ми схиляємося перед тобою як перед
Причиною причин,
Початковою аватарою, недосяжною для порівнянь,
по той бік Природи (прадхана) і Розуму.
О Всемогутній (Бхагаван)! Ми схиляємося перед твоєю аватарою,
яку споглядають лише ясновидці і в якій немає
ні білого, ні іншого кольору, ні довжини, ні іншого виміру,
ні густини, ні іншої якості.
Чистіше самої чистоти вона стоїть
за сферою володіючого якостями.
Ми схиляємося перед тобою, ненароджений, нездоланий, поза яким лише ніщо.
Ти завжди присутній у всіх речах
як внутрішній початок всього.
Ми схиляємося перед тобою, сяючий Живучий — всередині (Васудева)!
Насіння всього існуючого:
Ти незмінний, незаплямований.
Сутність твоя — Досконалість. Всесвіт — твоя аватара.
Ти — ненароджений. Вічний».

КРІШНА

«3. Ти такий, о Володарю великий,
як Ти сам мені сьогодні розповів.
Але тепер. Пурушоттама, дай мені
образ Твій царський наяву побачити.

4. Якщо Ти, Пане, вважаєш, що його споглядати я здатний,
то тоді, о Володарю йоги,
покажи мені свій образ безсмертний.
Блаженний Господь сказав:
5. Добре! Так дивись же, син Прітхи.
Мої тисячеликі форми:
дивною фарб різноманітністю
і кольорів вони засяють...
6. Але своїм людським оком
ти побачити мене нездатен.
Я дарую тобі новий зір
Владою йоги Моєї чудесної.
Санджая сказав:
9. Так сказав. А потім цей Харі,
цей йоги великий Володар, найвищий світ царський образ
показав здивованому Пертхе...
12. Якщо тисячі сонць світло жакливе
в небесах запалає разом —
це буде всього лише подібне
до світлозарного образу махатти.
14. І тоді здивований Арджуна,
божеству вклонившись всім тілом,
руки разом склавши, промовив,
відчуваючи захоплення трепет;
Арджуна сказав:
15. Бачу богів я в Твоєму, Боже, тілі.
бачу істот різноманітні натовпи,
бачу ясновидців, божественних змій.
16. Багаточеревного, і багаторукого,
і багатообразного, і багатоокого — бачу Я, світ весь в Тобі, Вішваруна!
Немає ні кінця в Тебе ні краю.
17. Диск з булавою піднявши, о безмежний,
Ти, тяжкобачений, в короні стоїш,
блиск Ти, сяяння, спека, лава,
злість вогню, всеспалююче сонце.
18. Ти — мета пізнання. Ти — вічність безсмертя,
Ти — найвища міра буття!
Ти — вічність дхарми охоронець нетліючий!
Ти — вічночекаючий Пуруша! — так я знаю.
19. Ти — без початку, кінця, середини,
очі твої — ніби місяць і сонце;
запеклого вогню міццю безмежно.
образ Твій всесвіт спопеляє.
20. Все, що не є між землею і небом,
всі країни світу — собою Ти охопив;
бачучи небачений образ твій страшний,
жахом наповнені тримтять три світи.
21. Бачу: в Тебе богів натовп вступають,

славлять і поклоняються без розуму.
«Слава! О, слава! — вигукують ясновидці,
сидхі Тебе без кінця славлять піснею...
24. Пащі відкривши, очима палаючи,
Ти головою впираєшся в небо;
бачу Тебе — і тремтить в мені серце, стійкість, спокій геть відлітають.
25. Неначе багаття ненажерливого часу,
пащі Твої, Твої щелепи страшні.
Моторошно мені: сторони світу змішалися;
змилуйся, о світу Володарю!
Помилуй!..
31. Хто ти? — повідай, о образом жахливий!
Слава Тобі, вищий Боже!
Помилуй!
О, початковий! Пізнати хочу я,
що здійснити Ти маєш намір — скажи
Блаженний Господь сказав: мені!
32. Час Я — світу віковий гнобитель.
Весь цей люд Я вирішив знищити.
В битву ти вступиш чи битву залишиш,
воїнам цим помилювання не буде.
33. Так підіймайся! Здобудь собі славу!
Царством, ворогів перебивши, насолоджуйся!
Їх же раніше всіх вразив Я:
будь лише зброєю Моєю, славетний стрілець!
34. Дрону, і Бхішму, і Карну, син Притхи!
і Джаядратху — бійців бездоганих —
ти не вагаючись вбий Мною вбитих!
З ними вступи в бій! Ти їх всіх здолаєш...
Арджуна сказав:
36. Праведно, Крішна, Тебе славить,
світ цей радіє і посміхається;
ракшаси геть втікають зі страхом,
натовпи ж сидхів Тебе прославляють
37. Як же, Великий, Тебе їм не славити?
Ти вище Брахми — творець початковий!
Світу буття! Безмежний Володарю!
Ти — все: суть, несуть, і те що за ними.
38. Ти — першобог, початковий Пуруша!
Світи Ти — вища основа і буття!
Ти — знання, знаючий, світ вищий!
Світ перетнув ти, багатообразний!
42. [якщо] глузуючи Тебе не вшанував я —
сидячи, обідаючи, чи розважаючись,
наодинці чи в присутності багатьох, —
О, Непомірний! Вибач мені все це!
43. Ти ж бо батько всіх речей і тварин,
цього світу великий вчитель.

Нема тобі рівних — і хто ж перевершує
у всіх світах трьох Тебе, безмежний!
44. І тому — перед Тобою простягнувшись,
я благаю, Володарь всехвалимий:
милостивим будь до мене! Товаришем явись мені,
чи батьком, чи наперсником милим.
45. Бачучи приховане раніше — посміхаюся, жахом, одначе, наповне серце:
колишній свій образ, Крішна, покажи мені!
Змилуйся, Боже, містилище світу!
Кожному поколінню
Татхагата відкриває своє ім'я
і оголошує про своє входження в Нірвану».

КОСМОЛОГІЯ ІНДУЇЗМУ
«Хто скаже, звідки взялося це»
(Ригведа, X, 129)

«1. Тоді ні-суцього, ні суцього
Не було, ні піднебесся, ні неба.
Що сновало? Куди? Під чиїм укриттям?
Що за вода була, глибина і бездна?
2. Не було смерті, не було безсмертя.
Не було відмінності між днем і ніччю
Те Єдине дихало собі, не дихаючи;
А крім Того — нічого іншого.
3. Темрява була схована темрявою спочатку.
Нерозрізняні води — все це.
Але у ніщо завернуто було дещо.
Єдине народилось з силою жару.
4. Спочатку найшло на нього бажання,
Це стало першим зерном думки.
Суцього узи з несущим відкрили
Мудрі в серці своєму питаючи.
5. Протягнулась косо їх мотузка.
А чи був то її верх? Ну, а чи був низ?
Зернодавці — були; громади — були;
З низу — задоволення, злиття — зверху.
6. Хто ж відає? Хто ж тут повідає?
Звідки взялось, звідки творіння?
Боги потім, з того створіння...
Хто ж відає це? Звідки виникло?
7. Це творіння звідки виникло?
Саме по собі? Або все ж таки не саме?
Хто зверху спостерігає? На вищому небі —
Він, може, знає. А може, не знає».

ІНДІЙСЬКА КОСМОГОНІЯ («Закони Ману», 1,5—1,6)

«Закони Ману» (під такою назвою відома на Заході «Манавадхарма-шастра», або «Манускрипти») — це найважливіший трактат про дхарму, тобто початок, закони та правила, котрі управляють космосом та людським суспільством. На думку різних вчених, текст був складений у період між II ст. до н.е. та II ст. н.е. Поданий нижче космогонічний фрагмент вважається пізньою вставкою.

«5. Це (всесвіт) існувало у формі Темряви, непроглядної, позбавленої відмінних ознак, недосяжних для розуму, повністю заглибленої, ніби у глибокий сон.

6. Тоді з'явився божественний Самоіснуючий, нерозпізнаний, але створюючий (все) це, величні вірші та інші, що розпізнаються, — нездоланною (творчою) силою, яка розганяє темряву.

7. Той, хто може досягнути (тільки) надчуттєве, хто є нерозпізнаним та вічним, хто містить все створене та неосяжне, засіяв за власним (бажанням).

8. Бажаючи явити на світ різноманітних створінь, першим він створив думкою води та помістив у них [своє] сім'я.

9. Це (сім'я) перетворилось на золоте яйце, яке сяяло подібно сонцю; в цьому (яйці) він сам народився як Брахман, прородитель всього світу.

10. Води називались нара, (бо), воістину, води — породження Нарі; оскільки вони були його першим житлом (аяна), воно назване Нараяною.

11. Від цієї (першої) причини, котра нерозбірна, вічна, реальна та нереальна одночасно, вийшов на світ той чоловік (Пуруша), котрий славен в цьому світі (під одним) Брахмана.

12. Божий воссідав в цьому яйці цілий рік; потім він сам (єдиною) своєю думкою розділив його на дві половини.

13. Із цих половинок він створив небо й землю, між ними серединний простір, вісім точок горизонту та вічне житло вод.

14. З себе самого (атмана) він також видобув розум, котрий одночасно реальний і нереальний, а з розуму — самість, котрій властиве самоусвідомлення (та котра) є царственною:

15. Більше того, величного, душу та всі творіння, на котрі впливають три якості, та, у відповідному порядку, п'ять органів, котрі сприймають предмети.

16. Але з'єднав найменші частки цих шестиох, що володіють безмежною владою, з частками себе, він створив всі створіння».

БХАГАВАДГІТА «Гімн Блаженного Господа»

Це керівництво духовного життя шанується в Індії вже два тисячоліття. Жоден з великих філософів не обійшов її своєю увагою.

Бхагавадгіта — шоста книга індійської епопеї Махабхарата, найдовший літературний твір в світі (90000 віршів), розповідає про розбрат між двома родинними кланами — Каурава, який належить до злих сил, і виникаючими від богів Пандава. Бхагавадгіта сприймається як самостійний твір і вважається в Індії, поряд з Ведами і Упанишадами, однією з головних священних книг. Поема побудована в формі віршованого діалогу і складається з семисот рядків, розділених на вісімнадцять пісень.

Перед початком жорстокої битви обурений братовбивчою війною, Арджуна з клану Пандава готовий скласти зброю, але його візник Шрі Крішна, що виявився не ким ін-

шим, як аватаром вищого божества Вішну, переконує його виконати обов'язок воїна. Проте, додає він, якщо ми не маємо права уникнути того, що нам належить виконати відповідно до нашого положення в суспільстві, не варто відмовлятися і від благих наслідків нашого діяння (мова йдеться про позитивні і негативні наслідки карми). Ця зреченість веде людину до любові до бога (бхакті) і до багатоподобності, оскільки бог є одночасно дійством, — якби він припинив діяти, «світи припинили б своє існування», і «глядач, що поглядає на свій витвір». І тут Вішну з'являється до замороженого Арджуни у всьому своєму блиску, з'явившись як персоніфікований Абсолют — трансцендентний і одночасно іманентний до свого витвора.

Послідовник Бхагавадгіти сходить з людського рівня на божественний в три етапи. Спершу, відмовившись від бажань, він повинен виконати дієства як приносиму богу жертву, аватаром яких він вважає себе. Потім він розуміє, що ці вчинки є не що інше, як вплив якоїсь світової сили, що носить назву пракріті. І нарешті, він пізнає в пракріті вищу і непорушну пурушу (Світовий Дух), якій в любові і досягає в злитті з Абсолютом довершеної свободи. Ці три етапи відповідають трьом напрямам його карма-йоги, джнана-йоги і бхакті-йоги, а також етапам пізнання самого себе або санкх'ї.

Бхагавадгіта, що увібрала в себе всі головні течії індуїзму, є вищим вираженням індійської духовності. Її роль в духовному житті Індії справді неперевершена.

ЧИНИ ДІЯННЯ, ЗРІКАЮЧИСЬ ВІД ЇХ ПЛОДІВ («Бхагавадгіта», III, 8—9, 19—24, 31, 35)

- «8. Чини невідворотне діяння
воно краще бездіяння, Партва:
адже і тіло твоє загине,
якщо від дій ти відречешся.
9. Крім дій, що лише заради жертви
цей світ ланцюгом діянь пов'язаний:
тому — заради жертви дій,
усі прихильності забувши...
19. Здійснюй, що слід, Партва,
ні до чого ніколи не прихильний;
зречений, зчиняючи діяння,
знаходить нетлінне благо.
20. Шляхом дії Джанака мудрий
та інші прийшли до досконалості:
чини так і ти, син Притхи,
зміцнюючи світів цілісність.
21. У цьому світі — що робить кращий,
здійснювати починають інші:
він являє приклад справами,
а вони його всі наслідують.
22. У трьох світах відшукати неможливо
нічого, що здійснити Я повинен,
нічого, чим би не володів Я, —
все ж в дії Я перебуваю.
23. Якби Я крутив, Арджуна,
колесо своїх справ як належить —

по шляху Моєму б одразу
прямували повсюду люди.
24. Варто Мені усунути від дій —
усі три світи, Партха, загинуть!
Так Я став причиною смуги
і згубником цього всесвіту...
31. Тих, хто слідує невідхильно
шляхом, вказаним Мною,
незаздрісних, повних віри,
ніколи не зв'яжуть діяння...
35. Краще погано здійснювати свою дхарму,
аніж в чужій досягти успіху, Аджуна:
нехай іншого, Партха, боязний,
смерть прийняти на своєму шляху — благо».

ОСОБИСТИЙ КУЛЬТ ПУДЖА (ІНДУЇЗМ)

Очищення і освячення тіла.

Освячення тіла віруючого — необхідне випередження церемонійного поклоніння божеству. Цим обрядом адепт очищує і освячує кожну частину своєї особистості, щоб з'явитися перед богом належним чином.

«Ніхто не повинен поклонятися божеству, поки він сам не став божеством. Якщо повторення священних формул здійснюється без попередньої посвяти частин тіла різним божествам. То таке повторення мантр — бісовство і здійснене марно. Щоб поклонитися божеству, людина повинна стати Самістю цього божества через посвяту, дихальну дисципліну і концентрацію, щоб її тіло стало житлом божества» («Гандхарва Тантра»).

1. Перший крок — це очищення адепта і культового приладдя. «Особа віруючого очищається омовінням. Очищення тонких елементів (бхута-шуддхи) тіла здійснюється через дихальну дисципліну і посвяту шести головних частин тіла шести божествам, яким вони відповідають. Потім здійснюються інші види посвяти».

2. «Місце поклоніння очищають, ретельно прибираючи його, обставляючи розфарбованими п'ятьма кольорами, встановлюючи сидіння і запону, використовуючи лампи, квіти, вінки тощо. Все це повинен зробити сам віруючий».

3. Ритуальні формули, мантри, очищають, повторюючи склади, їх складові, спочатку в правильному, а потім у зворотному порядку».

4. «Приладдя очищають, окроплюючи їх водою, освяченою за допомогою мантри і манти-зброї (астра-мантра, тобто звук пхат), а потім роблячи жест корови (дхену-мудра)».

5. Божество очищують, кладучи його зображення на жертovníк і закликаючи його бути присутнім за допомогою його таємної мантри і даючої життя мантрі дихання (прана-мантра), тричі омиваючи зображення, одночасно з цим читаючи мантру, і, зрештою, одягаючи його в одяг і прикраси. Після цього необхідно здійснити принесення пахощів і світла» («Куларнава Тантра»).

Усунення перешкод

«Віруючий повинен шанобливо поклонятися божествам дверей, спочатку біля східних дверей будинку поклоніння, потім біля південних, західних і північних дверей. Після цього він повинен зробити поклін обраному ним божеству, присутньому в подібності своєї янтри (містичної діаграми)» («Нігама — кальпалата», 14).

Якщо святилище має лише один вихід, поклоніння божествам трьох інших сторін світу має здійснитися подумки. «В дім жертвопринесення слід входити правою ногою» («Шиварчана Чандрика»); якщо увійти лівою, то і жертвопринесення буде не з тієї ноги.

«Віруючий повинен усунути перешкоди небесного походження з допомогою богоподібного погляду (погляду широковідкритих неморгаючих очей). Перешкоди проміжного світу усуваються водою, освяченою з допомогою астра-мантри. Земні перешкоди усуваються трьома притоптуваннями п'яткою правої ноги» («Шамбаві Тантра»).

Уславлення божества

«Як золото очищається від окалини за допомогою вогню і набуває свого блиску завдяки жару, так і дух живої істоти очищеної від багна своїх вчинків і бажань любов'ю до мене, перевтілюється в мою трансцендентну подобу. Дух очищається слухаючи і вимовляючи вихваляючі мене священні гімни» («Бхагавата-пурана», 11, 14, 25).

Уславлення божества докорінно відрізняється від простої похвали. У «Брехат-дєвата» (1, 6) сказано: «Похвала будь-якої речі складається з вимови її імені, опису її форми, переліку її діянь, згадування її роду».

«Ми не можемо знати річ, не знаючи її заслуг, її якостей. Всяке знання, чи наука ґрунтується на похвалі. Словник є не що інше, як похвала словам. Наукові роботи наповнені прославлянням. Все, що являє собою об'єкт знання, є в силу цього божеством і уславлюється у відповідному Писанні».

Медитація

«Медитація буває двох видів — грубою і тонкою. Тонка медитація зосереджується на «тілі звуку», тобто мантрі, божестві. Груба медитація зосереджується на тілесному образі з руками і ногами... Надчуттєве рідко сприймається розумом; тому необхідно зосередження на грубій формі» («Ямала Тантра»).

«Віруючий повинен занурюватися в медитацію, поступово зосереджуючи свій розум на всіх частинах тіла вибраного ним божества, на одній за іншою, з ніг до голови. Цим шляхом він може досягти такого високого рівня зосередження, що в продовженні безперервної медитації його духовному оку явиться все тіло божества як неподільна форма. Дзавдяки цьому, в своєму формальному аспекті медитація про божество поступово стає глибокою і стійкою».

Джапа, рецитація мантр

«Джапу, чи повторення мантри, порівнювали з діями людини, яка трясє сплячого, щоб його збудити» (Woodroffe, The Garland of Letters, p. 221).

«Як тільки за допомогою зосередження в умі створиться образ вибраного божества слід повторити мантру-сім'я (біджа-мантра), зрікаючись розумом від усіх інших думок... Джапа буває трьох родів — чутна, артикульована, але не чутна, і мислима... Коли таким чином досягається концентрація джапи, свідомість віруючого переноситься до божества представленого формулою, і він перестає володіти індивідуальністю, відмінною від індивідуальності цього божества».

ЗАСЛУГИ БУДІВНИКА ХРАМУ (ІНДУЇЗМ) («Агні-пурана», XXXVIII, 1—50)

Агні сказав: «Я опишу тепер плоди побудови храмів — житла Васудеви та інших богів. Роблячі спробу спорудити храми богам вільні від гріхів тисячі народжень. Ті що задумують побудувати храм звільняються від гріхів ста народжень. Одобрюючи людину, будуючу храм, щоб Крішна відправився в область Ач'юти (Вішну), звільняються від гріхів. Забажавши збудувати храм Харі негайно переносить мільйони своїх наро-

джен, минулих і майбутніх, в область Вішну. Душі померлих будівників храму Крішні живуть в області Вішну, чудово прикрашені і вільні від адських страждань. Побудова храму божества розсіює навіть гріх вбивства брахмана. Будуючи храм, людина пожинає плід, який вона не одержує навіть принесенням жертви. Будуючи храм, вона отримує плоди омовіння у всіх святилищах. Возведення храму, що дає небесне (життя), приносить плоди, пожаті тими, хто впав в битві в ім'я небесних богів. Зводячи один храм, людина відправляється на небо; зводячи три, вона відправляється в область Брахми; зводячи п'ять, відправляється в область Шамбаху; зводячи вісім, відправляється в область Харі. Зводячи шістнадцять, людина досягає всіх цілей радості й звільнення. Бідняк, збудувавши самий малий храм, пожинає те ж благо. Що й багач, який збудував самий великий храм Вішну. Отримавши багатство і збудувавши храм на малу його толіку, людина отримує благочестя і прихильність Харі. Зводячи храм за сто тисяч рупій, чи за тисячу, чи за сто, чи за п'ятдесят. Людина відправляється туди, де засідає божество, чий знак — Гаруда. Той, хто в дитинстві, навіть потіхи заради, будує храм Васудеви з піску. Відправиться в його область. Будуючий храм Вішну в священних місцях, біля святинь, в місцях самотництва пожинає потрібні плоди. Прикрашаючи храм Вішну благовоніями, квітами і священним намулом, відправляються в місто Господаря. Збудувавши храм Харі, людина, що упала, готова впасти чи впала наполовину, пожинає подвійні плоди. Той, хто є причиною падіння людини, — це ще і покровитель павшого. Створюючи храм Вішну, досягають його області. Доки існує сукупність цеглин храму Харі, засновник його сім'ї зі славою живе в області Вішну. Він стає благочестивим і достойним поклоніння і в цьому світі, і в наступному.

Будуючий храм Крішні, сину Васудеви, народжений як людина добрих діянь, і його сім'я очищується. Будуючий храм Вішну, Рудрі, богу сонця та другим божествам, здобуває славу. Навіщо йому багатство, яке загібають невігласи? Марно здобувати багатства тому, хто не збудував храм Крішні на важко нажиті гроші, чий багатства не розділені з Пітрі (предком), брахманами, небесними істотами та друзями. Той, хто витрачає свої гроші на увесеління та благодіяння, але накопичує їх, дурний і закований ще за життя. В чому заслуга того, хто, здобувши багатство дякуючи випадку чи нужності, не витрачає його на славні справи чи заради релігії? (У чому заслуга того,) хто, віддавши своє багатство найвідомішим двічі народженим, пускає свій дар в оборот чи говорить про більше, чим роздане ним в милостинях? Тому мудра людина повинна будувати храми Вішну та іншим богам. Вступивши в область Харі, вона отримує шанобливу віру в Нароттаму (Вішну). Вона проходить усі три світи, в яких міститься рухоме і нерухоме, минуле, майбутнє і нинішнє, грубе, тонке і всі найнижчі предмети. Від Брахми до колони, все відбувається від Вішну. Отримавши доступ в область Великої Душі, Вішну, всюдиснуючого бога богів, людина не народжується більше на землі.

Побудувавши храм другому богу, пожинає той самий плід, що й збудувавши храм Вішну. Збудувавши храм Шиві, Брахмі, сонцю, Чанді і Лакшмі отримує заслугу в вірі. Більша заслуга дістається тому, хто встановлює зображення. У жертвоприношенні, слідуєчому за створенням кумира, — незліченні плоди. Зображення з дерева дає більшу заслугу, ніж з глини. З каменя — більшу заслугу, аніж з цеглин. Зображення з золота та інших металів дають величезну заслугу у вірі. Гріхи, накопичені в семи перенародженнях, розсіюються в момент їх скоіння. Будівник храму іде на небо і ніколи — в пекло. Яма говорив своїм посланцям: «Не приводьте в пекло тих, хто будував храми. Приводьте до мене тих, хто не будував храмів. Так, розподіляйте справедливо і слідуйте моїм велінням».

Люди ніколи не зможуть зневажати ваші веління, за виключенням тих, хто знаходився під покровительством безкінечного батька всесвіту. Завжди обходьте тих, чий дух

прикований до Господа. Життя тут не для них. Далеко обходьте тих, хто поклоняється Вішну. Виспівуючих похвали Говінді і шануючих Джанардану (Вішну чи Крішна) поденними і особливими обрядами остерігайтесь і близько до них не підходьте. Навіть і не дивіться в бік тих, хто досягнув цього місцезнаходження. Люди, вшановуючі Його квітами, одяганнями та вишуканими прикрасами, не можуть бути відмічені вами. Вони ідуть в область Крішні. Окроплюючи його тіло, повинні бути залишені в житлі Крішні. Навіть сина чи іншого члена сім'ї, збудувавши храм Вішну, не трогайте, не дивіться зі злим наміром на сотні тих людей, які збудували храми Вішну з дерева чи каменю».

Той, хто збудував золотий храм звільняється від усіх гріхів. Збудувавши храм Вішну пожинає великий плід, одержаний тим, хто приносить жертви кожний день. Збудувавши храм для Владики переносить свою сім'ю — на сто попередніх і сто майбутніх поколінь — в область Ач'юти. Вішну тотожний семи світам. Будуючий храм спасає безкінечні світи і сам досягає безсмертя. Скільки століть існує цегла, стільки буде жити на небі будівник (храма). Творець кумира досягає області Вішну, а освячуючий його встановлення занурюється в Харі. Той, хто будує храм і робить зображення, як і освячуючий їх, ідуть попереду нього.

Обряд пратиштаха (встановлення) Харі був оповіданий Ямою. Для створення храмів та зображень богів Хайяширша описав його Брахмі.

ДИКША ІНДІЙСЬКИЙ РИТУАЛ ПОСВЯЧЕННЯ

Кожний, хто готує жертвоприношення соми, має зробити дикшу. Ригведа, мабуть, ще нічого не знає про дикшу, який свідчив, однак у «Атхарваведі», де брахмачарин, чи новачок, що робить обряд посвячування, що підтверджує досягнення статевої зрілості, називається дикшита («той, хто робить дикшу»).

Тексти говорять про це зовсім недвозначно. Згідно «Айтарії-Брахману» (1, 3), «того, кому вони дарують дикшу, жерці знову перетворюють у зародок. Вони окропляють його водою; вода — насіння людське..., Вони відводять його в особливе приміщення; це приміщення — чрево для дикши-ти; так вони вводять його в чрево, яке йому підходить... Вони накривають його одягом; одяг — це сорочка... Над нею вони поміщають чорну шкіру антилопи; воістину, плацента знаходиться над сорочкою... Він стуляє руки; воістину, руки зародка зімкнуті, поки він усередині, дитя народжується з зімкнутих руками... Він відкидає чорну шкіру антилопи, щоб піддатися останньому обмиванню; тому плід входить у світ з відкинutoю плацентою. Він тримається за свій одяг, і тому дитя «народжується в сорочці».

Рівнобіжні тексти підкреслюють ембріологічний і родопомічний характер цього обряду за допомогою багатой образності. «Дикшита — це зародок, його одіяння — це сорочка», і т. д. говорить «Гайттирія-Самхита» (I, 3, 2). Тут же (VI, 2, 5, 5) повторюється образ дикшита-зародку, що доповнюється образом хатини, яка порівнюється з черевом, — винятково древнім і широко розповсюдженим образом; коли дикшита виходить з хатини, він подібний зародку, що виходить із черва.

«В дійсності людина не породжена. Вона породжується тільки через жертвоприношення» (III, 6, 7). Також підкреслюється, що це щире народження людини носить духовний характер. «Дикшита — це насіння», додає «Майтраяні-Самхита» (III, 6, 1); іншими словами, щоб досягти духовного стану, що дозволить йому заново народитися серед богів дикшита повинен символічно стати тим, чим він був на самому початку. Він скасовує своє біологічне існування, вже минулі роки свого людського життя, щоб повер-

нутися до ситуації, одночасно ембріональної споконвічної, він «повертається» у стан насіння, тобто Чистої потенційності.

МУДРІСТЬ, ЗВІЛЬНЕННЯ, БЕЗСМЕРТЯ («Шветашватара-упанішада», III, V, VI)

«III

7. Вище цього — Брахман, вищий, великий, схований у всіх істотах, у тілі кожного, Єдиний, об'єднуючий всесвіт, — пізнавши цього владика, стають безсмертними. Я знаю цього пурушу, великого, кольору сонця, [що знаходиться] по той бік мороку, — Лише пізнавши його, йде [людина], за межі смерті; немає іншого шляху, [яким можна було б] йти.

9 Вище якого нічого нема, менш чи більше якого нічого нема. Єдиний, він коштує, немов дерево, затверджене в небі; цим пурушею наповнений весь цей [світ].

10. Позбавлено образу, вільне від страждання те, що вище цього [світу]; Ті, хто знають це, стають безсмертними, інші досягають лише нещастя.

11. Перебуває у всіх обличчях, головах, шиях, у схованці [серця] всіх істот,

Він — усепроникаючий, владика і тому — усюдиущий Шива.

12. Воістину, цей пуруша — великий володар, рушійна сила існуючого;

Незаплямовано це досягнення [його, він] — владика, неминує світло.

13. Пуруша, величиною з великий палець, що постійно перебуває усередині тіла, у серцях людей, Осягнутий серцем, думкою, розумом. Ті, хто знають його, стають безсмертними.

14. Тисячоголовий пуруша, тисячоокий, тисячоногий — Оточивши всю землю, він простирається на десять пальців над нею.

15. Цей пуруша, що було і що буде, А також владика безсмертя і того, що зростає завдяки харчуванню...

19. Без ніг і рук, він швидкий і хапаючий: він бачить без очей, чує без вух;

Він знає те, що варто знати; його ж ніхто не знає. Його називають першим великим пурушею.

20. Менше малого, більше великого схований Атман у серці цієї істоти,

Його, позбавленого прагнень, великого владика, бачить [людина], вільна від суму, завдяки умиротворенню почуттів.

21. Я знаю цього що нестариться, споконвічного, загального Атмана, ввійшовшого в усе завдяки [своїй] всюдисущості,

[Якого] називають припиненням народжень, до якого міркуючи про Брахмана звертаються як до вічного.

V, 9. Як частина сотої частини волоса, розділеної на сто, Варто розпізнавати цю істоту, — і вона здатна бути нескінченною.

11. Завдяки волі, дотику, зору, оманам, достатку їжі і питва народжується і росте тіло.

Відповідно [своїм] діям, наділений плоттю приймає поступово [різні] образи в [різних] станах.

12. Завдяки своїм властивостям наділений плоттю вибирає багато-чисельні образи — грубі і тонкі;

Викликаючи з'єднання з ними, завдяки властивостям [своїх] справ і властивостям тіла він здається іншим.

13. Пізнавши безпочаткового, нескінченного, [що перебуває] в осередку безладдя, загального творця, різноманітного, Єдиного, об'єднуючого всесвіт, бога, [людина] звільняється від всіх уз.

14. Хто знає осягнутого серцем, безтілесного, що дає буття і небуття, що приносить щастя, Бога, що діє елементи, ті сприймають дотиком [своє] тіло.

VI, 1. Одні мудреці говорять в омани про власну природу, інші ж — про час, Але лише велич бога у світі — те, чим обертається колесо Брахмана. 2. [Той], яким постійно вкритий весь цей [світ], хто мудрий, творець часу, наділений властивостями,

Під владою того розгортається дія — [те, що] мислиться як земля, вода, вогонь, вітер, простір...

6. Він вище дерева [світу], часу і [усіх] образів і відмінний [від них], Від нього поширюється це різноманіття [світу].

Пізнавши його як несущого чесноту, віддаляючого зло, владику процвітання, що перебуває в ньому самому [пізнаючим], безсмертя, загальне пристанище [людина досягає блаженства].

7. Його — вищого, великого владику серед владик; його — вище божество серед божеств, Вищого пана серед панів, потойбічного — так пізнаємо ми — бога, володаря світу, високоповажного!

8. Невідомі його дії й орган дії, не видно [нікого] рівного йому і переважаючого [його]; Його вища могутність відкривається як різноманітне, йому присуща по природі діяльність знання і сили...

10. Хто, немов павук, нитками, що виникли з прадхани),
Покриває себе, [наслідуючи] власну природу, єдиний бог — нехай він дасть нам досягти Брахмана.

11. Єдиний бог, схований у всіх істотах, що всепроникає, Атман усередині всіх істот, Наглядаючий за діями, що живе у всіх істотах, свідок, мислитель, єдиний і позбавлений властивостей;

12. Єдиний володар багатьох бездіяльних, що множить одне насіння, -- [Лише] тим мудрецам, що бачать його в самих собі, [призначене] вічне щастя, і не іншим.

13. Пізнав вічного серед невічних, мислячого серед немислячих, єдиного серед багатьох, що доставляє [виконання] бажань, — Цю причину бога, досягнутого санх'ей і йогою, — [людина] звільняється від всіх уз...

16. Він — всероблячий, знаючий власне джерело, мудрий, творець часу, наділений властивостями, всюдисущий,

Пан прадхани і початку, що усвідомить, причину вуз, сталості і звільнення від повсякденного буття.

17. Будучи таким, він, безсмертний, перебуває владикою — мудрий; усюдисущий, покровитель світу,

Який вічно володіє цим світом, тому що невідома інша основа [цього], панування.

18. Хто спочатку створив Брахмана, хто, воістину, передав йому веди, — До того бога, що світіться власною здатністю збагнення, я, прагнучи порятунку, воістину, прибігаю, як до захисту, —

19. [до нього], позбавленого частин, що Бездіє, заспокоєному, незаплямованому, Вищому мосту, [ведуому] до безсмертя, подібному до полум'я зі згорівшим паливом».

ІНДІЙСЬКИЙ АСКЕТ («Закони Ману», VI. 33—65)

«33. Третю чверть терміну життя провівши в лісовій хаші,

Нехай в четвертій, скинувши пута, ходить по світу бурлакою

34. Перейшовши на новий ашрам, почуття жертвами подужавши,

- Втомившись від заподіяного, мандрівник після смерті зростає.
 35. Сплативши три <головних> борги, нехай про макшу думає...
 Не сплатить — кане в безодню <навіть> той, хто шукає мокші.
 36. Вивчивши, як слід, веде, породивши дітей по дхармі,
 Зробивши по силі жертви, нехай про мокшу думає...
 41. Вийшовши з будинку, мовчальник, очищення накопивши,
 Нехай бродяжить, байдужий до насолод, що трапились.
 42. Нехай один прагне до мети, зрозумілій тільки одинаку:
 <Нікого> такий не кине, <нікому> його не кинути.
 43. Вогнища позбавлений і даху, нехай йде в село за їжею.
 Без турбот і коливань, до Буття прикутий думкою.
 44. Миска <збору милостині>, <уночі — сон у> коріннях деревинних, Одіяння із
 лику і <поневіряння> поодинокі,
 Рівний дух у будь-яких <умовах> — від прикмети позбавлення.
 45. Нехай не радується смерть, нехай не радується життя,
 Очікуючи годину визначену, як слуга — винагороди.
 Нехай з оглядкою ступає, п'є проціджену воду,
 Правду чисту віщує, думки чисті плекає.
 47. Нехай зносить образи, нікого не нехтує,
 Ні з єдиним не ворогує тіла <згубного> заради.
 48. Не гніваючись на гнівних, добрим словом нехай зустрічає окрик, Не веде речей
 облудних, по сімох дверях розсіявши.
 49. Потішаючись <лише> Атманом гірським, без турбот і плотської насолоди,
 Лише із самим собою знаючись, нехай живе тут заради блага...
 61. Нехай він дивиться на шляхи людські, наслідки дурних діянь, Скидання в пекло
 кромішнє і муки в будинку Ями.
 62. Розлучення з приємним, зв'язок з неприємним,
 Старече безсилля і муки від недуг,
 63. І розлуку з цим тілом, і народження в новому череві,
 І поневіряння Атмана через маток мільярди,
 64. Горе тих, що в цьому тілі діяли не по дхармі,
 І нетлінне блаженство, що приносять дхарма з артхою.
 65. Йогою нехай осягне тонкий лад Всевишнього Атмана
 І його в тілах присутність — і в піднесених, і в низьких.

КОСМІЧНЕ ЖЕРТВОПРИНЕСЕННЯ

Пуруша-сукта помітно відрізняється від звеличення безособової творчої сили (Ригведа, X, 129) і від гімну Праджapati (Ригведа, X, 121). Пуруша — це і вища істота, космос, і (буквально) «людина», що приноситься в жертву, знаменуючи тим самим початок творення. Виявлена тільки одна чверть Пуруши — космічної істоти; три чверті Пуруши вічно приховані [подібно Брахману (порівн. рід) — абсолютній творчій силі].

Будучи актом самопожертви, творчий акт Пуруши стає прототипом жертвоприношення: з цього часу всі жертвоприношення суть його повторення, що відтворюють жертву, вівтар і навіть наслідки того першого жертвоприношення. Іншими словами, у відповідності зі своїм макрокосмічним зразком, що чиниться людиною, мікрокосмічна дія відтворює світ кожним новим жертвоприношенням, творячи, як *in illo tempore*, не тільки всі живі істоти, небесні тіла, три світи і самих богів, але і субстанцію трьох вед.

Особливий інтерес має те, що тут перед нами єдине в Ригведі нагадування чотири соціальних класи: розчленований Пуруша дає життя брахманам, раджаньям (або кшатріям), вайшьям і шудрам, що з'являються з його рота, рук, стегон і ніг відповідно. Так ведійський космогонічний гімн пояснює походження неарійської залежної касты (шудра), так само як і архаїчний три-частковий поділ на жерців, що печуться про священне слово (брахман), воїнів і силу (кшатра) їхньої зброї, нарешті, на вайшьяв, що виникли із стегон Пуруши, що відають таємницями багатства і родючості тварин і рослин.

«1. Тисячоглавий Пуруша. очей і ніг по тисячі. Всю землю він собою накрив, на десять пальців підвівся над ній.

2. Що було і що збудеться — усе це дійсно Пуруша: Володіє він безсмертям, і їжею зростає він.

3. Такий він за велетиноючі, і навіть більше Пуруша: На чверть він — все існуюче, на три — безсмертний на небі.

4. Піднявшись на три чверті, він на одну залишився тут. Потім ступив у всі кінці над весь, що є і чого нема.

5. Вирадж виникла з нього, а з Вираджи — Пуруша. Народившись, розпростерся він від початку до кінця землі.

6. Поки жертву <першу>, тягли боги Пурушей, Був тук — навесні, дровами — влітку, а осінь — пиятикою.

7. Травою кропи Пурушу, на початку днів породженого: Так став він жертвою для богів, для Садхья і для ріші,

8. З жертви тієї всежертвовної був зібраний тук розбризканий И живність: та, що в повітрі, лісова і домашня.

9. З жертви тієї всежертвовної народилися річі, самани, Наспиви віршовані іяджуз — тех із її.

10. <Усе>, з неї: і коні, і всі двозубі,

Корови — теж з неї, і кози разом з вівцями.

11. Коли Пурушу — на як частин розрізали? Як рот назвали? Ноги — як? Як — стегна і ступні його?

12. Рот Пуруши брахманом став, а руки стали раджаньей, З стегон вайшья зроблений був, а шудра — із ступней його.

13. З духу місяць був породжений, з ока — Сурья-сонечко, Агні та Індра — з рота, а Вайю — з подиху.

14. Пупок його став повітрям, і небом — голова його.

Ступні — землею, простором — чутка: так боги світ налаждали».

МИСЛИТЕЛІ ІНДІЇ

Падмасамбхава, «Великий Гуру» (VIII ст.)

Таємничий Падмасамбхава вважається тибетцями засновником буддійського вчення у країні, де навіть демони підкорилися йому. Його ім'я означає «Породжений від лотоса». Він був уже добре відомим учителем тантаризму в університеті в Наланді, коли його покликав до Тибету король Тіонедесуєн (740—786 рр.). Буддизм на цій землі нараховував уже сто років свого існування. Він проникнув сюди в царювання першого великого тибетського государя Сронгсар Гимпо (ок. 610—649), що був одружений на двох буддійських принцесах, одна була родом з Непалу, інша — з Китаю. Але по-

справжньому нова релігія поширилася тільки при Тисонедзуєне. Цей правитель викликав з Індії освіченого ченця по імені Шантиракшита, що почав у Самийне будівництво першого тибетського монастиря, але не зміг довести справу до кінця, тому що йому заважали злі духи древньої місцевої релігії, імовірно, тієї самої, котра була релігією його жерців. Шантиракшита, будучи філософом і не маючи можливості їх побороти, порадив запросити Падмасамбхаву, що був тантричним сиддхом, тобто вчителів, і отже, умів заклинати злих духів. Його подорож у Тибет було тріумфальним ходом. Злі духи були переможені один за іншим і повинні були дати клятву, що стануть відтепер вірними заступниками вчення.

Монастир Самийє був заснований у 779 р., а буддизм був проголошений державною релігією, і перші сім тибетських ченців почали своє служіння. Кілька років по тому були вигнані послідовники школи чан-форма китайського буддизму, що мала до того великий вплив, і запанувала ваджраяна, чи тантричний буддизм індійського походження.

З особистістю Падмасамбхави пов'язаний найдревніший з тибетських чернечих орденів, орден Ні-інгмапа. По всім буддійським Гімалайцям Великий чи Гуру «Дорогоцінна Перлина» («Лопон Ринпоше») і сьогодні шанується в першу чергу як Лама і розглядається навіть як утілення Будди. Його день народження, десятий день четвертого місяця тибетського календаря (кінець червня — початок липня) відзначається церемоніями і священними танцями у Хемисе, у Ладахе.

Шанкара (VIII ст.)

Мислитель серйозний, глибокий і тонкий, Шанкара дав індуїзму філософські й містичні основи, які дозволили йому зберегти свою життєздатність протягом віків. Швидше всього Шанкара народився в Кералі, на південному заході Індії, в сім'ї брахманів і в юності вже обрав шлях самовідречення, сан'ясін. У таїнства віри Шанкару посвятив гуру Говінд, учень великого Гаудапади, після чого Шанкара як мандруючий проповідник вчення Адвайті відправився в дорогу по Індії. Він оспірює уявлення про подвійність всіх речей, засуджує криваві жертвоприношення, яким протиставляє особисту аскезу, і веде полеміку з буддистами. Всупереч індуїстському звичаю, Шанкара заснував чернечий орден, вельми діяльний, який існує і понині. За переказами він помер молодим в Кедарнаті, в Гімалаях.

Шанкару приписують велику кількість богословських праць; безперечно ж належать йому значні коментарі до Упанішад, Бхагавадгіти, Брахма-сутри.

У VIII в. Шанкара відновив індуїзм, над гегемонією якого нависла загроза з боку двох великих протистоячих йому вчень джайнізму і, особливо, буддизму, який до цього часу почав виявляти деякі риси занепаду. Шанкара був настільки близький до буддизму, що іноді здавалося, що він перейшов в цю релігію. Але він зумів використати відомі їй початки для оновлення індуїстського вчення. При цьому об'єктами його нападок стають прихильники ритуалізації і ханжі, які компрометували індуїзм. Наміром Шанкари було відродити в первинній чистоті Прозріння, як воно виявилось в Упанішадах, у філософських коментарях до них, а потім в Брахма-сутрі мудрого Бадараяни (III ст. до н.е.).

Шанкара один з головних представників течії Адвайті. Він не дуаліст і допускає лише один єдиний початок всього сущого. Щодо цього єдиного початку навіть боги, в тому числі й Шива, благочестивим прибічником якого був і сам Шанкара, є лише частковим його виявом. Те ж можна сказати і про людину: самітність, яка пізнає, і ту, яку людина може пізнати, суть ні що інше, як одне ціле, одне і те ж. Бачити між ними різницю означає робити помилку, яка відводить в послідовність народжень і смертей (сан-

сара) в той час, як той, що звільнився духом розуміє, що всесвіт це божественна гра (майя), яку треба подолати для того, щоб досягнути її творця. Навіть в наші дні Шанкара продовжує вважатися одним з самих великих духовних вчителів Індії.

ШАНКАРА ПРО ПРИРОДУ БРАХМАНА

Основоположник зразкової системи філософського індуїзму, Шанкара був ортодоксальним брахманом, що залишив рідну Південну Індію, щоб засновувати монастирі і викладати по всій країні свою філософію Адвайти (Не-подвійності). Свої далекі вузькоконфесійні догмати вчення Шанкара почерпнув з Упанішад, висунувши на перший план порятунк (мокша), здійснений через медитацію при тотожності індивідуальної душі (атман) з Абсолютом (Брахман).

«Але, можуть запитати, відомий Брахман чи не відомий (перш ніж входить в дослідження природи)? Якщо відомий, то немає потреби приступати до досліджень про нього; якщо невідомий, то ми не можемо приступити до такого дослідження.

Ми відповідаємо, що Брахман відомий. Брахман — всезанийчий і наділений усіма здібностями, чия сутнісна природа є вічна чистота, розум і воля, — існує. Тому що, якщо ми візьмемо до уваги походження слова «брахман» від кореня «бра», «бути великим», ми негайно зрозуміємо, що Брахману властиві вічна чистота і т. д. Більш того, буття Брахмана відомо на тій підставі, що він складає «я» кожного. Тому що кожний усвідомлює існування (власного) «я» і ніколи не думає: «Я не є». Якби існування «я» не було відоме, то кожний думав би: «я не є». І це «я» (існування якого усвідомлять усі) є Брахман. Але якщо Брахман загальновідомий як «я», то для дослідження його не залишається місця! Аж ніяк ні, заперечуємо ми; тому що існує різнобій у думках про його специфічну Природу. Люди невчені і прихильники локаяти думають, начебто «я» — це просто тіло, наділене розумінням; інші — наче «я» — це органи [почуттів] укупі з розумінням; треті стверджують, наче «я» — це внутрішній орган; четверті, з іншого боку, що «я» — це Порожнеча. Шості ж (щоб перейти до думки тих, що визнають авторитет Веди) стверджують, що існує буття, що переселяється, відмінне від тіла і т.ін., що одночасно діє і насолоджується (плодами діяння); сьомі навчають, що це буття тільки насолоджується, а не діє; восьмі переконані в тім, що поряд з індивідуальними душами існує всевідаючий, всемогутній Господь. Нарешті, дев'яті (тобто ведантисти) стверджують, що Господь — це «я», що насолоджується (тобто індивідуальної душі, чие індивідуальне існування лише видимість, продукт Незнання). Отже є велике розмаїття думок: одні ґрунтуються на зрозумілих доказах і священних текстах, інші — на софістичних доказах і хибно зрозумілих священних текстах. Тому той, хто, не задумуючись, пристане до одної з цих думок, може позбавити себе вищого блаженства і понести скорботну втрату. [I, 1, 1]»

«Воістину, той, хто знає цього вищого Брахмана, стає Брахманом». От цей-то вищий Брахман складає — як ми знаємо з таких фраз, як «ти є те» — справжню природу індивідуальної душі [тобто атмана], тоді як її друга природа, тобто та її сторона, що залежить від уявних обмежувальних умов, не є її справжньою природою. Тому що, поки індивідуальна душа не звільниться від Незнання у формі подвійності — якесь Незнання можна уподібнити тому, хто в темряві помилково приймає стовп за людину, — і поки душа не підніметься до знання «я», чия природа — незмінне вічне пізнання, що виражається у формулі «я є Брахман», — доти вона залишається індивідуальною душею. Але відкинувши сукупність тіла, органів чуттів і розуму, душу пізнає через Писання, що ця сукупність не є вона сама, що вона не утворить частини існування, що переселяється, але є істиною, Реальністю, «Я», чия природа — чистий розум; довідавшись же, що вона причетна природі незмінного вічного Пізнання, вона піднімається над суетною

думкою про свою єдність з тілом і саме стає «Я», чия природа — незмінне, вічне Пізнання, як говорять такі, наприклад, священні тексти: «Той, хто знає цього вищого Брахмана, стає Брахманом» («Мундака-упанішада», III, 2, 9). І це справжня природа індивідуальної душі завдяки якій вона виходить з тіла і є у власному образі. [1, 3, 19]».

Рамануджа (біля 1017—1137)

Рамануджа, великий теоретик благочестя по відношенню до особистого бога, вплинув відчутний до цього дня чином на еволюцію індуїзму. Його діяльність припадає на XI-XII ст. Він народився на південному заході від Мадраса в сім'ї брахманів. У Каншипураме він вивчав Веданту, але розходився у поглядах зі своїм учителем і вирішив присвятити себе цілком палкому служінню культу Вішну.

Його благочестя і глибокі пізнання призвели до того, що один великий вчитель вишнуїтів в Шрірангамі призначив Рамануджу своїм наступником. Відтоді Рамануджа жив в Шрірангамі, в оточенні своїх вельми численних послідовників, і залишав общину тільки для поїздок по всій Індії для поширення свого вчення. Рамануджа помер в Шрірангамі у віці ста двадцяти років. Він залишив після себе міцно впоряджену монастирську спадщину. Вона розпалося потім на дві школи, північну і південну, і обидві вони існують досі.

Твори Рамануджи, подібні творчості його попередника Шанкари, це, в основному, коментарі до Брахмасутри і Бхагавадгіти, а також декілька трактатів про Веданту.

Рамануджа успадкував традицію поклоніння Вішну, шановному як найвищому божеству, що пильнує порятунок світу і являється в ньому у вигляді аватара для допомоги своїм прихильникам кожний раз, коли «порядок порушений». Ця вишнуїстська традиція, вельми життєздатна на півдні Індії, знайшла своє відображення в творчості легендарних поетів альварів і духовних вчителів акрієв, від яких і веде свій рід Рамануджа. Інтелектуальний аскезі (джнана), яку проповідував Шанкара, Рамануджа протиставляє поклоніння Всевишньому. Являючи собою нескінченне Все, Бог проте залишається по відношенню до свого витвору і іманентним і трансцендентним одночасно. Бог є Початок, що з'єднує множинність, що відбулася від нього, і отже, Він може бути об'єктом поклоніння. Тільки божественне милосердя може принести звільнення людській душі, що піддається переселенню за допомогою власної карми. Згідно Раманудже і всупереч доктрині Шанкари, природа і людина відмінні від Бога, хоч і є його еманациєю і повинні повернутися до нього. Таким чином, світ є цілком реальним. Єдине, чого не знає людина — це свого співвідношення з божественним початком. Це співвідношення може бути дане їй тільки шляхом прозріння самим Господом. Це вчення не є дуалізмом, це не подвійність якісного визначення, це монізм якісної ознаки.

Його система, Вишишта-адвайта (Обмежена Не-подвійність), що частково спиралася на вчення панчаратр, відрізнялася від адмайти тим, що вона стверджувала реальність феноменального світу і суттєве розходження між індивідуальною душею й особистим Богом (Вишну). Порятунок через любовне поклоніння чи сподівання (прапатті) на божественну благодать приводить атман не до знищення і не до злиття з Богом, але до любові у вічній присутності Бога.

РАМАНУДЖА ПРО БРАХМАНА «МІРКУВАННЯ ПОВИННІ МИСЛИТИ БРАХМАНА СКЛАДОВИМ «Я» РОЗДУМУЮЧОГО»

«Але як можуть адепти стверджувати, що Брахман, будучи відмінною від них істотою, є їх «я»? Справа в тім, що тексти дозволяють їм зрозуміти це відношення як вільне від протиріччя. «Перебуваючий всередині «я» відмінний від «я», що не знає його, для

якого «я» — це тіло, що керує «я» зсередини; він — твоє «я», внутрішній правитель, безсмертний» («Брихадараньяка-упанишада», III, 7, 3); «В Істині всі ці істоти мають свій корінь, вони живуть в Істині, вони спочивають в Істині; в ній усе суще має своє «я» («Катха-упанишада», V, 8); «Воістину, це є Брахман» («Катха-упанишада», III, 14, 1). Усі ці тексти учать, що всі розумні й нерозумні істоти виникають із Брахмана, занурені в нього, дихають завдяки йому, керуються ним, складають його тіло; так що він — це «я» їх усіх. Тому тим же шляхом, на підставі факту, що індивідуальна душа займає в тілі положення «я», ми створимо такі синтетичні судження, як: «Я є бог — Я є людина»; той факт, що індивідуальне «я» має природу «я», дає нам право розглядати наше «я» як те, яке належить до нашого «я». Спираючись на вихідну передумову, що усі уявлення в кінченому рахунку ґрунтуються на Брахмані, а тому і всі слова в кінцевому рахунку позначають Брахмана, тексти висувають такі двосторонні судження, як: «Я є ти, о святе божество, а ти є я». При такому погляді на відношення індивідуальної душі і вищого «я» немає справжнього протиріччя між суперечними один одному, на перший погляд, рядами текстів — тими, що, з одного боку, заперечують відмінність душі від вищого «я»: «І якщо людина мислить про інше божество — «божество — це одне, а я — інше», то він не знає»; «Він не повний, нехай роздумує про Нього як про «я»; «Залишається ні з чим той, хто бачить щось, окреме від «я» («Брихадараньяка-упанишада», I, 4, 10; II, 4, 6), — і тими, що, з іншого боку, стверджують розходження душі і вищого «я». «Мислячий (окреме) «я» і Рушія різними» («Шветашватара-упанишада», I, 6). Адже наша точка зору має на увазі заперечення відмінності остільки, оскільки індивідуальне «я» має природу «я»; і вона також має на увазі визнання розходження остільки, оскільки допускає, що вище «я» так само відрізняється від індивідуальної душі, як остання від свого тіла. Фраза «Він неповний» (в одному з процитованих вище текстів) відноситься до того факту, що відмінний від душі Брахман складає її «я», у той час як вона складає тіло Брахмана. Таким чином, ми прийшли до безсумнівного висновку, що говорить, що міркування повинне мислити Брахмана складовим «я» роздумуючого».

Міларепа (біля 1040—1123)

Чарівник, йог і поет Міларепа (Мі-ла-рас-па, 1040—1123), учень Марпи з Лхо-брага (1012—1097), є напевно, самою знаменитою особистістю в релігійній історії Тибета. Всі його поетичні твори були зібрані в книзі «Міла Гумбум», «Сто тисяч пісень Міларепи».

Міларепа народився у багатій сім'ї. Його батько помер, ще коли Міларепа був дитиною, і його дядько заволодів сімейними землями й будинком, а Міларепу разом з матір'ю й сестрами обернув на рабів. Його мати сподівалася повернути назад свою землю, коли Міларепа буде достатньо дорослим. Але його дядько відмовив їй у цьому. Це спонукало Міларепу на вивчення чорної магії.

Міларепа пішов, знайшов учителя і зруйнував будинок свого дядька, вбивши при цьому 25 людей. Міларепа казав усім, що зруйнував будинок за допомогою магії. Таким чином його мати отримала землю назад, але для Міларепи було небезпечно залишатися там. Тож він повернувся до вчителя. Через кілька років його вчитель пожалкував з-за всіх тих поганих речей, що він зробив разом із своїми послідовниками. Тоді він відіслав Міларепу, щоб той знайшов собі вчителя.

Врешті-решт він зустрів Марпу. Останній влаштував Міларепі тяжкі часи. Це було необхідно, щоб очистити погану карму Міларепи. Марпа наказав йому збудувати кілька башт. Але кожного разу, як Міларепа скінчував будівництво, Марпа казав, що результат праці йому не подобається. Тож, Міларепа мусив зносити цю будівлю і будувати

іншу. Врешті-решт, він повинен був збудувати башту у вісім поверхів. Коли він уже закінчував її будівництво, він отримав перші повчання від Марпи. Після цього він пішов у рітри і провів багато років, медитуючи у ізольованих печерах у горах. Завдяки своїй ретельності й вірі Міларепа досяг просвітлення на протязі одного життя. Говориться, що він міг літати у просторі, проходити крізь скали, і він казав, що відвідав багато місць у нашому світі й в інших світах у всесвіті.

МІЛАРЕПА ЗВЕЛИЧУЄ «П'ЯТЬ РОЗРАД»

Нижче вміщений уривок з «Міла Кхабум», «Біографії Міларепи», написаної таємничим йогом Санге Гяльценом на прізвисько Цаннен Херука («Божевільний йог з Цана») у 1488 році.

«Одного разу вночі в мою печеру увійшла людина, яка думала, що в мене є якесь добро, і почала злодійкувато обнищпорювати всі кутки. Побачивши це я засміявся і сказав, «Спробуй що-небудь знайти вночі там, де я нічого не знаходжу вдень». Він теж не стримався від сміху і пішов.

Приблизно через рік після цього якісь мисливці із Тса, котрі не зуміли знайти дичину, випадково проходили мимо моєї печери. Оскільки я перебував в самадхі, а одяг мені заміняла пов'язка на голові, вони доторкнулися до мене кінцями луків, бажаючи знати, людина я чи бхута, в якому стані в моє тіло та одяг, вони уже вирішили, що я бхута. Поки вони обговорювали це між собою, я розімкнув уста і сказав: «Будьте певні, я — людина». Побачивши мої зуби, вони визнали в мені людину і запитали, чи не Тхепага («добра звістка» — дитяче ім'я Ми-ла) я. Коли я відповів ствердно, вони попросили мене дати їм трохи їжі і пообіцяли щедро мені заплатити. Вони сказали: «Ми чули, що ти заходив до себе додому лише раз на багато років, невже весь цей час ти був тут?» Я відповів: «Так, але я не можу запропонувати вам їжу, яку б ви захотіли їсти». Вони заперечили, що все, що підходить мені, підійде і їм. Тоді я запропонував розпалити вогонь та зварити кропиву. Так вони і зробили, але потім забажали здобрити суп якою-небудь приправою — кинути в нього м'ясо, кістку, кісний мозок чи жир. Я ж сказав: «Якби в мене це було, тоді в мене була б їжа зі смаковими якостями; але такої їжі в мене не було вже багато років. Використайте замість приправи кропиву». Тоді, щоб зробити суп густішим, вони попросили в мене муки чи крупи. Я відповів їм, що якби в мене це було, то у мене була б їжа з поживними якостями, але такої їжі в мене не було вже кілька років; використайте замість цього насіння кропиви. Накінець вони попросили в мене трохи солі, на що я знову відповів, що сіль надала б моїй їжі смак; але я обходжусь без солі вже багато років; додайте замість солі ще кропиви. Вони сказали; «Ти харчуєшся так бідно і носиш такий убогий одяг: не дивно, що тіло твоє перебуває в такому жалюгідному стані. Ти перестав бути схожим на людину. Навіщо? Адже якби ти був навіть слугою, то наїдався б досхочу і носив теплий одяг. Ти — сама жалюгідна і нещасна людина у всьому світі». Я сказав їм: «О друзі, не кажіть так. Я один з найщасливіших і кращих серед всіх, хто коли-небудь був людиною. Я зустрівся з перекладачем Марпою з Лхо-брага і взяв від нього істину, яка дарує Пробудження ще за життя; і тепер, повністю залишивши мирські помисли, я проводжу свої дані в аскезі і самотності, далеко від людських осель. Я отримую те, що допоможе мені в Вічності. Відмовляючи собі в грубому задоволенні від їжі, одягу і слави, я перемагаю Ворога [Неуцтво] ще за життя. Серед всіх тих, хто живе на світі, я один з найважливіших і черпаю натхнення в найвеличніших сподіваннях...

Тоді я проспівав їм пісню про мої П'ять Розрад:

«Володар! Милостивий Марпа! Я припадаю до твоїх ніг!
Допоможи мені відмовитися від мирських цілей.
Це — Середня Печера Драгкар-Тасо,
В верхній точці Середньої Печери,
Не турбуючись про їжу, одяг та мирські цілі,
Я, тибетський йог на ім'я Ре-па,
Поселився, щоб отримати досконале Пробудження.
Втішає мене жорстка підстилка піді мною,
Втішає непальська стьобана ковдра з бавовни наді мною,
Втішає стрічка для медитацій, що зв'язує мої коліна,
Втішає тіло, що звикло до скромної їжі,
Втішає Ясна Свідомість, що розрізняє теперішні пристрасті і Кінцеву Мету;
Немає нічого невтішного; все втішне
Якщо ви все зможете, наслідуйте мене;
Але якщо вас не надихає мета аскетичного життя,
Якщо ви твердо притримуетесь вчення самолюбства,
То прибережіть для себе свою недоречну жалість,
Адже я — йог, на шляху до отримання Вічного Блаженства.
Останні промені сонця освітлюють вершини гір,
Повертайтеся в свої оселі.
Щодо мене, то я скоро помру, не знаючи години смерті,
Поставив для себе мету отримати досконале Пробудження.
В мене немає часу, щоб витратити його на пусті балачки;
Тому я зараз вхожу в заспокійливе самадхі».

Кабір (біля 1440 — 1518)

Не дивлячись на те, що Кабір відмовився від релігії взагалі, він залишається одним з найбільш шанованих духовних вчителів Індії. Це індійський поет, який складав вірші на хінді. Йому приписується близько 80 творів. Твори, що включені до священної книги сикхів «Початкова книга» (Аді Грантх) складають найбільш достовірну частину його спадщини. Поетична діяльність Кабіра пов'язана з релігійно-реформаторським рухом бхакті. Вона відкривала новий етап в історії літератури хінді. У його поезії злилися воєдино опозиційний релігійно-містичний перебіг індуїзму й ісламу, художні традиції індійської й таджицько-перської класики. Він був містиком у чистому вигляді.

Посмертна слава Кабіра породила немало переказів та легенд, в яких він стає сином вдови брахмана, що був усиновлений мусульманським подружжям, і учнем вішнуїстського жерця. Цілком ймовірно, Кабір був неписьменний і за все життя не написав жодного твору. Його Промови, заримовані у вигляді піснеспівів, передавалися спочатку усно, а потім були записані і об'єднані в різноманітні збірки.

Кабір, що був свідком гострих індо-мусульманських конфліктів, часто вважають прихильником миротворчого синкретизму. Насправді ж він однаково відкидає обидві віри, заперечує будь-яке священне писання, викриваючи показне благочестя і віроломство «святиш, що занурюються в медитацію посеред гучних ринкових площ». Для нього існує лише внутрішнє одкровення, а єдиним джерелом релігійного знання може бути лише особистий досвід, що дозволяє подолати ілюзорне роздвоєння і повернутися в початковий стан будь-якої істоти — в чисту блаженну стихійність (безпосередність). Цілком можливо, що Кабір зустрічався в своєму житті з індуїстськими святими і з мусуль-

манськими суфіями, однак він ніде не згадує про це і не визнає інших авторитетів, окрім Сатгуру — Внутрішнього Вчителя.

В своїх Промовах в прямій і лаконічній формі він передає свій власний містичний досвід — досвід людини з народу, непримиренного захисника єдності Вищої істоти, яку він називав то Аллахом, то Рамою, «однакового у всіх тілах». Сила переконаності, експресивність викладення цього поета, що сповідав спільність містичного шляху для всіх суущих, здобуло йому широку славу як в народному середовищі, так і серед освічених кіл суспільства. Промови ніколи не забували, їх використовували в своїй творчості Рабіндранат Тагор (1861—1941) і Махатма Ганді, обидва пристрасні прихильники творчості Кабіра.

Однаковою мірою шанований індуїстами й мусульманами за чистоту релігійних поглядів, що поставили його вище всякої релігійної ворожнечі, Кабір відіграв важливу роль в історії літератури на мові хінді, першим представником якої він і був.

КАБІР ПРО СУСПІЛЬСТВО

(по матеріалах Н. Б. Гафурової і Н. М. Сазанової)

Розділ про погане суспільство

«Чиста крапля з піднебіння впала на землю і стала брудною. Людина, позбавлена благого товариства святих, стала подібна до золи у вогнищі.

Не води дружбу з дурнем — адже залізо не плаває у воді.

Тама сама крапля, потрапивши на дерево банана, на раковину й у апщуи змії, утворює три різні речовини.

Слуги Харі не подобаються тим, хто прив'язаний до мирських людей.

У серці у них не зійдуть паростки бхакті, вони подібні до безплідного поля.

Гину від поганого товариства, немов банан від близькості ююби.

Вона розгойдує свої гілки і терзає його шипами. Ось чому не слід шукати товариства шакта.

Егоїзм — ознака смерті, погана компанія — сама смерть.

Говорить Кабір: «О люди! Вустами повторюйте ім'я Брахми».

Муха потрапила до гури, і її крила повгрузали в нім.

Вона марно відштовхується лапками, мотає головою — вона полонянка ласощів, о друже!

Що з того, що високий за походженням, якщо справи не благодійні?

Якщо навіть золотий глек сповнений вином, аскети засуджують його».

Рамакрішна (1836-1886)

Рамакрішна (Гададхар Чаттерджі) — індійський релігійний проповідник і громадський діяч, духовний наставник Вівекананди. Прагнув об'єднати адвайта-веданту Шанкари з ученням Рамануджі. Вважаючи, що для відродження Індії і всього людства необхідна єдина релігія, проповідував духовну спорідненість всіх релігій. За Рамакрішною, головна вимога релігійної етики — не зречення від світу, а виконання своїх обов'язків. Зробив великий вплив на ідеологію індійського національного руху.

Рамакрішна народився 18 лютого 1836р. в Індії, в одному з сіл Бенгалії, в сім'ї бідних брамінів, що жили дуже важким життям. Це було звичайне дитя, про особливу місію якого не підозрювали ні його батьки, ні він сам. Від своїх однолітків він відрізнявся незвичайною здатністю впадати в екстатичні стани, що обумовлювалося його неймовірно тонкою чутливістю до краси і гармонії природи, музики, поезії. Жодної особливої освіти він не здобув. Досягнувши юнацького віку він став пуджарі (служителем) в хра-

мі богині Калі. Рамакрішна — дивна і неординарна особа, містик, що відкрив своїм духовним, містичним досвідом, — єдність всіх релігій.

Учення Рамакрішни концептуально і систематично не викладено, його немає і письмово, тому його можна лише реконструювати, виходячи з переказів його повчань і притч, що дійшли до нас. Постійна тема цих притч — єдність; єдиний Бог, що з'являється перед прибічниками різних віросповідань у формах, що змінюються, єдині по суті своїй всі види релігійного поклоніння. Єдині, зрештою, й філософські основи релігій — так, прибічники різних видів веданти, що сперечаються про співвідношення Бога і світу подібні до людини, яка не розуміє, що у фрукті рівним чином реальні і важливі всі його складові частини, від насіння до шкірки.

Інша тема — лиха «залізного століття» (калі-півдні), викликані пануванням в душах людей світової ілюзії, — майї. При цьому про майє йде мова в Рамакрішни зовсім не для уточнення середньовічних відмінностей, що стосуються співвідношенні буття і небуття, для нього — це психологічна реальність, що визначається через такі її «приманки», як «жінки й гроші»; інколи дається і більш розгорнута формула: «жінки, гроші, земля». І сама ця формула, і приклади, що пояснюють її (перш за все йдеться про лиха багатодітних і малоімущих, але постійно таких, що збільшуються сімей), прямо пов'язані з тим, що тим тягнеться довкола Рамакрішни морем убогості, лиха, відчаю ремісників, що розоряються, і селян, який був настільки характерний для Індії XIX ст.

І нарешті, третя, постійна тема бесід Рамакрішни — пошук шляхів звільнення від лих калі-юги. Він зовсім не вважає за необхідне для цього відхід від світу. На його погляд, варто лише уміло поєднувати бхукті і мукті — насолоду і свободу, жити в світі, але не бути прив'язаним до нього (улюблений приклад Рамакрішни, що зазвичай приводиться як ілюстрація до цього положення, — як живе служниця в будинку своїх панів, будучи далекою від нього в думках), безкорисливо виконувати свої обов'язки. І нарешті, найголовніше, найнеобхідніше в «залізний век» — любов (бхакті), що бачить Бога у всіх людях, незалежно від їх стану в суспільстві. Характерні його вислови про відносність кастових відмінностей, про зникнення їх для досконалої людини, що досягла. І це не були лише слова, це була норма поведінки самого Рамакрішни; всю Індію облетіла розповідь про один з його самих незвичайних вчинків: вночі, пробравшись в хатину недоторканного, він підмів підлогу хатини своїм довгим волоссям.

Рамакрішна виступав з проповіддю єдиного Бога (як вищої реальності) і вважав відносними кастові відмінності, відстоюючи ідею спрощення й здешевлення обрядів: поклонятися Богові краще, за його словами, в найпростіших формах.

ЄДИНИЙ БОГ

«Є тільки один Бог, але імена його незліченні і незліченні вияви, в яких можна спостерігати його.

Назвіть Його будь-яким ім'ям і поклоняйтеся Йому в тому вияві, який вам сподобається більше і будьте упевнені в тому, що ви досягнете Його».

Махаріши (1914-2008)

Великий гуру сучасної Індії. Махаріши Махеш Йоги ширше відомий як Махаріши — засновник трансцендентальної медитації (ТМ) і програми ТМ-СІДХІ. Махаріши

означає Великий Ріши. Заснував програму Трансцендентальної Медитації і створив всесвітній Рух Духовного Відродження (1957). Поклав початок дослідженням в області свідомості і виклав теорію семи станів свідомості (1957—1967). У 1968 р. до учнів Махаріши належали учасники легендарної групи The Beatles. Створив нову науку — Науку Творчого Розуму — і підготував 2000 викладачів цієї науки (1972); в даний час в світі налічується понад 40000 викладачів Науки Творчого Розуму. Відкрив Конституцію всесвіту — живий потенціал природного закону — в Рік-Веді і динамічні процеси, що структурують, Рік Веди у всій літературі вед (1975). Відсвяткував Схід Епохи Прояснення на основі відкриття Ефекту Махаріши (1975) Створив всесвітній уряд Епохи прояснення таким, що базується на основі свідомості і непорушності Природного закону (1976). Заснував Університети Вед Махаріши і університети Махаріши Аюрведи по всьому світу, щоб дати кожній людині дорогу до опанування природного закону, назавжди встановити згоду життя з природним законом — досконалість у всіх областях людської діяльності, — і створити в кожній країні уряд, що діє з рівня природного закону, здатне запобігти виникненню будь-якої проблеми (1993—1994).

Махаріши нічого не писав, але навколишні його послідовники записували його бесіди з ними. Від великих вчителів сучасного індуїзму Махаріши відрізнявся тим, що він не належить ні до однієї з сімейних традицій і діяв абсолютно самостійно. Проте він являє собою у всій чистоті традицію «адвайта веданти».

Той, що Жив в самотності Махаріши ніколи не намагався нікого вчити. Тим же, хто приходив до нього і задавав питання, він відповідав питанням: «Хто ти?», що спонукало того, що прийшов задуматися і відкрити в самому собі істинну і глибинну індивідуальність, відкрити абсолютне «я», або Атмана, що означає тотожність чистої суті, загального початку, який властивий кожній людині і, власне, визначає її сутність.

Згідно Махаріши, роль гуру, який «в кожному мить присутній в глибині кожного» полягає «головним чином в тому, щоб повернути учня в його первинний стан і запобігти всякому новому відхиленню від цього стану абсолютної ідентичності самому собі». Підвівши учнів до пізнання єдиної реальності Самого Себе, Махаріши позбавляє своїх послідовників від тривог і страждань, породжених ілюзією окремо існуючого особистого «я» (ego). На думку Махаріши, зло в світі виникає від егоїзму, що ігнорує існування інших людей.

Вівекананда (1863 — 1902)

Вівекананда поширював духовне послання свого вчителя Рамакрішні, надаючи йому всесвітнього значення.

Нарендрнатх Дата, майбутній Вівекананда, народився в аристократичній сім'ї в Бенгалії й отримав університетську освіту на західний взірець. Молодий, гордий своїми успіхами у світі, він називав себе агностиком, хоча і цікавився релігійними питаннями. У сімнадцять років із цікавості, від відвідав Рамакрішну, котрий зразу ж визнав у ньому свого майбутнього духовного сина. Вівекананда пішов в розгубленості, потім неодноразово повертався, відмовляючись поволі від свого скептицизму. Проте, тільки через чотири роки, переживши глибоку духовну кризу, Вівекананда, спустошений і зневірений, остаточно приєднався до свого вчителя, що дуже скоро приводить його до єднання з Божеством. Після смерті Рамакрішні, ставши з волі останнього його наступником, Вівекананда спочатку відходить у Гімалаї, щоб підготуватися до місії, що його очікувала. Очоливши громаду, він розширив її вплив, завдяки своїм достоїнствам керівника і проповідника.

У 1892 р. він відправився в морську чотирирічну кругосвітню подорож із метою поширення вчення Рамакрішні. Виступаючи з проповідями в «Парламенті релігій» у Чикаго, Вівекананда зустрів захоплений прийом. У Лондоні він привернув до себе де-

кількох учнів, які послідували за ним в Індію. Його міжнародна слава встигла його там випередити. На батьківщині його зустріли як героя. У 1897 р. він заснував чернечий орден «Місія Рамакрішні». Сьогодні цей орден нараховує вісімдесят центрів в Індії і за кордоном, а також школи, лікарні і бібліотеки. Відповідно до вчення Рамакрішні «Місія» не займається ніяким видом прозелітизму. Вона покликана тільки робити з індуїста кращого індуїста, а з християнина кращого християнина.

Його творча спадщина — це зібрання лекцій, прочитаних Вівеканандою по всьому світу, й присвячених, головним чином, практиці різних шкіл йоги. Попри те, що він хоче обмежитися тільки вірним відображенням суто містичного вчення Рамакрішні, Вівекананда надає цьому вченню раціонального викладу, зближуючи його з західною філософією й наукою, що робить його більш загальнодоступним. Кінцева мета, проте, та сама — єднання з Богом, здійснене за допомогою психосоматичних вправ йоги, але, у першу чергу, завдяки палкому благочестю, бхакті. Діяльність Вівекананди дозволила завітам Рамакрішні залишитися живими й у сучасному світі.

Ганді, Мохандас Карамчанд (1869 — 1948)

Махатма — «Велика душа». Ганді був не тільки визволителем Індії, але й одним із найбільших духовних учителів нашого століття, що охопив своїм впливом весь світ.

Ганді належав до касты торговців. Він був одружений з дванадцятирічного віку і мав чотирьох дітей. У 1888 р. він поїхав учитися в Англію, і в 1891 р. став адвокатом. У 1893—1914 р. жив у Південній Африці, де на прикладі численної громади індійських емігрантів намагався втілити в життя ідеал, якому слідував до кінця своїх днів. Цей ідеал — любов до Індії й бажання бачити її відродження — як політичне, так і моральне — відповідно до принципів сіт'яграхі («упертість в істині», наслідком якого є непокора несправедливим законам) і ахімси (незавдання зла, непротивлення). Непротивлення, що заперечує плату злом за зло, дозволяє протистояти будь-якій несправедливості. Ця течія широко поширилась в усьому світі і має багато послідовників.

Завдяки цим принципам у 1916 р. Ганді став головою націоналістичної партії. Він активно боровся проти британського імперіалізму, закликаючи до громадської непокори, як наслідку принципу непротивлення, і змусив англійців піти на переговори. У 1947 р. після багатьох років боротьби Індія здобула нарешті незалежність. Проте, незважаючи на цей успіх, останні роки життя Ганді були затьмарені мусульманською ворожнечею і погромами, що її супроводжували. Сам Ганді був вбитий фанатиком-індуїстом.

Герой національного визволення і реформатор суспільного ладу, що реабілітував касту «недоторканих», відсунув на задній план духовного вчителя. Але саме моральне самовдосконалення, що стало духовним спадком Ганді, адресованим усьому людству, і було основою діяльності того, хто для всіх індусів навіки залишився Махатмою.

Його спадщина, крім незліченних статей, привселюдних виступів і приватних бесід, включає два фундаментальні твори: Досвід істини (1931) — свого роду духовна автобіографія, і Листи в ашрам, написані в 1930 р. в ув'язненні й адресовані учням філософа. У них викладаються основні положення його аскетичного вчення.

Пошуки істини, яка є Бог («Бог є істина», стверджує Ганді і, навпаки, «Істина є Бог»), любов і духовне життя, приведуть до позитивного результату лише через самозречення і суворе дотримання принципів брахмачар'ї (духовної чистоти і володіння почуттями), непротивлення. Ганді не тільки закликав інших слідувати цим принципам, але і сам був прикладом чистоти і самозречення, поставивши своє життя на служіння людям, що у свою чергу повинні приходити на поміч ближньому, обмежуючи свої власні потреби до найнеобхіднішого.

МАХАТМА ГАНДІ «ІДЕАЛЬНИЙ ГУРУ»

«Лише той істинно поклоняється Богові, хто позбавлений ревнощів, хто щедрий до всіх і позбавлений егоїзму, хто може переносити жару і холод, радість і горе в однаковій мірі, хто завжди прощає, хто постійно задоволений, шанує рішення тверді й чий розум і душа віддані Богові. Хто не заподіює жодного зла, хто не боїться інших і хто також вільний від захоплення, як і від тривоги і страхів, хто чистий, продуктивний на роботі, але вільний від неї, хто відмовляється від наслідків своїх дій, як хороших, так і поганих хто однаково ставиться як до друзів, так і до ворогів, кого не чіпає як пошана, так і відсутність її, хто не гордиться похвалою, але також і не впадає у відчай, якщо про нього говорять погано. Хто любить тишу і самоту, і хто володіє дисциплінованим розумом. Тому йог — це той, в кому всі ці якості знаходять віддзеркалення в його житті і хто в розпал жорстокого шторму все ще бачить сонце, хто зустрічає без страху труднощі й смерть, хто з урівноваженим спокійним розумом йде по полю бою або ж вирушає на страту і чий Дух настільки радісний, що навіть при гуркотах грому він засинає».

Ауробіндо, Шрі (1872 — 1950)

В Індії слово «шрі» означає приблизно те ж, що «вчитель». «Абсолют є щось невідоме, всюдисуще, необхідне, що людська свідомість вічно шукає в своїх знаннях, почуттях, в своєму сприйнятті і в своїх діях». З'єднуючи традицію і еволюцію, Схід і Захід, Шрі Ауробіндо провіщає народження нової людини.

Син бенгальського лікаря Ауробіндо Гхош з 1879 по 1893 р. вчився в Англії і завершив свою освіту в Кембриджі. Повернувшись в Індію, він взявся за поглиблене вивчення духовних традицій свого народу, які доти мало його цікавили. Проживаючи в Англії, він був атеїстом, але тепер індійська філософія допомогла йому знайти Бога. Переконаний в тому, що тільки незалежність дозволить Індії повернути своє втрачене «я», він став крайнім націоналістом. Одночасно він невпинно займався йогою, яка допомагала йому володіти собою і зберігати незворушність.

У 1909 р. він оселився в місті Пондішері, тоді адміністративному центрі французьких володінь в Індії, і цілком присвятив себе створенню філософських праць. Поруч з ним і його подругою, французенкою мадам Рішар, завжди жили декілька учнів. Мадам Рішар, що стала справжньою «Матір'ю» ашрама, прийняла зрештою на себе ним керівництво. Це сталося в 1926 р., коли Шрі Ауробіндо віддалився від світу і порушував своє усамітнення лише раз на рік, щоб виступити перед публікою. Після його смерті «Мати» продовжила його справу і не припиняла своєї діяльності до останніх днів (вона померла в 1975 р.). Їй належить честь створення «університетського центра», який претворився потім в місто Ауровіль (в 6 км. від Пондішері), де поселилися послідовники Шрі Ауробіндо, що прийшли з всіх кінців Землі.

Шрі Ауробіндо належить багато книг, перекладених на різні мови світу. Серед самих відомих назовемо «Синтез різних напрямів йоги» (1939), «Путівник по йозі» (1951), «Божественне життя» (1955—1959), «Таємниця Веди» (1975). Він є автором Коментарів до Бхагавадгіти (1962) і до Трьох Упанішад (1949), а також до праць Геракліта.

Глибокий знавець західної філософської думки, Шрі Ауробіндо залишався прихильником недуалістичної індійської філософії, майбутній розвиток якої в контакт з сучасною наукою його особливо хвилював. У своїй творчості він прагнув виразити деякий «новий синтез», в якому уживаються раціоналізм і містицизм, дія і споглядання, західну науку і східну мудрість.

Бог — одночасно трансцендентний і іманентний — являється людині як Космічна Свідомість, що виявляється у часі в просторі. Світ є результатом «космічної гри», що полягає в зворотному розвитку (інволюції) духу в матерію. Тому людина, завдяки своїм невикористаним можливостям, зокрема, здібності, яку Шрі Ауробіндо називає «супраментальністю» і яка розвивається практикою йоги, повинна відновити в самому собі і на всій землі «божественне життя», що можливо лише при умові відмови від яких би те ні було егоїстичних бажань. Ця добровільна мутація повинна призвести зрештою до появи людини нового типу, справжньої «надлюдини».

ШРІ АУРУБІНДО. ЛИСТИ ПРО ЙОГУ. МІСІЯ АВАТАРА

«Феномен втілення Божественного на землі не мав би великого значення, якби не був пов'язаний з процесом еволюції. Перелік з десяти Аватаров в індуїзмі — це свого роду алегоричний опис земної еволюції. Першим Аватаром була риба, потім земноводні, що живуть як у воді, так і на суші, потім ссавці, потім людина-лев — Аватар, що поєднує в собі природу людини і тварини, потім людина-карлик — приземлений, нерозвинений і повністю занурений у фізичне існування, але що містить в собі божество і початківець управляти собою і навколишнім світом. Потім послідовно з'являлися раджастичний, саттвічний і ніргунічний Аватари, ведучі еволюцію людини від вітальної раджастичної до ментальної саттвічної людини, а від нього — до надлюдини, свідомість якої перевершила межі розуму. Крішна, Будда і Калки втілюють собою останні три стадії — стадії духовного розвитку людини: Крішна відкриває можливість досягнення Верховного Розуму, Будда прагне досягти позамежне і знайти вище звільнення, яке носить ще негативний характер і не передбачає повернення на землю, щоб позитивно завершити еволюцію; Калки повинен виправити це положення і встановити Царство Божий на землі, знищивши асуричні сили, які цьому протистоять. Таким чином, в цьому описі послдовних втілень десяти Аватарів безпомилково вгадуються основні стадії еволюції, причому кожна з них символічно описана з вражаючою точністю».

Кришнамурті, Джідду (1895—1986)

Нерелігійний спіритуаліст нашого часу

Кришнамурті народився на півдні Індії в бідній брахманській сім'ї. Він рано залишився без матері і тринадцятилітнім хлопчиком разом із своїм братом Нітіанандой (розум. в 1925) був усиновлений Анні Безанню. У шістнадцять років Кришнамурті стояв уже у чолі заснованого нею міжнародного ордена «Зірка Сходу», Прийомна мати дала йому можливість продовжити освіту спочатку в Оксфорді, потім в Парижі, однак незабаром він відмовився виконувати визначену йому роль месії і оголосив, що самостійно досяг «звільнення» і став «новим втіленням Істини». У 1929 р. Кришнамурті розпускає орден «Зірка Сходу» і пориває з Теософським товариством. Він поселяється в Каліфорнії і їздить по всьому штату з лекціями, що збирали величезні аудиторії. Крім того він очолив чотири «фонди», засновані ним в Великобританії, в Сполучених штатах і в Індії, в яких існували школи.

Публікація літературної спадщини Кришнамурті, що складається головним чином із записів його лекцій і бесід, продовжується до наших днів. Серед тих що дійшли до нас назвемо такі твори, як «Пробудження розуму», «Традиція і революція» (1978).

Кришнамурті вважав, що лише в собі самому людина може знайти абсолютну, нічим не зумовлену Істину, яка і є Вічне життя. Він з вражаючою постійністю відкидав

роль духовного вчителя. Він заперечував релігію як таку, оскільки будь-яка релігія є перешкодою на шляху людини в її пошуках істини. Виходячи з твердження, що, незважаючи на всі матеріальні досягнення, люди залишилися такими ж жорстокими варварами як на зорі своєї історії, і що розбещеність і ворожість по відношенню один до одного приведе їх до самознищення, Крішнамурті бачив єдину можливість зміни цієї ситуації в духовному самовдосконаленні кожного. У зв'язку з цим він звертається до своїх слухачів із закликом усвідомити особисту відповідальність за долю людства і звернути свій погляд всередину. Сам же він бере на себе роль дослідника, який допомагає людям в їх пошуку.

КОНФУЦІЙ І КОНФУЦІАНСТВО

Конфуцій (бл. 551 — 479 до н.е.) — великий китайський мислитель, вчення якого часто обговорювалося, часом заперечувалося, проте протягом багатьох і багатьох віків воно впливало на становлення китайського національного характеру. Вчений, філософ і релігійний реформатор Конфуцій (Кун-цзи, Кун Цю, Кун фу-цзи, Кунг-Ксю, ще одне ім'я Чжун-Ні), а Конфуцій — це латинізована форма китайського імені Фук-Фу-цзи, що перекладається як «Шановний вчитель Кун». Життя його важко відокремити від легенд, що його оповили. Йому приписується безліч творів, автором більшості з яких він не був. Народився Кун-цзи в епоху заходу китайської династії Чжоу, коли князівства, що суперничали, воювали одне з одним, а народ жив в повній убогості. Позбавившись батька у віці трьох років, Кун-цзи і сам жив вкрай бідно, що не перешкодило йому однак дістати солідну освіту. У дев'ятнадцять років він одружився, мав двох дітей і незабаром овдовів. Кун-цзи служив в адміністрації царства Лу, займаючи там скромні посади, а в двадцять два роки почав навчати, одночасно вдосконалюючи свої знання. Біля 525 р. до н.е. Кун-цзи відправився в Лу, резиденцію китайських імператорів, де, ймовірно, зустрівся з Лао-цзи. Не отримавши очікуваного поста, Кун-цзи повернувся на батьківщину, де безуспішно спробував провести в життя деякі реформи. Його реформаторські ідеї залучили до нього учнів, разом з якими він почав складати зібрання древніх канонічних текстів. Виявити себе як адміністратору було призначено лише в п'ятдесятліньому віці, коли він став правителем міста Чжудун. Він настільки досяг успіху в цьому, що правитель царства Лу призначив його верховним суддею. Маючи владу, він відновив порядок в царстві, де перемогла нарешті справедливність. Однак, не отримавши від держави належної підтримки, Кун-цзи подав зрештою у відставку. Після цього чотирнадцять років він провів в мандрівках, а повернувшись додому, знов зайнявся учнями, присвятивши цій справі останні роки свого життя.

Традиція приписує Кун-цзи обробку текстів так званого «П'ятикнижжя», що лежить в основі китайської культури і складається з наступних книг: «Ці зін» (Канонічна книга змін), «Шицзін» (Книга пісень), «Шуцзін» (Книга історії), «Чи цзи» (Записки про обряди), а також «Чуньцю» (Хроніка весни і осені), хроніки царства Лу, ймовірно ним доповненої. Що стосується власне конфуціанського вчення, воно викладене в «Чотирикнижжі», складеному учнями Кун-цзи: «Та-хію» (Велике вчення), що вказує шлях самовдосконалення, який пролягає через знання, серцеву чистоту і підкорення загальному порядку; «Чун-юнь» (Вчення про середину), у якій дається визначення ідеалу, до якого потрібно прагнути людині «дао ширості», або союз рівноваги і гармонії; «Мен-цзи», написана найбільшим з послідовників Кун-цзи Мен-цзи (372—289 р. до н.е.); і нарешті, «Лунь юй» (Бесіди і думка), єдиний твір, що передає вчення Кун-цзи в його власних виразах, хоч і значно перероблений і доповнений його учнями.

У відповідь на паніку, що опанувала китайським народом в цю епоху убогості і насильства, Кун-цзи пропонує повернутися до джерел, коли в світі панував порядок, встановлений на небесах, а кожна річ займала відведене їй місце, тобто на п'ять віків назад, на початок правління династії Чжоу. Для цього потрібно вивчити «П'ятикнижжя», написане саме в той час, і проникнутися укладеною в нього мудрістю древніх, а також

«виправити імена» тобто повернути словам їх втрачене або свідомо перекручене первинне значення.

Приведення суспільства в порядок відповідно до «небесного веління», відновлення космічного порядку лежить через визначення ідеальної людини (цзюнь-цзи). Досі стати цзюнь-цзи можна було лише по праву народження, але «народження ніщо там, де немає доброчесності», говорить Кун-цзи. Основною якістю цзюнь-цзи є жень (людяність), поняття, введене Кун-цзи: «Небесне благородство, людське достоїнство [...] і кожний володіє їм спочатку [...]». Якщо я захочу знайти його воно тут, безпосередньо у мені». Жень дозволяє людині пізнати самого себе, свій зв'язок з нескінченністю і з всіма іншими. Якщо жень і властиво людині спочатку, воно вимагає проте подальшого розвитку через «повне виховання», єдине здатне перетворити звичайну людину в «благородного чоловіка», однак виховання це не може бути принесене ззовні, а полягає передусім в самовдосконаленні і самодисципліні.

Відповідно до принципу жень, людина повинна залишатися вірною своїй природі (чунг), відноситися до себе з тією ж вимогливістю, що і до інших («Чого не бажаєш собі, того не роби іншим») (чу); він повинен бути щирим і чесним (і), доброзичливим, уважним і щедрим; виконувати синівський обов'язок, основу громадського порядку, коли син кориться батькові, дружина чоловіку, молодші старшим, піддані государю, а государ небу, а також дотримуватися ритуалів і норм етикету. Потрібно зазначити, що ідея дотримання ритуалів і норм етикету, що набула згодом формального характеру, у самого Кун-цзи виглядає цілком природно, оскільки саме вона є заставою гармонії з доо. Таким чином Велике Вчення полягає в тому, щоб повернути блиск тому, що померкло, «оновити людину»; а за оновленням людини слідує оновлення суспільства, і зрештою весь світ знову знайде свою первинну «вищу пишність». Якими б не були шляхи подальшого розвитку конфуціанства, що стало державною ідеологією імперії і, як наслідок, причиною застою і стерильності китайського суспільного розвитку, вчення самого Кун-цзи, взяте в його первинному вигляді, залишається живим, актуальним і зрештою універсальним, що виходить з приведених нижче слів його найближчого послідовника Мен-цзи: «Десять тисяч істот в сукупності присутні у мені. Повернутися в себе самого і прийти до згоди зі своїм внутрішнім «я» немає більшої радості. Намагатися відноситися до інших, як до себе самого, немає нічого ближче до того».

Розробку вчення Конфуція продовжив його учень Мен-цзи (біля 372—289 до н.е.). Він написав трактат, що носить його ім'я «Мен-цзи», де ретельно обміркував питання про «справедливого государя», яке складало основу політичної концепції конфуціанства.

Одночасно в цьому творі Мен-цзи поглиблював конфуціанське релігійно-моральне вчення, він надавав народові право зміни правителя, який пішов проти народа. Зауважимо, що під народом Мен-цзи розумів зовсім не трудовий люд, а землевласників, чиновників, монахів.

Цілком природно, що разом з зростанням впливу і авторитету конфуціанства відбувся і процес канонізації особи Конфуція. В 555 р. встановлюється обов'язковим наявність храму Конфуція в кожному місті. В храмі спочатку вклонялись поминальним табличкам Конфуція, а потім — його скульптурам. За часів династії Тан Конфуція стали вважати «першим святим». При династії Сун була розроблена церемонія поклоніння Конфуцію на його могилі, а він одержав титул «наставник держави». За часи династії Мін його стали звати «великим вчителем нації». Вже аж в 1906 р. удова-імператриця Цісі замінили «середні жертвоприношення» Конфуцію «великими жертвоприношеннями». Культ Конфуція зберігся і після падіння династії Цін в 1912 році, хоч жертвоприношення Небу, Сонцю і Місяцю скасовані. Лише у Китайській Народній Республіці

культ Конфуція припинив своє існування на державному рівні, але в побуті він зберігся і тепер.

РЕЛІГІЙНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ КОНФУЦІЯ

До часів Конфуція стародавньокитайська релігія вже остаточно сформувалась, це було вчення про Небо, духів і душі предків. Була розроблена відповідна система релігійного культу. Конфуцій все це сприйняв, як незмінну істину. Він не вважав себе релігійним реформатором. В розроблену систему анімістичних і фетишистських уявлень, з дуже бідною міфологією, але з розвиненою магією, він вніс ідеї, яких конче потребувало суспільство, яке постійно відчувало соціальне напруження і гостроту соціальних протиріч. Його вчення не стільки філософське, не стільки релігійне, скільки етико-політичне. Чи інакше кажучи він в релігійно-філософському вченні зробив наголос на етико-політичних проблемах.

Конфуцій нічого не змінив в обрядах тієї релігії, яка існувала до нього. Навпаки, він дбайливо збирав всі обрядові правила і норми до купи, поважно поставився до найменших дрібниць традиції, вважався знатоком культу і з задоволенням виконував всі обряди сам і навчав цьому інших.

Національний менталітет китайців, їх любов до порядку і нормування зробив релігійний культ добре впорядкованим. Але з іншого боку, рівень розвитку цієї релігії був невисокий. У неї застигли, дуже стародавні вірування, нема ніякої організації і духовенства, нема священного писання і богослів'я. Головне в цій релігії зовнішні дії, які визначаються звичаєм і переказом. Ймовірно, що розвиток її колись зупинився і вона застигла і в такому вигляді існувала в часи Конфуція. Але Конфуцій не вважав потрібним покращувати її.

Конфуцій інколи говорив про Небо, нічого конкретного не сказав про духів, уникав висловлювати свою релігійність. Він пунктуально виконував релігійні церемонії та обряди і підкреслював свою відданість традиції і дивився на це, як на суворе дотримання порядку. Історик А. Мензіс зауважує, що наприкінці життя він заявив, що не молився вже багато років. Можливо, це так. Але це зовсім не було заперечення релігії. Віра в надприродне незмінно присутня в усіх міркуваннях Конфуція про природу, суспільство і людину. Він скептично ставився до тих релігійних норм, які вважав потрібним замінити.

Релігійно-філософська концепція Конфуція має виразне соціальне спрямування, вона своєю центральною тезою маж співвідношення людини, держави і суспільства. Конфуцій визнає існування суспільної будови непорушним, існуючий суспільний лад досконалим. Ніяких змін бути не може. Людина має пізнати існуючий лад і суворо дотримуватись його порядків. Держава, яка організує цей лад — вища над усе, особа ніщо перед державою. Це і повинно утверджувати і підтримувати релігія. Таким чином конфуціанський консерватизм виступав за незмінність феодальних порядків, їх зміцнення.

Конфуцій не заперечував застосування війни у вирішенні міждержавних проблем, але він вважав можливою альтернативу їй — поширення на ці країни його вчення, які забезпечили би безконфліктну гармонію під егідою китайських імператорів.

Основою всіх суспільних відносин Конфуцій вважає жень — гуманність. Дуже важливим, за Конфуцієм є вчення «про імена»: будь тим, хто ти є за своїм положенням в суспільстві: хлібороб має бути хліборобом, чиновник — чиновником, раб — рабом. Для кожної соціальної групи є свої норми поведінки — лі, кожен повинен додержуватися свого лі. І треба поважати предків. Державу мусять очолювати мудрі люди і особистим

прикладом виховувати підлеглих. При потребі вони мусять «виправляти імена»: ставити кожного на своє місце в суспільстві. Як бачимо, Конфуцій стояв за стабільність і незмінність суспільного життя.

Конфуцій не приховував соціальну скерованість своїх поглядів. Він вчив, що різниця між вельможним панством і простим народом не може бути стерта, бо як же тоді показати велич і авторитет панства? Що то буде за держава, якщо не буде різниці між благородними і простими людьми?

Знатні люди — мудрі люди. Саме Небо надало їм владу. А прості люди — нерозумні. Вони мають працювати на ланах і годувати благородних панів. Ось тому, за Конфуцієм суспільство і поділяється на «благородних мужів» — цзюньци, які мають високі моральні якості, і «нікчемних людей» — сяожень, долею яких є відданість першим — чжун.

Щоб суспільство було впорядковане, а держава діяла бездоганно, треба послідовно впроваджувати принципи гуманності — жень. Конфуцій старанно розбирає сутність жень. Це, по-перше, сяо — поважання батьків. Потім — ті — повага до старших за віком, і суспільним станом. Далі йдуть: чжун — вірність, відданість, шу — прощення; лі — доброчесність; чжі — знання; юн — хоробрість; гун — шанобливість; куань — великодушність; сінь — вірність; мінь — кмітливість; чуй — доброта. Як бачимо, все це зовсім непогані моральні риси, вони безумовно прикрасять людину, створять розумні умови людського існування. В них чітко виступають принципи загальнолюдської моралі. І це ствердження принципів загальнолюдської моралі є безсумнівним вагомим доробком конфуціанства в людський прогрес, в загальнолюдську цивілізацію. Саме це забезпечило конфуціанству стабільний успіх протягом двох з половиною тисяч років.

Релігійно-філософське вчення Конфуція за двісті—триста років міцно вкоренилося в свідомість китайського суспільства. Але у нього були серйозні опоненти.

Так, опонентом Конфуція був філософ наступного покоління (він народився в рік смерті Конфуція) — Мо-ци (479—381 р. до н.е.). «Енциклопедія Нового Китаю», видана у Пекіні в 1987 році, повідомляє інші роки життя Мо-ци — 468—376 р. до н.е.

Він заперечував вчення Конфуція про імена і про лі. Мо-ци вчив, що в основі всього має бути принцип всезагальної любові — цзянь-ай. Але він теж виправдовував суспільний поділ на бідних і багатих і визнавав владу Неба.

Послідовники Мо-ци, розвиваючи матеріалістичні тенденції його вчення в галузі теорії пізнання — моісти (мочже), вели ідейну боротьбу з конфуціанцями.

Критикували конфуціанство і, так звані законники чи легісти. Одні з них Шан Ян (390—338 р. до н.е.) написав в 4 ст. до н.е. трактат Шан цзюнь шу («Книга правителя області Шан»), яка була присвячена обґрунтуванню принципів необмеженої монархії, засудженню народної освіти, схваленню війни, як кращого засобу вирішення екологічних і політичних проблем. Легізм став ідейною основою диктаторських імператорських режимів. Стародавній китайський імператор Цін Ші-хуан (259—210 р. до н.е.), відомий як деспот, який правив державою за допомогою свавілля і терору, схвалював легізм і був ярим антиконфуціанцем. В 213 р. до н.е. він закопав живцем 460 конфуціанців і спалив конфуціанські книги.

Та все ж конфуціанська проповідь покірності, суворого додержання суспільної ієрархії, суспільного консерватизму забезпечувала йому відповідний авторитет в очах правлячої верхівки. Вже в II ст. до н.е. конфуціанство зближається з легізмом. В подальшому воно набирає абсолютно чітких ідеологічних рис, які зробили його офіційною ідеологією феодального Китаю. За зберігання вдома забороненої конфуціанської літератури в часи Цінь Ші-Хуана злочинця піддавали харі на горло типу Цзу — тобто, знищували весь рід злочинця.

Культ предків і норми Сяо. Йдеться про культ предків, як мертвих, так і живих. Значно змінивши зміст і форми цього культу, відомого в своїх основних рисах майже всім народам, конфуціанство надало йому глибокого змісту і перетворило його в найперший обов'язок кожного китайця, універсальну і загальну норму поведінки. Саме з цією метою Конфуцій розробив учення про Сяо, синівську пошану.

Сяо — це основа гуманності. Бути чемним сином зобов'язаний кожен, а особливо — людина письменна, освічена, яка прагне до ідеалу Цзюн-цзи. Суть Сяо — служити батькам за правилами обов'язку Лі, поховати їх за правилами Лі і приносити їм жертви за правилами Лі. Культ синівської пошани з часом досяг у Китаї загального визнання і став нормою життя. Оповіді про визначні вчинки Сяо, зібрані у збірнику «24 приклади Сяо», перетворилися в об'єкт захоплення і наслідування. Наприклад, зразок Сяо із цього збірника: восьмирічний хлопчик літніми ночами не відганяв від себе комарів: нехай вони краще кусають його, щоб не турбували батьків; чемний син голодного року відрізав кусок свого тіла, аби зварити бульйон для знесиленого батька. Ці та багато інших прикладів-розповідей повинні були з дитинства виховувати в людині шанобливість сина, готовність до пожертви в ім'я культу сім'ї і клану. Конфуціанський культ предків і норми Сяо сприяли розквіту цього культу. Сім'ю вважали стрижнем суспільства, інтереси сім'ї переважали над інтересами особи, яка розглядалася лише крізь призму її (сім'ї) вічних інтересів. Дорослого сина женили, дочку віддавали заміж за вибором і рішенням батьків, причому це вважалося нормальним і природним, а проблема любові при цьому не ставала ні перед ким. Любов, тобто щось особисте, була чимось незрівнянно нижчим, ніж інтереси сім'ї, яка вважалася категорією високого обов'язку. Любов могла прийти після шлюбу, а могла зовсім не прийти. Але це ніколи не заважало нормальному існуванню сім'ї і виконанню подружжям свого усвідомленого соціально-сімейного обов'язку, який виражався у збереженні інтересів сім'ї, тобто у народженні дітей, насамперед синів, покликаних продовжувати рід, зміцнювати позиції сім'ї у віках.

Процес перетворення конфуціанства в офіційну доктрину централізованої китайської імперії зайняв чимало часу. Спочатку необхідно було детально розробити вчення, домогтися його поширення в країні, що й було зроблено послідовниками Конфуція. Успіхам конфуціанства великою мірою сприяло й те, що це вчення ґрунтується на невеликих змінах давніх традицій, на звичних нормах етики і культу.

В умовах епохи Чаньго (V—III ст. до н.е.), коли в Китаї сперечалися різні філософські школи, конфуціанство за своїм значенням і впливом посідало перше місце, незважаючи на те, що запропоновані послідовниками конфуціанства методи управління країною не одержали визнання. Цьому завадили суперники конфуціанства — логісти.

Вчення законників — легістів різко відрізнялося від конфуціанського. В основі легістської доктрини лежав безумовний примат писаного закону, сила й авторитет якого повинні триматися на паличній дисципліні і жорстоких покараннях. Грубі методи легізму для правителів були більш вигідними й ефективними, бо вони дозволяли тримати в руках централізований контроль над приватним власником, що мало велике значення у боротьбі за об'єднання Китаю.

Синтез конфуціанства з легізмом виявився нескладною справою. По-перше, незважаючи на значні відмінності, легізм і конфуціанство мали чимало спільного: послідовники обох доктрин мислили раціоналістично. І для одних, і для інших імператор був найвищою інстанцією, міністри, чиновники — його основними помічниками і управління, а народ — відсталою масою, якою треба керувати для його ж блага. По-друге, цей синтез був необхідний: запроваджені легізмом методи й інститути, без яких не мо-

жна керувати імперією, в інтересах тієї самої імперії слід поєднувати з повагою до традицій і патріархально-класових зв'язків, що й було здійснено.

Перетворення конфуціанства в офіційну ідеологію стало поворотним пунктом в історії цього вчення і самого Китаю. Якщо раннє конфуціанство, закликаючи вчитися у стародавніх, передбачало за кожним право самому роздумувати, то тепер набирала сили доктрина абсолютної святості й непорушності давніх канонів. Конфуціанство зуміло зайняти головні позиції у китайському суспільстві, ідеологічно закріпити свій крайній консерватизм, який знайшов найвищий вияв у культі незмінної форми. Спираючись на стародавні уявлення про небо і вищу небесну благодать (де), конфуціанство виробило постулат, згідно з яким правитель одержував божественний мандат (Мин) на право управляти країною лише через те, що він був добропорядним — у конфуціанському розумінні цього слова.

Відступаючи від прийнятих норм, правитель втрачав і право на цей мандат. За дотриманням норм пильнували конфуціанські вчені — чиновники, спадкоємці жреців-чиновників інсько-чужо-усього Китаю, які уособлювали в собі єдність і злиття вищої адміністрації і релігійно-ідеологічної влади. Відтворення цих учених-чиновників перетворилося у конфуціанському Китаї в одне з найважливіших завдань державної ваги.

Починаючи з епохи Хань, конфуціанці не тільки тримали в своїх руках управління державою і суспільством, а й піклувалися про те, щоб конфуціанські норми і цінності стали загальноновизнаними, перетворилися на символ істинно китайського. Це призвело до того, що кожен китаєць від народження за вихованням повинен бути насамперед Конфуцієм. Це означало, що з перших кроків життя китаєць у побуті і в спілкуванні з людьми, при виконанні важливих сімейних і громадських обрядів і ритуалів діяв так, як це було наказано конфуціанськими традиціями.

Виховання розпочинається з сім'ї, з дитинства, з привчання до культу предків і норм Сяо, до суворого дотримання церемоніалу в сім'ї і особливо на людях, у суспільстві. У країні виник нечуваний культ письменності, ієрогліфа, конфуціанських освічених моралістів-начотчиків, учених-чиновників, які вміють читати, розуміти і розтлумачувати мудрість священних книг, прошарок письменних інтелектуалів, які зосередили в своїх руках монополію на знання, освіту й керівництво, зайнявши в Китаї місце, яке в інших суспільствах посідало дворянство, духовенство, бюрократія.

Вся система освіти в середньовічному Китаї була зорієнтована на підготовку знавців конфуціанства. Досконале знання стародавніх текстів, уміння вільно оперувати висловлюванням мудреців і, як взірець, уміння писати твори, в яких вільно викладалася і коментувалася мудрість стародавніх — такою була програма навчання в китайській школі, державній і приватній. Протягом тисячоліть саме це вважалося у Китаї наукою. Дати синові освіти й вивести його в люди — мрія кожної сім'ї в Китаї, але здійснити її було нелегко. Потрібно було вивчити кілька тисяч ієрогліфів і з їх допомогою уміти розбиратись у складних стародавніх текстах, написаних малозрозумілою писемною мовою. На це витрачалися тривалі роки наполегливої праці, та й давалася освіта не всім. Проте слід зазначити, що навчити бідного, але здібного родича вважалося справою честі всієї родини і приносило їм на випадок успіху чималу вигоду, що, звичайно, стимулювало добродійність.

Конфуціанці й набрані з числа чиновників люди ефективно керували всією Імперією за винятком тих періодів, коли Китай перебував у стані кризи і центральна влада помітно ослаблювалася. У період кризи особливо виявилася характерна закономірність: хабарництво і корупція (які ніколи не зникали, але в період ефективного функціонування влади певним чином обмежувалися і офіційно суворо переслідувалися), розквітали пишним цвітом.

Саме в періоди глибокого занепаду і розкладу імперії в середовищі чиновників були популярні діячі, які мужньо чинили опір і викривали недоліки сучасного суспільства. При цьому вони не тільки керувалися інтересами багатостраждального народу, а й були стурбовані нелегким завданням врятувати вічні священні принципи конфуціанської держави.

Заклики цих чемних чиновників не заважали, звичайно, кризі йти своїм шляхом. Проте їхня діяльність не була даремною. Дехто з них приєднувався до повсталих селян і навіть очолював рух, в разі його перемоги — ставав радником нового імператора. Після смерті таких чесних чиновників, особливо якщо вони були жертвою репресій з боку уряду, їхні дії ставали легендарними. Ці легенди підтримували в народі культ мудрих, справедливих і турботливих конфуціанських учених-чиновників. Культ цей завжди існував у Китаї.

Поняття «китайські церемонії» торкалося життя й побуту кожного китайця настільки, наскільки він у старому Китаї був причетний до конфуціанства. В цьому розумінні церемоніальні норми можна було б співставити з релігійними: подібно до того, як у межах інших релігій усі деталі ритуалу, як правило, були відомі тільки професійному духовенству, знання всього комплексу церемоній було привілеєм учених-чиновників. Серед цього освіченого прошарку старанне дотримання всіх церемоній і деталей етикету, помірність у вчинках, рухах, одязі, прикрасах було не тільки природними і обов'язковими, відмінною ознакою, а й вважалося умовою престижу, критерієм освіченості. Підкресленим дотриманням усіх умовностей і формальностей шеньші намагалися виділити себе з неосвіченої маси китайців, знайомих з церемоніалом лише в загальних рисах.

Культ форми породив у сфері конфуціанських шеньші дивне переплетення почуття самоповаги з показовим самознищенням. Норми поведінки передбачали принизливий тон кожного з представників обох сторін щодо самого себе («Я, негідний, насмілююсь потурбувати...»), «Як Ваше дороге цінне прізвище?», «Ваш негідний слуга сподівається» тощо). Але така форма звертання не означала, що співрозмовник (навіть якщо його поза, жест, міміка відповідали принизливому тону) насправді вважає себе нікчемним.

Форма у конфуціанському Китаї була еквівалентом релігійного ритуалу, як наприклад молитви у християнстві чи ісламі, аскези чи медитації в індуїзмі й буддизмі. Чим щільнішою була сітка обов'язкового церемоніалу, тим більше людина наближалася до стану автомата. Ні вільного виявлення волі, ні сміливості й безпосередності у почуттях, ні прагнення до реалізації громадянських прав — усе це замінювалось, витискалось сталою тенденцією до повного, автоматичного і докладно розробленого віками ритуалу. Конфуціанська централізована держава, що існувала за рахунок ренти — податку на селян, не стимулювала надмірного розвитку приватного землеробства. Якщо посилення приватного сектора перевищували допустимі межі, це призводило до значного зниження прибутків у казні й розкладу всієї адміністративної системи. Виникала криза, і в цей момент починала діяти конфуціанська теза про відповідальність імператорів і їхніх чиновників за нерозумне керівництво. Після кризи центральна влада в особі нового імператора та його оточення ставала сильнішою, а приватний сектор повинен був розпочинати все спочатку. Приблизно таку саму роль відігравало конфуціанство і в соціальних процесах. Конфуціанство виступало як регулятор і у взаємовідносинах країни з небом і від імені неба — з різними племенами й народами, що населяли світ.

Конфуціанство підтримало і піднесло створення ще в інсько-чжоуський період культ управителя імператора сина Неба, який управляв Піднебессям від імені великого Неба. З плином часу склався справжній культ Піднесеної серединної держави, яка розглядалася як центр Всесвіту, вершина світової цивілізації, зосередження істини, мудро-

сті, знання і культури, реалізації священної волі Неба. Звідси починався поділ усього світу на цивілізований Китай і некультурних варварів, які населяли околиці, ледь животи і черпали культуру з одного джерела — із центру світу — Китаю.

У конкретних умовах китайської імперії конфуціанство відігравало роль основної релігії, виконувало функції офіційної державної ідеології. Висунута конфуціанством на перший план і старанно культивована соціальна етика з її орієнтацією на моральну досконалість індивіда у межах корпорації і суворо фіксованих авторитетом древності норм побуту, по суті, є еквівалентом тієї сліпої і забарвленої істини, яка лежить в основі інших релігій. Не будучи релігією у повному розумінні слова, конфуціанство стало більшим, ніж просто релігія — це також і політика, і адміністративна система, і верховний регулятор економічних і соціальних процесів — основа всього китайського способу життя, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації.

Можна сказати, що саме завдяки конфуціанству з усім його культом стародавності й консерватизмом, китайська держава і суспільство не тільки проіснували більш як дві тисячі років у майже незмінному вигляді, а й завоювали гігантську силу консервативної інерції. Двадцять століття покінчило з конфуціанством як офіційною ідеологією, але поки що не можна сказати, що всі консервативні традиції, які живляться з джерел конфуціанства, переможені.

Протягом більше двох тисяч років конфуціанство формувало розум і почуття китайців, вливало на їхні переконання, психологію, поведінку, мислення, сприймання, на їхній побут і спосіб життя. У цьому розумінні конфуціанство не поступається жодній з великих релігій світу, а де в чому навіть перевищує їх. Конфуціанство помітно зафарбувало в свої тони всю національну культуру Китаю, національний характер його населення, воно зуміло стати (в усякому разі для давнього Китаю) незамінним.

Канонічні писання конфуціанства — це п'ять класичних трактатів і Четверокнижжя. П'ять класичних трактатів, за рідкісним винятком — це давні джерела, які вивчав сам Конфуцій, з яких він черпав свої повчання і яким давав свою авторську оцінку. До них відносяться:

- Книги Пісень (Ші цзин) — ритуальні оди, любовні пісні і пісні, що описують життя стародавніх китайських правителів з X по VII ст до н.е.

- Книга історії (Шу цзин), що складається з промов і указів часів ранніх Чжоу (1122-722 рр. до н.е.) і відноситься до часів правління конфуціанських культурних героїв: царів Вень та У, князя Чжоу.

- Анналі Весни й Осені (Чунь Цю) — це хроніки царства Лу.

- Книга ритуалів (Лі Цзи) — збірка матеріалів пов'язаних з ритуалами і близькими до них соціальними формами, що виражають переконання, прихильність правилам соціальної та ритуальної пристойності є зовнішнє виразом внутрішньої щирості і чесності.

- Книга змін (І Цзін), яка вважається канонічною як у конфуціанстві, так і в даосизмі, але з її численних древніх варіантів, тільки версія з конфуціанськими коментарями входить до П'яти класичних трактатів. І Цзін традиційно використовується для ворожіння, але коментарі до неї наповнюють ці оракули конфуціанськими цінностями Космологія Інъ — Янь та І Цзін лежить в основі метафізики, яку визнають як прихильники конфуціанства, так і даоси. Даоські підручники дозволяють використовувати І Цзін як керівництво з ворожіння, повчання з медитації та духовного зростання і як основу для медицини, живопису та військового мистецтва.

Четверокнижжя склав неоконфуціанський вчений Чен І (1032-1107). Разом з коментарем Чжу Сі (1130-1200) Четверокнижжя утворює ортодоксальний стандарт і основу традиційного китайського освіти.

До Четверокнижжя входять:

- Бесіди і висловлювання (Лунь Юй) — збірка афоризмів самого Конфуція.
- Велике вчення (Да Сюе) — основний текст з питань освіти.
- Вчення про середину (Чжун Юн) — філософське тлумачення конфуціанської думки.

• Твір Мен Цзи (372-289 рр. до н.е) — найвидатнішого послідовника Конфуція. Як доповнення до п'яти класичних трактатів і Четверокнижжя, є Трактат про синівську шанобливість і ряд фрагментів біографії самого Конфуція з класичної китайської історіографії (Ші Цзи), автором якої є Сима Цянь (145-85 рр. до н.е).

І-ЦЗИН (КНИГА ЗМІН)

Беручи початок з самої сивої давнини І-цзин, або Книга змін, лежить в основі китайської філософії і мудрості.

Давнє китайське слово «І» означає «хамелеон», який, як відомо, змінює колір в залежності від оточуючого світу; «цзин» означає «священна книга». За переказами перші частини книги «І-цзин» приписують Фу-Хі (Фу-Сі), міфічному імператору і герою про-світителю, винахіднику способу ворожби на деревії. Фу-Хі ніби то і записав перші частини книги. За тим же переказом цю примітивну систему вдосконалив правитель Вен (У-ван), предок династії Чжоу (XI ст. до н.е.). Цю систему ворожби використовували протягом багатьох століть. У похилому віці Конфуцій взявся ніби то за вивчення цієї книги і додав до неї дуже важливі коментарі. Як би там не було, І-цзин — ближче до вчення Лао-дзи, ніж до вчення Конфуція. Обидва філософи могли цілком користуватися цією священною книгою, яка з давніх давен вважається не тільки підручником з ворожби, але й найдавнішим викладенням космічної системи, що характерна для китайської думки.

Існуюча система Книги змін склалася, переважно, при Чжоуській династії і, на відміну від мантичних систем попередніх часів, вона називається «Чжоуською Книгою Змін». Вона складається з 64 символів — гексаграм, кожен з яких виражає ту або іншу життєву ситуацію в часі з точки зору її поступового розвитку. Символи складаються з шести рисочок кожен; рисочки позначають послідовні рівні розвитку даної ситуації. Рисочки бувають двох родів: або цілісні (їх ще називають дев'ятками) або перервані посередині (шістки); перші символізують активний стан, світло, напругу, а другі — пасивний стан, тьму, підпорядкованість. Рисочки читаються від низу до верху; їх послідовність описує розвиток ситуації. Кожну гексаграму можна також уявити, як поєднання двох триграм. Гексаграма, а також кожна рисочку в ній супроводжується набором афоризмів, які й повинні дати раду щодо ситуації. Ворожіння полягає у виборі за допомогою достатньо складних псевдовипадкових процедур, що використовують монети або гілочки деревію, пошуку у книзі шести рисочок відповідної гексаграми. Назва Книги змін пояснюється тим, що головна ідея, яка лежить в її основі, — це ідея мінливості. У вікопомні часи, ще до виникнення писемності, ця ідея була почерпнута людьми із спостереження над зміною світла і темряви у наволишньому оточенні людини. На основі цієї ідеї була побудована теорія ворожіння про діяльність людини.

І-цзин постає, дійсно, як спосіб розшифровки всесвіту, де все знаходиться у стані постійних змін. Ця книга може послідовно спрямовувати людські вчинки, які є не чим іншим, як нікчемним відгоміним всесвіту. Цей шлях змін і називається дао. Творець всього живого, Єдиний, є в цьому світі «покрівельною балкою», Дай-ці, і першопричиною всього сущого. Його символізує коло, поділене на дві частини, що взаємопрони-

кають: ян, світлу частину, позитивне чоловіче начало, і інь, темну частину, негативне жіноче начало, їх різноманітні співвідношення пояснюють розвиток всіх істот. На основі ян, що зображується безперервною лінією, та інь, що зображується лінією переривчастою, утворюється ряд з триграм: це образи Неба й Землі, грому, води, гори, вітру, огню і озера. І-цзин, як вважали, включає в себе всі можливості перетворень.

В якості способу ворожби І-цзин передбачає ці можливості у зародку, а отже, дозволяє передбачити їх майбутнє і зрозуміти минуле, що їх породило. Таким чином людина може прийняти правильне рішення, порадившись з оракулом, і діяти згідно з його вказівками, якщо для цього ще є час. І-цзин передбачає при цьому, що у людини, якій ворожать, — чисте і умиролюбне серце, сприйнятливий до прихованих космічних впливів, які можуть таким чином проявитися під час ворожби.

ДАОСИЗМ

Лао-цзи (вірогідно 604 до н. е. — 531 до н. е.), згідно переказу жив одночасно з Конфуцієм, чи може трохи раніше. Сучасна історична наука відмовляється точно визначити дати його життя. Є думка, що він народився в царстві Чу, дійсне його ім'я Дань Лін ер, що він був архіваріусом при дворі чжоуських царів, навіть зустрічався з Конфуцієм. Але все це не має історичних підтверджень. Вважають, що саме він є автором праці «Дао де цзі» («Книга шляху і доброчесності») більш поширена її назва — «Лао-цзи» («Старий філософ»). В цій книзі викладено вчення даосизму.

Аналіз мови та стилю трактату «Дао де цзі» дає підставу припускати, що він створений в IV-III ст. до н.е. Про те, що даосизм створений після конфуціанства свідчить його чітко підкреслений моральний характер. Акцентування на моральному аспекті релігійного вчення — це риса другої половини I тис. до н.е.

Більш реальним даосистським мислителем був Чжуан — цзи біля 369—286 рр. до н.е.). Моральні принципи даосизму заслуговують на увагу. Вважають, що вони певною мірою, навіть, перевершують конфуціанство своєю гуманністю.

Розповідають, про дискусію між Лао і Конфуцієм. «Плати за скривдження доброю» — заявив Лао. А Конфуцій на це відповів, що за доброту слід платити добротою, а за кривду — справедливістю, при цьому право на визначення справедливості він надавав державі. Такі повчання Лао, як: «Не бажай помсти за наругу», «Той, хто перемагає себе — могутній», «Той, хто знає, що в нього досить — багатий», «Найбільш кволі речі в світі підкоряють собі найсильніші» — свідчать про високий моральний рівень відчуття добра, злагоди, миру в суспільстві, які наполегливо пропонують своїм послідовникам даосистське вчення.

Провідна ідея даосизму полягає в тому, що природа і суспільство, кожна людина окремо — всі вони підлягають не Небу, а всезагальному закону, дао вносить порядок в хаос речей. Дао має об'єктивний характер. Порушення дао викликає ненормальний стан, особливо це видно в житті суспільства, коли нерозумний правитель забуває про дао.

Дао — це не божество, а щось близьке до розуму, природи, шляху чи закону. Воно не має особистого характеру, але передувало всім особам. Дао першопочаток всього, в тому числі й неба, з нього все почалось, ним все закінчиться, воно регулює все існуюче. Отже дао — це загальний закон природи, джерело матеріального і духовного буття, а разом з тим і їх мета.

Дао ми не можемо сприймати безпосередньо, воно поза відчуттями людини. Тому можна сказати, що все що ми відчуємо — це не дао, а лише його вияв. Пізнання дао

може бути тільки самим дао. Для людини надзвичайно важливо зрозуміти сутність дао. Оскільки воно спочатку існувало абсолютно, але не виразно, а тепер його сутність розкрита мислителями для людей, люди мусять пізнати дао і жити відповідно його вимогам. Це буде добро і для людей, і для держави. Пізнання дао відбувається через наслідки його дій, а вони виявляються через де — доброзичливість, там де вона є, там діє дао, той хто добродіє, той виконує закон дао. В наслідок пізнання дао відбувається повернення людини до світової гармонії, до злиття людини з природою. Всі порушення нормального ходу речей в природі — посуха, паводок, непогода тощо — порушення її гармонії. Несправедливість, порушення суспільного порядку — теж порушення гармонії, але це вже в суспільстві. Потрібна дія дао, щоб усунути ці порушення. Втручання людини тут недопустиме. Людина повинна дотримуватися принципу «недіяння». Ось тому даосизм схвалює пустельництво, пасивне життя, яке віддає людину у владу стихійного розгортання подій.

Якщо відкинути заклики до соціальної пасивності, які суперечать людській природі і просто неможливо в суспільстві, де людина не може не діяти, то моральні заклики даосизму заслуговують схвалення, це продуктивний зліт людської думки.

Складніше обстоїть справа з релігією, яка виникала на основі філософських міркувань Лао-цзи.

Даосизм тривалий час виступав лише як філософська концепція. Ідея дао більш менш точно охоплювала всезагальний зв'язок явищ і предметів об'єктивного світу, наближалась до розуміння причинності, до визнання об'єктивності закономірностей світу. Але, разом з тим, дао розумілось і як духовна першооснова речей. Отже, філософією даосизма не можна цілком віднести ні до матеріалізму, ні до ідеалізму.

Невиразно виступає в даосизмі й ідея надприродного. Тому даосизм, у тому вигляді, в якому він вийшов з поглядів безпосередніх учнів Лао-цзи, релігією ще не був. І дійсно, він зовсім не був зв'язаний з релігійним культом, в той час як Конфуцій своє вчення зв'язував з традиційним культом.

На думку дослідників історії китайської релігії даосизм набрав релігійних рис не раніш, як через п'ятсот років після смерті Дао-цзи. І даосизм, як релігія, вже зовсім інша справа, ніж філософський даосизм. Даосизм, коли перетворився на релігію, розробив свою анімістичну систему надприродних істот, збудував певну міфологію, і особливо ретельно розбудував фетишизм і магію на основі того ж релігійного культу, до якого звернулося, раніше за нього, конфуціанство.

Вищим божеством даосизму є нефритовий імператор Юй-хуан. За даосистською міфологією, його походження — земне. Це імператор глибокої стародавності, який добровільно залишив престол, став пустельником, допомагав в усьому людям, а потім перетворився в нефритового імператора, що володіє раєм і пеклом. Він має слідувати за додержанням справедливості, судити всіх після смерті. Все, до чого доторкнувся Юй-хуан і його послідовники — безсмертні святі, є священним. Даоська міфологія перелічує цих святих, а потім святі гори, печери, ріки, дерева тощо.

Ще однією важливою істотою даоського пантеона є богиня Західного неба Сіван-му. Живе вона в палаці в горах Куньлунь, на краю світа, де нема ніякого життя. Вона володіє персиковими садами, що дають плоди раз на три тисячі років. Це — плоди безсмертя. Всі, хто живе в її палаці — безсмертні. Сіван-му уособлює жіноче начало — інь, її чоловік, князь Сходу Дун Ванчун — янь. У Сіван-му раз на рік збираються боги, щоб пригощатися персиками безсмертя, тоді відбувається врочистий бал.

Ідея безсмертя та вічної молодості, довголіття, посідає значне місце в даосиському віровченні. Людина є об'єктом дії 33 тисяч духів, треба їх дію скерувати на довголіття,

чому служать численні талісмани, легенди, заговори, ворожіння тощо. Між іншим на це спрямовані і спеціальні фізичні вправи, системи дихання, харчові норми, які містять раціональний досвід і заслуговують уваги, хоча в даосизмі вони оповиті містикою.

ДАО ДЕ ЦЗИН

«Дао де цзин» написана у віршованій формі і ділиться на дві частини, що складаються відповідно з тридцяти семи і сорока чотирьох невеликих розділів. Назва книги, яка перекладається як «Канонічна книга про дао і де», мабуть, більш пізніша. Дао (буквально «шлях», «дорога») означає керуючий світом природний закон і одночасно неактивний початок, це духовна магічна енергія. Текст книги, відзначається стислістю і локалізмом, повний загадок і парадоксів. Він адресований тим, хто прямує містичним шляхом, і багато які з його пропозицій допускають безліч тлумачень. Правда, саме ця багатозначність і лежить в основі невичерпного багатства «Дао де цзин».

Дао невизначне: «Те, що не має імені, є джерело Неба і Землі; Те, що ім'я має, Мати десяти тисяч істот». Неактивне по своїй суті дао є першопричина будь-якої дії, а тому визначити його можна лише в негативній формі, як небуття, або, швидше, як те, що визначає породжену ним матерію. Звідси цей езотеричний висновок: «Дао породило Одне, Одне породило Два, Два породили три, а Три дали початок десяти тисячам істот». Розділяючись, дао залишається в той же час цілісним і неподільним. Воно пустота, але пустота, наповнена потенційними можливостями. Воно — спиця колеса, порожнина судини, в пустоті яких і укладений його глибинне значення.

Дао, що панує і його послідовник вважається святим. Як дао, він знайде свободу, лише досягши повної пустоти. Як і дао, він бездіяльний, надаючи речам можливість здійснюватися самим по собі. Повертаючись до своїх джерел, він знаходить свою природну природність, властиву хіба що малим дітям, і втрачає як би те не було страх перед життям і смертю, долаючи суперечність між ними, як проте і всі протиріччя цього світу. Даосизм таким чином з'являється у вигляді принципу невтручання, і в цьому він протистойть конфуціанству. Неодаосизм

У даоському трактаті говориться про те, що життя і смерть — поняття відносні, і акцент був зроблений на життя, на тому, як його організувати (Чжуан-цзи IV—III ст. до н.е.). Містичний ухил у цьому трактаті, який виявлявся, зокрема, у нагадуваннях про фантастичне довголіття (800—1200 років) і навіть безсмертя, яких можуть досягти праведні аскети, що приєдналися до Дао, відігравали значну роль у трансформації філософського даосизму в даосизм релігії. Пропагування довголіття і безсмертя забезпечили даоським проповідникам популярність у народів й прихильність імператорів. Офіційна підтримка допомогла даосизму вижити й зміцніти в умовах панування конфуціанства, але, вистоявши, даосизм дуже змінився. Облишивши метафізичні спекуляції на тему Дао і Де, відмовившись від отождолення з ідеєю у-вей (недіяння), даоські проповідники і маги активізували свою діяльність серед народу, вміло синтезували філософські ідеї Дао де цзин з примітивними віруваннями і пересудами селянських мас, а також потурбувались про те, щоб ці ідеї у вигляді міфів і легенд почали широко популяризуватися. Так, даосистами було створено міф про богиню безсмертя Сиванму, в саду якої квітнуть раз у три тисячі років персики безсмертя. Створили вони міф про першолюдину Пань гу.

Історія цього міфу особливо цікава. В Дао де цзин (§ 43) є фраза: «Дао родить одне, одне родить двоє, двоє родять троє, а троє — всі речі». Її глибокий філософський зміст був недоступний розумінню простих людей, і даосисти яскраво інтерпретували його у

вигляді міфа Пань ну (Дао родить одне). Минуло 18 тисяч років, почав створюватися Всесвіт, все легке і чисте, ян-ци, піднялися догори, утворивши небо, все каламутне і важке, інь-ни, опустилося і утворило Землю (одне родить, два).

Пань гу лишився між небом і землею і почав швидко рости (з двох народжується троє). Коли він виріс, його очі стали сонцем і місяцем, тіло — ґрунтом, кістки — горами, волосся — травами, дихання — вітром. З бороди злетіли в небо зірки, а з паразитів на його тілі пішли люди (троє породили всіх). Даосистський міф про Пань гу, деталі якого змушують згадати міф про творця Брахме, який народився з яйця, дві частин якого стали небом і землею. Так за допомогою міфів, апеляції до містики і марновірства даосизм зумів не тільки завоювати довір'я і симпатію селянських мас, а й дати їм релігійні гасла, ставши їх прапором у політичній боротьбі (селянське повстання жовтих пов'язок).

Даосизм пропонує особливий шлях досягнення безсмертя. Тіло людини являє собою мікрокосмос, який в принципі слід уподібнити макрокосмосу, тобто Всесвіту. Подібно до того, як Всесвіт функціонує під час взаємодії сил Інь і Ян, має зірки, планети тощо, організм людини — теж скупчення духів і божественних сил, результат взаємодії чоловічого і жіночого початків. Той, хто прагне досягти безсмертя, повинен насамперед намагатися створити всіх духів-монад (їх 36 тис.) — такі умови, щоб вони не бажали залишити тіло. Це досягається насамперед, як вважали даосисти, обмеженням у їжі — шлях, до кінця вивчений індійськими аскетами-відлюдниками. Кандидат у безсмертя повинен був відмовитися спочатку від м'яса і вина, потім взагалі від будь-якої грубої їжі, далі від овочів і зерна, які зміцнюють матеріальне начало в організмі.

Другий важливий елемент досягнення безсмертя — фізичні і дихальні вправи. До комплексу цих вправ входило постукування зубами, потирання скронь, кошання волосся, а також уміння володіти своїм диханням, затримувати його, перетворювати його у ледь помітне утробне дихання.

Проте даосизм був все-таки китайським ученням, навіть якщо він і зазнав впливу зовні. Це виявляється у тому, яке велике значення даоська історія безсмертя надавала моральним факторам, причому саме в китайському розумінні — в плані добropорядних вчинків, демонстрації високих моральних якостей. Щоб стати безсмертним, кандидат повинен був здійснити не менш як 1200 добродійних актів, при цьому навіть один аморальний вчинок зводив усе нанівець.

На підготовку до безсмертя повинно було йти багато часу і сили. Фактично все життя, причому все це було тільки прелюдією до завершального акту — злиття дематеріалізованого організму з Великим Дао. Ця трансформація людини в безсмертного вважалася дуже непростою, доступною лише небагатьом. Сам акт перевтілення шанувався як священний і втаємничений, і ніхто не міг його зафіксувати. Просто була людина — і немає її. Вона не вмерла, але зникла, залишила свою тілесну оболонку, дематеріалізувалася, піднялася на небо, стала безсмертною. Даосисти пояснювали, що видима смерть — це не доказ невдачі, цілком можливо, що померлий піднявся на небо і досяг безсмертя.

Зміцнившись за рахунок подальшої розробки своєї теорії, даосисти в ранньосередньовічному Китаї зуміли стати необхідною і незамінною частиною духовної культури країни і народу. В епоху Тан (VII—X ст.) даосисти широко розселилися по всій країні. Всюди були створені великі монастирі, де вчені даоські маги і проповідники вели підготовку своїх послідовників, знайомили з основами теорії безсмертя. Даоські ворожбити й лікувальники, одержавши початкову освіту, розходились по Китаю і практично зливалися з громадянами Піднебесної, не відрізняючись від них ні одягом, ні способом життя, тільки своєю професією. Ця професія з часом перетворювалася у спадкове реме-

сло, тож для оволодіння ним не було потреби в спеціальному навчанні — треба було тільки засвідчити свій професійний рівень і одержати від властей сертифікат на право займатися своєю діяльністю.

Даосисти в середньовічному Китаї обслуговували також численних богів, духів і безсмертних даоського пантеону, що дедалі більше розростався. Вони брали участь у побутових обрядах, зокрема в церемонії похорону. У середньовічному Китаї даосизм з переслідуваної секти перетворився у визнану і навіть необхідну в країні релігію. Ця релігія мала досить міцні позиції в китайському суспільстві й тому, що вона ніколи не суперечила конфуціанству і скромно заповнювала ті проталини в культурі й способі життя народу, які залишалися на її долю, Даосисти, які зливалися з народом, були тими самими конфуціанцями, а своєю діяльністю ще й зміцнювали ідеологічну структуру країни. Упродовж віків даосизм переживав злети й падіння, підтримку і гоніння, а іноді, щоправда, на короткий час, ставав офіційною ідеологією якої-небудь династії. Даосизм був потрібен і освіченим верхам, і малоосвіченим низам китайського суспільства, хоча виявлялося це по-різному. Освічені верхи зверталися найчастіше до філософських теорій даосизму, його давнього культу простоти й природності, злиття з природою і свободи самовираження. Спеціалісти не раз зазначали, що кожен китайський інтелегент, будучи в соціальному плані конфуціанцем, підсвідомо завжди був трохи даосистом. Особливо це стосувалося тих, чия індивідуальність була виявлена яскравіше і чие духовне багатство не вкладалося в офіційні норми. Можливості, які відкривалися даосизмом у сфері самовираження думок і почуттів, приваблювали багатьох китайських поетів, художників, мислителів. Але це не було відходом від конфуціанства — просто даоські ідейні принципи нанизувалися на конфуціанську основу і тим самим збагачували її, відкриваючи можливості для творчості.

Неосвічені низи шукали в даосизмі іншого. Їх приваблювали соціальні утопії з рівномірним розподілом майна при суворій регламентації життєвого розпорядку. Ці теорії відігравали свою роль як прапор середньовічних селянських повстань, що проходили під даосько-буддійськими гаслами. Крім того, з народними масами даосизм був пов'язаний обрядами, практикою гадання і лікування, заобов'язуваннями, вірою в духів, культ божества і патронів, магією і лубочно-міфологічною іконографією. До даоського ворожбитя й монаха йшли по допомогу, рецепти, і він робив усе, чого від нього чекали, на що ставало сили. Саме на цьому, нижчому рівні народного даосизму виріс той гігантський пантеон, яким завжди характеризувалася релігія даосистів.

З часом, увібравши в себе усі стародавні культи й пересуди, освіту й обряди, усіх божеств і духів, героїв і безсмертних, еkleктичний і нерозбірливий даосизм легко задовольняв різноманітні потреби населення. Поряд із засновниками релігій (Лаопзи, Конфуцієм, Буддою) до його пантеону входило багато божеств і героїв, аж до тих, які випадково виявили себе після смерті людей (снилися комусь тощо). Даоси ніколи не могли перелічити усіх своїх божеств, духів, героїв і не намагалися зробити це. Вони особливо виділяли кількох найважливіших з них, серед яких — легендарний родоначальник китайців давньокитайський імператор Хуанді, богиня Заходу Сіванму, першолюдина Пань та божества-категорії типу Тайчу або Тайцзи. Їх даоси і всі китайці особливо шанували. На честь божеств і великих героїв (полководців, майстрів своєї справи, ремесел та ін.) даоси створили численні храми, де виставлялися ідоли й забиралися підношення.

Специфічною категорією даоських божеств були безсмертні. До них належали славнозвісний Чжан Деолін (засновник даоської релігії), алхімік Вей Боян та ін. Але найбільш відомими у Китаї завжди були ба-сянь, оповідання про них і фігурки (з дерева,

кісток, лаку) надзвичайно популярні в народі, як і зображення на сувоях, відомі кожному з дитинства (це — Чжунлі, Цюань, Чжан Галао, Лай Дуньбіп, Лі Тегуай, Хань Сяньдзи, Цао Гоизю, Лань Цайха і Хе Сяньгу).

Народна фантазія наділила всіх ба-сянь рисами людей чародіїв, що зробило їх одночасно людьми і божествами. Вони мандрують, втручаються в людські справи, захищають справедливість. Всі ці безсмертні, як і інші духи, боги, герої добре відомі в Китаї, бо вони відображали вірування, уявлення, прагнення китайського народу.

Даосизм ніколи не заперечував лідерства конфуціанства у системі офіційних релігійно-ідеологічних цінностей. Але в період кризових ситуацій і великих потрясінь, коли централізована державна адміністрація занепадала, а конфуціанство переставало бути ефективним, картина часто змінювалася. У такі періоди даосизм і буддизм часто виходили на перший план, виявляючись в емоційних сплесках народної енергії, в егалітарних ідеалах повсталих. Але навіть і тоді даосько-буддійські ідеї ніколи не ставали особливою силою, навпаки, у міру розв'язання кризи поступалися провідними позиціями конфуціанства; зауважимо, що в даосько-буддійських сектах і таємних товариствах ідеї і настрої конфуціанства зберігалися у віках, переходячи з покоління в покоління і таким чином відбивалися на всій історії Китаю.

Іудаїзм — це національна релігія. Термін «іудаїзм» походить від назви племені й позначає релігію обраного Богом народу Ізраїля. Першим Яхве призвав до себе Авраама. Покинувши Шумер біля 1760 р. до н.е., той переселився з всією сім'єю до Ханаану, розміщений між Йорданом і Середземним морем, і перейняв місцеву мову — давньоєврейську або іврит. Правнук Авраама Йосиф, що став міністром єгипетського фараона, привів всіх своїх родичів до Єгипту, де вони незабаром опинилися в рабстві. Пізніше євреї були звільнені Мойсеєм і повернулися на землю Ханаанську.

Істинним основоположником іудаїзму був Мойсей, однак його народ, прийнявши осілий спосіб життя, відчув незабаром вплив сусідніх релігій. Намагаючись захистити чистоту віри, пророки закликали народ поклонятися Яхве. Єдиним місцем, відведеним для його культу, був Іерусалимський храм, побудований Соломоном, сином Давида, який був першим царем держави, що розпалася в 930 р. до н.е. навпіл. Саме тоді на півночі виникло Ізраїльське царство і Іудейське на півдні. Після зруйнування храму і «вавилонського полону» Іерусалимський храм був відновлений, і Іерусалим знову став оплотом іудаїзму. Таким він залишився і в елліністичну епоху, і під час повстання Іуди Маккавея (біля 168 р. до н.е.), і в епоху римського панування до остаточної руйнації храму (70 р. до н.е.). За цим прослідувало розсіювання, яке виявилось в тому, що велика кількість іудейських общин переселилась в район Середземного моря, а потім розселилась по всій Європі. Однією з найчисленніших і найвпливовіших була єгипетська діаспора, що зосередилася головним чином в Александрії.

Вважають, що історія іудаїзму складає такі періоди:

- біблійний іудаїзм (XX ст. до н.е. — ІУ ст. до н.е.)
- елліністичний іудаїзм (ІУ ст. до н.е. — ІІ ст. до н.е.)
- рабіністичний іудаїзм (ІІ ст. — ХУІІІ ст.);
- сучасний іудаїзм (з 1750 р).

Смисл назв цих періодів ми розглянемо при подальшому викладі матеріалу.

Біблійний іудаїзм

Священне писання стародавніх євреїв містить в собі історію цього народу. Історія ця почалась тоді, коли ще не було літочислення у цього народу, не було письма, коли у цього народу тільки складалося уявлення про себе. Тому ця історія, що передавалася усною традицією дуже неточна, міфологізована і потребує критичного ставлення до себе. Тривалий час Біблія була єдиним історичним джерелом історії стародавніх євреїв. Згодом осягнення її за допомогою єгипетських, асиро-вавілонських, стародавньоіранських та інших джерел дозволило внести в цю історію істотні уточнення. І разом з тим сказати, що загальна картина цієї історії Біблією схоплена досить правильно. Якою ж була історія стародавніх євреїв в біблійний період? Адже він охоплює час з початку 2 тис. до н.е. до ІУ ст. до н.е. — майже 1600 років.

Початковий період історії стародавніх євреїв нам майже невідомий. Е. Ренан висловив фантастичне припущення, що вони з'явилися на Аравійському півострові з країни, яку він звав Арія, що містилася на території сучасного Афганістану і була прабатьківщиною кельтів, скіфів (германців і слов'ян) і пеласгів (греків та італіків). Сучасна історична наука це відкидає. Більш вірогідно, що стародавні євреї були кочовиками, які прийшли на територію Аравії з Центральної Азії. Біблія починає єврейську історію з Авраама, виходця з міста Ур, це підтверджує частково цю думку.

За Ренаном в Сирії в 2 тис. до н.е. оселяються кочові семіномади. У них існували племінні релігії в яких була схильність до монотеїзму, бо вони не знали міфології, яка неодмінно вела до політеїзму. І.І. Скворцов-Степанов зауважує, що ця тенденція до монотеїзму була викликана теократичною організацією раннього стародавньо-єврейського суспільства.

Стародавні євреї в той період уникали давати ім'я своєму богові. Навіщо йому власне ім'я коли він єдиний, неповторний? Тому в мові воно стало постійним займенником, який нема потреби називати. Але пізніше він таки надбав своє ім'я — Ягве (Яхве).

За біблійною міфологією племінну групу стародавніх євреїв очолив праотець Авраам — отець багатьох народів, після нього утворився цілий ряд етнічних гілок, серед цих плем'я Ізраїль. Цей процес історично точно не датований — десь в першій половині 2 тис. до н.е. Ізраїльтяне мали спрощену релігію, ще без догм, без книг і без жерців, тому вони легко сприймали побічний релігійний вплив. В іудейській міфології важливе місце посідає міф про перебування ізраїльтян в єгипетській землі.

Перебування ізраїльтян в Єгипті, тридцятирічне мандрування з Єгипту до Ханаану, не має прямого історичного підтвердження. Взагалі безумовно, що вторгнення ізраїльтян на узбережжя Середземного моря якимось відчувалось в Єгипті, тим більш, що єгиптяни добре пам'ятали навалу гіксосів. Були ізраїльтяни в Єгипті чи не були, а вплив єгипетського ідолопоклонства на їх релігію місце мав: вони стали влаштовувати житло для свого бога в Ковчезі — невеликій скриньці з дерева акації. Ковчег зберігався в спеціальному шатрі — Скінії, це було святилище з алтарем-жертвником.

Вихід ізраїльтян з Єгипту очолив Мойсей. Це він одержав Одкровення і написав перші чотири книги Священного писання — так твердить Біблія. Але значна частина коментарів Біблії, а також істориків, вважають особу Мойсея легендарною. Е. Ренан вважає історичним лише факт виходу ізраїльтян з Єгипту та їх вступ на Синайський півострів. Відомий історик Сходу Н. Нікольський у своїй книзі «Стародавній Ізраїль» виходу з Єгипту та Мойсею присвятив лише декілька рядків, відмовився спростувати чи підтвердити це. Але та увага, яку приділяє цьому сюжетові стародавньо-єврейської історії Біблія, його провідне значення для розробки віровчення (ідея союзу з Ягве) і культу (свято Пасхи) примушує нас розсудливо ставитись до цієї проблеми і висловлюватись за історичність цього факту.

Якщо визнати вірогідним вигнання стародавніх євреїв з Єгипту, то слід вважати це також і початком антисемітизму, концепції, яка з національно-політичних міркувань висловлює неприховану ворожість до єврейського народу.

З другої половини 2 тис. до н.е. історія стародавніх євреїв вже більш документована. Мало народів на нашій планеті мають таку сиву історію. Про стародавніх євреїв пишуть такі стародавні історики як Манефон з Єгипту, Геродот з Греції, Йосип Флавій стародавньо-єврейський автор та інші.

Історикам добре відомо, що біля 1350 р. до н.е. ізраїльтяне з'явилися на східній стороні Мертвого моря і річки Йордан, де вже жили племена амореїв, аммонітів і маовитів. Потім ізраїльтяне розселяються — (на жаль теж не без застосування сили) на західному

боці Йордана, де їм довелося подолати опір ханаанейців. Відбувався ряд воєн. Перемогу одержали ізраїльтяне, в нагороду їм дісталася чудова, родюча країна — тепер вона зветься Палестина. Їх успіх пояснюється просто — вони були добре згуртовані, а згуртувала їх ідея єдиного Бога — вони знали за що билися. Релігійний культ ханаанейців відчув вплив фінікійського культу і вони передали цей вплив ізраїльтянському. Так поступово розширилися і збагачувалися релігійні уявлення Ізраїлю. Це був процес поглиблення і удосконалення культу єдиного Бога — Ягве.

Вище було сказано про згуртованість ізраїльтян. Так вона була. Але національної єдності в той час все ж ще не було. В політичному і релігійному житті переважав давній поділ на коліна — племінний поділ. Потреба в єдності тільки не складалася. Тому не було єдиної держави, не було єдиного царя, єдиної церковної організації, ідея єдиного Бога ще цілком не утвердилася. Скінія з Богом постійного місця перебування не мала. Храма ще не було. Але вже були постійні служителі біля Ковчега. Як зародок майбутньої держави виник інститут тимчасових ватажків, яких звали суддями. Історія зафіксувала імена дванадцяти суддів.

Саме в період завоювання Палестини жили пророчиця Девора (Дебора), яка навіть, виконувала обов'язки судді (Суд 4,4). Це свідчить про те, що у стародавньому єврейському суспільстві становище жінки було не таке вже принижене, як звикли твердити розглядаючи ставлення іудаїзму до жінки. Коли ізраїльтяне перемогли ханаанські війська, які очолював Сісера, Девора співала тріумфальну пісню, що стала гімном перемоги (Суд 5,1-31). Ця пісня разом з розповіддю про Іфтаху (Суд 11,1-39) є найстародавнішим текстом Біблії, відноситься він до XIII ст. до н.е.

В Біблії розповідається про нескінченні війни Ізраїля з іншими народами і між окремими колінами Ізраїля. З XI ст. до н.е. хронологія подіє стає ще точнішою, з'явилися записи. В цей період зв'язки між колінами міцніють, все чіткіше виступає ідея народної єдності. Ягвізм стає національним культом. В народній пам'яті вже добре зафіксовано: Ягве вивів народ з Єгипту, подарував йому Ханаанську землю. Згодом фіксується релігійний центр — це місто Сілом, люди перенесли ковчег, сюди ходять прочані питати оракула ковчега за майбутнє.

Зміцнення авторитету Ягве виявляється в рішучих діях судді Самуїла. Він поклав біля ковчега хартію, де були начертані перші письмена ізраїльтян. Перед нами — започаткування іудейського Священного писання. Як пише Ренан — це був перший архів людства. Що письмо вже було в ті часи свідчить рядок з пісні Девори про тих, «хто веде пером писаря» (Суд. 4, 14).

З XI ст. до н.е. починається існування Ізраїльсько-іудейського царства зі столицею в місті Єрусалимі.

Перший ізраїльський цар Саул (1020—1004 р. до н.е.) ще не мав постійної столиці, і більшою мірою ще був військовим вождем, ніж керівником держави. Ще при житті Саула досяг військової слави Давид (1004—965 р. до н.е.) з коліна Іуди. Після загибелі Саула з синами в битві з філістимлянами, царем став син Саула Ісбаал, Давид домігся престолу в місті Хеврон.

На думку Ренана, Давид не був гарячим послідовником Ягве, але йому випала доля стати народним героєм. До того ж він був видатним дипломатом і державним діячем, поетом і музикантом. Він свідомо спирався на культ Ягве і звеличив його. В 1050 р. до н.е. Давид був проголошений царем племені Іуди. Своєю столицею він обрав Єрусалим. Царювання Давида було успішним. Він вів численні переможні війни. Особливу увагу він приділив розвитку іудаїзму. Перш за все він переніс ковчег з Ягве в Єрусалим і розмістив його в пишному шатрі поруч з своїм палацом. Це

перенесення було урочистою процесією, а співами і танцями, з численними жертвоприношеннями.

Давидову державу успадкував його син Соломон (965—926). Він зміцнив державний апарат, побудував новий пишний палац і храм Ягве, встановив єдину податкову систему.

Після смерті Соломона єдина держава розпалась. Виникли дві нові держави. На півночі — Ізраїльське царство з столицею Самарією, яке проіснувало близько 200 р. і в 722 р. було завойоване асирійцями. На півдні — Іудейське царство з столицею Єрусалимом; воно проіснувало до 587 р. до н.е. і впало під ударами вавілонян. Тоді, з «вавілонського полону», і почалося розсіяння стародавніх євреїв по всьому цивілізованому світі — діаспора.

В Іудеї та Ізраїлі остаточно склалася релігія яка дістала назву іудаїзму. З побудовою Єрусалимського храму утворився постійний центр розробки віровчення швидко міцніючої релігії.

Історія стародавніх євреїв в цей період відбилась в Біблії в так званих історичних книгах. В цей час з'явилися і пророки, які володіли даром слова і передбачення майбутнього. Вони виступали перед своїми військами, надихаючи на перемогу, кляли і поносили ворогів пророкуючи їм поразки. Пізніше, у VІІІ ст. до н.е., пророки стали цілою школою релігійно-політичних ораторів і проповідників. Вони стають виразниками почуттів нації — зауважує Е. Ренан. Вони виступали захисниками народу, висловлювали народні інтереси. Пророки були на один крок від цілковитого утвердження Ягве єдиним богом.

Пророцтво, як релігійна професія, виникло і розвивалось в іудаїзмі паралельно з жрецтвом. Пророки вважалися знаряддям божества не в силу своєї належності до певної соціальної групи, а лише по своєму природному дару входити в контакт з божеством. За допомогою різних засобів, а більше — молитви, танцю і співів вони приходили в екстатичний стан і провіщували волю божу, як оракули, чи передбачали майбутнє. Були серед них люди великого розуму і тривалого людського досвіду, піднесеною душею і могутнім характером. Інші були справжні провидці, бо дуже добре розуміли хід історичних подій і їх наслідки. Нема ніякого сумніву, що чимало пророцтв були правильними. Але при складанні літератури про пророцтва були і похибки в часі: пророцтва проголошувались чи були записані вже після того, як ці події відбулись. Але не в цьому справа. Біблійні пророки знаменні тим, що вони формулювали нові ідеї при створенні нової релігії, головна з них — виключний і послідовний монотеїзм, непереможне утвердження культу Ягве. Пророкам же належить і поглиблення ідеї договору («завіту») між народом Ізраїля і богом Ягве, а також ідеї виключності історичної ролі євреїв.

Серед пророків видатне місце посідає ізраїльський пророк Ілія, який закликав до миру і справедливості, викривав жорстокість царів та їх оточення, їх прихильність до фінікійного культу Ваала. В Іудеї серед пророків виділявся Ісайя, який мріяв про щастя всього людства, про вічний мир на планеті. Це йому належать палкі слова, які прикрашають будови Організації Об'єднаних Націй в Нью-Йорку: «І мечі свої вони перекують на лемеші, а списи свої — на серпи. Не підійме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатися війни» (Іс. 2.4). Біблія зафіксувала виступи трьох великих пророків: Ісаї, Єремії й Єзакіїїля і дванадцяти так званих малих пророків. Їх твори склали розділ пророцьких книг.

Історична доля давньоєврейських держав склалась нещасливо. Тривалі війни між собою та іншими державами виснажували їх і робили життя народу особливо тяжким. Соціальне напруження в суспільстві було постійним.

Ізраїльське царство (на півночі Палестини) проіснувало з 937 до 722 р. до н.е. Царювало 19 царів, з них 7 — біля одного року. Це свідчить про постійну внутрішню напруженість в державі. В 722 р. до н.е. асирійський цар Саргон II руйнує столицю держави Самарію і уводить в полон десять ізраїльтянських племен.

Іудейське царство трималось довше до 588 р. до н.е. В ньому царювало 20 царів з династії Давида, з них короткочасно 3. В 586 р. до н.е. Іудея була завойована вавілонянами. В 586 р. до н.е. вавілонський цар Навуходонасор II переселив більшу частину іудеїв до Вавілонії, а Єрусалимський храм зруйнував. В полон не був взятий увесь народ. Навуходонасор вивів до Вавілонії лише родовиту і земельну знать, вищих чиновників, торговців і кваліфікованих ремісників. Вавілонське полонення було виявом і спалахом стародавнього антисемітизму. Саме у «вавілонському полоні» активно проходили ідеологічні процеси, продовжувалось розроблятися іудейське монотеїстичне віровчення. Іудейська релігія зазнала впливу іранського маздаїзму. У Вавілоні активно виступав Єзекіїль. Він пропагував ідею поновлення Ізраїлю, як теократичної держави, відбудови Єрусалимського храму. Все це мусив зробити месія з роду Давидового.

Вавілон був розгромлений перською державою в 539 р. до н.е. і увійшов до складу Ахеменідської держави. Іудеї в 538 р. до н.е. змогли повернутися до дому з дозволу персидського царя Кіра. Ідеї Єзекіїля одержали ґрунт для здійснення.

Відроджена єврейська держава дістала назву Іудеї, вона очолювалась правителем, якого призначив перський цар. Єрусалим одержав статус міста з самоврядування, первосвященик храму має державну владу. Єрусалимський храм було відбудовано. Цей період в історії стародавніх євреїв дістав назву Другого храму..

В цей період була видатною діяльність писця Езури (Ездри), який одержав повноваження від Артаксеркса I на ревізію Іудеї. Він приїхав в Іудею в 458 р. до н.е. Значну роль відіграв і вавілонський єврей Неємія, якого Артаксеркс I призначив правителем Іудеї. Вони домоглись неприйняття до Єрусалимської общини євреїв, які не були у вавілонському полоні. Ці євреї частково змішалися з іншими народами, яких асирійці оселили навколо Самарії і вже звалися самаритянами. Ездра і Неємія виступали за посилення ізоляції євреїв від інших народів, вони вимагали анулювання змішаних шлюбів, немало родин було зруйновано заради національної ізоляції. Від Ездри і Неємії залишилися книги в Священному Письмі.

З початку вавілонського полону почалося розселення євреїв за межами Палестини. Частина євреїв, що були вивезені до Вавілонії, не побажали повернутися до Палестини і цим поклали початок діаспорі — розселенню за межами Палестини. Частина євреїв оселилася під час цих подій в Елефантині в Єгипті.

В часи існування Ахеменідської держави поневолені країни перетворювались в підлеглі провінції типу сатрапій, де продовжували володарювати місцеві династії, але вже без ніякої самостійності під суворим наглядом, в тій чи іншій формі, метрополії. Тоді, в західних сатрапіях Ахеменідської держави утворилась особлива форма релігійного і місцевого політичного об'єднання, яка діставала назву «громадсько-храмової общини. Такою громадсько-храмовою общиною була община Єрусалимського храму. Вона складалася з 32 об'єднань, які звалися бет-абат («батьківський дім»). Кожну общину очолював глава, який контролював життя родин, які входили в цю общину. Земля належала бет-абатові й була у спадкоємному володінні родин. Останні користувалися найманою площею необщинників. Бет-абат сплачував належні податки державі і мав, хоч і обмежену, але власну юрисдикцію. За таким зразком, правда вже без общинної власності на землю, але з колективною економічною відповідальністю і обмеженою юрисдикцією, виникли згодом в іудаїстів синагогальні общини.

Іудейська релігія після полону стала ще більш вузькою і, мабуть, забула про ті перспективи, які вона мала як світова. Іудейство оповилося в твердий панцир суспільного богослужіння і особистого додержання обрядів. Євреї різко відмежувалися від усього світу, вважали, що їх релігія дана лише їм, але не для всього людства. Можливість стати світовою релігією була втрачена, склалася типова національно-державна релігія, яка дбає лише і тільки лише за свій народ.

Але це зробило євреїв народом недоторканим, поставило їх у особливе становище щодо інших. Релігія євреїв стала тією бронєю, яка захистила їх від асиміляції іншими народами. Від народів-сусідів стародавніх євреїв залишилася лише згадка. А євреї, хоч і невеликий, але впливовий народ сучасності з власною культурою і державністю. Народ, який зберіг себе, існуючи в діаспорі, майже дві з половиною тисяч років. І це є великою заслугою іудаїзма.

ЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ІУДАЇЗМ

Еллістичний період в історії іудаїзма охоплює час від завоювання Іудеї Олександром Македонським в 332 р. до н.е.) в до виселення євреїв з Єрусалима римлянами в 135 р. н.е. Отже назва цього періоду умовна, оскільки в той час було не тільки елліністичне панування в Іудеї, але і римське. Ця назва виправдана хіба що тим, що греки мали чим вплинути на стародавню релігію, а римляни ні, вони самі жили елліністичною релігійною спадщиною.

З 301 р. до н.е. Палестина перебувала під владою єгипетських Птолемеїв, а з 200 р. до н.е. — сірійських Селевкідів. В цей період Іудея була звичайною рабовласницькою державою. Населення займалося землеробством. Розвивалося ремісництво і торгівля. В суспільстві існувала майнова і соціальна нерівність. Основна маса населення: землероби і ремісники відчували гніт, як своєї національної верхівки, яка складалася з крупних землевласників, торговців і лихварів, чиновництва й жрецтва, так й іноземних загарбників. Соціальне гноблення перепліталось з національним.

Духовний розвиток суспільства відбувався головним чином в галузі релігії. А це досить консервативна галузь. Зміни тут відбувались незначні, панував догматизм. Складання основних документів Священного Писання було завершено, сувій Тори зберігався в Єрусалимському храмі. Але книги Святого Письма переписувались і бувало дописувались, підправлялися. Ці книги були написані на івриті і арамейській мові. Але згодом всі більше і більше поширювалась грецька мова і євреї, які жили за межами Палестини, наприклад в Єгипетському місті Александрії, вже забули іврит і користувалися грецькою мовою.

За ініціативою Птолемея II Філадельфа (правив в 285—246 р. до н.е.) Біблія була перекладена на грецьку мову. За легендою 72 єврейських мудреців, запрошених Птолемеєм, протягом 70 днів працювали над перекладом, кожен окремо, не спілкуючись один з одним. Коли вони скінчили працю і порівняли зроблені переклади, то виявилось, що вони збігаються слово в слово. Це було чудо. Воно підтвердило божественність перекладеного твору. Так воно, чи не так, а перекладена Біблія на грецьку мову стала здобутком цивілізованого світу того часу. Зроблений переклад дістав назву Септуагінта тобто Переклад сімидесятих. В нього увійшли твори, що й нині складають канон іудейської Біблії.

Септуагінта була потрібна стародавньому світові тих часів, вона розширяла його культурний обрій. Була вона потрібна і стародавньому єврейству. І це тільки тому, що євреї діаспори втратили знання івриту. Справа в тому, що іудейський світогляд потре-

пив у протистояння світогляду елліністичному. Євреї перш за все піклувалися про велич й удосконаленість духа, їх ідеалом було служіння Богу і достоєменно виконувати вимоги Тори. Ідеалом греків була фізична краса і гармонія, вони більш, ніж євреї, жили матеріальним світом. Духовний світ греків був у більшій владі розума, ніж серця. Пред'явлення античному світові Септуагінті єврейський світогляд заявляв свою претензію на участь у світовому прогресі цивілізації.

Птолемей і Селевкиди в III—II ст. до н.е. виселили значну частину євреїв до Єгипту, Сирії, Armenії. Відбувалось міграція євреїв і до інших країн. В I ст. до н.е. населення Іудеї становило лише близько 400 тис. чоловік, тоді як за її межами проживало вже понад 4 млн. євреїв.

Посилення соціального і національного гніту завжди живило в Іудеї внутрішнє напруження. Особливо підсилювалося пригнічення євреїв Іудеї за сирійського царя Антіоха IV (175—163 рр. до н.е.), який навіть заборонив іудейську релігію. Реакцією на таку політику було повстання Маккавеїв назване так, бо їм керував священик Мататія з роду Хасмонеїв, що взяв собі ім'я Маккавей (маккавет — молот) яке перейшло до п'яти його синів, що брали участь у повстанні. Особливо відзначився третій син Іуда Маккавей (пом. 161 р. до н.е.). Він очолив повстання в 167 р. до н.е., розбив армію Селевкідів, що значно переважала силами повстанців в 164 р. до н.е. взяв Єрусалим, наново освідтив Єрусалимський храм і поновив його діяльність. В 142 р. до н.е.) незалежність Іудеї була поновлена.

Але в середині іудейського суспільства напруженість не зникала. Спалахнули суперечки про Усну чи Неписану Тору, вона склалася давно, як коментарі до Тори в зв'язку з змінами в умовах існування іудеїв. Саддукеї, в особі жерців і священиків храму наполягали на визнанні єдиним авторитетом Тори і запереченні Усної традиції. Їм заперечували фарисеї, які вірили у святість Усної традиції, тобто намагалися розширити межі іудейського віровчення. Вони домоглися підтримки народу і одержали владу в Синедріоні — органі управління храмом.

З'явилися в іудаїзмі й інші течії. Серед них дуже впливовою була секта есеїв, які засуджували фарисеїв, пропагували ідеї соціальної рівності, аскетизму тощо.

В I ст. до н.е., як повідомляють стародавні джерела, євреї проникли вже в усі міста Римської імперії і важко було знайти таке місце на землі, де не було б євреїв, зазначав єврейський історик Йосиф Флавій. Біля 100 р. до н.е. остаточно складається канон священних книг іудаїзму, які вже зафіксовані Септуагінтою, йде вилучення і знищення так званих апокрифів (від грець. таємний, сокровенний), творів, які не увійшли до канону, але якими продовжували користуватися деякі общини віруючих. Більшість їх була написана на грецькій і арамейській мовах.

Тим часом держава Селевкідів переживає не кращі часи і поступово розвалюється. На зміну грецькому пануванню приходить римське, а з 63 р. до н.е. в Іудеї встановлено римський протекторат, а в 5 р. н. е. вона стає римською провідницею з прокураторським управлінням.

Римське панування для Іудеї виявилось тяжким і виснажливим. Продовжувалось виселення євреїв з країни тепер вже в обширну Римську імперію. Іудейська знать була втягнута в політичну боротьбу в Римі. Частина її на чолі з первосвящеником Гірканом і його радником Антіпатром підтримували Цезаря. Перемігши, Цезар зробив Антіпатра прокуратором Іудеї. Згодом син Антіпатра Ірод стає царем Іудеї. Царствування Ірода було кривавим, але він домігся економічного розквіту Іудеї і відбудував, вже в грецькому стилі, Єрусалимський храм. Після смерті Ірода Іудея знову стає римською провінцією, якою управляв римський прокуратор. Знову погіршується становище народу. В народі поширюються месіаністські настрої і, разом з тим, досить радикальні, які висло-

вили зелоти (гр.-ревнителі). Зелоти закликали до боротьби, навіть збройної з загарбниками, вони заперечували фарисейські пошуки компромісу з ними.

Посилиються релігійні пошуки, з'являються нові секти й нові пророки. Серед них — секта есеїв, які чекали «кінця світу» і пропагували ідеї рівності й демократизму. З другої половини I ст. н.е. починає функціонувати християнство, започатковане Ісусом Христом, яке згодом воно стає самостійною релігією.

В такій ситуації спалахують народні повстання: Іудейська війна 66—73 рр. і повстання Сімона Бар-Кохби 132—135 рр. Римляни жорстко розправлялися з повстаннями. Під час Іудейської війни син імператора Веспасіана Тіт в 70 р. взяв Єрусалим штурмом і вщент зруйнував Єрусалимський храм. Сумну історію цієї боротьби євреїв за існування розповів римський історик євреїв Йосиф Флавій (37-піс.100) в творі «Іудейська війна». Після розправи імператор Адріана з повстанцями Бар-Кохби римська колонія Елія Капітоліна, побудована на місці Єрусалима, була цілком зруйнована. Все ж потім на його місці було побудовано Андріаном язичницьке місто з храмами на честь римських богів. Епохи елліністичного іудаїзму завершена. Євреям під страхом смерті було заборонено жити в цьому місті. Раз на рік вони могли збиратися для плачу біля стіни храма, що був залишений у розвалинах. Ця Стіна плачу зберігається довічно.

РАБІНІСТИЧНИЙ ІУДАЇЗМ

У феодальну епоху іудаїзм увійшов, як релігія народу у вигнанні, яка тривала з II ст. н.е. до XX ст. н.е., майже 1800 років. Весь цей час віровчення і культ зазнавали змін. Правда, не докорінних, не принципових, а так би мовити — таких, які уточнюють, удосконалюють іудаїзм.

Єдиний релігійний центр — Єрусалимський храм — зник, бо його зруйнували. Та й з далекої діаспори вже неможливо було прийти до нього і принести жертву. Жертва, як така зникає з іудейського культу. Залишається імітація її (скажімо — спалювання свічок) і заміна словесною жертвою — молитвою. Як мінірелігійні центри виникають синагоги (грець.: збори, місце зборів) окремі общини з своїм молитовним будинком. Перші синагоги виникли в Палестині в IV ст. до н.е. в Єгипті в III ст. до н.е. З поширенням діаспори вони з'явилися в усіх місцях розселення євреїв. Синагога є місцем богослужінь, виконання обрядів, проведення свят, читанням Тори. Молитовні збори в синагогах проходили під керівництвом релігійних вчителів рабинів. Єврейські общини жили відокремлено, рабини керували не тільки відправленням обрядів, а й громадянсько-правовим життям общини. Звідси й інші назви періоду: рабиністичний, синагогоїдальний. Наявність синагог в місцях розселення євреїв не виключала намагань створити релігійні центри з більш широкою сферою впливу. Такі центри постійно виникали, навколо їх гуртувались видатні богослови, в них відбувався процес розвитку віровчення і культу.

Ще до руйнування Єрусалимського храму в 70 р. раббі Іоханан бен Заккай, з дозволу Веспасіана створив у місті Явні школу, а при школі суд (бет-дін) для вирішення теологічних проблем, а потім і Сінедріон, як у Єрусалимі. Він же був першим Насі — головою Сінедріону. Іоханан і наступні покоління вчених Явни стали називатися таннаї (ті, що повторюють вчення). Так виникла духовна столиця Іудеї, її авторитет був без примусу визнаний євреями всієї діаспори.

В Явні було встановлено, що Тора і Нев'їм має читатись в синагогах щосуботи і в свята, а також уривки з них в понеділок і четвер, коли землероби приходять в місто на базар. Це залишилось і дотепер. Були розроблені сценарії Суккота, Песаха і Шавуота.

В Явні завершена кодифікація Біблії, яка набрала ту форму, яку вона має тепер. Був зроблений новий переклад Біблії на грецьку мову, бо Септуагінта, на думку тодішніх вчених, була не досить точною. Але цей переклад втрачено.

Була перекладена Біблія і на арамейську мову, як найбільш поширену серед євреїв на той час. Його назва — Таргум, він застосовується і у наш час. Нарешті, в Явні почалася класифікація Усної традиції.

Проте на цьому робота над Біблією не закінчилася, її продовжували протягом II—IX ст. н.е. вчені рабини, котрих називали масоретами (від давньоєвр. «масора» — переказ, традиція), а відредагований ними текст Біблії, який дещо відрізнявся від Септуагінти, названо Масоретським текстом.

Римський імператор Андріан (117—138 рр.) після поразки повстання Бар-Кохби ліквідував богословський іудейський центр в Явні. Після припинення адріанових гонінь такий центр було утворено в місті Уша в Галілеї, згодом — в місті Бет-Шеарім, а потім — в місті Ціппорі. Там раббі Іехуда бар Ілай записав і відредагував усю Усну традицію. Цей запис одержав назву — Мішна. Це перша частина Талмуда.

Мішна складається з Галахи — це коментарі до Тори у вигляді записів суперечок і дискусій мудреців і рішень з конкретних випадкам і Аггади (переказ, розповідь) — це проповіді таннаїв, оповідання і притчі з біблійної тематики. Те з Усної традиції, що не потрапило до Мішни, було зібрано в збірник, який дістав назву Тосефта. Це — мов би доповнення до Мішни.

Після смерті Іехуди ще два століття існувала духовна школа і Сінедріон. Останні роки цього періоду школа діяла в місті Тверії. Богослови цієї школи звалися амореями (ті, що пояснюють, тлумачі»). Амореї зібрали нові матеріали, що накопичилися після написання Мішни і написали її продовження, що зветься Гемара. Писали Гемару не тільки в Палестині, але і у Вавілоні.

В 395 р. Римська імперія остаточно розпалася на Західну Римську імперію і Східно-Візантійську імперію. Іудея отримала нового господаря — візантійського імператора. В 426 р. вмер останній наші Гаміель VI. Імператор Феодосій II ліквідував інститут наші. Посилився виїзд євреїв з Палестини, вона перетворилася на християнську країну. Після того, коли Палестина перестала бути центром єврейської релігії і культури, ця роль на певний час, до початку ХПст., перейшла до вавілонської общини. У VIII ст. там утворилася секта караїмів, її засновником вважають Анана бен Давида, котрий звів іудейську релігію до 10 заповідей Мойсея, абсолютизував Тору, категорично заперечував Талмуд. Існування євреїв в межах Халіфату сприяло їх розселенню в Єгипті, Північній Африці, Іспанії й Італії.

Історія існування євреїв в Європі в часи середньовіччя була трагічною. Вона була знаменна частими спалахами антисемітизму. Так, в Іспанії до ІУ ст. вже склалася обширна єврейська колонія. Коли в Іспанії в поч. У ст. вторглися вестготи, які в УІ ст. прийняли християнство, становище євреїв погіршалось, їх насильно обертали до християнської віри. Завоювання Іспанії арабами у УІІІ ст. зміцнило становище до кращого. З'явилися єврейські академії — ієшиви, видатні вчені-талмудисти, поети, філософи.

Серед них визначною фігурою був Мойсей Маймонід (1135—1204 рр.). Маймонід народився у Кордові. Його родина ще в його дитинстві переїхала в Марокко, а потім до Єгипту, де Маймонід досяг слави видатного талмудиста. Збірник його філософських і юридичних творів зветься Мішне-Тора (Повторення Тори) чи Яд ха-зака (Могутня длань), де містяться знаменні «Тринадцять принципів віри», які в якості гімна Ігдал включені в усі єврейські молитовники.

Коли в Іспанії почалося гоніння на євреїв, частина їх переїхала до Франції, а звідти до інших країн Європи. Але їх і там пригнічували. В 1215 р. папа римський встановив, що всі євреї мусять носити жовтий клопоть тканини, як знак належності до єврейства. В 1242 р. в Парижі було вчинено публічне спалення Талмуда, а з 1350 р. в Європі євреї вимушені були жити в гетто. В 1394 р. євреї були вигнані з Франції, в 1492 — з Іспанії. Під тиском переслідувань євреї кочують з країни в країну: в Північну Африку, Туреччину, Португалію, до Східної Європи, частина повернулася до Ізраїлю.

В епоху Відродження наступили полегшення в житті євреїв в Європі. В Ізраїлі в місті Цфаті, виникла нова община в якій розроблялись проблеми кабалістичної течії в іудейському богослов'ї. За каббалою світ складається з 32 елементів, якими є 10 першочисел і 22 букви єврейського алфавіту. За допомогою цих елементів і слід аналізувати Біблію, комбінуючи їх можна розкрити її прихований сенс. Вчення каббали підтримує послідовний монотеїзм, який вважає, що людина може втручатися в божественно-космічний процес історії, бо кожному «збудженню низу» відповідає «збудження зверху». Іудейська каббала була заснована ще в Іспанії. Моше де Леоном (1250—1305), який написав книгу «Зохар» (Сяйво), алегоричне тлумачення Тори, де зібрано містичні прийоми впливу на світ.

В Цфате лідером каббалістів був раббі Іухан Лурія (1534—1572), який розробив цілу систему каббалістичної теургії, яка потім була сприйнята хасидизмом. Згодом туди приїхав раббі Йосеф Каро (1488-? рр.). Він працював над створенням енциклопедичного зводу талмудичного права. Скорочена версія цього зводу зветься «Шулхан Арух» (Накритий стіл), яка в стислій формі розкриває особливості єврейського життя, обряди і ритуали іудаїзму. Вона і тепер є необхідною книгою всякого рабина.

У Східній Європі євреї з'явилися ще у римську епоху, як купці. У IX ст. тюркський народ хазари прийняли іудаїзм і навіть намагались передати його Київській Русі; але згодом сами прийняли християнство. Приблизно в цей час сюди прибули караїми з Вавилонії. Вони і тепер живуть у Причорномор'ї України і в Литві. Але основна маса східноєвропейських євреїв — це переселенці з Німеччини в часи середньовіччя. Заселення почалося з Польщі. Тут на основі іврита та німецької мови склалась мова ідіш. Раббі Моше Іссерлес (1520—1572 р.) до Шулкан Аруха додав специфічні для цієї частини діаспори положення, які назвав Маппа (скатертину).

Оскільки в ХУІІІ ст. в складі Польщі були українські землі, євреї опинилися в Україні. Це було століття соціальних і національних подій. Боротьба українських селян проти польського гноблення зачіпала й євреїв, які розглядалися, як співники поляків. Звідти — акт знищення євреїв: зруйновано біля 700 общин, вбито більш 100 тисяч євреїв. Ці соціальні потрясіння викликали поширення каббали і відродження месіонізму. В 1648 р. оголосив себе месією в синагозі Смірни в Турції Саббатай цві (1626—1676), рух на його підтримку поширився на всю Європу, але він перейшов до ісламу.

Коли польські землі ввійшли до складу Російської імперії, значна частина євреїв опинилась в її юрисдикції. Катерина ІІ дозволила їм проживати лише в Україні і Білорусії. В умовах самодержавної Росії життя єврейських громад було дуже обмежене — і матеріальними нестатками, і релігійно-політичними обмеженнями. Тим не менш ідейний розвиток продовжувався. Саме в Україні склалась одна з сучасних впливових течій в іудаїзмі — хасидизм як релігійно-містичний напрям в іудаїзмі.

Термін «хасидизм» бере початок від староеврейського слова hassid (благочестивий), службовцем для визначення правовірних іудеїв, люблячих свого Бога і мешкаючих в ім'я цієї любові. Їх діяльність, яка не припиняється в лоні іудейської релігії, протягом історії декілька разів виявила себе яскравим чином в різних історичних обставинах.

У XIII ст. у Прирейнських землях хасиди — «святі мужі Німеччини», створили містико-аскетичний рух, що набув незабаром широкого поширення. У основі цього руху лежала так звана Книга праведників, що містила особливий філософський погляд на історію. У цій книзі викладалися правила поведінки для правовірних іудеїв, засновані на внутрішньому благочесті, самовідреченні, любові до Господа і до ближнього. Самий видатний представник хасидизму цього періоду, раббі Іегуда, був сучасником св. Франциска Ассизського, так і саме рушення, що бере свій початок з тих же джерел, що і Каббала, безсумнівно пов'язане з відродженням християнського чернецтва і містицизму.

Найбільш відомий етап в історії хасидизм пов'язаний з подіями, що відбувалися в XVIII ст. у країнах Східної Європи, де євреїв було особливо багато і де вони зазнавали переслідування. Ці події пов'язані з ім'ям Ізраїля бен Еліазера (1700-1760 рр.), відомого також під ім'ям Баал Шем Тоб («Володар доброго імені»), який протиставив талмудичному іудаїзму вчення, засноване на внутрішній духовності, любові до Господа-Спасителя і милосерді. Відносини, що склалися тоді між цадиками вчителями-харизмоносями і їх учнями, відтіснили на задній план традиційні відносини між правовірними іудеями і раввінатом, що примусило останній оголосити хасидський рух єретичним. Виникши в біля 1720 р., хасидизм швидко поширився по Польщі і Росії, де зберігся до початку XX в. Серед його представників назвемо австрійського філософа іудейського походження Мартіна Бубера (1878—1965 рр.), що визначив цей рух як «Каббалу, що стала етикою», а також письменника Ісака Бі. Зингера (1904—1991 рр.), лауреата Нобелівської премії в області літератури (1978 р.).

Хасиди додержувались законів Тори і Талмуда, розробили певні особливості іудейського релігійного культу, надавши йому екстатичного характеру. Під час обрядів вони застосовують співи і танці. Проти хасидів спочатку виступив видатний богослов Еліяшу бен Шлома (1720—1797 рр.), якого звали Віленським чаоном. Боротьба була напружена, але згодом протиріччя між ворогуючими сторонами втратили свою гостроту і тепер хасидизм мирно співіснує з іншими течіями іудейської релігійної думки.

Ще одним засновником хасидизму в Україні є рабі Нахман з Брацлава (1772—1810 рр.). Нахман народився у містечку Маджібожі, вчився у Брицлаві, вмер і похований в м. Умані. Він був правнуком рабі Ізраїля Баал Шем Тоба (того, хто носить добре ім'я) — засновника хасидизму. Суть його вчення полягає в тому, що Бог передбачає найдрібніші деталі життя і духовного розвитку кожного іудея, бо абсолютно все відбувається за божою волею. Волю Божу ми дізнаємося через одкровення, яке відбувається і в наш час. Наше стремління до матеріального добробуту — наслідок відвернення Бога від нас. Ми цілком не повинні впадати в злобу, це основа тешуви — повернення до Бога. Треба весь час усвідомлювати, що ти духовно зростаєш і тешува виникне в тобі. Хоч все у волі Божій, але людина мусить свідомо діяти відповідно до вченням Бога. Це все можливо виконати, якщо віруючий буде прихильником Цаדיна. Це і є Сім стовпів віри хасидів. З цих Семи стовпів віри виходять практичні настанови для віруючого, які Нахман виклав у творі «День життя брацлавського хасида».

СУЧАСНИЙ ІУДАЇЗМ

З ХУІІІ ст. починається новий, четвертий етап розвитку іудаїзму, етап його існування в сучасному суспільстві. Його відкриває діяльність Моше Мендельсона (1729—1786 рр.). Він був сином переписувач Тори, а в німецькому місті Десау самотужки добивсь високих знань. Він жив в гетто, але все життя домагався вивести євреїв з гетто, не лише буквально, але й у розумінні виходу єврейства до світової культуру, починаючи з німець-

кої. Він вважав потрібним до єврейської вченості додати європейську. Мендельсон переклав Тору на німецьку мову і видав її алфавітом іврита, щоб кожен єврей зміг читати її і вчити німецьку мову. Цей переклад був поширений і в Росії. Так була започаткована гаскала — рух Просвіти. До Росії, де жило чимало євреїв, цей рух дійшов в другій половині XIX ст. — на початку XX ст. Його представляла творчість Іцхака Бер-Левінзона (1788—1866 рр.), Аврахама Ману (1808—1867 рр.), Ісхуди-Лейб Гордона (1830—1899 рр.), пізніше Шолом-Алейхема (1859—1916 рр.) й Іцхака Лейбуш Переца (1852—1915).

Розвиток капіталізму в Європі і на Півночі Америки, посилення демократизму і громадських свобод поставило перед іудаїзмом ряд нових проблем. Сам процес історичного розвитку руйнував єврейську замкненість, піднесену іудаїзмом на висоту принципів. Посилилися асиміляційні процеси — і від них нікуди було дітися. XIX-те ст. поставило вимогу змін. Ці зміни, перш за все, стосувалися культу. Талмудичні обмеження ускладнювали не тільки побут, але і продуктивну діяльність, участь у виробництві, комерції, культурі. Так, іудею у суботи заборонялося користуватися транспортом. А як бути купцеві, який поспішав за декілька десятків кілометрів на ярмарок, що мав відбутися у неділю? Він мав виїхати у суботу. І розумний рабі згадував, що у Талмуді є пояснення, що, коли єврея субота застає мандруючим тобто на кораблі, то «на воді» можна користуватися транспортом. І за порадою рабе євреї клав у свою бричку сулію з водою, сідав на неї і їхав «на воді» куди йому треба. Але на таких витівках не проживеш, потрібні були певні культові зміни. А це викликало появу реформованого іудаїзму.

Реформований іудаїзм перш за все вніс зміни до культової та релігійно-побутової практики: богослужіння стало правитися національною мовою, для жінок і чоловіків одночасно, головний убір став не обов'язковим, до богослужіння включалася органна музика, спрощувалися молитви, змінився порядок святкування суботи. Цю роботу з реформування богослужіння очолив рабин Аврахам Гейгер (1810—1874 рр.). Пізніше було здійснено спробу зробити догматику більш сучасною, зокрема висунуто іншу інтерпретацію месіанізму, що містила відмову від ідеї відродження Сіону.

Вперше ці реформи на початку XIX ст. було проведено у Німеччині І. Якобсоном, потім їх підтримали євреї США. Перша синагога реформованого стилю («Темпль») була освячена в 1818 р. в Гамбурзі. Пізніше вони поширилися по всьому світу.

Не лишалося байдужою до цих процесів і та частина єврейства, яка такі зміни вважала зайвими й шкідливими. Вони, безумовно, враховували повільний розвиток талмудичного іудаїзму у застійному релігійному житті середньовіччя і домоглися утворенням іудейського комплексу, що дістав назву традиційного, або ортодоксального, іудаїзму. Він ґрунтується на буквальному розумінні Біблії, суворому виконанні усіх приписів, Талмуду і Шулхан-Аруху. Він, як і в минулому, категорично формулює культові, побутові, юридичні та інші норми. Ця історична форма іудаїзму залишається домінуючою в іудаїзмі й у наш час. Серед діячів ортодоксального іудаїзму XIX ст. слід виокремити німецького рабина Шимона Рафаеля Гірша (1808—1888 рр.).

Нарешті, слід сказати про те, що з'явилась група поміркованих релігійних діячів іудаїзму, які були за деякі зміни в ньому, але більше воліли підкреслити важливість спадковості в розвитку єврейської релігійної, а взагалі національної думки. Така концепція одержала назву історичної школи, її яскравим представником був голова рабинської семінарії в Бреслау Захарія Франкель (1801—1875 рр.). На основі історичної школи, як реакція на суперечності між реформованим і ортодоксальним іудаїзмом, виникає консервативна течія. Консервативний іудаїзм відкидав й омертвілу іудейську ортодоксію, і занадто сміливі наміри реформаторів, котрі підтримували асиміляційні тенденції єврейства. Ідеологи консервативного напрямку поєднали культ ортодоксального й реформи-

ваного напрямів у еклектичну суміш, яка задовольняла різні смаки. Так, богослужіння проводиться без поділу на чоловіків і жінок, але чоловіки повинні надягати головні убори, іврит залишається мовою богослужіння, проте для проповіді можна використувати національну мову. Цілком збережено ортодоксальне тлумачення догматики, проте допускалася її «індивідуальна інтерпретація».

На початок ХХ ст. іудаїзм являв собою строкату суміш ортодоксальних, реформованих і консервативних общин, єдиного релігійного центру не було, територіальні органи, що виникали, мали консультативний характер.

Історія нового часу для єврейства знаменна його поширенням в Сполучених штатах Америки. Перші переселенці — євреї прибули до США в 1654 р. За час до американської революції 1776—1783 рр. євреї оселилися в більшості британських колоній. Масова еміграція євреїв до США почалася в ХІХ ст., в 1880 р. там проживало 260 тис. євреїв.

Після 1880 р. посилилися еміграція євреїв зі Східної Європи. За період 1881—1924 рр. в США з Росії й Польщі виїхало 2,3 млн. євреїв. В США єврейські общини дістали всі можливості для вільного розвитку, вони тут набули цілковиту релігійну свободу. Нині в США проживає близько 6 млн. євреїв, діють всі напрями сучасного іудаїзму.

Якщо у Західній Європі і США відбувався хоч повільний, але постійний процес емансипації євреїв, зникали гетто, розширялися можливості їх громадської діяльності, то в Росії збереглася «приса осілості», як в географічному, так і суспільному розумінні. В 1844 р. були ліквідовані єврейські органи самоврядування кагали. В 1827 р. введена рекрутська повинність для євреїв і влаштовані школи кантоністів. Правда, в 1856 р. вони були скасовані. А в 1874 р. євреї були урівнені у ставленні до військової служби з іншими громадянами. Олександр ІІ, якій провів ці реформи, також послабив вимоги «приси осілості». Але вже за його спадкоємця, царя Олександра ІІІ, в 1881—1882 рр., по Росії пройшла хвиля єврейських погромів, антисемітизм посилювався. А в 1911 р. пройшла сумнозвісна справа Бейліса, хоча весь цей час синагоги діяли беззаборонно.

На початку ХХ ст. в царській Росії проживало близько 6,5 млн. євреїв, 4/5 з них жило в маленьких містах і містечках. На території Росії діяли 6 тис. синагог. Допускаючи офіційне існування іудейської релігії, царський уряд піддавав євреїв не тільки національному, а й релігійному гнобленню, що не заважало разом з тим використовувати іудаїзм у політичних інтересах самодержавства. Уряд надавав релігійним іудейським общинам ряд прав над їх членами, рабини навіть мали права і привілеї купця першої гільдії.

В утвореному після Жовтневої революції 1917 р. Радянській державі становище євреїв, в порівнянні з царською Росією, значно покращилось. Але здійснення проголошеної політики національної рівноправності було вкрай непослідовним. Під приводом боротьби з сіонізмом (для цього теж не було ніяких розумних підстав) надавали підтримку розвитку єврейської культури лише на ідіші, скеровували її розвиток лише в секуляризованому дусі, нав'язували їй комуністичний ідеологічний зміст, витравляючи зміст національний. Біробіджанський проект, який передбачав переміщення євреїв в сферу землеробської праці, зазнав невдачі.

При кількості єврейського населення в Радянському Союзі (близько 3 млн.), причому переважна більшість їх жила в Україні, кількість релігійних іудейських громад не перебільшувала 100 на всю колосальну країну. Налічувалось також біля 70 релігійних груп, які не могли домогтись статусу релігійних громад.

Друга світова війна привела до винищення значної частини єврейського населення Радянського Союзу, та і Східної Європи в цілому теж. В гітлерівських таборах смерті знищили мільйони євреїв. І не дивлячись на це, як у воєнні, так і післявоєнні роки відбувались антисемітичні акції.

Наприкінці XIX ст. формується єврейський національний рух, який ставив своєю метою повернення на землю предків. В Росії це ознаменувалося виходом в 1882 р. брошури «Автоемансипація» одеського лікаря Л. Пінскера (1821—1891 рр.) і утворенням руха «Ховевей Ціон» (Ті, хто любить Сіон), а в Європі — виходом брошури Т.Герцля (1860—1904 рр.) під назвою «Європейська держава — досвід сучасного рішення єврейського питання» в 1896 р. У 1897 р. в Базелі зібрався Перший сіоністський конгрес. Сіонізм не був і не є релігійним рухом. Це суто політична організація, яка має на меті створення й розвиток єврейської національної держави в Палестині. Але її основоположні принципи беруть свій початок в Торі.

Вся перша половина XX ст. була тяжким випробуванням для єврейського народу. Періодичні сплески антисемітизму в Європі, єврейські погроми, всілякі обмеження й утиски, геноцид, який чинили німецькі фашисти — все це тільки підсилювало бажання євреїв знову надбати свою історичну батьківщину. Складний перебіг історичних подій завершився утворенням в 1948 році держави Ізраїль.

XX ст. не принесло особливих змін в догматичних побудовах іудаїзму, хоч розвиток дійсності, прогрес цивілізації не міг не впливати на будь-яку релігію, так і на іудаїзм. Але певні зрушення були. У 30-х рр. XX ст. виник модерністський напрям — реконструкціонізм, ідеологом якого виступив М. Каплан. Він проголосив, що іудаїзм не релігія, а специфічна цивілізація, яка сторіччями прокладає собі шлях у майбутнє. Історія, культура, побут, релігія євреїв — елементи цієї цивілізації. Ця нова форма іудаїзму покликана увібрати модернізм реформованого, фундаменталізм ортодоксального і подвійність консервативного іудаїзму. Теологічні уявлення повинні бути реконструйовані так, щоб вони стали внутрішнім моральним переконанням євреїв. Обряди визнаються в ортодоксальній формі: це зв'язок з традицією, віровченням в будь-якій іудейській формі — зв'язок з головною ідеєю іудаїзму. Приналежність до іудаїзму визначається не обрядами й догмами, а практичною участю в діяльності іудаїстських організацій, поняття «єврей», «іудаїст», «сіоніст» проголошуються тотожними.

В 70-х рр. XX ст. в США виник релігійний рух «Євреї за Ісуса», філії якого діють тепер в багатьох країнах. Цей рух ставить метою довести, що Ісус саме і є той Месія, який був передбачений єврейськими пророками. На цій основі має бути поєднаний іудаїзм з християнством. Але у християн на першому місці — віра, а у іудеїв — справи. Різне у них розуміння Бога. Богословські розходження настільки глибокі, що подолання їх в найближчому часі навряд чи можливе.

Іудейські релігійні общини існують по всьому світу там, де проживають євреї. Функціонування ортодоксальних, реформованих, консервативних і хасидських общин давало можливість віруючим євреям задовольняти свої релігійні потреби згідно своїм уявленням і релігійним переконанням. Ніякої боротьби між цими течіями немає, вони співіснують взаємно поважаючи розуміння віровчення і культу один одного.

Організаційного духовного центру іудеїв, як в окремих країнах, так і в світовому масштабі немає, але синагоги столичних міст відіграють роль певного авторитету. Таким же авторитетом користуються духовні школи і учбові центри, як в окремих країнах, так і в Ізраїлі.

СВЯЩЕННЕ ПИСАННЯ ІУДАЇЗМУ (ТАНАХ)

ТаНаХ — це акронім від івритського Тора, Невіім у-Хтувім — «Закон, Пророки, Писання») — Священне Писання іудаїзму, або *Biblia Hebraica* (Єврейська Біблія); також фігурує під назвами *ѓа-Мікра* («Читання» з певним артиклем), *Сифрей ѓа-Кодеш*

(«Священні Книги»), Кітвей га-Кодеш («Священне Писання»). Найраніше і загальнопоширене іменування єврейського Священного Писання — га-Сфарім («Книги»), яке вже євреї світу еллінізму іменували грецькою ta-biblia («Біблія»). В іудаїзмі слово Біблія для позначення Старого Завіту не вживається.

Священне Писання іудаїзму, і специфіка давньоєврейської літератури в тому і полягає, що вона дійшла до нашого часу у складі Священного канону, зафіксованої збірки текстів, відібраних і відредагованих багатьма поколіннями мудреців-книжників, а також освячених високим авторитетом релігії. При цьому до канону увійшли не лише культові тексти, але й цілком світські твори (історичний і героїчний епос, хроніки, любовна і філософська лірика, афористика тощо), які широко представляли життя і світ у всіх їх проявах. Це пов'язано з тим, що на давньому етапі розвитку культури неможливо чітко відокремити світську і релігійну сторони життя, як неможливо розділити релігію, етику, філософію, історію, юриспруденцію, художню творчість, що перебувають у злитті у древніх текстах.

Книги, що увійшли згодом до іудейського канону, створювалися з початку II тис. до н.е. (спочатку в усній традиції) до II ст. до н.е., а письмово фіксувалися з кінця XIII по XI ст. до н.е. Вони написані в основному на івриті — одній із западносемітських мов семіто-хамітської мовної сім'ї. Лише окремі фрагменти найпізніших книг ТаНаХа написані на арамейській мові — близькому родичі івриту, що став через певні обставини розмовним в Палестині в останні століття до н.е. Іврит — єдина з мов класичної старовини, який досі залишається живою розмовною мовою — на відміну від мертвих нині старогрецького, латині, санскриту (окрім китайський). Але іврит пережив складну і майже безпрецедентну історію: дві тисячі років до н.е. він був живою мовою народу Ізраїлю, потім в перші століття н.е. поступово став мовою суто книжною: на ній молилися читали Священне Писання, як і раніше створювали поетичні твори, але не говорили. Народ, волею долі розсіяний по різних країнах, заговорив в епоху раннього Середньовіччя на нових мовах — мовах вигнання — ладіно, ідиш і деяких інших, але при цьому класичною мовою високої книжкової традиції, що цементувала єврейську культуру, залишався іврит. З кінця XIX ст. завдяки зусиллям спочатку нечисленних ентузіастів, що переселялися до Палестини, а також зусиллями поетів почалося відродження івриту. Нині ця древня мова є державною мовою Ізраїлю.

Отже, склавшись на початок Нової ери, іудейський канон прожив ще дві тисячі років і живе сьогодні — одночасно декількома життями. По-перше, він живе як Священне Писання іудейській традиції (ТаНаХ), або єврейська Біблія (Biblia Hebraica). По-друге, ці ж тексти, без всяких змін — якщо лише можна не вважати зміною переклад іншими мовами, — увійшли до християнської Біблії і стали її першою частиною — Старим Заповітом («старий» — в значенні «древній»). Саме перейменування, звичайно ж, відображає християнську богословську інтерпретацію: старозавітні події і сенси розуміються як переддень і передбачення того, що відбудеться в новозаветних текстах. За словами Августина Блаженного, «Новий Завіт ховається в Старому, а Старий — відкривається в Новому». По-третє, в перетвореному вигляді — у вигляді окремих оповідей у вільному переказі — старозавітні сюжети увійшли до Священного Писання ісламу — Корану, який створювався і записувався в VII ст. Крім того, мусульманська традиція визнає й Ісуса — але лише як пророка Ісу, який був попередником дійсного пророка Аллаха, — Мухаммада.

Яке ж будова ТаНаХа? Які книги входять до «Книги Книг»? Як вони співвідносяться з відомими нам — за Аристотелем, за грецькою естетикою — родами і жанрами літератури?

Канон включає 39 книг дуже різноманітних за жанрами і часто закінчених за змістом, які одночасно створюють унікальну єдність. Вони згруповані в три великі розділи.

Перший з них — **Тора** (Закон), або П'ятикніжжя Мойсеево. Це п'ять епічних і законодавчих книг, автором яких, згідно релігійної традиції є пророк Моїсей, який записав їх з вуст самого Всевишнього. В оригіналі це книги Берешит (На початку), Шемот (Імена), Вайікра (І закликав), Бемідбар (У пустелі), Дварім (Слова, або Справи-Заповіді, що передбачають єдність слова і справи). Назви на івриті подані, згідно прадавньої месопотамсько-ханаанейської традиції, за першим значущим словом тексту. Назви ж до православної Біблії прийшли з грецького перекладу: Буття, Вихід, Левіт (левіти — священики), Числа, Второзаконня («повторення Закону»). Всі книги Тори зв'язані між собою єдиним сюжетом і утворюють цілісний релігійно-історичний епос — про Творіння світу і людини, початок людської історії і роду обранців Єдиного Бога, а також про становлення богообраного народу як сакральну спільність — через заключення Завіту зі Всевишнім. Таким чином, час дії Тори — від легендарного Сотворення світу до XIII ст. до н.е. Для іудейської традиції Священним Писанням є саме Тора, вона дарувана Богом народові на горі Синай упустелі Синайській під час заключення Завіту — у момент Одкровення Синайського.

Перші записи окремих частин Тори було зроблено в VIII ст. до н. е.; на початку VII ст. до н. е. вже були відомі чотири книги Тори. В 640 р. до н.е. іудейський престол посів Іосія у восьмирічному віці. Коли він виріс, то вирішив дещо відновити в храмі Ягве. Під час ремонтних робіт в храмі верховний жрець Хелкія в 622 р. до н.е. знайшов книгу від самого Ягве. В книзі виявилися ті законі й приписи, які повинні були виконувати справжні віруючі Ягве — служити лише одному Ягве, приносити жертви тільки Ягве й тільки в Єрусалимському храмі, всіх інших богів та їх пророків треба винищити. Це було так зване Второзаконня, яке увійшло п'ятою книгою до Тори. Так склалося п'ятикніжжя Мойсеево, чи Тора (Хумаш). Після повернення з вавилонського полону всі релігійні тексти Тори були об'єднані. Канонічний текст Тори складається з п'яти книг.

Книги перша — «Буття» розповідає про створення світу і людини, про життя перших людей в раю, їх гріхопадіння й вигнання з раю, про нащадків Адама, їх вчинках, про всесвітній потоп, Ноя і його нащадків. Тут вже з'являються патріархи — засновники єврейського народу: Аврам, Ісак, Яков, що одержав ще ім'я Ізраїль. Його діти продали свого брата Йосифа до Єгипту, де останній робить блискучу кар'єру і забирає євреїв до себе. Книга написана за кращими зразками драматичного твору, події розгортаються стрімко і напружено, образи учасників подій окреслені чітко, виразно.

Книга друга «Вихід» продовжує цю драматичну лінію. Вона розповідає про Мойсея, його життя й діяльність в Єгипті, про нелюбов, що виникла у фараона до євреїв; Мойсей приймає рішення повернутися на батьківщину. Бог веде їх Синайською пустелею, дає Мойсееві Закони і укладає угоду з євреями на вірність — заповіт, повідомляє через нього десять заповідей. Мойсей споруджує ковчег-скінію заповіта в якій і розміщується Бог. Віднині він завжди в Ізраїлем.

Книга третя «Левіт» вже не має драматичної насиченості. Це — релігійне законодавство.

Такий же характер має і книга четверта «Числа». Але починаючи з 9 глави (з 36-ти) продовжується історія ізраїльського народу, його мандрування по пустелі і завоювання Палестини.

Книга п'ята «Второзаконня» має зміст цілком відповідаючий назві. Виклад основних положень релігії в п'яти книгах став традиційним для багатьох релігій стародавнього світу. Можна цілком припустити, що видатна пам'ятка індійської культури

«Панчататра», написана в жанрі «шаста» (навчання, порада) назва якої буквально перекладається «п'ять книг», є відгуком на П'ятикнижжя Мойсееве. У Конфуція теж є «П'ятикнижжя».

До Тори прилягають також книга Ісуса Навіна. Ісус Навін — наступник Мойсея. Він повів стародавніх євреїв через Йордан, взяв місто Іерихон, а потім інші царства, поділив завойовану територію, як спадщину Мойсея. У християнстві Тора становить серцевину Біблії.

Тора вбирає в себе цілісний світ, в ній вказані закони, за якими розвивається світ. З точки зору науки тексти Тори склалися в широкому часовому інтервалі: багато переказів відносяться до першої половини II тис. до н.е. і довго існували в усній формі, письмова ж фіксація тексту відбувалася між XIII і VII ст. до н.е. Це ніяк не відмінє сакральності тексту, тим більше, що суть Тори складають «зустріч народу з Богом шляхом історії» (Н. А. Бердяєв), Одкровення Бога в історії, досягнення Його через історію.

Встановлені наукою приблизні часові рамки запису текстів Тори вельми красномовні: час Виходу (і саме найдавніші фрагменти Тори сягають часів життя Мойсея) і час початку тяжких випробувань на вірність Завіту. У XVIII — XIX вв. складається так звана «біблійна критика» — напрям у науці, який ставить під сумнів богоданність і одночасність створення тексту П'ятикнижжя. Вона висуває «документальну гіпотезу», або «теорію джерел», згідно якої текст П'ятикнижжя механічно комбінувався з двох різних джерел. Їх умовно позначили як Е (Елохист) і J (Яхвіст) — залежно від того, яке іменування Бога — Елохім або невимовний тетраграматон — використовується в тому або іншому фрагменті.

Крім того, був виокремлений «жрецький кодекс» («джерело Р»), представлений в основному в Книзі Второзаконня. Найбільш авторитетним апологетом цієї концепції був німецький сходознавець Ю. Вельгаузен. І хоча біблійна критика встановила немало справжніх наукових фактів і дійсно багато що прояснила в становленні біблейського тексту, нині вже багато в чому анахронізмом здається її уявлення про грубе механічне компілювання тексту Тори.

Поза сумнівом, Тора володіє дивною внутрішньою цілісністю і єдиним сюжетом: рухи світу від хаосу до порядку, від беззаконня — до усвідомленого прийняття Закону. Стоячи на початку Писання, Тора говорить про початок світу і людства, про першооснови духовного досвіду людини, про початок вибраного Богом роду і про початок народу, що уклав вічний Завіт зі Всевишнім. У цьому сенсі як два однаково важливі початки Тори сприймаються Книга Буття і Книга Виходу. Вони є епічними, тоді як останні — Левіт, Числа, Второзаконня — можна визначити як законодавчі, хоча вони і вставлені в загальну «раму» епічного сюжету і містять в собі нарративні (оповідні) елементи. Проте слід звернути увагу на те, що Книга Буття і Книга Виходу являють собою дещо різні варіанти епосу: у першому випадку поєднані елементи міфологічного епосу в різних його різновидах (космогонічний, антропогонічний, етіологічний) і епосу історичного, у той час як Книга Виходу — історичний епос в чистому вигляді.

Другий розділ — **Нев'їм** (Пророки) — відкривається також епічними книгами: Книга Ієхошуа бін Нуна (Ісуса Навіна), що є біблійним військовим епосом; Шофтім (Судді, або Книга Суддів Ізраїлевих) — одна з прадавніх хронік з елементами героїчного епосу; хронікально-епічні 1-а і 2-а Книги Шмуеля (Самуїла; у православній Біблії — 1-я і 2-я Книги Царств) і 1-я і 2-я Книги Царів (відповідно — 3-я і 4-я Книги Царств). Ці книги охоплюють величезний часовий період в історії єврейського народу — з XIII по VI ст. до н.е. А далі йдуть п'ятнадцять пророчих творів — книг, написаних пророками, що жили в інтервалі між VIII і III вв. до н.е. Пророча книга — один з самих унікальних

жанрів, народжених давньоєврейською літературою. Його відрізняє складний жанровий синкретизм (сплав різних жанрів). Написані пророчі книги від першої особи — Я Творця, уособленого у «я» пророка (іншими словами, вустами пророка говорить Сам Господь). Пророки — перші точно відомі нам автори в староеврейській літературі, люди, які зберегли в своїх книгах свою неповторну духовну подобу. Це Амос, Хошеа (Осія), Йешаяху (Ісайя), Іерміяху (Іеремія), Іехезкель (Іезекіїль) т ін. У каноні книги розташовані не зовсім в тому порядку, в якому вони виникали: як в іудейській, так і в християнській Біблії пророчий канон відкривається книгами Ісайї, Іеремії, Іезеїля, які іменуються великими пророками — в силу особливою значущості і великих обсягів їх книг (у їх розташуванні збережена хронологічна наступність). За ними розташовуються дванадцять «малих» пророков, названих так за невеликі розміри їх книг. У християнській Біблії пророчі книги замикають Старий Завіт, в структурі ж іудейського канону (протоканону) більшою мірою відбитий порядок створення і канонізації текстів. Зокрема, коли Ісус в своїй знаменитій Нагорній проповіді виголошує: «Не думайте, що Я прийшов порушити закон або пророків: не порушити прийшов Я, але виконати» (Євангеліє від Матвія, 5:17), то під «законом» і «пророками» він має на увазі дві канонізовані і добре йому знайомі частини іудейського Священного Писання, яке було і його Священим Писанням. Питання ж про канонізацію третього розділу ще не було вирішене.

Третя частина носить назву **Кетувім** (або Ктувім) — Писання, і саме множина підкреслює, що цей розділ носить збірний характер і складається з самостійних закінчених книг, майже не пов'язаних між собою на відміну від попередніх розділів. Слід пам'ятати, що що навіть ті книги Біблії, що здаються абсолютно закінченими все одно глибинно пов'язані з усіма іншими і не можуть бути зрозумілими поза цілісним біблійним контекстом. Іудейська традиція, а за нею і християнська, визнає, що ці книги створені людьми, яких надихнув Руах ха-кодеш — Святий Дух. Вони дуже різноманітні за жанрами.

Відкриває розділ книга надзвичайної духовної і поетичної сили, відома європейцям як Псалтир (у єврейському Танасі — Книга Хвалінь) — антологія релігійної і філософської лірики, збірка псалмів суто біблійних релігійних гімнів. Лірику в різних її модифікаціях представляють також Пісня над Піснями — лірико-драматична релігійно-філософська і любовно-еротична поема; Книга Плачу (Плач Іеремії на руйнування Єрусалиму) — траурна поема, що написана у формі фольклорного похоронного плачу — кіни; Кохелет (Екклесіаст — той, що Проповідує на зібранні) — лірична філософська поема. Елементи лірики, епосу і драми переплавилися в Книзі Іова (Іова) — ліро-епічний філософській поемі. У третьому розділі представлена також знаменита збірка староеврейської афористики, повчань і висловів життєвої мудрості — Мішлей (Книга Приповісток Соломонових).

У Кетувім входять також повчальні повісті-притчі, в яких конкретний сюжетний ряд служить для ілюстрації певної релігійно-етичної тези або для постановки складних духовних проблем. Такими в каноні є Книга Рут (Рут), Книга Естер (Есфір), а також, не дивлячись на те, що вона включена до корпусу пророчих книг, Книга Іони (Книга пророка Іони): у ній немає пророчих мов, а є розповідь про те, як Господь підніс етичний урок своєму пророкові. Філософською притчею є і Книга Іова (в центрі її — складна і нерозв'язна для людської свідомості проблема теодіцеї, проблема виправдання Бога перед лицем зла, що існує в світі). Проте Книга Іова — не прозаїчний твір, а ліро-епічна поема. У Книзі Даніеля (Книзі пророка Даніїла — в християнській Біблії вона включена до розряду пророчих книг) межі повісті-притчі з'єднуються з межами жанру апокаліпсису, що кристалізуються, — Одкровення про кінець несправедливої історії і перетворення

світу, збереженого у формі наочних і в той же час наповнених складною символікою видінь (жанр пророкування-видіння формується ще в пророчих книгах, але стає особливо важливим для апокаліптики).

У третій розділ увійшли також епічні тексти історичного характеру, написані від імені безпосередніх учасників подій, — Книга Езри (Ездри) і Книга Нсхемії (Неемії). Завершують розділ своєрідні літописи у вигляді анналів (від латін. *annales [libri]* — «річні [зведення]») — гранично стислої, лаконічної хроніки — 1-я і 2-я Книги Хронік (Діврей хаямім). У грецькому перекладі ці книги отримали назву Книги Параліпоменон (від грец. *paralipomena* — «заповнення пропусків, пробілів») — стислий виклад з деякими змінами і додаваннями хронікальних Книг Царств).

Іудейське священне писання має видатну історико-культурну цінність. Воно зберіглось до тепер як жива спадщина живого народу, який творив і вивчав його десятки століть. Через християнство Біблія стала надбанням людства. Вона стала джерелом натхнення для видатних творів літератури і музики, живопису і скульптури, народної творчості. Біблія щедро увібрала в себе фольклор. Тепер вона є щедрим джерелом приказок, притч, яскравих образів і характерів.

КНИГА БЕРЕШИТ

ГЛАВА 2

«1. І завершені були небеса і земля, і всі їх війнство. 2. І завершив Б-г на сьомий день Свою працю, яку робив, і спочив Він сьомого дня від усієї Своєї праці, яку робив. 3. І поблагословив Бог сьомий день і освятив його, бо того (дня) спочив Він від усієї Своєї праці, яку сотворив Б-г, (що належало) робити. 4. Ось породження небесні і земні коли створено їх, у день творення Господом Б-гом землі і неба. 5. Ніякого чагарнику польового ще не було на землі, і ніяка трава польова не росла, бо дощу не слав Господь Б-г на землю, і людини не було, щоб обробляти землю. 6. І пар піднявся з землі і просочив всю поверхню земну. 7. І сформував Господь Б-г людину — прах із землі, і вдихнув у ніздрі їй дихання життя, і стала людина живою істотою. 8. І насадив Господь Б-г сад в Едені, зі сходу, і помістив туди людину, яку сформував. 9. І зростив Господь Б-г із землі кожне дерево, принадне на вигляд і придатне до їжі, і древо життя серед саду, і древо пізнання добра і зла. 10. І потік виходить з Едена, щоб зрошувати сад, а звідти розділяється він на чотири головних (течії). 11. Ім'я одного — Пішон, він обтікає всю землю Хавіла, де золото. 12. А золото тієї землі добре; там кристаль самородний і камінь онікс. 13. А ім'я другого потоку — Гіхон, він обтікає всю землю Куш. 14. А ім'я третього потоку — Хідекель, він тече на схід Ашура; а четвертий потік — це Прат. 15. І взяв Господь Б-г людину і помістив її в саду Еденському, обробляти його і охороняти його. 16. І звелів Господь Б-г людині так: Із кожного дерева в саду можеш їсти; 17. Але від дерева пізнання добра і зла, не їж від нього; бо в день, коли станеш їсти від нього, смерті відданий будеш. 18. І сказав Господь Б-г: Не добре, щоб бути чоловіку самотнім, зроблю йому підмогу відповідну йому. 19. І сформував Господь Б-г із землі кожну тварину польову і всяку пташину небесну, і привів до людини, щоб бачити, як назве це; і як назве людина всяку істоту живу, таке ім'я їй. 20. І назвала людина імена всякій худобі, і пташці небесній, і всякій тварині польовій; а для людини не знайшов підмоги відповідної їй. 21. І вчинив Господь Б-г заціпеніння на людину, і вона заснула. І взяв Він одну з його сторін, і закрив плоть під нею. 22. І відбудував Господь Б-г сторону, яку взяв у людини, (щоб йому бути) дружиною, і привів її до людини. 23. І сказав чоловік: Ця цього разу! Кость від моїх костей і плоть від плоті моєї! Ця названа буде

дружиною (іша), бо від чоловіка (іш) взята вона. 24. Тому злишить чоловік свого батька і свою матір, і пригорнеться він до дружини своєї, і стануть вони плоттю єдиною. 25. І були обоє вони нагі, людина і її дружина, і вони не соромились».

ТАЛМУД

Талмуд (від ст.-євр. ламейд — вивчення) — це велика збірка єврейських догматичних, правових, релігійно-філософських і морально-побутових приписів, що склалися протягом багатьох століть (з IV ст. до н.е. по IV ст. н.е.).

Талмуд, поруч з Торою, належить до священних книг іудаїзму. Століттями Талмуд передавався із покоління в покоління усно. Тому його називають Усним законом, тоді як ТаНаХ (Старий Завіт) — Письмовим законом. Письмове оформлення нагромадженого талмудичного матеріалу почалось у III ст. н.е. і закінчилось у V ст.

Початок Талмуду відноситься до часів активного проникнення в Іудею елементів античної (елліністичної) культури. Спочатку Іудея була завойована Александром Македонським у 332—331 рр. до н.е. Після його смерті імперія розпалась, а Палестина стала предметом гострих конфліктів між династіями Птолемеїв та Селевкідів. Іудея час від часу потрапляла то під єгипетське, то під сірійське володіння. Одночасно посилювалось поширення грецької мови, грецької літератури, античного способу життя. У протидію цьому в іудейському релігійно-духовному середовищі сформувалась сильна опозиція, яка відстоювала традиції Тори, прагнула будь-якою ціною зберегти Мойсеїв Закон. Традиціоналісти зайнялись коментуванням Тори, а також тлумаченням іудаїстських релігійно-побутових розпоряджень. Мудреці, на чії судження частіше всього опиралися в талмудичних коментарях, називалися танаями і амораями (відповідно вчителі і тлумачі).

Прагнення закріпити «віру богів» іудаїстичних самобутніх установлень у побуті зростало, оскільки в I ст. до н.е. Іудея потрапила під владу жорстокого і деспотичного Риму. У 63 році до н.е. римські легіони під командуванням Помпея захопили Єрусалим, чим започаткували систематичне підкорення євреїв. В історії збереглося чимало свідчень жорстокої боротьби єврейського народу проти римлян. Так, у 66—73 рр. н.е. в Палестині вибухнуло повстання zelotів (ревнителів віри).

У ці роки серед керівників релігійно-політичної течії фарисеїв виділяється священик (рабі) Йоханан бен Закай. На відміну від багатьох своїх співвітчизників, які зі зброєю в руках відстоюючи незалежність країни, він обрав компромісну тактику. Домовившись з римлянами, він відкрив школу іудаїзму (ієшива). Після поразки і зруйнування Єрусалимського храму ієшива, створена за його ініціативою, стає провідним центром іудаїзму. Саме тут починається письмове оформлення Талмуду. У 132—135 рр. в Іудеї спалахнуло повстання проти римлян під керівництвом Бар-Кохби, метою якого було звільнення від іноземного поневолення. Євреї зазнали великих втрат, різко скоротилась кількість людей, які знали грамоту і Танах. Щоб зберегти іудаїстську релігійну традицію, приблизно в 210 р. було розпочато письмове оформлення Усного Закону. Його автором був Єгуда Ганасі, голова Синедріону і авторитетний знавець Закону, що створив Мішну — першу і головну редакцію Талмуду.

Таким чином, виникнення Талмуду було зумовлено в першу чергу прагненням євреїв зберегти релігійну традицію іудаїзму на противагу експансії античної культури. Ізолювати євреїв від цієї культури не вдалося, однак з появою Талмуду, по-перше, віроповчання іудаїзму отримало закінчений, систематизований вигляд, а по-друге, перед

загрозою іноземної окупації іудаїзм набув рис духовно-ідеологічного менталітету євреїв як етносу, став своєрідним захистом від асиміляції.

Терміном «Талмуд» об'єднують дві групи релігійних трактатів. Одна з них — уже згадана **Мішна**. Це величезний коментар до Тори. Друга група трактатів — **Гемара**, що являє собою тлумачення Мішни.

Мішна поділена на 63 трактати, які розміщені у шести розділах.

Перший розділ «Зераїм», («Посіви») складається із 11 трактатів і торкається установ і молитв, що відносяться, головним чином, до землеробства. Другий розділ «Моед», («Свято») нараховує 12 трактатів, які регламентують поведінку віруючих у дні релігійних свят. Усі встановлення, що стосуються правил поведінки віруючого в суботу, зібрані в одному трактаті під назвою Шабат. Інші твори регламентують святкування Песаха (Паски), свят Пурим, Рошхашана і Йом Кипур.

Третій розділ «Нашим» («Дружини») в семи трактатах викладає шлюбдорозлучне і сімейне право. Десять трактатів четвертого розділу «Незікім» («Пошкодження») присвячені положенням цивільного і кримінального права. П'ятий розділ «Кодашим» («Культові веління») включає 11 трактатів щодо жертвоприношення. Нарешті, шостий розділ «Горехот» («Очищення») містить 12 трактатів, що стосуються дотримання ритуальної чистоти.

Усі частини Мішни — це юридичні кодекси, обов'язкові розпорядження. Лише один із 63 трактатів не має законів. Він називається «Авот» і включає найвідоміші вислови мудреців.

Протягом кількох століть після упорядкування Мішни її старанно вивчали і тлумачили. З'явилися різноманітні коментарі до трактатів, по ряду питань велись дискусії. Приблизно в 400 р. іудейські мудреці склали коментарі до Мішни — вже згадану Гемару. Так завершилось письмове оформлення Талмуду.

Відомі дві редакції Талмуду. Перша Єрусалимський Талмуд, складений в Іудеї, друга, Вавилонський — у Вавилоні. Вавилонський Талмуд більш поширений і вважається більш авторитетним. Усі коментарі Талмуду оформлені однаково. Спочатку цитується певне положення Мішни, потім приводяться дискусії законовчителів про його зміст. До всляких юридичних дискусій мудреці додавали керівництва з етичних питань, медичні поради, історичні відомості, матеріали фольклору. Окремі законоположення Талмуду (як і вся їх сукупність) іменуються Галахою.

Як правило, текст Гемари починається точною цитатою із Мішни. Наприклад, у трактаті «Мішна Бава Меція» сказано: «Якщо людина наймає робітників і наказує їм працювати вранці рано і пізно ввечері, то не можна змушувати їх працювати зранку до вечора, якщо це не є звичаєм даної місцевості». Далі іде коментар: «Хіба не зрозуміло, що наймач не може вимагати того, що не є місцевим звичаєм?» Питання в тому, чи дасть наймач вищу платню за те, що найманець працюватиме вранці рано і пізно ввечері. Закон каже нам, що робітники можуть відповісти: «Ти платиш нам більше за кращу працю (а не за більшу тривалість праці)».

У трактатах багато роздумів про людину і її взаємостосунки з Богом. Талмуд надає людині свободу дій. Рабі Акбі каже: «Все впорядковано заздалегідь, хоча надається право вибору. Милість Господня судить світ, та рішення виносить відповідно з тим, які справи перевершують». Людина, у відповідності з канонами іудаїзму, обмежена тільки призначенням Всевишнього. «Оскільки ви створені не за власним бажанням і народились не за власним бажанням, і живете не за власним бажанням, то і не за власним бажанням звітуватиме перед Верховною Істотою», -- сказано в одному із трактатів. Талмуд також розвиває ідею про індивідуальну значимість і відповідальність людини: «Якщо я не за себе, то хто за мене? Коли я за себе, то що я таке? Якщо не тепер, то коли?»

Наведений вище вислів констатує категорію морального обов'язку. У багатьох трактатах Талмуду перераховуються моральні риси іудея. Всі вони виходять із Божественного Закону — Тори. «Вивчення Тори, сказано в трактаті «Абода Зара», — приводить до точності — до старанності, старанність — до чистоти, чистота — до шанування святості, шанування святості — до лагідності, лагідність — до боязні гріха, боязнь гріха — до святості, святість — до святості душі». У цьому вислові виражена думка про необхідність служіння Торі як умова моральної досконалості віруючого.

Найважливішою якістю людини є працелюбність. Талмуд надає перевагу духовній праці й тому прославляє священників. Разом з тим, підносить і працю. «Прекрасно висловився рабі Ябне: я творіння Бога. Моя робота в місті, а його праця на землі. І як він не наважується виконувати мою працю, так і я не наважусь виконувати його. Скажеш ти, що я роблю багато, а він робить мало? Все це порівну, і він також присвятив своє серце небесам».

Особливу увагу Талмуд приділяє сім'ї. Детально розписана послідовність вступу до шлюбу, правила спільного проживання подружжя, в тому числі їх сексуальні стосунки. У розділі «Нашим» шлюб — це домовленість, укладена між подружжям. Жінка в шлюбі повинна бути захищена чоловіком, оскільки вона зачинатель потомства. «Домашній спокій, — сказано в Талмуді, — заснований на тому, що чоловік любить дружину, як самого себе, і поважає її більше, ніж самого себе».

Разом з тим, у Талмуді чітко простежуються сліди патріархату. Про нерівність жінки і чоловіка можна судити, наприклад, щодо розлучення. Ініціативою тут володіє чоловік: без його «розлучного листа» жінка не може знову вийти заміж. Отримавши такого листа, вона може вийти заміж, але не раніше, як через три місяці після розлучення. Її діти від другого шлюбу визнаються «незаконнонародженими» і можуть, у свою чергу, вступати в шлюб тільки з такими ж «незаконнонародженими».

Правові питання займають центральне місце в Талмуді і, як уже сказано, зосереджені в Галасі. Фактично, тут кодифікована вся правова сфера мирського життя прихильників іудаїзму. Джерелом права вважається виключно Закон Мойсея. Конкретні юридичні норми засновані на прецеденті, казусах юридичної практики, звідси і крайня казуїстичність талмудичного права.

У Стародавній Іудеї склалась досить розвинена система судовиробництва. У кожному місті були суди, а в Єрусалимі — вищий суд Сінедріон на чолі з першосвященником. У Талмуді регламентуються особливі якості, необхідні членам суду в Сінедріоні. Вони повинні детально знати Тору, розумітися в науках (у тому числі математиці й медицині). Необхідні знання іноземних мов, щоб не покладатися на перекладачів.

Талмуд — унікальний історико-релігійний пам'ятка іудаїзму. Талмудична література була найважливішим предметом навчання дітей і юнацтва, а також об'єктом прискіпливого вивчення правовірними євреями в Палестині й діаспорі. Доля цих книг складалася драматично. У Середні віки, Новий і Новітній час у ході єврейських гонінь і погромів велика кількість талмудичних книг і цілих бібліотек була спалена. Традиції вивчення Тори і Талмуду підтримувались переважно в практичній діяльності єврейських духовних навчальних закладів.

ТЕКСТ МІШНИ З ПОЯСНЕННЯМ З ТАЛМУДУ

Нижче наводиться фрагмент тексту Мішни з трактату Маккот з подальшим коротким поясненням з Талмуда (Маккот, 3 а).

Мішна: **«Ми свідчимо, що така-то людина розлучилася з дружиною і не заплатила їй ктубу (обов'язок чоловіка сплатити певну суму грошей у випадку розлучення**

приміт. автора). Але ж сьогодні або завтра він їй виплатить ктубу Ми обчислюємо, яку суму можна заплатити за її ктубу в разі вдовства або розлучення, тоді як в разі її смерті муж успадкує її майно».

Гемара: «Як ми обчислюємо? Рав Хісда говорить: «по чоловікові». Рав Натан бар Ушія говорить: «по дружині». Рав Папа говорить: «по дружині і за ктубою».

Як можна відмітити, стиль Мішни надзвичайно ємкий, і для того, щоб пояснити приховане там значення, ми наведемо тут переклад коментаря Раші (Раббі Шломо Іцхакі коментатора XII ст.) до цієї Мішни:

РОЗВІВСЯ ЗІ СВОЄЮ ДРУЖИНОЮ — З'явилися перед нами двоє, що бачили його, який розлучається, в такий-то день, тоді як він говорить, що з дружиною не розлучався і ктубу їй не винен. Потім виявляється, що ці двоє збрехали, оскільки існують два інших свідки, які сказали про людину: «Ти був з нами в іншому місці того дня», про яке перші стверджували, що тоді людина розлучилася з дружиною.

СЬОГОДНІ АБО ЗАВТРА ВІН ЇЇ ВИПЛАТИТЬ КТУБУ — мається на увазі сума, яку треба сплатити. Якщо сказати, що всю ктубу, то хіба не можна передбачити, що чоловік помре або розлучиться сьогодні або завтра і заплатити їй її ктубу. Таким чином, виявиться, що лжесвідки не завдали йому жодної шкоди.

МИ ОБЧИСЛЮЄМО, СКІЛЬКИ МОЖНА ЗАПЛАТИТИ — враховуючи неясність. Бо, якщо вона стане овдовою або розлученою, покупець ктуби (мається на увазі «умовний покупець», який ніби встановлює реальну вартість ктуби) отримає за ктубою, але, якщо вона вмирає раніше чоловіка, то її чоловік успадковує її майно, а покупець свої гроші втратить. Талмуд детально описує, яку суму суддя повинен зажадати від лжесвідків».

Воістину дивно, що більше сімнадцяти століть назад, в часи, коли саме поняття невизначеності було абсолютно невідомим, Мішна запропонувала такий метод оцінки «чекання дружини», який міг би дістати повне схвалення будь-якого сучасного фахівця в галузі теорії рішень, а саме — метод, що враховує вплив ринку.

ІУДАЇСТИЧНЕ ВІРОВЧЕННЯ

Основні принципи іудейського віровчення висловлені в «13 основах іудаїзму», які сформулював ще в ХП ст. Маймонід.

Перші чотири основи викладають іудейське розуміння Бога:

- «1. Я вірую неподільною вірою в те, що Творець, благословенне ім'я його, творить всі творіння і керує ними і що Він один створював, створює і буде створювати все, що є в світі.
2. ... що творець... єдиний і немає іншої єдності, подібної йому, ні в якому відношенні, і що Він лише один — Бог наш в минулому, теперішньому й майбутньому.
3. ...що Творець... не має тіла, і що Він недосяжний тим, хто осягає матеріальні форми, і що у Нього взагалі немає нікого схожого.
4. ...що Творець... є перший і Він же — останній».

Ми бачимо, що як і всяка інша релігія, іудаїзм у основі своєї системи містить анімістичні уявлення, у центрі яких віра у надприродну, персоніфіковану істоту — Бога. Бога Ягве, котрий має, крім того, імена Елох'аїм, Єгова, Адонаї та ін.

Наступним важливим положенням віровчення іудаїзму є твердження про вічність і непорушність Тори, абсолютність її змісту, її позачасовість і позаісторичність.

Ми читаємо у Маймоніда:

- « 6. Я вірую неподільною вірою в те, що всі слова пророків — істина.

7. ...що пророкування Мойсея — істина, і що він духовний батько всіх пророків, як тих, що передавали йому, так і тих, що прийшли після нього.

8. ... що вся Тора, що перебуває в наших руках тепер, є та сама Тора, яка була дана на Синаї Мойсею.

9. ...що ця Тора не буде замінена і що від Творця ... не буде ніякої іншої Тори».

Високий авторитет Тори аргументується посиланням на те, що сам Бог, під час творіння світу, дивився в Тору.

Віровчення іудаїзму включає в себе рішення проблем людини, її моралі і суспільства. В принципі іудаїзм високо цінує людську особу, адже людина — копія Бога, вона створена Богом за його подобою. Людина — єдиний носій творчої волі у світобудові й це теж свідчить про її виключність. І разом з тим — людина в усьому підконтрольна Богові, пов'язана Божою волею. Щосекунди в світобудові відбувається безліч змін, змінюється буття переходячи з одного світу в інший, але сам творець лишається абсолютним і незмінним.

Іудейські міфи твердять, що бог Ягве жорстокий і мстивий, від людей він вимагає беззастережного підкорення і богобязні. Іудей від народження і до смерті повинен відчувати страх перед своїм богом. Ось тому Тора та Талмуд так до дрібниць регламентують життя віруючого, що він завжди є порушником божих приписів і через це постійно винний перед Богом. З точки зору іудаїзму, всі нещастя та невдачі єврейського народу в його важкій історії є наслідком неповаги до Бога.

Безпосередньо до тези про віру в єдиного, монотеїстичного Бога прилягає теза про союз Бога з іудеями. Релігійна іудейська традиція пише про те, що пророка Мойсея начебто покликав до себе Бог, на гору Синай і уклав з ним союз («завіт»). У Біблії описується, як «...Мойсей увійшов до Бога. І кликнув до нього Господь із гори, говорячи... звістиш синам Ізраїлі... коли справді послухаєте Мого голосу, і будете дотримувати заповіту Мого, то станете Мені власністю більше всіх народів... ви станете мені царством священників та народом святим» (2м, 19, 3, 5, 6). Як неодмінну умову цього союзу, ніби платив за ці пільги та привілеї, Бог зажадав від давньоєврейського народу визнання його виключної влади: «Я — Господь, Бог твій... не буде тобі інших богів переді Мною» (2м, 20, 2, 3). Стародавні євреї погодилися на умови цього союзу: «... усе, що Господь говорив, зробимо!» (2м, 19, 8).

Ідею богообраності та історичної винятковості іудеїв зовсім не можна розглядати, як проголошення права на світове панування над усіма народами, як це розуміли і деякі критики іудаїзму, і націоналістично налаштовані його прибічники.

В сучасному іудаїзмі євреї вважаються «обраним» народом лише в смислі морального обов'язку їх удосконалити себе, а потім й увесь світ. При цьому вважається, що ця «обраність» ніколи не була підставою для привілеїв для євреїв, а лише більш важкі обов'язки для них. І що ця готовність взяти на себе цю місію і такий тягар є великим національним досягненням євреїв.

Визначення іудаїзмом єврейської обраності полягає в тому, що весь народ має бути народом священнослужителів, і життя кожного, і дії кожної общини, і дії всього народу в цілому має служити досягнення цієї мети — так вважає сучасний іудейський богослов А. Штайнзальц.

А Маймонід формулює п'яту тезу: «5 Я вірую неподільно вірую в те, що одному тільки Творцю, благословенно ім'я його, належить молитися і що нікому, крім нього не належить молитися». Отже, монотеїстичний культ Ягве в іудаїзмі доповнюється вченням про союз Ягве з іудеями та історичну винятковість останніх. Ягве в обмін на релігійну відданість іудеїв проголосив їх своїми обранцями ще до «кінця світу».

Основні моральні приписи сформульовані в Декалозі — десяти заповідях які Мойсей одержав від Бога під час бесіди з ним на Сінайській горі (2м, 20, 3—17).

Перші з них повертаються до вихідної ідеї іудаїзму: монотеїзму Ягве: не май інших богів, крім Ягве; не вклоняйся іншим богам, не призывай ім'я господнє даремно, пам'ятай суботній день. Це — принципи релігійної поведінки, норми ставлення людини до Бога. Це — основа всієї моралі, бо без релігії мораль неможлива.

Далі йдуть норми ставлення людини до іншої людини, норми поведінки людини, яка живе серед собі подібних. Вони висловлені лаконічно, але піднесено: не вбивай, не чини перелюбу, не кради, не свідчи неправдиво на свого ближнього, не жадай чужого. Це все норми загальнолюдської моралі, без якої неможливо ніяка суспільство. Це ті норми, які забезпечують нормальне існування людей, без яких суспільство перетворилося би в хаос, натовп вбивць, злодіїв, насильників і грабіжників. В цих нормах ми бачимо гуманістичний кодекс суспільства. Саме на цих нормах і виріс потім принцип розумного егоїзму: «не роби нікому нічого, чого б ти не бажав щоб тобі робили». Це — виявлення «почуття ліктя» в суспільстві, почуття поваги до прав і власності іншої людини, уваги до неї.

Маймонід, не повторюючи заповідей Тори вважає: «11. Я вірую неподільною вірою в те, що Творець..., віддасть добром тим, хто виконує його повеління і стягне з них, хто порушує їх».

Ідеї винятковості іудеїв підкреслені своєрідним іудейським месіанізмом: давньоєврейський народ, що постійно зазнає подвійної експлуатації (своїх поневолювачів та іноземних загарбників), сам визволитися від гніту не може, він має терпіти, його визволить Месія, уповноважений на це Богом. Він прийде спасти тільки іудеїв, інші народи, що не звернулись до Бога, загинуть у полум'ї світової пожежі.

12 теза Маймоніда сповіщає: «Я вірую безроздільною вірою в те, що Маніах (спаситель, месія) прийде — і, хоч він затримується, я щодня чекаю, що він прийде». Іудейський месіанізм виходить із визнання провіденціального божественного управління світом: людство спасе не його власна діяльність, а прихід «спасителя», саме з цього приходу й почнуться есхатологічні події: воскресіння мертвих, «тисячолітнє торжество» праведників, страшний суд, царство боже тощо.

Іудаїзм, пише один з сучасних іудейських богословів Йосиф Соловейчик, вимагає, щоб людина реагувала криком на будь який біль, відповідаючи на будь яку несправедливість. Більше того, Іудаїзм вважає, що людина, байдужа до болі і нещастя, яка замиралася з життєвим брудом і несправедливістю, нездатна цінувати красу і добро. Той, хто не наполягає на задоволенні своїх законних потреб, упускає з поля зору і турботи інших людей. Людська мораль, яка ґрунтується на любові й братерстві, на співчутливому ставленні до чужих нещастя, неможлива при байдужості до власних потреб, до власного страждання. Ось тому іудаїзм відкидає спосіб життя, який не визнає законних людських потреб.

Нарешті, ще одне богословське положення. Залежність від бога Ягве і страх перед ним аргументується вченням про воскресіння з мертвих і наступний «страшний суд», на якому буде визначена посмертна відплата кожній людині. Страх перед посмертною відплатою має кожного віруючого примусити бути покірним іудейському віровченню. У Маймоніда це звучить так: «13. Я вірую безроздільною вірою в те, що відбувається воскресіння мертвих...»

Ці основні положення, ця «троянда з тринадцятьма пелюстками», як поетично назвав її один іудейський богослов, складають основу іудейського світогляду.

ІУДЕЙСЬКІ ОБРЯДИ

Стародавній ізраїльський культ був не складним — різноманітне поклоніння Ягве, форми якого могли бути запозичені з інших релігій, зокрема з культу Ваала. Головне в ньому — жертвоприношення. Це була, з одного боку спільна трапеза з божеством. Ягве вважався існуючим на небі, тому його частка на трапезі спалювалась, щоб у вигляді диму потрапила до нього. Землероби й скотарі з радістю віддавали йому першу і кращу частину продукту своєї праці, яка розглядалась, насамперед, як дар Божій.

Суворий образ Бога Ізраїля вимагав і більш вагомих дарів. Авраам приносив Богові свого первенця (Буття, 22, 1—13) Ієвфай віддав на смерть свою дочку, Самуїл розрізує на шматки перед Богом Агага (I Сам. 15, 32), можливо були і людські жертви. Але це все — винятки, судячи з Біблії. А взагалі, культ жертвоприношення має радісний характер, він відбувається в умовах піднесення і веселоців. Але згодом жертва, на якій лежить виразний відбиток первісного культу, поступається молитві й складній системі обрядів і приписів, через які релігійний культ глибоко проникає у побут і повсякденні життя.

Іудей, через систему культових приписів і заборон, стає пов'язаним з Богом весь час, кожен мить.

613 приписів Тори поділяються на дві категорії: 248 (це кількість частин тіла людини) мають позитивний характер, це приписи щось робити і 365 (це кількість жил в людському тілі) негативних заповідей, які забороняють певні дії. Виконання цих приписів обов'язкове лише для євреїв. Для всіх інших досить 7 заповітів: не вклонятися ідолам; не проливати невинної крові; не вдаватися до розпусти; не їсти м'ясо, яке відрізане у живої тварини; не ганьбити Всевишнього; не грабувати; творити правосуддя.

Іудейські обряди дуже численні, вони заповнюють весь день віруючого з ранку до вечора.

Кожного ранку іудей прокинувшись мусить проголосити три благословіння в яких висловлюється подяка Богові за те, що він не створив цього віруючого неєвреєм, рабом і жінкою А жінка в третьому благословінні дякує Бога за те, що він створив її за волею своєю. Перед ранковою молитвою треба одягти таліт: малий під одяг, щоб носити весь день і великий поверх одягу на час молитви. Таліт — це чотирикутний плащ на кутках якого нашиті китиці з вовняних ниток — ціцит. Вони мають нагадувати віруючому про 613 заповідей Тори.

Після одягнення таліту накладають на себе, на ліву руку і голову, тіфлін — футлярчики з шкіри з вкладеними в них текстом молитви на пергаменті.

Найважливішою культовою дією є триразова молитва — тфіла. Текстів молитв є чимало, читання їх суворо регламентовано. Найбільш значна серед молитов — молитва Кадіш, яка в чомусь схожа з християнською молитвою «Отче наш» — в ній прославляється Єдиний Всевишній. Кадіш має свої різновиди, які утворились внесенням ще двох-трьох речень і згадувань про мудреців Тори. Також особливе значення має молитва Шма (Слухай Ізраїль!), яка висловлює віру в єдність Творця Всесвіту і готовність іудеїв виконувати Його волю. По понеділках і четвергах після молитв читають Тору. Таким чином за тиждень не приходить і трьох днів, коли віруючий не звертається до Тори.

Крім триразової молитви іудей мусить з будь-яких подій свого життя проголошувати благословення твердо встановленої форми: почувши добру і почувши погану звістку, надягаючи нового костюма чи придбавши якусь річ, тощо. Не кажучи вже про надзвичайні ситуації: врятування від загибелі, закінчення тяжкої мандрівки, одужання тощо. Змінилась погода, пішов дощ чи сніг, пройшла буря, наступила весна, зустрів родича чи друга всюди і за все благословляй Бога.

Численними обрядами супроводжується вживання їжі.

Іудаїзм засуджує аскетизм, дуже обережний в постах — їх не багато. Але і задоволення тілесних потреб не вважає за самоціль. Тіло лише потрібне для зберігання душі, для цього і вживається їжа. Тому стіл — це «жертвник», а споживання їжі — це храмове служіння. Звідси велика кількість настанов: що, коли, скільки і яким чином їсти, де і які благословення промовляти. Закони про заборонену їжу у своїй сукупності звуться кашрут, їм треба підкорятись не розмишляючи, бо їх смисл недоступний розумові. Найменше порушення розглядається, як тяжкий гріх.

Вся їжа поділяється на чисту й нечисту. Цілком зрозуміло, що можна вживати першу і забороняється вживати другу. Продукти підлягають певним правилам обробки. М'ясо, наприклад, кашерують чи просолюють його, чи прожарюють на вогні, так воно позбавляється крові, а в крові ж душа тварини і віруючий позбавляється небезпеки з'їсти її.

Коментуючи харчові дозволи і заборони деякі іудейські богослови посилаються на їх раціональний зміст — це корисно для здоров'я. Але, скажімо, заборона їсти свинину чи зайчатину — в чому тут раціональність? Мільйони людей вживають свинину і багатовіковий досвід не знайшов в цьому шкоди. Але харчові заборони — хукім, тобто такі закони які виконуються без всяких роздумів. Інші богослови кажуть, що кашрут корисний для душі. Унікаючи вживати в їжу крові, ми звільняємося від жорстокості. Але поглянемо на історію стародавніх євреїв: і вони терпіли від жорстокості ворогів своїх, та й до ворогів не були дуже милостивими і добрими. Більш розумним на нашу думку буде, твердження, що кашрут був один з дійових засобів проти асиміляції єврейського народу іншими народами, це один із факторів, які допомогли йому зберегти себе як націю під час нескінченних історичних випробувань.

Існує ряд приписів Тори які пов'язані з сільськогосподарською продукцією і виконуються лише в країні Ізраїль. Цим підкреслюється святість цієї країни. Це — дари, які віддають біднякам на полі: пеа — край поля, який не зжинають, лекет — колоски, які впали на поле при жнивях, Залишають ослот на виноградному куці і поару на масличному дереві. Це — ндака — заборона давати гроші в борг за відсотки, маасер ани — виділення десятої частини врожаю бідним раз в три роки, шміта — прощення боргів в суботній (сьомий) рік. В цей же рік забороняється обробляти землю, вона повинна відпочивати. А все що виросте на ній — є безгосподарне, належить всім, хто візьме.

Що до боргів, то тут є важливе зауваження. Загроза втратити позичені гроші в рік шміта природно підштовхувала багатих до відмовлення в кредитах бідним. Та й багато-го слід було пожаліти. Отут і виник прозболь — це документ по якому кредитор передає право стягнення боргів суду, що називався «бейт-дін» і тоді рік шміта не скасовував їх.

Тора називає «законом», тобто ознакою належності до іудаїзму, виконання трьох обрядів: святкування суботи, носіння під час молитви тфіліну і, головний з них, бріт-міла (обрізання). Бріт-міла друга по рахунку з 613 заповідей Тори. Це обрізання — в знак союзу народа Ізраїля з Богом. Але чому Бог не змінив фізичної природи євреїв з цією «поправкою»? Адже для нього нема неможливого. Іудейські богослови кажуть на це, що сам Бог побажав, щоб людина сама засвідчила факт своєї належності до союзу з Богом, бо в стремлінні кожного єврея зберегти свою єврейську сутність лежить ключ до розуміння того факту, що народ Ізраїлю вічний. Залишається при цьому зауважити, що не сам єврей себе обрізає, а його обрізають.

Бріт-мілу роблять на восьмий день від народження, здійснює цю церемонію спеціаліст своєї справи моголь. При обрізанні новонародженій дитині хлопцеві дають ім'я. Дівчинці — коли її батька в перший раз після її народження викликають читати Тору. Якщо новонароджений первісток, то через 30 днів після його народження відбувається

обряд його викупу підьон габен — в синагогу сплачується 5 срібних монет вагою не менше 117 гр. Державний банк Ізраїлю для цієї мети випустив спеціальну монету.

Наступним обрядом, який відзначає певні віхи життя, є відзначення вступу в свідоме життя, коли євреї стає повноправним і відповідальним членом Дома Ізраїля. В цей час хлопчику виповнюється 13 років і він стає «бар-міцва (син, який виконує заповіді)», а дівчинці — 12 років, вона — брат-міцва (дочка, яка виконує заповіді). Хлопчик одягає таліт, його викликають читати Тору після чого його обсіпають дощем цукерок і горіхів. Відбувається врочиста трапеза на якій новий чин общини має виголосити промову на честь батьків і виявити знання Тори. Дівчинці теж влаштовують свято, але в вузькому колі рідних і подруг.

Врочисто відбувається обряд весілля. Шлюб укладається обрядом кидушин — придбання жінки за гроші з передачею жінці золотой обручки без прикрас. Для цього відбувається хупа — сам процес вінчання, під час якої наречений передає нареченій ктубу шлюбну угоду, де обумовлені зобов'язання чоловіка і права жінки. Колись, в умовах багатожонства у євреїв і права чоловіка оголошувати розторгнення шлюбу без угоди жінки, це мало великий юридичний смисл. Тепер це має символічне значення.

І нарешті — поховання. За єврейським світоглядом — смерть це перехід від життя в матеріальному світі до життя в духовному світі. Але для тих, хто лишився живим — це тяжка втрата близьких. Поховання (краще в день смерті), головне в якому полягає в читанні сином, батьком, братом чи кимось з родичів-чоловіків молитви Кадіш, і здійсненні обряду кріа — розриванням скорботними одягу. Після поховання проходить семиденна жалоба в хаті покійного — шіва. На тридцятий день по смерті влаштовується поминання. Це кінець жалоби. По батькові і матері жалоба триває рік.

ІУДЕЙСЬКІ СВЯТА

Згідно іудейської традиції субота, як святковий день була встановлена ще в єгипетському полоні за ініціативою Мойсея. В Десяти Заповідях сказано: «Пам'ятай день суботній, щоб святити його. Шість днів працюю і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа» (2м: 20, 8-10, 5М: 5, 12-14). Субота — це універсальна національна цінність євреїв, вона проголошує рівність всіх, закликає до піднесення духа, до зміцнення родинних зв'язків.

Святкування суботи в іудаїзмі — це цілий процес, звичайний віруючий без духовного кваліфікованого керівника тут не розбереться.

Субота починається з заходу сонця в п'ятницю, тоді хтось з жінок запалює суботні свічки: дві чи по числу членів родини. Після цього чоловіки йдуть в синагогу на молитву, а повернувшись додому всі сідають за суботню трапезу, бо субота вже почалась. На стіл кладуть дві хали на згадку про два омара (це міра ваги) мانی, що їх Бог давав євреям в пустелі Сінаю, читають молитву і з'їдають найкращу їжу, що є вдома. А потім знов читають молитви і Тору. Весь суботній день віруючий не може нічого робити, що привело б до створення чогось нового, запалювати вогонь, готувати їжу, користуватися транспортом тощо. Весь день має бути присвячений читанням молитов і Тори. А ввечері відбуваються проводи суботи — читання особливих молитов і Тори.

На початку кожного місяця євреї відзначають свято Рош-ходеш — день новомісяччя. В цей день влаштовують пишну трапезу, читають відповідні місця Тори. Це день прохання прощення за всі вчинки, що зроблені в минулому місяці, врахування висновків і прийняття рішень напередодні нового місяця.

Головне свято річного кола — Песах (Пасха). У давнину це було свято скотарів, відзначалося воно у період приплоду худоби, потім стало святом початку збирання хліба, тепер воно присвячене виходу стародавніх євреїв з Єгипту. Свято продовжується 7 днів, з них перший і останній — не робочий, за межами Палестини — 8 днів. Пасха святкується після першого повного місяця, що настає після весняного рівнодення.

На п'ятдесятний день після другого дня пасхи відзначається шавуотт. У давнині це було свято врожаю — «День перших плодів». Ці діаспорі євреї втратили зв'язок із землеробством. Тоді шувот став святом на честь знаходження Мойсеєм Тори на горі Синай. Песах і Шавуот символізують початок і кінець шляху — от виходу євреїв з Єгипту до дарування їм Тори. В ці свята працювати не можна.

У вересні іудеї святкують Рош-Гашана (новий рік) він триває 2 дні. Під час цього свята сурмлять у баранячий ріг — шофар — звідки ще одна назва свята «свято сурм». Звучання сурм проголошує владу Бога, дарування людям Тори, суд над людством, свідчить про майбутнього Месію і є символом мучеництва. Це накладає на свято характер смутку. У другій половині першого дня свята віруючі йдуть до якогось водоймища і здійснюють обряд «Ташлих» — стряхують над водою поли одягу і цим скидають гріхи у воду. Під час Рош Гашана бог оцінює життя кожного віруючого за минулий рік, а Судного Дня (йом-кіпур) — «прикладає печатку», виносить рішення про долю кожної людини на майбутній рік чи вона вмере в цьому році, чи буде ще жити. У ці дні віруюча людина обов'язково має покаятися, змиритися з усіма, кого вона можливо скривдила, жертвують гроші на бідних. В день Йом Кіпура триває піст. Завершується Йом Кіпур сурмлінням в шофар. Оскільки Йом Кіпур дуже відповідальний день року в цей день віруюча людина обов'язково має бути у синагозі — на очах у Бога.

Сукот (кущі, кучки) раніше був святом збирання плодів наприкінці року. Нині він знаменує мандри стародавніх євреїв у пустелі після виходу з Єгипту.

Святкується Сукот в кінці вересня — жовтня, триває сім днів. Для святкування будують «куща» — халабуда, яку вкривають хвойними гілками, через які видно зірки. В ці кущі і треба прожити все свято на згадку про життя стародавніх євреїв у пустелі після виходу з Єгипту. І, безумовно, відвідувати синагогу. Працювати в Сукот не можна.

Ханука («оновлення») святкується в листопаді — грудні і триває 8 днів. Це свято встановлено вже після утвердження Тори і в ній нема про нього згадки. А святкується воно на честь перемоги євреїв над царем Антіохом IV Єпіфаном з Селевкідів, який заборонив іудаїзм. Євреї під керівництвом Іегуди Маккавея (Маккабі) повстали, звільнили Єрусалим, відновили діяльність храму, спорудили новий жертвник. На свято Ханука запалюють свічки чи лампади від особливої, яку звуть «шамаш». Від шамаш запалюють щоденно одну свічку чи лампаду в дев'яти свічному (разом з шамаш) світильнику, на восьмий день горять всі дев'ять свічок. Існують особливі правила запалювання ханукальних вогнів.

Пурим святкується у лютому — березні, це саме веселе свято на честь перемоги євреїв над їх гнобителем Аманом. Про це розповідається в біблійній книзі «Естер». Могутній перський цар Ахашвероша, відомий в історії під ім'ям Ксеркса (вм. 465 до н.е.), що перетворив Вавилонське царство у свою сатрапію, вів дуже невдалі для нього війни з греками і навіть в розпачі наказав відшморгати море. З ним відбулась історія, про яку оповідає біблійна книга Естер. Цариця Вашті, жінка Ахашвероша, висловила неповагу до нього і за це він вигнав її, а собі обрав нову жінку, якою стала єврейка Естер. Вона була настільки розумна й красива, що швидко домоглася любові й поваги царя. Естер була сиротою, її виховував її дядя Мордехай. Мордехай, через неї, доніс цареві про замах, що готувався на нього і цар був врятований, за що наблизив Мордехая до двору.

Але Мордехай, будиши наближеним до царського трону, не бажав коритися першому міністру Гаману, а останній зненавидів Мордехая. Гаман звернув увагу царя на те, що серед його народів є один, який не бажав коритися царським законам, а живе по своїм іудейським законам. Він умовив царя дати розпорядження про знищення цього народу.

Мордехай звернувся до Естер за допомогою. Естер кинулася до царя, навіть порушуючи дворцові порядки, за що загрожували кара на горло, і запросила царя і Амана на бенкет до себе. Повертаючись з пиру до дому до себе Аман побачив Мордехая і знов запалав злістю на нього, наказав приготувати шибеницю, щоб наступним ранком повісити його на ній. Але цар, страждаючи безсонням, наказав читати книгу пам'яток Хроніки і там було записано про донос Мордехая, що врятував цареві життя. Цар згадав, що не нагородив його. Коли ж ранком прийшов Гаман просити царя повісити Мордехая, почавши цим страту іудеїв, цар спитав його, що треба зробити з чоловіком, якому цар хоче честі? Гаман, думаючи, що це йому хочуть честі, докладно описав церемонію чествування. Цар погодився з ним і сказав зробити це іудеєві Мардехаю. Так і було зроблено.

На другий день Гаман знов прийшов на пир до Естер і царя Ахашверош. Цар спитав, яке бажання має вона? Він готовий виконати його. Естер стала просити царя врятувати іудеїв від їх ненависника і ворога, злого Гамана. Царя це схвилювало, треба було обирати між Естер і Гаманом, він навіть вийшов до палацового саду помислити. Гаман в цей час кинувся до Естері з благанням за життя своє. Цар, повертаючись побачив це і звинуватив Гамана у намірі збезчестити царицю. Гаман був повішаний на шибениці, що готувалась для Мордехая. Накази Гамана про знищення іудеїв були скасовані, всі іудейські вороги покарані, на згадку цих подій встановлене свято Пурім — свято гостини і радості, в пам'ять того як сум обернувся їм на радість, жалоба на свято.

Свята й пам'ятні дні вимагають від віруючого цілого ряду дій, які таки дуже важко виникають без порушень. Якщо Песах, Шавуот і Сукот особливо заборонено геть усе робити, то людина стоячи під сонцем все ж робить тінь і вже цим грішить. Але, каже іудейський богослов, якщо людина цілком зосередиться на ідеях і символах свята, тоді вимоги Тори перестануть бути для неї тяжкими. Єврейські свята дуже складні своїм ритуалом, вимагають знання цього ритуалу і чимало зусиль для його виконання. Тим більш вони приносять віруючим радість і задоволення, чим прискіпливіше вони виконуються.

ВИНИКНЕННЯ Й СУТНІСТЬ СИНТОЇСТСЬКОГО ВІРОВЧЕННЯ

Індійська і китайська цивілізації протягом віків мали значний вплив на сусідні країни й народи, у тому числі й на Японію. І хоча цей вплив носив різнобічний характер, а на периферії згаданих двох могутніх культурних центрів відчувалося знайомство з індуїзмом, конфуціанством і навіть даосизмом, все-таки найважливішим компонентом релігійної традиції був буддизм.

Перехід японців від первіснообщинного ладу до цивілізації відбувся в другій половині I тис. до н.е. У I ст. до н.е. в Японії з'явилися знаряддя праці з бронзи, в I ст. н.е. — застосовували залізо. В III ст. н.е. утворився крупний племінний союз Ямато, який і став основою утворення стародавньояпонської держави. Правителя Ямато згодом стали зватися «тенно» — імператор.

Японія — країна унікальна. Всі поширювані в ній релігійні течії мають відбиток взаємозапозичення і взаємовпливу. Процес формування релігійних уявлень японського народу розпочався в глибоку давнину, ставши складовою частиною загального процесу культурного взаємовпливу населення Японських островів і Азіатського материка.

Основу синто як релігії становлять міфи, які містяться у документах «Кодзікі», «Ніхонсьокі», що знаменували собою пік стародавньої релігії. Спочатку у міфах розповідалося про створення світу. Першим божеством, яке виділилося із загального хаосу, був Аміно Міканусі. Але ім'я цього божества згадується лише один раз в «Кодзікі» і зовсім не згадується в «Ніхонсьокі». Створення світу, за міфами, розпочинається з появию подружньої пари Ідзанагі і Ідзанамі, які породили Японські острови і багато божеств. Після смерті Ідзанамі, що загинула при народженні божественного вогню, засмучений Ідзанагі рушив за дружиною в країну мертвих, але втік звідти, злякавшись скверни. Щоб позбавитися скверни, він здійснив обряд очищення, в ході якого породжував багато божеств. Коли він робив обмивання обличчя, з його лівого ока народилася богиня сонця Аматерасу, з правого — бог місяця Цукийомі, а з носа — бог вітру і бурі Сусаное. Тимчасом, як Аматерасу і Цукийомі діяли за велінням отця, тільки Сусаное не підкорився йому і замість того, щоб вступити у володіння рівниною океану, почав плакати. У відповідь на запитання Ідзанагі про причину плачу Сусаное заявив, що бажає відправитися у країну мертвих до своєї матері Ідзанамі. Ця відповідь так розгнівала Ідзанагі, що він прогнав Сусаное. Останній піднявся в Небесну країну для того, щоб попроситися з Аматерасу, але так розлютився, що вчинив багато неподобств, тобто здійснив вчинки, які в давнину вважалися тяжким злочином. Ображена Аматерасу сховалася у небесній печері, і весь світ опинився в темряві. Боги осудили Сусаное за його вчинки і навічно вигнали з Небесної країни.

Сусаное спустився на землю, де зіткнувся з восьмиголовим драконом, переміг і з його хвоста зробив Іудовий меч, який підніс Аматерасу на знак примирення. Лише після цього Аматерасу визнала, що настав час направити на землю свого представника.

Після деяких невдалих спроб підкорити землю владі небесних богів вибір Аматерасу впав на її божественного онука Нінігі. Аматерасу вручила йому божественні реліквії

— дзеркало і меч, яшмові підвіски і ратище. Першим правителем країни, згідно з міфом, був Дзімму, котрий перед тим як вступити на престол, породичався з потомками Сусаное. В міфі Дзімму це персонаж необхідний для того, щоб пов'язати епоху богів з епохою земних правителів і обґрунтувати божественне походження останніх. На міфах, зібраних у «Кодзікі» і «Ніхон Сьокі», ґрунтувався релігійний престиж правителів країни, які постійно посилювалися на своє походження від верховного божества Аматарасу. Імператор вважався продовжувачем Аматарасу в часі, сином небес, богом в людському обличчі.

У стародавніх японців із складанням племінного союзу утворилась релігія синто — шлях чи вчення богів, основу якої склало одухотворення природи і культ предків. Численні духи, а серед них найбільш впливові, які вважалися богами — камі відігравали роль керівників світу, а тому й потребували уваги до себе й поклоніння. Камі уособлювалися тваринами, рослинами, каменями, явищами природи і навіть людьми. Це поклоніння і склало специфічний культ синтоїзму. Релігійні церемонії культу складалися з очищення — хараі, жертвоприношення сінсей, молитви — наріто і виливань рідин — наораі.

Дослідник історії японської культури Іенаго Сабуро зазначає велике значення в первiсній японській культурі магії, її вплив на весь подальший культурний розвиток. Одразу в синтоїзмі склалося жрецтво, оскільки синтоїстський культ для його здійснення потребував професійної підготовки. З того часу, як імператор став верховним жерцем виробляється жрецька ієрархія. Відправлення культу, яке раніше здійснювали старійшини і вожді племен, стає професійною справою так званих каннусі — хазяїв камі, жерців, які встановили спадковість на свій соціальний стан. У УІІ ст. каннусі стають чиновниками департаменту в справах синто. Тоді ж був проведений «облік» богів, їх виявилось 3132. Поступово в синтоїзмі божества вишикувалися в ієрархічну систему на чолі з богинею Сонця Аматарасу. Вона була оголошена предком нації й особливо імператорської родини. Культ Аматарасу виявився досить стійким і зберігся до нашого часу.

Релігійне вчення синтоїзму містить досить оригінальну анімістичну концепцію. Це — безумовний, послідовний політеїзм, це — цілий світ камі. Камі — це верховні божества, керівники стихій і світів, Камі—це локальні божества, компетенція яких знижується навіть до окремих предметів: струмка, каменя, дерева, квітки тощо. Нарешті, камі — це душі предків, вклоніння їм — вклоніння предкам. В синтоїзмі сплетено в єдине вклоніння космосу й предкам. Мета життя — злиття з космосом і служіння предкам. Такі анімістичні уявлення в синтоїзмі роблять всю природу богом. Звідси й своєрідність синтоїстського фетишизму — для синтоїста вся природа, весь світ — суцільний фетиш, найбільш широкий об'єкт вклоніння. Звідси й своєрідність синтоїстського мистицизму: камі живуть тут же, разом з нами, в нашому же світі, потойбічний світ втрачає свою актуальність, взагалі синтоїстові легко «забути» про нього, він не поспішає туди, нічого не чекає від нього, його турбує лише те, як будуть його потомки турбуватись про його дух після його смерті, а що дух його залишиться тут, серед своїх, у нього сумніву немає.

Дослідники синто зауважують, що вона, як релігія не набрала стрункої системи певних поглядів, немає й остаточно опрацьованої системи ритуалів. Вона, немов би розраховує на доповнення з боку інших релігій, зокрема буддизму. Цей розрахунок на релігійний синкретизм доповнюється й тією обставиною, що синто компенсує відсутність національного колориту у того ж буддизму. Синто — підкреслено національна релігія японців, в неї вірують лише японці. Камі — це суто японські боги, до неамериканців їм нема ніякої справи. Синтоїзм, вийшовши з найстародавніших племінних культів, культів родини, так і залишився культом нації, культом загальної японської родини. Такі специфічні особливості синтоїзму зробили його послідовнотерпимим і готовим до співро-

бітництва з будь-якою іншою релігією, щоб цим компенсувати свою релігійну незавершеність.

Синтоїстський храм має дві обов'язкові частини: святилище, де зберігається священний предмет, в якому перебуває божество — сінтай і зал, в якому знаходяться ті, що прийшли молитися — хайден. Сама ж будівля храму споруджується за строго визначеним храмово-архітектурним стилем. Зображень самих богів нема, є тільки сінтай. Але бувають зображення тварин: лисиць, мавп чи оленей, які супроводжують відповідних божеств. Біля вівтаря — ящик для пожертвувань. Треба кинути монети, хлопнути декілька разів у долоні, викласти словами чи мовчки свою справу — і вся церемонія.

Крім храмів бувають невеликі вівтарі в домах віруючих, перед ними теж відбувається читання молитв — норіто і приносяться жертви. Бувають і більш складні храмові обряди, які здійснюються за допомогою каннусі — жерця. Весь обряд, з якого б приводу він не здійснювався б, має метою викликати задоволення когось з конкретних камі і духів, доставити їм приємність, нагадати про свою повагу і відданість і, принагідно, попросити у них те чи інше. Для цього все годиться: молитва, заклинання, співи, музика, священні танці — кагура, жертви (реальні і умовні). Оскільки це справа делікатна, бо все треба зробити, щоб не викликати нарікань з боку божеств, а ще гірше — їх незадоволення і злості, то вона має бути доручена фахівцям, це краще за все можуть зробити канусі. Тому в синтоїзмі ряд обрядів здійснюється так, що це має професійний характер. Спочатку — очищення, символічне чи ритуальне миття роту і рук біля храму. Потім японець звертається до жерця, викладає йому свої потреби, той записує на спеціальну жертвну дощечку, одержує відповідну плату — і справи віруючого закінчені, жрець сам дає їм хід на далі.

В початковому синтоїзмі не було Священного Писання, як відсутня й сама ідея одкровення. Віровчення передавалося й відточувалося в усій традиції. З У-VI ст. синтоїзм став державною релігією, імператор набрав ролі верховного жерця. Трохи пізніше, у VII-VIII ст. усна традиція була піддана письмовому оформленню, а разом з тим — відбору і редагуванню. Так утворилися Кодзіки — Запис про справи стародавності та Ніхон Сьокі — Аннали Японії.

У V ст. в Японію почав проникати буддизм. Спочатку буддизм поширювався лише серед частини придворної верхівки. Не всі впливові клани вітали нову релігію. Які ж були фактори, що спонукали правлячу верхівку японської держави стати на позиції підтримки і поширення нової релігії? Передусім відігравали роль міркування, пов'язані із завданнями об'єднання країни і подальшого зміцнення царської влади. Ідея рівності всіх перед законом Будди підривала вплив великих кланів. Тимчасом верхівка японської держави, що розвивалася, побачила в буддизмі впливову ідеологічну зброю для утримання в покорі експлуатованих. Якщо життя — страждання, як учить буддизм, то немає сенсу сподіватися на краще. Всі зусилля віруючого повинні бути спрямовані тільки на те, щоб добрими вчинками домогтися у майбутньому відплати згідно вчиненому і, отже, забезпечити собі кращу долю в наступних переродженнях. Прийняття буддизму полегшувалося і політеїзмом культів, пантеон яких охоплював усе існуюче. Обидві релігії, співіснуючи, взаємодоповнювалися. Місцеві культи відображали інтереси общин, клану і водночас були байдужі до духовних запитів особи. Буддизм заповнив цей вакуум, причому важливу роль тут відіграла ідея карми — особистої розплати за здійснені вчинки. Він вніс відсутню в уявленнях давніх японців концепцію відродження в потойбічному світі, порятунку в раю Будди, і саме вона з часом одержала найбільшу популярність. Буддизм вніс у японське суспільство етичні поняття, відсутні в місцевих культах.

Взаємовідносини синто і буддизму склалися не завжди просто, але в цілому розвивалися шляхом співробітництва і зближення. Тимчасом як влада і буддійське духовенство намагалися завоювати прихильність місцевих божеств і таким чином забезпечити підтримку місцевого населення, синтоїстське жрецтво зі свого боку було зацікавлене в тому, щоб піднести престиж місцевих божеств за рахунок зближення з буддизмом. Іншою формою зрощення синто і буддизму стало уявлення про місцеві божества як про захисників буддійського віровчення. Так, в урядовому наказі, виданому 765 р., говорилося про необхідність шанувати місцевих богів. Та незважаючи на активний процес у IX—XI ст. синто-буддійського синкритизму, буддизм в цей час ще не став релігією всього японського народу, вплив його поширювався в основному, на імператорський двір і його оточення.

Серйозною перешкодою поширенню буддизму серед народу була складність його догм. Для усунення цього бар'єру необхідно було спростити як догматику, так і обрядовість буддизму, зробивши їх доступними для широких мас. Виникає ряд нових перешкод у зв'язку з тим, що буддизму чинили опір старі школи, які прагнули зберегти вплив на віруючих.

Загроза монгольського нашествия викликала піднесення національної самосвідомості японців і змусила їх повернутися до місцевих богів як до заступників. Деякий час реставрація імперської влади супроводжувалася посиленням інтересу до синтоїстської міфології. Так робилися перші спроби створити догматику синто, зокрема культу ісе-дзингу. Положення ісе-дзингу визначалися особливими зв'язками святилища з імператорським двором. Протягом кількох століть тільки імператор та його оточення користувалися привілеєм робити пожертвування святилищу. Проте у міру послаблення влади імператора пожертвування двора ставали дедалі скупішими. Тому священнослужителі пропагували культ ісе-дзингу в різних районах країни, заохочували й паломництва в святилище, від яких вони одержували певний прибуток. Масові паломництва в ісе-дзингу розпочинаються ще з тих часів, коли країна опинилася під загрозою монгольського нашествия. У кінці XI ст. у святилище прямували маси прочан, виголошуючи молитви про перемогу над ворогом. Саме репутація ісе-дзингу, як місця помешкання Аматерасу, престиж святилища в очах віруючих, сприяли поширенню, утвердженню культу ісе-дзингу.

Завдяки зростаючій популярності ісе-дзингу святилище значно вплинуло на синто в цілому, в тому числі й на його догматику. Каноном ісе-дзингу вважають П'ятикнижжя синто — «Синто-гобусе». Священнослужителі твердили, що воно було складене у VIII ст. приписуючи авторство окремих його частин відомим буддійським проповідникам того часу. П'ятикнижжя було оточене атмосферою таємничості й містицизму. До читання його допускалися лише особи духовенства, яким було понад шістдесят років, його заборонялося переносити через річку, яка служила кордоном геку (духовенства зовнішнього святилища), тому часто його називали «Кінга-но се, яке забороняється переносити через Річку».

Одним із найважливіших документів, у яких втілене все синто, є «Записки про закони спадковості божественних марновірства», написані Кітабатаке Тикафуса (1293—1354 рр.). Вони були створені в розпал боротьби між північним і південним дворами, і завдання Кітабатаке котрий був як і всі ідеологи ісе-синто переконаним прибічником південного двора, — довести законність претензій імператора південного двора на престол. Він розвинув ідею, яка містилася в «Синто-гобусі» про те, що Японія — країна богів. Божественність Японії Кітабатаке обґрунтовував, спираючись на три імператорські реліквії — дзеркало, меч, яшмові підвіски.

Багаторічне суперництво між північним і південним дворами закінчилося в 1392 р. поразкою останнього. Чимало ідеологів ісе-сянто переслідувалися владою, сфера впливу звузилася. Священнослужителі геку головну увагу почали приділяти практичним крокам до поширення культу ісе-синто, які були першою спробою створення власної догматичної основи культу місцевих божеств: вони справляли значний вплив на діяльність синтоїстських теологів наступних поколінь, що виявилися у віровченнях ряду синтоїстських шкіл, які виникли в пізніші епохи. Однією з таких шкіл стала йосида синто, яка склалася в XV ст. Її засновником став Й.Канетомо, сприйнятий клерикал, який не гребував ніякими засобами для досягнення поставленої цілі. Він висунув тезу про три види синтоїстських віровчень: вчення, засноване на легендах і переказах окремих синтоїстських святилищ; вчення, що виходило з концепції, згідно з якою сионістські божества були втіленням будд і бодхисатв, та єдино правильне синто, що являло концепцію, розроблену Канетомо.

Нове вчення проголошувалося єдино вірним. Запозичуючи ідеї буддизму, конфуціанства, даосизму, Канетомо наголошував на перевагах синто над цими вченнями. Він розробив догматику юніцу синто, значно змінив синтоїстську обрядність, вніс у неї елементи буддійських шкіл. Канетомо поставив завдання — через юніцу синто об'єднати численні святилища країни, у чому вбачав один із шляхів протидії феодалам. Ось чому, незважаючи на незадоволення частини духовенства і придворної аристократії, Канетомо користувався прихильністю влади. Йому був присвоєний ранг, який практично зробив його вищою особою в синтоїстській ієрархії.

Усіх, хто боровся за єдність країни, приваблювала ідея об'єднання синтоїстських святилищ під егідою єдиного центру, яку відстоювали Канетомо та його послідовники.

У XIII—XVI ст. релігія синто ще перебувала у залежності від буддизму. Синтоїстські святилища значно поступалися буддійським храмам і своєю економічною могутністю, і політичним впливом. Синтобуддійський синтез залишався найхарактернішою рисою релігійного життя. Проте у межах цього синтезу двох релігій складалася власна догматика синто.

Духовенство з дому Канетомо всіляко намагалося насадити своє «єдино правильне вчення» з його ідеєю переваги синто над буддизмом та іншими релігіями, робило спроби очистити святилище від буддійського впливу. Та ці спроби успіху не мали. Синтоїстські священнослужителі повинні були реєструватися як прихожани буддійських храмів, їм відмовляли у праві бути похованими за своїм ритуалом.

Але, як і в період середньовіччя, різні концепції синто, яким їх автори намагалися надати наукоподібного характеру, були слабо пов'язані з релігійним життям мас, у тому числі з культом синтоїстських святилищ. І справа не тільки в тому, що ідеї, розроблені синтоїстськими теологами, дуже складні для розуміння мас, поширювалися у вузькому колі і вони не призводили до створення релігійних організацій. Головна причина ізольованості і слабкості догматики середньовіччя, як і нового часу, полягала в тому, що вона погано поєднувалася із специфікою культу синтоїстських святилищ. Нагадаємо, то був колективний культ, пов'язаний із задоволенням запитів не окремих осіб, а общин, і головним у цьому культі була сільськогосподарська обрядовість. То був культ, якому не вистачало уваги до особистості. Тому люди, прагнучи дістати душевний спокій, розв'язати моральні проблеми, зверталися головним чином у буддійські храми.

Впровадження синто на рівні буденної свідомості відбувалося інакше. Народним масам були незрозумілі заперечення синто стародавності. Боги синто почали сприйматися в масах як надприродні сили, здатні забезпечити задоволення нагальних потреб людини, наділити її земними благами. Розвиток синто в новий час здійснювався у двох

напрямах; для правлячих кіл синтоїстська догматика ставала засобом обґрунтування винятковості японської нації, її особливого призначення, а переважна більшість населення шукала в релігії засіб полегшення тягара життя. Шляхи богів розділилися.

Ставлення до релігії як до засобу забезпечення земних благ характерне для японців на всіх етапах історії країни. З посиленням культу земних благ мав місце функціональний поділ між божествами залежно від тих здібностей, якими їх наділено. При цьому виділялися божества, що користувалися найбільшою популярністю. Наприклад, у сучасній Японії важко знайти село, де б не було торій, зафарбований у яскраво-червоний колір — обов'язкова атрибутка святилища Інарі — божества п'яти злаків. У період пізнього середньовіччя Інарі був найпопулярнішим божеством земних благ, культ якого невпинно поширювався не тільки серед селян, а й серед ремісників, торговців, що молилися Інарі й надії на щастя і багатство.

Велику популярність завоював культ семи богів щастя, який сформувався в XVI—XVII ст., внаслідок переплетення місцевих повір'їв, запозичених з буддизму і даосизму.

Після 1867—1868 рр., тобто після незавершеної буржуазної революції, що зберегла монархістський режим, вся політика уряду в галузі релігії була підпорядкована зміцненню свого панування. Ніколи ще в історії Японії релігійна ідеологія не була так тісно пов'язана з політикою держави. По суті, була створена нова релігія — державний синто. Будучи за формою майже ідентичною традиційним релігійним уявленням японського народу, вона істотно відрізнялася від них своїм змістом, який змінювався залежно від політичних потреб і вимог правлячих кіл. Державний синто упродовж десятиліть не тільки освячував панування монархічного буржуазно-поміщицького режиму всередині країни, а й служив ідеологічним обґрунтуванням агресивної політики японського імперіалізму, яка спричинила страждання народам Азії, у тому числі й японським трудящим.

Як склався державний синто? Перетворення синто у державний синто тривало багато років у процесі постійної боротьби синто з іншими релігійними течіями. І лише в січні 1870 р. був обнародований імператорський едикт про пропаганду великого учення (Тайке). По суті, йшлося не стільки про пропаганду синто, скільки про поширення серед широких мас ідеї державного устрою Японії на чолі з імператором, що згодом стала ядром догматики державного синто. Причому в імператорському едикті слово «синто» взагалі не вживалося, оскільки в уяві більшості народу цей термін асоціювався з ідеологією, в якій дуже багато запозичено з буддизму. Тому замість синто використовувався термін «велике вчення», або «божественне вчення». У травні 1871 р. всі святилища були оголошені місцями проведення державного ритуалу. Вони поділялися на сім категорій. До першої, найвищої категорії, належало святилище ісе-дзингу, його оголосили головним, до другої — імператорські святилища, третьої — державні святилища, четвертої — префектурні, п'ятої — різні, шостої — сільські святилища, і нарешті, найбільшу групу святилищ становили святилища без рангу.

Процес перетворення синто у державну релігію супроводжувався всілякими утисками. Головний удар уряду був спрямований на буддизм або всіляко підірвати його вплив і піднести престиж святилищ. Сигналом до початку гоніння проти буддизму і буддійського духовенства стало опублікування 28 березня 1868 р. указу про події синто і буддизму. Указ передбачав припинення діяльності буддійських священників, які відправляли обряди в святилищах, вилучення з них зображень будд і бодхистан, а також різних буддійських культових предметів, використовуваних в обрядності святилищ. Оскільки елементи обрядовості буддизму були практично в усіх святилищах, указ торкнувся, по суті кожного з них. Так, у лютому 1871 р., були конфісковані земельні володіння буддійських храмів і, отже, серйозно підірвана їхня матеріальна база. У во-

лодіння держави передавалися і землі святилищ, але удар був не дуже відчутним, оскільки одночасно було прийнято рішення про державні асигнації на потреби великих святилищ. У травні 1871 р. було відмінено систему приписки парафіян до буддійських храмів, і цим покінчено із залишками впливу храмів як органів контролю за населенням.

До провідницької діяльності, якою керувала створена під егідою відомства релігійної освіти Академія великого вчення народу з синтоїстськими і буддійськими священнослужителями, залучались актори, професійні оповідачі, чиновники місцевих органів влади і просто освічені люди. Необхідність широкої пропаганди імператорської системи змусила уряд забути про проголошений ним принцип розмножування буддизму і синто. Як і в минулі часи, буддійські священники почали брати участь в обрядах синтоїстських святилищ разом з священнослужителями синто. На місцях вони почали захоплювати керівництво рухом «Освіта народу», відтісняти синтоїстів, які не мали ні впливу на населення, ні досвіду пропагандистської діяльності. З часом у виступах пропагандистів великого вчення більше уваги приділялося питанням, пов'язаним із громадським життям і політикою, то не були причетні до релігії. Знову виявилася слабкість синтоїстичної догматики.

Прилучивши різноманітні групи до руху «Освіта народу», уряд посилив контроль над релігією взагалі. Капіталістичний шлях розвитку Японії вже в перші 30—40 років виявив свої переваги. Одержавши перемогу в російсько-японській війні 1904—1905 рр., Японія показала світові свою силу і вплив. Перемога в цій війні викликала в країні могутню хвилю націоналізму, що опирався на штучне відродження синтоїзму. Він став офіційною державною ідеологією, отже, і нормою моралі, і кодексом честі. На синтоїстські принципи спирались імператори, які відродили і посилили культ богині Аматерасу: не тільки в головних храмах, а й у кожному домашньому алтарі японця (камідан) мало знаходитися зображення богині, що перетворилася на символ японського націоналізму. Синтоїстські норми лежали в основі патріотизму й відданості імператору (не вітчизні, а особі) японських самураїв, з рядів яких під час другої світової війни набиралися кадри самовбивць — камікадзе. Офіційно японська пропаганда в своїх націоналістичних претензіях спиралася на стародавні синтоїстські міфи про створення світу, про те, що велика Японія покликана створити Велику Азію, і реалізувати принцип «вісім кутів під одним дахом», тобто об'єднання світу під владою Японії й японського імператора, потомка богині Аматерасу.

Розгром Японії в другій світовій війні означав занепад синтоїзму як державної ідеології, котра виховала мілітаризм і націоналізм, культ імператора великої Японії. Синтоїзм не зник, але характер його дуже змінився. Культ богині Аматерасу став приватною справою японського імператора й осіб, які його оточували, а відтак, державний смисл її поступово зник. Різно впало і значення культу аристократичних порядків, генеалогічних ліній, патріотичних традицій самурайства. Фактично втратила своє значення в нових умовах післявоєнної Японії релігія синто: позбавлена державної опіки, вона пережила глибоку кризу. Перед синтоїстським духовенством гостро постало питання про подальшу долю синто. Синтоїстським священнослужителям важко було змиритися з думкою про те, що віднині синто може існувати лише як одна з релігійних організацій поряд з іншими релігіями. З лютого 1946 р. вищі представники синтоїстського духовенства створили Асоціацію синтоїстських святилищ (Дзіндзя хонте), до якої увійшли також кілька громадських організацій синтоїстського спрямування. Ця асоціація об'єднала більш як 78 тис. святилищ.

Важливу роль у спробах відродити у будь-якій формі ідеологію державного синто, відігравали заходи, розраховані на збереження в народі уявлень про імператора як про

голову синтоїстського культу. Досягти цього було вже не дуже важко з причин збереження обрядовості імператора синто, яка хоч і була оголошена приватною справою імператора відправлялась у суворій відповідності з довоєнним законодавством про обряди й церемонії імператорського двору.

У післявоєнний період Дзіндзя хонте зробили перші спроби сформулювати освоєні принципи синто у нових умовах, що склалися внаслідок відокремлення синто від держави. Такі принципи були викладені у прийнятому 1956 р. документі «Головні риси життя, сповненого поваги до Камі». Поруч із закликами до віруючих «відчували подяку за благоговіння перед Камі й благодіяння предків, були старанними у збереженні обрядів, щиро відправляти їх і радіти чистоті душі», у документах підкреслювалася необхідність «об'єднатися у гармонійному усвідомленні ролі імператора, молитися за процвітання держави». Таким чином, синто знову був уподібнений імператорові і державній владі.

У сучасній Японії синто стикається з тими самим проблемами, що їх змушені розв'язувати й інші релігійні школи і напрями. Це в першу чергу — необхідність пристосування до змінюваних умов життя. Найефективнішим засобом розв'язання даного завдання в Японії, як і в інших багатьох розвинутих країнах капіталізму, став релігійний модернізм. За наших днів проповідь унікального характеру синто, вимоги відновити його колишні привілеї відображають прагнення японських політиків.

БОГИНЯ СОНЦЯ АМАТЕРАСУ

БОГИНЯ СОНЦЯ АМАТЕРАСУ І БОГ БУРІ СУСАНОО («Ніхонгі», I, 40—45)

В японській традиції Аматарасу і Сусаноо — це двоє найважливіших нащадків початкової пари Ідзанакаї й Ідзанами

«Після цього поведінка Сусаноо — мікото стала надзвичайно грубою. У якому смислі? Аматарасу (богиня, що блищить на небі) розбила величні рисові поля на полях Небесного вузького рису і на полях Небесного довгого рису. Коли сім'я було посіяне весною, Сусаноо зруйнував перепони між ділянками під рисом, а восени спутав небесних жеребців і поклав їх серед рисових полів. А коли він побачив, що Аматарасу готується святкувати свято першого врожаю, він таємно іспражнивсь в Новому Палаці. Мало того, побачивши, що Аматарасу перебуває в своєму священному ткацькому покої, зайнята виготовленням одягу богів, він здер шкуру з небесного жеребця і, проробивши дірку в черепиці над покоем, закинув шкуру всередину. Аматарасу перелякавшись вскочила і вкололася челноком. В люті вона прямо відправилась до Небесного гроту і, зачинивши Камінні двері, поселилась в ньому затворницею. Тому кругом царювала тьма, і була невідома зміна дня і ночі.

Тоді вісімдесят міріад богів зійшлися на березі Тихої і Небесної річки, і радились про те, як умилювати Аматарасу. Нарешті, Осоіканено-Камі продумав глибокий і далекоглядний план: він зібрав здалеку птахів Вічної Землі й примусив їх довго перекикуватися один з одним. Крім того, він поставив Тадзікаро біля входу в грот. Потім Аме-но-кояне-но-мікото, предок вождів Накатомі, і Футодамано-мікото, предок вождів Імбіе, викопали з небесної гори Кагу справжнє дерево Сакакі з 500 гілок. До його верхніх гілок вони нависили несказанну нитку, на якій було 500 дорогоцінних каменів Ясакі. На середині гілки вони повісили восьмируке дзеркало. На нижні гілки вони нависили блакитні м'які приношення й білі м'які приношення. Потім вони разом прочитали свою службу.

Крім того Аме-но-удзуме-но-мікото, прародичка вождя Саруме, взяла в руку списа, перевитого травою. І сівши перед входом в Небесний грот, уміло виконала танок. Крім того, вона взяла справжнє дерево Сакакі з гори Кагу і зробила з нього головний убір; взяла плавун і зробила з нього розпорки, розпалила багаття, поставила діжку дном до низу і промовила богонадихаюче слово.

Аматерасу почула це і сказала: «Раз я закрилася в гроті, то в Середній землі родючих тростяних рівнин повинна бути нескінченна ніч. Чому ж тоді Аме-но-удзуме так веселиться?» Тоді своєю величавою рукою вона відкрила двері і виглянула назовні. Тут Тадзікарао-но-камі, не мешкаючи, схопила Аматерасу за руку і вивела назовні. Вслід за цим боги Накатомі-но-камі і Імібе-но-камі в той же час провели межу за допомогою підв'язаної знизу мотузки (так званою мотузкою лівої руки) і попросили її не повертатися в (грот). Після цього всі боги засудили Сусаноо і наклали на нього пеню в 1000 табличок, таким чином нарешті покаравши його. Вони також примусили вирвати у себе волосся, спокутуючи свою провину».

КОДЗІКІ

Кодзікі — основна священна книга синтоїстського трикнижжя, що включає в себе крім «Кодзікі», також «Ніхонгі» («Аннали Японії») і згорілі під час пожежі в 645 р. «Кудзікі» («Записи про минулі справи»).

«Кодзікі» складається з трьох сувоїв. Найбільший інтерес являє перший сувій, який містить основний цикл міфів, сказань і вставлених в них віршів-пісень: від космогонічного міфу про виникнення Всесвіту до міфів про богів — прабатьків і перипетії їх взаємовідносин, про створення Землі — країни Ямато. Тут же вміщено цикл про героїчні подвиги божественних предків і героїв, а також розповіді про діяльність їх божественних нащадків на Землі. Тут же йдеться про появу на світ батька легендарного вождя японського племені Ямато Камуямато Іваре-Хіко (посмертне ім'я Дзімму), що вважається першим імператором Японії.

Другий сувій цікавий перш за все своїми фольклорними матеріалами. Міфи поступово переходять спочатку в легендарну, а потім і реальну історію: від історичного переказу про похід Камуямато Іваре — Хіко до розповіді про кінець правління вождя союзу японських племен Хомуда — ваке (посмертне ім'я Одзин) (початок V ст.).

У третьому сувої в стислій формі викладаються переважно відомості про правлячі династії і деякі історичні події, що охоплюють період по 628 р.

«ЗАПИСИ ПРО ДІЯННЯ СТАРОВИНИ»

КОДЗІКІ

Фрагмент

(712 рік)

Розділ 1. «Я кажу, Ясумаро: В ті часи, коли Хаос вже почав згущуватися, але ще не біли явлені ні Сила, ні Форми, і не було ще нічому Імені, і ні в чому Діяння, хто міг би тоді пізнати його образ? Але настав перший поділ Неба-Землі, і три божества зробили почин творіння; і розкрилися чоловіче і жіноче Початки, і Два Духи стали родоначальниками всіх речей. І увійшов Він у морок, і виступив на світло; коли Він омив очі, сонце і місяць пролили свій блиск; і поплив. Він, і занурився у води моря; і коли Він омивав своє тіло, виникли небесні і земні божества.

Великий Початок — віддалено і темно, і лише на основі початкових учень пізнаємо ми ті часи, коли зачата була суша і породжені острови. Першооснова — далека і прихована, і лише спираючись на минулих мудреців, ми проникаємо в ті часи, коли породжені були боги і поставлені люди.

І ось, дізнаємося ми про те, що прикріплене було зеркало і виплунуті яшми і що успадковували один одному сотні царів; і що перекушений був меч і що розітнутий був змії; і як потому множилися міради божеств.»

І чинили раду у Тихої Річки і вгамували все Піднебесся; повели бесіду біля Малого Берега і очистили всю Землю. Тоді бог Хо-но-Нінігі вперше зійшов на вершину Такаті, і Небесний Володар Каму-Ямато переїхав країну Акі-цу-сіма.»

Ведмідь-перевертень випустив свої кігті, і був здобутий небесний меч в Такакура; хвостаті істоти з'являлися йому в дорозі, і великий ворон вказав дорогу на Есину. Танцюючи рядами, знищили вони бунтівників; слухаючи пісні, скинули вони ворогів. Був він наставлений сном і віддав поклоніння небесним і земним божествам, і так прославили його Мудрим Правителем; стежив він» за димом і надав свою милість народіві, і донині зветься у відданні Святим Государем.

Ствердив він кордони і просвітив країну, і встановив він закони в ближній Афумі; повіряв він кабане і відокремлював удзі, і правив він країною в Далекій Асука. І хоча повільний крок і швидкий біг в кожного були різні; і хоча пишна розкіш і скромна простота у всіх них були відмінні; але не було ні єдиного, хто, споглядаючи старовину, не покращував би вдачі і звичаї, що вже приходили в занепад; або спостерігаючи сучасність, не відновлював би закони йучення, що вже наближалися до зникнення».

НІХОН СЬОКІ
АННАЛИ ЯПОНІЇ
Том I (фрагмент)

СУВІЙ І. Епоха богів. Верхній розділ I.

[Поділ Неба-Землі і тріада богів]

«У давнину, коли Небо-Земля були не розрізані та Інъ-Ян не були поділені, мішанина [ця] була подібна до курячого яйці, темна і містила бруньку.

І ось, чисте-світле потоншало-розтягнулося і стало Небом, а тяжке-каламутне утрималося — застрягло і стало Землею.

[Стало так тому, що] з'єднання-згортання тонкого і чудового відбувається легко, згущування-твердіння важкого й каламутного — важко.

Тому спочатку встановилося Небо, а Земля зробилася потім. І тоді між ними народились божества.

Говорять, що на початку, коли [відбувався] поділ [Неба-Землі], країна-твердь плавала і рухалася, як плаває на поверхні води граюча риба.

І тоді між Небом і Землею виникло щось. Формою воно нагадувало бруньку очере-ту. І воно перетворилося на божество. Ім'я його — Куні-но токо-таті-но мікото.

Потім [з'явився] Куні-но сатуті-но мікото. Потім — Тоьо-кумуну-но мікото. Разом — три божества. Небесне Дао змінюється само по собі.

<1.1>. В одній книзі сказано: коли вперше розділялися Небо-Земля, в порожнечі було щось. Форму його важко описати. Усередині нього перебувало божество, що стало-народилося само по собі. Ім'я його — Куні-но токо-таті-но мікото. Ще іменують [його] Куні-но соко-таті-но мікото.

Потім — Куні-но сатуті-но мікото. Ще [його] іменують Куні-но сататі-но мікото. Наступний — Тойо-куні-нусі-но мікото. Ще [його] іменують Тойо-кумуну-но мікото. Ще іменують Пако-куніно-но мікото. Ще іменують Міно-но мікото.

<1.2>. В одній книзі сказано: в давнину, коли країна була молода і Земля була молода, носилося [по воді] і плавало щось наче б то плаваючий жир. В цей час в центрі країни народилося щось. Формою подібно до паростка, що виходить з бруньки очерету. З нього стало-народилося божество. Ім'я [його] — Умасі-асікабі-пікоді-но мікото. Наступний — Куні-но токотаті-но мікото. Наступний — Куні-но сатуті-но мікото.

<1.3>. В одній книзі сказано: коли Небо-Земля були перемешані, спочатку було божество-людина, ім'я [його] було Умасі-асікабі-пікоді-но мікото. Наступний — Куні-но токотаті-но мікото.

<1.4>. В одній книзі сказано: коли вперше розділилися Небо-Земля, були божества, що спільно вперше народилися. Ім'я [першого] — Куні-но токотаті-но мікото. Наступний — Куні-но сатуті-но мікото. Ще сказано: імена богів, що народилися на Рівнині Високого Неба, Такамагапара, — Аме-но мінака-нусі-но мікото, наступний — Такамі-мусупі-но мікото, наступний, — Каму-мімусупі-но мікото.

<1.5>. В одній книзі сказано: коли Небо-Земля ще не народилися, вони були подібні до хмари, що плаває по морю, не знайшовши місця, до якого прикріпитися корінням. Усередині народилося щось, подібно до того, як вперше виходить з рідоти очеретяна брунька. І ось, воно перетворилося на людину. Ім'я її — Куні-но токотаті-но мікото».

НІТІРЕН

Нітірен (1222—1282) — японський монах, проповідник, що заснував школу Нітірен-сю. У віці від 16 до 32 років він проходив навчання в численних храмах Японії, і в першу чергу, в головному храмі школи тендай (Енрякудзі) на горі Хіей, а також у Кіото і Нарі. Тоді він прийшов до висновку, що найвище вчення Будди зосереджено в Лотосовій Сутрі.

З а проповідницьку діяльність Нтірена почали перслідувати, збираючись відрубати йому голову. Однак виникли небесні знамення, і світлові спалахи з моря в Тацунокуті, які налякали його переслідувачів, і вони не змогли здійснити страту. Цей момент вважається поворотним в житті Нітірена, і носить назву Хоссяку-кемпон. Сенса останнього поняття полягає в розвіннїазвєня несправжнього і розкритті істини, при цьому несправжньою вважається навіть зовнішність Нітірена як смертного ченця, а істиною — його прояв як бодхісаттви Дзєга або як істинного Будди.

НІТІРЕН ПРОГОЛОШУЄ СЕБЕ БОДХІСАТТВОЮ ПІДНЕСЕНОГО ДІЯННЯ

«Я, Нітірен, чоловік, народжений в століття кінця Закону, майже виконав завдання про звіщення Вчиненої Істини, завдання, покладене на Бодхісаттву Піднесеного діяння (Вішіштачаріта). Вічна сутність Будди Шак'ямуні — в згоді зі своєю первинною суттю; Будда Прабхутаратна, який представив себе в Небесному святилищі, в розділі про його появу, і який представляє сутність Будди в виявленні його дієвості, святі (бодхісатви), народжені на землі, про що повідомляє розділ про Виникнення на Землі — свідчачи про них, я став першим серед (тих, хто увінчує Істину), воістину, занадто висока честь для мене, звичайного смертного.

Я, Нітірен, той, хто є поводитирем позаземних святих. Тоді чи не я один з них? Якщо я, Нітірен, — один з них, то хіба всі мої учні і послідовники не їх родичі? Писання говорять: «Якщо хтось проповідує Лотос істини, навіть всього одне припущення із нього,

то він, знайте, — посланець татхагаті, доручитель татхагаті й здійснювач справи татхагаті». Чи не такий я?...

Усіма засобами пробуджуйте віру, схопившись за цю можливість! Проживіть все своє життя як вмістилище Істини і прямуйте в ньому без коливань родичами Нітірена! Якщо ти однієї віри з Нітіреном, ти — один із неземних святих; якщо таке твоє призначення, то як же ти можеш вагатися, що від століття являєшся учнем господи Шак'ямуні?

В цьому переконують слова Будди, який говорить: «Я завжди, від століття, почав і пробуджував всі ці почуття». Не треба звертати увагу на розходження між чоловіками і жінками серед тих, хто поширює Лотос вчиненої істини в дні кінця Закону. Воістину, промовляти Священне звання — це привілей позаземних святих...

Коли Будда Прабхутаратна сидів в Небесному святилищі пліч-о-пліч з татхагатою Шак'ямуні, обидва Будди підняли стяг Лотоса вчиненої істини і проголосили себе Полководцями (в майбутній битві з пророком і мороком). Як це може бути обманом? Дійсно, вони тим самим згодилися піднести нас, смертних, до звання Будди. Я, Нітірен, не був присутнім на цих зборах, і все ж немає причини сумніватися в свідцтвах Писання. Чи можливо, щоб я був там? Звичайний смертний, я не надто добре знаю минуле, але нині я безсумнівно, один з тих, що здійснюють Лотос істини. В майбутньому мені напевно призначено брати участь у спілкуванні на Священному місці. Роблячи висновки про минуле з теперішнього і майбутнього, я не можу не думати, що я обов'язково був присутнім під час спілкування на небесах. (Теперішнє визначає майбутню долю, а майбутня доля немислима без своєї причини в минулому). Теперішнє, майбутнє і минуле не можуть бути відокремлені одне від одного...

В цій грамоті записані найдорожчі мені істини. Читай і перечитай; вчитуйся в літери і добре їх запам'ятовуй, віруючи тим самим у Вищу Істоту, свідчення про яку дано найдивовижнішим чином! Ще більш настійно раджу тобі бути міцним у вірі та знаходитися під опікою троїстого Будди. Наполегливо прямуй шляхами праці та вчення! Без праці та вчення буддійська релігія знищується. Тренуйся і наставляй інших! Будь впевнений у тому, що праця і вчення — плоди віри! Поки є в тобі сили, проповідуй, нехай з твоїх вуст злітає лише фраза чи слово (із Писання)! Наму Мехо — ренге — ке! Наму Мехо — ренге — ке! (Поклоніння Лотосу вчиненої істини)».

ПЕРЕТВОРЕННЯ НІТІРЕНА, ЯКИЙ ЖИВЕ САМОТНЬО

«Це місце серед гір відрізане від мирського життя, і в його околицях — на півдні, півночі, чи на сході, заході — не знайти жодного житла. Я живу тепер у повній самотності, але в груди мої, у плоть Нітірена, прихована вкладається велика таємниця, що Господь Шак'ямуні відкрив і довірив мені на горі Шуліки. Тому я знаю, що мої груди — це місце, де всі Будди занурені в споглядання, що вони обертають Колесо істини на моїй мові, що їх породжує моя глотка, що вони досягають Вищого Просвітління у мене в роті. Це місце — обитель людини, що таємно осягла Лотос істини у своєму житті; безсумнівно, таке місце не менш гідне, ніж Рай на горі Шуліки. Істина шляхетна, і шляхетна людина, у якій вона гніздиться; шляхетна людина, я шляхетне місце, у якому він перебуває».

У главі про «Таємну силу татхагаті» ми читаємо:

«Чи буде це в лісі, біля коренів дерева чи в монастирі... на тім місці зведи ступу, присвячену татхагаті. Йому потрібно поклонятись як місцю, на якому всі татхагаті досягли Вищого Здійсненого Просвітлення; на тім місці всі татхагаті вступили у великий Спокій». І ось, той хто прийде на це місце очиститься від усіх гріхів і вад, що зібралися в ньому від століття, і всі його злодіяння негайно перетворяться на заслуги і чесноти».

ІСТОРІЯ ЗОРОАСТРИЗМУ

Релігія древніх персів має багато різних назв: маздаїзм (за іменем головного бога — найбільш древня її назва), авестизм (за назвою священного писання), зороастризм (за іменем її пророка й засновника), огнепоклонство (за характерними особливостях її обрядів), парсизм (від слова «парси», що одначає назву її сучасних послідовників в Індії). Інколи прибічників цієї віри називають в Ірані гебрами, а один з напрямів цієї релігії зветься мітраїзмом, по імені головного бога — Мітри. У світі зараз залишилися небагато послідовників зороастризму: в Індії близько 100 тис., небагато в ісламському Ірані (15-50 тис.), декілька тисяч в інших азійських, європейських країнах, в Америці. Релігія ця майже не збереглася в первісному вигляді, але в житті людства вона відіграла чималу роль.

Зороастризм важко віднести до світових релігій, тому що він не має настільки обширної зони поширення, як християнство або іслам. В той же час, не можна сказати, що зороастризм — національна релігія, оскільки в давнину й у ранньому середньовіччі він був поширений у Середній Азії, Ірані, Афганістані, Азербайджані й низці країн Близького й Середнього Сходу. Батьківщина зороастризму — Іран (Персія). У I тис. до н.е. тут жили племена мідійців. Їх мова належить до індоєвропейської групи, а в безпосередній спорідненості з ними знаходилися відомі нам з вітчизняної історії племена скіфів. У середині I тис. до н.е. мідо-перські царі з династії Ахеменідів (особливо знамениті були серед них Дарій і Ксеркс) створили величезну державу, підпорядкувавши собі безліч народів і держав Стародавнього світу.

Персія — це країна з складними й контрастними природними умовами: тут є обширні півкислість з вельми суворим кліматом, квітучі оазиси, пустелі, степи. Безліч територій, що входили в зону розселення і впливу персів, робили картину їх життя дуже неоднорідною й багатоманітною. Образно кажучи, мідо-перські землі були в давні часи як «величезний казан», в якому кипіла, а часто й переливалося через край складне, суперечливе й багате національне, духовне й політичне життя.

Найраніше й основне джерело з релігії древніх персів — Авеста (знання). Це величезний складний комплекс священних текстів, який спочатку передавався в усній формі, а в середині I тис. до н.е. був записаний. До європейців списки Авести потрапили в XVIII ст. (один з таких списків зберігається в Оксфорді), але прочитати його вдалося далеко не відразу. Француз Дюперон відправився до Індії до послідовників цієї релігії й після багаторічної праці відкрив ключ до читання і перекладу Авести. З того часу її тексти стали відомі європейцям. Перекладом і вивченням Авести займалися найбільші російські сходознавці — Б.А.Тураєв, В.В.Струве та ін.

Авеста складається з наступних розділів: Гати (Співи), Ясна (Книга ритуалу), Яшта (Книга гімнів), Вендідад (Кодекс проти дівів), Вісперад (Книга про всіх вищих), Нійайішн (Молитви), Гах (Молитви), Хорд (Щоденні молитви), Хадохт Наськ (Книга писань), Аокмаєга (Ми приймаємо), Нірангістан (Правила культу). Текст Авести написаний мертвою авестійською мовою, що відноситься до іранської групи індоєвропейської сім'ї мов. Авестійська мова використовується для богослужіння в зороастрійців.

Інші значні зороастрійські твори, створені переважно в IX ст. на мові пехлєві: Зенд (Тлумачення Авести), Бундахішн (Первотворення), Денкарт (Діяння віри), Збірка жерця Затспрама, Датісан-і-Діник жерця Манушчехра, Шканд-Гуманик Вічар (Повне винищення всіх сумнівів), Намак (Книга), Датісан-і Менок-і Храт. Як і більшість священних писань «міфологічного періоду» історії, Авеста мала енциклопедичний характер і виражала собою повний комплекс уявлень древніх персів про світ. Сама найдавніша її частина — Ясна є гімнами і молитвами численним богам — гати. За мовою й змістом вони дуже нагадують тексти древнеарійських Вед. Це істотне спостереження дозволяє зробити висновок про загальне коріння авестійської й ведичної релігій.

У складі Авести, за переказами, 21 книга, але до нас дійшли лише уривчасті фрагменти. Пізніша частина Авести — Бувдегеш — це історія великого пророка древнеперської релігії — Заратустри. Йому й приписується авторство текстів Авести. Ці писання були створені на діалекті пехлєві й увійшли до середньовічної літератури як елементу епічних поем класика іранської і таджицької літератури. Авеста, яка забезпечена коментарями на пізнішому діалекті перської мови, називається Зенд-Авестою (Зенд — віддання). Найбільш широке поширення як молитовник у народів Давнього Єгипту і Таджикистану отримала скорочена або Мала Авеста. Відгомони авестійських твір збереглися в грецьких, латинських, арабських і давньовірменських джерелах.

Боги авестійської релігії вельми численні, тому зороастризм можна вважати типовою міфологічною політеїстичною релігією. Все царство богів досить чітко поділяється на дві групи, що протистоять одна одній — добрі, творчі боги й злі, руйнівні. Боги, що втілюють добрий, світлий початок, звуться агурами (ахури), темне й зле, — деви. На чолі добрих богів стояв Ахура-Мазда (Ормазд на пехлєві, а у пізнішому варіанті — Ормузд в старогрецькій передачі). Буквальне значення імені бога — «господь премудий». Зазвичай в древніх міфологіях верховним богом був громовержець, воїн (Зевс, Індра, Перун), але древнеперська була в цьому сенсі виключенням. Тут весь час підкреслюється, що Ахура-Мазда — жрець, молитовник, духовний початок. Інколи він зображався у вигляді досконалої людини-царя з крилами птаха, пір'я якої символізують сонячні промені. Проте певного зображення (іконографії) Ахура-Мазди, як й інших богів, у древніх персів не було Разом з цим богами за гармонію, порядок і красу у Всесвіті борються ахури (агури) — небесний почет Ахура-Мазди. Вважають, що агурів сім (Амеша Спента — небесні святі).

Цікаво, що вони втілюють абсолютно абстрактні початки — думку, справедливість, волю, покору, здоров'я, досконалість і безсмертя. Це загадка для дослідників, оскільки в основних міфологічних релігіях боги зазвичай пов'язані з силами природи, втілюють небо, землю і тому подібне (хоча деякі межі зв'язку з матеріальним світом в цих божеств все ж є, за своїми функціями вони нагадують відомих богів вед — Агні, Ушас та ін.). Якщо від Ахура-Мазди і його «воїнства» пішло все благородне й корисне: оброблена земля, домашні тварини, вода, вогонь, здоров'я, денне світло тощо, то від його протилежності — Ангра-Манью — все темне й нечисте: гріхи, чаклунство, смерть, хвороби, старість, зима, плазуни, хижі звірі, пустелі... Ангра-Манью — уособлення зла, брехні, нечистоти. Він діє через своє воїнство — девів. Це він розколов єдиний світ на два початки — добре й зле. Не випадково образ цього бога увійшов до середньовічних уявлень європейців у вигляді злого чаклуна Арімана (ім'я прийшло до Європи із старогрецьких джерел).

Ортодоксального (відповідного до правил канону) зображення демонів зла в древнеперській релігії не було. Згідно пізнішим ученням, вони вважалися безтілесними. Жили, як вважали перси, злі сили десь на півночі (звідки приходить холод і морок) або

в «безодні», в пеклі. Ангра-Майнью насилав на людей 9999 хвороб, а їх лікування розглядалося як вигнання злих сил. Ангра-Майнью (Аріман) насилав на людей також і смерть. Взагалі смерть, згідно до зороастризму, — це перемога злих сил, і чим праведнішим був померлий, тим більша перемога! Це дуже важлива межа релігійних поглядів персів, яка відбилася в їх поховальному обряді

Дияволи (деви) часто приходять до людей в «обманному вигляді» видаючи зло за добро. Особливо підступні демони-жінки. За Ангра-Майнью слідує цілий сонм чаклунів фокусників, фей, відьом, їх кількість зростає, оскільки кожен грішив за життя і що не встиг очиститися після смерті, тому він примножує кількість нечистої сили, стаючи диявольським привидом. Такий чіткий поділ богів і всього, що вони створили, на дві частини — добру і злу, без проміжних станів і «півтонів» дає можливість назвати зороастризма типовою дуалістичною релігією (поняття дуалізм означає роздвоєність на два протилежні непримиренні початки). Сили зла і добра знаходяться в постійній боротьбі. Кінець кінцем Ахура-Мазда здолає в запеклій сутичці Ангра-Майнью і на землі затвердиться добро — ось у що вірили древні перси.

З усіх цих основоположних моментів у вченні зороастризму витікає своєрідна етика цієї релігії. Люди беруть участь у боротьбі двох божественних початків, але вони можуть вибирати, на чию сторону ставати. Людська душа — це поле битви добра й зла. Щоб зберегти вірність Ахура-Мазді, людина повинна уникати всього нечистого (смерті, мертвого тіла, крові, грязі, сміття і всього, що з цим стикалося). Згідно релігії древніх персів суворо наказувалося говорити правду, не порушувати договорів, бути справедливим. Етично — орати землю, садити рослини, бути працелюбним («коли уранішній півень закликає людей до праці, довгорукий демон Бушіаста умовляє їх залишитися в ліжку», — говорили древні перси). Порушуючи встановлення, людина здійснює гріхи. Деякі з гріхів можна змити, викупати, вибити з людини ударами палиць, але є такі, які не пробащать ніколи — ні в земному, ні в потойбічному житті. Це, головним чином, три гріхи: спалювання трупів, поїдання падалі і статеві збочення. Не можна не відзначити, що такі строгі етичні норми успішно поєднувалися у персів з жорстокими завоюваннями, в ході яких вони застосовували обман і підступність, проливали кров ворогів. Річ у тому, що, як це часто було в давнину, етичні норми поширювалися не на всіх людей, а лише на одноплемінників віруючих в Ахура-Мазду (єдиновірців). Всі інші, з точки зору персів, за людей, мабуть, не вважалися. Це можна проілюструвати на прикладі дуже розвиненої древнеперської медицини. Іноплемінники й іновірці могли вільно використовуватися як «піддослідні кролики». Якщо за «свого лікаря відповідав головою, то за чужака він не ніс анінайменшої відповідальності. Кожен новий прийом лікування мав бути спочатку двічі випробований на «невіруючому в Мазду».

Етика древніх персів мала формальний, грубий характер, вона не передбачала жодних проміжних станів між добром і злом. Навіть релігійні відчуття були раціональні, практичні, не поєднувалися ні з якою естетикою й лірикою. Релігія і закон для древнього перса були синонімами. Дуже важлива межа вчення зороастризму — положення про те, що земна і посмертна доля людини залежить від його особистої віри в Ахура-Мазду. Це теж вельми нетипово для древніх релігій, де віросповідання людини ніколи не визначає його долю (аби жив по-божому і не порушував норм моральності). У цьому сенсі, на думку деяких релігієзнавців, зороастризм наближається до типа сучасних світових релігій. У пізній Авесті серед добрих богів з'являється Мітра (буквально вірність, клятва). Цей бог зустрічався в древніх арів. Мітра має тисячу вух і очей і пильно стежить за тим, щоб всі поступали по правді і справедливості. Мітра — дає світло, є гарантом моральності, уособленням світла й сонця. Мітра — воїн, герой, що переміг страш-

ного міфічного бика. У парі з ним в епосі фігурує Анахіта — богиня води і родючості, яка заставляє пінитися потоки і моря, і та, що дає достаток. На думку багатьох дослідників, культ Анахіти був запозичений персами у семітських племен. Культ Мітри набув широкого поширення у Стародавньому світі.

З часів царювання Артаксеркса II (перша половина IV ст до н. е.) він був узаконений і потім підхоплений римлянами-завойовниками. Мітра міг вважатися богом-рятувником, його день святкувався 25 грудня (поворот сонця на літо), і це було свято Різдва Мітри (порівняймо з християнським Різдрвом). Збереглася безліч давньосхідних і античних зображень цього популярного бога на малюнках, монетах, в статуетках. Він зображається у вигляді людини, часто з головою лева. Улюблений сюжет художників — Мітра, що вбиває бика.

Будовса світу і його походження в Авесті описані туманно. Творцем всього сушого зазвичай називають Ахура-Мазду, але, слідуючи логіці цієї релігії, його слід вважати творцем лише тих речей, які належать до царства добра. Люди, що мають свободу вибору між добром і злом, в своїй основі створені Ахура-Маздою. Цей бог могутній, але не безмежно, він вимушений ділити свою владу над світом з Ангра-Майнью. Остаточна перемога над дияволом буде досягнута за участю людей та інших «чистих сил», які з'являться в майбутньому. Згідно деяких пізніх авестійських оповідей, коли настане кінець світу, станеться Страшний суд. З'явиться якийсь Саошіант (буквально означає рятувник) — можливо це буде нове втілення або син Заратуштри він народиться від діви. Саошіант допоможе Ахура-Мазде подолати Ангра-Майнью, а на землі запанує вічне царство добра. Люди воскреснуть в повній тілесності (душі померлих знов зберуть їх по частинах, узявши кістки, волосся, кров і інші останки з природи). Такі вчення про кінець світу, Страшний суд і подальше вічне блаженство називаються есхатологічними ученнями. Вони особливо характерні для християнства, іудаїзму, ісламу. У вченні про Саошіанту й кінець світу можна бачити певний збіг з християнством. Як це пояснити? Перше, що приходить в голову, — це запозичення. Питання полягає в тому, хто у кого запозичував ці ідеї, оскільки час їх виникнення майже збігається. Християнські богослови зазначають в зв'язку з цим, що вчення Христа було як би передбачене, передчуване людством. Деякі прямі збіги з ученням християнства наявні також і у сюжеті, що нагадують життя Христа, пояснюються таким «передчуттям», «підготовкою» людства до сприйняття його вчення.

У зороастризмі розроблено не лише вчення про кінець світу, але й про потойбічний світ, про рай і пекло. Смерть не уявлялася древнім персам як знищення. Швидше вона була випробуванням, найважливішою подією для людини. Перси більше боялися зла, ніж смерті, а тому момент смерті вважався дуже небезпечним з точки зору можливості потрапити до рук дияволів. Перси вірили, що душа померлого відділяється від тіла і відлітає в легкий повітряний ефір, де підноситься сяючий «міст вітрів». Потім на вершині високої гори бог Мітра з іншими богами судить новоприбулого. На вагах якнайточніше зважуються його добрі й злі справи. У цей момент померлому можуть допомогти рідні і друзі, приєднуючи вагу своїх добрих справ до тієї чаші вагів, на якій знаходяться добрі справи померлого.

Потім душа переходить через вузький міст, і якщо людина не заслужила на рай, вона впаде до прірви пекла, а якщо заслужила — то незабаром виявиться в западному краю. Прекрасна дівчина введе душу в рай, і душа залишиться тут, але ще не остаточно! Попереду всім померлим треба пройти Страшний суд і Воскресіння з мертвих (після приходу Месії-рятувника). Грішники ж будуть повністю знищені в кінці світу разом з Ангра-Майнью.

ПРОРОК ЗОРОАСТРИЗМУ — ЗАРАТУШТРА

Дослідники сперечаються, чи був цей пророк реальною історичною особою. Заратуштра (Заратуштра — в авестійському варіанті, Зороастр — в давньогрецькому, Зардушт — на середньовічному іранському діалекті) жив, ймовірно, в східному Ірані в VI ст. до н.е. швидше за все близько 700 р. до н.е. (цей час приблизно відповідає часу появи буддизму в Індії, найважливіших релігійно-філософських учень в Древньому Китаї. Період VII-VI ст. до н.е. став істотним переворотом в релігійному житті людства, яке зробило крок від міфологічної свідомості до релігій, що базуються на етичних ученнях, в центрі яких знаходиться людська особа.

Заратуштрі приписується авторство Авести, але швидше за все він написав лише її пізні частини, де детально викладено вчення зороастризма. За деякими суперечливими свідченнями, Заратуштра жив за часів царя Віштаспа, який сприйняв учення пророка і першим почав поширювати його серед персів. Це ім'я співзвучне імені реальної людини — Гиштаспа, батька великого перського царя Дарія I (522-485 рр. до н.е.). Це збіг, можливо, не випадковий, оскільки Дарій зробив маздаїзм ідейно-релігійною основою своєї імперії. Про це й свідчить знаменитий напис царя Дарія, висічений на Бехистунській скелі перською, вавілонською й новоеламською мовами, де вміщено зображення крилатого Ахура-Мазди (за цим написом, за допомогою зіставлення трьох текстів, вдалося розшифрувати вавілонський клинопис). Ще за однією версією Заратуштра народився в Пурушаспі (ім'я, співзвучне арійському богові вед Пуруше, якого розчленували боги, створюючи світ і людей) після того, як він вичавив і випив сік хаоми (соми). У Ведах також розповідалося про цей чудодійний напій і однойменне божество (Сомові). Його пов'язують і з коноплями, і з ефедрой, і навіть з мухомором, проте, що це за рослину, твердо сказати не можна. Пурушаспа був четвертим з людей, таким, що випив сік, після чого у нього народився син — великий пророк.

Про життя пророка відомо небагато. Він проповідував своє вчення, але був вигнаний зі своєї батьківщини місцевим правителем-магом і чарівником. Ймовірно, його проповіді не сприймали, він був нещасний і гнаний, поки не отримав підтримку від царя Віштаспи. З'явилася община послідовників Заратуштри, що була побудована, очевидно, на якихось нових принципах. Заратуштра вчив, що людина має свободу волі й може вибирати між добром і злом. Він повинен активно битися на стороні добра, яке перемає у вирішальній битві. Диявол в особі Ангра-Майнью намагався спокусити Заратуштру обіцянкою багатства і влади, але той вистояв. У боротьбі зі злом йому довелося застосовувати не лише мирні аргументи, проповіді, але й камені, «великі як будинок». Зрештою Заратуштру вбив один з його ворогів, що переслідував пророка протягом всього життя.

В інших розповідях образ Заратуштри зовсім позбавлений людського початку: на початку буття Ахура-Мазда створив його духовну суть, яку до рішучої сутички добра із злом помістив в ствол дерева. Потім Заратуштра втілювався в людське єство і був осяяний вогнем (світлом) істини, що виходив із ствола цього дерева. Заратуштра описується тут як посередник між богом і людьми. У цих розповідях багато збігів як з християнським віровченням, так і з міфологією інших древніх народів (інколи вбачається збіг з міфом про Прометея, що приніс вогонь людям). Міфи про Заратуштру проникли до древніх греків, а через них до Європи. Вони обросли безліччю нових рис і подробиць.

У середні віки Заратуштру вважали магом, астрологом і мудрецем. У XIX ст. в Німеччині творив відомий філософ Ф. Ніцше, стрижнем філософії якого було вчення про свободу духу, про «ідеальну людину» (надлюдину). Найзнаменитіший його твір «Так

говорив Заратуштра» (з підзаголовком «Книга для всіх і ні для кого»). Ніщє, слабкий і хворобливий фізично, майже сліпий і паралізований, був у владі чар древнього мудреця, ототожнюючи себе з ним, прославляючи на його прикладі велич свідомості, що вийшла за межі людських можливостей. Таким чином образ древнього мудреця повторно увійшов до історії світової філософії.

Культ займає в зороастризмі зовсім не головне місце, але одночасно він дуже цікавий, загадковий і абсолютно неповторюваний в історії релігій. Управляли культом жерці-магі, які, мабуть, не складали (як в Індії) замкненої касты. Але, якщо людина здійснював священні дії, не будучи жерцем, вона могла бути підданий посаженню на кіл або здиранню шкіри. Стрижень культу зороастризма — поклоніння вогню (звідси й назва цієї релігії — вогнепоклонство). Храмів в цій релігії спочатку, ймовірно, не було, вони виникли в пізній період. Священний вогонь горів в спеціальному жертovníку, який знаходився в абсолютно темному приміщенні. Ніхто не міг торкатися священного вогню, тому жерці носили рукавички на руках і пов'язку на роту (щоб не торкатися вогню диханням). Спеціально заготовлені дрова (ймовірно, ароматичних порід дерев) підкладалися особливими щипцями. Окрім розпалювання вогню практикувалися обмивання, жертвне зрізання гілок з дерев і ритуальне пиття напоєм з соку хаоми (соми), змішаного з молоком. Золоте дерево хаоми, згідно пізнішим віруванням вогнепоклонників, зростає на вершині Ельбрусу, куди спускається прямо з небес. Немає на світі жодної шкоди, жодної хвороби, які не міг би вилікувати сік хаоми.

Зороастрійці ретельно дотримували культу чистоти. Брудним вважалося все, що було пов'язане із смертю. Оскільки душа, згідно з уявленнями персів, після смерті залишала тіло, а смерть тлумачилася як перемога злих сил Ангра-Майнью, тіло мало бути віддалене від чистих стихій — вогню, води і землі. Цим і пояснюється неповторний обряд поховання в цій релігії. Після того, як людина померла, до трупа можуть торкатися лише особливо підготовлені люди. Щоб вигнати злі сили, в кімнату, де лежав труп, вводили собаку, а потім очищали приміщення за допомогою вогню. Вогонь не міг розташовуватися ближче за три кроки до мерця. Носильники на спеціальних носилках із заліза переносили труп до місця поховання. Це робилося вночі і лише в суху погоду (щоб не псувати воду). На відс'яні від житла стояли дакми — високі башти циліндрової форми, на вершині яких знаходилися три жолоби: для чоловічих трупів, жіночих і дитячих. Усередині дакми концентричними кругами піднімалися сходи. Носильники піднімали труп на вершину знімали з нього весь одяг і залишали для дії вітрів, дощів і сонця. Довкола дакм (башт мовчання, як їх часто називали) крутилися зграї шулік і воронів... Висохлі кістки згодом звальювалися в колодязь, а сама дакма мала бути після багатьох років зруйнована. Таким чином, від небіжчика не залишалося і сліду. За цей час, згідно з релігійними правилами персів, жодні «чисті» стихії не стикалися з мертвим тілом. Щодо довкола «башт мовчання» скаженіла, танцювала, бенкетувала і пила величезна зграя бісів...

Таке ставлення до тіла померлого зовсім не означало, що про його душу не турбувалися родичі й близькі. На його честь йшли красиві й урочисті богослужіння, які повинні були допомогти душі небіжчика переміститися в рай. Протягом життя перси багато разів здійснювали обряди очищення і спокутування гріхів. Культ чистоти був настільки сильний, що вогонь міг вважатися зіпсованим, якщо на нього попала їжа, що втекла з горщика. Коли заготовлювали дрова, то обов'язково стежили, щоб на дереві не було пташиних випорожнювань оскільки залишити їх могла птиця, яка харчувалася падалю. Древні перси були хорошими лікарями, але вони вважали хвороби проявом диявольської сили, а отже, хворого — тимчасово нечистим. Особливо діставалося жінкам.

В разі викидня вони повинні були три дні пити бичачу сечу, змішану із золою (воду пити не дозволялося, оскільки вона — «чиста стихія»), знаходячись в спеціальній загороді далеко від людей і худоби. Строга «дієта» в разі нечистоти призначалася для того, щоб диявол вмирав з голоду разом з тією людиною, яка очищається. З метою очищення здійснювали культові обмивання в спеціальних басейнах. З метою вигнання Ангра-Майнью грішники могли вбивати «створених ним» тварин — змій, жаб, скорпіонів тощо. При цьому в етиці зороастризму активно заохочувалася будь-яка творча праця, особливе землеробство і окультурення навколишнього простору. Працею можна було очиститися й спокутувати багато гріхів і провин.

Релігія Авести була майже повністю знищена і збереглася лише у вигляді крихітних «острівців». У VII ст. землі древніх персів були захоплені мусульманами-арабами, які почали насильницьку ісламізацію населення. Зороастрійці частково втекли до Індії, де заснували свої общини, що існують до сьогоднішнього дня. Там вони і стали називатися парсами (від слова перси). Займаючись ремеслом і торгівлею, парсійський прошарок розбагатів і набув чималого впливу (особливо в Бомбеї). Релігійні правила з часом зробилися більш м'якими, але основні вимоги — чистота і особливий поховальний обряд — зберігаються. На 1991 рік чисельність парсів в Індії складає близько 60 тис. чоловік. Проте за неофіційними підрахунками лише в Бомбеї їх більше 100 тис. Розбіжності в даних, ймовірно, пояснюються тим, що в офіційному житку поняття «парс» вважається синонімом поняття «зороастрієць». У самих парсів ідентифікація йде за іншою ознакою. Вони вважають, що не всякий парс — поклонник вогню і не всякий поклонник вогню — парс.

Послідовники зороастризму, що залишилися в Ірані, виявилися розкиданими по провінційних місцях країни. Вони явні чужаки в ісламській державі. У Таджикистані також пройшов процес ісламізації, до того ж таджицький народ випробував сильний вплив тюркських етнічних елементів. Залишки древньої релігії можна побачити в таджицькому епосі й казках. Є відомості, що храм вогнепоклонників існував на початку XX ст. в Баку. Таким чином, послідовників цієї релігії зараз менше, ніж послідовників деяких невеликих сект.

Чому ж вона викликає до себе таку увагу й інтерес? Це в першу чергу пов'язано з тим, що зороастризм зробив величезний вплив на духовне життя багатьох народів, в першу чергу європейських. Елементи зороастризму можна прослідкувати в іудаїзмі й христинстві. На ґрунті зороастризму виросли деякі впливові секти в християнстві: маніхейці, павликIANE, альбігойці, катари, вальденси, що зробили помітний вплив на релігійне життя Європи.

АВЕСТА — СВЯЩЕННА КНИГА ЗОРОАСТРИЗМУ

Авеста — це зібрання священних книг зороастризму — найпершої зі світових релігій одкровень, послідовники якої проживали в Середній Азії, Ірані, Афганістані, Азербайджані, і низці країн Близького і Середнього Сходу. Про священні книги магів (так в давнину називали прибічників зороастризму) було відомо грекам. Існує легенда, що один із священних списків Авести загинув при пожежі, що сталася з-за оргії солдатів Александра Македонського в Персеполі. Про Авесту також повідомляв римський письменник й історик Плутарх (23/24—79). Серед книг Авести виділяються твори Заратустри. Сучасний бельгійський учений Ж.Д.Гійємен в передмові до свого перекладу Гімнів Заратустри пише: «З усіх синів Азії першим, кого «усиновив» Захід, був Заратустра. Його вчення збагатило Грецію приблизно за чотири століття до

того, як було прийнято учення Христа. Заратуштру знав вже Платон. Було потрібно надто багато часу, щоб голоси Будди й Конфуція досягли Європи, і тому Заратуштра був єдиним, хто представляв на Заході древнеазійську мудрість». Існує також думка про те, що сліди деяких положень Авести можна виявити в книгах Старого завіту.

Авеста написана на одній з древньоіранських мов, точна локалізація якої не встановлена. Умовно вважається, що текст був викладений на одному з північних діалектів іранської мови. Цей пам'ятник дійшов до нас у двох основних варіантах. Один є збіркою молитов, що включає три частини: Вендідат, Вісперед і Ясна. Тексти цих книг розташовані хаотично, але цей порядок канонізований.

Друга редакція є збіркою тих само книг, але розташованих в іншому порядку, пристосованому не для читання при богослужінні, а для систематичного вивчення. У цьому варіанті текст супроводиться коментованим перекладом на середньперську мову, що записаний пехльвійським алфавітом. Цей переклад-коментар називається Зенд. Тому другий варіант називається Зенд-Авеста.

До Зенд-Авести входять: 1. *Вендідат* (приблизний переклад — Кодекс проти девів). Текст складається з 22 розділі (афгард) і є діалогами між Заратуштрою і Ахурамаздою, розпорядження про підтримку ритуальної чистоти (поряд з порушенням жіночої чистоти, визнається тяжким гріхом поранення собаки і давання їй невідповідної їжі), про спокутування гріха й різні культові вказівки. У тексті також виявляються елементи міфології. 2. *Вісперед* («Всі владики» або «Генії благих істот») — збірка молитовних співів. Текст складається з 24 розділі (карде) (хоча в деяких варіантах їх менше). Згодом цей текст (по його характеру) порівнювали із старозавітною книгою «Левіт». 3. *Ясна* («моління», «ритуал») включає молитви, що вимовляються при богослужінні, вихваляння і літургійні звернення до божеств. Ясна складається з 72 розділів. 17 найбільш древніх розділів називаються гати. 4. *Яшт* («шанування», «вихваляння») включає гімни, 22 співи, присвячені різним зороастрійським божествам. Текст містить багато елементів древньої міфології. За змістом деякі частини книги Яшт, можливо, древніші за гати (так називалися священні божественні співи). 5. *Мала Авеста* («Хорді Авеста») об'єднує деякі короткі молитовні тексти, у тому числі на середньперській мові: п'ять молитов (нійайш) Сонцю, Митрі, Місяцю, Ардвісурі, вогню Вархрана, п'ять гімнів, чотири благословення і два трідцатидневника (сихрочак) — реєстри всіх шанобливих божеств і духів для тридцяти днів сонячного місяця. Інколи Малу Авесту зараховують до Яшт. Таким чином, Авеста містить зведення релігійних і юридичних розпоряджень, молитви, співи, гімни зороастрійським божествам, уявлення про філософію, і науки — космогонію, астрономію, медицину, історію, а також основи моралі й права.

Основними принципами зороастризму є: віра в єдиного бога — Ахурамазду; зіставлення двох «вічних початків» — добра і зла, боротьба між якими складає зміст світового процесу; віра в кінцеву перемогу добра. Головну роль в ритуалі грає священний вогонь. Засновником релігії зороастризму і автором Авести вважається Заратуштра (що «володіє старим верблюдом» — авест. мова).

Аналіз текстів свідчить про те, що Авеста складається з різномірних фрагментів (літургійні тексти, легендарна історія, релігійні закони, епічні сюжети, пояснення для жерців.). Це доводить, що вони склалися в різний час в різних частинах Ірану. Прадавні частини Авести виникли ще за життя Зороастра, інші записані або дописані його послідовниками і жерцями. Найбільш вивчена частина Авести — Ясна. У неї входять гати («Пісні», «Співи») вигадані самим пророком Зороастром. Вони є частиною проповіді — відозви до верховного бога Ахурамазди і складають основні положення зороастрійського вчення про боротьбу сил добра і зла, про існування потойбічного покарання та ін.

Гати мають древню поетичну форму, яка прослідковується (завдяки скандинавським паралелям) до індоевропейської епохи. Лінгвістичний аналіз гат дозволяє віднести епоху діяльності пророка до 12—10 вв. до н.е. Це період переходу Ірану і Середньої Азії від родових ладу до раннього класового суспільства. Вже було освоєно залізо, з'явилися меч і сокира. Розвивалося і зміцнювалося осіле скотарство і землеробство. Суспільство в той період було представлене трьома соціальними групами: скотарі-землероби на чолі з старійшинами, воїни на чолі з вождем і жерці, керовані головним жерцем. Зростала майнова нерівність, починається перехід від військової демократії до аристократичної олігархії, тобто виникла рання державність. Саме у цей час з'являються пророки, які в своїх проповідях відображають реальне зіткнення інтересів різних верств населення. У гатах є повчання про користь осілого скотарства, про необхідність справедливого порядку й управління, підкреслюється недопустимість кривавих жертвопринесень, що приводять до винищування худоби, головного багатства людини тієї пори.

У Ясні міститься вчення про три життєві епохи (Ясна. XLV), яке знаходить паралелі у віруваннях інших народів. Перша епоха — це період, коли добро панувало в обох світах — в тілесному й духовному. Але правитель Йіма Вівахвант, щоб «ублажити людей», дав їм поїсти яловичого м'яса (XXXII. 8), і тим самим скоїв злочин. Почалася друга епоха, яка охарактеризувалася запеклою боротьбою між духами добра і зла. Остання епоха — це «друге», майбутнє життя, яке настане після перемоги добра над злом. Абсолютно прослідковується близькість текстів цього древнеіранського епосу з віруваннями арійців, які асимілювалися населенням Західного Ірану і Месопотамії.

Учені виявили багато загального в текстах індійських Вед й Авесті. Наприклад, у Гатах і Ведах худоба — найважливіше джерело існування. Є певні збіги в тексті релігійних гімнів Ригведи — першого відомого пам'ятника індійської літератури що відноситься до X ст до н. е., і гімнів, що містяться у Яшт. Знаменитий напій хаома, який використовують послідовники зороастризма, у індійців називається сома. Більше того, і в тому і іншому випадку, йдеться про божества хаоми і соми, які покликані служити людям. Ахурамазда (вживано також написання Ахура-Мазда) зображається владним войовничим, але справедливим, тобто таким, яким має бути ідеальний правитель. Заратуштра називає його «одвічним творцем, батьком Воху Мани (Духу худоби) і творцем Арти (Духу вогню), паном в діяннях життя» (XXXI. 8). Сам Заратуштра, згідно з текстами Гат, втілює в собі моральну тріаду: думка — слово — справа. Він проявляє себе в двох функціях: будучи пророком і служителем Ахуримазди, виступає в ролі виразника Слова; будучи жерцем, прибічником Духу вогню — Арти, він є виконавцем Справи, Найкращого Розпорядку.

Яшти — це гімни різної довжини і поетичної цінності. Вони присвячені окремим божествам, частина яких має прадавнє походження. Учені вважають, що в основі Яшт лежать більш древні «язичницькі» історії. В Яштах також міститься виклад основ зороастризму, згадуються сім божеств й їх творіння, передбачається майбутній порятунок і остаточна перемога над силами зла.

Головним в проповідях Заратуштри було вчення про залежність світопорядку і торжество справедливості, про світову боротьбу добра і зла та її залежність від вільного вибору людини, її активної участі в цій боротьбі на стороні добра. Стверджуючи зороастрійську мораль — етичну тріаду благих думок, благих слів, благих справ, Заратуштра пропагував також «праведну» господарську діяльність, яку він протиставляв «неправедному» кочовому способу життя. У одній з гат говориться, що Заратуштра був посланий на землю, щоб навчити людей доглядати худобу. В Авесті звучить також обі-

цянка посмертного блаженства послідовникам Ахурамазди і кара розплавленим металом сіячам зла. Більш того, відбудеться страшний суд, вершити який буде Ахурамазда в кінці світу, який, згідно Малій Авесті, повинен статися через три тисячі років. Проте праведники будуть врятовані завдяки заступництву нового пророка, який з'явиться новим втіленням Заратуштри.

Авеста дає багато інформації про свого творця. Очевидно, що частина молитов і релігійних текстів була інспірована ситуаціями життєвої дороги Заратуштри. Частина тексту дає біографічні дані, зокрема, пояснює, яким чином Заратуштра узяв на себе пророчу місію. Після того, як Заратуштра досяг 30 років, він отримав одкровення. Ця подія згадується в одній з гат (Ясна 43). Під час церемонії з нагоди весняного свята він увійшов до річки, щоб узяти води з середини потоку. Вода була необхідна для виготовлення ритуального напою хаома. Повернувшись на берег (будучи в стані ритуальної чистоти), він побачив сяюча істота Воху-Мана (Благий помисел), який відвів його до Ахурамазде і ще п'яти випромінюючих світло фігур, від яких він отримав перше одкровення. З тих пір Заратуштра став поклонятися Ахурамазді як володареві аша (порядку, праведності й справедливості). «Для цього я став належати тобі із самого початку» (Ясна, 44,11), і далі: «Поки у мене є сили і можливості, я учиму людей прагненню до істини — аша» (Ясна, 28,4).

Спочатку Заратуштра виступав з проповіддю в східному Ірані або Середній Азії, але піддався переслідуванням з боку місцевого правителя і був вимушений залишити батьківщину. У гатах цій події присвячена молитва-нарікання «Куди бігти?». Але потім він отримує заступництво пануючого (каві) Віштаспа. Але врешті-решт він був убитий одним зі своїх ворогів, який переслідував його все життя. У гатах Заратуштра виступає як людина, що бореться й страждає, прагнучи провести реформу суспільного життя. Вже в Малій Авесті образ Заратуштри підданий міфологічній переробці. У ряді місць він виступає як «культурний герой» (Яшт, 13, 88—89) з атрибутикою древнеіранського фольклору, наділений надприродною силою. Учення Заратуштри з його етичними й принципами знайшло підтримку у багатьох верств населення. В умовах переходу від общинно-патріархального до класового рабовласницького суспільства проповіді Заратуштри закликали його послідовників до об'єднання, до створення сильної політичної влади, до примноження багатства і матеріальних благ.

Частина Авести, що носить ім'я «Відевдат», за своєю мовою займає проміжне положення між Гатами і Молодшою Авестою, її створення приписується мідійським магам. Найпізніші частини Авести написані в епоху Сасанідів (III ст. н.е.). Така неоднорідність тексту свідчить про те, що спочатку текст Авести зберігався в усній передачі. Мова основного тексту Авести відмінна від мови пізніших «тлумачень», написаних на пехльові (середнеперській). Гати написані на ще більш древній мові, що ще раз підтверджує авторство Заратуштри. При записі жерці використовували спеціально створений для цих цілей авестійський алфавіт (на основі пехльовійської мови, що існувала в той час) з великою кількістю букв.

Історія складання текстів Авести залишається багато в чому неясною, можна лише передбачати, що в селевкідські й ранньопарфянські часи ще не існувало письмового канону Авести. У зороастрійських общинах зберігалися (і редагувалися) лише окремі Яшти. Їх аналіз дозволяє виявити певний синкретизм, властивий тому часу. Дослідження текстів дає привід для висновку про те, що впродовж тисячоліть теоретичні погляди й моральні переконання, що викладалися в Авесті, змінювалися. Зміст пізніших частин вносив до первинного вчення багато змін. Перше кодифікування Авести було здійснене за Аршакідів (I—III ст.), які таким чином прагнули змінити свою політичну владу за

допомогою релігії. Друге кодифікування і перший переклад (пехлевійський) були здійснені за Сасанідів у III-УП ст. також з політичних міркувань. За Сасанідів від Авести залишалося вже 348 розділів, зведених в 21 книгу. Є відомості, що за часів македонських походів, а потім з приходом арабів та ісламу до Ірану, рукописи Авести спалювалися. До нашого часу дійшли тексти, що відносяться до XIII-XIV ст. Найраніший рукопис Авести (з відомих дослідникам) датується 1288. До теперішнього часу збереглася цілком одна книга (Вендідат) і фрагменти останніх частин, тобто менше однієї чверті останньої, сасанідської редакції.

У середині XVIII ст. французький учений Анкетіль Дюперрон (1731—1805) відправився до Індії, де в 1755—1761 записав і переклав продиктований йому одним із зороастрійських жерців (всупереч волі общини) текст Авести. Він зумів також отримати деякі рукописи, які він, по поверненню до Європи, опублікував французькою мовою, супроводжуючи їх своїм власним коментарем. Дюперрон, типовий учений епохи Просвіти, вивчаючи Авесту, а також інші релігійні тексти Сходу (він також переклав з фарсі Упанішади), захищав ідею рівноцінності людського досвіду. На його думку, подібні священні тексти належать до загальної культурної скарбниці людства, з якої можна черпати витoki мудрості для всіх. Друге видання Авести вже німецькою мовою було зроблене в 1776 р. в Ризі.

Авеста здійснила великий вплив на філософську думку Сходу і Заходу. Г.Гегель (1770—1831) підкреслював, що основою зороастрійської релігійної системи є визнання боротьби двох протилежностей — Добра і Зла. Один з найзнаменитіших творів І.Гете (1749—1832) Західно-східний диван містить вірш «Заповіт древнеперсидської віри». У ньому поет дає своє розуміння Авести як віри в торжество світла над пільмою. Деякими ідеями і образами гімнів Заратустри надихнувся й засновник теорії психофізичного паралелізму Теодор Фехнер (1801—1887). Проте Ф.Ніцше у відомій книзі «Так говорив Заратустра» приписав пророкові ідею жорсткої влади «надлюдини» над людською масою.

ЗОРОАСТРІЙСЬКІ ТЕКСТИ

ЗАРАТРУШТА ВИКЛАДАЄ ОСНОВИ СВОГО ВЧЕННЯ

(Гати: «Ясна», 45)

Ця Гата звернена до «широкої публіки», чи, принаймні, до непосвяченого в тонкощі слухача. Як завжди, космогонія викладається відповідно до есхатології, що є її джерелом і вихідним пунктом. Так, у початкових віршах уже міститься посилення на «друге», чи оновлене, існування.

«1. Я буду говорити: слухайте і слухайте Ті, що прийшли з близьких чи далеких місць для повчання, — наповнюйтеся його мудрістю, тому що він перед вами. Нехай несправедливий вчитель не знищить іншого, прийдешнього життя. Той, чий вибір дурний, кого вважають злим за його брехливу мову.

2. Я хочу повідати про двох споконвічних духів. Один із яких, святий, говорив брехливому на початку існування: «Не згодні ні наші думки, ні наше навчання, ні сили наших розумів, ні те, що нами обирається, ні наші слова, ні наші справи. Ні наші сумління, ні наші душі».

3. Я скажу про початки цього світу, Про те, що повідав мені Мудрий Володар, той, що знає. Ті з вас, які виконують моє слова інакше, ніж я їх замислив і сказав, — Кінцем їхнього існування буде «Горе мені!»

4. Я скажу про речі, найкращі у цьому житті. Той, хто створив їх у згоді з Праведністю, — Я знаю, О Мудрий, — він батько діяльної Доброї Думки. Чия дочка — благодійна Шанобливість. Не обдурити усевідаючого Володаря.

5. Я скажу слово, що Святійший Мудрий Володар повідомив мені, — людству не почути кращого: «Ті, що заради мене будуть слухати і коритися йому, Досягнуть цілісності й Безсмертя завдяки діянням Доброї Думки»

6. Я буду говорити про найбільший з усіх. Вихваляючи його як Праведність, прихильну до живучого. Нехай почує Мудрий Володар — Святий Дух, — Якого я вихваляв, коли питав пораду у Длагої Думки! Нехай силою свого розуму він навчить мене вищому благу.

7. Той, який подає порятунок чи загибель Живучим тепер, чи майбутнім: Душа праведного винагороджується Безсмертям, Вічні катування — негіднику. Ці страждання створив Мудрий Володар своєю Владою».

8. «Шукай завоювати його для нас молитвами поклоніння — Тому що я побачив це своїми очима. Знаючи Мудрого Володаря завдяки Праведності його Доброго Духа, Знаючи про його благе діяння і його благе слово — І так піднесемо йому похвальні гімни в будинку пісні!

9. Шукай його прихильності для нас за допомогою Доброї Думки — Його, що за власною волею дає нам щастя і нещастя. Нехай Мудрий Володар своєю владою над поселенням. Близькістю Доброї Думки до Праведності Дасть процвітання нашій худобі й нашим людям!

10. Шукай прославити його гімнами Відданості, Того, кого бачить душа як Мудрого Володар, Адже він обіцяв своєю Праведністю і Благою Думкою, Що Цілісність і Безсмертя будуть належати нам у його Владі, Сила і терпіння в його будинку!»

(Заратуштра:)

11. Тому для кожного, хто стане з цього часу відчувати ворожнечу до ложних богів І до тих, хто відчуває ворожнечу до рятівника, (Тобто до тих, хто не підкориться йому), — Святе сумління прийдешнього рятівника, хазяїна його будинку. Буде замість близького друга, чи брата батька, Премудрий Володар!»

ГАТА ВИБОРУ
ЗАРАТУШТРА РОЗПОВІДАЄ ПРО ЗРАЗКОВИЙ ВИБІР,
ЩО ВІДБУВСЯ НА ПОЧАТКУ СВІТУ
(Гати: «Ясна», 30)

«Ясна», 30 — одна із самих прозорих гат, що часто цитуються. Заратуштра виявляє свою могутню самобутність у тім, що зводить історію походження до історії вибору... Більш того, у гімні розповідь про споконвічний вибір врівноважується проголошенням того, що буде наприкінці, а тому вибір і нагорода найтіснішим чином переплітаються. Уся драма людства, зведена до своєї сутнісної структури, викладається в декількох строфах.

«1. Я буду говорити до тих, хто хоче слухати, Про те, що повинні пам'ятати посвячені; Про хвалу і молитви Доброї Думки до Володаря І про радість, що засяє тому, хто добре їх запам'ятає.

2. Слухайте своїми вухами тому, що є найвище благо: Ясним розумом розглянете дві віри, Між якими кожному слід зробити свій вибір. Пам'ятаючи, насамперед, про те, що великий іспит може закінчитися на нашу користь.

3. На самому початку два духи, подібні до близнюків у сновидінні, виявили свою природу, Добру і злу, в думці, слові та діянні. З цих двох Мудрі обирають добре, дурні — інше.

4. І, коли обидва духи зійшлися разом, Вони поклали початок життю й смерті, І тому, що гірше дістанеться гіршому, А праведному — найкраще.

5. З цих двох духів злий обрав для себе найгірше; Але Священний дух, одягнений у небесну твердинь, Пристав до Праведності; І так здійснили всі, хто радий догодити Мудрому Володареві чесними справами.

6. З двох духів ложні боги та їхні шанувальники теж вибрали несправедливого, Тому що, міркуючи, вони підпали під оману. Так що вибрали найгіршого. Потім вони поспішили приєднатися до Сказу Щоб спотворити з його допомогою життя людське.

7. А до іншого відійшли Шанобливість разом із Володарем, Доброю Думкою і Праведністю; Вона зміцнює тіло і подих життя, Щоб дух його був відділений від них [ложних богів]...

8. І коли цих грішників осягне їхня кара, Тоді, О, Мудрий, нехай твоя Влада разом із Доброю Думкою Будуть даровані тим, хто зрадив Зло в ім'я Праведності, О, Володарю!

9. І нехай ми виявимося тими, хто відновить це життя! О, Мудрий, та інші Сили, і Праведність, з'єднається для того, Щоб думки зібралися там, де слабка мудрість.

10. Тоді припинить процвітати Зло, А ті, хто здобував добру славу, Пожнуть обіцяну нагороду В блаженній обителі Доброї Думки, Мудрого і Праведності.

11. Якщо ви, О, люди, зрозумієте наставлення Мудрого — Благополуччя, а страждання — довге катування для грішників і порятунком для праведників, — Усе відтепер піде до найкращого».

ДРУГА ГАТА ВИБОРУ

(Гати: «Ясна», 31)

«Ясна», 31 тісно зв'язана з попереднім розділом «Ясна», 30. У ній містяться додаткові заклики до віруючих, необхідність яких обумовлена тим, що пропонується вибір був ще недостатньо роз'яснений.

«7. Той, чия думка вперше наповнила блаженні простори світлом, Створив по своїй волі Праведність, Якою він підтримує ДобруДумку. Ти зміцнив її, О Мудрий, за допомогою Духа, Що і зараз складає одне з тобою, О, Владико!

8. За допомогою думки, О, Мудрий, я пізнав тебе як першого й останнього, Як батька Доброї Думки, Коли мої очі побачили тебе як щирого творця Праведності. Як господаря в діяннях життя...

11. З того часу як ти, О, Премудрий, уперше створив для нас думкою Життя, свідомість і волю, Як ти дав тілу душу життя, Як ти створив і діяння і слова, щоб людина вільно вирішувала.

12. З того саме часу прихильник неправди піднімає голос, як і послідовник істини. Посвячений і непосвячений, кожен відповідно до свого серця і думки. Нехай шанобливість випробує одну за іншою збентежені душі!...

17. Праведний чи лиходій забирає собі кращу долю? Нехай знаючий говорить; нехай неук припинить обманювати! О, мудрий Володарю, будь нашим наставником Доброї Думки!

20. Усякому, хто стоїть поруч із праведником, явиться прийдешня слава, Вічна п'ятма, кепська їжа і плач — До такого життя ваша душа Приведе вас через ваші діяння, О, лиходії!»

ПРОРОКИ ТА ЗАСНОВНИКИ РЕЛІГІЇ

Всі відвернулися від Заратуштри.

На початку цієї гати Заратуштру відкидають усі. Він знає причину невдач: є бідним «людьми та худобою». Тому звертається до Мудрого Володаря (Ахура Мазди) — як то-

вариш до товариша (строфа 2). У молитвах благає перетворити життя, що має збутися завдяки діянню Спасителя. Він, Заратуштра, обраний Володарем задля передачі благої звістки (строфа 3). Наступні строфи відображають ворожість, з якою лиходії зустрічають тих, хто служить Праведності. У строфах 12—17 Заратуштра проводить нову тему, згадуючи власних покровителів. Кожен, хто підійде до споглядання творення оновленого світу разом із Заратуштрою, знайде благополуччя у прийдешньому житті (строфа 18—19).

- «1. До якої землі мені прямувати, куди податися?
Віддаляють мене від рідні та від племінної знаті,
Община нехтує мною,
Не сприймають мене брехливі володарі країни;
Як, о Маздо, служити тобі, о Володарю (Ахура)?
2. Знаю, о Маздо, причину безсилля свого:
мало отар маю та мало людей.
Тебе благаю, зверни погляд, о Ахуро,
Допоможи мені, як брат, що підтримує брата,
Навчи Праведності осягнути Добру Думку.
3. Коли ж, о Всевідаючий Маздо, тури півдня,
Виникнуть у світі заради найкращого розпорядку (Арти)
І Спасителі (Саошьянті) країн мудрі?
Чисю допомогою стане Добра Думка?
Тебе обрав я, пам'ятаючи заповіді Твої, о Ахуро.
4. Лиходій — дурної справи, мерзотних справ,
Підлабузник брехні заважає нащадкам Арти,
Розводити турів у місцевості, у країні.
Хто позбавить його царства чи життя, о Мудрий (Мазда),
Той винайде шлях доброго вчення...
7. О Маздо, хто захистить таких як я,
Коли прислужник брехні зазіхне на мене,
Окрім Твого вогню й Твоїї Думки,
Сила яких плекає царство праведності?
Відкрий таємницю душі моїй!
8. Хто має пошкодити мій дім та майно —
Хай лиха сторона справ його обійде мене!
Хай звернеться на нього самого,
Позбавляючи спокійного життя,
Але не позбавляючи — його лихі справи, о Маздо!
(Той, хто слухає:)
9. Хто був тим, що вперше навчив нас
Вважати тебе найкращим помічником,
Святим Суддею усіх справ?
Те, що Праведність замінила тура Творцю —
Це волають почути через твою Благую Думку.
10. Кожному чоловікові, кожній жінці,
Які нададуть мені те, що вважаєш найкращим для життя,
Дай нагородою за Праведність царство Доброї Думки.
З ними перетну Місток Поділу (Чінвад)
11. Ті, що приносять брехливі жертви та володарі карпанів,

Підкорили людей своїй владі;
 Щоб знищити життя лихими справами;
 Страждатимуть від своєї душі, власної совісті,
 Коли прийдуть до Містка Чінвад,
 Для вічного поселення у будівлі зла...
 12. Усякий смертний, любий Спітамі Заратуштрі (своєю покорою?),
 Вартий бути почутим.
 Мудрий дасть йому життя,
 Добра Думка допоможе животінню.
 За праведність буде з твоїми вірними друзями...
 18. Прихильнику моєму, обіцяю через Добру Думку
 Найкраще з мого володіння;
 Але ворожий тим, хто прагне цього.
 Виконую волю вашу, о Маздо і Арто!
 Таке рішення духу мого й розуму.
 19. Хто по Праведності зробить це для мене,
 Те для Заратустри, що найближче його бажанням,
 Тому, хто служінням здобув прийдешнє життя, буде нагородою
 Двійко турів і все, чого бажає думкою.
 Ти, зробиш це, о Маздо, вміючий давати найкраще!»

ЗОРОАСТРІЙСЬКИЙ ДУАЛІЗМ: СИСТЕМАТИЧНИЙ ВИКЛАД («Шканд-гуманіг-візар», глава VIII)

Мардан-Фаррух, автор «Шканд-гуманіг-візар» («Пояснення, усуваючого сумніву»), жив у IX ст. н.е. Його твір, певною мірою, є найцікавіший з усіх зороастрійських книг, тому що висуває філософське виправдання зороастрійського дуалізму в більш-менш зв'язному вигляді; крім того, воно містить детальну критику монотеїстичних віровчень, ісламу і християнства, а також оповідь дуалістичному конкуренту зороастризму — маніхейству. Велика заслуга зороастрійського дуалізму полягає в тому, що він звільняє Бога від усякого зв'язку зі злом і пояснює, чому витвір було дійсно необхідно.

«(1) Інший доказ існування протилежного принципу говорить: (2) у світі спостерігаються добро і зло (3) і зокрема остільки, оскільки і добре [і дурне] поведження піддаються визначенню як такі, (4) подібно півні й світлу, (5) правильному знанню і неправильному знанню, (6) пахощам і смороду, (7) життя і смерті, (8) хворобі і здоров'ю, (9) справедливості і несправедливості,» (10) рабству і волі (11) і всім іншим протилежним діяльностям, чие існування незаперечне і які спостерігаються в усіх землях і країнах в усі часи; (12) тому що не існує, не існувало і не буде існувати ні землі, ні країни, (13) де б не існувало колись і нині імені добра і зла і того, що це ім'я позначає. (14) І не можна назвати ні часу, ні місця, де добро і зло істотно змінили б свою природу.

(15) Існують також інші протилежності, чие протиборство виходить не із сутності, але з функції, виду чи природи. (16) Таке взаємне протиборство речей подібної природи, як, (наприклад), чоловічого і жіночого, (17) (різних) запахів, смаків і квітів; Сонця, Місяця і зірок, чия відмінність є не субстанціальним, але функціональним, природним: кожне пристосоване для своєї справи. (18) Але неподібність добра і зла, світла, півні й інших протилежних субстанцій є не функціональним, але субстанціальним. (19) Це виявляється з того факту, що їх природи не сумісні один з одним і взаємозгубні. (20)

Тому що, де благо, там не може бути зла. (21) Де з'являється світло, там іде темрява. (22) Подібно і з іншими протилежностями: несумісність і взаємна згубність обумовлені субстанціальним розходженням. (23) Це субстанціальне розходження і взаємна згубність спостерігаються в явищах матеріального світу.

(24) Матеріальний світ є наслідок духовного, а духовне — його причина, (25) тому що наслідок розуміється через причину. (26) Що перше свідчить про друге, очевидно кожному, хто знається у цих питаннях. (27) Що матеріальне — наслідок, а духовне — причина, доводиться тим фактом, що (28) усяка зрима й відчутна річ виходить з невиявленого у виявленій стан...

(35) Оскільки ми бачили, що в матеріальному світі існують протилежні субстанції, що іноді є взаємно благодотворними; а іноді взаємно згубними, остільки (те ж повинно бути) і в духовному світу, (36) якою є причина матеріального, (37) а матеріальні речі суть його наслідки. Що це так, не підлягає сумніву (38) і впливає з самої природи протилежних субстанцій. (39—40) Я показав вище, що зміст і привід для мудрої діяльності Творця, виявленої в акті твору, полягають в існуванні Ворога...

(57) про доброту мудрого Творця можна заключити з акту створення і з того, що він плакає й охороняє (свої твори), що він засновує і показує шлях і спосіб, за допомогою яких відкидається зло й відвертається гріх, (58—60) і що він відкидає і відстороняє Ворога, що нападає на тіло; (це також виявляється) з органів і здібностей тіла, (коли вони уражені) болем і недугою, (які приходять) ззовні і які (також) знаходяться у середині тіла...

(64) Страждання й смерть руйнують тіло, а не Творець, чия воля добра, що зберігає і підтримує тіло. (65) Це безсумнівно так, тому що розумний Творець не кається і не шкодує про те, що він зробив, (66) і не знищує свої витвори, і не робить їх безпомічними, (67) тому що він мудрий і всезнаючий. (68) Каяття і жалі про вчинене можуть бути приписані лише тому, чиє знання недостатнє, чий розум недосконалий, хто не відає кінцевого результату, (69) тому, що знаючі й мудрі люди не роблять дій без причини чи приводу. (70) Подібним чином дії невігласів з перекрученим розумом, що не знає кінцевого результату, будуть випадковими, що не мають ні причини, ні приводу.

(71) Але мудрий (Творець) буде розпоряджатися мудро й діяти розважливо, відбиваючи від всіх створінь (Ворога), чії дії випадкові й який не відає кінцевого результату. (72) Він, (демон), чії дії випадкові, оточений стіною і пійманий у пастку і сільце; (73) тому що очевидним є те, що та, що рухається і жива субстанція не може бути відбита чи знищена в нескінченній порожнечі, і немає ніякого захисту від її шкідливості, (74) якщо тільки він не пійманий, не викоренений і не полонений. (75) Пійманий і взятий в полон, він стає сприйнятливий до страждання і підлягає тяжкій карі. (76) Але поки він не усвідомлює цілком своє страждання і не осягне, що його діяння засновані на помилковому знанні, він продовжує дотримуватися зовсім помилкових поглядів на те що з ним трапилося. (77) Його досвід страждання викликаний абсолютною силою всемогутнього Бога.

(78) Після того як він остаточно осягне, яка кара уготована йому всемогутнім, мудрий Творець виводить його з дії і скидає в нескінченну Порожнечу. (79) Після цього благий витвір уже не буде лякатись його: воно стане безсмертним і вільним від ворожнечі. (80) Досконала мудрість і розважливість усевідаючого Бога благих і (досконале) його передбачення того, що повинне бути зроблено...

(103) З цього ми повинні зрозуміти, (104) що те, що досконало і закінчено у своєму благові, не може породжувати зла. (105) Інакше воно не було б зробленим, (106) адже коли щось називається зробленим, то (у ньому) не залишається місця ні для чого іншого; (107) а раз у ньому немає місця для іншого, то ніщо і не може бути ним породжене. (108) Якщо Бог досконалий добротою і знанням, то зрозуміло, що неучтвом і зло не мо-

жуть виникати з Нього; (109) а інакше він був би недосконалий, (110) а якщо він недосконалий, тоді йому не повинно поклонятися як Богу чи зробленому благу.

(111) Якщо, з одного боку, і добро і зло виникають у Богові, тоді він недосконалий щодо своєї доброти.

(112) Якщо він недосконалий щодо доброти, тоді він недосконалий і щодо правильного знання.

(113) А якщо він недосконалий щодо правильного знання, тоді він недосконалий і щодо розуму, свідомості, знання й усіх інших пізнавальних здібностей. (114) А якщо він недосконалий щодо розуму, знання, проникливості й знання, то він за необхідністю недосконалий і щодо здоров'я; (115) а якщо він недосконалий щодо здоров'я, то він за необхідністю хворий; (116) а якщо він хворий, тоді він недосконалий щодо життя».

ЗОРОАСТРІЙСЬКА ДУАЛІСТИЧНА КОСМОГОНІЯ:

ОРМАЗД ТА АХРІМАН

(«Великий Бундахішн», I, 18—26)

Сказання про двох початкових Духів і створіння світу детальнішим чином є у першій главі пехлевійської книги IX ст. «Бундахішн», або «Книги перетворення». Обмеження часу — це перший творчий акт Ормазда, який розум, що Ахрімман може бути знищений лише у тому випадку, якщо його виманити з вічності, щоб він втілювався у кінцевому часі й зник.

«18. До акту творення Ормазд не був Господом; після акту творення він став Господом, — прагнучим до приростання, мудрим, вільним від ворожби, сіяючим, таким, що завжди повеліває

Правим, щедрим, всевідаючим.

19. [Спершу створив сутність богів, красивий (впорядковане) рух, той дух, завдяки якому він поліпшив своє тіло], бо він уявив собі акт творіння; від цього акту творіння пішло його панування.

20. І своїм ясним зором Ормазд бачив, що Дух-Руйнівник ніколи не припинить нападів, і що напади ці стануть безплідні тільки в наслідок акту творення, і що творення може рушити з місця тільки в наслідок Часу; а коли виникне Час, творіння Ахрімана також прийде у рух.

21. І щоб довести загарбника до безсилля, йому не залишалось нічого іншого, як створити Час. А справа була в тому, що Дух-Руйнівник не знесилився доти, доки не вступив у битву...

22. Потім з Нескінченного Часу він виробив і створив Час довгої Влади: дехто називає її кінцевим Часом. З Часу довгої Влади він виробив постійність, щоб не загинула праця Ормазда. З постійності виникла незручність, щоб зручність не торкнулась демонів. З незручності виникла течія долі, ідея неможливості, щоб залишались незмінні речі, створення Ормаздом з початку творіння. З думки про незмінність з'явилась досконала воля [створити], матеріальний світ, згода праведного творіння.

23. В своєму неправедному творінні Ахрімман був позбавлений знання, позбавлений порядку. А причиною їх зіткнення було ось що: коли Ахрімман вступив у битву з Ормаздом, то велична мудрість, слава, досконалість і постійність Армазда проявились разом з безсиллям, свавіллям, недосконалістю та тупуватістю Духу-Руйнівника, а було це, коли створювалось творіння.

24. Бо Час довгої Влади був першим його створінням; він був нескінченним до закінчення цілості Ормазда. З нескінченного він зробився кінцевим; бо від часу початку

творіння до його завершення, коли Дух-Руйнівник знесилиться, пройде кінцевий строк у дванадцять тисяч років. Потім творіння змішається і з'єднається з Безкінечним, і щоб творіння Ормазда завжди було з Ним у чистоті.

25. Як сказано у Вірі, «Час могутий за обох творінь — творінь Ормазда і творінь Духа-Руйнівника. Час сягає до будь-яку дію і встановлює (закон).

Час осягає більше, ніж осягли. Час знає більше, ніж знаючи багато; бо рішення повинно прийматися у Часі. Час перевертає будинки — загибель у Часі — та валить кумирів. Від нього не сховається жоден смертний — ні той, що злетів догори, ні той, що викопав яму та оселився там, ні той, що заховався у холодній воді колодязів».

26. З власної сутності — з матеріального світу Ормазда створив форму своїх створінь: форму вогню — яскраву, білу, колообразну та помітну з далеку. З матеріальної [форми] цього духу, відбиваючи напади у двох світах — будь це Сила або Час, він створив форму Вай, Блага, бо Вай був необхідним: дехто називає його Вай довгої Влади. За допомогою Вай довгої Влади він створив творіння, бо коли він створював створіння Вай був знаряддям, необхідним для діяння».

ІРАНСЬКА ЕСХАТОЛОГІЯ: ВОСКРЕСІННЯ МЕРТВИХ І ОСТАННЄ ТІЛО («Великий Бундахішн», гл. 30)

«Бундахішн» («Створення основ», «Першостворення») — найзначущий зороастрійський твір на середньоперській мові. Він являє собою переказ втраченої книги «Дамдагнаск», що входила до Авести; вона була присвячена космогонії і космології. «Бундахішн» дійшов у двох варіантах: «Індійському» (власне «Бундахішн», що відбиває ортодоксальний зороастризм) і «іранському» («Великий Бундахішн»); в останньому, об'єм якого перевищує перший на 15 глав, багато «апокрифічних» міфів, фольклорних мотивів і т. ін.

Розповідь про «кінець світу» і воскресіння мертвих наводиться тут за «індійським» варіантом, який, між іншим, не так вже й значно відхиляється в даній главі від «іранського» варіанту. Він перекладений О.М. Чунаковою за «пазендським» рукописом (тобто рукописом на пехлеві, який записаний авестійським письмом).

«(1) про суть воскресіння з мертвих і кінцевому втіленню він (тобто Ормазд) говорить у Авесті, що, скільки Машйя і Машйани, які вирости із землі, спочатку споживали воду, потім рослини, потім молоко, потім м'ясу їжу, то і люди, коли настав час їх смерті, спочатку перестають їсти м'ясо, потім <пити> молоко, потім їсти хліб, і доти, поки не помруть, вони напуваються водою.

(2) Таким чином, в тисячоліття Хушидармаха зменшиться і сила алчності людей, так що протягом трьох діб вони перебуватимуть у ситості тільки від <спроби> осяченої їжі. Потім вони перестануть їсти м'ясу їжу й їстимуть рослини і <питимуть> молоко, потім перестануть пити молоко і вживати рослинну їжу і будуть споживати воду. І протягом десяти років до приходу Сошайанса вони будуть залишатися без їжі й не помруть.

(3) Тоді Сошайас підготує воскресіння («підняття») мертвих. Як він говорить, Зардушт (Заратуштра) питає Ормазда: «Звідки знову візьметься тіло, яке поніс вітер і забрала вода? Як відбудеться воскресіння мертвих?» Ормазд відповів: «Якщо мною (було створено) небо без колон, не невидимий («духовний» — меног) опорі далеко простягаючого світла з речовини — блискучого металу; якщо мною була створена земля, яка несе весь матеріальний світ, і ніщо не тримає світ, крім неї; якщо мною були направлені в повітряний простір світила («тіла, що світяться») сонце, місяць і зорі; якщо мною бу-

ло створено зерно, яке, коли його розкидають по землі, проростає і множається; якщо мною були створені різноманітні кольори в рослинах; якщо мною був створений вогонь в рослинах й інших предметах без <ix> спалення; якщо мною був створений і сформований у лоні матері син і були створені окремо шкіра, нігті, кров, ноги, очі, вуха й інші частини <тіла>; якщо мною були створені ноги для води, так, що вона біжить, і було створено хмарину, яка несе воду з землі й проливає дощем там, де забажає; якщо мною було створене повітря, яке силою вітру підняте з землі наверх і колишеться («віє») згідно <своєму> бажанню, і воно видиме оком, а схопити його рукою неможливо; то кожне із того, що було <створене> мною, було для мене важче, ніж <здійснити> воскресіння, тому що мені при воскресінні допоможе те, що вони <вже> є. А якби вони створені не були, <це> було в <створеннях> із <того, чого> не було (?).

(4) Знай, що, якщо я все ж створив те, чого не було, то чому ж для мене неможливо сотворити те, що було? Оскільки в той час <людям> знадобиться від духу землі — кістка, з води — кров, з рослин — волосся, з вогню — очі, <які> вони одержали при <створенні основи> (тобто світу)).

(5) Спочатку піднімуться кістки Гайомарда, далі — Машйя і Машйани, далі — всіх людей. За п'ятдесят сім років Сошайанс підготує всіх мертвих, і всі люди постануть: і ті, хто праведні, і ті, хто грішні, — кожен підніметься з того місця, де піде його душа. <...>

(6) Тоді люди дізнаються, що є душа і тіло дізнаються: «Це — мій батько, це — моя мати, це мій брат, це моя дружина, це — ще якийсь мій близький родич». Після цього буде зібрання Всадавастара, і всі люди, <що> на землі, постануть на ньому. І кожен побачить свої добрі й погані справи, і тоді грішний буде так помітний, як біла вівця серед чорних.

(7) На тому зібранні, якщо <праведний> на землі був товаришем грішника, грішний буде скажитись на того праведного: «Чому на землі він не сповістив мене про добрі справи, які творив сам?» І якщо той, хто праведний, не сповістив його, то йому доведеться соромитися на тому зібранні.

(8) Потім праведного відділять від грішного, і далі праведного відправлять в гірський рай (Гаронман, «Місце Піснеспівів»), а грішного — в ад. Три дні і <три> ночі <грішного> в аду будуть карати тілесно, а праведний в ці три дні в гірському раю тілесно відчує радість.

(9) Як він (Ормазд) говорить, в той день, коли праведний буде відокремлений від грішника, сльози кожного впадуть до його ніг. Коли сина відділять від батька, брата від його брата, товариша від його товариша, кожен з них страждатиме через свої справи і плакатиме — праведний над грішним, а грішний над собою, тому що буває, що батько праведний, а син — грішний, один брат праведний, а інший — грішний. <...>

(10) Коли Гозіхр, що на небі з місячної вершини впаде на землю, земля відчує той самий біль, який відчуває вівця, на яку нападає вовк.

(11) Потім вогонь і бог Арийман розтоплять метал, <що> у горах і на пагорбах, і він залишиться на землі подібно річці. Далі вони змусять усіх людей увійти в розплавлений метал і очиститись. Тому, хто праведний, тоді видасться так, ніби він на землі йде в розплавленому металі.

(12) Потім усі люди зберуться в найбільшій любові: батько й син, брат і товариш. І запитають один одного: «Де ти був так багато років? Що за суд був над твоєю душею? Ти був праведний чи грішний?» Спочатку душа побачить тіло, запитає його цими словами і <отримає відповідь>.

(13) Усі люди стануть одним голосом і голосно вознесуть хвалу Ормазду і амахраспандам. До цього часу Ормазд завершить <свою> справу, і творіння будуть <такими>, що йому не потрібно буде виконувати ніяку іншу роботу.

(14) Сошйанс і <його> помічники здійснять жертвоприношення заради воскресіння мертвих. Для цього жертвоприношення вони вб'ють бика Хадйош і з жиру цього бика і білого хома виготовлять напій безсмертя і дадуть всім людям, і всі люди стануть безсмертні назавжди і навіки. <...>

(15) І кожному дадуть дружину і дитину, і вони так <само> будуть проживати з дружинами, як тепер на землі, але <у них> не будуть народжуватись діти. <...>

(16) Далі Ормазд схопить Ахрімана (Злого Духа); Вахман (Добра Думка) — Акомана (Злу Думку); Ардвахішт (Краща Істина) — Андара; Шахрivar (Бажана Влада) — Савара; Спандармад (Святе Благочестя) — Тарумада, який Накаїд; Хордад (Цілісність) і Амордад (Безсмертя) — Тарева і Зарева; Правдива Промова — Брехливу, Срош (Послухання) — Хешма.

(17) Тоді залишаться два демони — Ахріман і Аз (Алчність). І Ормазд явиться на землю і сам <стане> першим жерцем (зот), а Срош — другим жерцем (распіг). Вони візьмуть у руки священний пояс і зроблять безпомічними Злого Духа і Аза, розбитих внаслідок гатівської молитви, і з проходом, по якому <злий дух і Аз> пробрались на небо, вони знову впадуть у темряву й п'ютьму.

(18) Змій Газіхр згорить в цьому розплавленому металі, і злий запах і бруд, що були в аду, згорять в цьому металі, і <ад> очиститься, а Ахріман, Злий Дух, впадуть у цей метал. <Ормазд?> візьме землю ада і принесе її для розширення світу.

(19) і в <матеріальному> світі станеться воскресіння і, згідно <його> волі, світ стане безсмертним назавжди й навіки.

(20) І ще він (Ормазд) так говорить, що земля стане гладкою (?), рівною, і <на ній не буде> ні холмів, ні вершин, ні гір, ні ям, ні височин, ні низовин».

КІНЕЦЬ СВІТУ АХУРА МАЗДА ВЧИТЬ ЇМУ, ЯК ВРЯТУВАТИ ВСЕ КРАЩЕ І НАЙКРАЩЕ В СВІТІ («Видевдат», фрагард II)

Наближається страшна зима, зима, яка знищить усе живе. Їма, перша людина і перший цар, одержує пораду збудувати добре захищену огорожу (вар), в яку він мусить помістити кращих представників кожного виду тварин і рослин. Там вони ведуть повністю щасливе життя.

(46) І Ахура Мазда так сказав Їмі:

«О прекрасний Їме, син Вівахванта! На тілесний світ наближаються зими, які принесуть з собою лютий, убивчий мороз; на тілесний світ наближаються лихі зими, які наваляться густими снігопадами, і сніг глибиною з Ардві буде лежати на верхів'ях самих високих гір.

(52) І тварини, що живуть у дикій місцевості, на верхів'ях гір і в долинах, сховаються в міцних загонах.

(57) Перед цією зимою земля народить певну кількість трави для скоту, перед тим, як води затоплять її. А після того, як сніг розтане, о Їма, місце, де можна буде побачити слід вівці, здаватиметься тілесному світу чудом.

(61) Тому-то збудуй вар (огорожу), довжиною в кінський біг з кожною із чотирьох сторін, і принеси туди насіння вівців і биків, людей, собак, птахів і червоного палаючого полум'я.

Тому збудуй вар, довжиною в кінський біг з кожною з чотирьох сторін, або була вона обителлю людей; вар, довжиною в кінський біг з кожною із чотирьох сторін, для биків і вівців.

(65) Проведи там русло вод довжиною в Хатру; там ти поселиш птахів, на нев'янучій зелені, серед їжі, яка завжди в розкоші. Там ти збудуєш проживання — будинки з балконом, внутрішнім двором і портиком.

(70) Туди ти принесеш насіння чоловіків і жінок самих великих, кращих і прекрасніших на цій землі; туди ти принесеш насіння кожного виду скота — найкрупнішого, кращого і прекраснішого на цій землі.

(74) Туди ти принесеш насіння кожного виду дерев, найвищих і найзапашніших на цій землі; туди ти принесеш насіння кожного виду плодів, найсмачніших і найароматніших. Усе це насіння ти принесеш, по два від кожного виду, щоб вони були в статку, поки ці люди залишаються у варі.

(80) Там не буде ані горбатого, ані пузатого; ні безсилового, ні лунатика; ані злодія, ні брехуна; ні злого, ні ревнивого; ні гнилозубого; ні прокаженого — нікого з печатками, які накладає Ангра Манью на тіла смертних.

(87) У найбільшій частині цього місця ти проведеш дев'ять вулиць, у середній частині — шість вулиць, у найменшій — три вулиці. До вулиць найбільшої частини ти принесеш тисячу насінин чоловіків і жінок, до вулиць середньої частини — шість сотень, до вулиць найменшої частини — три сотні. Ти запечатаєш вар золотою печаткою і зробиш двері й вікно, сяюче із середини».

(93) Тоді Їма сказав про себе: «Як подолати мені будівництво вара, яке наказав мені здійснити Ахура Мазда?»

І Ахура Мазда сказав Їмі: «О прекрасний Їме, син Вівахванта! Топчи землю підошвами і міси її руками, як робить гончар, мішаючи гончарну глину».

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
ПРОГРАМА КУРСУ «ІСТОРІЯ ПИСЕМНОСТІ І СВЯЩЕННИХ КНИГ»	5
<i>Розділ 1. Мова та писемність як складові церковно-релігійного життя</i>	<i>10</i>
<i>Розділ 2. Писемність як знакова система фіксації мови.</i>	<i>15</i>
Типи писемності	16
Історичні етапи розвитку писемності	17
<i>Розділ 3. Виникнення слов'янської писемності.</i>	<i>28</i>
Створення слов'янського алфавіту Кирилом і Мефодієм	30
Церковно-слов'янська мова та її періодизація	36
<i>Розділ 4. Рукописна церковно-слов'янська книга у духовному житті українського народу</i>	<i>39</i>
Книга як всезагальний матеріальний продукт людського розвитку	39
Рукописна книга південних і східних слов'ян	40
Жанровий і тематичний склад рукописної церковнослов'янської книги	46
<i>Розділ 5. Книгодрукування як засіб передачі й збереження священних текстів</i>	<i>58</i>
Виникнення постійного книгодрукування	59
Поява друкарства в Україні	61
Друкарня Києво-Печерського монастиря	63
<i>Розділ 6. Збереження священних книг і віроповчальних текстів у храмових, соборних і монастирських бібліотеках</i>	<i>67</i>
Найдавніші бібліотеки світу	68
Монастирські бібліотеки на Русі	74
ПРОГРАМА КУРСУ «ВІРОПОВЧАЛЬНІ ТЕКСТИ»	78
<i>Розділ 7. Давньоєгипетська релігія та її священні тексти</i>	<i>84</i>
Давньоєгипетська Книга мертвих	87
«Тексти пірамід» і «тексти саркофагів»	89
Аменхотеп IV (Ехнатон) і гімн Атону	92
<i>Розділ 8. Релігії народів Малої Азії та Східного Середземномор'я</i>	<i>101</i>
Хетська релігія	101
Фригійська релігія	102
Сирійсько-фінікійська релігія	102
Халдейська релігія	103
<i>Розділ 9. Релігії народів Давнього Дворіччя</i>	<i>105</i>
Месопотамська релігія	105
Месопотамські священні тексти	109

Енкі — верховний бог шумерів	125
Шумеро-акадські гімни	127
Міфи про потоп	130
Розділ 10. Релігії Античного світу	135
Релігія Еллади	135
Міфологія давньої Греції	136
Релігійний культ давніх греків	143
Гімни	145
Таїнства	149
Теогонія та космогонія Гесіода	154
Епікур про богів	157
Жертвопринесення	158
Релігійне суспільство за Піфагором	161
Платон про душу	162
Сократ	164
Розділ 11. Давньоримська релігія	167
Релігія республіканського Риму	168
Релігія часів Римської імперії	169
Розділ 12. Давні європейські релігії	176
Релігія давніх германців	176
Релігія давніх кельтів	179
Скандинавське сказання про творення і пророцтво про кінець світу	183
Ініціація воїна	187
Розділ 13. Релігія древніх слов'ян	189
Давньослов'янські вірування	189
Велесова книга (фрагмент)	193
Релігії північно-східного Сибіру	226
Шаманські культу	227
Жертвопринесення	232
Розділ 14. Священні тексти релігій Африки	238
Космогонічні міфи	240
Африканські верховні боги	243
Молитви і гімни	246
Жертвопринесення нурер	248
Розділ 15. Релігії доколумбової Америки	252
Вірування давніх майя	252
Вірування ацтеків	253
Вірування інків	255
Міфи та релігійні обряди	256
Розділ 16. Релігія Австралії та Океанії	272
Вірування австралійських аборигенів	272
Вірування народів Океанії	275
Магія і знахарство	277
Обряди та обрядова магія	281

Людина і сакральне	287
Австралійські міфи	290
Дук-дук: меланезійське таємне суспільство.	293
Мана: меланезійська релігійна категорія	295
Уявлення австралійських аборигенів про душу і життя після смерті	299
Розділ 17. Релігії стародавньої Індії	301
Ведична релігія.	301
Веди	302
Божественний пантеон ведизму	314
Брахманізм	315
Упанішади	320
Джайнізм	324
Індуїзм	329
Рамаяна, Махабхарата	331
Вішнуїзм	332
Шіваїзм	334
Сикхізм	336
Індуїстські культи	337
Священні та віроповчальні тексти індійських релігій	339
Мислителі Індії.	353
Розділ 18. Релігії Китаю	367
Конфуцій і конфуціанство	367
Релігійно-філософське вчення Конфуція	369
Даосизм	376
Розділ 19. Іудаїзм	382
Біблійний іудаїзм	382
Елліністичний іудаїзм	387
Рабіністичний іудаїзм.	389
Сучасний іудаїзм.	392
Священне писання іудаїзму (ТаНаХ)	395
Талмуд	401
Іудаїстичне віровчення	404
Іудейські обряди	407
Іудейські свята	409
Розділ 20. Синтоїзм	412
Виникнення й сутність синтоїстського віровчення.	412
Богиня Сонця Аматерасу	419
Кодзікі.	420
Нітірен	422
Розділ 21. Зороастризм	424
Історія зороастризму.	424
Пророк зороастризму — Заратуштра	428
Авеста — священна книга зороастризму	430
Зороастрійські тексти	434

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Іонович ЛУБСЬКИЙ
Євген Анатолійович ХАРЬКОВЩЕНКО
Тетяна Григорівна ГОРБАЧЕНКО
Марія Володимирівна ЛУБСЬКА

ІСТОРІЯ ПИСЕМНОСТІ, СВЯЩЕННИХ КНИГ І ВІРОПОВЧАЛЬНИХ ТЕКСТІВ

Навчальний посібник і хрестоматія
у двох томах

ТОМ 1

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 20.12.2013 р. Формат 70х100 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 36,4. Тираж 300 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.